

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

*(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)*

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
14.11.2017, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 18.12.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 29,6. Обл.-вид. арк. 38,2. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

ЗМІСТ

Передмова
Замість вступу (А. П. Томашевський)

120-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

Колеснікова В. А., Павленко С. В. «...Моїм особистим бажанням є — не поривати з науково-дослідною працею...»: нариси життя Ф. А. Козубовського

Товкайло М. Т. Слідами Бозької археологічної експедиції 1930—1932 рр.

Каряка О. В. Вплив радянської ідеології на археологічні дослідження в Ольвійській експедиції в середині 30-х років ХХ ст.

Козюба В. К. Розвідка узбережжя Дніпра під керівництвом Ф. А. Козубовського в липні 1934 року

ІНСТИТУЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тарабукін О. О. Археологія в діяльності Товариства дослідників Волині: історія, персоналії, колекції

Яненко А. С. Історія археології Східної Волині 1920-х — першої половини 1930-х рр.: інституціональний вимір

Тарабукін О. О. Археологічне зібрання Житомирського обласного краєзнавчого музею (попередній огляд історії комплектування, персоналії, колекції, облік та інвентаризація, вивчення, доля)

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

CONTENTS

6 Preface
7 Introduction (A. P. Tomashevsky)

120th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF F. A. KOZUBOVSKYI

11 *Kolesnikova V. A., Pavlenko S. V.* «My personal desire is not to leave a scientific research work...»: life and creative path of Fedir Andriyovych Kozubovskiy

56 *Tovkaylo M. T.* On tracks of Boz'koi archaeological expedition 1930—1932

71 *Karyaka O. V.* The influence of Soviet ideology on the archaeological investigations in the Olbian expedition of mid 30th XX century

78 *Kozyuba V. K.* Survey of F. A. Kozubovskiy on the Dnieper river bank in July 1934

INSTITUTIONAL RESEARCH

88 *Tarabukin A. A.* Archaeology in the activity of the Society of Researchers of Volyn region: history, personalities, collections

103 *Yanenko A. S.* History of archaeology in Eastern Volyn during the 20^s — early 30^s XX century: institutional dimension

117 *Tarabukin A. A.* Archaeological collection of the Zhytomyr Regional Museum of Local Lore (preliminary review of the history of manning, personalities, collections, accounting and inventory, study, fate)

Павленко Л. В., Павленко С. В. Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.: археологічний аспект діяльності

136

Павленко С. В. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія (початок 20-х років XX ст.)

183

Pavlenko L. V., Pavlenko S. V. National Berdychiv Historical and Cultural Reserve in the second half of the 20^s — early 30^s XX century: archaeological aspects

Pavlenko S. V. Ovruch district museum and the scientific-archaeological commission (the beginning of 20^s years of 20th century)

ЕКСПЕДИЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Черновол І. В. Наукові подорожі Ф. Вовка та Л. Чикаленка по Волині

195

Станиціна Г. О., Виногородська Л. І. Архівні документи про історію Поліської історико-технологічної експедиції 30-х років XX ст.

201

Вітрик І. С. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр.

213

Петраускас А. В. Підсумки досліджень Житомирської археологічної експедиції (1988—2015 рр.)

223

Тарабукін О. О., Ігруніна С. О. Обласна інспекція з охорони культурної спадщини в археологічному вивченні території Східної Волині — Житомирщини (2001—2009 рр.)

230

Chernovol I. V. Scientific travel of Fedir Vovk and Levko Chykalenko in Volyn

Stanytsina H. O., Vynogradska L. I. Archive documents on the history of Poliska's historical and technological expedition in the 30^s years XX century

Vitryk I. S. History of archaeological studies of Zhytomyr territory as a part of preparation of «The Code of historic and cultural memorials of the USSR's people» in 1985—1990^s

Petrauskas A. V. Short summary of research of the Zhytomyr archaeological expedition (1988—2015)

Tarabukin A. A., Igrunina S. A. Regional inspectorate for the protection of cultural heritage in the archaeological study of the territory of Zhytomyr region (2001—2009)

EXPEDITION STUDIES

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ: МЕТОДИКА І ПРАКТИКА

Томашевський А. П. Історія та ступінь археологічної дослідженості Овруцької волості

240

Борисов А. В. Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології

286

DEGREE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH: METHODOLOGY AND PRACTICE

Tomashevskiy A. P. Annalistic Ovruch volost history and degree of archaeological study

Borysov A. V. History and the modern stage of the archaeological study of Porossya Boguslav region and estimation of the quantity of archaeological potential

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Моця О. П. Дослідження курганів древлянської землі у другій половині XIX ст. — на початку XX ст.

296

Хоптинець М. О. Краєзнавчі археологічні дослідження в Лугинському районі Житомирської області. Археологічна карта села Липники

299

Готун І. А. Старожитності Ходосівки та її околиць у працях археологів першої половини XX ст.

309

Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Східної Волині давньоруської доби

322

Несен І. І. Комплексне етнографічне вивчення Північної Житомирщини: здобутки і перспективи (за матеріалами середини XIX — XX ст.)

329

METHODOLOGICAL ASPECTS OF COMPLEX STUDIES

Motsya O. P. Investigation of the burial mounds of the Derevlyan land in the second half XIX — early XX century

Khoptynets M. O. Archaeological research in local history of Luhyn district Zhytomyr region. Village Lypnyky archaeological map

Hotun I. A. Khodosivka and its environments antiquities in first half of XX century archaeologist works

Rudych T. O. Anthropological composition of the population in the Eastern Volyn in the times of Kyiv Rus

Nesen I. I. Comprehensive Ethnographic Study of the Northern Zhitomir Region: Achievements and Prospects (Based on Mid 19th — 20th Century Materials)

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ ПАМ'ЯТОК

Відейко М. М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське)

Відейко М. Ю. Поселення пізнього етапу трипільської культури у Городську

Вітрик І. С. Замчище біля села Лазарівка Brusilivskogo району на Житомирщині

Наші автори

Список скорочень

STUDY OF INDIVIDUAL ARCHAEOLOGICAL SITES

Videiko M. M. The history of investigations of Trypillia Culture site Gorodsk (Gorodske) **336**

Videiko M. Yu. Trypillia Culture late stage at site Gorodsk **343**

Vitryk I. S. The Ancient Castle Place near Lazarivka village, Brusilivsky region of Zhytomyr oblast **352**

356 Our authors

358 Abbreviations

ПЕРЕДМОВА

Пропонований читачу збірник розкриває історію та сьогодення досліджень археологічної спадщини Східної Волині. Відкривається збірка низкою статей, присвячених життю, дослідженням і творчому доробку Ф. А. Козубовського — талановитого вченого і організатора археологічної науки, першого директора Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (нині — Інституту археології НАН України), людини незвичайної і трагічної долі. Окремий розділ «Інституційні дослідження» складають роботи, в яких висвітлюється та аналізується історія археологічних досліджень Житомищини довоєнного часу, які проводилися вченими різних центральних та регіональних установ. Наступний розділ «Експедиційні дослідження» складають роботи, в яких висвітлюються історія, завдання та основні досягнуті результати досліджень різночасових археологічних експедицій, які працювали в різних регіонах Східної Волині. Наступні два розділи присвячені методологічними та методичним проблемам археологічних досліджень. Розділ «Ступінь археологічної дослідженості: методика і практика» містить статті А. П. Томашевського та А. В. Борисова, в яких викладені завдання, засади, варіанти методичних прийомів та процедур визначення і оцінювання ступеню археологічної дослідженості (САД) територій та історико-соціальних організмів давнини. Досягнутий завдяки виконанню спеціально розробленої програми багатолітніх розвідок високий ступінь археологічної дослідженості літописної Овруцької волості дозволяє реалізовувати раніше недоступні вірогідні і точні реконструкції, прогностичні моделювання, реалізовувати принципово нові способи вивчення, реєстрації, оцінки та охорони об'єктів історико-археологічної спадщини. В окремому розділі «Методичні аспекти комплексних досліджень» представлені результати суміжних досліджень деяких складових частин історико-культурного надбання регіону Східної Волині. Зокрема аналізуються історико-картографічні, антропологічні, етнографічні дослідження та їх методичний потенціал, а також висвітлюється передовий досвід сучасного регіонального наукового краєзнавства. В останньому розділі «Дослідження окремих пам'яток» висвітлюються історія та результати дослідження окремих важливих археологічних пам'яток Східної Волині.

Видання, підготовлене у співпраці Відділу давньоруської та середньовічної археології та Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України (упорядники А. П. Томашевський, В. А. Колеснікова та С. В. Павленко).

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

В останні роки наукове дослідження історії вітчизняної археологічної науки та краєзнавства і музейної справи розвивається все більш плідно та активно. Збільшується кількість і якість публікацій та монографій, розгортається робота спеціалізованого семінару при Інституті археології НАН України, розширюється географія, тематика та кількість відповідних конференцій. І ця тенденція є абсолютно закономірною та позитивною, оскільки визначається дією кількох взаємопов'язаних факторів.

Власне маловідома загалу сьогоденних археологів цікава історія досліджень, польових, камеральних та аналітичних. Закономірним є спроби заповнення вакууму незнання як фактичних обставин та результатів досліджень першої половини ХХ ст., так і оцінки їх значення з позицій сьогодення. Тому в цьому напрямку (тренді) властиво поєднуються наукова біографістика, наукознавство, пам'яткознавство, концептуальна історіографія, бібліографічні та архівні пошуки, усна історія, тощо.

Самостійне наукове значення археологічної біографістики цілком закономірне і невідмінне з огляду на абсолютно трагічний характер історії дослідників-археологів України в період між Жовтневим переворотом 1917 р. та кінцем Другої світової війни (1939—1945 рр.). Більшість дослідників, які сформували кістяк і становили цвіт Української археології до початку репресій 1930-х рр., була фактично фізично та ідеологічно винищена. Решта була репресована або залякана до нестями. Настав час пройдисвітів, безграмотних «шарикових» і тих, хто купив своє або дороге йому життя близьких ціною страшних угод з власною совістю та катами з ОДПУ—НКВС. Звісно, за радянських часів

годі було сподіватися працювати над правдивою біографією окремих постатей науковців, історією діяльності археологічних інституцій і тим більше — справжнім аналізом реальних теоретичних, методичних та практичних засад наукових досліджень тоталітарної доби, короткої відлиги і наступного тривалого застою та стагнації радянського псевдо-соціалізму.

Страшна доля краєвих, найталановитіших, найбільш чесних і мислячих українських археологів першої половини ХХ ст., що вийшли з різних соціальних верств, регіонів, мали різні наукові та ідейні погляди, є в масі незрівнянно більш трагічною навіть на тлі історії їх колег із Росії. Якщо більшість російських вчених, яких було ідейно-політично розкритиковано, затавровано, відсторонено від посад і, таким чином, репресовано, все ж вижили, то українських археологів чекали доноси, арешти, криваві допити, нелюдські тортури, сталінські трибунали і безвісна гуртова смерть без ідентифікації та можливості людського поховання.

Закономірним і виправданим є й те, що декілька, чудом не знищених археологів різних вікових і світоглядних позицій, які вціліли під час жахів сталінського терору, скористалися випадковою можливістю і покинули всесоюзний табірний ГУЛАГ та опинилися згодом на Заході.

Українізація, регіональна «порайонова» історія, наукове краєзнавство, паростки наукових шкіл і перспективних напрямків — все було знищене, обтріхане, затавроване й відкинуте. Все позитивне і передове, що потенційно містило і мала розвивати молода марксистська археологія: палеосоціологічні і палеоекономічні реконструкції, увага до конкретних природних умов як складової виробничих сил, спеціаль-

не вивчення знарядь праці у їх конкретному природному і часовому вимірах, зацікавлення розвитком технології виробничих процесів і виробничих відносин — все було відкинуто. Натомість, після Другої світової війни і сумнозвісної сесії АН СРСР у Криму на озброєння були примусово взяті найгірші та найбільш відсталі вже на той час постулати німецьких, і згодом — нацистських вчених-ідеологів, про пошуки скрізь і всюди «крапель крові», але тепер, звісно, не німецької, а слов'янської. З передових світових позицій в археології, якими так захоплювався Гордон Чайлд, радянська археологія сповзала в методологічне болото етнічних спекуляцій та ненаукових вигадок. Замість розробки дієвих алгоритмів і верифікованих механізмів виявлення і науково вірогідної оцінки явищ міграцій та проявів поступального автохтонного розвитку давніх соціумів, розгорталася гонка у відкритті й виділенні нових археологічних культур та їх етнічних інтерпретацій. Більш важливим стало визначити, точніше — призначити, до якого етносу відносяться носії чергової культури, ніж зрозуміти, скільки їх взагалі було, яку площу і природну нішу вони освоювали, як господарювали й жили. Звідси деформації не тільки у розумінні конкретних часо-просторових напрямків історичного процесу, але й у відповідних теоретичних розробках, в основу яких була покладена етно-соціальна інтерпретація археологічних культур.

Парадокси радянського псевдо-марксизму в археології на цьому не вичерпуються, а стають наочними і навіть кричущими на тлі паралельного розвитку передових напрямків світової археології. Не дивлячись на глибоку кризу розчарування адептів радянської марксистської археології на заході, самі соціально-економічні підходи в європейській та американській археології і соціально-економічній географії призвели до виникнення спочатку «Нової географії» і майже відразу ж — «Нової археології». Пізніше на цьому ж поживному розумовому фундаменті формується аналітична археологія й всі її пізніші наступники та антагоністи. На рубежі 1970—80-х рр. у передову світову археологію входять нові цифрові технології та технічні засоби, з'являються ПСІ, комп'ютерна статистика і машинний аналіз масових джерел, починається ера інформаційних технологій. Не дивлячись, на те що різні теоретичні і практично-методичні підходи змінюють один одного, по справжньому конкурують, а їх прихильники входять у взаємні суперечки, поступальний прогресивний розвиток світової археології незаперечний. Адже все корисне: винайдені, розроблені, апробовані і описані дослідницькі процедури, методичні прийоми і способи досліджень, успішно застосований апарат інтерпретацій і верифікацій, розроблені різними вченими в різних закладах та країнах адаптується і приймається до використання в

світі як відповідні наукові стандарти де факто, як невід'ємна складова будь-якого серйозного подальшого дослідження і наукового проекту.

Східна Волинь, дослідженням археологічної спадщини якої присвячена ця збірка, характеризується низкою взаємопов'язаних унікальних особливостей. Перш за все — це унікальне поєднання природних умов — строкатої ландшафтно-ї структури, різноякісного рельєфу, мінеральних покладів, сировинних запасів. Таке контрастне і різноманітне природне тло забезпечувало необхідні умови для заселення і освоєння Житомирщини з самих давніх давен. Іншим важливим фактором є відносна близькість регіону до Києва. Цей фактор здавна визначав значення регіону в історії і заселенні Київської землі, а також забезпечував практичну належність Східної Волині до сфери безпосередніх наукових і пошукових інтересів київських дослідників. Важливо, що саме на території Східної Волині сформувалося і розвивалося літописне древлянське племінне князівство. Після включення до складу Київської землі на території Житомирщини формуються два окремих потужних історико-соціальних організми — літописна Овруцька волость на півночі і Болохівська земля на півдні. Не можна не відзначити, що саме територію Східної Волині вчені різних гуманітарних дисциплін — археологи, антропологи, етнографи, мовознавці визначають як найдавнішу слов'янську прабатьківщину. На жаль, є й негативні особливості — абсолютна спадкова байдужість обласних очільників і чиновників до свого історико-культурного надбання. І ця обставина входить у разучий дисонанс і протиріччя з унікально високим археологічним потенціалом Житомирщини і досягнутим науковцями найвищим на Україні ступенем археологічної дослідженості.

Ми слабко, неповно і часто — спотворено, уявляємо реальну історію нашої науки. Особливо, якщо мати на увазі наше невеличке археологічне співтовариство в цілому, в усіх його вікових та інших градаціях. Перш за все, це стосується сучасної молоді, яка приходить в археологію нині. Серед низки негативних факторів, які визначають таке становище головним чинником ми вважаємо вади сучасної археологічної освіти, яка свідомо позбавлена практично будь-яких спроб офіційного знайомства з предметом та завданнями теоретичної археології в широкому сенсі. Мова йде про необхідність роз'яснення хоча б молоді самої суті історичної та археологічної науки, її завдань, специфіки джерел та відображення історичного процесу, азів знання про історичну динаміку розвитку теоретичних та методичних положень попередньої та сучасної археології.

Значення вивчення та осмислення історії науки та аналітичної історіографії важко переоцінити. В історії досліджень ми шукаємо підтвердження правильності наших припу-

щень, гіпотез, висновків та спрямування самих дослідницьких напрямків, обраних методів і способів дослідження. Можна сказати, що важливе не тільки знання біографістики, дослідження окремих персоналій та їх доробку, але й усвідомлення сильних і слабких сторін функціонування науки в цілому на різних етапах, визначення ключових методологічних проблем та основних трендів відповідних періодів, усвідомлення пануючих уявлень і практик застосування методичних прийомів та дослідницьких процедур. Такі знання неможливі без історіографічного аналізу відповідних наукових ідей та концепцій того чи іншого періоду розвитку археологічної науки, її галузей, існуючої в ті часи інституційної та кадрової структури. В сьогоденних умовах, коли після ліквідації відділу теорії і методики археологічних досліджень пройшло стільки часу, початком відновлення всієї цієї неодмінно потрібної галузі археології може і має стати цілеспрямоване вивчення історії вітчизняної науки і відновлення традиції формулювання тематики, пов'язаної зі студіюванням, осмисленням та адаптацією передового світового досвіду сучасних археологічних досліджень.

Аналіз історії розвитку науки та її окремих галузей, тематики, досягнень і визначення проблемних питань, погано досліджених регіонів та явищ є, поряд з усвідомленням сучасних наукових тенденцій та методик, найбільш виправданою та обґрунтованою основою для визначення актуальних наукових тем для глибокого спеціального дослідження. Те саме стосується діагностики, правильного формулювання та пошуку шляхів виходу з існуючих проблемних ситуацій в археології та їх кризових проявів. Вивчення вітчизняної історії археологічної науки крім іншого демонструє згубні й катастрофічні наслідки штучних розривів природної естафети наукових поколінь Лакатоса. В таких умовах надзвичайно актуальним є завдання подолання культивованих в пізню радянську добу негативного ставлення до можливості появи наукових шкіл, свідомої роботи з науковими учнями, підготовки наукової молоді, здатної до взаємної співпраці і дієвих горизонтальних та вертикальних наукових зв'язків.

Драматизм вітчизняної археології тоталітарної доби позначається далеко не тільки в трагічній долі більшості науковців, знищенні паростків наукових шкіл і напрямків, перериванні наукової традиції та естафети всебічного практичного та теоретичного навчання старшими дослідниками молодших.

Не менш значимими і фатальними були ці наслідки для розвитку вітчизняного наукового **пам'яткознавства** в усіх аспектах. Найголовніша проблема полягає в тому, що лівова частка археологічних пам'яток, виявлених і досліджених науковцями в першій половині ХХ ст. залишилися не тільки мало або практично зовсім

не відомими сьогодні, але й навіть не визначені їх місце розташування, культурно-хронологічна належність та інші ключові характеристики. В документальному аспекті вони фактично не існують, спроби знайти їх і додатково або по новому дослідити практично, закінчуються, як правило, фіаско. Серед факторів, які зумовили таке положення є більш об'єктивні та більш суб'єктивні. Знищення разом з науковцями значної частини архівної документації завдяки репресіям і воєнним катастрофам це — більш об'єктивні чинники. Але з іншого боку виразно виступають більш суб'єктивні вади власне організації роботи тодішніх науково-дослідних установ і закладів, а також вкрай обмежений, заідеологізований і не інформативний формат представлення тодішніх наукових досліджень та їх результатів. Ми знаємо про дослідницькі проекти, експедиції, розвідки та розкопки тих часів, про вражаючі уяву результати унікальних розкопок (Райковецьке городище, Городськ та інші) переважно з фрагментарно збереженої адміністративної, а не наукової звітності, матеріалів планування, протоколів засідань, кошторисів, бюрократичного листування та «коротких звідомлень» і надрукованих там вкрай лаконічних абзаців інформації. Ми навіть не можемо бути певними, чи проводилися реально заплановані науковцями дослідження, чи вони так і залишалися не папері, без фінансування і організаційної підтримки. Орієнтовні проби підрахунки свідчать, що ми сьогодні знаємо, тобто повноцінно науково користуємося лише 1/4—1/3 кількості пам'яток, виявлених нашими попередниками у 1920—40-х рр. Справжня драма полягає в тому, що значна, точніше, — переважна частка цих виявлених, але незадовільно документованих і не знайдених наступниками археологічних пам'яток знищена і фізично не зберіглася до сьогодення. А отже недоступна вже ніколи справжня інформація про ці важливі, іноді — еталонні археологічні об'єкти. Вивчення історії довоєнного пам'яткознавства демонструє чітку картину фактичного переривання поступального процесу кількісного і якісного накопичення наукового знання. В купі з наступними кількома хвилями радянського, ідеологічно мотивованого, знищення і розорювання старожитностей, сьогоденнішим варварським масовим нищенням пам'яток мародерами, господарниками, забудовниками, це призводить до масового катастрофічного необоротного зникнення фонду історико-археологічної спадщини України як унікальної складової всесвітнього культурного надбання.

Наукове пам'яткознавство, особливо в сучасному його розумінні (наприклад, — у Тімоті Дарвіла та інших) нерозривно зв'язане з науковим обґрунтуванням та створенням системи охорони та моніторингу стану збереження археологічної спадщини.

Вивчення історії нашої науки нерідко змушує стикаючись з документами, які стосуються намагань науковців післяреволюційної доби боротися проти нищення пам'яток та за збереження історико-археологічної спадщини не можна не порівнювати ті ситуації з сумним сьогоденням. Відчуваєш, що ніби й не пройшло майже ціле століття: все те саме — злочинна байдужість неосвічених державних чиновників, невігластво і жадібність громадян, відсутність адміністративних запобіжників та дієвої системи охорони археологічної спадщини на початку ХХІ ст.

Сучасні світові і передові вітчизняні дослідження здійснюються у формі проектів і включають низку взаємопов'язаних характеристик. Ознаками сучасних науково-дослідних проектів і їх невід'ємними складовими частинами є: попередня продуманість і спланованість дослідної діяльності, детальність, ретельність і багатомірність у фіксуванні результатів досліджень, наскрізна інформатизація всіх напрямків і програм відповідних задумів. В рамках таких, методично новітніх проектів розвиваються нові тенденції: застосовуються спеціальні бази даних і інтегровані з ними географічні інформаційні системи (ГІС), застосовуються різноманітні неруйнівні методи досліджень, залучаються і раціонально використовуються ресурси краєзнавців і любителів, тощо. Стає все більш зрозумілим, що рушійною силою такого спланованого поглибленого вивчення відповідних територій та об'єктів є усвідомлене спеціальне тематичне зацікавлення відповідних дослідників та творчих наукових колективів.

Досвід успішної реалізації тривалого комплексного наукового проекту призвів до усвідомлення потреби у інструментах надійної оцінки його результатів і необхідності об'єктивного порівняння отриманих результатів. Так в ході досліджень Овруцького проекту, присвяченому комплексному вивченню окремого історико-соціального організму — літописної Овруцької волості, поступово визріла, сформувалася та почала розвиватися теорія та **методика визначення та оцінки ступеню археологічної дослідженості (САД)**. Певною мірою, це можливо є новим субдисциплінарним напрямом, оскільки має відповідні мету, завдання та спеціальний науково методичний апарат, просторовий, кількісний та якісний виміри. Одночасно, вивчення і оцінка САД, є квінтесенцією, підсумком та результатом всіх попередніх досліджень, (польових і кабінетних), а з іншого боку є стартовою точкою і базисом для подальшого вірогідного моделювання, прогнозів, порівняння, аналітики, пам'яткознавства і охорони історико-археологічного надбання на принципово новому кількісному і якісному рівнях. Тільки з позицій досягнутого високого САДу ми можемо коректно оцінювати результати досліджень попередників та свої власні. Виконання процедур САД на основі верифікованих порівнянь визначати типовий рівень археологічної дослідженості відповідних територій і співставно порівнювати діахронні і синхронні історико-соціальні організми давнини.

Андрій ТОМАШЕВСЬКИЙ

120-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

УДК: 929:902

В. А. Колеснікова, С. В. Павленко

«...МОЇМ ОСОБИСТИМ БАЖАННЯМ Є — НЕ ПОРИВАТИ З НАУКОВО-ДОСЛІДНОЮ ПРАЦЕЮ...»: НАРИСИ ЖИТТЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

У статті на основі широкого кола різних видів джерел зроблено спробу всебічно й детально простежити життєвий і творчий шлях Федора Андрійовича Козубовського — українського вченого, археолога та музейника, громадського діяча, першого директора Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, репресованого у 1936 р. органами НКВС за сфабрикованими обвинуваченнями.

Ключові слова: Федір Андрійович Козубовський, біографія, вчений, археолог, музейник, адміністратор, громадський діяч, Перша світова війна, Поліське збройне повстання, Коростенський округовий музей, Одеська публічна бібліотека, Інститут історії матеріальної культури, археологічні дослідження, наукові товариства, Пінськ, Коростень, Овруч, Одеса, Київ, репресії, слідча справа.

Історія української археології, як спеціальна тема наукового дослідження, є актуальним напрямком, що динамічно розвивається, і в той же час залишається недостатньо розробленим. Зокрема це стосується часу становлення перших археологічних закладів в межах Академії наук. В тому числі маловідомими сучасному поколінню дослідників є ціла плеяда яскравих особистостей археологів, завдяки чийм зусиллям відбувалися становлення та розбудова археологічних інституцій в українській державі. На необхідності створення наукових біографій вчених-археологів, безпристрасній оцінці їх діяльності, як моральному зобов'язанню сучасників, наголошував ще у середині 1970-х рр. О. О. Формозов [1975, с. 10—11].

Незважаючи на бурхливий розвиток в останні десятиліття вітчизняної наукової, в тому числі й археологічної, біографістики і на сьогодні залишаються особистості-науковці, життєвий та творчий науковий шлях яких

Рис. 1. Ф. А. Козубовський; 1920-ті рр.
(архів родини Ф. А. Козубовського)

не став предметом спеціального дослідження. Це, насамперед, стосується і Федора Андрійовича Козубовського (рис. 1) — першого директора Коростенського музею та першого директора Інституту історії матеріальної культури (нині Інституту археології НАН України). Як не дивно, життю та діяльності цієї непересічної особистості в історії української археології присвячено лише декілька невеликих розвідок, переважно енциклопедичної спрямованості [РЕІУ, 1970, с. 415—416; Шовкопляс, 1975; УРЕ, 1980, с. 266; Мезенцева, 1997, с. 18—19; Маньковська, 1998; Юркова, 2003; Білокінь, 2006, прим. 782; 2016а; Юренко, 2007; 2013; Солодова, 2009].

© В. А. КОЛЕСНІКОВА, С. В. ПАВЛЕНКО, 2017

Рис. 2. Ф. А. Козубовський у колі сім'ї; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

На нашу думку, така ситуація пояснюється двома основними причинами: по-перше, ім'я репресованого дослідника й після реабілітації на початку 1960-х рр. не прийнято було згадувати; по-друге, і найголовніше, документи що стосуються життєвого шляху вченого малочисельні, розпорошені серед наукових і краєзнавчих видань та архівних фондів, часто фрагментарні й уривчасті, нерідко ці документи суперечать один одному, зокрема у датуванні та обставинах подій. Представлене дослідження є чи не першою спробою зібрати, систематизувати і узагальнити розрізнені та нечисленні дані про відомого науковця-археолога. Короткий життєпис Ф. А. Козубовського опубліковано авторами раніше [Колеснікова, Павленко, 2015].

Ранні роки життя (1895—1915). Чи не єдиним доступним нам джерелом стосовно дитячих та юнацьких років Ф. А. Козубовського, а також перебігу подій під час буремних років Першої світової та громадянської війн, є матеріали особової справи дослідника, що зберігається у фонді Наркомату освіти УСРР/УРСР у ЦДАВО України. Це, зокрема, дві надруковані на друкарській машинці автобіографії (за підписом автора, датовані травнем 1926 та серпнем 1927 рр.), дві анкети наукового робітника, заповнені власноруч (одна датована серпнем 1927 р., інша — без дати, але не раніше 1927 р., з приписами більш пізнього часу), та особова картка аспіранта 1929/30 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2—18 зв.]. Деякі дані містяться в «Анкеті арештованого»¹ від 16.04.1936 р.

та протоколах допитів слідчої справи репресованого [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 23—36 зв.]. Окрім цього, існує декілька краєзнавчих розвідок 1960—1990-х рр., опублікованих переважно в періодичних та краєзнавчих виданнях Брестської області Білорусі, що містять інформацію отриману безпосередньо від сестри вченого Ольги Андріївни Новикової, сина — Святослава Федоровича Козубовського, племінника — Є. В. Новікова, бойових соратників, учасників тих подій [Литвинчук, 1968; Пирішко, б. д.; Самуйлик, 1987; Кавалєва, 1993; Шапіро, 1997, Шапіра, 1998]. Ці розвідки з одного боку часто повторюють одна одну, з іншого — мало узгоджуються між собою та документами особової справи Ф. А. Козубовського, тому ми будемо віддавати перевагу інформації анкет та автобіографій, укладених дослідником власноруч.

Розбіжності у свідченнях джерел, якими ми володіємо, починаються вже при встановленні дати та місця народження Ф. А. Козубовського. У науковій та енциклопедичній літературі фігурують дві дати народження вченого — 15 липня 1895 р. та 24 липня (5 серпня за ст. стилем) 1895 р. Часто дата 5 серпня наводиться без уточнення щодо стилю. Перша дата зазначена в «Анкеті арештованого» карної справи [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11] і з'являється в роботах науковців [Маньковська, 1998, с. 189; Юркова, 2003, с. 141; Білокін, 2006, прим. 782] вже після відкриття архівів органів державної безпеки УРСР. Друга дата, наскільки нам вдалося прослідкувати, вперше з'являється у статті Радянської енциклопедії історії України 1970 р., і вже звідти потрапляє до наступних у часі публікацій [РЕІУ, 1970, с. 415; Шовкопляс, 1975, с. 125; УРЕ, 1980, с. 266; Мезенцева, 1997, с. 18; Юренко, 2007, с. 439; 2013, с. 684]. Припустимо, що перша

1. «Анкета арештованого» містить досить сумнівні дані, а то й перекручування, що не підтверджуються іншими джерелами. На нашу думку, документ долучений до справи пізніше.

дата повинна бути більш достовірною, оскільки при арешті були вилучені особисті документи Ф. А. Козубовського, серед яких повинні були бути паспорт, посвідчення особи чи документ, що засвідчував народження [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 6, 7, 10], які нам сьогодні недоступні. Зауважимо, що у відомих анкетах та автобіографіях дослідник вказує тільки рік власного народження, лише один раз згадавши місяць (серпень) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 16]¹.

Подібні протиріччя існують і стосовно місця народження науковця. В більшості публікацій вказується, що Федір Андрійович народився в с. Богушево (нині Пінського р-ну Брестської області, Білорусь), а в документах часто зазначається більш загально — «*Пинщина*». В «Анкеті арештованого» Богушево помилково записано як село Вінницької округи [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11]. Але в тексті автобіографії, датованої травнем 1926 р., зазначено:

«Народився 1895 року на Ровениціні, Волинської Губ. від батьків селян. Року 1897 батьки переїхали на Пинцину (с. Богушево) на землю, що досталася в спадщину від діда (3 1/2 дес.)» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4].

У «Анкетному листку наукового робітника НКО» від 21.07.1927 р. у графі «місце народження» вказано — «*Зах. Україна*» [Там само, арк. 14]. Тож, на наш погляд, слід прийняти свідчення науковця, що його батьки, Андрій Васильович і Євдокія Іванівна², переїхали в Білоруське Полісся вже після народження Федора Андрійовича. Так чи інакше, але дитячі роки дослідника пройшли саме в с. Богушево.

1. Суперечність між датами народження можна пояснити досить просто: народитися Федір Андрійович міг в один день, а в документі про народження могла стояти інша дата — день хрещення та / або запису до метричних книг та / або свідоцтва про народження. Така практика була досить розповсюдженою у ті часи. Сам дослідник і його рідні могли знати та пам'ятати обидві дати.

2. Про батьків Федора Андрійовича, окрім власне імен, мало що відомо. У наявних документах дослідник зазначає, що походив із селянської родини. В анкеті, заповненій не раніше 1926 р., вказано вік батька — 53 роки (бл. 1873 р. н.). Очевидно, що на той час Андрій Васильович проживав разом із сім'єю сина у Коростені та займався сільським господарством. Правдоподібно, саме він зображений на фото із сімейного архіву онуки вченого (рис. 2). В анкеті від 21.08.1927 р. Федір Андрійович зазначив, що обоє батьків знаходяться на його утриманні [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2, 14]. В «Анкеті арештованого» слідчої справи вказано, що батько був селянином-кулаком і деякий час служив городовим у царській поліції Пінська. Під час допиту 28.04.1936 р. заарештований дослідник визнав, що приховував цей факт [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 27 зв.].

Не обійшлося без схожих розбіжностей і в свідченнях щодо освіти Ф. А. Козубовського. Зокрема, існує ніби дві «версії», одна у автобіографіях дослідника, інша — у краєзнавчих працях, що вірогідно ґрунтуються на спогадах близьких науковця. Власне, події у викладі Ф. А. Козубовського свідчать, що він здобув початкову освіту через систему земських навчальних закладів, тоді як у краєзнавчих розвідках стверджується про парафіяльну і, навіть, духовну початкову освіту майбутнього археолога. До того ж обидві версії містять деякі неузгодженості з системою початкової школи того часу³, що перш за все пояснюється браком документованої інформації.

Так, сам Федір Андрійович засвідчує, що після закінчення сільської школи у 1907 р. його, за рекомендацією сільського вчителя, було від-

3. Початкова освіта в Російській імперії на початку ХХ ст. була представлена великою кількістю різних типів навчальних закладів, що мали різні статuti і програми, рівень викладання та освітній ценз вчителів, відомчу приналежність. Найбільш поширені типи закладів початкової школи підпорядковувались Міністерству народної освіти та Відомству православного віросповідання (Святійший Синод). До перших належали сільські однокласні та двокласні училища з трирічним і п'ятирічним курсом навчання відповідно, що надавали безкоштовну початкову освіту сільським дітям із віку 8—12 років, і фінансувались переважно місцевими земствами («*земські школи*»), сільськими громадами та приватними особами. У веденні Синоду перебували однокласні та двокласні (з початку ХХ ст. із три- та п'ятирічною програмою навчання) *церковно-приходські школи* при церковних приходах та школи грамотності з дворічним курсом навчання, що не мали статусу повноцінного початкового навчального закладу. Подібним чином вибудовувалась і система підготовки вчителів початкової освіти. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти знаходились *учительські семінарії* з трирічним терміном навчання (у деяких 4—5 років), що готували вчителів початкової школи (приймались особи з 16 років всіх станів, що успішно закінчили програми двокласних початкових закладів з 5—6-річним терміном навчання) та *учительські інститути* з трирічним курсом, що готували вчителів для міських і повітових училищ (вступ після закінчення шестирічного навчання в початковій школі та трирічного курсу в учительській семінарії). До сфери Відомства православного віросповідання належали *другокласні вчительські школи* з трирічним курсом, що готували вчителів для шкіл грамоти (приймались підлітки православного віросповідання з освітою однокласної церковно-приходської школи) та *церковно-вчительські школи* з трирічним навчанням, для підготовки вчителів церковно-приходських шкіл (з кінця ХІХ ст. приймалися особи, що закінчили другокласні вчительські школи).

Духовні училища, про які згадає С. Шапіро, були нижчими духовно-навчальними закладами *духовної освіти*, що забезпечували початкову освіту і підготовку дітей духовенства до служіння православної церкви.

правлено на навчання до учительської семінарії на стипендію Земства (що зобов'язувало вихованця після здобуття освіти пропрацювати вчителем початкової школи не менше чотирьох років). По завершенню навчання у 1912 р., залишивши письмове зобов'язання Земству відпрацювати стипендію, він вступив до щойно заснованого Смоленського учительського інституту. Останній, третій курс інституту закінчив 21 грудня 1915 р., після чого і був призваний на військову службу. Слід додати, що після завершення навчання у семінарії Ф. А. Козубовський близько шести місяців (вірогідно в кінці 1912 — на початку 1913 рр.) працював «молодим вчителем» II-ї початкової школи м. Слуцька, куди, напевно, і був призначений Земством [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 3, 4, 15].

За публікацією С. Литвинчука, що стала чи не головним джерелом для інших краєзнавчих робіт, Федір Андрійович розпочав своє навчання в одинадцятирічному віці у церковно-приходській школі сусіднього села Вишловичі (за 4,5 км північніше Богушева). У навчальний період юнак проживав при школі, у кімнаті шкільного сторожа. Закінчував шкільну початкову освіту він уже в іншому селі — Жабчицях, що знаходилось ще далі від домівки (за 10 км західніше, на околиці Пінська). Кореспондент пінського районного радіо зовсім не згадує про учительську семінарію, а інформацію про навчання у Смоленському інституті подає з посиланням на довідку Центрального державного архіву Червоної армії [Литвинчук, 1968, с. 2. Порівн.: Самуйлик, 1987; Кавалёва, 1993, с. 175—176; Шапіро, 1997, с. 3].

С. Шапіро стверджує, що в сімейному архіві Козубовських зберігався документ виданий правлінням Пінського духовного (!) училища 21 червня 1913 р., згідно якого, Ф. А. Козубовський здобув звання вчителя церковно-приходської школи з правом навчати дітей церковному співу. Автор статті додає, що Федір Андрійович любив співати та вмів грати на різних музичних інструментах [Шапіро, 1997, с. 3].

Н. Ковальова наводить інформацію про те, що педагогічний інститут Ф. А. Козубовський закінчив вже у повоєнні роки у Коростені [Кавалёва, 1993, с. 179]. Але це очевидна помилка, оскільки в місті у 1920-х рр. не існувало інституту, а сам Федір Андрійович вже викладав на округових педагогічних курсах. До того ж, ще раніше він викладав у навчальних закладах Слуцька та Овруча і займав різноманітні посади в повітових органах управління освітою (див. нижче), що було б неможливим без здобутої освітньої кваліфікації.

Враховуючи вищенаведене (див. також прим. 3 на с. 13), нам видається, що початкову освіту Ф. А. Козубовський здобув наступним чином: спочатку закінчив однокласний початковий навчальний заклад (земську або церковно-при-

ходську школу) у с. Вишловичі, потім навчався в старшому класі двокласного початкового закладу в с. Жабчиці, згодом пройшов п'ятирічний курс навчання в учительській семінарії (у Пінську?), після чого вступив до Смоленського учительського інституту. Викликає подив п'ятирічний курс у вчительській семінарії. Можливо, що перші два роки Федір Андрійович закінчував програму двокласного початкового училища, необхідну для вступу в семінарію, в одній із навчальних установ Пінська, якщо у сільських школах він пройшов лише курс однокласного училища. Звісно, наші припущення потребують перевірки за архівними матеріалами освітніх установ початку ХХ ст. в архівах Білорусі.

По закінченню інституту, за даними С. Литвинчука, Ф. А. Козубовський повертається на батьківщину і працює шкільним учителем (за М. Самуйликом у земській школі в с. Радчицьк). Наприкінці літа 1915 р., з наступом німецьких військ, яким 15 (28) вересня вдалося захопити Пінськ (і відповідно Богушево, що знаходилось у 15 км західніше), родина змушена була евакуюватися до м. Річиці (нині райцентр Гомельської обл.). За спогадами О. А. Новікової, Федір Андрійович влаштувався вчителем на залізничному роз'їзді Демехи, звідки його і мобілізували до воюючої армії [Литвинчук, 1968, с. 2]. У відомих нам документах, Ф. А. Козубовський нічого не згадує про повернення на Полісся та евакуацію, навпаки, свідчить, як ми зазначали вище, що до війська був призваний відразу після закінчення інституту.

Перша світова та Громадянська війни. Поліське збройне повстання (1915—1920). Після призову, як особу з освітою, Ф. А. Козубовського відправили на навчання до Тверського кавалерійського училища, де він пройшов шестимісячний прискорений курс підготовки офіцерів військового часу. По закінченні курсу його відправляють на фронт, офіцером 16-го гусарського¹ (як зазначає Федір Андрійович

1. 16-й гусарський Іркутський Його Імператорської Високості Великого Князя Миколи Миколайовича полк, протягом 1916—1918 рр. перебував у складі Зведеної кавалерійської дивізії, що була утворена в березні—квітні 1916 р. під час підготовки літнього наступу російської армії. До її складу ввійшли: 16-й гусарський Іркутський та 19-й драгунський Архангелогородський полки (1 бригада), 1-й та 2-й Заамурські кінні полки (2 бригада) та 1-й кінно-гірський артилерійський дивізіон. Після формування відправлена в підпорядкування Південно-Західного фронту. Вірогідно, що з училища Ф. А. Козубовський потрапляє на фронт саме напередодні наступальної операції російської армії, яка пізніше отримала назву «Брусилівський прорив». На початок наступу, 23 травня (5 червня) 1916 р., Зведена кавалерійська дивізія в складі 2-го кінного корпусу перебувала в резерві 7-ї армії й базувалася в районі Чорткова (нині Тернопільської обл.) [Ветошников, 1940, с. 54, 168; Наступление, 1940, с. 195; Осьгин, 2010, с. 139].

в автобіографії) полку. Перший фронтовий чин — молодший поручик. У 1917 р. Ф. А. Козубовський командує кавалерійським ескадроном [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4; Шапиро, 1997, с. 3].

Події Лютневої революції 1917 р., знаменитий «Наказ № 1» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та, прийнята 9 (22) травня Тимчасовим урядом «Декларація прав солдата», що гарантувала надання солдатам всіх цивільних прав, в тому числі й вступати в будь-які політичні партії, національні та релігійні організації, поклали початок демократизації Російської імператорської армії. У

25—28 травня (7—10 червня) частини дивізії форсували р. Стрипа в районі с. Дуліби, зайняли Сорочки, Ліщанці, Скоморохи та Соколець, й вийшли до другої оборонної лінії противника в районі Баріш—Порохова. Розвідкові загони корпусу діяли в тилу австрійської армії в районі Монастирська—Підгайці (нині Тернопільська обл.) [Ветошников, 1940, с. 78, 95—98; Керсновский, 1992, с. 47; Наступление, 1940, с. 249, 251, 263, 274; Оськин, 2010, с. 141]. 29 травня (11 червня) вийшов наказ головнокомандувача фронту О. О. Брусилова, про переведення Зведеної кавалерійської дивізії в розпорядження 11-ї армії [Наступление, 1940, с. 268, 276, 292]. Але ще 5 (18) червня дивізія діяла в складі з'єднання генерала О. Ф. Брікнена на фронті 7-ї армії в районі Бурканів—Гайворонка [Ветошников, 1940, с. 111, Наступление, 1940, с. 352].

13—17 (26—30) червня 1916 р. Зведена кавалерійська дивізія перебувала в резерві 11-ї армії в складі кінного загону генерал-лейтенанта М. П. Вадбольського й дислокувалась в районі с. Валігури (північніше м. Почаїв, нині Тернопільської обл.). З 18 червня (1 липня) в розпорядженні 45-го армійського корпусу [Наступление, 1940, с. 414, 422, 446, 451, 452].

19—29 червня (2—10 липня) загін князя Вадбольського веде оборонні бої в складі 45-го й 5-го корпусів в районі Угринів — Дубові Корчми — Золочівка (нині на кордоні Волинської й Рівненської обл.). Поблизу Ниви Золочівської частини дивізії ліквідували прорив супротивником фронту 11-ї армії [Керсновский, 1992, с. 96, 224; Наступление, 1940, с. 459, 470, 481, 487, 488, 490, 501]. На початок вересня 1916 р. дивізія перебуває в резерві 11-ї армії [Оськин, 2010, с. 353—354].

За оцінкою австро-угорського командування на початок 1917 р. Зведена кавалерійська дивізія відзначена як один з найкращих кавалерійських підрозділів російської армії [Оськин, 2009, с. 69]. Дивізія брала участь у червневому наступі 1917 р. (вірогідно, в складі 11-ї армії в районі Тарнополя). Зокрема 1-й Заамурський кінний полк відомий своєю кінною атакою 18 червня (1 липня) під Швейківцями (імовірно с. Швейків Монастирського р-ну Тернопільської обл.) [Керсновский, 1992, с. 224].

Досить вірогідно, що в цих бойових діях 1916—1917 рр. міг приймати участь Ф. А. Козубовський. Полк демобілізовано навесні 1918 р. Бойовий шлях 16-го гусарського Іркутського полку, як і участь Ф. А. Козубовського в бойових діях, ще належить прослідкувати за матеріалами Російського державного військово-історичного архіву [РГВИА, ф. 3607, оп. 1—2, 108 ед. хр., 1903—1917 гг.].

розпалі військових дій збройні сили країни виявилися безпосередньо залучені до бурхливих соціально-політичних процесів: політичні партії всіх рівнів та різного ідеологічного спрямування розпочинають активну політичну агітацію серед армійських підрозділів. Не уникнув цих процесів і Ф. А. Козубовський, який знаходячись на фронті, приєднався до анархістів-комуністів, а з початком лютневих подій за дорученням організації проводив агітаторську роботу в частинах IV (?) ¹ корпусу. З поглядами анархістів він ознайомився ще під час навчання в інституті: «захоплювався революційною романтикою їх боротьби». Особливий вплив на нього мали твори М. О. Бакуніна [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4]. Зрозуміло, що з фронтів Першої світової Ф. А. Козубовський повертається вже з стійкими революційними переконаннями.

Після Жовтневого перевороту, нова влада обнародує відомий декрет «Про мир» та 2 (15) грудня укладає угоду з державами німецького блоку про тимчасове припинення військових дій. Солдати сприйняли ці події як акти про закінчення війни — розпочинається стихійна демобілізація фронтових частин. Щоб якимось очолити та організувати цей процес, урядом більшовиків було прийнято декілька правових актів, за якими військові останніх чотирьох років призиву, а саме до цієї групи належав Ф. А. Козубовський, мали бути демобілізовані у березні-квітні 1918 р. Також, одними з перших підлягали звільненню з діючої армії колишні вчителі [Краснокутский, 1997, с. 25]. Можливо саме через цю норму Федір Андрійович демобілізується вже в грудні 1917 р. [ЦДАВО України, ф. 166,

1. Можливо помилка, оскільки 16-й гусарський Іркутський полк ніколи не входив до складу IV-го армійського чи кінного (кавалерійського) корпусу Російської імператорської армії. Інакше, слід припустити, що Ф. А. Козубовський був відправлений на фронт у складі іншого військового підрозділу чи переведений вже під час бойових дій (у чому немає нічого незвичного). У такому випадку, спроба прослідкувати бойовий шлях Іркутського полку в складі Зведеної дивізії, здійснена нами в попередній примітці, видається марною. Це ще раз демонструє, наскільки наші джерела до біографії дослідника є фрагментарними та непевними.

IV-й армійський корпус під час Першої світової війни діяв на Північно-Західному фронті. IV-й кінний корпус під час наступальної операції 1916 р. діяв у складі 3-ї та 8-ї армії на Поліссі, південніше р. Прип'яті, в районі Луцьк — Ковель — Сарни [Наступление, 1940, с. 20—29]. Влітку 1917 р. корпус брав участь у червневому наступі в складі Особливої армії (зі штабом в Луцьку).

Між іншим, у складі 16-ї кавалерійської дивізії IV-го кінного корпусу перебував 16-й уланський Новоархангельський полк та 16-й кавалерійський стрілецький полк. Також у Російській імператорській армії часів Першої світової війни існував 16-й драгунський Тверський полк, що діяв на Кавказькому фронті.

оп. 12, спр. 3487, арк. 4]. За даними С. Литвинчука, що посилається на довідку Центрального державного архіву Радянської армії та спогади сестри, майбутній науковець залишає фронтіві частини після поранення [Литвинчук, 1968, с. 2; Шапиро, 1997, с. 3]. Але сам Ф. А. Козубовський жодним словом не згадує про поранення під час бойових дій в ході Першої світової війни.

Так чи інакше, Федір Андрійович повертається на Пінщину, але не до рідного села, що разом із повітовим центром все ще залишалось в зоні німецької окупації за лінією фронту, а до с. Колодне на Столінщині (нині Столінського р-ну Брестської обл.). Саме туди повернулася сім'я з евакуації. О. А. Новікова пригадувала, що батьки знімали будинок у робітника-залізничника, а брат вчителював у сусідніх селах Радчицьку [Литвинчук, 1968, с. 2] та Колодному [Шапиро, 1997, с. 3]. Сам же Ф. А. Козубовський у біографії 1927 р. зазначає, що після демобілізації до серпня 1918 р. працював вчителем історії вищепочаткової залізничної школи на ст. Лунинець (нині райцентр Брестської обл.) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2 зв., 15].

18 лютого 1918 р., після зриву мирних переговорів у Брест-Литовську через позицію радянської делегації на чолі з Л. Д. Троцьким, німецькі війська, при підтримці союзницьких українських частин, почали свій наступ на теренах Білорусії. Вся територія Білоруського Полісся, по лінії залізниць Брест-Гомель, включаючи мм. Брест-Литовськ, Пінськ, Мозир, Річиця та Гомель, була зайнята кайзерівськими військами й передана до складу УНР. Закріплення цих територій за українською державою юридично оформлено Брестським мирним договором. 6 березня 1918 р. уряд УНР ухвалив «Закон про адміністративно-територіальний поділ України», за яким створювалась окрема адміністративна одиниця Дреговицька земля з центром у Мозирі (з серпня 1918 р. — Поліська округа) [Бойко, 2009, с. 217, 222—223]. Насправді, найбільша за площею округа слабо контролювалась українською владою, в тому числі й через позицію військової влади Німеччини, яку насамперед цікавила стратегічно важлива залізниця.

Вже влітку на цих територіях зростає незадоволення місцевих мешканців політикою української і німецької військової адміністрації. Зокрема, найбільше населення непокоїли відновлення урядом П. Скоропадського старого соціального порядку (ставка на великих промисловців і землевласників, яким поверталась земля), економічна політика (важкі продовольчі та фуражні побори на користь німецької армії) та впровадження українізації. Не вирішенням залишалось і важливе питання повернення біженців до своїх домівок. Усе це в підсумку викликало підйом партизанського руху в регіоні та призвело до Поліського повстання (яке в українській історіографії ще називають Дубровицьким).

Вже влітку підпільники кількох міст і сіл Погориння створюють в лісах повстанські групи. Перші військові заворушення на Пінщині, де в цей час проживає та працює Ф. А. Козубовський, відбулися в серпні 1918 р., коли загін під командуванням Т. Розановича знищив український підрозділ, що займався конфіскацією продуктів у с. Рубель. Потому повстанці захопили містечка Столін та Давид-Городок, створили власний загін із кіннотою та Столінський військово-революційний комітет (далі — ВРК). Повсталі протрималися до жовтня, коли об'єднані сили німецьких і українських підрозділів та загону місцевого землевласника А. Бахенського, що складався з офіцерів царської армії, зайняли Столін [Памяць, 2003б, с. 99—101, 103—105].

На осінь на території Пінського та північної частини Ровенського повітів, що стала серцевиною заворушень, діяло близько 100 партизанських загонів. Повстання приймало масовий характер. Майже у всіх селах агітацію проводили підпільні осередки лівих організацій. Поступово політичне керівництво над повстанням беруть на себе представники лівих есерів та анархо-комуністів, до яких прихильно ставилось місцеве населення, на відміну від більшовиків. Військові загоны очолюють вчорашні фронтовики та місцеві вчителі.

Ф. А. Козубовський не залишається осторонь цих подій. Разом з колегами, вчителями І. Жуком, А. Лепешко, О. Карасем і Ф. Романовичем та іншими прибічниками, організовує окремих загін, що діє в районі сіл Колодне та Радчицьк [Литвинчук, 1968, с. 2; Кисель, 2015б; Шапиро, 1997, с. 3; Памяць, 2003б, с. 102], входить до Столінського РВК [Кисель, 2015а], допомагає в агітаційно-пропагандистській роботі, організовує випуск друкованого органу повсталих — нелегальної газети «Лясное рѣха» (Лісове відлуння) та стає одним із редакторів [Краўцоў, 1995, с. 217, 221; Литвинчук, 1968, с. 2—3; Самуйлик, 1987, с. 3; Цуба, 2017, с. 90—91]. Сестра Ф. А. Козубовського згадувала, що газета готувалася та друкувалася в їх будинку, де приховувався гектограф, а вона довгий час зберігала частини друкарської машинки брата [Литвинчук, 1968, с. 2—3].

Ситуація кардинально змінюється у листопаді 1918 р. Після початку революції та зречення кайзера, Німеччина виходить з війни, а після підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я розпочинає вивід своїх військ із зайнятих територій. Повсталі переходять до більш рішучих дій.

3—6 грудня місцеві загоны зайняли м. Дубровиця, а вже 9 грудня розброїли німецький гарнізон м. Сарни (нині райцентри Рівненської обл.). На Пінщині до рук повсталих знову переходить Столін. Постало питання забезпечення повстання зброєю. Тому загоны сконцентрувалися на ст. Видибор (нині Відзібоір Столінського р-ну) в 11 км на північ від Століна, де були

Рис. 3. Будинок Н. Орди у Пінську, в якому на початку 1919 р. знаходився штаб 2-го Поліського повстанського полку (фото сайту «История Пинска», www.pinsk-history.ru)

зосереджені склади колишнього 39-го армійського корпусу Російської імператорської армії. Після ультиматуму німецький гарнізон виїхав на ст. Лунинець.

25 грудня 1918 р. у Століні пройшло засідання комітету (224 делегати) на якому прийнято рішення про створення Поліського РВК, під керівництвом лівого есера Г. М. Островського, до складу якого також обрано Ф. А. Козубовського. Ревкомом було проголошено мобілізацію усіх чоловіків у віці 20—30 років, прийнято рішення про створення міліції, взяття під контроль поміщицьких маєтків. 27 грудня 1918 р. у Видиборі відбулася нарада командирів на якій вирішено створити на базі окремих повстанських загонів революційні полки: 1-й Поліський (командир А. Ф. Резановіч), 2-й Поліський (Ф. А. Козубовський) та 1-й Дубровицький (М. Я. Лясковець), штаби яких розмістилися відповідно у Століні, Видиборі та Дубровиці.

5 січня 1919 р. на Пінцину прибуває О. М. Ільїн, відряджений ЦК РКП(б) з метою організації купівлі зброї у німецьких підрозділів, що чекали на відправлення до Німеччини. Він очолює повстання та, в результаті перемовин із солдатським комітетом німецької частини, забезпечує передачу важливого залізничного вузлу Лунинець повсталим. Таким чином, на цей час Поліський ВРК контролює велику територію вздовж залізниці від м. Ганцевич до м. Сарни із стратегічними станціями Лунинець та Сарни. 8 січня 1919 р. на територію, контрольовану повстанцями, вступив 152-й полк 17-ї стрілецької дивізії Західного фронту Червоної армії (згодом підійшли 146-й і 148-й стрілецькі полки)¹. Але вже 15 січня Лу-

нинець в черговий раз тимчасово був зайнятий 50-тисячним німецьким з'єднанням, що поверталось із Гомеля.

У середині січня основні дії розгортаються в районі Сарн і Дубровиці, де повстанські полки ведуть бої з підрозділами Сарненської групи Дієвої армії УНР (об'єднувала близько 2,5 тисячі багнетів, від 150 до 600 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги). Міста декілька раз переходять із рук в руки і в результаті поліщуків відтіснено на станцію Горинь [Історія..., 1973, с. 27—28, 262—264, 546; Крайцоў, 1995, с. 217—222; Кисель, 2014; 2015а; 2015б; Памяць, 2003а, с. 149—152; 2003б, с. 106—115].

Як свідчить учасник повстання Ф. Б. Пирішко, переказуючи слова т. Прилуцького, односельчанина Федора Андрійовича, у січневих боях під Сарнами, член Військової Ради повстанських сил Ф. А. Козубовський отримав контузію [Пирішко, б. д.; Литвинчук, 1968, с. 2; Самуїлик, 1987, с. 3]. За спогадами одного з керівників повстання, голови Поліського РВК, Г. М. Островського, Федір Андрійович виявився талановитим висококваліфікованим командиром:

«Молода людина з розумними очима і доброю посмішкою міг бути і розважливим, і нестримно гарячим в бою в залежності від обставин» [Жарич, 1957; Кавалёва, 1993, с. 178].

Після боїв на Рівненщині 1-й Поліський полк було розформовано, його залишки приєднано до 2-го Поліського. Під командуванням Ф. А. Козубовського зосередилось понад 3 тисячі багнетів. 22 січня бійці 2-го Поліського за підтримки 152-го стрілецького полку РСЧА почали бої за Пінськ. В місті дислокувався підрозділ УНР (200 багнетів охороняли залізничну станцію), загопи поліції, стояли німецькі війська і розташовувався Пінськ-Волинський добровольчий батальйон А. Бохенського. Незважаючи на чисельну перевагу, Пінськ вдалося взяти під контроль лише 25 січня (рис. 3), з відходом останнього ні-

1. Ще 13 листопада 1918 р. у зв'язку з революцією в Німеччині ЦВК РРФСР прийняв декрет про анулювання Брестського мирного договору й війська Західного фронту РСЧА починають бойові дії на території Білорусі.

мецького підрозділу, а повноцінно контролювати місто ополчення змогло лише у лютому.

Після захоплення Пінська повстанські полки повністю перейшли в підпорядкування командування 17-ї дивізії РСЧА і були відправлені на південний напрямок: 5 лютого була зайнята Дубровиця, а 7 лютого — Сарни¹. Пізніше полк Ф. А. Козубовського веде бойові дії на західному напрямку — взяті під контроль м. Янів (нині Іванове) та Дрогичин (нині обидва райцентри Брестської обл.). Але вже 17 лютого 2-й Поліський полк вступив у бій під Антоподем (нині смт. Дрогичинського р-ну Брестської обл.) із загонами оперативної групи «Полісся» Війська Польського під командуванням генерал-майора А. Лістовського². Зазнавши великих втрат (за польськими даними близько 200 загиблих) полк почав відступ. Оскільки утворилася загроза Пінську та Лунинецькому залізничному вузлу, командування 2-ї бригади 17-ї стрілецької дивізії вирішило, що Ф. А. Козубовський не зможе належним чином організувати захист, тому його позбавляють командирських повноважень. Рішення негативно було сприйняте бійцями. 25 лютого полк передислоковано до Кожан-Городка та на станцію Лахва [Історія..., 1973, с. 27—28, 262—264, 546; Краўцоў, 1995, с. 222—225; Кравцов, 1998; Кисель, 2015а; 2015б; Міралоубаў, 1998; Памяць, 2003а, с. 145—146, 153—155; 2003б, с. 115—116, Цуба, 2011, с. 43—44].

Можливо саме про бій під Антоподем йдеться у протоколі допиту арештованого від 29.06.1936 р., коли Ф. А. Козубовський дає відповіді про арешти під час військової служби:

«...в 1919 году в феврале, я был арестован и привлечён к следствию ... за самовольное наступление и отступление батальона полка, которым я в то время командовал ... полк обвинули в левосервских настроениях ... в процессе следствия я был реабилитирован...» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 36 зв.].

1. За деякими неперевіреними даними, у боях за Сарни визрів ситуативний союз між більшовицькими військами, у складі яких уже діяли повстанські полки, та військами Директорії УНР проти німецького гарнізону. Можливо, саме з цим пов'язані обвинувачення слідчих після арешту та під час допитів Ф. А. Козубовського, про службу в петлюрівській армії і участь у «петлюрівському русі» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 27 зв.].

2. У листопаді 1918 р. було проголошено незалежність Польщі. Основною метою керівництва республіки на чолі з Ю. Пілсудським було відновлення Польщі в історичних кордонах Речі Посполитої 1772 р. 9—14 лютого 1919 р. німецькі війська пропустили польські частини на р. Німан, форсувавши який, вони почали наступ на територію Білорусі. Так утворився польсько-російський фронт і почалась польсько-радянська війна 1919—1920 рр.

11 березня 1919 р. вирішено перевести 2-й Поліський та 21-й Волинський (бувний Дубровицький) полки до Рогачова. 2-й Поліський мав серйозні труднощі з постачанням, і під час передислокації висунув вимоги забезпечити полк всім необхідним. Не чекаючи солдатських заворушень, після прибуття до міста, силами загону губернської ЧК та взводу особливого призначення, червоноармійців роззброїли, а заколотників заарештували. Полк було переформовано і знову відправлено на фронт [Карасев, Глушаков, 2010, с. 42—43]. За деякими відомостями, батальйони з особовим складом 2-го Поліського полку були перекинуті на Південний фронт, де воювали в складі 10-ї дивізії РСЧА проти Добровольчої армії А. І. Денікіна [Памяць, 2003б, с. 118].

Вже до середини березня 1919 р. Поліське повстання було придушене: Сарни та Дубровицю зайняли українські, а Пінськ, Столін і Лунинець — польські війська. Окрім невдач на фронті цьому сприяли і загострення стосунків між лівоесерівським керівництвом посталих та більшовицькими діячами і командуванням частин Червоної Армії [Памяць, 2003а, с. 146—147]. Зокрема, Мінський губернський військовий комісар Некрасов ще у лютому вислав до ЦВК Білорусі телеграму з проханням ліквідувати Поліський ревком. А голова пінської ЧК Роттер та уповноважений революційно-військової ради Західного фронту Гуревич звинуватили керівників Поліського РВК в «лівоесерівській змові».

У радянській історіографії Поліське повстання по більшості трактувалося як «антирадянський кулацько-есерівський заколот». Повстання 1918—1919 рр. на Поліссі намагалися не згадувати, хоча у періоди відлиги й були спроби героїзації та популяризації цих подій на місцевих рівнях. І на сьогодні, ні в Білорусі, ні в Україні, не існує монографічного дослідження, збірки документів чи достатньої кількості наукових розвідок, присвячених повстанню. Імовірно, що і за життя Ф. А. Козубовського поліські події були не досить відомі, адже у власній автобіографії він посилається на партійну довідку [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4].

Тому, тим більш цікавим є повідомлення Н. М. Ковальової та С. Шапіро, що Федір Андрійович, перебуваючи в ув'язненні під час розгляду його справи, написав роботу про Поліське повстання, що супроводжувалась накресленими від руки картами. Текст вдалося передати рідним, але рукопис згорів під час Другої світової війни. Імовірно, ці свідчення автори отримали або безпосередньо від сина Ф. А. Козубовського — Святослава, або від племінника — Є. В. Новікова [Кавалёва, 1993, с. 183; Шапіро, 1997, с. 3; Шапіра, 1998, с. 469].

З березня 1919 р. Федір Андрійович, разом із сформованими ним частинами, продовжує бойові дії проти польських військ в складі ре-

гулярних частин Червоної армії (рис. 4)¹: у різні періоди був командиром роти, батальйону, полку та навіть бригади, очолював особливий партизанський полк. Восени 1919 р. під час партизанських дій у тилу Війська Польського в районі р. Березина, разом з частиною батальйону Ф. А. Козубовський був захоплений у полон. Перебував у таборі для військовополонених під Мінськом, звідки переведений до в'язниці Брест-Литовська. Був засуджений до страти, але по конфірмації командуючого литовсько-білоруським фронтом генерал-поручника С. Шептицького, смертний вирок замінили на «12 років соляних праць». У полоні Федір Андрійович захворів на тиф та був переведений до шпиталю, з якого утік. Наприкінці квітня — на початку травня 1920 р. перейшов на територію зайняту червоними частинами у районі м. Борисів (нині райцентр Мінської обл.). На радянській території був затриманий польовою вартою, у подальшому штабом армії переведений до складу запасного полку, що квартирувався у Смоленську [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4—4 зв., 14; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 36—36 зв.].

У грудні 1920 р. за власним бажанням Ф. А. Козубовський отримав безтермінову відпустку, остаточно демобілізований та переведений до складу запасу РСЧА вже у 1921 р. (імовірно у серпні-вересні) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4 зв., 14, 15]. Пізніше, у 1928 р. з нагоди десятиріччя РСЧА, Федір Андрійович був нагороджений Почесною грамотою Реввійськради СРСР та відзнакою «Червоний партизан», які були вилучені слідчими під час арешту 1936 р. [Кавалєва, 1993, с. 179; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 6].

18 березня 1921 р. між РРФСР та Річчю Посполитою був підписаний Ризький мирний договір, за яким Пінський повіт з Столінним та Лунином залишалися в складі Польщі. Ф. А. Козубовський знову змушений був покинути рідний край.

Повоєнні роки: Слуцьк — Овруч (1921—1923). Відповідно до автобіографії, датованої

Рис. 4. Ф. А. Козубовський у військовій формі, літо 1924 р. (?)

29 серпня 1927 р., Федір Андрійович з січня 1921 р. працює в НКО Білорусі: вчителює в школі № 4 II-го ступеню в Слуцьку (рис. 5), одночасно працює головою Інструкторської колегії Повітнаросвіти [Там само, арк. 4 зв, 15]. Зауважимо, що Слуцьк не був для нього зовсім незнайомим містом, оскільки майбутній вчений недовгий час вчителював тут до війни. Можливо саме цим і був продиктований вибір нового місця проживання та роботи.

Ми не маємо документів, що б розкривали життя Ф. А. Козубовського у Слуцьку. Але відомі спогади Д. Л. Юр'єва, члена Слуцького ревкому у 1921 р., що показують становище освіти у місті в ті часи:

«...Не хватало учителей, а также письменных принадлежностей, учебников, Были случаи, когда снабжение бумагой, перьями, карандашами шло за счёт контрабанды, отобранной пограничниками. Многие школы требовали капитального ремонта. В дореволюционном Слуцке были мужская и женская гимназии, коммерческое и духовное училища. Большинство учителей этих заведений продолжали работать в советских средних школах, названных школами 2-й ступени. Тогда вместо учитель вошло в употребление название школьный работник — сокращённо «шкраб» [Памяць, 2000, с. 183].

З автобіографії відомо, що Федір Андрійович стає членом Наукового товариства Случчини. Нам вдалося знайти інформацію, що з 1918 р. у місті та повіті діяло білоруське культурно-просвітницьке товариство «Папараць-кветка». Товариство мало краєзнавчу, літературну і драматично-хорову секції та гуртки-філії, об'єднувало біля 150 членів, видавало свій часопис, сприяло організації учбових курсів, засновувало читальні, організувало театральні постанови. Цікаво, що саме у 1921 р. товариство припиняє свою діяльність, а його функції

1. Найвідоміше фото Ф. А. Козубовського, — у військовій формі, певно виконане не раніше літа 1924 р., коли він вже перебуває на цивільній службі та очолює Коростенський музей. Оскільки однострій на фото, зі знаками розрізнення на петлицях нашитих на комір гімнастерки у формі трьох прямокутників («три шпали»), що відповідає званню і командно-стройовій посаді командира полку, був прийнятий у РСЧА наказом РВР СРСР № 807 від 20 червня 1924 р. [Ілюстрованное..., 1960, с. 23, 125, табл. 24—26]. Протягом 1919—1920 рр., у часи коли Ф. А. Козубовський перебував в лавах РСЧА, знаки розпізнавання у вигляді п'ятикутної зірки, трикутників, квадратів і ромбів із червоного сукна нашивалися на лівій рукав сорочки чи шинелі, а на петлицях розміщувалися тільки відзнаки роду військ [Там же, с. 10—13, табл. 3—4].

Рис. 5. Ф. А. Козубовський з вихованцями; Слуцьк, початок 1920-х рр. (?) (архів родини Ф. А. Козубовського)

перебирає на себе повітовий відділ народної освіти [Памяць, 2000, с. 205, 212, 215]. Вже восени Ф. А. Козубовський з невстановлених мотивів залишає Слуцьк.

З вересня 1921 по серпень 1922 рр. Ф. А. Козубовський працює в Овручі, де й долучається до археології. У цей час він завідує повітовим відділом соціального виховання, є лектором-викладачем педагогічної школи, співробітником історико-археологічного відділу Овруцького повітового музею, вступає до спілки працівників освіти РОБОС і стає головою її повітового осередку [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4 зв., 15—15 зв., 18]. У складі науково-археологічної комісії при повітовому відділі Народної освіти брав участь у дослідженні пам'яток Словечансько-Овруцького кряжу та зборі відомостей про старожитність Овруцького повіту¹.

«Куточок Швейцарії»: коростенський період (1922—1929). Цей період життя Федора Андрійовича залишається найбільш відомим широкому колу науковців, оскільки є досить непогано документованим. Діяльність дослідника як директора музею та, особливо, результати досліджень археологічних пам'яток Коростеня, уже неодноразово ставали пред-

метом наукових розвідок [Самойловський, 1970, с. 191—199; Звіздецький, Польгуй, 1998, с. 112—113, 115, 118—119; Звіздецький, Петраускас, Польгуй, 2004, с. 58; Колеснікова, 2011; Петраускас, Польгуй, Хададова, 2014, с. 295—297; Тарабукін, 2012, с. 292—293; 2014]. Тому, в даній публікації ми лише наведемо перелік археологічних досліджень, які проводив чи в яких був задіяний Ф. А. Козубовський у цей час, не розглядаючи детально отримані в ході робіт результати. Більшу увагу спробуємо зосередити на організаційній та адміністративній, пам'яткоохоронній, просвітницькій діяльності вченого, розглянемо аспекти співробітництва музею з іншими науковими установами та окремими науковцями (етнографами, географами, геологами, тощо).

Федір Андрійович переїхав до Коростеня ще в серпні 1922 р. З того часу працює інспектором політичної освіти у дільничному комітеті профспілки залізничників («Учкпрофсож») (1922—1924 рр.), інспектором соціального виховання Коростенського повітового відділу Народної освіти (1922—1924 рр.) (рис. 6), керівником Коростенської округової інспектури Народної освіти (з 23 липня 1926 р.), обраний членом Коростенського округового виконавчого комітету (з 1926 р.), був заступником голови Коростенського Окрплану (1927—1929 рр.) та керівником гуртків і шкіл політичних знань підвищеного типу (з 1928 р.)

1. Детальніше про історію Овруцького повітового музею та науково-археологічної комісії див. окрему статтю С. В. Паленка у цьому збірнику.

Рис. 6. Ф. А. Козубовський (стоїть, крайній у третьому верхньому ряду праворуч) серед працівників Коростенського окружного відділу народної освіти та шкіл міста; Коростень, 1923 р. (фото з експозиції Коростенського краєзнавчого музею)

Рис. 7. Ф. А. Козубовський (сидить, знизу праворуч) серед працівників Коростенського окружного відділу народної освіти та шкіл міста; Коростень, 1923 р. (фото з експозиції Коростенського краєзнавчого музею)

(рис. 7) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 1, 3, 14 зв., 18].

У 1923 р. Федір Андрійович викладає суспільствознавство на місцевих учительських курсах,

із слухачами яких влітку того ж року проводить обстеження околиць Коростеня та найближчих сіл. За результатами досліджень була організована звітна виставка. Власне ця невеличка

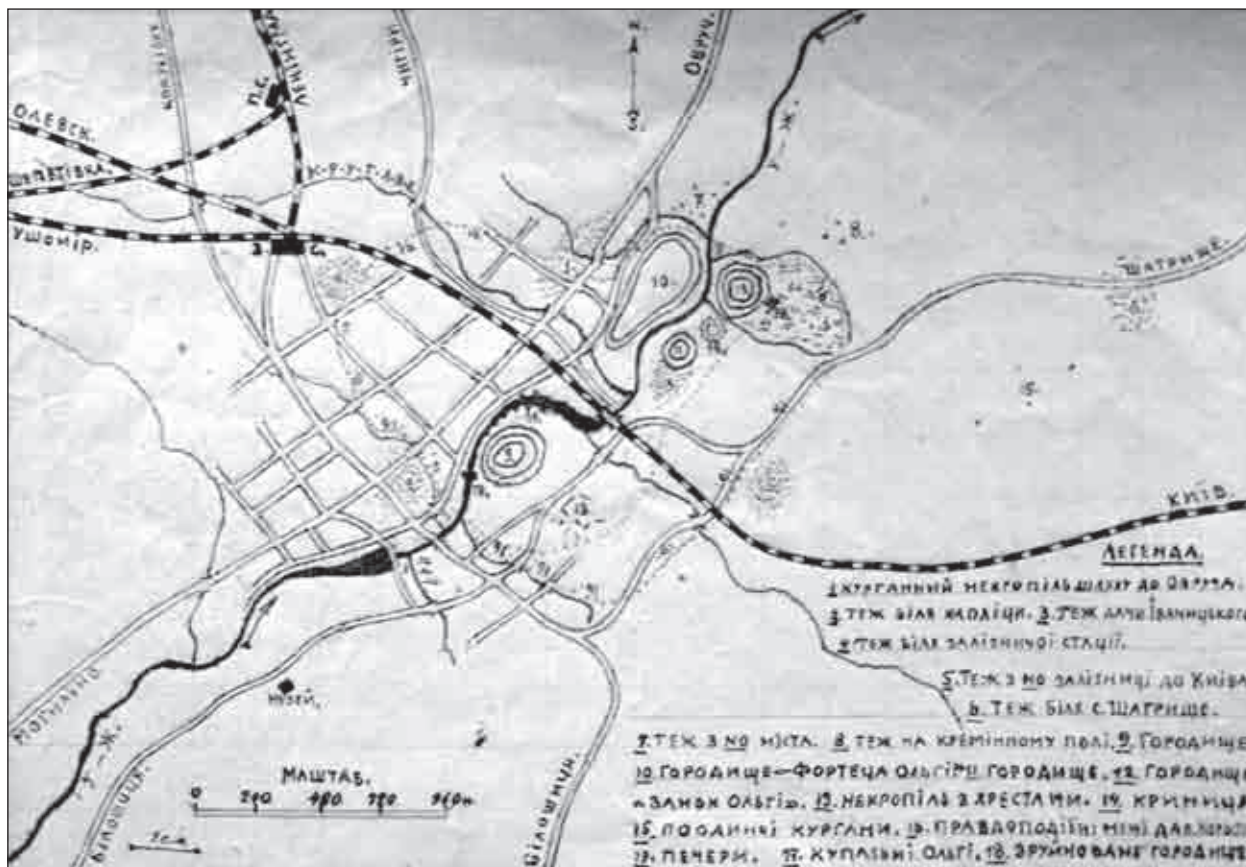

Рис. 8. План Коростеня з розташуванням археологічних пам'яток із щоденника С. С. Гамченко, 1924 р. [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 61]

експозиція і стала поштовхом до заснування в Коростені краєзнавчого музею. Ідея була підтримана округовим відділом народної освіти в особі керівника т. Пелеха, і за його ініціативи, уже восени 1923 р., Президією Коростенського ОВК було затверджено рішення про заснування музею. Очолити підготовчі роботи доручено Ф. А. Козубовському — дослідник приступає до створення експозиції музею. Основою його колекцій стали збірка учительських курсів та рештки палеонтологічної колекції Овруцького повітового музею [Рада..., 1927, с. 360; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359]. З 1 лютого 1924 р. Ф. А. Козубовський призначений на посаду директора музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 357].

Для музею Округовим виконкомом була виділена садиба бувшої дачі місцевого мельника Розенберга, що розташовувалася на правому березі р. Уж, за 3/4 версти від центра міста по шляху на Білошиці (рис. 8). Шестикімнатний дачний будинок з кухнею, в якому й оселився Ф. А. Козубовський із сім'єю (рис. 9), потребував ремонту і не дуже підходив для розміщення музейної експозиції, бібліотеки та лабораторії. Але й за це приміщення директору прийшлося витримати справжню боротьбу із бувшим власником, Окрмісцгоспом, Комунхозом, закладами освіти та іншими установами, що стало в перші місяці й роки діяльності музею головним

завданням директора¹. Фактично вирішувалось питання існування та подальшої долі установи [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359—361; Рада музею, 1927, с. 260].

Вже через рік після заснування директор відмічає, що «...тісний, малий будинок для музею. Навіть тепер за один рік існування тіснота вже гостро відчувається, а при дальнішому зростанні експонатів становище буде критичним» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363]. Попри незадовільні умови, як зазначає Ф. А. Козубовський у річному звіті «...музейний фонд, що складає 60 % усіх експонатів, переховується разом із дровами в ящиках у хліві» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 157], у 1926 р. проведено ремонт приміщень [Там само, арк. 153 зв.] й, принаймні, на поча-

1. Місто, що ще нещодавно було незначним селищем, у середині 1920-х рр. перетворюється у великий адміністративний (Коростень стає центром округу) і військовий осередок та важливий залізничний вузол. З переміщенням до міста цивільної та військової адміністрації гостро відчувалася нестача будівель для розташування адміністративних установ і облаштування житла. Зі слів Ф. А. Козубовського: «В Коростені, найпоганішому містечку на Волині, взагалі не було ніколи більш чи менш сталих будинків, а тім більш придатних до розміщення музею» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 259].

ток 1927 р. музей перебував в тому ж будинку [Рада музею, 1927, с. 260]. Директор шукає можливостей збільшити експозиційні площі та покращити умови: у 1926—1927 рр. Коростенський ОВК мав асигнувати 5 тис. крб. на будівництво музейного павільйону [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 157, 164 зв.], але ці наміри імовірно не здійснилися.

На початку 1928 р. з'являється план, припустимо розроблений Ф. А. Козубовським, спорудження цілком нового будинку для округових музею та бібліотеки, загальною площею 860 м². За ним, у новому приміщенні передбачалися експозиційні зали для п'яти відділів музею (природничого, історичного, побутового, промислового, сільсько-господарчого), лабораторії, бібліотеки, книгосховища, читальної зали на 200 осіб, канцелярії, кабінету директора, трьох робочих кімнат та восьми приміщень для персоналу. План був підтриманий головою Коростенського ОВК та округовим інспектором Наросвіти. Принаймні їх підписи, поряд із підписом директора музею, фігурують у листі зверненні до НКО УСРР із проханням допомогти з дотацією на будівництво у розмірі 30 тис. крб. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 12—12 зв.]. Напевно, що цей план не було реалізовано, але музей, здається, отримав нове приміщення в центрі міста, поблизу городища № 3 (сучасна будівля Коростенського військомату) (рис. 10, 11).

Саме на посаді директора музею Федір Андрійович вповні реалізував свої організаторські здібності. Вірогідно, що користуючись статусом члена Коростенського ОВК та заступника голови Окрплану, Ф. А. Козубовський добивається

Рис. 9. Ф. А. Козубовський з дружиною Ганною та старшим сином Віктором; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 10. Ф. А. Козубовський із колективом біля входу до Коростенського музею; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 11. Будинок, в якому в 1920—30-х рр. знаходився Коростенський округовий музей. Сучасний стан (фото авторів)

розширення штату музею та збільшення фінансування. Якщо на початок 1924 р. штат музею складався із завідуючого та охоронця [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361], то на кінець 1929 р. в штаті перебували 4 наукових та 2 технічних робітника. Те саме стосується і фінансування, порівняйте: в перший рік існування бюджет установи становив 940 крб., а в останній рік керівництва музеєм Ф. А. Козубовським — 9948 крб. [Рада..., 1927, с. 260, табл.]. Ця сума у декілька разів перевищувала фінансування найбільшої музейної установи Волині того часу — Волинського науково-дослідного музею у Житомирі. Директору вдавалося не тільки знайти кошти на потреби музею, а й добиватися фінансування наукових досліджень на теренах округи. Показово є ситуація із геологічними розвідками 1926 р. завідувача геологічним відділом ВНДМ С. В. Більського, що, вірогідно, проводилися на кошти Коростенського округового музею та Окрплану. За результатами досліджень С. В. Більським була підготовлена до друку наукова робота, обсягом 15 др. арк. У травні 1927 р. ним виголошена звітна доповідь на засіданні Коростенського Окрплану. У результаті, ухвалено не тільки фінансування видання праці С. В. Більського Окрпланом, а й прийнято рішення про розробку п'ятирічного плану геологічного обстеження Коростенської округи [Козубовський, 1928б, с. 16; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, арк. 4 зв.]. Очевидно, що не обійшлося без «протекції» Ф. А. Козубовського.

У 1924 р. музей поділявся на три відділи: природничий (геологія, зоологія, біологія), соціально-історичний (історія, археологія, нумізматична колекція, побут, ідеологія) та економічний (сільське господарство і промисловість). При розробці структури директор керувався «Положенням про

соціальний музей» НКО УСРР. Також при музеї була заснована бібліотека [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363—364]. На 1926 р. в музеї існувало чотири відділи: природничий (рис. 12), техніко-економічний, соціально-історичний та побутовий (етнографічний) [Там само, оп. 6, спр. 172, арк. 153 зв. — 154]. На кінець першого року роботи колекція музею нараховувала 827 експонатів, а на кінець 1929 р. — 5408 предметів [Рада музею, 1930, с. 3, табл.]. Музей відкрився для відвідування з квітня 1924 р., а ще в січні того ж року при музеї запрацювало екскурсійне бюро [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363]. Щорічно музей відвідувало від 2780 до 3270 окремих відвідувачів (а в останній рік керівництва Ф. А. Козубовського — 9618 осіб) та від 45 до 142 екскурсійних груп [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 151, 363; оп. 6, спр. 172, арк. 151—152 зв., 153 зв. — 154; Рада..., 1930, с. 3, табл.]. Окрім власне обслуговування відвідувачів у приміщенні музею, співробітники організували виїзні екскурсії, наприклад до м. Овруча і с. Збраньки у 1926 р., влаштовували та читали лекції на різноманітну тематику [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 155].

З липня 1924 р. музей підпорядковується Волинському науково-дослідному музею і працює як його філія [Козубовський, 1925, с. 21; НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 362]. Ф. А. Козубовського обирають до членів Секції археологічних дослідів і Волинської вільної археологічної школи, що на той час працювали при археологічному відділі ВНДМ. Також його вводять до складу Музейної ради ВНДМ [Тарабукін, 2014, с. 488]. Федір Андрійович активно включається в роботу секції та школи, організує археологічні дослідження округи (про що нижче), робить до-

Рис. 12. Ф. А. Козубовський із співробітниками серед експозиції Коростенського музею; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

повіді на засіданнях відділу та Музейної Ради, приймає участь у дискусіях, співпрацює з співробітниками етнографічного та геологічного відділу ВНДМ, бере участь від Волинського музею у роботі археологічної виставки ВУАКу 1925 р., І-ї Всеукраїнської краєзнавчої конференції, II-ї Всесоюзної краєзнавчої конференції в Москві [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 49; оп. 12, спр. 3487, арк. 14 зв.]. Одночасно Ф. А. Козубовський стає уповноваженим ВНДМ з охорони пам'яток давнини, побуту, мистецтва та природи по Коростенській окрузі з правом проводити облік, реєстрацію і вживати заходи з охорони історичних, етнографічних, археологічних та природничих пам'яток, колекцій і культурних цінностей [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 14 зв.; Архів родини, мандат ВНДМ] та уповноваженим Волинського губернського архіву з правом огляду та охорони архівів усіх типів в межах Коростенської округи [Архів родини, мандат ВолГубарху].

Коли Коростенський круговий музей знову отримує статус самостійної одиниці достеменно невідомо. Вірогідно це сталося не раніше початку 1926 р. Саме тоді починають загострюватися взаємовідносини між С. С. Гамченком та його молодшими колегами — І. Ф. Левицьким та Ф. А. Козубовським [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, арк. 33—42]. Якраз навесні 1926 р. ліквідуються Секція археологічних досліджень та Вільна археологічна школа. Принаймні І. Ф. Левицький, у своїй «Доповідній записці», прямо вказує, що розрив стосунків Коростенського музею з ВНДМ стався через

принципові непорозуміння Ф. А. Козубовського з директором ВНДМ П. К. Константиновим та завідувачем археологічного відділу С. С. Гамченком [Там само, арк. 34].

Після розриву з ВНДМ директор починає налагоджувати самостійні стосунки та відносини з Сектором науки та Музейною Радою НКО УСРР, ВУАКом, ВУАН, Українським комітетом краєзнавства, Українським відділом Геологічного комітету, Російським музеєм та комітетом краєзнавства в Ленінграді, Інститутом білоруської культури [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 152 зв., 155]. На території округи працювали численні експедиції різноманітних наукових комісій та товариств, наприклад: Комісії по виучуванню продукційних сил при ВУАН, Кабінету національних меншин при ВУАН, Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка, Харківського Музею українського мистецтва, Київського етнографічного товариства, Ленінградського географічного факультету та інш. [Козубовський, 1927, с. 26; 1928а, с. 47; Рада музею, 1930, с. 4], з якими Ф. А. Козубовський намагався підтримувати зв'язки та домовлявся про спільну науково-дослідну працю. Наприкінці 1926 р. Округова інспектура Наросвіти відправляє директора музею в наукове відрядження до Криму для «вивчення пам'яток передісторичної культури та ознайомлення з науковими закладами на теренах Кримської ССР». Відомо, що в результаті Федір Андрійович відвідав Херсонський археологічний музей та заклади АН СРСР у Севастополі [Архів родини, посвідчення].

Рис. 13. Ф. А. Козубовський та С. С. Гамченко (обидва у центрі) під час дослідження курганів у Коростені, 1924 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Перші археологічні дослідження музею відбулися в 1924 р.: протягом червня-серпня Ф. А. Козубовським, за допомоги місцевих активістів, проведено розвідку узбережжя р. Уж та його допливів [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361; НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 2]. Влітку здійснена археологічна розвідка курганних груп поблизу с. Городець в Словечанському районі [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326].

За допомоги кореспондентів із місцевого учительства, дослідником організовано збір археологічних матеріалів на поверхні. Зокрема, до музею таким чином поступили: нуклеуси та крем'яні знаряддя з Овруччини (18 предметів — із околиць м. Овруча, 70 — с. Покальова, нуклеуси з с. Нагорян), 38 крем'яних знарядь із різних пунктів Коростенщини, знаряддя із стоянки «на місці знахідок барона Штейнгеля» біля Коростеня, кремінні ножі з околиць с. Усолуси (Ємільчинщина), 150 пряслиць та решток їх виробництва з околиць с. Хлупляни на Овруччині, 2 монетних скарби (на жаль не вказано ні місця знахідки, ні склад скарбу), що стали основою нумізматичної збірки музею [НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 1—2 зв.].

Протягом липня-серпня того ж року Ф. А. Козубовський бере участь у дослідженні А. С. Гамченка на території Коростенської округи (рис. 13). Власне, наскільки нам відомо, С. С. Гамченко якраз і планує проведення цих робіт на запрошення та за ініціативи Федора Андрійовича. В ході досліджень були оглянуті археологічні пам'ятки літописного Іскоросте-

ня (насамперед городища та курганні групи), створені їх наукові описи, складено археологічну карту Коростеня та околиць (рис. 8); проведено розвідку узбережжя р. Уж, на ділянці Коростень — Шатрище, де виявлено кілька місцезнаходжень із матеріалами доби каменю; оглянуті пам'ятки Овруча, здійснено розвідку побережжя р. Норині та південних відрогів Словечансько-Овруцького кряжу на ділянці від м. Овруча до с. Норинська, оглянуті знамениті яружні системи біля сс. Збраньки та Довгиничі; проведено розвідку правобережжя р. Жерев, від с. Липлянищина до м. Народичі. Розвідки виконувались з метою «перереєстрації городищ, курганових груп, неолітичних стоянок і майстерень» округи. Під час розвідки розкопано 23 кургани «переважно древлянського типу» в курганних групах поблизу м. Коростеня, Норинська (Овруччина), сс. Липлянищини, Бабинич, Розсох, Сельця та Язбереня (Народиччина). Зазначимо, що більшість планів пам'яток у польовій документації експедиції виконані особисто Ф. А. Козубовським. Очевидно, що засадами картографії і топографії та основними навичками топографічної зйомки Федір Андрійович оволодів навчаючись у кавалерійському училищі. У роботі експедиції приймали участь І. Ф. Левицький, К. Г. Черв'як, а також місцеві вчителі, учні та шанувальники старожитностей. Більшість матеріалів, здобутих під час розвідок і розкопок, поповнили фонди Коростенського округового музею і лише незначна частина була передана до ВНДМ [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 46, с. 4—44;

спр. 47, с. 1—51 зв.; спр. 61, с. 1—53; спр. 62, с. 5—6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 374—375; Козубовський, 1925, с. 21; Тарабукін, 2014, с. 448—451].

Спільні археологічні дослідження разом із співробітниками археологічного відділу ВДМН були продовжені і в наступному році. У червні 1925 р. С. С. Гамченко повторно оглянув пам'ятки Коростеня, обстежив, описав та зафотографував т.зв. «Купальні Ольги», оглянув стоянку в ур. «Стойла», поблизу с. Шатрище. Наприкінці серпня С. С. Гамченко провів показові розкопки двох курганів групи в ур. «Дачі Іваницького» для слухачів курсів перепідготовки учителів Коростенської округи. Учителям, та всім бажаючим, була проведена екскурсія на городище № 1, де С. С. Гамченко прочитав лекцію за матеріалами дослідження городища та пояснив розташування археологічних пам'яток Коростеня і околиць на місцевості [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 61, с. 101—117; ф. 59, спр. 46/4, с. 2, 5—6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 335—336; оп. 6, спр. 3394, арк. 24; Тарабукін, 2014, с. 451—454]. За результатами досліджень Коростеня 1924—1925 рр. С. С. Гамченко підготував узагальнюючу роботу «Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць» [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 62, с. 1—4], опубліковану О. О. Тарабукінін [Тарабукін, 2014, с. 455—457].

Тоді ж розвідки узбережжя р. Уж (від м. Ушомира до с. Шатрища), з метою пошуку пам'яток кам'яної доби, провів І. Ф. Левицький [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 24]. Ці роботи були продовжені ним у 1928 р. [НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 5, с. 22—32].

Влітку 1925 р., за ініціативи та під безпосереднім керівництвом С. С. Гамченка, Ф. А. Козубовський проводить власні розкопки на городищі № 1 (ур. «Ловище»), в ході яких виявлено 8 об'єктів (за термінологією дослідника — «житлових кострищ») з матеріалами давньоруського часу [Козубовський, 1926, с. 8—15]. Крім того, проведені розкопки некрополя «серицитових хрестів», що знаходився в 60 м на схід від городища № 3: на площі двох розкопів зафіксовано 9 безінвентарних поховань за християнських обрядом, деякі з них — в домовинах-колодах [Там само, с. 15—18, табл. XVIII]. В монографічному дослідженні, що вийшло друком 1926 р., автор не тільки публікує результати цих розкопок, а й подає розгорнуту характеристику археологічних пам'яток давнього Коростеня [Там само, с. 5—8].

Дослідження 1925 р. на теренах округи проводились за відкритим листом № 247, за кошти Коростенського музею та за участі археологічного гуртка, місцевих учителів та колишніх учнів Ф. А. Козубовського, матеріали його робіт поповнили експозицію музею.

У 1926 р. були проведені розкопки трьох курганних насипів курганної групи, що зна-

ходилась на схід від Коростеня, по дорозі на Хотинівку (№ 6 за нумерацією Ф. А. Козубовського), виявлено тілопокладення на горизонті давньоруського часу; досліджено один курган в ур. «Кремінське», на терасі за городищем № 1, в якому зафіксоване поховання за обрядом крем'яції з арабськими монетами; тут же зібрано понад 100 одиниць крем'яних знарядь; проведено рятівні дослідження пізньосередньовічного християнського могильника біля католицької каплиці по вул. Людовицькій (Урицького) в Коростені, досліджено 14 поховань [Рада..., 1927, с. 261; Фонди ЖОКМ, ІД—11195, с. 1—9; Козубовський, 1927, с. 27]. Восени того року проведено обстеження провалля — підземного ходу в історичній частині м. Овруча, розкопки якого планувалось здійснити навесні наступного року [Там само, с. 9—10]. Дослідження проводились за листом Укрнауки № 443/1166 (рис. 14), на кошти з бюджету Коростенського музею.

Влітку 1928 р. Ф. А. Козубовський проводить розвідку в околицях озера Корма (поблизу с. Озеряни на Олевщині). В результаті виявлено 14 стоянок «неолітичного» типу на дюнах, поблизу с. Озеряни та Рудня Озерянська, й один курганний могильник, очевидно давньоруського часу [Козубовський, 1935б, с. 27—33].

Окрім археологічних досліджень за безпосередньої участі Ф. А. Козубовського, під егідою музею, і відповідно за його кошти (за повного або часткового фінансування), проведені наступні дослідження: влітку 1924 р. за участі учителів та місцевих краєзнавців проведено п'ять етнографічних екскурсій по окрузі, з метою пошуку артефактів для експозиції музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361]; етнографічні експедиції до Овруцького району в 1924 р. та етнографічне обстеження Коростеня та околиць сіл у 1925 р. під керівництвом завідувача етнографічного відділу ВНДМ В. Г. Кравченка [НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 109/6, с. 4; Козубовський, 1925, с. 21—22]; етнографічна експедиція в район с. Ушомир у липні-вересні 1924 р., з метою дослідження «фольклористичних особливостей коростенського села» та «виробів килимків шляхти Коростенщини» (в роботах експедиції брав участь відомий фольклорист, професор К. В. Квітка від ВУАН) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326]; дослідження побуту овруцької околиць шляхти проводили К. Г. Черв'як та В. А. Молчанов [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 154 зв., 156; Козубовський, 1927, с. 26; Рада музею, 1927, с. 261]; у 1927 р. етнографічні дослідження на Овруччині провела співробітниця музею В. М. Соловйова [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 151 зв.]; здійснені історико-побутові дослідження сіл Кожухівка, Ходаки, Озеряни; три екскурсії у 1926 р. для відбору «зоологічного матеріалу

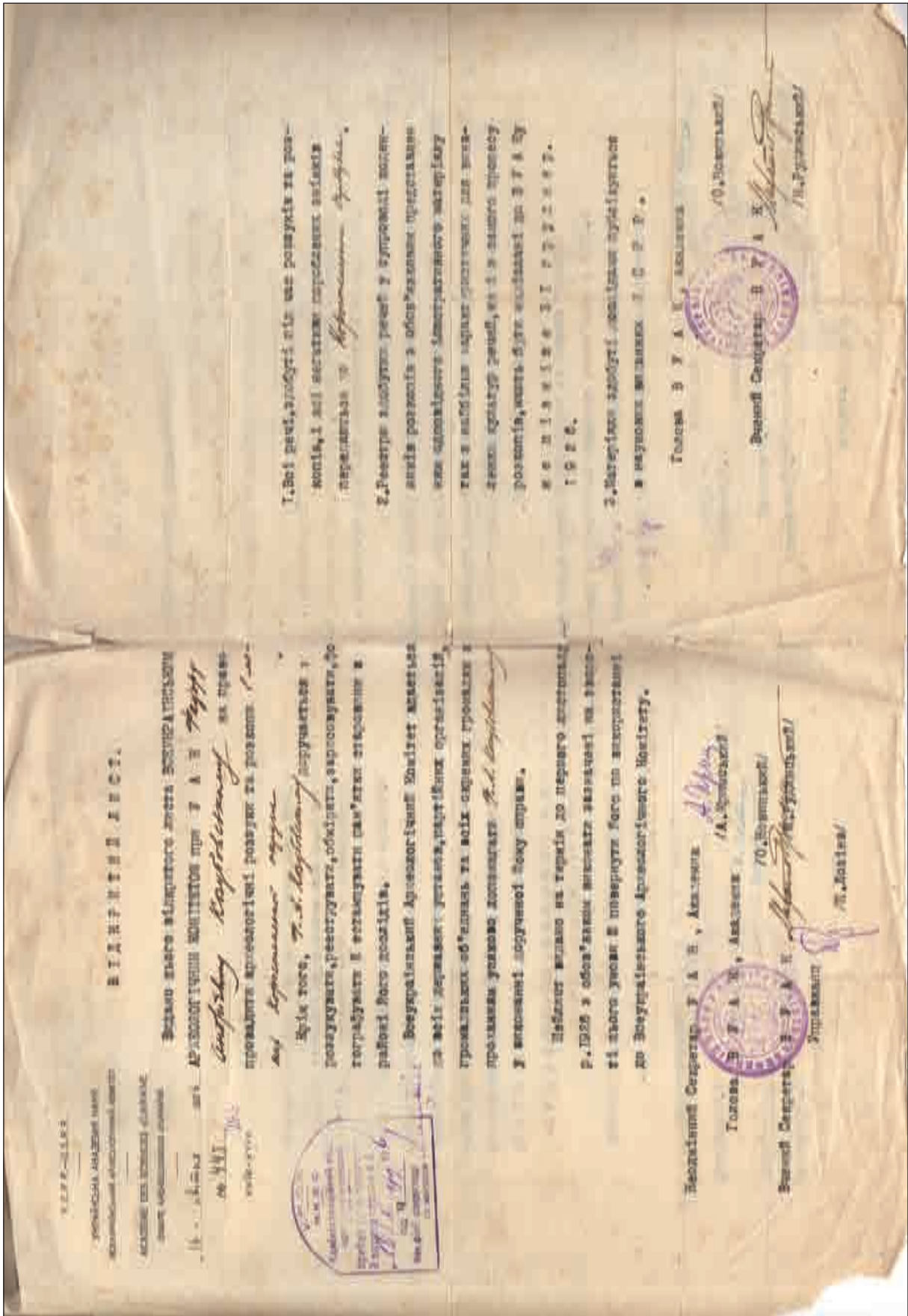

Рис. 14. Відкритий лист ВУАКУ виданий на ім'я Ф. А. Козубовського, з правом проводити дослідження в межах Коростенської округи, 1926 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

для музею» виконав М. О. Абрамович [Там само, арк. 156]; геологічні та ботанічні розвідки на Олевщині здійснив у 1927 р. Ю. М. Абрамович [Там само, арк. 151 зв.]; геологічні дослідження території Коростенської округи проведені протягом 1924 та 1926 рр. під керівництвом С. В. Бельського, матеріали робіт склали основу геологічної та палеонтологічної колекції музею [Козубовський, 1928а, с. 47; 1928б; Рада музею, 1927, с. 260; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361—362; оп. 6, спр. 3404, арк. 4 зв.; спр. 172, 154 зв., 156]; влітку 1926 р. геологічні дослідження Словечансько-Овруцького кряжу по завданню ВУАН здійснили співробітник Геологічного кабінету Г. В. Закревська та співробітник музею М. І. Бурчак-Абрамович [Козубовський, 1928а, с. 47]. Частково на кошти Коростенського музею проводив археологічні дослідження в районі м. Народич, по узбережжю рр. Ужа, Жерева Уборти та Перги І. Ф. Левицький [Козубовський, 1927, с. 26]. Звичайно, це далеко не вичерпний список наукових досліджень проведених музеєм. Матеріали більшості з цих розвідок так і не були опубліковані, та й про самі роботи відомо досить мало із скупих попередніх публікацій чи офіційних звітів.

Ціла низка досліджень, запланованих директором музею, так і залишилася на папері, принаймні нам невідомо, чи вдалося їх реалізувати. Приміром, 1927 р. Ф. А. Козубовський отримує Відкриті листи ВУАКу за № 290 та Укрнауки за № 16798 на проведення досліджень в межах Овруччини та північної Коростенщини [Архів родини]. У 1928 р. планувалося обстежити яри Словечансько-Овруцького кряжу (не виконано) та провести дослідження населених пунктів Коростенщини, з метою вивчення історії окремих населених пунктів округи, соціального складу населення, нацменшин, кустарно-ремісничих та фабричних виробництв, сільського господарства, транспорту, місцевого побуту [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 19 зв.—20]. Влітку 1929 р. планувалося провести археологічну розвідку на Словечансько-Овруцького кряж. Були заплановані дослідження південно-східної частини кряжу (в мікрорегіоні Овруч—Шоломки-Клинець-Піщаниця-Овруч), розвідки по узбережжю р. Норині, обстеження ярів з метою пошуку залишків доісторичних тварин (палеофауни), дослідження майстерень по виготовленню пірофілітових (лупакових) пряслиць (зокрема біля с. Скребелічі). Того ж року планувалося здійснити і геологічні роботи на території Овруцького району. Наприклад, обстежити родовища каолінів поблизу с. Листвин та вапняку біля с. Велідники, а також дослідити поклади «серцитового лунака» — овруцького пірофілітового сланцю [Там само, арк. 33—34, 35].

Як уже згадувалось, протягом літа 1924 — весни 1926 рр. Федір Андрійович був уповноваженим по охороні пам'яток природи та

культури при ВНДМ. За дорученням Волинського музею він повинен був здійснити облік та реєстрацію відомих пам'яток в межах Коростенської округи. Імовірно, що саме для цих цілей С. С. Гамченком була написана праця «Археологія Овруччини» (зведення відомих на той час археологічних пам'яток) і передана Ф. А. Козубовському як «наукова директива для орієнтовки, перереєстрації, реєстрації й дійсних засобів охорони археологічних першоджерел» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 374—375]. З липня 1925 р. до вчителів місцевих трудшкіл розсилаються програми та анкети з метою зібрати відомості про археологічні пам'ятки (на жаль не збереглися). Влітку того ж року уповноважений по Коростенщині оглянув архітектурні пам'ятки Овруча (Василівський собор та монастир при ньому, підземні ходи під собором, Заручаєвську церкву, «стовп—пам'ятник» на Заручаї), церкви в сс. Клинці, Гладковичі, Ушомирі [Там само, арк. 343, 379], Лопатичах, Немирівці, Довгосіллі та Малині [Там само, оп. 6, спр. 172, арк. 155, 166]. Окрім того, Ф. А. Козубовському вдалося притягнути до відповідальності осіб, які самовільно проводили розкопки курганів на Коростенщині (деталі не відомі) [Там само, оп. 5, спр. 729, арк. 343, 379]. З весни 1926 р. співробітниками музею розпочато перевірку культового майна (по церквах, костьолах, синагогах) [Рада музею, 1927, с. 261].

Пізніше, ймовірно наприкінці 1926 — на початку 1927 р. Ф. А. Козубовський стає уповноваженим по охороні пам'яток природи та культури на Коростенщині від Київської крайової комісії Українського комітету охорони пам'яток культури і природи.

Проведені у Коростені протягом 1924—25 рр. археологічні дослідження дозволили визначити історичні межі давнього міста та його охоронну зону: каньйон р. Уж в межах міста, печери, «Ольжині купальні», чотири городища, шість курганних груп та простір між ними, у 1926 р. оголошені «комплексною пам'яткою природи і культури всеукраїнського значення» та взяті на спеціальний облік НКО УСРР (№ 1 в реєстрі пам'яток культури по Коростенській окрузі). Коростенським ОВК навіть пропонувалося оголосити район каньйону з городищами та некрополями заповідником місцевого значення [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 360, с. 6, 10; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 343, 379; оп. 9, спр. 1483, арк. 1—1 зв.; оп. 10, спр. 572, арк. 4]. Ці заходи в подальшому, вже в 1928—30 рр. та 1934—35 рр., дозволили зупинити повне нищення городища № 1 («скеля Катя») та руйнацію і забудову городищ № 2 та 3. Також, за безпосередньої участі Ф. А. Козубовського, Довгиницьку палеолітичну стоянку, виявлену та досліджену І. Ф. Левицьким у 1929—30 рр., планувалось зробити пам'яткою національного значення. Зокрема, вилучити 5 га землі в

ур. «Старі Могилки» із користування та утворити на цій території заповідник [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 376, арк. 16].

З перших днів на посаді директора Ф. А. Козубовський намагається сформувати мережу музейних кореспондентів, краєзнавчих гуртків та товариств, невеличких регіональних музейних осередків, як філій округового музею, що б допомагали проводити науково-дослідну та культурну роботу на теренах Коростенської округи. Наприклад, вже влітку 1924 р. запрацював Словечанський гурток краєзнавства [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326]. Діяли подібні гуртки також в Лугинському, Малинському, Потієвському, Володарському та Фасівському районах округи [Там само, оп. 5, спр. 262, арк. 362]. Вірогідно, осередки засновувались переважно при школах, оскільки спроба започаткувати подібні товариства при Сільбудах виявилась невдалою. Членами гуртків були переважно місцеві сільські вчителі. Того ж року в сс. Горбулів Потієвського району та Кропивня Фасівського району навіть вдалося заснувати невеличкі районні музеї [Там само]. Планувалось також створити чотири науково-дослідні станції для вивчення матеріальної культури та побуту сучасного населення. Для двох навіть були визначені конкретні села (Кожухівка на Коростенщині та Баранівка на Малинщині) [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 433г, с. 54—54 зв.]. На 1927 р. музеєм засновані краєзнавчі гуртки в м. Овручі, Народичах та Лушні (?) [Коростенська, 1927, с. 26]. У 1930 р. діють шкільні гуртки в Овручі, Лугинах, Чоповичах, Малині, Дідковичах. У с. Дідковичі при школі засновується сільський краєзнавчий музей, у м. Лугини — районний [Рада музею, 1930, с. 3]. На жаль, робота цих краєзнавчих осередків, сільських і районних музеїв округи не документована. Ми майже нічого не знаємо про час їх існування, склад, обов'язки та завдання. Зберігся список із 22 осіб, переважно учителів трудових шкіл, членів-кореспондентів Коростенського музею на 1925 р. [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 433г, с. 35—35 зв.].

8 квітня 1926 р. у Коростені, за ініціативи Ф. А. Козубовського, при музеї засноване Товариство дослідників Коростеньщини (або Коростенське наукове товариство), його статут затверджено Окрпланом. Товариство ставило своїм основним завданням згуртувати «усіх тих, хто цікавиться й може вести краєзнавчо-дослідну працю». На кінець року товариство налічувало 120 членів. Воно, імовірно, об'єднало місцеві регіональні гуртки та окремих кореспондентів. У 1930 р. у Малині утворюється краєзнавча філія товариства [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 155, 155 зв.; Рада музею, 1927, с. 261; Рада музею, 1930, с. 3].

Варто згадати і про видавничу діяльність музею. Планувалось видання музейного бюлетеня, що, однак, через брак коштів, не було

реалізовано за часів директорства Ф. А. Козубовського. У своїх інформаційних повідомленнях та звітах музею директор постійно наголошує, що ним та співробітниками підготовано до друку низку рукописів [Рада музею, 1927, с. 261; Коростенська, 1927, с. 26]. З них вийшла друком тільки робота Ф. А. Козубовського «Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925». Друкований орган музею, журнал «Краєзнавство на Коростенщині», з'явився лише у 1930 р., коли дослідник уже працював у Одесі. Побачив світ лише один випуск, і чи був причетним до його появи Федір Андрійович, залишається не встановленим.

До коростенського періоду життя відносяться чи не єдині спогади про Ф. А. Козубовського. Написав їх у 1970 р., на прохання заступника директора Житомирського краєзнавчого музею В. О. Місяця, колишній співробітник Коростенського музею і округової Наросвіти Костянтин Іванович Галакціонов, що на той час проживав у Житомирі. Вважаємо за доцільне привести їх майже повністю, оскільки за сухими рядками цього документу простежується жива людина:

«...музей був розташований за річкою Уж, містився в одноповерховому будинку ... Завідуючий музеєм жив там же з сім'єю — дружиною-вчителькою і двома синами хлопчиками-дошкільнятами.

Федір Андрійович, білорус за національністю, був чоловіком років під 30, середнього зросту, кремезний, русявий, кругловидий, дуже жвавий, рухливий, з військовою виправкою, швидкою говіркою, злегка, в часи хвилювання, заїкувався (як потім я довідався, цей його недолік був наслідком контузії під час першої імперіалістичної війни);

«Кілька слів про особу т. Ф. А. Козубовського. Як ст. інспектор НО, і керівник установи, він був вимогливий, по-військовому чіткий, (вийжджаючи у відрядження, кожен з нас, інспекторів, маючи наказ на руках, писав йому "рапорт", і, повертаючись з відрядження, теж складав письмовий "рапорт"). Але, незважаючи на таку "оригінальність" він був справедливий і чулий до людей»;

«Якось на дозвіллі, після роботи, він розповів мені, що юнаком закінчив Несвізьську вчительську семінарію, 1915 р. під час першої імперіалістичної війни був закликаний до царської армії, закінчив Тверське кавалерійське училище, видно, був офіцером, а з часу революції поринув у бурхливе революційне життя»;

«В приватному житті був скромною людиною, ніколи не вихвалявся своїми революційними заслугами 1918—1920 рр. ... За своєю вдачею, він як видно з попереднього був бунтарем, і це, в деякій мірі гальмувало його партійне оформлення (так, працюючи в 1926—27 рр. старшим інспектором НО, від був ще кан-

Рис. 15. Ф. А. Козубовський з дружиною та синами Віктором і Святославом. (архів родини Ф. А. Козубовського)

дидатом партії»¹ [Фонди ЖОКМ, ІД-11392, с. 3—5 зв.].

Можливо, що саме в Коростені Федір Андрійович створює сім'ю — його дружиною стала вчителька, Ганна Захарівна. На 1927 р. вони мають двох синів — Віктора та Святослава² (рис. 15). Дослідник прагне вдосконалювати свій науковий фах, що було важко реалізувати в умовах провінційного містечка. Він вважає, що вичерпав себе на посаді директора музею, не бачить перспектив професійного зросту в Коростені та мріє про перехід на роботу до значнішого наукового центру. Про ці бажання дізнаємося з листа Ф. А. Козубовського до т. Тернопольченка, датованого 31 груднем 1926 р.:

«...з початку 1924 року я остаточно оформив свій перехід на науково-дослідчу працю й працюю в галузі історії матеріальної культури під керівництвом, переважно археолога Гамченка С. С. ... в Коростені, мною, з пропо-

зиції ОВК, організований й працює Краєзнавчий Округовий музей...»;

«...минулого року я мав змогу, за допомогою тт. Островського й Русакова перейти на практичну працю до Академії Історії Матер. Культури в Москву, але відсутність засобів до існування при чималій сім'ї, примусила мене відкласти цю мою найкращу мрію. ... мені обіцяно перевод на кращу роботу в культурніші центри (Полтаву чи Вінницю). Це й досі залишилось обіцянкою»;

«...моїм особистим бажанням є — не поривати з наук.-дослд. працею. Кваліфікуватися в умовах Коростеня при відсутності наукових закладів, бібліотек, лабораторій — річ немислима»;

«Мушу ще сказати, що тепер доводиться працювати дуже багацько: в Музеї працюю виключно уночі; добре що хоч електрику провели!» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 10—11 зв.].

З подібними проханнями Федір Андрійович звертається до завідуючого Укрнаукою т. Озерського на початку 1928 р. (лист від 5 лютого):

«Глибокоповажний тов. Озерський! Першими днями січня місяця я особисто звертався до Вас з проханням про перехід мій на працю до музею в одному з великих міст. Мені було запропоновано посаду секретаря ВУКК. Через неможливість переїхати до Харкова, я примушений був відмовитись від такої для мене надзвичайно приємної з наукового боку пропозиції. Тим самим я закрити собі надалі дорогу до Харкова чи до Києва. Зробив я це свідомо, хоч й з великим тягарем на своєму сумлінні. Але я не хочу позбавляти себе останньої надії про перехід з Коростеня до більш культурного міста на тую ж само музейну роботу. Ваше зауваження, що моє бажання продовжити працю в Музеї, Ви будете мати на увазі, дає мені сміливість знов нагадати про своє прохання.

Сполучаючи працю в Музеї, я з 1926 р. до 1 січня 1928 р. був Ст. Інспект. Окрнаросвіти в Коростені. З дозволу ОПК і ОВК повертаюсь

1. Незважаючи на бурхливе революційне минуле та керівні посади, які займав, Федір Андрійович довгий час залишався безпартійним. Кандидатом до КП(б)У він став лише у 1926 р. (імовірно перед/після обрання до Коростенського ОВК), членом партії — з листопада 1928 р. (партквиток № 0790681) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2, 14; Архів родини]. Відомо що в юності науковець захоплювався поглядами анархістів, керівники Поліського збройного повстання переважно належали до лівих есерів та анархо-комуністів (див. вище). Можливо саме тому в «Анкеті арештованого» Ф. А. Козубовському «приписано» членство у 1918—1920 рр. в «партії боротьбистів» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11].
2. Віктор, після закінчення інституту, став журналістом, довгий час працював в редакції журналу «Кібернетика» Інституту кібернетики АН УРСР. Святослав у 1951 р. закінчив з відзнакою Київський політехнічний інститут, в 1963 р. захистив кандидатську дисертацію та працював в Інституті кібернетики. В інститутах АН УРСР / НАНУ працювали й онуки Федора Андрійовича, дочка Святослава — Олена та син Віктора — Андрій [Шапіро, 1997, с. 3].

знов на музейну роботу. Але умови праці в Коростені, де нема жодного ВУЗа чи будь якої н-д. установи, унеможливають працювати тут протягом багатьох років. Наукові осередки від Коростеня задалеко для регулярних відвідувань їх та участі моєї в науковому житті.

Про це я подав у своїй заяві, що її мною надіслано до НКО в перших числах січня м-ця.

Я хочу просити переводу хоч й не до великого міста, так принаймні до такого округового, де умови для праці були б сприятливішими за Коростенські. Такими умовами для мене будуть: наявність ВУЗа та н-д. катедри, краще матеріальне становище (тут я одержую 84 крб на місяць), квартира при музеї та можливість вести безпосередньо дослідчу роботу.

...я хочу просити Вас і за себе: мені потрібно поглибити свої знання, повисити кваліфікацію музейного робітника. Усе це я можу набутти лише у великому Музеї, де умови сприятливіші за Коростенські» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 9 зв. — 10 зв.].

Отже, документи не залишають сумнівів у тому, що бажання працювати в галузі досліджень історії матеріальної культури, археології, мати можливість присвятити себе у науці, не полишають в цей час Ф. А. Козубовського. Тож він шукає засобів для їх реалізації і нарешті знаходить. 31 грудня 1929 р. розпорядженням завідувача Укрнауки (протокол № 200) Ф. А. Козубовського звільняють з посади ди-

ректора у зв'язку з переходом його на іншу роботу [Там само, арк. 59].

Південна Пальміра: одеський період (1929—1932). На початку грудня 1929 р. Ф. А. Козубовського переводять з музейної праці у Коростені до Одеси на посаду директора Одеської державної публічної бібліотеки [Книга наказів 1929—1931, с. 18]. Скоріш за все, переводять несподівано і наказують негайно прибути до нового місця роботи. Тому через десять днів після вступу до обов'язків, він виїжджає на тиждень до Коростеня (напевно для перевезення родини) [Там само, с. 23].

Бібліотека напередодні свого 100-річчя (заснована 1829 р.) переживала не найкращі часи. Постійного директора не було, на часі стояло питання про об'єднання трьох найбільших бібліотек міста — публічної, центральної наукової (колишньої університетської) та української імені Т. Шевченка в одну з єдиним керівництвом, катастрофічно не вистачало приміщень для книжкових фондів.

Федір Андрійович оселився з родиною в будівлі бібліотеки (по вул. Пастера) і взявся до роботи. Щодня з 12 до 14 години приймав відвідувачів, брався до всіх справ — господарських і наукових, приводив до ладу велике господарство (фонди на той час нараховували понад 400000 примірників), приділяв велику увагу реконструкції приміщення (рис. 16). Однією з найбільш нагальних вважав справу українізації в бібліотеці.

Рис. 16. Ф. А. Козубовський у читальній залі Одеської бібліотеки; Одеса, початок 1930-х рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

У перші місяці керівництва Ф. А. Козубовського в бібліотеці працювала бригада окружної контрольної комісії, до якої ввійшли службовці одеської ОДПУ, робітничо-селянської інспекції та видавництва «Чорноморська комуна». За результатами перевірки бригада відзначила численні «хиби» у роботі установи, як то непорядковані фонди, переховування «контрреволюційної літератури», бюрократизм, перекручування класової лінії, відсутність парторганізації та шкідницьку діяльність деяких працівників бібліотеки [Бур'ян, 2004, с. 95—96].

Новому директору, разом із уповноваженим Головнауки та представником Наросвіти, доручено було розробити план заходів щодо «оздоровлення» роботи бібліотеки. Відповідно до нього передбачалось вилучення з основного фонду «нерадянської і неходової літератури», викорінення дореволюційних методів роботи, рішуча заміна і чистка штатного апарату бібліотеки. Потрібно зауважити, що поряд із неоднозначними кардинальними мірами, планом також передбачався цілий ряд позитивних заходів. Наприклад, впорядкування нерозібраних книжкових зібрань, створення абонементу для видачі книг на дім та міжбібліотечного абонементу, організація консультацій для читачів, популяризація бібліотеки серед громадськості, видавництво каталогів, тощо [Бур'ян, 2004, с. 97—98; Солодова, 2009, с. 170].

Якщо не зважати на обов'язкову для тих часів риторику, то найкраще про планування роботи бібліотеки оповідає її директор, Ф. А. Козубовський, в статті до газети «Чорноморська комуна» від 1 травня 1930 р.:

«...бібліотека почала діставати обов'язковий примірник книжкової продукції всього Союзу. Своім значенням бібліотека має одне з перших місць в Радянському Союзі... Найактуальніші питання для бібліотеки такі:

Перебудувати роботу і структуру так, щоб вона могла відповідати до теперішніх вимог, готувати кадри, озброювати спеціальними знаннями пролетарські маси — стати знаряддям комуністичної освіти мас. Зосередити, притягти до себе найкращі наукові сили, щоб допомагали своїми порадами новому пролетарському читачеві в його роботі над книжкою в бібліотеці і поза бібліотекою... Організаційно і планово скоординувати свою роботу з усіма одеськими науковими бібліотеками. Домагатися від місцевих установ, міськради насамперед, щоб вони створили для цього відповідні умови. Закріпити і розвинути форми участі в роботі самих читачьких мас («друзі бібліотеки»)» [Козубовський, 1930].

Відповідно до плану та розпорядження НКО УСРР від 9.05.1930 р. у бібліотеці було створено спеціальний фонд («Таємний відділ»), до якого був вилучений цілий пласт художніх, суспільно-політичних, наукових періодичних видань, що підпали під гриф «ідеологічно шкідливої

літератури». Близько 150 архівних фондів (як особових та родинних, так і різноманітних організацій, переважно дореволюційного часу) були передані до архівних установ [Бур'ян, 2004, с. 93, 96].

Не уникнули «чистки» і співробітники бібліотеки. За результатами перевірки бригади контрольної комісії з бібліотеки було звільнено 9 працівників, на деяких наклали адміністративні стягнення. Звільнення ряду досвідчених бібліотечних працівників пройшли і наприкінці 1930 — на початку 1931 р. [Там само, с. 96, 98, 100]. Важко оцінити наскільки в ті часи на кадрову політику мав вплив молодий директор.

1 серпня 1930 р. відбувається об'єднання Державної публічної та Центральної наукової бібліотек в одну, яка з цього часу має назву Одеська державна бібліотека (з 1 квітня 1931 р. — Одеська державна наукова бібліотека). Ф. А. Козубовський призначається її директором, перед яким постало завдання об'єднання книжкових збірок в єдине зібрання [Книга наказів 1929—1931, с. 75; Одеська, 2004, с. 13, 156].

За час роботи дослідника на посаді директора бібліотеки створено кабінет одесознавства «Odessica», засновано відділ технічної літератури (1931), організовано спеціальний бібліографічний відділ та кабінет марксо-ленінської педагогіки (1932), при бібліотеці започатковано аспірантуру (1930), яка працювала до 1938 р. [Одеська, 2004, с. 13].

Нажаль, сьогодні в Одеській національній науковій бібліотеці нічого не нагадує про Федора Андрійовича, окрім далеко захованих архівних документів рубежу 1920—30-х рр. Тим більшу вагу має дослідження українського письменника, літературознавця, бібліографа і краєзнавця Г. Д. Зленка, присвячене одеському періоду життя Ф. А. Козубовського, очевидно побудоване на підставі мемуарних та архівних документів, що їх мав у своєму розпорядженні автор [Зленко, 1996; 1998]. У приватному листі до С. І. Білоконя від 5 квітня 2003 р. він писав:

«Цей чоловік [Ф. Козубовський] з грудня 1929-го до весни 1932 року очолював Одеську державну наукову бібліотеку (якраз в часи, коли йшов погром української інтелігенції у зв'язку з фальсифікатом «СВУ»). Прислужництвом «силовикам» не заплямував себе. Знаю це гарант, бо перегорнув бібліотечний архів за ті роки і написав про Козубовського» [Білокінь, 2006, прим. 782; 2016а].

Не дивлячись на зайнятість у бібліотеці, Федір Андрійович продовжує займатися науковою роботою, він стає членом багатьох наукових і громадських товариств: археологічної секції Одеського наукового при ВУАН товариства, Одеської комісії краєзнавства, Президії Одеського українського бібліографічного товариства, Одеського товариства істориків-марксистів, членом Президії управи Одеського Будинку вчених [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 18 зв.].

Рис. 17. Експедиція БОГЕСу, розбір археологічних матеріалів. Ф. А. Козубовський крайній ліворуч; с. Кременчук, 1931 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Протягом 1930—1932 рр. Ф. А. Козубовський очолює Бозьку археологічну експедицію НКО УСРР. Експедиція БоГЕСу (рис. 17) провела археологічні дослідження території середньої течії Південного Бугу, між м. Первомайськом та Вознесенськом, що підлягали підтопленню внаслідок будівництва Бозької гідроелектростанції. В результаті проведених робіт було виявлено і досліджено біля 90 різночасових та різнотипових археологічних пам'яток, здійснено розкопки на найбільш цікавих і важливих із них (пізньопалеолітичні стоянки біля с. Семенки та Анетівка, неолітична стоянка на о. Гард, поселення трипільської культури поблизу с. Сабатинівка, городища Ак-Мечет та на скелі Кременчук) [Козубовський, 1933, карта; 1935в] ¹. Попередній звіт про роботу експедиції за авторством керівника експедиції було надруковано у 1933 р. [Козубовський, 1933] ².

Також дослідник неодноразово відвідує Ольвію, бере участь у роботі експедиції, наприклад у 1932 р. очолює розвідувальний загін з обстеження прилеглої сільської округи Ольвії ³.

1. Детальніше про експедицію БоГЕСу див. окрему статтю М. Т. Товкайла у цьому збірнику.
2. У літературі існують свідчення, що Ф. А. Козубовський не узгодив публікацію матеріалів з керівниками загонів та авторами досліджень окремих пам'яток. Зокрема, рукопис звіту білоруського вченого К. М. Полікарповича про дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Семенки, було опубліковано без його відома [Чубур, 2004].
3. Про керівництво Ф. А. Козубовським Ольвійською експедицією див. статтю О. В. Каряки у цьому збірнику.

З 1 жовтня 1930 р. Ф. А. Козубовський стає аспірантом Всеукраїнського історичного музею в Одесі (нині — Одеський археологічний музей НАН України) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 558, арк. 109]. Його керівником був відомий археолог, дослідник античних пам'яток Березані, Ольвії та Тіри, першовідкривач усатівської культури, — М. Ф. Болтенко. У травні 1931 р. Сектор науки НКО УСРР затверджує аспіранта Ф. А. Козубовського членом Президії музею (!) [Там само, спр. 438, арк. 53; Архів родини]. Під час навчання в аспірантурі Ф. А. Козубовський читає при музеї (?) курс лекцій по історії первісної культури [Там само, оп. 12, спр. 3487, арк. 16]. У 1932 р. Федір Андрійович успішно закінчив аспірантуру, виконавши «належну теоретичну, практичну й педагогічну наукову підготовку в своїй спеціальності». По завершенню навчання підготував та захистив промоційну (кваліфікаційну) роботу «Вивчення матеріальних решток місцевих суспільств передкласової та ранньофеодальної формацій на території Коростенщини та Надбожжя», в якій підсумував результати власних археологічних досліджень. З 9 січня 1932 р., згідно протоколу № 7 Сектору науки НКО УСРР від 21.04.1932 р., отримав звання «науковий співробітник» (рис. 18).

Під керівництвом Федора Андрійовича бібліотека працювала більше двох років. Навесні 1932 р. його було направлено на іншу роботу. 5 квітня 1932 р. директор Одеської бібліотеки Ф. А. Козубовський підписує наказ: «Мене призначено на керівну роботу до Обласного організаційного комітету» [Книга наказів 1932—1937, с. 5]. Нажаль точно з'ясувати яку

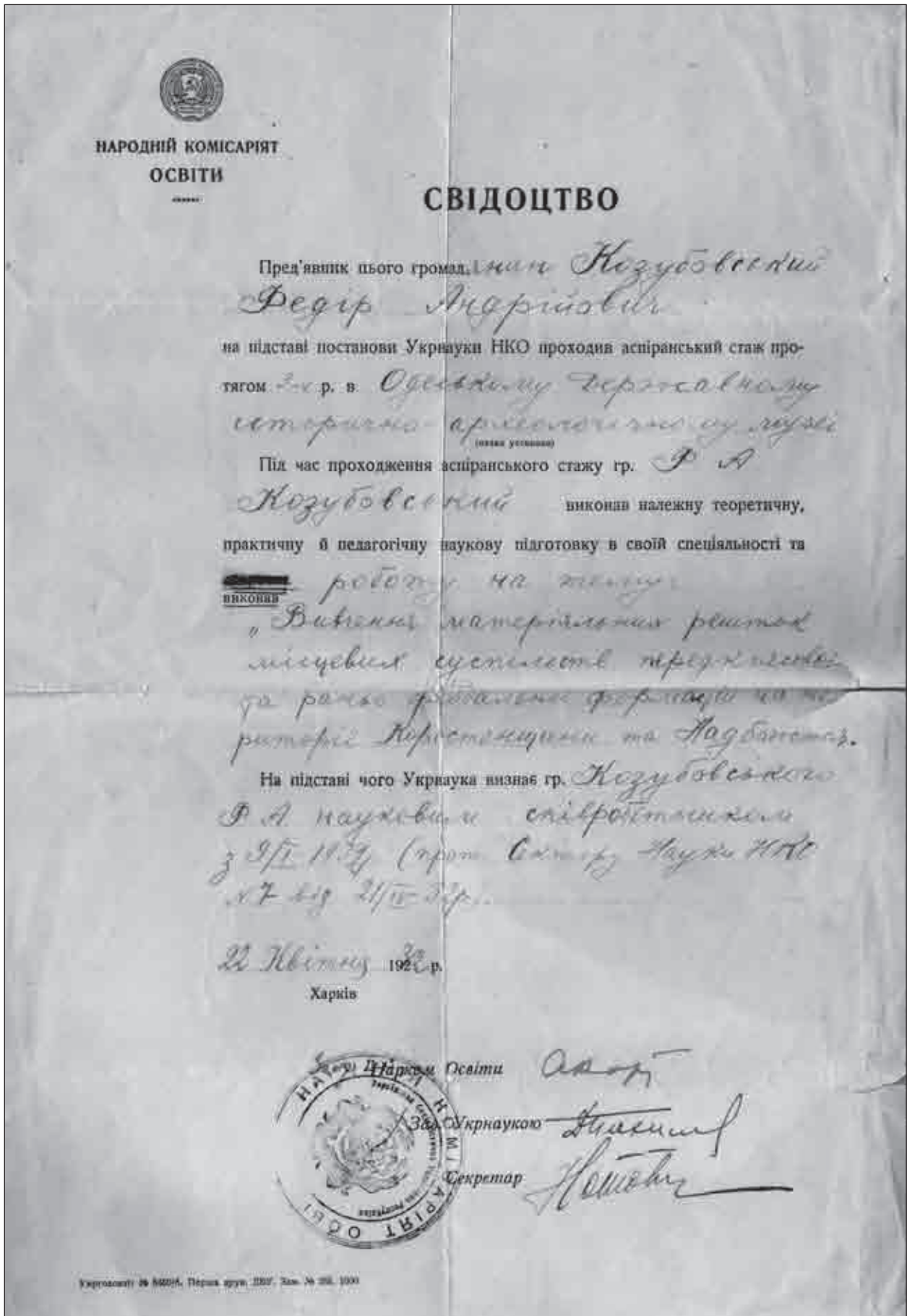

Рис. 18. Свідоцтво про захист кваліфікаційної (промоційної) роботи (архів родини Ф. А. Козубовського)

посаду він обіймав не вдалося. Можливо саме в цей час він очолює Одеське окружне архівне управління. Проте на цій роботі дослідник пропрацював лише кілька місяців. Відповідно до протоколу засідання секретаріату Одеського обласного комітету КП(б)У від 20.09.1932 р., який зберігся в архіві родини вченого, Ф. А. Козубовського звільняють від обов'язків керівника архівного управління й відправляють «...в розпорядження ЦК КП(б)У для використання його за фахом (археолог)» [Архів родини].

На академічній ниві: київський період (1932—1936). 7 вересня 1932 р. Президія ВУАН за пропозицією Сектору науки НКО зараховує Ф. А. Козубовського тимчасово виконуючим обов'язки наукового співробітника Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАКу) з оплатою 400 крб. на місяць та із забезпеченням його, по можливості, житловим приміщенням [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 53, с. 50]. Згодом, у березні 1933 р., Президія ВУАН навіть вирішує оплатити витрати по переїзду науковця із Одеси до Києва [Там само, од. зб. 55, с. 14а]. Напевно, в час тотальної радянзації, потреба в науковцях-партійцях була нагальною і в середовищі Академії наук, тим більше, що склад ВУАКу переважно був далеким від партійних та ідеологічних вимог. В лютому 1933 р. Федір Андрійович виступає від ВУАКу на засіданні Президії з пропозицією про скликання Всеукраїнської археологічної конференції [Там само, с. 7].

Очевидно, що після переїзду, одночасно з роботою у ВУАКу, на початку 1933 р. Федір Андрійович працює і в інших установах. Зокрема, в свідченнях справи по обвинуваченню Ф. А. Козубовського зазначається, що він у цей час був інспектором музеїв Облнаукообразу (протокол допиту П. І. Мельниченко), чи очолював відвід музейний відділ Сектору науки Київської обласної Інспектури Народної освіти (свідчення Є. С. Шаблювського) [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 37, 61—62].

Одразу ж Ф. А. Козубовського починають висувати на адміністративні посади в Академії: з 1 квітня 1933 р. на нього покладається тимчасове виконання обов'язків заступника ученого секретаря 2-го відділу ВУАН [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 53, с. 17], а з 5 вересня призначають тимчасово виконуючим обов'язки ученого секретаря того ж відділу [Там само, с. 61]. На цій посаді він працює до призначення на посаду директора ІІМКу [Архів родини].

На початку 30-х років розпочинається реорганізація ВУАН з метою створення більш чіткої та ієрархічної структури, яка, відповідно, мала бути добре контролюваною владою. Як тимчасова перехідна структура у травні 1933 р. в межах ВУАН створюється Секція історії матеріальної культури (далі — СІМК):

«Схвалити постанову 2-го Відділу про перетворення ВУАКу на Секцію Історії Матеріальної Культури зі складом таких

установ: Археологічний Кабінет, Кабінет Антропології, Архівний (Археологічний? — В. К., С. П.) Музей, Музей Етнології, Етнографічна Комісія» [Там само, пр. № 9 від 05.05.33, с. 27].

СІМК проіснувала менше року, Ф. А. Козубовського призначили заступником Голови Президії СІМКу О. П. Новицького, але після смерті у вересні 1934 р. останнього, Федір Андрійович фактично виконував обов'язки керівника установи [Абашина, Колеснікова, 2015, с. 26—28].

Аналізуючи діяльність СІМКу, у своїй праці, присвяченій історії Академії наук України, Н. Д. Полонська-Василенко, з посиланнями на інші джерела дає йому не зовсім адекватну, на нашу думку, оцінку:

«На СІМК було покладено складне завдання — “знищити відірваність суспільствознавчих наук і спрямувати їх на дослідження культури людства на марксистко-ленінській основі”. В СІМК влучено шість життєздатних установ ВУАН, які вже мали значний науковий стаж, мали досягнення, міцний склад співробітників і певне наукове обличчя. ... З метою “перебороти класово-ворожі елементи в науці” до СІМК призначено деяких наукових співробітників тих установ, які вона мала заступити, а саме: Б. Байорис (комуністка), Т. М. Гавриленка, Є. О. Дзбановського, Л. Д. Дмитрова, П. Коршака, О. Крашеніннікова, С. С. Магуру, В. І. Маслова, Ф. М. Мовчанівського, М. Мушкет, В. П. Петрова і Л. П. Шевченко; директором був призначений Ф. А. Козубовський (комуніст). З приводу цього складу можна додати, що археологи в ньому були одиниці. Головним чином діяльність СІМК виявилася в деякій кількості доповідей, призначених для освоення класиків марксизму. Переведено також декілька невеликих експедицій. Секція існувала не довше одного року і у лютому 1934 року її зліквідовано. М. О. Міллер характеризує СІМК як “напівфіктивну установу, яка існувала тимчасово за браком правдивих археологів” [Полонська-Василенко, 1958, с. 24].

Важко погодитись з такими категоричними висновками, особливо враховуючи, що до складу СІМКу увійшли майже всі співробітники ВУАКу (лише деяких було звільнено, як наприклад, П. П. Курінного). Про плідну діяльність СІМКу свідчать і архівні документи цього часу: плани науково-дослідних та експедиційних робіт, видавничої діяльності, звіти тощо [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 448—499]. В той же час безумовно й те, що створення СІМКу відбувалося в руслі підпорядкування діяльності ВУАН партійно-радянському керівництву, структурну розрізненість, відносно незалежних комісій та комітетів і підпорядкування їх єдиному центру, з метою «корінної реконструкції ряду академічних установ, що попередня їхня діяльність здебільшого була хибною й навіть класово ворожою пролетаріатові» [Там само,

сп. 451, с. 1]. Не варто забувати й про те, що розпочатий ще у середині 20—х років наступ на українську інтелігенцію набрав все більших обертів, репресії набирали все ширших масштабів і трагічніших форм.

У кінці 1933 р. реорганізація ВУАН була продовжена. Основною структурною одиницею Академії відтоді стають інститути, що «*об'єднують споріднені Катедри в інтересах максимальної продуктивності наукової роботи на користь соціалістичному будівництву*» [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 55, с. 70; од. зб. 56, с. 2—3]. Ф. А. Козубовському, як ученому секретарю відділу, поряд із іншими членами Президії, було довірено роботу над проектом нової організаційної структури ВУАН і доручено підготувати «*опрацьовану схему і докладну доповідну записку*» [Там само, од. зб. 55, с. 77]. Остаточна нова структура була ухвалена на січневій сесії ВУАН (9—11 січня 1934 р.), фактично вступила в силу з 1 лютого 1934 р. та була затверджена на засіданні Президії ВУАН 13 лютого 1934 р. [Там само, од. зб. 56, с. 12—20]. У структурі ВУАН, на базі СІМКу був створений Інститут історії матеріальної культури (далі — ПМК) [Там само, с. 21]. Під такою назвою він існував до 1938 р., коли був перейменований на Інститут археології. Первісний склад цієї установи був дуже невеликим: до нього було включено 12 осіб, директором установи було призначено Ф. А. Козубовського, на посаду вченого секретаря — Т. М. Мовчанівського [Там само, с. 24—26]. А в квітні того ж року Президія ВУАН розглядає питання про приєднання до ПМКу разом з бюджетом і штатом заповідника «Ольвія», на території якого проводились багаторічні археологічні дослідження, і доручає Ф. А. Козубовському скласти доповідну записку з цього приводу [Там само, с. 92].

Водночас Ф. А. Козубовського призначають тимчасово виконуючим обов'язки директора новоствореного Історико-археографічного інституту ВУАН [Там само, с. 26]. Як директор, він стає і головним редактором друкованих органів обох інституцій — «Записок ПМК» та «Записок Історико-Археографічного Інституту» [Там само, с. 58]. Даний інститут проіснував менше року і був ліквідований у листопаді 1934 р., його подальша діяльність визнана недоцільною через брак спеціалістів та наявність дублюючих структур, а частина дослідників, зокрема О. П. Оглоблин та К. Т. Штепа, увійшли до складу ПМКу [Там само, с. 207—208]¹. Ф. А. Козубовський недовго суміщав керівництво обома установами: вже у квітні 1934 р. він за власним бажанням звільнився з посади директора Історико-археографічного інституту через переобтяження роботою в ПМК [Юркова, 2001, с. 280].

1. Детальніше про діяльність Історико-археографічного інституту див. роботу О. В. Юркової [Юркова, 2001].

Взагалі, час, коли Федір Андрійович очолив СІМК, а згодом ПМК, був періодом методологічної перебудови та класово-пролетарського ідеологічного спрямування в науковій роботі. За організаційною та методологічною спрямованістю робота нових структур мала бути націлена на дослідження закономірності історичного процесу на підставі історії матеріального виробництва. Це спричинило цілий ряд змін в діяльності установи та складі її співробітників. Багато з них можна піддавати сумніву з сьогоденної точки зору, проте варто відзначити неабиякі організаторські здібності Ф. А. Козубовського, який будував нову установу на базі цілого ряду інших, що мали споріднену діяльність та напрацювання в галузі археології.

Організаційно СІМК, а в подальшому і ПМК були структуровані за ознакою суспільно-економічних формацій. Очоливши центральну археологічну установу Ф. А. Козубовський ввів планування наукової діяльності, побудоване на визначеній і спеціально сформульованій проблематиці археологічних досліджень. Ключові положення проблематики і тематики планованих наукових розвідок були визначені одночасно як завдання для відділів, так і для окремих відповідних науковців. Переважна більшість розроблених напрямків науково-дослідної роботи для ПМКу фактично виконувалася впродовж всього ХХ ст., та не втратили своєї актуальності й досі. Тоді ж було визначено, що повноцінна наукова реалізація обраних провідних напрямків польових та аналітичних досліджень мусить бути реалізована шляхом створення відповідних монографічних публікацій. Наприклад, планувались узагальнюючі видання, присвячені давньоруському Києву, Вишгороду, Райкам, трипільській проблематиці, що були вже реалізовані пізніше, в повоєнні роки.

У новій структурі були об'єднані бібліотечні й архівні фонди всіх установ що ввійшли до Інституту та закладено початок створенню потужного інформаційного науково-допоміжного ресурсу. За часів директорства Ф. А. Козубовського було започатковане фахове періодичне видання — «Наукові записки ПМК» (впродовж 1934—1937 рр. вийшло шість випусків).

З ім'ям Ф. А. Козубовського слід пов'язувати якісні та кількісні зміни в організації, стратегії та практиці ведення польових археологічних досліджень. В порівнянні з попереднім періодом (ВУАКу) збільшується кількість і масштаби експедицій, які організує і проводить власне новоутворений СІМК, а потім й ПМК. Ця тенденція стає яскраво помітною на фоні згортання польової дослідницької роботи місцевих музеїв та краєзнавчих осередків. Централізація функцій і повноважень в ПМКу супроводжувалася притоком до його кадрового складу (в тому числі — й керівного) найбільш здібних, талановитих і дієвих співробітників музеїв. Крім суто кількісних змін, польова діяльність зазнавала

Рис. 19. Дослідження на городищі № 3 у Коростені, експедиція ІІМК АН УРСР 1934 р. [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негатив № 5429]

й якісних трансформацій. Ф. А. Козубовський і його колеги активно і свідомо застосовують нові методики, розроблені і апробовані під час археологічних досліджень в краєзнавчих музеях. Тут можна назвати проведення розкопок широкими площами, низку нових підходів і прийомів ведення розкопок та фіксації їх результатів, оформлення польової документації, тощо. За час керівництва Ф. А. Козубовського в Інституті оформлюється аспірантура [Про роботу, 1934], створюється експериментально-технічна лабораторія [Експериментально-технологічна, 1934], секція експедиційних досліджень (такий собі аналог Польового комітету) та семінар з питань методики польових досліджень [Беляєва, Калюк, 1989, с. 129—130], опрацьовуються археологічні колекції, готується експозиція археологічного музею, впорядковуються бібліотека та архів, де зосередилися фонди установ, що ввійшли до СІМК — ПМК [Робота, 1935].

На посаді директора ПМКу Ф. А. Козубовський був також організатором експедиційних досліджень різноманітних археологічних пам'яток. Зокрема, протягом 1933—1935 рр. Інститутом проведено експедицію по дослідженню трипільських пам'яток, планомірні дослідження Ольвії, розкопки давньоруського городища в с. Райки на Бердичівщині, експедицію з дослідження пам'яток матеріальної культури Південної Київщини, розвідки на Маріупольщині, науково-технологічну експедицію до Хортицької МТС, етнографічну експедицію на Полісся та експедицію «з дослідження побуту робітників Донбасу», розпочато масштабні археологічні дослідження на території Києва [Про роботу, 1934, с. 147; Козубовський, 1934б; Робота, 1935; Мовчанівський, 1935; Магура, 1935], планується археологічна розвідка узбережжя Дністра на

території Молдавії [Археологічне дослідження, 1934] та роботи Поліської експедиції, що відбулися вже у 1936 р. за керівництва В. П. Телічка [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 15, спр. 1—5а]. Ф. А. Козубовський очолює дослідження Вишгородського городища та пам'яток Межигір'я (разом з Т. М. Мовчанівським) [Розкопи, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1—40], здійснює розвідки узбережжя Дніпра (від Вишгорода до Чорнобиля) [Археологічна розвідка, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 63, сп. 41]¹, проводить нові дослідження середньовічних городищ (рис. 19) та курганних груп (рис. 20) літописного Іскоростеня [Дослідження, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 653; ф. 60, оп. 7, спр. 1—36].

Звісно, що діяльність Ф. А. Козубовського на посаді директора СІМК—ПМК, як і власне історія установи, її структури, штату, напрямків досліджень тощо, потребують окремих поглиблених розвідок. Значний, як за кількістю документів, так і за їх значенням, архів СІМК—ПМК чекає на свого дослідника [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 448—501; спр. 613—677; ф. 60].

На 1930-ті рр. припадає один з етапів археологічного дослідження Києва, викликаного масштабним будівництвом у місті. На початку 1934 р. за поданням директора ПМКу Ф. А. Козубовського Президія ВУАН ухвалює рішення про наступне:

«Зважаючи на те, що на території Києва в зв'язку з переносом столиці з Харкова розпочинається велике будівництво і буде відкрито багато пам'яток культури доручити т. Козубовському скласти від імені Президії ВУАН відповідну записку до урядової К-сії з приво-

1. Детальніше див. у статті В. К. Козуби у цьому збірнику.

Рис. 20. Дослідження біля католицької каплички у Коростені, експедиція ПМК АН УРСР 1934 р. [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі]

ду участі в дослідженні цих пам'яток» [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56, с. 19—20].

У зв'язку з будівництвом у Києві проводяться масштабні археологічні роботи, зокрема — на території Софійського собору, Георгіївської церкви, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви (які очолював товариш і однодумець директора Т. М. Мовчанівський), на садибі Трубецького та на горі Киселівці (С. С. Магура) тощо [Археологічні дослідження, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 6, сп. 1—9, 19—33, 72—77].

У цей час вирішується і доля Михайлівського Золотоверхого монастиря. Власне Ф. А. Козубовському ставлять у провину, що він підписав постанову в якій йшлося, що Михайлівський Золотоверхий собор побудовано у XVII ст., і він нічого цінного у науковому відношенні не являє [Жук, 1956, с. 89]. Напевне, що Федору Андрійовичу важко було в цій ситуації знайти компроміс між партійною дисципліною і науковою совістю. Відомо, що М. О. Макаренко доводив Ф. А. Козубовському необхідність стати на захист пам'ятки, підняти питання про її збереження. У результаті: «...директором було поручено мне, Моргилевському и Мовчановському составить проект докладной записки от имени Президиум Академ. Наук о значении памятника. Записка была составлена. Кому она направлена и направлена ли, я не знаю», зазначав М. О. Макаренко під час допиту [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 61278, с. 14].

Насправді рішення про знесення собору було прийняте без будь-якої участі науковців, думка

яких з цього приводу нікого не цікавила, про що свідчить лист народного комісара освіти В. П. Затонського до Ф. Я. Кона від 13 квітня 1934 р.: «...учёные любители старья всячески добиваются ... сохранения собора в целостности ... сообщают, что вопрос о сносе собора решён. Может идти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дольше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции... Виноваты будут сами старьёвщики...» [цит. по: Бережина, 1989, с. 43].

Ф. А. Козубовський напевне, зробив єдине, що можна було зробити в цій ситуації — спробувати організувати провести всі можливі дослідження на пам'ятці, зберегти хоча б цінні мозаїки та фрески. З цього приводу він виступає на засіданні Президії ВУАН у квітні 1934 р. Президія прислухається до пропозиції Ф. А. Козубовського. Ухвалено рішення з двох пунктів:

«... а) Просити Комісію по охороні пам'яток старовини про те щоб при проведенні робіт на території монастиря було звернуто увагу на ту частину будівлі монастиря, що уявляє собою дуже цінний старовинний художній пам'ятник.

б) Доручити Інституту історії матеріальної культури прийняти безпосередню участь в роботі Комісії, виділеної НКО щодо дослідження цього пам'ятника» [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56, с. 88].

Взагалі у 1934 р. ставлення керівництва ВУАНу до ПМКу та його директора більш ніж прихильне. Цього року збільшується до 32-х

співробітників штат Інституту, згодом збільшується також і фонд заробітної плати: «*Вважати за потрібне по ПМК до асигнувати в фонд зарплати 13850 крб., не збільшуючи затверджених Президією 32 штатних одиниць. Доручити АФУ ВУАН відшукати для цього відповідні кошти*» [Там само, с. 116].

Виділяються досить значні кошти на проведення експедицій до Побужжя та Дніпрельстану: «*Кошторис на експедиції ПМК затвердити в розмірі 15000 крб.*» [Там само, с. 135]. Планується проведення наукової конференції «*Основні завдання і проблеми історії матеріальної культури на 2-гу п'ятилітку*» та прийом до аспірантури двох аспірантів [Там само, с. 180, 250].

Найкраще про роботу, клопоти та сподівання в цей час пише сам Федір Андрійович в листі до Л. М. Славіна:

«Гл. Л. Н.! Простите за долгое молчание. Вы поймёте мою отчаянную перегруженность всякой и всяческой работой и не осудите.

Весьма благодарен Вам за заботы о нас, о нашей библиотеке. Как я Вам уже писал, у нас очень много недостаёт из изданий ГА-ИМК, а они так тут необходимы. Вместе с этим письмом посылаю список литературы (копия Вам). Очень прошу Вас содействовать и помочь...

Строим Институт Истории Материальной Культуры. Строим на развалинах старого. Много приходилось и приходится расчищать того, что является мусором для стройки. На это уходит много времени, а его то (времени) так мало для творческой, полезной работы. В прошлом году экспедиции были проведены наполовину. Как в этом году — точно не знаю. Готовимся. С Ольбией и до сего времени ничего окончательно не выяснено. Воюю с Наркомпросом...» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 626, с. 5].

Ще перебуваючи на посту голови СІМКу, 7 січня 1934 р. Ф. А. Козубовський робить доповідь на сесії 2-го відділу ВУАН (в Малій Залі, вул. Короленка, 54) «*Фашистські концепції в історії матеріальної культури*». Саме ця, зроблена на поважному засіданні і, безумовно, схвалена науковою та партійною публікою¹ доповідь, потім буде фігурувати в його справі як одне із звинувачень, оскільки він користувався в ній цитатами з різних «*націоналістичних та фашистських робіт, даючи ти самим трибуну для фашистської агітації*» [ІЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 48]. Проте зви-

нувачення з'являться пізніше. А в 1934 р. ця доповідь (трохи під іншою назвою — «*Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму*») опублікована окремою брошурою (обсягом 6 д. а.) [Козубовський, 1934а], про що зазначено у річному звіті ПМКу.

У 1934 р. НКО УСРР затверджує новий склад Українського комітету охорони пам'яток природи і культури, до складу якого включають Ф. А. Козубовського [Нестуля, 1995, с. 191].

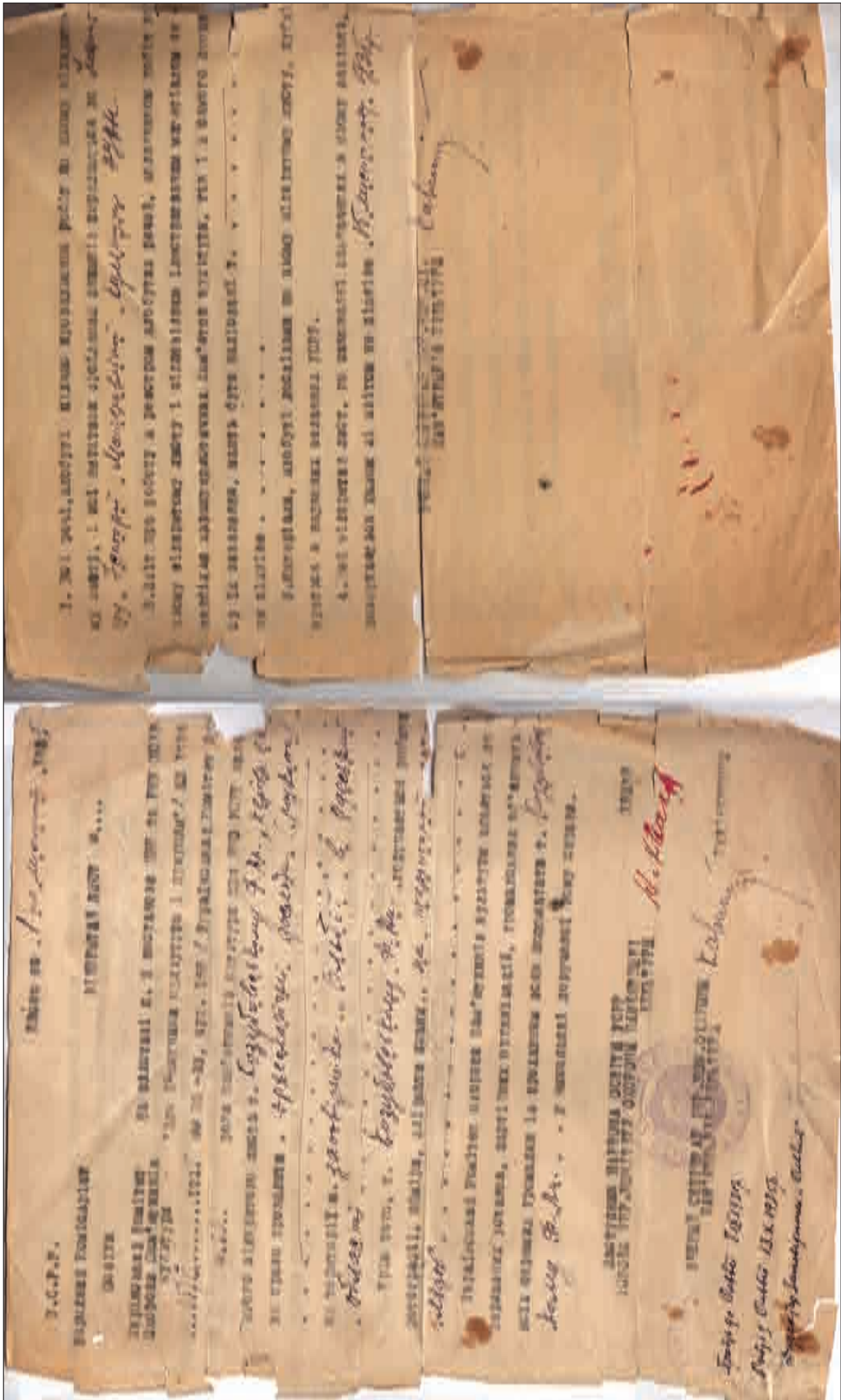
Майже незанувано залишається педагогічна діяльність вченого. Відомо, що у 1934 р. Федір Андрійович займав посаду професора кафедри загальної історії Київського державного університету (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Того ж року НКО УСРР перевірило викладачів соціально-економічних дисциплін університету на благонадійність. Результатом перевірки став список з 53 «*підозрілих*» і некваліфікованих осіб наркома освіти В. П. Затонського, до якого потрапив і Ф. А. Козубовський:

«Кафедра загальної історії: ... 4. Козубовський — професор, член партії. Директор Інституту матеріальної культури ВУАН. Викладач поганій, мав націоналістичні помилки. Необхідно перевірити» [Казьмирчук, 2012, с. 112].

Наскільки така оцінка наркома освіти характеризує Федора Андрійовича як педагога, важко сказати. Зауважимо лише, що, як підмітила М. Г. Казьмирчук, «*викладачі із “чорного списку” В. П. Затонського згодом зазнали чисток і репресій*» [Там само, с. 111, 113], а Ф. А. Козубовський ще у 1934 р. (здавалось на піку кар'єри) викликає підозру у органів влади.

У новому, 1935 р. все різко змінюється — приблизно з другої половини року прізвище Ф. А. Козубовського в протоколах засідань Президії ВУАН майже не згадується. Навіть коли йдеться про питання, пов'язані з ПМК, зазвичай, він не є доповідачем. Наприклад, Ф. А. Козубовський доповідає при затвердженні тематичного річного плану Інституту, йому доручають вилучити нумізматичні колекції з фондів Лаврського заповідника, для створення нумізматичного кабінету при ПМК, розробити проект по створенню нового Інституту української народної творчості при ВУАН [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59, с. 37, 53, 55—56]. Натомість, у листопаді 1935 р. питання про передачу археологічних та етнографічних фондів ПМКу до Історичного музею, або проведення археологічних досліджень перед будівництвом «*Будинку академіків*» на території колишньої Десятинної церкви, розглядаються без участі Ф. А. Козубовського [Там само, с. 100, 107]. В той же час науковець продовжує обіймати посаду директора Інституту, працює на розкопках в Ольвії зі Л. М. Славіним та Т. М. Мовчанівським [Козубовський, 1935д] (рис. 21, 22), бере участь в інших дослідженнях, готує цілу низ-

1. Наприклад, до ВУАН на ім'я Ф. А. Козубовського надійшов лист від ЦК КП(б)У, з проханням надіслати текст доповіді, для розміщення в журналі «*Історик-більшовик*» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 627, с. 10]. Ймовірно, що текст, підготований для цього журналу, був опублікований у «*Наукових записках ПМК*» [Козубовський, 1934в].

Т.С.Р.В.

Варшавський Комітет

Дорогий

Ваше листове повідомлення
щодо організації

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

30.

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

Рис. 21. Відкритий лист на дослідження Ольвії на ім'я Ф. А. Козубовського, 1935 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 22. Ф. А. Козубовський (у центрі) з учасниками Ольвійської експедиції ПМК АН УРСР, 1935 р. [НА ІА НАН України, ф. 17, спр. 61]

ку наукових публікацій [Козубовський, 1935б; 1935в; 1935г], у тому числі й до закордонних видань¹, планує роботу Інституту на наступні роки [Козубовський, 1935а]. У жовтні 1935 р. в ПМКу створюється нова посада — помічника директора по адміністративній та господарчій частині. На неї призначають М. І. Ячменьова, випускника Ленінградського комвузу та курсів Інституту червоної професури [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59, с. 101]. Надалі, у 1936 р., саме ця людина обійме вакантну посаду директора.

З 26 січня 1936 р. Ф. А. Козубовському, на його прохання (як зазначено в протоколі), надають невикористану відпустку за 1935 р. [Там само, од. зб. 62, с. 1]. Приблизно у цей же час його виключають з членів партії (причина, відображена в «Анкеті арештованого» репресивної справи, — зв'язки з українським націоналізмом [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11]). Напевно, що одним з аргументів виключення стала нова оцінка Парткомітетом

ВУАН його брошури. В середині березня 1936 р. Президія УАН (назва Всеукраїнська зникає ще у 1935 р.) протоколом № 8/оп від 17.03.1936 р. ухвалює: «Звільнити Козубовського Ф. А. від обов'язків директора ПМК з 26.03.1936 р.» [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 62, с. 37]. Варто звернути увагу на дві маленькі літери «оп» після номера протоколу. Вони означають, що засідання не проводилось, а члени Президії були опитані (напевно, варто читати — повідомлені) про порядок денний та заздалегідь ухвалені рішення.

Н. Д. Полонська-Василенко вважає, що безпосередньою причиною звільнення з посади директора стало те, що Ф. А. Козубовський вмістив «у черговому числі *«Записок Інституту» повністю промову наркома В. Затонського»*, проголошену на похоронах М. С. Грушевського [Полонська-Василенко, 1958, с. 43] (ймовірно, що саме так пояснювалось зняття з посади директора у науковому колективі).

Репресії: справа по звинуваченню Козубовського Ф. А. за ст. 54-8, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР (1936—1938) (рис. 23). Звільнення з посади та виключення з членів партії були, безумовно, пов'язаними подіями, що підводили до арешту. Сам Федір Андрійович очевидно розумів і передбачав подальші події, підго-

1. Роботи «Палеоліт на території УСРР» та «Археологічні дослідження за часів радянської влади» були відправлені для публікації у наукових виданнях США (перша — до видання Музею природничої історії імені Філда, Чикаго, США), але чи були вони опубліковані, нам встановити не вдалося [Робота, 1935, с. 208].

товані для нього долею. Наприклад, у розмові з інспектором київської міської Наросвіти П. І. Мельниченком, що відбулась наприкінці березня 1936 р., Ф. А. Козубовський повідомив про своє виключення з партії, і зазначив, що «его избрали для удара»¹ [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 40—41]. Можливо, що після звільнення Ф. А. Козубовський влаштувався на роботу шофером, принаймні саме так зазначено в графі «професія та спеціальність» «Анкеті арештованого» [Там само, с. 11].

8 квітня 1936 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу управління державної безпеки НКВС УСРР Шелюбський² розглянувши матеріали: «...о преступной деятельности гр. Козубовского Фёдора Андреевича, 1895 г.р., ур. с. Богушево, на Полесьи, бывш. директора института материальной культуры Академии Наук УССР, бывш. члена КПБУ, выразившейся в том, что он является активным участником контрреволюционной националистическо-фашистской организации, связан с активными участниками троцкистско-националистической, боевой террористической организации в своих печатных трудах по археологии, издан. в 1934 г. протаскивал фашистские установки о «расовой теории» и усматривая в совершенных обвиняемым Козубовским Ф. А. действиях признаки преступлений, предусмотренных ст. ст. 54—11, 54—10 ч. 1 УК УССР...», ухвалив розпочати за цією справою впровадження попереднього слідства [Там само, с. 2] (рис. 24).

Попереднє розслідування виявилось коротким. Того ж дня, оперуповноваженим Шелюбським було ухвалено постанову, відповідно до якої перебування на волі Ф. А. Козубовського вважалось «соціально небезпечним». Як запобіжний захід обрано арешт науковця та утримання його під вартою в спецкорпусі при НКВС УСРР. Постанову відправлено для погодження до Старшого помічника Генерального прокурора по спеціальних справах [Там

само, с. 3]. Вже наступного дня з'являється заключення Старшого помічника Генерального прокурора т. Крайнього з санкцією на арешт Ф. А. Козубовського на підставі показів заарештованих у справі «к.р. националистической и троцкистской организации» Ф. Р. Маковського³ та Є. С. Шаблювського⁴. А 10 квітня видано ордер на арешт Ф. А. Козубовського та обшук квартири, в якій він мешкав із родиною (дружиною та двома синами, на той час піонерами-відмінниками) за адресою вул. Короленко, 37, кв. 12 [Там само, с. 4—5].

15 квітня 1936 р. Ф. А. Козубовського заарештовано. Під час обшуку, який проводили співробітники УДБ НКВС Перкін і Проскурянов у присутності дружини арештованого, представника домоуправління та двірника, були вилучені: особисті документи і фотографії дослідника, індивідуальні відзнаки (значок «Червоного партизана», почесна грамота РСЧА), листування із різноманітними нотатками, папка з адміністративними документами (копії заяв, листування з різними державними і партійними установами, посвідки, мандати делегата професійних та громадських з'їздів, тощо), «контрреволюційна література» (книжки К. Каутського, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, Ф. Є. Петруня), передрук рукопису про М. П. Драгоманова, папка з виписками і цитатами із творів українських націоналістів⁵ [Там само, с. 6—7]. До справи у якості речових доказів долучили п'ять книг та дванадцять фотознімків, які визнали контрреволюційними, виписки із творів Д. І. Донцова. Інші конфісковані речі поверненню не підлягали, зберігали-

1. Мельниченко Петро Ісакович (1902—?) — музейний працівник, учений секретар Музейного містечка (1933), інспектор «горнаробраза» (1936), заступник директора Київської школи майстрів народної творчості (1937). Учасник групи, що фабрикувала наклепницькі свідчення з метою дискредитації діячів української науки та культури. Арештований 30.10.1937 р., засуджений 1940 р. до позбавлення волі на 15 років [Білокінь, 2016б]. Під час очної ставки із Ф. А. Козубовським на допиті 10.07.1936 р. викривив зміст цих слів таким чином, ніби заарештований жалкував, що його обрали в якості жертви подільники—контрреволюціонери. Ф. А. Козубовський факт розмови не заперечував, але зазначив, що свідок зумисно й тенденційно спотворив зміст розмови.

2. У карній справі прізвища слідчих, представників карних органів, часто — свідків, обвинувачених і репресованих за іншими справами, подаються без згадки ініціалів, ім'я та по-батькові особи.

3. Маковський Федір Григорович (1895—1959) — український етнограф, фольклорист, поліглот, співробітник кабінету етнографії ВУАН. Заарештований у 1935 р., засуджений на 10 років, покарання відбував у концтаборах Колими і Магадану. Звільнений 1947 р. [Головин, Кушнерик, 2005].

4. Шаблювський Євген Степанович (1906—1983) — вчений—шевченкознавець, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка у Харкові (1933—1935), член-кореспондент ВУАН (з 1934). Заарештований у 1935 р. та засуджений у 1936 р. на 5 років, відбував покарання на Соловках та в Мончегорському концтаборі. У вересні 1940 р. засуджений повторно на 8 років, відбував додатковий строк на Соловках та в Ухтіжемтаборі МВС СРСР, з грудня 1948 р. на засланні в м. Кзил-Орда Казахської РСР. Звільнений 1954 р. Лауреат Ленінської премії (1964) та Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1979) [Шаблювський, 2016].

5. В оригіналі протоколу обшуку: «с цитатами из Донцова, Феденко и Марошенко (74 листа)», в копії протоколу та наступних документах справи «выписки из произведений Донцова (110 листов)». Вірогідно, це нотатки до доповіді «Фашистські концепції в історії матеріальної культури» і статті «Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму».

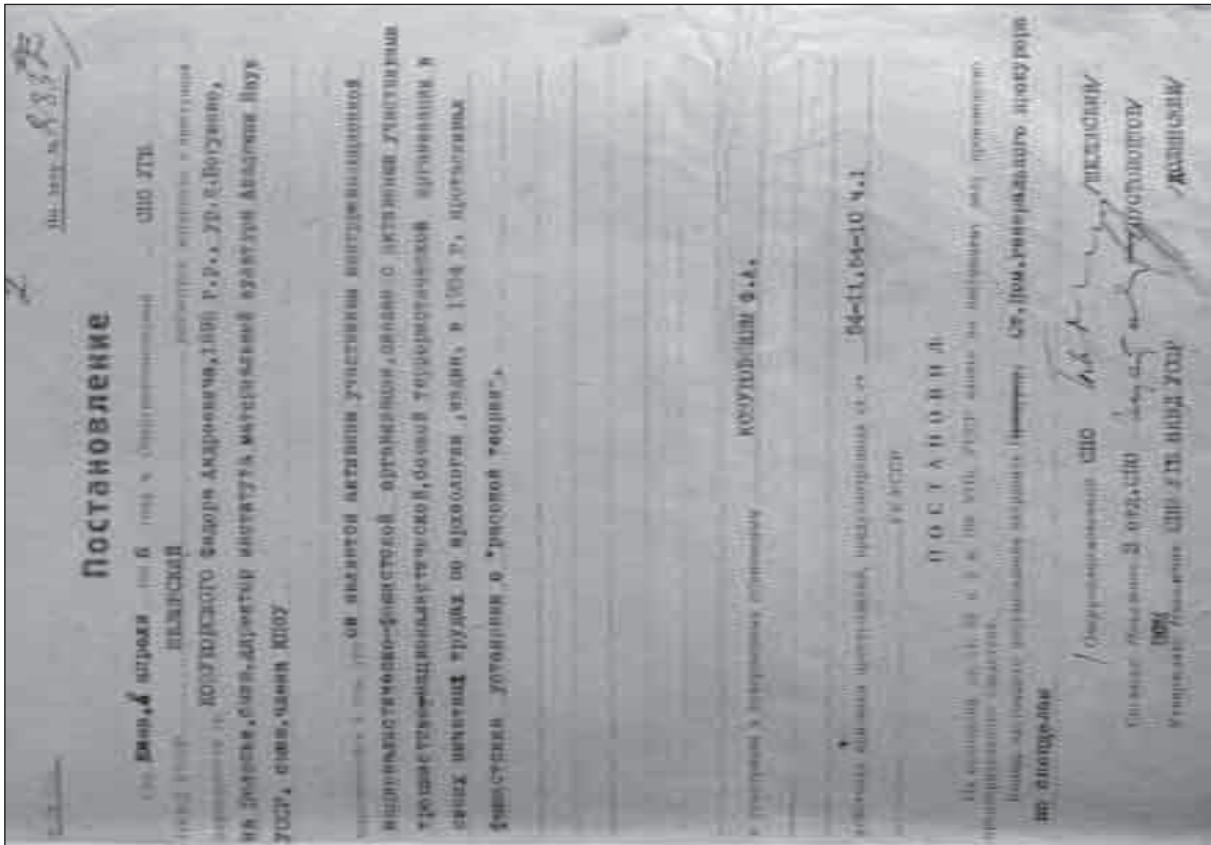

Рис. 24. Постанова про відкриття слідства проти Ф. А. Козубовського ПЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912

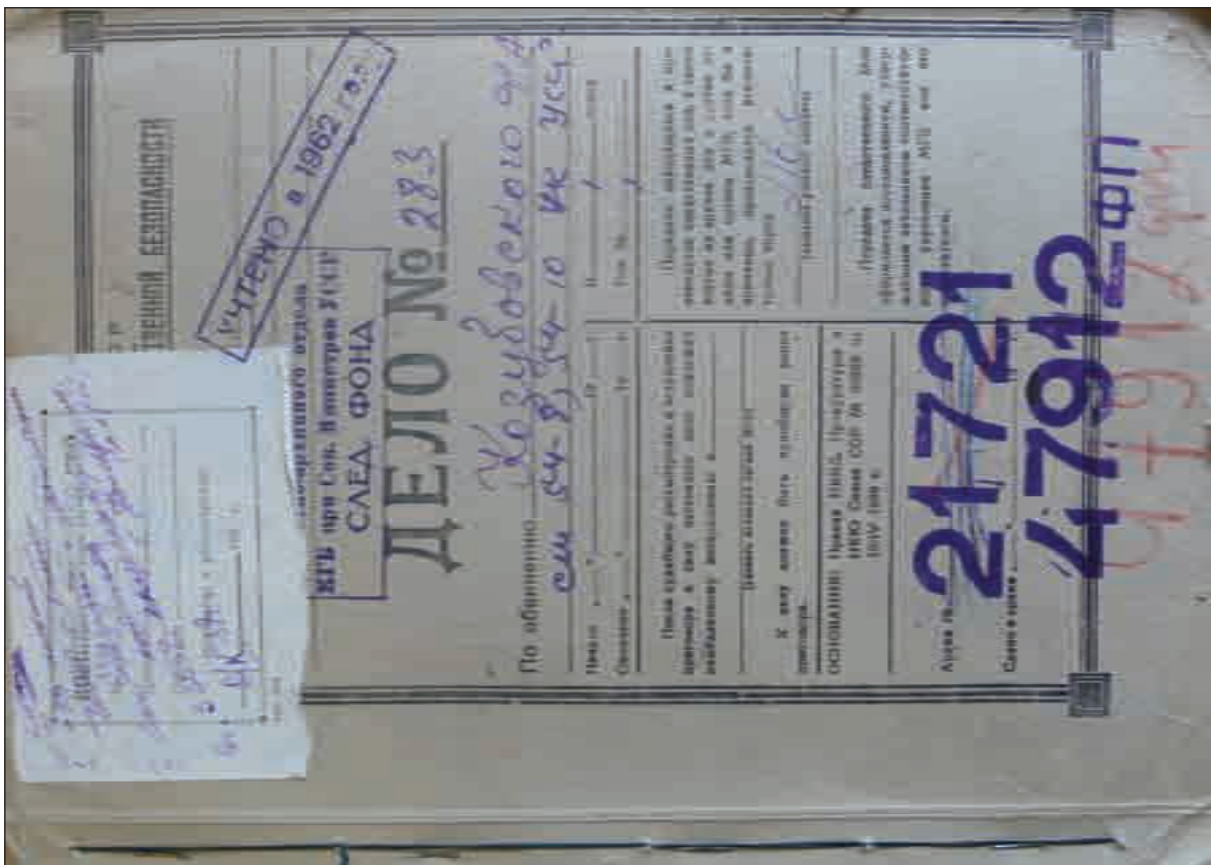

Рис. 23. Титульна сторінка карної справи Ф. А. Козубовського ПЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912

ся в НКВД та, певно, були знищені по завершенню справи [Там само, с. 10].

Тільки 28 квітня 1936 р. Ф. А. Козубовському офіційно пред'явлено обвинувачення у злочинах, передбачених ст. 54—11 і ст. 54—10, ч. 1. КК УРСР, а саме в тому, що він був активним учасником української фашистської організації, за завданнями якої проводив контрреволюційну роботу і протягував у своїх наукових роботах фашистські установки [Там само, с. 12].

До ознайомлення з обвинуваченням Ф. А. Козубовський пройшов через три допити (15, 16 та 27 квітня). Загалом протягом квітня — червня 1936 р. було проведено дев'ять допитів (також 28 квітня, 3, 9 та 23 травня, 27 і 29 червня). Допити по справі, як безпосередньо з підсудним, так і з свідками провадили слідчі — молодший лейтенант Гапонов (перші сім) та лейтенант Самохвалов (два останні).

Під час допитів винним себе Федір Андрійович не визнає, практично всі обвинувачення відкидає. Зокрема, заперечує своє членство та будь-яку причетність до контрреволюційних, націоналістичних і фашистських організацій, спростовує участь у петлюрівському русі, зв'язки з польськими реакціонерами та службовцями іноземних консульств у Києві, проведення контрреволюційної агітації. Допитуваний не заперечує свого знайомства чи спільної праці у наукових, освітніх і культурних установах із раніш арештованими та засудженими особами (наприклад, М. Ф. Болтенком, С. С. Дложевським, І. І. Вроною, Є. С. Шаблювським та багатьма іншими), але наголошує, що не знав про їх контрреволюційну діяльність. Що головне, на нашу думку, Ф. А. Козубовський жодного разу не дає свідчень проти своїх колег, чого від нього напевно чекали слідчі. Арештований «поступається» слідчим і визнає насамперед свої помилки: «...признаю, что в моих работах и в редактируемом мною журнале было допущено протаскивание националистических ошибок...»;

«...признаю себя виновным в том, что, в редактируемом мной журнале “Научные записки” ... поместил статью Молчановского “Райковецкое городище”, в которой есть ошибки националистического порядка. В моей работе “Буржуазная история материальной культуры на услугах фашизма” тоже имеется ряд мест, которые политически эту работу обесценивают. Однако, протаскивания фашистских теорий в своих работах, я не делал...»;

«...я допустил в своих работах ряд неудачно сформулированных мыслей, которые дали повод отдельным лицам строить различные неверные суждения о моих политических взглядах...»;

«...Я никогда не скрывал то, что в состав сотрудников Института материальной культуры вошло много работников, которые имели националистические ошибки в своих

работах и от которых мы освобождались нерешительно, не дрались перед Академией Наук за то, чтобы немедленно их снимать...» [Там само, с. 23—36 зв.].

Також Ф. А. Козубовський зізнається, що приховував службу батька в царській поліції, не заперечує юнацькі симпатії до анархістського руху, дає пояснення про обставини полону під час бойових дій громадянської війни та підтверджує перебування під слідством з цього приводу [Там само].

Під час розслідування слідчі НКВД двічі зверталися до Центрального виконавчого комітету СРСР (найвищий орган державної влади того часу) із проханням про продовження терміну утримання під вартою та ведення слідства щодо Ф. А. Козубовського. 28 травня 1936 р., оперуповноважений Гольдман, зважаючи на необхідність повністю виявити всі контрреволюційні зв'язки підслідного, його практичну контрреволюційну діяльність і провести допити цілому ряду свідків, за два тижні до закінчення терміну попереднього утримання, просить продовжити перебування арештованого за ґратами на місяць [Там само, с. 13—14]. За цей час були допитані свідки: парторг ПМК АН УСРР В. П. Телічко (16.06.1936) та в.о. директора Інституту М. І. Ячменьов (21.06.1936), арештований Є. С. Шаблювський (11.07.1936, повторно), інспектор Наросвіти П. І. Мельниченко (10.07 та 20.07.1936), співробітник Архіву давніх актів Т. М. Гавриленко¹ (20.07.1936). До справи також були долучені покази Ф. Г. Маковського від 14.09.1935 р., який на той час вже ймовірно відбував покарання [Там само, с. 37—41, 45—64]. Всі свідки дали покази проти арештованого.

Цікаві покази бувших підлеглих Ф. А. Козубовського, співробітників Інституту. Зокрема парторг В. П. Телічко свідчив, що директор, підбирав співробітників до установи всупереч їх партійної належності, ігноруючи молодих аспірантів — членів партії, натомість зосереджував у штаті «старі націоналістичні кадри», що проводили підривну діяльність; у власних наукових працях використовував цитати із контрреволюційних антимарксистських робіт задля агітації та популяризації націоналістичних і фашистських поглядів (зокрема подав слова Гітлера, як вислів Наркома освіти УСРР В. П. Затонського); користуючись посадою редактора видань Інституту без рецензій дозволяв публікувати «націоналістичну продукцію»; був знайомий із цілою низкою арештованих і засуджених за контрреволюційну діяльність

1. Гавриленко Тодор Матвійович (1899—1939) — український історик, етнограф, фольклорист. У 1934—1936 рр. — науковий співробітник ПМК ВУАН. Заарештований 12.06.1937 р., засуджений до 5 років, помер під час ув'язнення у концтаборі Магаданської області. Реабілітований 1963 р. [Юркова, 2004].

осіб; не визнавав своїх помилок навіть в останні дні перед арештом. Свідок характеризував Ф. А. Козубовського як «*полное ничтожество*» в науковому плані, запевняючи, що наукові роботи бывшего директора були розкритиковані колективом ще до його арешту [Там само, с. 48—50]. Практично ті ж самі звинувачення повторив і М. І. Ячменьов, заступник директора за часів керівництва Інститутом Ф. А. Козубовським, додавши, що арештований свідомо проводив таку політику, нехтуючи думкою партійної та профспілкової організацій установи [Там само, с. 51—55]. Бувший співробітник ПМК Т. М. Гавриленко, звільнений на початку 1936 р. через «*невиконання виробничого плану 1935 р. і протаскування у друкованій продукції антимарксистських концепцій*», зазначив, що його звільнення було зумовлене критикою методів управління Інститутом та негативною оцінкою роботи Ф. А. Козубовського «*Буржуазная археология на службе фашизма*» [Там само, с. 60—60 зв.].

Тези, представлені нами у викладі В. П. Телічко, очевидно мали стати ключовими обвинуваченнями в справі, оскільки їх з певними варіаціями та різними прізвищами «контрреволюційних елементів» — поборників бывшего керівника ПМК, повторюють всі допитані свідки. Відрізняються покази Ф. Р. Маковського, що й стали підставою для арешту. Відповідно до них, Ф. А. Козубовський брав участь у діяльності підпільної організації, утвореної 1935 р. бывшими членами розгромлених «контрреволюційних формувань». Організація знаходилась на етапі формування і ставила своєю метою об'єднання розрізнених антирадянських кадрів та залучення молоді [Там само, с. 45—47].

Практично слідство в справі Ф. А. Козубовського було завершено. Проте, 10 липня 1936 р. оперуповноважений Самохвалов в спеціальній постанові зазначає: «...*в поведении гр. Козубовского отмечаются явления, отклоняющиеся от нормы и вызывают сомнения в его вменяемости ... руководствуясь ст. 193 УПК УССР ... обвиняемого Козубовского Ф. А. подвергнуть экспертизе на предмет определения вменяемости...*» [Там само, с. 16].

Через три дні він вдруге звертається до ЦВК СРСР із проханням про продовження терміну утримання під вартою, задля проведення медичної експертизи щодо психічного стану обвинуваченого [Там само, с. 15].

Наступного дня професор М. М. Перельмутер, завідувач психіатричної клініки Київської лікарні імені І. П. Павлова, обстежує арештованого й приходить до таких висновків: «*Во время амбулаторного исследования контакт наладить не удалось. Испытуемый просит не мучить его, оставить в покое и т.д. При этом в глазах выражения страха, по-видимому, преувеличенного.*»

Заключение: найдены явления аггравации. Однако, при амбулаторном осмотре невозможно исключить душевное заболевание. В виду отсутствия в тюрьме психиатрического отделения — испытуемого для наблюдения и заключения необходимо поместить в психиатрическую больницу» [Там само, с. 19].

16 липня 1936 р. на прохання в.о. керівника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР капітана Рахліса, Ф. А. Козубовського обстежує спеціальна медична комісія при Санвідділі НКВС. Під час огляду Федір Андрійович жаліється на поганий сон, зорові та слухові галюцинації, але при цьому вважає себе повністю здоровим. Лікарі відмічають, що арештований орієнтується в просторі та часі, під час хвилювання у пацієнта відмічаються заїкання, пітливість, тремтіння пальців рук. Діагноз і закінчення комісії — «*реактивный невроз, за свои действия отвечал и отвечает*» [Там само, с. 20—21].

Таким чином, слідство отримує два попередні медичні висновки, практично протилежні за змістом. 19 липня 1936 р. на підставі висновку професора Перельмутера звинувачуваного Ф. А. Козубовського переводять із спецкорпусу Лук'янівської в'язниці до міської психіатричної лікарні імені І. П. Павлова, для визначення його психічного стану [Там само, с. 22].

Протягом липня-жовтня 1936 р. Ф. А. Козубовський перебуває в лікарні. Медична комісія судово-психіатричного відділення лікарні імені І. П. Павлова у своїх закінченнях від 31 серпня, 21 вересня і 15 жовтня 1936 р. зазначає, що підслідний Ф. А. Козубовський страждає на нервово захворювання (галюцинаторно-параноїдний синдром реактивного походження) та потребує спеціального медичного нагляду. Проте стан здоров'я пацієнта викликає виключно обставинами арешту та утримання, і з часом підслідний може прийти до такого стану, щоб вважати його здоровим та відповідальним за свої дії. На підставі цих медичних висновків постановою оперуповноваженого мол. лейтенанта Гапонова, підписаною керівником відділення ст. лейтенантом Пустовойтовим та затвердженою в.о. керівника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР капітаном Рахлісом, слідство по справі звинуваченого Ф. А. Козубовського припинено до його одужання. Підслідного остаточно переведено до психіатричної лікарні для спеціального медичного нагляду, а постанову відправлено на затвердження прокурору по спеціальним справам [Там само, с. 65—68].

Навряд чи можна зважати на гуманізм окремим слідчих, чи, тим більше, цілої системи, який би не дозволив засудити хвору людину. Тому, на нашу думку, можна висунути декілька припущень, з яких причин події розвивалися саме таким чином. По-перше, можливо це була спроба колишніх друзів Федора Андрійовича,

учасників Поліського повстання чи бойових соратників-червоноармійців, які намагалися таким чином допомогти Ф. А. Козубовському уникнути засудження і смертної кари¹. Це припущення не має конкретних доказів і будуватиметься лише на наших загальних враженнях та свідченнях авторів краєзнавчих розвідок про допомогу бойовими товаришами сім'ї вченого після його арешту.

По-друге, до Ф. А. Козубовського могли застосувати примусове медичне спостереження² та лікування (не виключено, із призначенням психотропних ліків, чи, наприклад, електрошоку). Таким чином, методами репресивної психіатрії слідчі сподівалися зламати арештованого, з метою добитися від нього свідчень проти колег-науковців. Можливо, що вченого утримували певний час задля того, щоб мати можливість сфабрикувати справу про існування антирадянської організації під його керівництвом. Це припущення має підтвердження у репресивних матеріалах заарештованих пізніше С. С. Магури, Т. М. Мовчанівського, М. Д. Лагути та ін., де Ф. А. Козубовський постає як голова націоналістичної організації, який і залучив до неї зазначених осіб. Щоправда, автори краєзнавчих розвідок посилаючись на С. Ф. Козубовського, свідчать, що лікарняний режим був досить м'яким у порівнянні з тюремним: Федору Андрійовичу дозволялось відпочивати в парку, приймати рідних, працювати над спогадами [Кавалёва, 1993, с. 181, 183; Шапіро, 1997, с. 3; Шапіро, 1998, с. 469].

Незважаючи на тимчасове припинення справи, слідчі продовжують «збирати докази» проти Ф. А. Козубовського під час допитів інших заарештованих. Так, протягом жовтня 1936 — грудня 1937 р. до справи долучені виписки із протоколів допитів Й. І. Ліберберга³ (20.10. та 04.11.1936), М. М. Кіллерога⁴ (13.10

та 01.11.1936), Й. С. Пелеха⁵ (15—16 та 22—23.09.1937), М. Д. Лагути⁶ (16—17.10.1937), співробітників ПМК АН УРСР К. Ю. Коршака (10.12.1937) та С. С. Магури (16.12.1937) [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 71—102].

Зауважимо, що в протоколах осені 1936 р. загалом повторюються обвинувачення, що були висунуті слідчими на допитах Ф. А. Козубовського та підтверджені свідками під час попереднього слідства у квітні-липні того ж року. Натомість протоколи допитів осені 1937 р. містять, на наш погляд, більш серйозні й загрозливі свідчення та звинувачення. Зокрема, Ф. А. Козубовському інкримінують: критику політики радянського уряду, що, на думку арештованого, спрямована проти діячів української культури, науки та освіти, веде до примусового насадження нової ідеології та фальсифікації української історії; «протягування» антирадянських й антимарксистських, націоналістичних і буржуазних концепцій та ідей, як у власних наукових працях, так і в роботах своїх підлеглих; професійне шкідництво (свідомий підбір некваліфікованих кадрів, нехтування методикою польових досліджень, відсутність заходів щодо збереження і свідоме нищення археологічних пам'яток, затягування підготовки експозиції археологічного музею, тощо); активну участь у діяльності антирадянської організації; залучення до її лав нових членів із штату співробітників Інституту, студентів і слухачів лекцій, агітації місцевого населення під час експедиційних робіт; розбудову широкої сітки осередків організації на місцях, використовуючи для цього археологічні експедиції Інституту та професійні зв'язки з місцевими музейними робітниками; налагодження зв'язку із представниками іноземних держав та контрреволюційних організацій за кордоном, для отримання збройної допомоги, використовуючи для цього участь посланців організації в роботі наукових конгресів та з'їздів, культурних заходів як в Україні так і за її межами; проведення шпигунської роботи зі збору відомостей про воєнно-оборонну промисловість на користь іноземних держав; підготовку терористичних заходів проти партійних діячів України; підготовку умов насильницького повалення радянської влади і створення самостійної держави із буржуазно-демократичною формою правління. Імена багатьох співробітників Інституту того часу, а саме Т. М. Мовчанівського, Л. Д. Дмитрова, В. П. Петрова, І. Г. Підоплічка, С. С. Магури, Є. О. Дзбанов-

1. Наприклад відомо, що один із очільників повстання, керівник Поліського ревкому Г. М. Островський, у 1930-ті рр. працював помічником головного прокурора транспорту СРСР.
2. С. Ф. Козубовський згадував (зі слів ст.н.с. ІА НАН України Г. А. Козубовського), що батька відправили до психіатричної лікарні після інциденту зі слідчим, коли під час допиту (катувань), у відповідь на чергову пропозицію у всьому зізнатися, Федір Андрійович запустив у слідчого чорнильницею. Цей епізод підтверджує Н. Ковальова [Кавалёва, 1993, с. 181].
3. Ліберберг Йосип Ізраїльович (1897—1937) — історик, мовознавець, державний діяч. Директор Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, член-кореспондент ВУАН. Заарештований у серпні 1936 р. у Москві, страчений у березні 1937 р., помертньо реабілітований 1956 р. [Юркова, 2009].
4. Кіллерог (Горелік) Михайло Маркович (1900—1937) — український радянський партійний діяч, пропагандист. У 1934—1935 рр. — секретар партійного комітету КП(б)У ВУАН. Заарештований у вересні 1936 р. у Москві, страчений у березні 1937 р., помертньо реабілітований 1956 р. [Наберухін, 1995].

5. Пелех Йосип Степанович (?—?) — до арешту завідувач Чернігівського обласного відділу Народної освіти [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 85].
6. Лагута Микола Дмитрович (1895—1937) — український історик, краєзнавець, лінгвіст та педагог. Засуджений 1929 р. по справі Спілки визволення України. Повторно заарештований у жовтні 1937 р., страчений у листопаді 1937 р., помертньо реабілітований 1957 р. [Ласінська, Тригуб, 2011].

Рис. 25. Виписка з акту про виконання вироку із справи репресованого [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912]

ського та інших, згадуються в якості найближчих соратників Ф. А. Козубовського, діяльних членів антирадянської організації [Там само, с. 71—75, 78, 85—86, 90, 94—102].

Слідство по справі Ф. А. Козубовського активізується наприкінці липня 1937 р., коли УДБ НСВК УРСР робить запит до психіатричної лікарні імені І. П. Павлова щодо стану здоров'я підслідного. У відповідь, в акті від 29.07.1937 р. за підписом ординатора лікарні Дунаєвської зазначається, що пацієнт Ф. А. Козубовський перебуває у пригніченому стані, мало спить, скаржиться, що його переслідують фашистсько-петлюрівська банда, вважає, що за ним спеціально слідкують (наприклад, під час сну чергують біля ліжка), дуже непокоїться через сина, якого часто «бачить вночі»¹. Він звертається до лікарів з проханням отруїти його і тим самим припинити страждання [Там само, с. 69—70]. Діагноз пацієнта та його хворобу цим документом підтверджено, але це не завадило слідству.

Вирок. Версії щодо смерті (1938 / 1942?). Очевидно, що подальша доля Федора Андрійовича була вирішена, але чекати вироку йому довелося ще майже рік. На жаль, у карній справі відсутні документи, що безпосередньо стосуються арештованого, за період від серпня 1937 до серпня 1938 рр. Нам нічого не відомо про останній рік життя вченого.

У серпні 1938 р. слідством підготовлено обвинувачувальний висновок:

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Занепокоєння батька могли бути викликані серйозними травмами старшого сина Віктора, отриманими в результаті наїзду на нього автомобіля НКВС, що перевозив заарештованих [Кавалєва, 1993, с. 184]. Безумовно, що Ф. А. Козубовський, якому в лікарні дозволялися побачення з сім'єю, не міг не знати про цю подію.

по делу № 283 по обвинению КОЗУБОВСКОГО Фёдора Андреевича по ст. 54-6, 54-8 и 54-11² УК УССР.

На основании имевшихся материалов о принадлежности к антисоветской украинской националистической террористической организации был арестован КОЗУБОВСКИЙ Фёдор Андреевич.

Следствием установлено, что КОЗУБОВСКИЙ служил в армии Петлюры на командной должности и состоял в партии украинских эсеров-борьбистов с 1918 по 1920 год.

Играя в организации активную роль, проводил вербовочную работу, в частности привлёк в организацию МАГУРУ, КОРШАКА и ЛАГУТУ.

Участвовал в террористической деятельности организации и поддерживал связь с петлюровской организацией, с целью шпионажа в пользу Польши.

Используя своё служебное положение, обв. КОЗУБОВСКИЙ принимал активные меры к созданию на периферии повстанческих групп, способствовал пропаганде буржуазных и фашистских теорий, покровительствовал и защищал анти-советские националистические элементы.

КОЗУБОВСКИЙ виновным себя не признал [Там само, с. 103—104].

29 серпня 1938 р. «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС УРСР засудила Ф. А. Козубовського до вищої міри покарання з конфіскацією особистого майна. За даними карної справи вирок виконано 2 вересня 1938 р. [Там само, с. 105а, 106] (рис. 25). Про місце розстрілу

2. Пункти ст. 54 Кримінального кодексу УРСР (у редакції від 20.07.1934 р.) за якими засуджено Ф. А. Козубовського: ст. 54-6 — шпигунство, ст. 54-8 — тероризм, ст. 54-11 — участь у контрреволюційній організації. При арешті вченому інкримінували скоєння злочинів за ст. 54-11 та ст. 54-10 — антирадянська пропаганда і агітація.

нічого невідомо. Вірогідно науковець похований у Биківнянському лісі, де у кінці 1930-х — 1940-х рр. відбувалися масові захоронення розстріляних та закатованих у застінках НКВС.

Така «офіційна» версія смерті вченого, що, втім, довгий час замовчувалась. Ні про вирок, ні про розстріл не було відомо не тільки сучасникам і колегам Ф. А. Козубовського, а й багатьом поколінням археологів та дослідників науки. Обставини і дата смерті науковця стали відомі тільки після відкриття доступу до карних справ репресованих, після проголошення Україною незалежності. Сім'я також довгий час нічого не знала про долю Федора Андрійовича. У 1938 р., після раптового зникнення вченого з лікарні, його дружина Ганна Захарівна отримала на свій запит відповідь, що її чоловіка засуджено на 10 років таборів без права листування [Кавалєва, 1993, с. 184].

Щоправда існує й інша версія загибелі Ф. А. Козубовського, яка вочевидь виникла у середовищі української інтелігенції третьої хвили еміграції. Відповідно до неї, Федір Андрійович, разом із іншими пацієнтами психіатричної лікарні імені І. П. Павлова, був розстріляний нацистами під час Другої світової війни. Наскільки нам відомо, вперше її озвучив український історик та археолог М. О. Міллер у своїй роботі «Археологія в СРСР» [Міллер, 1954, с. 84]. В іншій праці він вказує і дату загибелі вченого — 1941 р. [Міллер, 1962, с. 120]. Прийняла цю версію і Н. Д. Полонська-Василенко, щоправда вона наводить іншу дату смерті дослідника, а саме 1942 р.¹ [Полонська-Василенко, 1958, с. 43, 173; 1962, с. 65].

1. На початок Другої світової війни на обліку психоневрологічної лікарні імені академіка І. П. Павлова перебувало біля 1300 пацієнтів [Гомон, 2010]. Відповідно до показів головного лікаря установи М. Танцюри на Київському процесі 1945—1946 рр. над німецькими офіцерами, обвинуваченими у вчиненні військових злочинів на території України, протягом жовтня 1941 — жовтня 1942 рр. нацистами було знищено бл. 800—820 пацієнтів лікарні. Перший масовий розстріл проведено спеціальним каральними підрозділами 13/14 жовтня 1941 р.: під приводом евакуації хворих-євреїв до спеціалізованої лікарні у Вінниці, на території Кирилівського гаю за 8-м відділенням лікарні, страчено 308 психічно хворих-євреїв. 8 січня 1942 р., під приводом переміщення хронічних хворих до Житомира, у т. зв. газ-вагенах («душогубках») отруєно газом ще бл. 300 пацієнтів (за іншими даними — 365 хворих). 29 березня та 17 жовтня 1942 р. за допомогою газу знищено 90 (50) та 30 пацієнтів відповідно [Нахманович, 2004, с. 129, 130; Гомон, 2010; Петрюк, Петрюк, 2012, с. 79—80]. Існують свідчення, що перші масові розстріли хворих лікарні відбулись ще 27 вересня 1941 р.

Після першого розстрілу медперсонал лікарні, за ініціативи головного лікаря, розпочав масовий розпуск пацієнтів: до грудня 1941 р. вдалося виписати з лікарні за різними підрахунками від 400 до 500 осіб. Надалі, за розпорядженням гестапо, виписку хворих припинили [Гомон, 2010; Петрюк, Петрюк, 2012, с. 80].

Зручною ця версія стала і для радянської влади, оскільки ніби перекидала відповідальність за загибель вченого на нацистів. Зокрема саме 1942 р., як дата смерті Ф. А. Козубовського, стає панівною у радянській історіографії [див.: РЕІУ, 1970, с. 415; Шовкопляс, 1975, с. 125; УРЕ, 1980, с. 266]. Вона продовжує фігурувати і в сучасних наукових та енциклопедичних виданнях [Мезенцева, 1997, с. 18; Феттіх, 2004, с. 31, прим. 51; Солодова, 2009, с. 171].

Існує свідчення, яке нібито підтверджує припущення М. О. Міллера. Будапештський археолог, доктор Нандор Феттіх, відряджений до Києва для роботи з археологічними колекціями лаврського заповідника та київських музеїв у складі спеціальної команди Айнзацштабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), у своїх спогадах пише:

*«Професор Козубовський, якого я знав як відданого комуніста в 1935 році, за невідомих причин потрапив у немілість, його посадили в тюрму, там він збожеволів; він і **тепер перебуває в божевільні**. І досі перед моїми очима його постать, як він розповідає про революційні події, в якій брав участь як керівник. В ньому був дивовижний темперамент та запал. Тому звістка про його божевільля неймовірна»* [Феттіх, 2004, с. 31].

Про участь Федора Андрійовича Н. Феттіх дізнався від П. А. Кульженко, яка під час окупації працювала директором Київського музею російського мистецтва («музею Терещенка») [Там само, с. 29]. Окрім неї Н. Феттіх зустрічався і з іншими науковцями та археологами, які з різних причин залишилися в окупованому місті, зокрема В. Є. Козловською, Н. Л. Кордиш, Н. Д. Полонською-Василенко, П. П. Курінним, В. А. Шугаєвським та ін., які могли підтвердити слова П. А. Кульженко.

Але насправді свідчення Н. Феттіха означає лише те, що київські вчені вважали, що Ф. А. Козубовський на той час продовжував залишатися в лікарні. Особисто Н. Феттіх Федора Андрійовича не відвідував і не бачив на власні очі, як, очевидно, і українські науковці. Принаймні такими фактами ми не володіємо. Якщо припустити, що Ф. А. Козубовський залишався живим восени 1941 р., про це повинні були знати родина та колеги. Також вірогідно, що чутки про перші розстріли та послідовну виписку пацієнтів лікарні (див. прим. 1 на с. 49) були їм відомі. Тоді залишається незрозумілим, чому принаймні рідні не зробили спроби врятувати дослідника? Дійсно, така гіпотетична ситуація залишається лише припущенням. У нас немає причин не довіряти матеріалам карної справи,

У серпні 1943 р. нацисти примусили військовополонених викопувати людські рештки масових захоронень на території лікарні і спалювати їх в спеціальних печах у Бабиному яру [Нахманович, 2004, с. 152—153].

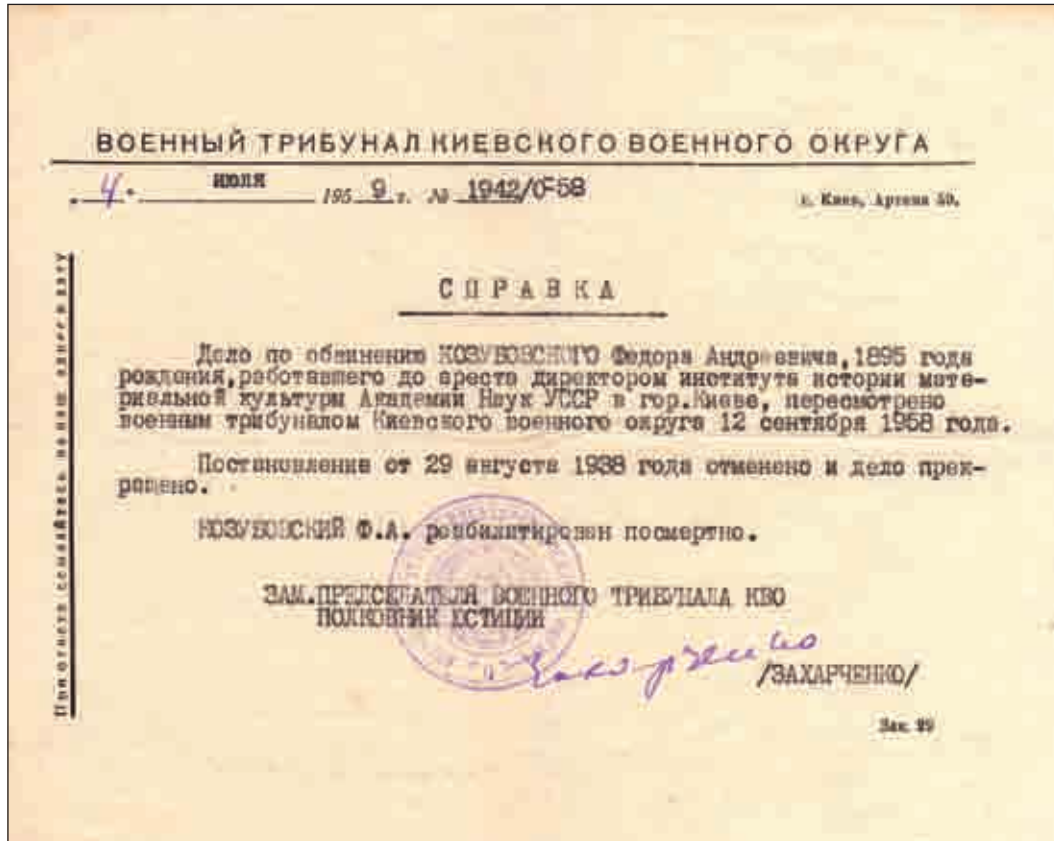

Рис. 26. Довідка про реабілітацію Ф. А. Козубовського (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 27. Відкриття меморіальної дошки на фасаді Коростенського краєзнавчого музею. Міський голова Коростеня В. В. Москаленко та член-кореспондент НАН України О. П. Моця; Коростень, 2014 р. (фото авторів)

тому ми приєднуємось до більшості сучасних дослідників, що прийняли 2 вересня 1938 р. як дату загибелі Ф. А. Козубовського. Насправді, обидві версії смерті вченого можна перевирити. Для цього потрібно знайти списки пацієнтів психоневрологічної лікарні імені академіка І. П. Павлова за період від другої половини вересня 1938 р. до середини вересня 1941 р. На превеликий жаль, попри неодноразові наші спроби, розшуки цієї документації поки що не увінчалися успіхом. Існує інформація, що архів лікарні був спалений німцями [Петрюк, Петрюк, 2012, с. 80].

Реабілітація, пам'ять. Наприкінці 1950-х рр., коли в країні почався процес реабілітації жертв сталінських репресій, за клопотанням дружини Ф. А. Козубовського, справа проти нього була переглянута. Новою слідчою комісією були детально вивчені обставини карної справи 1930-х рр., опитані фігуранти справи, що залишилися живими на момент перегляду. У результаті допиту деяких свідків, чий показання послужили свого часу підставою для обвинувачення Федора Андрійовича, була підтверджена необґрунтованість цих звинувачень, що добувалися протизаконними методами слідства. До справи були долучені архівні довідки про долю слідчих (варто сказати, що більшість з них ненадовго пережили підсудного, й самі стали жертвами репресивної машини) та репресованих свідків, справи яких були вже переглянуті, а самі вони виправдані. На користь Ф. А. Козубовського дали покази його колеги по революційній боротьбі та науковій роботі, що уникнули репресій 1930-х рр. [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 103—205].

Постановою військового трибуналу Київського воєнного округу від 12 вересня 1958 р. Ф. А. Козубовського реабілітовано посмертно, справу проти нього відмінено (рис. 26). Постановою Бюро Київського Обкому КПУ від 30 січня 1959 р. Ф. А. Козубовський реабілітований як член партії [Архів родини].

Приблизно в той же час, переважно у регіональній пресі починають з'являтися перші публікації соратників Ф. А. Козубовського про партизанську боротьбу в роки громадянської війни на Поліссі. У 1970-х рр. опубліковані перші невеликі замітки в енциклопедіях та наукових виданнях [РЕІУ, 1970, с. 415—416; Шовкопляс, 1975; УРЕ, 1980, с. 266]. Повне повернення та реабілітація імені вченого відбувається лише після розпаду СРСР у 1990-х рр.

Ім'ям Федора Андрійовича Козубовського названа головна вулиця рідного села Богушево та одна з вулиць у західній частині Пінська. 9 жовтня 2014 р. під час проведення міжнародної наукової археологічної конференції «Міста давньої Русі», міський голова Коростеня В. В. Москаленко та завідуючий відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології, член-кореспондент НАН України О. П. Мо-

ця, урочисто відкрили меморіальну дошку на честь Ф. А. Козубовського на будівлі сучасного Коростенського краєзнавчого музею (рис. 27).

Наше дослідження показує, що життя та наукова біографія Федора Андрійовича Козубовського містять ще багато нез'ясованих моментів і «білих плям». Маємо надію, що пошуки нових архівних документів допоможуть вирішити суперечливі гіпотези та вповні відновити справжній перебіг життєвих подій та долі цієї складної, суперечливої та неординарної особистості.

Абашина Н. С., Колеснікова В. А. Нарис історії Інституту археології // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. Ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — С. 11—97.

АП НАНУ (Архів Президії НАН України), ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 53. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 9.01—25.12.1932 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 8.01—15.12.1933 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 4.01—29.12.1934 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 23.01—31.12.1935 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 62. (Протоколи засідань Президії АН УРСР. 3.01—28.12.1936 р.).

Архів родини Ф. А. Козубовського (матеріали, що надала авторам онука вченого — Олена Святославівна). *Археологічна розвідка* від Вишгорода до Чорнобиля // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103.

Археологічне дослідження на території АМСРР // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 148.

Археологічні дослідження в Києві // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 104—105.

Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // *Археологія*. — 1989. — № 2. — С. 125—130.

Бережина А. Собори наших душ // *Пам'ятки України*. — 1989. — № 1. — С. 39—44.

Білокінь С. Козубовський Федір Андрійович // *Словник музейників України (1917—1943)* [Електронний ресурс]. — Сергій Білокінь. *Історик України*. Персональний сайт. — 2016а. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalalia/MuseumWorkers/Koz.html> (від 25.12.2016 р.).

Білокінь С. Мельниченко Петро Ісакович // *Словник музейників України (1917—1943)* [Електронний ресурс]. — Сергій Білокінь. *Історик України*. Персональний сайт. — 2016б. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalalia/MuseumWorkers/M.html#Line75> (від 25.12.2016 р.).

Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. — К., 2006. — 476 с.

Бур'ян Л. М. Бібліотека і репресії 1930-х років // *Скарбниця культури*. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2004. — Вип. 3. — С. 93—101.

Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // *Регіональна історія України*. — 2009. — Вип. 3. — С. 217—232.

Ветошников Л. В. Брусилівський прорыв. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Воениздат, 1940. — 184 с., ил.

Головин Б., Кушнерик Г. Маковський Федір Григорович // *Тернопільський енциклопедичний словник:*

- у 4 т. — Тернопіль: Збруч, 2005. — Т. 2.: К—О. — С. 431—432.
- Гомон Д.* История уничтожения пациентов киевской психоневрологической больницы им. Павлова во время немецко-фашистской оккупации 1941—1943 гг. // ППО «Княгини Ольги» [Електронний ресурс]. — 18.05.2010. — Режим доступу: http://knolga.at.ua/load/khkh_storichchja/1941_1953/rasstrel_752_pacientov_psikhiatricheskoj_bolnicy_im_ivana_pavlova/7-1-0-2 (від 03.03.2016 р.).
- Дослідження* Коростенського городища // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103—104.
- Експериментально-технологічна лабораторія* ПМК // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 148.
- Жарич К. И.* Пламя революции на Полесье // Ленинский путь. — 1957. — 14 октября.
- Жук Б.* Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. — 1956. — Т. 1 (18). — Январь-март. — С. 84—92.
- Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвін-Пресс, 2004. — С. 51—86.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І.* Исторична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 111—119.
- Зленко Г.* Жертва двух терроров // Вечерняя Одеса. — 1998. — 29 октября. — № 169 (6901). — С. 2.
- Зленко Г.* Жертва двух терроров // Слово. — 1996. — 12 апреля. — № 14 (178). — С. 6.
- Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918—1958 гг.)* / Сост. О. В. Харитонов; под. общ. ред. полк. И. П. Ермошина. — Л.: АИМ, 1960. — 152 с., 180 ил.
- Історія міст і сіл Української РСР:* Ровенська область / Гол. ред. тому: А. В. Мьяловицький. — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 656 с.
- Кавалёва Н. М.* Лёс камандзіра // Прысуд адменены. — Брэст, 1993. — Ч. 1. — С. 175—185.
- Казьмирчук М. Г.* Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933—1941 рр.) // УІЖ. — 2012. — № 1. — С. 102—119.
- Карасев А., Глушаков Ю.* Акты отчаяния, а не «кулацкий мятеж» (Восстания в Корме и Рогачеве в феврале — марте 1919 г.) // Деды: дайджест публикаций о белорусской истории. — Минск: А. Н. Варахсин, 2010. — С. 34—43.
- Керсновский А. А.* История Русской армии: в 4 т. — М.: Голос, 1992. — Т. 4.: 1915—1917 гг. — 368 с., ил.
- Кисель Д.* Гражданская война на улицах Пинска. Забытое Полесское восстание // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2014. — 24 февраля. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/grazhdanskaya-voyna-na-ulicah-pinska-zabytoe-polesskoe-vosstanie-16418> (от 25. 12. 2016 г.).
- Кисель Д.* Полесское восстание. Полешуки в борьбе за справедливость // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2015а. — 13 января. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/polesskoe-vosstanie-poleshuki-v-borbe-za-spravedlivost-17674> (от 25.12.2016 г.).
- Кисель Д.* Трагедия полешука. Учитель, археолог и «враг народа» // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2015б. — 01 июля. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/tragediya-poleshuka-uchitel-arheolog-i-vrag-naroda-21056> (от 25.12.2016 г.).
- Книга наказів 1929—1931 рр.* / Відділ зберігання архівного фонду ОННБ.
- Книга наказів 1932—1937 рр.* / Відділ зберігання архівного фонду ОННБ.
- Козубовський Хв.* Коростенський Окружний Музей Краєзнавства // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — К.: Друк. УАН, 1925. — Ч. 1. — С. 21—22.
- Козубовський Ф. А.* Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. — Коростень: Нове село, 1926. — 24 с., табл.
- Козубовський Ф.* Коростенська округа // Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26—27.
- Козубовський [Ф. А.]* Коростенська округа // Краєзнавство. — 1928а. — № 2—3. — С. 46—47.]
- Козубовський Ф.* Геологічні досліди на Коростенщині // Краєзнавство. — 1928б. — № 5. — С. 11—18.
- Козубовський Ф.* 100-річчя Одеської державної публічної бібліотеки // Чорноморська комуна. — 1930. — 1 травня.
- Козубовський Ф.* Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр.: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі. — К.: УАН, 1933. — 96 с.
- Козубовський Ф.* Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму. — К.: ВУАН, 1934а. — 100 с.
- Козубовський Ф.* Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1934 р. // Вісті ВУАН. — 1934б. — № 8—9. — С. 49—50.
- Козубовський Ф.* Историчне коріння української буржуазної археології // НЗ ПМК. — К.: -во УАН, 1934в. — Кн. 2. — С. 11—32.
- Козубовський Ф.* Задачі історії матеріальної культури в другій п'ятилітці // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935а. — Кн. 1. — С. 5—20.
- Козубовський Ф.* Стоянки родових громад на поліських діонах // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935б. — Кн. 1. — С. 21—39.
- Козубовський Ф.* Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анегівки (середній басейн р. Буга) // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935в. — Кн. 5—6. — С. 113—124.
- Козубовський Ф.* Нова палеолітична стоянка // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935г. — Кн. 5—6. — С. 177—182.
- Козубовський Ф. А.* Нові розкопи в Ольвії // Колективіст Очаківщини. — 1935д. — 11 жовтня. — № 235 (889). — С. 4.
- Колеснікова В. А.* Ф. А. Козубовський та Коростенський музей // Середньовічні міста Полісся: Тези доп. міжнар. наук. арх. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня — 3 жовтня 2011 р.). — Київ; Олевськ, 2011. — С. 35—37.
- Колеснікова В. А., Павленко С. В.* Козубовський Федір Андрійович (1895—1938?, 1942?) // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — С. 291—294.
- Коростенська округа* // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — № 1. — С. 25—26.
- Кравцов И.* Как был освобожден Пинск // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска. — Минск: БелТА, 1998. — С. 180—183.
- Краўцоў І.* Пальхала чырвоная зарыва (Хроніка грамадзянскай вайны) // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Лунінецкага раёна. — Мн.: Беларусь, 1995. — С. 217—238. — Электронны рэ-

- сурс. — Рэжым доступу: <http://lunines.somee.com/ramiac/a2.html> (ад 25.12.2016 г.).
- Краснокутский В. В.* Демобилизация русской армии в 1917—1918 гг. (на примере западного фронта): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1997. — 28 с.
- Ласінська М., Тригуб О.* Доля миколаївського краєзнавця (Микола Дмитрович Лагута) // *Краєзнавство*. — 2011. — № 3. — С. 105—110.
- Литвинчук С.* Ожившие страницы истории. Рассказ о командире второго Полесского полка // *Полесская правда*. — 1968. — 8 октября. — С. 2—3.
- Магура С.* Дослідження т.зв. «Трипільської культури» // *НЗ ПМК*. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 104.
- Маньковська Р. В.* Ф. А. Козубовський — директор Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської Академії Наук // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. — К.: Рідний край, 1998. — Вип. 3. — С. 189—196.
- Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 205 с.
- Миллер М. А.* Археология в СССР. — Мюнхен, 1954. — 161 с. (Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы. — Серия 1-я; № 12).
- Миллер М.* Доля українських археологів під советами // *Записки НТШ*. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. — С. 112—126.
- Міралюбаў В.* Штаб паўстанцага палка // *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска*. — Минск: БелТА, 1998. — С. 186.
- Мовчанівський Т. М.* Експедиційні робота Інституту історії матеріальної культури УАН в 1935 р. // *НЗ ПМК*. — К.: УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 209—210.
- Наберухін А.* Один з псевдотроцькістів // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. — 1995. — № 1—2. — С. 341—355.
- НА ІА НАНУ* (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 1 (Ф. К. Вовк), спр. 433г, 127 с. (Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Наукові зв'язки. Листування).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46, 109 с. (Раскопки 1924 г. на Вольни Сергея Гамченка).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 47, 98 с. (Гамченко С. С. Дневник раскопок, описи материалов и чертежи раскопок на Вольни 1924 г.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 61, 150 с. (Гамченко С. С. Дневник археологических исследований Коростенщины).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 62, 9 с. (Отчёт работы Коростенского музея).
- НА ІА НАНУ*, ф. 4 (І. Ф. Левицький), спр. 5, 39 с. (Левицький І. Археологічні досліді в Коростенській і Волинській округах, року 1928).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 448—499 (фонд ВУАК—СІМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 613—677 (фонд ВУАК—ПМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 46/4, 7 с., 2 табл. (Дослідна робота археологічного відділу Волинського НД Музею в 1925 році).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 46/12, 4 с., 1 табл. (Археологічні розкопки на Коростенщині. 1925 рік).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 109/6, 14 с. (Житомирський музей. Відомості про проведену науково-дослідчу працю в 1926 р.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 360, 56 с. (В справі археологічних дослідів Коростенського городища).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 653, 3 с. (Коростенські городища IX—XI ст.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 1—16, 311 спр. (фонд ПМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 2, 73 спр. (фонд ПМК/Вишгород).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 6, 79 спр. (фонд ПМК/Київ).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 7, 7 спр. (фонд ПМК/Коростень).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 15, спр. 1—5а (фонд ПМК/Полісся).
- НА ІА НАНУ*, ф. 63 (фонд наукових робіт), спр. 41, 11 с. (Археологічна розвідка наддніпрянських дюн від Вишгорода до Новоглібова / Науковий звіт/).
- Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года.* Сборник документов / Сост.: М. М. Семин; А. Н. Назарова; Н. П. Шляпников; А. П. Мальшев. — М.: Воениздат, 1940. — 548 с., 22 отд. л. к. (ЦГВИА. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914—1917 гг.)).
- Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: в 5 кн.* — Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К.: Внешторгиздат Украины, 2004. — С. 84—163.
- Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — Ч. 2: Кінець 1920-х — 1941 р. — К., 1995. — 216 с.
- Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького.* 1829—1999. Бібліографічний покажчик / Відп. ред. О. Ф. Ботушанська. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2004. — 175 с.
- Оськин М. В.* Брусиловский прорыв. — М.: Яуза, 2010. — 416 с. (Великая забытая война).
- Оськин М. В.* Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — 448 с. (Великая забытая война).
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінскага раёна / Рэдкал.: Г. К. Кісялєў [і інш.].* — Минск: БелТА, 2003а. — 624 с., іл.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага р-на і г. Слуцка: у 2 кн. / Рэд.: Я. І. Бараноўскі.* — Минск: БелТА, 2000. — Кн. 1. — 464 с., іл.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Столінскага раёна / Пад рэд. Ю. С. Юркевіча.* — Минск: БелТА, 2003б. — 640 с., іл.
- Петраускас А. В., Польгуй В. І., Хададова М. В.* Нові дані про історичну топографія літописного Іскоростеня // *Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи.* — К.: Стародавній світ, 2014. — С. 294—301.
- Петрюк П. Т., Петрюк А. П.* Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // *Психичне здоров'я*. — 2012. — № 2. — С. 77—89.
- Пирішко Ф.* Вірний солдат партії // *Ксерокопія врізки з газетної публікації (архів автора)*, б. д.
- Полонська-Василенко Н. Д.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ*. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. — С. 7—111.
- Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії): в 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. — Мюнхен, 1958. — Ч. II: 1931—1941. — 214 с. (Институт для вивчення СССР. Досліді і матеріали. — Серія 1, ч. 43).

- Про роботу* Інституту історії матеріальної культури // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 147.
- Рада музею.* Коростенський округовий музей // Український музей / Гол. ред. П. Курінний. — К., 1927. — Збірник перший. — С. 260—261.
- Рада музею.* Коростенський Окружний Музей краєзнавства та краєзнавча робота на Коростенщині // Краєзнавство на Коростенщині — 1930. — Вип. I. — С. 3—7.
- РГВИА* (Российский государственный военно-исторический архив), ф. 3607 (16-й гусарский Иркутский полк), оп. 1—2, 108 ед. хр., 1903—1917 гг.
- РЕІУ* (Радянська енциклопедія історії України): у 4 т. / відп. ред. А. Д. Скаба. — К.: УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — Лестригони. — 584 с.: іл., карт.
- Робота* Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 р. // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 208—209.
- Розкопи* на території давнього Вишгорода // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103.
- Самойловський І. М.* Стародавній Іскоростень // Археологія. — 1970. — Т. XIII. — С. 190—200.
- Самуйлик М.* За дело правое (окончание) // Полеская правда. — 1987. — 4 ноября. — С. 3.
- Солодова В. В.* Козубовський Федір Андрійович (1906—1942) // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок ХІХ — середина ХХ ст.. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 169—172.
- Тарабукін О. О.* Археологічний відділ Волинського центрального науково-дослідного музею і дослідження коростенських старожитностей (20-ті роки ХХ ст.) // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи. — К., 2014. — С. 447—459.
- Тарабукін О. О.* Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — 2012. — Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.
- УРЕ* (Українська радянська енциклопедія): у 12 т. / за ред. М. Бажана. — К.: УРЕ, 1980. — Т. 5: Кантата — Кулики. — 566 с.: іл., карт.
- Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 — 19.I.1942) / пер. з угор. С. Мадяр; наук. ред. О. Федорук. — К.: Софія-А, 2004. — 168 с., іл.
- Фонди ЖОКМ, ІД-11195, 13 с.* (Козубовський Ф. Коротке звітлення за арх. досліди на Коростенщині року 1926).
- Фонди ЖОКМ, ІД-11392, 9 с.* (До історії Коростенського музею краєзнавства (спогади колишнього співробітника музею Галактіонова Константина Івановича).
- Формозов А. А.* Некоторые итоги и задачи исследования в области истории археологии // СА. — 1975. — № 4. — С. 5—13.
- ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 166 (Народний комісаріат освіти Української РСР), оп. 5, спр. 262, арк. 358—365. (Доповідь про стан та діяльність Коростенського округового музею за час його існування (за 1924 рік)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 5, спр. 729, 829 арк. (Звіти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського та інш. музеїв про їх роботу за 1924/25 рр.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 172, 380 арк. (Річні звіти музеїв. 1925—1928 рр.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 2021. (Матеріали про стан та роботу Коростенського музею краєзнавства).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 47—51. (Звіти про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1924/25, 1925/26 р.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк. (Матеріали про роботу ВНДМ (Звіти за 1925—27 рр. та інш.)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 376. (Матеріали щодо проведення наукових експедицій та досліджень ВНДМ (плани, звіти, кошториси)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, 165 арк. (Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України про облік, охорону пам'ятників культури та асигнування коштів на цю мету).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 572, 49 арк. (Листування з краєвими інспектурами і комісіями про охорону пам'яток культури і природи про обслідування стану і заходи щодо охорони пам'яток природи і культури).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, 38 арк. (Особова справа Ф. А. Козубовського).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 18, спр. 438; 558.
- ЦДАГО України* (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих), спр. 47912, 211 арк. (Дело № 283 по обвинению Козубовского Фёдора Андреевича по 54—8, 54—10 ч. 1, 54—11 ст. УК УССР).
- ЦДАГО України*, ф. 263, спр. 61278, 170 арк. (Следственное дело № 6597/57109 по обвинению Макаренко Н. Е. по ст. 54—2 и 54—11 УК УССР).
- Цуба М. В.* Партизанські рух на Піншчыне ў гады Першай Сусветнай вайны // Веснік Палескага дзяржаўнага універсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. — 2011. — № 2. — С. 40—45.
- Цуба М. В.* Перыядычны друк у Пінску падчас Першай сусветнай вайны // Исторические и психолого-педагогические науки. — Минск: РИВШ, 2017. — Вып. 17, ч. 2. — С. 86—91 (Научные труды Республиканского института высшей школы).
- Чубур А. А.* Из истории науки: К. М. Поликарпович и Кабинет Антропологии ВУАН // Через высшее социальное образование к профессионализму и устойчивому экономическому развитию общества. — Брянск, 2004. — С. 117—127.
- Шаблювський Євген Степанович* // Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.knpu.gov.ua/content/shabliovskii-evgen-stepanovich> (від 25.12.2016 р.).
- Шаніро С.* Вернувшийся из небытия // Полеская правда. — 1997. — 24 сентября. — С. 3.
- Шаніра С.* Жыццё і смерць Фёдара Казубоўскага // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска. — Минск: БелТА, 1998. — С. 468—469.
- Шовкопляс І. Г.* До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського // УІЖ. — 1975. — № 8. — С. 125—126.
- Юренко С. П.* Козубовський Федір Андрійович // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка—Ком. — С. 439.
- Юренко С. П.* Козубовський Федір Андрійович // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / Редкол.: Дзюба І. М. [та ін.]. — К., 2013. — Т. 13: Киї—Кок. — С. 684—685.
- Юркова О. Гавриленко Тодор Матвійович* // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 4: Г—Д. — С. 10—11.
- Юркова О.* Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 268—306.

Юркова О. Козубовський Федір Андрійович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. — Київ; Львів, 2003. — Вип. 2, ч. 1. — С. 141—142.

Юркова О. Ліберберг Йосип Ізраїльович // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла— Мі. — С. 195—196.

В. А. Колеснікова,
С. В. Павленко

**«...МОЁ ЛИЧНОЕ ЖЕЛАНИЕ —
НЕ ПОРЫВАТЬ С НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
РАБОТОЙ...»: ОЧЕРКИ ЖИЗНИ
Ф. А. КОЗУБОВСКОГО**

В публикации на основе широкого круга различных видов источников делается попытка всесторонне и детально проследить жизненный и творческий путь Фёдора Андреевича Козубовского — украинского учёного, археолога и музейного работника, общественного деятеля, первого директора Института истории материальной культуры АН УССР, репрессированного органами НКВД по надуманному обвинению в 1936 г.

В работе впервые обобщаются все имеющиеся, в том числе и оригинальные, найденные авторами документы (архивные материалы, научные публикации, краеведческие работы, воспоминания, биографии и т.п.). Прослежены ранние годы жизни учёного, его участие в Первой мировой и Гражданской войнах, его роль в организации и руководстве Полесского вооружённого восстания 1918—1919 гг., педагогическая работа в учебных заведениях Пинска, Слуцка, Овруча, Коростеня и Киева и административная работа в региональных управлениях образования, рассмотрена деятельность на должностях директора Коростенского музея краеведения, директора Одесской государственной публичной библиотеки, директора Института истории материальной культуры АН УССР. Проанализировано его научное наследие: собственные, а также инициированные и организованные им полевые экспедиционные исследования на территории Украины, мероприятия и инициативы исследователя по охране археологических памятников, немногочисленные опубликованные научные труды и т.п. Рассмотрены следственное дело репрессированного и обвинительный приговор, обобщены версии о смерти исследователя.

Ключевые слова: Фёдор Андреевич Козубовский, биография, учёный, археолог, музейный работник, администратор, общественный деятель, Первая мировая война, Полесское вооружённое восстание, Коростенский музей, Одесская публичная библи-

отека, Институт истории материальной культуры, археологические исследования, научные общества, Пинск, Коростень, Овруч, Одесса, Киев, репрессии, следственное дело.

V. A. Kolesnikova,
S. V. Pavlenko

**«MY PERSONAL DESIRE IS NOT
TO LEAVE A SCIENTIFIC RESEARCH
WORK...»: LIFE AND CREATIVE
PATH OF FEDIR ANDRIYOVYCH
KOZUBOVSKYI**

The publication is written based on a wide range of different sources and attempt to comprehensively and in detail elucidate the life and creative path of Fedir (Theodore) Andriiovych Kozubovskiy.

F. Kozubovskiy is Ukrainian scientist, archeologist and museum worker, public figure, the first head of the Institute of the History of Material Culture at the Academy of Sciences of the USSR, repressed by the NKVD (The People's Commissariat for Internal Affairs) for fictitious accusations in 1936.

At the article was summarizes for the first time all available, including original documents found by authors (archival materials, scientific publications, local lore intelligence, memoirs and autobiographies, etc.). Authors traced the early years of the scientist's life, his participation in the First World and Civil Wars, role in the organization and leadership of the Armed Forces of Polissya during 1918—1919, pedagogical work at Pinsk, Slutsk, Ovruch educational institutions, Korosten and Kiev, and administrative work at the department of education. Activities of F. Kozubovskiy as a director of the Korosten museum of the local history, director of the Odessa State Public Library and Institute of the History of Material Culture at the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

Were summarized and analyzed scientific achievements of F. Kozubovskiy, including scientific expeditions in Ukraine organized and conducted by scientist, scientific exploration that was published and activities dedicated to cultural heritage protection and so on. Considered the investigative case of the repressed, indictment sentence and the generally accepted versions of the researcher's death.

Keywords: Fedir Andriiovych Kozubovskiy, biography, scientist, archaeologist, museum worker, administrator, public figure, World War I, Armed Forces of Polissya, Korosten museum of the local history, Odessa State Public Library, Institute of the History of Material Culture, archaeological research, scientific societies, Pinsk, Korosten, Ovruch, Odessa, Kyiv, repressions, investigative case.

Одержано 28.12.2016

М. Т. Товкайло

СЛІДАМИ БОЗЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1930—1932 рр.

*«Красота тут взагалі природи: дубові році, бурхлива течія Бога,
прекрасні посіви й висока трава вражали членів експедиції.
Здавалося, що природа тут краще за кавказьку...»*

(Зі щоденника Г. П. Крисіна)

Бозька археологічна експедиція 1930—1932 рр. відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Середньому Побожжі: було виявлено і досліджено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію цього регіону, здобуто великий масив археологічних матеріалів.

Ключові слова: Бозька археологічна експедиція, дослідження, здобутки, втрати, репресії, персоналії.

Цей нарис присвячений пам'яті цілої плеяди українських дослідників-археологів, що на початку 1930-х рр., працювали у складі Бозької археологічної експедиції. Це були люди, народжені у 1880—1890 роках, які, за висловом Н. Василенко-Полонської, ще до революції вчилися й готувалися до наукової праці, а вступили на науковий шлях уже після революції, натхненні великою ідеєю заснування власної Української держави [Василенко-Полонська, 1962, с. 55—56].

Закінчувався короткий період українського відродження, що настав після першої української революції — відродження мови, літератури, культури, науки, відродження українського життя. Дуже скоро настав морок чергової московської оприччини — посилення терору у різних його проявах, що був головним і постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. по 1991 р. [Політична..., 2003, с. 203, 207—208; Білокінь, 2008; 1999; 2013; Субтельний, 1993, с. 512—513]. Тоді українська революція зазнала поразки й Україна заплатила за неї дуже дорогу ціну життями мільйонів своїх синів і дочок.

Поряд з економічним, фінансовим, психологічним та іншими видами, застосовувався й

масовий терор, спрямований на пряме й безпосереднє нищення населення, а також терор індивідуальний [Білокінь, 2008, с. 32]. Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був головним і наймасштабнішим. Він мав виразний соціальний пафос, тому, як зазначає С. Білокінь, «відповідно до панівного уявлення про класову будову суспільства перекладенню через м'ясорубку репресій підлягало все суспільство в його повному обсязі — клас за класом, одна соціальна група за іншою» [Там само, с. 31, 33]. Стосовно України, то «в усіх випадках йшлося про подолання української національної ідеї, фальшивання органічної культурно-національної традиції та національної культури — заміну органічної структури суспільства на іншу. Це можна було здійснити лише шляхом соціальної революції й витворення нової соціальної спільноти — єдиного совецького народу. Мусимо констатувати, що в цілому своєї богоборчої мети комуністи досягли» [Там само, с. 42].

Ще у 1925 р. розпочався погром українських музеїв, коли звільнили з роботи низку їхніх директорів М. Ф. Біляшівського, М. Я. Рудинського, М. О. Макаренка, Д. Я. Яворницького, В. А. Шугаєвського, В. І. Гошкевича, С. С. Дложевського і кількох його співробітників. Декого з них засудили, давши поки що невеликі строки [Білокінь 2013, с. 447—449].

У 1929—1930 рр. прокотилася чергова хвиля фізичного і психологічного терору, спрямованого проти провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції (процес СВУ), яким було завдано страшного удару ВУАН: заарештовано і засуджено двох академіків — С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка та кілька сотень наукових співробітників [По-

Бозька археологічна експедиція на Гарді. У першому ряду сидять: В. В. Янушківський, Т. М. Мовчанівський, Ф. А. Козубовський, О. Ф. Лагодівська, І. Н. Луцкевич (?), П. В. Харлампович, Е. М. Вітвицький. Фото 1931 р.

лонська-Василенко, 1993, ч. 1, с. 74; 1962, с. 17; Касьянов, 1992, с. 110—114]. У зв'язку зі справою «СВУ» за ґрати потрапили й кілька директорів та співробітників музеїв [Білокінь 2013, с. 451—452]. Уже в 1930—1931 рр. під цю хвилю репресій потрапили й співробітники Бозької археологічної експедиції.

Ось у такій морально-психологічній атмосфері розпочиналася й тривала робота Бозької експедиції. Доля більшості учасників експедиції була трагічною. Загинули майже всі матеріали їхніх досліджень. Пам'ятаймо ж про них, вони ж бо працювали в ім'я науки і во славу України.

Наші предки називали найбільшу праву притоку Дніпра ласкавим і водночас величним іменем Бог, наділяючи її особливим статусом священної ріки. Смісл цього імені втрачений недбалими нащадками, які перетворили його на банальне — Південний Буг. Хоча ще зовсім недавно, у тридцятих роках минулого століття, офіційно вживалося справжнє ім'я ріки — Бог.

Чи не найкращими, наймальовничішими місцями на всьому середньому Бозі є ділянка ріки поміж Первомайськом та Вознесенськом Миколаївської області — Гранітно-Степове Побожжя. Ріка Бог, долаючи гранітні перепони — залишки прадавніх архейських гір Українського кристалічного щита, утворює тут глибокий і

вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по ложу якого серед гранітних брил бурлить і піниться вода. Це одна з найстаріших ділянок суші в Європі, яка протягом останніх кількох десятків мільйонів рр. не затоплювалася морем. Тому на цій території, сформувався унікальний склад рослинного світу з великою кількістю реліктових типів та ендеміків, багато з яких внесено до Червоної книги. Внаслідок суцільного розорювання прилеглих земель, каньйон Богу став останнім притулком і для більшості видів диких тварин.

Однак, Гранітно-Степове Побожжя — це не лише видатна пам'ятка природи. Тут, на берегах священної ріки та численних островах, зосереджено значну кількість поселень та могильників доби палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку та нового часу. Тим часом, до початку 1930-х рр. цей район на археологічній карті України залишався фактично білою плямою.

Матеріали експедиції в районі Побожжя були підготовлені групою вчених Одеської філії ВУНАС, куди входили й С. С. Дложевський та Ф. О. Петрунь [Циганкова, 2006, с. 15]. 19 квітня 1929 р. Одеський краєвий інспектор по охороні пам'яток матеріальної культури професор С. С. Дложевський надіслав до Управління науковими установами НКО УСРР та

Члени Бозької експедиції на базі (хутір Скроцької у Паланковій балці). Зліва направо: Е. М. Вітвицький, В. В. Янушківський, Т. М. Мовчанівський, О. Ф. Лагодовська, І. Н. Луцкевич, Ф. А. Козубовський, Г. П. Крисін, П. В. Харлампович. Фото 1931 р.

ВУАКу доповідну записку про організацію археологічного дослідження району будівництва Бозької центральної електричної гідроелектростанції, в якій порушує клопотання про виділення ресурсів для систематичного обстежування бозької долини поміж Первомайськом та Вознесенськом [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 1, 3—6]. Ріка протікає тут поміж гранітними берегами, що утворюють дуже стрімкий, різко окреслений каньйон. Спадання води на цій ділянці р. Бога дорівнює 52,6 м. Греблю електростанції, завдовжки 353 м і підпором води у 60,77 м, передбачалося збудувати біля Лефтерового млина [Козубовський, 1933, табл. 23, б], що на 2 км вище с. Бугівського (тепер с. Бузьке Арбузинського р-ну Миколаївської області). Такий підпір води повинен був перекрити всі пороги аж до м. Первомайська, всю бозьку долину з устями балок і допливів Богу (Романової, Карабельної, Великого Ташлика). Розглядався й інший проект з двома греблями, з яких одна лишається біля Лефтерового млина з підпором води у 19 м; іншу мали збудувати на порогах вище Костянтинівки проти сучасно-

го с. Мар'ївка з підпором води у 32 м [Там само, с. 3, 9]. При підготовці цього плану були опрацьовані наявні тоді відомості про археологічні пам'ятки, зібрані описи та мапи досліджуваного регіону. Пізніше ці матеріали були подані Ф. А. Козубовським в опублікованому звіті експедиції [Козубовський, 1933].

ВУАК підтримав створення такої експедиції й запропонував С. С. Дложевському її очолити [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 9, 14, 15, 17]. Цю кандидатуру підтримало й Управління науки НКО [Там само, арк. 16, 17], але С. С. Дложевський відмовився, пославшись на поганий стан здоров'я [Там само, арк. 18]. Тоді вибір упав на Федора Андрійовича Козубовського (1895—1938), який тоді проживав в Одесі, працював директором Одеської міської публічної бібліотеки, керуючим обласного архівного управління і водночас навчався в аспірантурі ОДІАМ, був членом археологічної секції ОКК при ВУАН [Там само, арк. 19; Солодова, 2009, с. 169—172]. Мабуть не останню роль у цьому призначенні відіграло те, що Ф. А. Козубовський був членом партії.

Члени Бозької експедиції на базі (хутір Скроцької у Паланковій балці). Верхній ряд (зліва направо): І. Н. Луцкевич, Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович; нижній ряд (зліва направо): О. Ф. Лагодовська, Е. М. Вітвицький, Г. П. Крисін, В. В. Янушківський. Фото 1931 р.

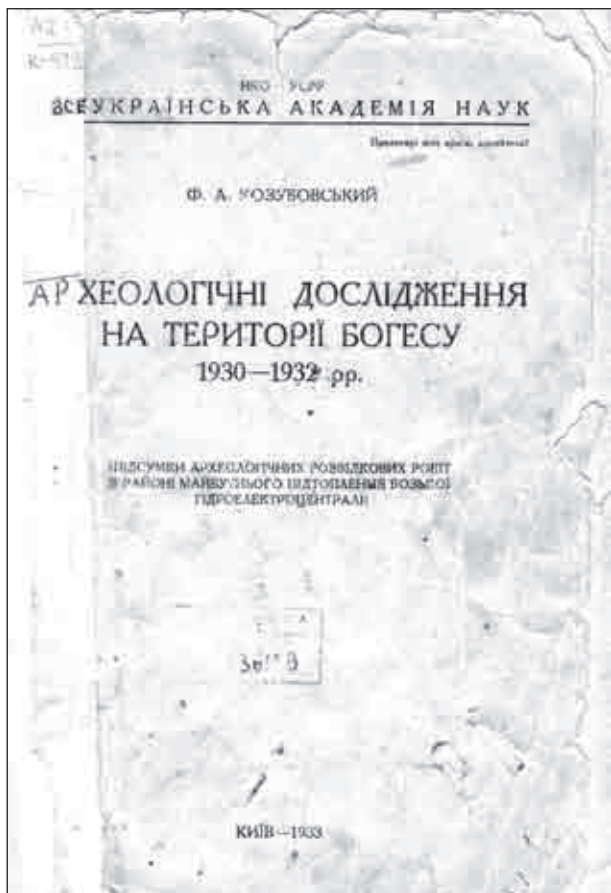

Серед учасників Ольвійської експедиції 1929 р.: у першому ряду сидять (зліва направо): Е. Г. Оксман (другий), Г. П. Крисін (шостий), С. С. Дложевський (восьмий), М. Ф. Болтенко (десятий); у третьому ряду стоять: Т. Ю. Теохаріді (восьмий), Т. М. Мовчанівський (дев'ятий)

Бозька археологічна експедиція була створена за ухвалою НКО у 1930 р. [Козубовський, 1933, с. 3]. Утворення експедиції підтримали ряд установ та організацій, а саме: Одеська комісія краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, Одеський археологічний музей, Миколаївський археологічний музей, Первомайський музей, ВУАК, науково-дослідний Інститут водного господарства [Там само, с. 18]. До складу експедиції у 1930 р. також увійшли: Михайло Федорович Болтенко (1888—1959), член наукової ради експедиції, керівник комбінату надчорноморських археологічних експедицій, заступник директора ОДІАМ, член Берлінської АН, дійсний член Німецького археологічного товариства (Одеса) [Савченко, 2009, с. 59—60]; Тодось (Феодосій) Миколайович Мовчанівський (1899—1938), археолог, музейний працівник, керівник Райковецької археологічної експедиції (Бердичів) [Нестуля, 1991а, с. 209—215]; Павло Васильович Харлампович (1884—?), член наукової ради експедиції, директор Первомайського музею, співпрацюючи з ОФ ВУНАС, він також досліджував татарську культурну спадщину (Первомайськ) [Циганкова, 2006, с. 15]; Георгій (Юрій) Петрович Крисін, член наукової ради експедиції, краєвий інспектор охорони пам'яток культури (Одеса); Олена Федорівна Лагодовська (1899—1958), член наукової ради експедиції, співробітник ОДІАМ, член ОКК ВУАН (Одеса) [Левченко,

2009а, с. 193—195]; Василь Васильович Дубровський (1897—1966), сходознавець, тюрколог, заступник голови Українського комітету охорони пам'яток культури (Харків) [Кочубей, 2011, с. 5—37]; Федір Остапович (Євстафійович) Петрунь (1894—1963), історик, географ, сходознавець, працівник Наукової бібліотеки Одеського університету, неодмінний вчений секретар ОФ ВУНАС, член ОКК ВУАН, член Одеського наукового товариства при ВУАН (Одеса) [Музичко, 2009, с. 300—302]; Емануїл Григорович Оксман (1899—1961), археолог, мистецтвознавець, історик літератури, науковий співробітник ОДІАМ та працівник Одеської публічної бібліотеки, протягом 1920-х рр. брав участь у роботі етнографічно-лінгвістичної секції ОКК при ВУАН, тюркської комісії ОФ ВУНАС, філії наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Українського наукового бібліографічного товариства (Одеса) [Левченко, 2009б, с. 268—271]; Теохарій (Феохара) Георгійович (Юрійович) Теохаріді (Феохаріді) (1889—1938), історик, археолог, секретар ОКК при ВУАН, дійсний член історико-етнологічного відділу ВУНАС, спеціаліст у галузі тюркського мовознавства, у 1930 р. — аспірант ОДІАМ (Одеса) [Левченко, 2009в, с. 294—295]; Віктор Кирилович Гончаров (1909—1987), кресляр, археолог (Бердичів); Б. В. Куткін, фотограф (Бердичів).

Дослідження повинні були тривати до моменту підтоплення річкової долини і пуску в

Обкладинка книги Ф. А. Козубовського «Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр.»

дію електростанції. Отже, на експедицію покладалося відповідальне завдання дослідити ті земельні простори, які протягом найкоротшого часу мали радикально змінити свій вигляд [Козубовський, 1933, с. 17].

За основним планом передбачалося організувати роботу експедиції в три етапи: 1) рекогносціювання району; 2) розвідкові роботи в місцях виявлення пам'яток; 3) широко розгорнуті дослідження найголовніших пам'яток. У 1930 р. планувалося провести лише глибоке археологічне рекогносціювання-розвідку в районі майбутнього підтоплення від Первомайська до Кременчука, почати розкопки городища Ак-Мечет та провести розвідкові розкопки виявленої Первомайським музеєм неолітичної стації на р. Чорний Ташлик. Для проведення цих робіт Укрнаука НКО асигнувала 2500 крб. Ще 2000 крб. виділив Первомайський ОВК, з умовою, що експедиція, науково опрацювавши та використавши здобуті матеріали для звітних виставок, передасть їх до Первомайського музею. Всебічну допомогу в організації ночівлі, забезпеченні експедиції реманентом, інструментами та спорядженням надали первомайські організації та військові частини.

Для складання робочого плану експедиції та встановлення зав'язків з місцевими органами влади та військовими частинами група

Ф. А. Козубовський

у складі Ф. А. Козубовського, Ф. О. Петруня та П. В. Харламповича здійснила з 16 по 22 травня 1930 р. попередню археологічну подорож у район проведення робіт [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262, арк. 22—23]. Базою експедиції став спочатку Первомайський музей.

Свої дослідження експедиція розпочала 16 червня 1930 р. з огляду неолітичного поселення на р. Чорний Ташлик (Чорноташлицька стація) біля х. Калмазова, відкритого П. В. Харламповичем у 1928 р. [Харлампович, 1930] та місцевості навколо нього. Втім, розкопки цього поселення було відкладено до закінчення робіт на Бозі. Такі розкопки поселення та розвідки його околиць було проведено під керівництвом П. В. Харламповича пізніше.

Уже 18 червня експедиція розпочала розвідку обох берегів Бога. Для цього було створено дві розвідувальні партії: правобережну та лівобережну. Першу очолив Т. М. Мовчанівський. На чолі другої групи став Г. П. Крисін. До складу загонів увійшли П. В. Харлампович, Ф. О. Петрунь, В. К. Гончаров, Е. Г. Оксман, П. В. Куткін, Т. Ю. Теохариді. Ф. А. Козубовський здійснював загальне керівництво, беручи участь у роботі тієї чи іншої групи. Обидва загоны корегували свої маршрути й при потребі могли об'єднувати зусилля, спільно працюючи на одних і тих же об'єктах, чи направляти окремих співробітників для підсилення того чи іншого загону.

Крім виявлення і фіксації археологічних пам'яток шляхом зборів матеріалів, штилюванням та шурфуванням, а при потребі й попереднім розкопуванням культурних шарів, загонам було поставлено завдання збирання мінералогічних зразків геологічних порід та записування фольклорних матеріалів від місцевої людності про культурні й географічні назви місцевості, перевіряючи зібрані відомості докладним рекогносціюванням. На маршрутах

Т. М. Мовчанівський над р. Богом. Фото 1931 р.

обидві групи застосували систему «лішого обстеження за трьома основними маршрутно-«візитаційними» лініями, що їх визначав самий рельєф узбережжя» [Козубовський, 1933, с. 23], оглядаючи берегові кручі, балки, яри, надрічкові плато й острови. Оглядали також печери, навіси, гроти, розщілини у скелях, шукаючи там слідів мешкання людей.

З 18 червня по 6 липня правобережна група пройшла маршрутом від південної околиці Первомайська до р. Бакшали, зупиняючись в окремих пунктах на поглиблену розвідку способом шурфування чи розвідкові розкопки. Найдовше такі розкопки тривали на Гарді. За цей час група відкрила низку різночасових і різнокультурних пам'яток біля таких населених пунктів: Голта (тепер — правобережна частина м. Первомайськ), с. Грушівка (скеля Пугач та балка Дубова), с. Карабельна (тепер — с. Іванівка Первомайського р-ну), хутори Кинь-Грусть та Львів (тепер — с. Львів Первомайського р-ну), х. Фонталь (не існує), х. Куйбишів (не існує), с. Швирня (тепер — с. Мар'ївка Доманівського р-ну) та с. Богданівка (пункти на східній околиці села та в околицях урочища Гард).

Лівобережна група свій маршрут від Первомайська до р. Сухого Ташлика пододала за час по 30 червня. Археологічні пам'ятки було відкрито в с. Мигія (Компанійська скеля та балка Малий Ташлик), в угті та в долині р. Карабельної (тепер — р. Корабельна), с. Костянтинівка (балки Клепана та Паланкова, скеля Пугач, острови Гардовий (тепер — Клепаний) та Кри-

вий (тепер — Великий). Найбільше уваги група приділила розвідкам Паланкової балки та її околиць, одночасно допомагаючи третій групі.

Третя група, якою керувала О. Ф. Лагодовська, з 23 червня по 1 липня 1930 р. провела розкопки двох могил (курганів) біля с. Костянтинівки. База експедиції у цей час розміщала-ся у с. Костянтинівці.

По закінченню робіт в Паланковій балці, 1 липня база експедиції та друга група у складі: Г. П. Крисін, Ф. А. Козубовський та Т. Ю. Тохаріді переїхали спочатку в с. Акмечетку (тепер — с. Прибужжя Доманівського р-ну), а згодом і в х. Незаможник (тепер — с. Жовтневе Доманівського р-ну), де вже 2 липня провела розвідки, в результаті яких виявила залишки старої мечеті, що залишилася від колишнього татарського поселення Ак-Мечет. Розвідкові розкопки, якими керував Г. П. Крисін, тривали тут з 3 по 13 липня. З 5 липня до цієї групи долучився В. В. Дубровський [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24].

Тим часом третій загін у складі О. Ф. Лагодовської та Ф. О. Петруня, закінчивши розкопки могил біля с. Костянтинівки, протягом 3 днів провів розвідку по маршруту Костянтинівка — Ак-Мечет [Козубовський, 1933, с. 42, 43] і вже 7 липня приступив до розвідок в околицях х. Незаможник. Того ж дня до розвідок біля х. Незаможник долучилася й перша група (Т. М. Мовчанівський, П. В. Харламович та В. К. Гончаров). Далі протягом кількох наступних днів на території х. Незаможник О. Ф. Ла-

В. В. Дубровський

годовська розкопала два поховання «покорчених і пофарбованих кістяків». Тоді ж було проведено розвідки в околицях Ак-Мечету та узбережжя р. Бакшали від її устя до с. Анетівки [Там само, с. 45—46].

Усі археологічні матеріали з розкопок і розвідок експедиції 1930 р. загинули. Якись матеріали із своїх досліджень, разом з графічним і фотоматеріалом експедиція подала на звітну виставку в Одесі, яку згодом було перевезено на Всеукраїнську археологічну виставку ВУАН [Козубовський, 1933, с. 46]. Остання відбулася у серпні—вересні 1931 р. на території музейного містечка [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 33—34]. Згідно угоди з Первомайським окружним виконкомом, експедиція, після наукового опрацювання матеріалів та використання для звітних виставок, зобов'язувалась передати їх до Первомайського музею [Козубовський, 1933, с. 19]. Імовірно, після виставок вони й були передані Первомайському музеєві. Подальша доля цих матеріалів невідома. В. М. Даниленко та І. Т. Черняков вважали, що ці матеріали загинули під час Другої світової війни [Даниленко 1969, с. 134, 140; Черняков 1981, с. 35, прим. 2]. Хоча вони могли бути знищені й раніше, в середині 1930-х рр. під час погромів українських музеїв комуністами. У м. Первомайську мені доводилося чути й третю версію, за якою нібито перед захопленням міста німцями співробітники Первомайського музею закопали археологічні колекції у музейному дворі, але коли у 1944 р. знову прийшла Червона армія, то не змогли знайти ці колекції, бо не виявилися тих людей, які знали місце схованки.

І все ж у Науковому архіві Інституту археології збереглися польові щоденники керівників груп Т. М. Мовчанівського і Г. П. Крисіна та щоденник В. В. Дубровського про розкопки Ак-Мечету [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24], кілька польових креслень з загальними пла-

нами та одна скляна платівка з негативами відбитків матеріалів з розкопок Гарду 1930 р., карти та деякі фотографії. Тут же зберігається й не опублікована стаття О. Ф. Лагодовської «Погребения со скорченными костяками по Среднему Бугу», у якій подано деякі матеріали з досліджених нею двох могил біля с. Костянтинівки, два поховання «покорчених і пофарбованих кістяків» з х. Незаможник та поховання з початих, але незакінчених, розкопок могил над балкою Сухий Ташлик [НА ІА НАНУ, ф. 15, спр. 22]. Ця ж стаття О. Ф. Лагодовської, а також щоденники О. Ф. Лагодовської про розкопки в с. Костянтинівці та Т. Ю. Теохаріди про розкопки біля балки Сухий Ташлик, креслення, фотографії та план могильника біля с. Костянтинівки, укладений П. В. Харламповичем та Т. Ю. Теохаріди, зберігаються в Науковому архіві Одеського археологічного музею [Черняков, 1981, с. 35—36, прим. 2—4]. Вивчивши ці документи, І. Т. Черняков здійснив їх повну публікацію [Там само, с. 22—36].

Уже перший рік робіт Бозької експедиції став справжнім науковим відкриттям: було виявлено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію Степового Побужжя. Не зважаючи на фінансові труднощі, експедиція справилася з поставленими завданнями. Відкривалися добрі перспективи на поглиблені дослідження відкритих пам'яток.

Тим часом, набирав обертів розкручений окупаційною владою маховик репресій. Восени 1930 р. влада розпочала процес ліквідації Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, у ході якого 22 жовтня 1930 р. арештували Е. Г. Оксмана. Його звинуватили в антирадянській пропаганді і вже 18 лютого 1931 р. засудили на 10 рр. концтаборів [Урсу, Музичко, 2013, с. 112; Левченко, 2009б, с. 269]. 16 лютого 1931 р. заарештували й Ф. О. Петруня і, нібито, протримавши в тюрмі трохи більше року, 5 березня 1932 р. звільнили [Урсу, Музичко, 2013, с. 112]. Однак, у тому ж 1932 р. за сфабрикованою справою «офіцерської контрреволюційної організації» Ф. О. Петрунь був засуджений і засланий на Соловецькі острови. Після звільнення у 1937 р. йому вдалося повернутися в Одесу, де він до кінця життя працював на геолого-географічному факультеті Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [Свтухов, Філенко, Пирогова, 2005, с. 142].

У 1931 р. експедиція продовжила розвідки й розкопки на Бозі. Однак, виділена для цього сума коштів у 3 тис. крб. не забезпечувала й половини робіт, намічених за планом експедиції, тому керівнику експедиції знову довелося звертатися з клопотанням до Первомайського музею й РВК про дотацію. Але й отримавши цю дотацію в сумі 1,5 тис. крб., експедиції довелося переробляти плани, скорочувати терміни та обсяг робіт, вибирати найважливіші об'єкти тощо. Наприклад,

Т. М. Мовчанівський та В. В. Дубровський (?) на розкопках Ак-Мечету. Фото 1930 р.

терміни робіт замість 50 днів, довелося скоротити до 22 днів [Козубовський, 1933, с. 47—48].

Зі старого складу експедиції в новому сезоні залишилися працювати Ф. А. Козубовський, Г. П. Крисін, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович та О. Ф. Лагодовська. Замість вибухих, до роботи в експедиції було залучено харківського археолога, співробітника Харківського археологічного музею І. М. Луцкевича, білоруського археолога К. М. Полікарповича, топографа-кресляра В. В. Янушківського та фотографа Е. М. Вітвицького, обоє з Одеси [Там само, с. 47].

Насамперед експедиція провела поглиблені дослідження на скелі Кременчук, у яких були задіяні О. Ф. Лагодовська, Г. П. Крисін, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович та І. М. Луцкевич [Там само, с. 48—54]. І. М. Луцкевич також обстежив катакомбні поховання в с. Олександрівка [Там само, с. 54—55]. Повторно були проведені розвідки на Бакшалі та на ділянці Кременчук — Гарді, якими виявлено нові поселенські пам'ятки в усті р. Бакшали, селах Анетівці та Виноградному Саду, а також родовище кременю на лівому березі Бакшали біля тепер не існуючого Ленінового хутора [Там само, с. 55—56]. Також Т. М. Мовчанівський та І. М. Луцкевич продовжили розвідки і розкопки на Гарді [Там само, с. 56—60]. Одночасно з цим продовжено дослідження у Паланковій балці. Тут же, на хуторі Скроцької якийсь час містилася база експедиції.

Крім того, за участі К. М. Полікарповича та П. В. Харламповича було проведено розвідки берегів Бога від м. Первомайськ до с. Семенки Немирівського р-ну, в результаті яких було виявлено два поселення доби неоліту—єнеоліту біля с. Сабатинівки (Мельничне поле та Жовтякова круча) й пізньопалеолітичну стоянку біля с. Семенків [Там само, с. 61—71, табл. 42, 43].

Матеріалам з розкопок 1931 р. пощастило більше. Дивом уціліла колекція матеріалів з розкопок на Гарді, що зберігається в Національному музеї історії України. У фондах цього ж музею збереглася й частина колекції з пізньопалеолітичної стоянки Анетівка [Станко, Григор'єва, Швайко, 1989, с. 6], матеріали якої були опубліковані Ф. А. Козубовським [Козубовський, 1935]. Також в Одеському археологічному музеї збереглася частина знахідок з розкопок на скелі Кременчук, що були опубліковані через 26 років [Яровая, 1957, с. 55—67]. Решта матеріалів з розкопок 1931 р., як і креслення, фотографії, тощо — втрачені. Мабуть вони також були передані до Первомайського музею, як цього вимагала угода з Первомайським РВК [Козубовський, 1933, с. 48].

Продовження археологічних досліджень на Бозі планувалося і в наступних 1932, 1933 і, навіть, 1934 рр. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 6; спр. 450, арк. 11; Козубовський, 1933, с. 47], але цим планам не судилося здійснитися, бо фінансування експедиції було фактично припинено. Зокрема, у 1932 р. планува-

О. Ф. Петрунь

лося продовження розкопок Чорноташлицької стації, для проведення яких П. В. Харлампович у тому ж році отримав Відкритого листа [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 419, арк. 15]. Ймовірно, такі розкопки відбулися за кошти Первомайського музею, але ні самих матеріалів, ні польової документації не знайдено. Непрямим підтвердженням цього є помітка редактора на берегах машинопису статті, написаної П. В. Харламповичем ще в 1931 р., «Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик», у якій редактор звертається до автора з проханням доповнити текст матеріалом 1932 р. і відповідно переробити цю статтю для збірника «Богесу» [Товкайло, 2007, с. 222] та опублікований Ф. А. Козубовським схематичний план розкопів на стоянці, на якому, поруч з розкопом 1930 р., позначено й «ділянку 1932 р.» [Козубовський, 1933, табл. 2]. Також у вересні 1932 р. П. В. Харламповичу та Т. М. Мовчанівському вдалося провести за кошти Первомайського музею розвідкові розкопки Жовтякової кручі, що в с. Сабатинівка й дослідити площу у 100 кв.м [Там само, с. 71—87, табл. 30—41, 44].

За результатами досліджень археологічної експедиції НКО на території Богесу між містами Первомайськом та Вознесенськом на 1931 р. готувався збірник статей. Зокрема, до цього збірника уже 5 березня 1931 р. П. В. Харлампович написав статтю «Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик» [Харлампович, 2007], машинопис якої зберігається в науковому архіві Інституту археології [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 574]. З тексту цієї статті та поміток на її полях дізнаємося, що статті до збірника готували й інші співробітники експедиції, зокрема, Т. М. Мовчанівський мав подати статтю «Правим берегом р. Богу».

У травні цього ж року Ф. А. Козубовський надіслав до редакції журналу «Хроніка археології та мистецтва» рукопис звіту про дослідження Бозької археологічної експедиції 1930 р. для вміщення його як статтю в черговому числі журналу, подача до друку якого спочатку планувалася на 1931 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59,

оп. 1, спр. 406, арк. 2, 3], однак у 1931 р. вийшло друком лише 3 число журналу та здано до друку 4—5 числа журналу [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 8]. Тому підготовку шостого і наступних 7, 8 і 9 чисел «Хроніки» ВУАК планував здійснити уже в 1932 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 11]. У грудні 1931 р. Ф. А. Козубовський відкликає свій рукопис з метою внесення до нього ряду корінних редакційних змін [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 373, арк. 27]. Надсилаючи рукопис, редакція журналу просить автора повернути його «...в найближчому часі тому, що ця стаття іде у 6 числі «Хроніки археології та мистецтва», яке буде швидко передано до друку» [Там само, арк. 28]. У січні 1932 р. Ф. А. Козубовський знову надсилає рукопис з проханням вмістити це звітлення як хроніку, зробивши на свій розсуд скорочення тексту [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 421, арк. 3]. Отже ця замітка мала бути надрукована у 6 числі журналу [Там само, арк. 5], але в березні 1932 р. Ф. А. Козубовський просить редакцію журналу ще раз повернути його статтю з метою доповнення та внесення змін [Там само, арк. 7]. У квітні того ж року редакція «Хроніки» повертає Козубовському його статтю «Археологічні дослідження на середньому Бозі в районі будівництва Богесу» [Там само, арк. 9].

Тим часом, видання Бозького збірника у 1931 р. також затрималося через різні організаційні перешкоди, а головне через брак паперу. У жовтні 1932 р. ВУАК повідомляє видавництво ВУАН, що в 1933 р. він має намір подати до друку низку праць, у тому числі й збірник «Дослідження Богесу» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 460, арк. 38]. Тоді ж Ф. А. Козубовський у листі до членів Бозької археологічної експедиції О. Ф. Лагодовської, Т. М. Мовчанівського, П. В. Харламповича, К. М. Полікарповича та Г. П. Крисіна повідомляє, що «В даний момент справа з випуском 1 числа «збірника» покращала тим, що його друкування внесено у видавничий план УАН (вид. ВУАК'у). Передання до друкарні остаточно зредагованого та належними інстанціями погодженого тексту збірника повинне бути не пізніше 5—10 лютого 1933 р.» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 109/34, арк. 25]. Тому він звертається з проханням до авторів збірника не затримувати остаточної обробки статей та надіслати йому не пізніше 25 грудня [Там само]. Сам Ф. А. Козубовський готував до збірника статтю: «Середнє Побужжя та його найдавніші суспільства (підсумки робіт Бугської археологічної експедиції НКО 1930—1931 рр.)» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372, арк. 6]. Однак станом на лютий 1933 р. статті до збірника так і не були зібрані, тому в черговому листі до авторів Бозького збірника від 22 лютого 1933 р. Ф. А. Козубовський повідомляє: «Всі терміни для подання матеріалів Бозького збірника минули. Видавництво ВУАН знімає наш збірник

і заміщає іншою роботою». У цьому ж листі Ф. А. Козубовський також повідомляє, що на вимогу НКО він змушений подати до друку попередній звіт про роботу експедиції разом із матеріалами» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 450, арк. 22]. У 1933 р. він подав до друку звіт експедиції «Археологічні дослідження на території Богесу» і в тому ж році він був надрукований [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 9; Козубовський, 1933].

Чому порушувалися виробничі і видавничі плани ВУАКу, чому Ф. А. Козубовський кілька разів відкликав із журналу «Хроніка археології та мистецтва» своє коротке повідомлення, чому так і не було видано важливого з наукового погляду Богесівського збірника? Чому була перервана успішна робота Богесівської експедиції, що відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Побожжі? Без відповідей на ці питання неможливо зрозуміти причини кризового стану в археологічній науці. Певна річ, для цього треба розглянути й загальну ситуацію, що склалася в Академії наук на початок 1930-х рр.

У наступі радянської влади на інтелектуальну еліту головного удару було завдано Всеукраїнській академії наук. Від літа 1930 р. розпочалася компанія «чисток» апарату ВУАН, під час яких відібрані співробітники Академії (а таких за даними Н. Полонської-Василенко було від 120 до 150 чоловік) повинні були привселюдно каятися у всіх своїх «гріхах» — визнати свої ідеологічні, методологічні, політичні помилки, помилки своїх керівників, а також відповідати за «гріхи» своїх родичів. Більшість із тих, хто пройшов цю процедуру публічних допитів не лише втратили роботу, а закінчили своє життя в таборах. Арешти та заслання супроводжувалися реорганізацією діяльності академії, спрямованою на обмеження самостійності, масовим введенням до її складу академіків-комуністів, які, зрештою, перебрали на себе керівництво у ВУАН [Полонська-Василенко, 1993, ч. 1, с. 102—107; 1993, ч. 2, с. 9—29; 1962, с. 21—27; Касьянов, 1992, с. 110—115; Історія, 2000, с. 193]. Фактично розгорнулося полювання за «націоналістами, шкідниками, шпигунами» і т. д. в академічних установах, в ході якого, за даними Г. Касьянова, було виявлено 248 ворогів. Внаслідок «чистки» був паралізований весь гуманітарний соціально-економічний відділ ВУАН, при цьому основного удару зазнали залишки старої інтелігенції, які вціліли від попередніх спалахів «класової боротьби» [Касьянов, 1992, с. 154—155].

«Велика чистка» стосувалася й фахівців різних галузей господарства, держустанов тощо. Наприклад за Наркомосвіти, яка у 1930 та 1931 рр. фінансувала дослідження Бозької експедиції, протягом 1933 р. «вчистили» близько 200 «націоналістів і ворожих елементів» [Там само, 1992, с. 152].

О. Ф. Лагодовська

Уже саме звільнення з Академії наук було для співробітників страшною карою, бо в більшості випадків вони отримували «вовчий паспорт», з яким не могли влаштуватись на іншу роботу не лише в Києві, а й узагалі в Україні [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 70; Касьянов, 1992, с. 152].

Певна річ, ці катастрофічні для Академії наук події не могли оминати й ВУАКу. Ідеологічна боротьба проти старих членів Археологічного комітету розгорнулася уже в 1931 р. Зокрема, у звіті про роботу ВУАКу за цей рік зазначалося, що стара структура уже не відповідає *«завданням науки на сучасному етапі соціалістичного будівництва. Колосальне будівництво поставило потребу взяти як найактивнішу участь в польовій дослідчій роботі, пов'язаній з цим будівництвом... Боротьба на ідеологічному фронті проти спадщини буржуазної науки загострила потребу методологічно переорієнтуватись на засадах марксо-ленінської науки. Ці завдання висунули перед ВУАКом проблему кадрів. Задовольнити ці потреби при старій структурі ВУАКу і напрямках роботи було надзвичайно важко. Відсутність єдиного плану для всіх археологічних установ, наявність «мертвих членів», формалізм, еkleктизм та інші методи старої буржуазної науки, мала розробка методологічних питань та інше — це хиби, які довелося визначити у роботі ВУАКу. Вони відбилися в тих чи інших формах і висунули потребу його реорганізації»* [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380, арк. 2]. До цього слід додати, що із запланованих на 1931 р. коштів у сумі 5500 крб., надійшло всього 900, а на експедиції не отримано нічого [Там само, арк. 8].

У 1932 р. критика «буржуазних методів» дослідження досягла апогею. Судячи з тогочасних документів Археологічної комісії [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429], вся робота ВУАКу за 1932 р. фактично звелася до критики й са-

В. К. Гончаров

мокритики діяльності ВУАКу в попередньому році, виробленню і затвердженню засад реорганізації ВУАКу та визначення його місця в боротьбі «за чистоту марксо-ленінської теорії», «обговорення листа генерального секретаря ВКП(б) тов. Сталіна... і наступна за цим внутрішня критична робота», «концентрації нових сил, зокрема, марксістських, навкруги ВУАК для праці на нових засадах». Яку магічну силу мав «історичний» лист генсека і що означала критика по-сталінськи можна судити за текстом «критичного огляду роботи ВУАКу» тодішнього вченого секретаря Археологічного комітету П. Курінного, в якому ВУАК звинувачено у політичних і методологічних «гріхах» як то: небажання археологів переозброюватися й оволодівати марксо-ленінською наукою, політичне шкідництво, політичне емігрантство, наклепи на радянську владу, служіння класово ворожій буржуазії, троцькізм, націоналізм, гнилий лібералізм, естетизм, формалізм, техніцизм та інші ізми, при цьому називалися конкретні прізвиська [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447, арк. 22—27; спр. 429, арк. 3]. Після цього обрані особи, а таких було п'ятеро, в тому числі й сам П. Курінний, повинні були привселюдно каятися [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447, арк. 28—29; спр. 429, арк. 3].

У такій морально-психологічній атмосфері пройшов 1932 р. За вже напрацьованою комуністами схемою, далі мали йти «орґвисновки» і цього не могли не розуміти працівники Археологічної комісії. М. О. Міллер, український археолог, якому вдалося пізніше емігрувати за кордон, подає відомості про організовану в травні 1932 р. на пленумі ДАІМК у Ленінграді виставку археологічної літератури за групами авторів, об'єднаних своєю ідеологією. «Над кожною групою літератури висів плакат, що визначав цю ідеологію: «товзучий емпіризм», «речезнавство», «порожній формалізм» та ін.

Над працями М. Рудинського, М. Макаренка та інших українських археологів висів плакат «буржуазний націоналізм». Тоді на пленумі його учасники зрозуміли, що доля цих археологів вже передрішена» [Міллер, 1962, с. 115].

А поки що рік закінчився цілковитою реорганізацією ВУАКу «у вищій академічній заклад по дослідженню матеріальної культури», щоправда, ще під старою назвою. У комісії відібрали помешкання, більше як на 50 % оновили склад та керівництво ВУАКу — обрали 42 нових членів (серед них співробітники Бозької експедиції — Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович, К. М. Полікарпович, О. Ф. Лагодовська), а Ф. А. Козубовського призначили на посаду заступника голови ВУАКу [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429, арк. 2, 4]. 1932 рік у житті ВУАКу був виключним і щодо матеріальних труднощів. Через «неприпустиму непорядкованість академічної бухгалтерії» він недоотримав навіть тих мізерних коштів, що були асигновані на операційні видатки, внаслідок чого неоплаченими залишилися рахунки 1931 р. Жодних експедиційних коштів ВУАК цього року не одержав, тому самостійних польових робіт не організував, беручи лише участь в експедиціях Сектору науки ВУАН, а тому незакінченими за планом цього року залишилося ряд тем, у тому числі й «Бугес». Невиконаним виявився й видавничий план: з великими труднощами вийшов друком розпочатий ще у 1927 р. перший том «Записок», але здані до друку раніше числа 4 та 5 «Хроніки» так і не були надруковані [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429, арк. 2—4]. У результаті цих трагічних перетворень ВУАК «зрушив з старих академічних буржуазних позицій в своїй дослідчій роботі і твердо йде під уважним проводом партії до мети — стати бойовим закладом координації марксо-ленінського дослідження критичної історії матеріального виробництва та техніки» [Там само, арк. 4].

Однак, на цьому реорганізація ВУАКу не закінчилася: його було ліквідовано, а замість нього у квітні 1933 р. створено Секцію історії матеріальної культури (СІМК), куди крім ВУАКу увійшли Етнографічна комісія, Кабінет антропології ім. Хв. Вовка, Археологічний музей та інші наукові заклади ВУАН [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 6]. Його керівником було призначено академіка О. П. Новицького, але через хворобу академіка новою структурою фактично керував його заступник Ф. А. Козубовський. Саме на нього, як на комуніста, була покладена організаційна робота, пов'язана «з загостреною класово-ідеологічною боротьбою, стосовно ухвали Комісії по чистці парторганізації ВУАН та ухвали листопадового пленуму ЦК КП(б)У» [Там само]. Тепер «класова боротьба на ідеологічному фронті, боротьба проти націоналізму, класово-ворожих концепцій» стала ще жорстокішою і безкомпромісною,

тепер уже проти тих співробітників ВУАКу, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. В процесі цієї боротьби значну частину співробітників, у тому числі працівників ВУАКу В. Є. Козловську, Л. Ф. Ернста та М. М. Ткаченка, було усунуто від роботи. Їх, зокрема, звинувачували в тому, що (цитую за звітом СІМК 1933 р.): «ВУАК стояв на виразно петлюрівських та кулацько-попівських позиціях, продукуючи «наукові» розвідки з виразним націоналістичним, формально-механістичним та еkleктичним оформленням — “Хроніка ВУАКу”, “Збірник ВУАК, ч. 1” й інші видання ВУАК складають чітку ілюстрацію до цього твердження. ВУАК систематично скупчував старі націоналістично-буржуазні кадри “археологів” та “мистецтвознавців”, запекло борючися проти залучення до роботи радянських, марксистівсько підготовлених фахівців, зокрема, партійців та комсомольців. Будь-яких серйозних спроб методологічно переозброїтися, або хоч би змінити відповідним чином заскорузлу тематику на більш актуальні теми, — ВУАК не переводив. У 1932 р. основні робітники ВУАКу (Курінний, Козловська, Ткаченко) переводять лише найвні спроби замилювання очей ультра-революційними передмовами до старих і реакційних по суті видань ВУАКу (“Збірник ВУАК, ч. 1”, “Хроніка ВУАКу, ч. 4—5”). Із співробітників ВУАК, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. із тими класово-ворожими концепціями, що їх носіями були Козловська, Ткаченко та інші, — керівництво й актив СІМК повели запеклу боротьбу й у цій боротьбі було досягнуто рішучої перемоги радянських і марксистських основ так у науково-дослідчій, як і в організаційно-науковій справі» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 9].

«Рішуча перемога» комуністів обернулася для української археологічної науки, крім усього, й розгромом редакції журналу «Хроніка археології та мистецтва» і нищенням його 4—5 чисел. Судячи з опублікованої Т. М. Мовчанівським у 1934 р. розгромної рецензії на це видання [Мовчанівський, 1934], воно таки було опубліковане, але пізніше весь його наклад був знищений. Невідомо, що сталося зі згаданим у звіті «Збірником ВУАК, ч. 1», що був присвячений «Підсумкам радянської археології за останні 15 років», рішення про видання якого Президія ВУАК приймала 4 квітня 1932 р. [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 420, арк. 3].

На початку 1934 р. відбулася нова реорганізація — створено Інститут історії матеріальної культури (ІМК) [Шовкопляс, 1969, с. ХVIII; Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 24]. Його директором було призначено колишнього керівника Бозької експедиції Ф. А. Козубовського, а вченим секретарем — першого дослідника Гарду Т. М. Мовчанівського.

У 1932 р. прокотилася також нова хвиля погромів українських музеїв після публіка-

К. М. Полікарпович

ції програмної статті «Всі музеї — на службу соціалістичному будівництву», у якій музеї звинувачувалися в дотриманні застарілих, негативних тенденцій, перетворенні своїх експозицій на «кладовище старих речей», «демонстрації куркульських ідеологій» замість відображення планів перших п'ятирічок і пропаганди директив партії [Історія, 2000, с. 196]. У музейну практику почали впроваджувати гасло компартії: «Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей». Старих директорів музеїв скрізь усунуто з посад і здебільшого арештовано, наукових співробітників розігнано, а на їхнє місце призначено комуністів, працівників політосвіти чи просто малописьменних людей з виробництва, при цьому велика кількість цінних у науковому відношенні матеріалів загинула [Міллер, 1962, с. 115]. О. Нестуля пише, що важко знайти хоча б один музей України, якого б уже в 1933—1934 рр. не торкнулися репресії; тоді ж були репресовані фактично всі члени Українського комітету краєзнавців та більшість керівників краєзнавчих організацій на місцях [Нестуля, 1995, с. 161]. І все це відбувалося на тлі масового терору проти усіх верств українського суспільства, на тлі нечуваного, страшного голодомору 1932—1933 рр., який кваліфіковано сьогодні як геноцид проти української нації.

У 1933—34 роках репресії проти колишніх співробітників ВУАКу, музеїв та пам'яткоохоронних установ ще більше посилюються. Як зазначалося на XII з'їзді КП(б)У (1934 р.), у Всеукраїнській академії наук зосередилися «Цілі штаби контрреволюції, особливо по лінії історичній, етнографічній, мовній, літературній, де повно було націоналізму» [Касьянов, 1992, с. 154]. Репресії виявлялися в різних формах: усунення з роботи, заслання до концтаборів, розстріли [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 67—68; Міллер, 1962, с. 112]. За

твердженням М. О. Міллера, в Україні не залишилося жодного археолога, музейного працівника або інспектора охорони пам'яток, який не був би репресований у якійсь формі [Міллер, 1962, с. 116]. Засудження автоматично викликало репресії проти членів його родини, яких позбавляли всіх громадянських прав: дружину звільняли з роботи, дітей звільняли зі школи, могли позбавити права мешкати в Києві, Харкові чи взагалі у великих містах. На додачу до цього нищилися здобутки наукової праці репресованих: нищили рукописи, затримували випуск видань, а вже надруковані праці вилучали з користування [Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 70—80]. Н. Полонська-Василенко подає далеко не повний список того, що було знищено у видавництві Академії наук, який лише по Історично-Філологічному Відділу складається з 27 видань [Там само, с. 195—199].

М. О. Міллер також наводить відомості про 50 фахових археологів, працівників музеїв та інспекторів охорони пам'яток, з яких 14 осіб було розстріляно, замордовано в катівнях НКВД, або вони покінчили життя самогубством, 22 особи — заарештовано і заслано і ніхто з них додому не повернувся, 14 осіб — знято з посади, звільнено після арешту та повернено з заслання після відбуття покарання або по війні. З тих, хто вижив у цьому пеклі, 9 археологів виїхали з України за кордон під час другої світової війни [Міллер, 1962, с. 124]. Після війни до археологічної праці в Україні повернулося лише кілька довоєнних археологів. Такими катастрофічними для української археології були наслідки «боротьби за чистоту марксо-ленінської теорії» у 1930-х рр., що й досі даються в знаки. Фактично це означало знищення української археологічної школи.

Нові репресії не оминули й співробітників Бозької археологічної експедиції. У кінці 1933 р. було заарештовано В. В. Дубровського [Маньківська, 1997, с. 121; Кочубей, 2011, с. 5], у січні 1934 р. — М. Ф. Болтенка, ще раніше звільненого з посади директора Одеського історико-археологічного музею [Нестуля, 1991б, с. 150—152; Київ: жертви репресій, 1997, с. 60; Міллер, 1962, с. 122], а на весні 1934 р. — Г. П. Крисіна [Нестуля, 1995, с. 161]. Їх звинуватили в приналежності до сфабрикованого органами ДПУ УСРР, так званого «російсько-українського фашистського блоку», куди зарахували співробітників музеїв, пам'яткоохоронних органів та установ м. Харкова, і заслали [Нестуля, 1995, с. 160—161; Маньківська, 1997, с. 265—267].

Пізніше, уже в кінці квітня 1936 р. заарештували керівника експедиції, а згодом — директора ПМК, Ф. А. Козубовського. Внаслідок допитів у застінках НКВД він опинився у Лук'янівській психіатричній лікарні. Розстріляний 2 вересня 1938 р. [Білокінь, 2005, прим. 21 на с. 176; Маньківська, 1997, с. 269; Полонська-Василенко, 1993, ч. 2, с. 173]. Ще

один співробітник експедиції, а пізніше — вчений секретар ПМК, Т. М. Мовчанівський — заарештований 17 лютого 1938 р. і в грудні того ж року розстріляний [Нестуля, 1991а, с. 213—214]. Так само розстріляли й Т. Ю. Теохаріди. Його заарештували 16 грудня 1937 р. як грецького шпигуна і засудили до розстрілу. Вирок виконано 4 лютого 1938 р. [Левченко, 2009в, с. 394—395; Одеський..., 1997, с. 543]. У вересні 1937 р. вдруге арештовано та засуджено трійкою НКВС за контрреволюційну діяльність з повторним вироком Е. Г. Оксмана. Після звільнення у 1947 р. і короткого перебування на волі його заарештували втретє у 1949 р. і за вироком відправили на поселення в Красноярський край, де він пробув до 1955 р. [Левченко, 2009б, с. 268—271; Одеський..., 1997, с. 393].

Директор Первомайського краєзнавчого музею П. В. Харлампович у 1932 р. ще продовжував співпрацю з Бозькою експедицією. Певно, його звільнили з посади директора, бо того ж року він був зарахований основним науковим співробітником Райковецької археологічної експедиції, якою керував Т. М. Мовчанівський, а невдовзі отримав пропозицію О. С. Федоровського очолити нумізматичний кабінет Інституту матеріальної культури ВУАН (м. Харків) [Яненко, 2013, с. 643—644]. Схоже, що П. В. Харлампович не пристав на цю пропозицію, бо восени наступного 1933 р. він продовжує працювати у складі Райковецької археологічної експедиції, про що свідчить виявлена у фонді Т. М. Мовчанівського записка за підписом П. В. Харламповича такого змісту: «1.XI.1933. Райки. За виїздом нач. експедиції до Бердичіва, веду щоденник на ділянці...», а далі йде опис проведених того дня робіт [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 19, арк. 19]. Як склалася подальша доля П. В. Харламповича невідомо. Білоруська дослідниця В. С. Вяргей зазначає, що на рубежі 1920—1930-х рр. П. В. Харлампович був звинувачений у націонал-демократизмі і репресований [Вяргей, 1992, с. 25], але конкретних даних не наводить.

Слід зазначити, що в силу різних причин будівництво греблі водосховища Бозької електростанції було зупинено уже на початковому етапі й планованого затоплення долини Бога тоді не відбулося.

Підсумовуючи, зазначимо, що Бозька експедиція планувалася й розроблялася в кінці 1920-х рр., коли ще діяла ВУНАС, тому перед експедицією було поставлено цілий спектр завдань з комплексного дослідження Середнього Побожжя. Для виконання цих завдань добирався й персональний склад учасників експедиції. Однак, організація й робота експедиції припала уже на період подальшого обмеження свобод, тотального контролю й наростання терору в різних його проявах, з чим учасники експедиції зіткнулися уже в перший рік роботи. Тим не менше, перший рік роботи експедиції можна вважати успішним — було виявлено і поперед-

ньо досліджено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію цього регіону. Однак, уже в наступному році експедиція зіткнулася з браком коштів, через що довелося значно скоротити термін і обсяги робіт, а в 1932 р. фінансування експедиції з боку НКО було припинено, лишень невеликі за обсягом роботи були проведені за кошти Первомайського музею. Більша частина з добутих експедицією археологічних матеріалів загинула. Так само не збереглися й більшість записів, креслень та фотографій. Уже після першого року роботи Бозької експедиції робилися численні спроби видати матеріали з її досліджень у вигляді окремого збірника, чи якось інакше, однак, вони були безуспішними, причинами чого були нестача коштів, дезорганізація роботи академічних установ, репресії та фізичне винищення самих дослідників. На щастя, у 1933 р. устиг вийти друком звіт експедиції, що є далеко не повним і, крім того, містить помилки. Але навіть у такому вигляді він залишається важливим джерелом інформації, до якого зверталися всі археологи, що працювали у Середньому Побожжі. Для сучасного дослідника це видання так само цікаве з погляду історії становлення української археологічної науки, вироблення методики розкопок, принципів класифікації археологічних матеріалів та розробки термінології українською мовою.

Білокінь С. Останні роки життя Федора Ернста // Київ і кияни. Матеріали грудневої 2005 року науково-практичної конференції. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 173—188.

Білокінь С. Теорія й практика большевизму: голодомор, різні типи й способи терору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 29—44.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — Т. 1. — 447 с.

Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — Дрогобич: Коло, 2013. — Т. 2. — 1065 с.

Вяргей В. С. Археологічна наука ў Беларускай ССР 1919—1941 гг. — Мінск: Навука і тэхніка, 1992. — 144 с.

Даниленко В. Н. Неолит України: Главы древней истории юго-восточной Европы. — К.: Наук. думка, 1969. — 259 с.

Євтухов В. Д., Філенко В. В., Пирогова Г. А. Петрунь Віктор Федорович (1 лютого 1922 р. — 6 січня 2005 р.) // Геолого-мінералогічний вісник. — 2005. — № 2. — С. 142—144.

Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918—1998 / С. В. Кульчицький, Ю. В. Павленко, С. П. Руда, Ю. О. Храмов; ред.: Ю. О. Храмов. — К.: Фенікс, 2000. — 527 с.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. — 176 с.

Київ: жертви репресій. — Т. 1. / упоряд. Л. Абраменко. — К.: Логос, 1997. — 496 с.

Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр.: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі. — К.: Вид-во УАН, 1933. — 96 с.

Козубовський Ф. А. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки // НЗ ПМК. — К.: Вид-во УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 113—124.

Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897—1966) як сходовознавець. — К., 2011. — 544 с.

Левченко В. В. Лагодівська Олена Федорівна 1899—1958 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009а. — С. 193—195.

Левченко В. В. Оксман Емануїл Григорович 1899—1961 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009б. — С. 268—271.

Левченко В. В. Теохаріди (Феохаріди) Теохарій (Феохара) Георгійович // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009в. — С. 294—295.

Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20—30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — 1/2 (4/5). — С. 263—271.

Міллер М. Доля українських археологів під советами // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. СЛХХІІІ: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / ред. М. Овчаренко. — С. 112—126.

Мовчанівський Т. М. Рец.: Хроніка археології та мистецтва. Ч. 4—5. К., 1933 // НЗ ПМК. — К.: Вид-во УАН, 1934. — Кн. 1. — С. 206—208.

Музичко О. С. Петрунь Федір Євстафійович (Остапович) 1894—1963 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 300—302.

НА ІА НАНУ, ф. 15 (фонд О. Ф. Лагодівської), спр. 22.

НА ІА НАНУ, ф. 20 (фонд Т. М. Мовчанівського), спр. 19.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 109/34.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 262.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 327/24.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 372.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 373.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 380.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 406.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 419.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 420.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 421.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 429.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 447.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 450.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 460.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 493а.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 574.

Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991а. — С. 209—215.

Нестуля О. О. Реабілітація прийшла посмертно (М. Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991б. — С. 146—154.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — К., 1995. — Ч. 2: Кінець 20-их — 1941 рр. — 280 с.

Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 1997. — Т. 1. — 752 с.

Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / голов. ред. І. Ф. Курас. — К.: Генеза, 2003. — Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921—1938) / В. А. Греченко. — 448 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Исторична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою / ред. М. Овчаренко. — С. 7—111.

Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук: нарис історії. — [Репр. відтвор. з вид., Мюнхен, 1955—1958, Ч. 1—2]. — К.: Наук. думка, 1993. — 414 с.

Савченко В. А. Болтенко Михайло Федорович 1888—1969 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 59—60.

Солодова В. В. Козубовський Федір Андрійович 1996—1942 // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 169—172.

Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К.: Наук. думка, 1989. — 140 с.

Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.

Товкайло М. Т. Репресована стаття П. В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2007. — Вип. 10. — С. 222—234.

Урсу Д. П., Музичко О. С. Етапи та особливості розвитку сходознавства в Одесі у середині XIX—XX століттях // Східний світ. — 2013. — № 2—3. — С. 92—118.

Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // Вісник Одеської комісії краєзнавства, 1930 а. — Одеса, 1930. — № 4—5. Секція археології. — С. 65—85.

Харлампович П. В. Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик (Додаток до статті: Товкайло М. Т. Репресована стаття П. В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя) // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2007. — Вип. 10. — С. 228—234.

Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1930) // Східний світ. — 2006. — № 2. — С. 11—23.

Черняков И. Т. Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок Бугской археологической экспедиции в 1930—1931 гг.). — К., 1981. — С. 22—36.

Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966): Бібліографія. — К.: Наук. думка, 1969. — 343 с.

Яненко А. С. Окружний краєзнавчий музей Первомайщини ім. Ф. Дзержинського у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр.: археологічний аспект діяльності // Древнее Причерноморье. — Одеса, 2013. — Вып. X. — С. 629—645.

Яровая Е. Ф. Керамика из раскопок в селе Кременчук Николаевской области // МАСП. — 1957. — Вып. 1. — С. 55—62.

Н. Т. Товкайло

ПО СЛЕДАМ БОЖСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 1930—1932 гг.

Божская археологическая экспедиция 1930—1932 гг. открыла новый этап в исследовании археологических Среднего Побужья (верхнее и среднее течение реки Южный Буг): было обнаружено и исследовано ряд разновременных и разнотипных памятников, которые заставили по-новому взглянуть на древнюю историю этого региона, добыто большой массив археологических материалов.

Экспедиция создана и действовала в условиях террора в различных его проявлениях, что было главным и постоянным методом государственного управления от октябрьского переворота 1917 по 1991 гг. В следствие погрома украинской археологической науки, репрессий и физического уничтожения самых исследователей-археологов, материалы экспедиции не были должным образом опубликованы. Трагически сложилась судьба большинства участников экспедиции. Погибла большая часть материалов их исследований. Не сохранилась и значительная часть полевой документации (дневники, чертежи и фотографии). Однако, не погибла память об исследователях, и мы должны по достоинству оценить их достижения.

Ключевые слова: Божская археологическая экспедиция, исследования, достижения, потери, репрессии, персоналии.

М. Т. Товкайло

ON TRACKS OF BOZ'KOI ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION 1930—1932

This essay is dedicated to the memory of an entire galaxy of Ukrainian researchers — archaeologists, who in 1930—1932 worked in the Boz'kop archeological expedition. These works expedition opened a new stage in the study of archaeological to Monuments of the average Pobozyzhi: Was discovered and investigated several explanatory and different type of monuments. What things moving with an new insight into a long history of this region, Earned a large number of archaeological materials.

Expedition — was organized and worked in the conditions of terror in different domains, who was the chief and permanent method of public administration from the October coup in 1917 and 1991. Through the mayhem of archaeological science, repression and physical extermination of most archaeologists, materials research Boz'kop the expedition had not been properly published. Tragic situation, the fate of most of the participants of the expedition. Killed most of the materials of their research. Similarly, not preserved and most records, drawings and photographs. However, not killed the memory about them and we need to properly evaluate their achievements.

Keywords: archaeological expedition, research, achievements, losses, repressions, personalities.

Одержано 22.12.2016

О. В. Каряка

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ В СЕРЕДИНІ 30-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню маловідомих сторінок з історії організації досліджень античного міста Ольвія Понтійська на півдні України в 1930-і роки.

Ключові слова: історія археології, Ольвія Понтійська, організація експедиції, радянські принципи організації археологічних досліджень.

Сучасні дослідження Ольвії Понтійської — видатної пам'ятки античності на території України — мають тривалу традицію. Початок її археологічних розкопок сягає ще в ХІХ ст. На сьогодні накопичено величезну кількість інформації щодо різних аспектів існування цього давньогрецького міста, виявлені основні містобудівні структурні елементи, постійно уточнюються початкова та кінцева дати його існування.

Утім в історії організації досліджень цього міста є малодосліджені сюжети. Серед них майже невідомою залишається діяльність Ольвійської експедиції ПМК 1935 р. під керівництвом українського археолога Ф. А. Козубовського (згодом репресованого і забутого). У вітчизняній історіографії використовувалась, переважно, згадка про його діяльність на цій посаді, у дослідженні Л. М. Славина [Славин, 1960, с. 54]. До недавнього часу фактично нічого не було відомо про функціонування цієї експедиції, принципи її організації та завдання, які вона ставила перед собою.

Середина 1930-х рр. — складний час для української науки, і, зокрема, для Ольвійської експедиції. Протягом тривалого часу — з 1927 р., під час хвороби та після смерті професора Б. В. Фармаковського, одного з найвизначніших дослідників Ольвії, керівництво експедицією здійснювалось Науковою радою. Цей тимчасо-

© О. В. КАРЯКА, 2017

вий орган складався з трьох представників різних організацій Росії та України. Необхідність утворення Наукової ради була викликана фактичною відсутністю дослідника, який зміг би особисто очолити експедицію при великій кількості зацікавлених сторін. Слід відверто визнати, що такий «демократичний» спосіб керівництва часто приводив до певного безладу в організації роботи самої експедиції. Про це яскраво свідчать документи, що збереглись в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Наприклад, під час роботи експедиції у 1930 р. протоколами засідань Наукової ради Ольвійської експедиції зафіксовані факти недостатньої узгодженості в роботі між керівництвом експедиції, науковим персоналом та безпосередньо робітниками. Така ситуація часто ускладнювалась нав'язаними центральною владою ідеологічними гаслами та необхідністю проведення суспільно-просвітньої роботи серед місцевого населення, яке досить прагматично дивилось на роботу самої експедиції. З цих протоколів стає зрозумілим, що не поодинокими були факти збирання античних «сувенірів» і серед безпосередніх співробітників експедиції [Каряка, 2015, с. 190—199].

Найбільш яскраву картину внутрішньої ситуації, що склалася в Ольвійській експедиції за відсутності «єдиноначальства» нам змальовує закритий лист (з позначкою «не для друку») М. Ф. Болтенка, в якому він звітував про свою діяльність (як офіційний представник) перед Всеукраїнським археологічним комітетом після сезону 1928 р. Іноді автора можна запідозрити у занадто емоційному ставленні до стану організації робіт в Ольвійській експедиції. Але наведені ним факти все ж таки демонструють відсутність чіткого слідування єдиному плану, єдиним принципам організації та ведення розкопок. Він

Дослідження Ольвії 1935 р. Зліва направо: Л. С. Славін (сидить), Ф. А. Козубовський, М. М. Худяк, Т. М. Кніпович (сидить), невідомий, В. К. Гончаров, Т. М. Мовчанівський

яскраво описує картину непорядкованості робіт та інколи навіть хаотичність у розподілі робітників, а також у завданнях досліджень серед наукового персоналу. Численними були факти недостатньої кваліфікації багатьох наукових співробітників експедиції. Наприклад, на чолі Наукової ради було поставлено С. С. Дложевського, який, з точки зору М. Ф. Болтенка, мав ледь не найменшу кваліфікацію в практичній польовій археології серед інших співробітників експедиції (керівника Наукової ради Ольвійської експедиції призначала Укрнаука, що давала гроші на проведення експедиції і офіційним представником якої він був). Геть незадовільними за своєю якістю виявились польові креслення проведених розкопок. Траплялись випадки, коли окремі співробітники вели розкопки майже безконтрольно і досліджували, що їм заманеться, а в складі робітників експедиції виявлялись зовсім випадкові особистості напівкримінального походження, що мали суто корисний інтерес до археологічних розкопок [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 263—а, арк. 16—30].

Звісно такий безлад не міг задовольнити ані науковців, ані вище керівництво, що виділяло гроші на дослідження. Спроби привести ольвійські розкопки до певного порядку виконувались лише частково, поки існувала сама Наукова рада, як головний керівний орган експедиції. З часом роботи поступово згорталися, після 1930 р. фінансування і робота експедиції майже повністю припинилися.

Таким чином, на долю Ф. А. Козубовського припало складне завдання відновлення робіт Ольвійської експедиції, яка мала об'єднувати зусилля російських та українських дослідників, у дуже скрутні часи соціально-політичних перетворень, на фоні значного зубожіння селянства Півдня України.

Зауважимо, що Федір Андрійович не був новачком в ольвійських розкопках, він неоднора-

зово відвідував Ольвію, був аспірантом Одеського історико-археологічного музею і учнем М. Ф. Болтенка, а також особисто очолював розвідувальний загін, що вперше офіційно обстежував найближчу сільську округу Ольвії у 1932 р. [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 11, спр. 51а], де виявив себе доволі професійним та обізнаним дослідником античних пам'яток. Інформація про ці об'єкти вже була відома багатьом дослідникам, але опублікована значно пізніше [див.: Фабрициус, 1951, с. 7—8; порівн.: Крыжицкий и др., 1989, с. 6]. Також й основна частина особового складу експедиції вже далеко не перший раз приїздила на розкопки до Ольвії.

Знов до досліджень Ольвії Ф. А. Козубовський повернувся лише через три роки — у 1935 р. На той час він вже був директором Інституту історії матеріальної культури в Києві (передвісник нинішнього Інституту археології НАН України). Учасник Громадянської війни, колишній червоноармієць [Шовкопляс, 1970, с. 125] був сповнений бажання соціальних та соціалістичних перетворень в науці і впровадження нового радянського способу роботи в археологічних дослідженнях.

Станом на 1935 р. старого покоління українських дослідників античних пам'яток, професійні навички яких формувались у дореволюційний період, майже не залишилось. Кадрова проблема постала ще у 20-і роки а питання виховання своїх кваліфікованих спеціалістів підіймалось вже з самого початку відновлення розкопок у післяреволюційний період. Серед представників ВУАКу (а пізніше СІМКу та ПМКу) професіонал необхідного рівня, що міг очолювати розкопки античних пам'яток, так і не сформувався. Доля «місцевих» дослідників з Одеси, Миколаєва та Херсона склалася таким чином: С. С. Дложевський помер ще у 1930 р. [Шульц, 1931, с. 32], Ф. Т. Камінський 1929 р. був заарештований та по 1945 р. «перебував у концтаборах сталінсько-берійівського режиму» [Нікітін,

2008, с. 119], М. Ф. Болтенко у 1934 р. був звинувачений у шпигунстві на користь Японії та був відправлений до тюрми, з якої повернувся лише у 1939 р. [Колесниченко, 2011, с. 181—182], Ю. П. Крисін переїхав на роботу до Одеси і на розкопках Ольвії вже не з'являвся. Фактично в Україні не залишилось фахівців, здатних очолити експедицію й кваліфіковано вести розкопки такої вагової пам'ятки як Ольвія. Саме в цей час керівником цих розкопок став Ф. А. Козубовський. При цьому, одним з найважливіших факторів, які впливали на наукову роботу, було те, що Федір Андрійович належав до молодого покоління дослідників, наукове становлення яких (та й взагалі світогляд) формувалось вже у післяреволюційний період. Молоді дослідники були сповнені радянського завзяття та бажання докорінного соціалістичного перетворення у всіх галузях. Це покоління ставило перед собою амбіційні плани створення нового суспільства і, часто, намагалось створювати нове «з білого листа», повністю відмітаючи попередній досвід.

Про розмах та масштаби відновлених того року досліджень Ольвії свідчить кількість документації, що збереглась в Науковому архіві Інституту археології — 32 щоденники розкопок 1935 р., з яких 12 були карткові, які вели асистенти. Інші велись окремими дослідниками певних квадратів та ділянок. Вони належать 18 особам і є ще 7 щоденників, в яких авторів визначити не вдалось.

Щоденник керівника Ольвійської експедиції Ф. А. Козубовського починається як звичайний зошит для записів, де ведуться нотатки про збори і виїзд до експедиції а також перші дні розгортання робіт. Одночасно автор відходить від сухого наукового викладення інформації та дозволяє собі художні вислови і особисті враження. Особливо мальовничим серед них постає опис Дніпрельстану: «Всі описи Дніпрельстану бліді: його треба бачити, щоб відчутти всю велич всього будівництва» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 11, спр. 51, арк. 3].

З Києва до Миколаєва для участі в роботі Ольвійської експедиції окрім начальника Ф. А. Козубовського виїхало чотири співробітники — вчений секретар Т. М. Мовчанівський, наукові співробітники В. І. Маслов та Л. Д. Дмитров і асистент В. К. Гончаров. [Там само, арк. 2]. Їхали на пароплаві «Чапаєв», протягом трьох днів (з 3 по 6 вересня) по Дніпру до м. Херсона [Там само, арк. 2 зв. — 3 зв.].

Цікаво, що Ф. А. Козубовський описує стан занепаду Херсонського археологічного музею, який очевидно переживав не найкращі часи після смерті свого засновника В. І. Гошкевича та від'їзду до Ленінграду колишню директорку І. В. Фабріціус. «Музей дуже занедбаний, зруйнований Костюченком, який до одного приміщення постягав усі місцеві музеї... Матеріал в музеї зібраний дуже хороший, цінний, особливо з первісних становищ» [Там

само, арк. 3 зв.]. Одночасно при цьому дуже схвально висловлюється про Миколаївський музей — «Після Херсона справляє дуже приємне враження» [Там само, арк. 4].

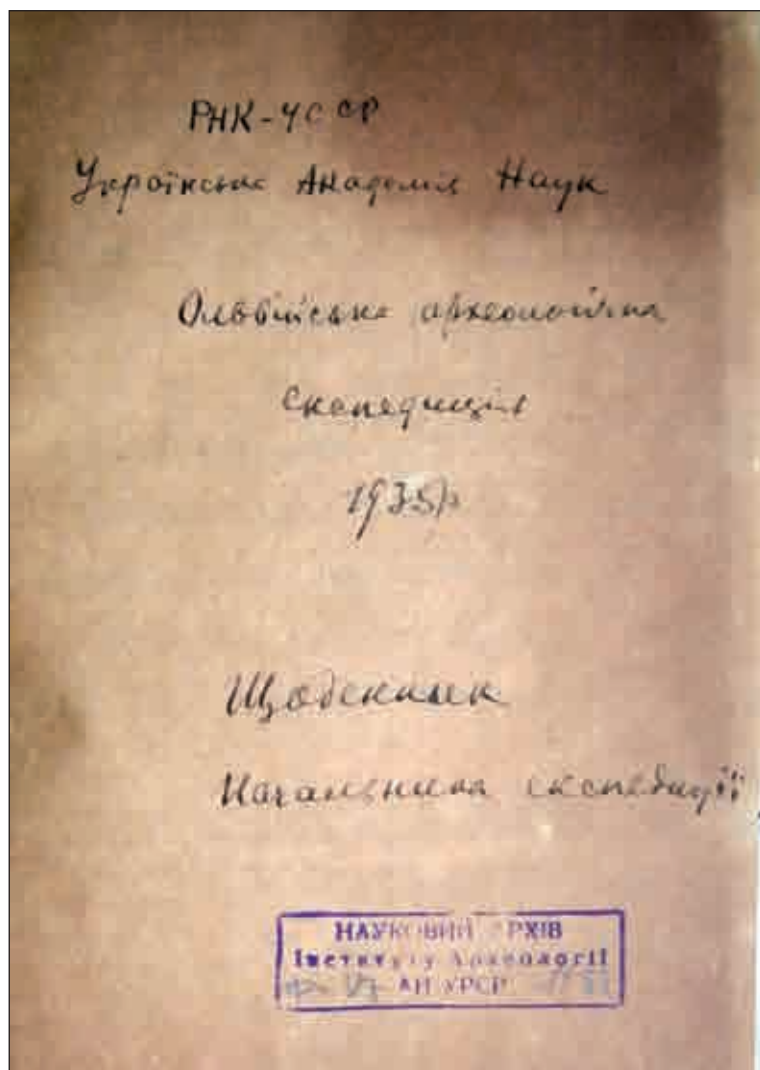
Щоденник керівника експедиції вівся одночасно в кількох місцях зошиту паралельно, про що свідчать пропуски сторінок та непослідовність дат у описах та наведених копіях експедиційної документації. Часто окремими блоками йде діловодна документація, протоколи засідань та накази по експедиції. Однією з особливостей даного щоденника є докладний опис стосовно особового складу експедиції. Часто наводяться дані коли й хто приїхав, кого забирали з міста, з якого дня почав роботу, на якій ділянці і на якій посаді. Часто, як обов'язковий елемент опису поточних справ, робився опис погоди (навіть іноді сили та напрямку вітру), кількості робітників, що працюють на розкопці, розбивки розкопів та їх площі. Цікавою особливістю цього щоденника є не лише інформація про поточні події, а й включення до нього деякої поточної документації — текстів наказів по експедиції та розпоряджень. Є навіть дослівне наведення тексту телеграми (від Славіна до Козубовського в Київ коли його викликали) і ретельно переписаний текст листа академіка С. О. Жебелєва, в якому він висловлює свої думки стосовно одного ольвійського напису на кам'яному фрагменті. Частково робились малюнки знахідок, інвентарю поховань та схематичні плани деяких ділянок, особливо частин некрополю, де власне керував роботами Ф. А. Козубовський.

Зауважимо, що Л. М. Славін, у майбутньому багаторічний керівник Ольвійської експедиції, також належав до покоління «молодих радянських дослідників». На той момент він був представником Ленінграду та мав значну вагу й авторитет в експедиції: «За Славіним послано двоколку до Миколаєва. Починати без нього розкоп И не будем» відмічав у своєму щоденнику Ф. А. Козубовський [Там само, арк. 7]. З ним же керівник експедиції радився і погоджував план робіт: «В 7 г. приїхав тов. Славін Л. М. Увечері обмінялися думками про план робіт» [Там само, арк. 8 зв.]. Його ж залишав Ф. А. Козубовський на посаді начальника експедиції замість себе коли від'їжджав до Києва.

Спеціальним наказом (і ще додатковим розпорядженням), датованими 9-м вересня, оголошувалось про початок роботи експедиції починаючи з 10-го вересня, а також намічались плани роботи на найближчі дні та загальний розпорядок роботи експедиції [Там само, арк. 5 зв. — 6].

«Після 3-х річної перерви Ольвійська археологічна експедиція з цього числа знову почала дальніші систематичні дослідження Ольвії в оновленому складі наукових співробітників і за новим керівництвом, призначеним за спільним погодженням УАН, ГАИМК та НКО УССР.

Перерва в дослідчих роботах в Ольвії стала в результаті тої підривної роботи, яку

Титульний аркуш щоденника Ф. А. Козубовського

тут провадили окремі націоналістично-шовіністичні та великодержавницькі елементи, викриті пізніше в процесі очищення археологічних установ від антирадянських елементів» [Там само, арк. 14].

Також в «Наказі № 1» висувались основні поточні завдання для Ольвійської експедиції, але багато з цих пунктів несли досить декларативний характер загального піднесення наукового рівня розкопок та збільшення загального масштабу розкопачних площ. Цією ж програмою передбачалось зробити Ольвію базою для підготовки нових наукових кадрів, особливо серед молоді.

«Перейти до широкого розгортання розкопувальних досліджень Ольвії в її найголовніших ділянках, застосовуючи в дослідках всі найновіші досягнення в методах і в техніці археологічних робіт... Доложитися, щоб з самого початку робіт експедиції... дослідки Ольвії були поставлені на такий науково-методичний і організаційний рівень, щоб перетворити Ольвію на справжню школу і зробити її базою для підготовки молодих радянських кадрів археологів» [Там само, арк. 14 зв.].

Спроба перетворити основну організацію робіт експедиції на новий соціалістичний взірць пронизує всі сторінки щоденника які стосуються утворення структури експедиції та її підтримання. Більшість із них скоріш гідні політичних плакатів аніж особистих нотаток в щоденнику, тим більш науковому. Так, наприклад, пункт 12 наказу по експедиції № 1 від 9-го вересня проголошує: «Керівництво експедиції закликає усіх співробітників по більшовицькому дружно, єдиним колективом об'єднатися в ударній роботі на виконання поставлених перед експедицією задач і застосовуючі методи соцзмагання та ударництва піднести археологічні дослідження в Ольвії з цього року на той вищий ступінь, який відповідає героїчній добі соціалістичного будівництва» [Там само, арк. 18].

Серед конкретних завдань для роботи експедиції головним було доведення «дослідження до того стану» протягом двох розкопачних сезонів 1935 та 1936 рр., щоб можна було підготувати для публікації матеріали розкопок пам'ятки після Б. В. Фармаковського — з 1927 по 1935 рр. [Там само].

Очевидно, що плани на основну частину робіт поточного року обговорювались й затверджувались заздалегідь. «Робота по розкопкам Ольвії буде вестися відповідно до затвердженого УАН, ГАИМК і НКО плану» [Там само, арк. 15 зв.], який власне зводився до завершального етапу ведення розкопок на розкоп І з тим щоб можна було зібрати всі його матеріали, починаючи з 1927 р. і підготувати їх до друку. Другим за важливістю завданням поставали рятувальні роботи в береговій смузі на розкоп ІГ, де було багато залишків архітектурних споруд що руйнувалися береговою абразією і водами лиману (з 20 вересня туди планувалось перекинути основні сили експедиції). Для виконання цих двох головних завдань було вирішено відмовитись від продовження ведення розкопок на ділянках «на захід від Зевсового кургану» (сучасна вживана назва цієї ділянки «АГД»). Також призупинялись роботи на ольвійському некрополі — «до приїзду решти співробітників експедиції» [Там само, арк. 16].

До неухильного виконання було прийнято «обговорюваний і схвалений науковою радою» метод ведення розкопок широкими площами, щоб послідовно можна було дослідити археологічні об'єкти «в обсязі цілого культурного комплексу» (цей принцип ведення розкопок в Ольвії фактично був заснований ще в дорево-

люційний час Б. В. Фармаковським і продовжує існувати до нинішнього часу). Знову до необхідності ведення розкопок в Ольвії широкими площами експедиція повертається в ході роботи на розкопі І, коли вже стає зрозумілим, що цього року завершити їх не вдасться [Там само, арк. 22 зв.]. У щоденнику обстоюється ідея того, що необхідно брати цілком великі об'єкти великою площею: «Потреба копати Ольвію широкими площами тепер підтверджується з усією переконливістю. Тільки при умові широких розкопок стає зрозумілим і геленістичний куточок, що його на І викрито в густому сплетенні руїн і пізніших культурних нашаровань» [Там само, арк. 23].

За структурою організації роботи фактично повторювалась система яка вже існувала ще наприкінці 20-х рр. ХХ ст. — за кожний розкоп відповідав керівник розкопу в якого були підлеглі старші наукові співробітники й асистенти. Вести щоденники й записи мали всі представники наукового персоналу експедиції [Там само, арк. 16 зв.].

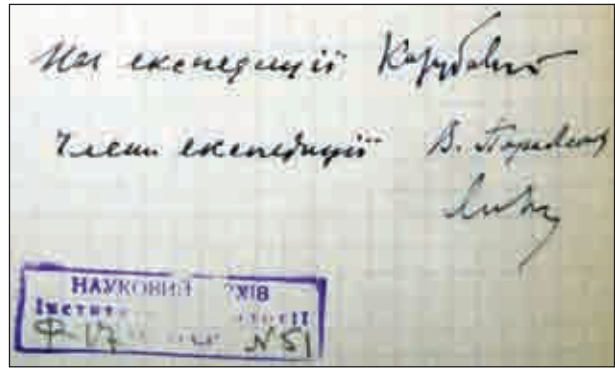
Керівниками розкопів були призначені — Л. М. Славін (розкоп І) та Т. М. Мовчанівський (розкоп ІІ). Себе Ф. А. Козубовський призначив керувати розкопками Некрополю [Там само, арк. 17].

Було встановлено єдиний розпорядок роботи, який передбачав підйом разом в ранці для всієї експедиції, восьмигодинний робочий день (двома відрізками — вранці і ввечері) із загальними перервами на сніданок, обід та вечерю [Там само, арк. 17 зв.]. Неодноразово сам Федір Андрійович з точністю до хвилини в щоденнику зазначає о котрій годині було розпочато роботу на ділянці, чи було її затримано та з якої причини.

Слід зауважити, що сам щоденник майже не відбиває якихось особливостей у техніці розкопок того часу, яка скоріш за все, майже не змінилась. Зустрічаємо подекуди лише зауваження про необхідність ведення розкопок «по новому», тобто «по соціалістичному» і підвищення їх загального рівня: «Метод розкопувань нормальний», «Після кожного знятого "штиха" землі, як правило переводиться зачистка і підмітання» [Там само, арк. 24].

Для збереження цілісності інформації стосовно розкопок і запобігання неконтрольованого проведення досліджень, окремим пунктом наказу (Наказ № 1, п. 11) всім співробітникам експедиції було заборонено робити на території заповідника будь-які «фотоздіймання», малюнки або креслення окрім тих що передбачені планом робіт на розкопах [Там само, арк. 18].

Про те що Федір Андрійович переймався збором всієї інформації стосовно розкопок в Ольвії та долею її знахідок свідчать рядки щоденника, де він критично оцінює умови та розпорошеність зберігання матеріалу: «Де матеріали Ольвії за минулі роки? 1915 і 1920 р.;

Остання сторінка щоденника з автографом Ф. А. Козубовського

1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930 — в Миколаївському музеї. Частина виставлена. 1932 р. — в Одесі, в ящиках лежить в сарай» [Там само, арк. 20]. Звісно, що за новими умовами жодна знахідка не мала проходити повз увагу керівника експедиції, так в Наказі № 2 від 17 вересня у п. 3 було зазначено — «всі без винятку знахідки повинні передаватись кер. експед.» [Там само, арк. 21].

У середині 1930-х рр. перед українськими дослідниками знов постає питання необхідності отримання топографічного плану території Ольвії, основа якого була створена ще до революції і неодноразово уточнювалась. Копію цього плану протягом більш ніж десяти рр. вимагав від Ленінграду ВУАК. Очевидно, що один з варіантів цього плану був тоді привезений в експедицію (вірогідно Л. М. Славіним): «Тов. Гончарову дано завдання скопіювати генер. план Ольвії...» [Там само, арк. 7]. Але знов копію цього плану так і не було зроблено, принаймні про наслідки цієї спроби нічого не відомо.

Для роботи на Некрополі притягували місцевих селян, які мали великий досвід у грабіжницьких розкопках античних пам'яток: «Др. Цветаев розпочав розвідку в некрополі. До участі в розвідці притягаємо старих, найдосвідченіших скарбощукачів і головне, одного з найстаріших з них, — Кобиця Федота» [Там само, арк. 21 зв.].

Вже в той період з'явилися деякі з характерних рис, властивих саме для організації роботи радянських археологів. Так, серед однієї з найперших справ по прибутті дослідників на місце розкопок в с. Парутине Миколаївської області, біля якого розташована Ольвія, для успішної роботи експедиції налагоджували співпрацю з місцевими органами влади та радянськими підприємствами. Типова практика, що з часом стала масовою й традиційною для діяльності майже всієї радянської археології. Перш за все зв'язки було налагоджено з дирекцією машино-тракторної станції, яка могла забезпечити експедицію транспортом. Очевидно на той час в селі не вистачало роботи і були зайві робочі

руки, оскільки «рибна артіль» просила прийняти на роботу в експедицію 17 чоловік вже готовим списком, який необхідно було затвердити в сільраді. Заробітна платня для звичайних робітників становила 5 та 4 карбованці на день, на які охоче погоджувалось місцеве населення: «Дуже багато є охочих поступити на роботу» [Там само, арк. 5]. При цьому, згідно з порядками того часу, для контролю місцевого населення у всіх робітників перевіряли паспорти [Там само, арк. 11 зв., 12 зв.]. Іноді траплялись деякі ідеологічні непорозуміння: «Сільська рада настоює, щоб звільнили з роботи тих “що їх родини багато заробляють в колгоспах”. Явно антисталінський лозунг!» [Там само, арк. 12 зв.].

Не забував про необхідність співпраці з місцевою владою Федір Андрійович і протягом всього періоду розкопок. Так, наприклад, 16 вересня начальник Ольвійської експедиції їздив до представників місцевої влади в м. Очаків, де зробив короткі доповіді про роботу експедиції на засіданні районної адміністрації («засідання президії») та домовився про допомогу експедиції продуктами харчування. З начальником місцевого гарнізону домовився про проведення циклу лекцій для керівного складу [Там само, арк. 20 зв. — 21].

Нормальною ставала практика привертати увагу до розкопок і роботи експедиції окремих представників місцевої влади, які, могли чимось допомогти роботі самої експедиції, шляхом запрошення їх «в гості». Досить часто приїздили офіційні представники — місцеве керівництво різних рангів — наприклад, заступник директора заводу ім. Марті Шишаковський з родиною, секретар очаківського РПК Чугунков та його заступник Бушман і т. п. [Там само, арк. 22 — 22 зв.].

Після першої декади робіт згідно із запланованим графіком робіт і спеціальним наказом по експедиції від 22 вересня основні сили експедиції з наступного дня переводились на розкоп НГ, який мав стати взірцевим, для чого згортались роботи на розкопах И та Некрополі, де залишались лише кілька робітників для завершальних робіт [Там само, арк. 43 зв. — 44]. Сам Федір Андрійович вирішив особисто очолити роботу на цьому розкопі «6. Керівництво діл. НГ/35 залишаю за собою» [Там само, арк. 44], а підлегли йому Л. М. Славін та Т. М. Мовчанівський, які до цього були самостійними керівниками розкопів, ставали на чолі кількох окремих квадратів, що утворювало цітку «піраміду» керівництва великою ділянкою.

Щоденник керівника експедиції Федором Андрійовичем було доведено лише до дати 25 вересня 1935 р., коли його терміново викликали до Києва «у справах» і він передав керівництво експедицією Л. М. Славіну. Спеціальним наказом по Ольвійській експедиції від 25 вересня він сповіщав «вийжджаю на 3—4

дні до м. Києва в зв'язку із терміновим викликом УАН в службових справах» [Там само, арк. 51]. Керівництво експедицією на час відсутності Ф. А. Козубовського покладалося на Л. М. Славіна. Т. М. Мовчанівського було призначено «помічником начальника».

Очевидно відсутність Ф. А. Козубовського, як головного організатора роботи експедиції, негативно вплинула на дослідницький процес, тому 28 вересня за підписами Т. М. Мовчанівського та Л. М. Славіна йому з експедиції відправили телеграму, де сповіщали про знайдені «видатні художні матеріальні цінності» на Некрополі та вимагали його найскорішого повернення: «Ви дуже потрібні для роботи точка» [Там само, арк. 51 зв.].

Під час відсутності Ф. А. Козубовського Л. М. Славіним було видано лише одне розпорядження по експедиції, яке торкалося суто кадрових питань — до експедиції приїхав його друг О. М. Карасьов, якого було призначено архітектором експедиції, однак при цьому одночасно до роботи призначався архітектор-консультант Моргілевський, який прибув до експедиції 27 вересня і йому було наказано «приступити к роботі для виконання даних йому руководством експедиции заданий» [Там само, арк. 51 зв. — 52].

За відсутності начальника даний щоденник було продовжено Т. М. Мовчанівським, який описав лише два дні роботи — 26 та 27 вересня, та головним чином торкався розкопок на Некрополі. Однак, частково у щоденнику було відбито і деякі експедиційні справи. Так, наприклад, вказано про грошовий розрахунок з робітниками і вказані конкретні суми цих розрахунків. «1/X переведено розрахунок з робітниками по 30/X включно (2 S тисячі, з них дав 1 1/2 тисячі т. Славін з сум ГАИМК та 1 тисячу дав Мовчанівський з сум залишених на це т. Козубовським)» [Там само, арк. 34]. В даному випадку цікаво, що представник, на той час, археологів Ленінграду Л. М. Славін для розрахунку з робітниками надав значно більшу суму аніж його український колега.

Федір Андрійович повернувся в Ольвійську експедицію лише через тиждень — 2 жовтня, про що сам сповістив в черговому розпорядженні [Там само, арк. 52]. Вірогідно через обтяженість робочими справами по експедиції, до ведення щоденника він вже більше не повертався. Туди потрапили лише протоколи засідань наукової ради експедиції та копії документації — розпоряджень та наказів, фіксувалися факти прибуття або вибуття з експедиції тих чи інших осіб.

Наскільки можна зрозуміти із записів (а саме протоколу засідання наукової ради від 4 жовтня [Там само, арк. 56—60 зв.]) робота експедиції була згорнута до 10 жовтня. Останнім документом в щоденнику є акт від 12 жовтня за яким до Центрального історичного музею в

Києві з фондів Ольвійського заповідника було передано 50 амфор для експозиції [Там само, арк. 62 зв.].

В наступний польовий сезон 1936 р. Ольвійську експедицію очолював вже Л. М. Славін, який з часом переїхав на роботу в Київ в опустілий після репресій та чисток Інститут археології АН УРСР. З його особою пов'язаний вже новий етап досліджень античної Ольвії.

Таким чином слід визнати, що відновлення археологічних розкопок на території Ольвії Понтійської у 1935 р. під керівництвом Ф. А. Козубовського стало успішним, перш за все, завдяки його таланту організатора та самовідданому бажанню перебудови наукового середовища, впровадженню нових соціалістичних методів в дослідницькій роботі. Але, фактично, це відновлення експедиції у передвоєнний період стало останньою спробою національної науки утримати ініціативу дослідження античної пам'ятки за українськими дослідниками. Цю спробу було здійснено за допомогою «нових методів соціалістичного будівництва», що призводило до певної політизації в середовищі археологів та негативно впливало на результати наукового процесу. Однак, певні риси «радянської організації досліджень», такі як співпраця з місцевими органами влади, відвідування різних підприємств з метою пошуку матеріальної допомоги експедиції, проведення тематичних публічних лекцій, запрошення можновладців до відвідання самої експедиції і т. п., були започатковані саме в цей період й мали широке розповсюдження у майбутньому. Репресії 1930-х рр. знекровили українську національну археологічну науку, а справа створення нового покоління українських дослідників античності й вітчизняної школи антикознавства до кінця доведена не була.

Каряка О. В. До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. // OLBIO. In Memoriam V. V. Kravivina. — К., 2015. — С. 190—199 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).

Колесниченко А. Н. М. Ф. Болтенко и археологические исследования на о. Березань: неизвестные страницы (из личного архива М. Ф. Болтенко) // История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Київ, 5—8.10.2010). — СПб: Нестор-История, 2011. — С. 181—186.

Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. — К.: Наук. думка, 1989. — 240 с.

НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 263—а.

НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 11 (ІМК/Ольвія), спр. 51.

НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 11 (ІМК/Ольвія), спр. 51а.

Нікітін В. І. Ф. Т. Камінський — дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 118—121.

Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО. — 1960. — Т. I (34). — С. 47—59.

Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К.: АН УССР, 1951. — 156 с.

Шовкопляс І. Г. До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського // УГЖ. — 1970. — № 8 (113). — С. 125—126.

Шульц П. Дложевский Сергей Степанович // Сообщения ГАИМК. — 1931. — Вып. 1. — Январь. — С. 32.

А. В. Каряка

ВЛИЯНИЕ СОВЕТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОЛЬВИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В СЕРЕДИНЕ 30-х гг. XX в.

В статье рассматриваются малоизвестные страницы из истории организации исследований античного города Ольвия Понтийская на юге Украины. Смена поколений исследователей в тридцатые годы XX в. была переломным моментом в истории формирования отечественной археологии. Возобновление археологических исследований на территории Ольвии Понтийской в 1935 г. под руководством Ф. А. Козубовского стало последней попыткой создания национальной школы античной археологии в Украине в предвоенный период. Во время этих раскопок была предпринята попытка создания археологической экспедиции нового социалистического образца. Многие черты в работе Ольвийской экспедиции этого года стали традиционными и в советский период, а некоторые существуют и в настоящее время.

Ключевые слова: история археологии, Ольвия Понтийская, организация экспедиции, советские принципы организации археологических исследований.

О. В. Karyaka

THE INFLUENCE OF SOVIET IDEOLOGY ON THE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE OLBIAN EXPEDITION OF MID. 30th XX century

This article is devoted to the revelation of unknown pages of the history of investigations of the classical city Olbia Pontica of the South of the Ukraine. The period of 30th years of the XX c. was a critical moment in the history of forming of the Ukrainian archaeology. Renewal of the excavations of the territory of Olbia Pontica in 1935 under the leadership of F. A. Kozubovskij became the last attempt of the creation of the national classical school of archaeology in the Ukraine in the prewar period. The attempt of the creation of a new socialist model of archaeological expedition was realized in these excavations. A lot of features of the work of this Olbian expedition of this year became traditional in the soviet period and some of them are stable in the present time.

Keywords: history of archaeology, Olbia Pontica, organization of expedition, soviet principles of organization of archaeology investigations.

Одержано 14.10.2016

В. К. Козюба

РОЗВІДКА УЗБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО В ЛИПНІ 1934 року

Статтю присвячено перебігу і результатам розвідки, проведеної під керівництвом Ф. А. Козубовського у 1934 р. уздовж берегів Дніпра від Вишгорода до Чорнобиля.

Ключові слова: археологічна розвідка, археологічна пам'ятка, узбережжя Дніпра, Ф. А. Козубовський.

Влітку 1934 р. розпочала свою роботу новостворена Вишгородська археологічна експедиція ПМК, керівником якої був директор Інституту Ф. А. Козубовський. Одним із завдань досліджень було здійснення археологічної розвідки в заплаві Дніпра вздовж обох берегів річки на північ від Вишгорода, аж до гирла р. Прип'ять. Вивчення первісних дюнних стоянок було одним із пріоритетів наукового плану ПМК, а сам Ф. А. Козубовський присвятив цій темі одну з публікацій, яку було надруковано незадовго до розвідки — «Стоянки родових громад на поліських дюнах» [Козубовський, 1934].

Проведенням розвідки займалися дві співробітниці ПМК, які обіймали посади аспірантів-асистентів — М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис. Під час цих робіт вздовж лівого берега Дніпра було оглянуто узбережжя від Хотянівки до Нового Глибова (60 км по прямій), вздовж правого берега від Глібівки до Янівки — 53 км, загальна відстань між крайніми пам'ятками розвідки 1934 р. (Янівка — Хотянівка) склала 75 км. Крім цього, Ф. А. Козубовський двічі (по дню) особисто прийняв участь у розвідках в районі с. Старосілля на лівому березі напроти Межигір'я і Вишгорода. Головні результати розвідки, у вигляді таблиці з переліком виявлених тоді пам'яток, уже були опубліковані [Козюба, 2011, с. 91—99], але зараз з'явилася

© В. К. КОЗЮБА, 2017

нагода більш детально розібрати перебіг і підсумки розвідки 1934 р.

Документальними джерелами розвідки 1934 р. є щоденник робіт М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис, записник (блокнот заміток і зарисовок) і щоденник Ф. А. Козубовського та чернетка звіту, підготовленого останнім¹. Документи зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України. Перший із названих щоденників на 64 сторінках містить щоденну інформацію, українською мовою, про перебіг розвідки з рубрикацією на полях, в якій зазначено дату, назву села і урочища, де знайдено пам'ятку. Частина описів пам'яток у щоденнику супроводжується схемами їх розташування, які досить умовні, але дають приблизне уявлення про розташування і топографію місць знахідок. Щоденник вела М. С. Мушкет, на що вказує титульна сторінка цього документу [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5].

Блокнот заміток і зарисовок Ф. А. Козубовського, серед іншої інформації, на кількох сторінках містить схеми і помітки, пов'язані з виїздами дослідника на лівий берег Дніпра для проведення розвідок біля с. Старосілля [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 7, 12—16 зв.]. У «Щоденнику начальника археологічної експедиції ВУАН, директора Інституту Історії Матеріальної Культури 1934 р.» також є сторінки з розлогим описом цих виїздів і схемами виявлених пам'яток [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 16—17, 33—38]. У Науковому архіві ІА НАНУ зберігається машинопис звіту за результатами розвідки 1934 р. «Археологічна

1. Висловлюю щиро вдячність колезі Сергієві Павленку за можливість працювати з електронними копіями джерел, використаних у статті.

розвідка наддніпрянських дюн від Вишгорода до Новоглібова», обсягом в 11 сторінок, з правками і за підписом Ф. А. Козубовського. В ньому також використано інформацію з щоденника М. С. Мушкет, іноді з суттєвими правками і змінами [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41]. Перероблений текст звіту планувався до публікації в «Наукових записках ІМК» (кн. 7), але, через арешт Ф. А. Козубовського навесні 1936 р., номер «Записок» не був опублікований (всього встигли вийти 5 номерів серії). Текст підготовленої статті нам невідомий, але збереглося невелике резюме (машинопис та рукопис російською мовою) до нього [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 652].

Сукупність цих джерел дає можливість їх порівняння та простеження характеру змін об'єму і змісту інформації від записника до щоденника і звіту. Як буде показано на наведених далі прикладах, зафіксована в цих джерелах інформація суттєво відрізняється одна від іншої, особливо стосовно місць розташування пам'яток та їх кількості.

Опис результатів розвідок 1934 р. ми подаємо двома блоками. В першому розглядаються пам'ятки біля с. Старосілля, з яких почали свою роботу М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис, і пам'ятки, виявлені навколо села Ф. А. Козубовським при особистих обстеженнях. У другій частині описується перебіг розвідки М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис далі вгору по Дніпру.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАВКОЛО с. СТАРОСІЛЛЯ

РОЗВІДКА ГРУПИ

Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО 14.07.1934 р.

Була проведена членами Вишгородської експедиції на чолі з Ф. А. Козубовським на околиці с. Старосілля. В цей день було виявлено пам'ятку — неолітичну стоянку, прив'язану до ур. Іструби. В щоденнику дослідника є її схема і короткий опис [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 17].

Пам'ятка розташовувалась на видовженій дюні, яка одним кінцем впиралася в Дніпро. На південь знаходилось кілька заплавлених озерець. Посеред дюни була сідловина, в якій позначено хутір. На підвищенні на схід (?) від хутору у видувах виявлено 2 ділянки з матеріалом — неолітичною керамікою, поодинокими уламками кременю. Зазначено, що знахідки перекрито шаром піску потужністю до 3—4 м. Окремі знахідки відмічені в самій сідловині і далі на схід, у бік ур. Дуплянка. Один із учасників групи — В. К. Гончаров, отримав завдання зробити топографію дюн [Козюба, 2011, с. 96]. В його щоденнику записано кілька назв місцевих топонімів навколо ур. Іструби, серед яких — Лиса Гора. Ця назва присутня на карті РККА і дозволяє визначити приблизне місце

пам'ятки в ур. Іструби — в 3,7 км на північний захід від с. Старосілля і в 1,9 км на південний захід від с. Сваром'я.

РОЗВІДКА Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО 23.07.1934 р.

Охопила територію між біостанцією ВУАН та сс. Старосілля і Хотянівка.

Північно-східною точкою обстеженої території Ф. А. Козубовський називає оз. Уранівка, до якого від Хотянівки простягалась дюнна гряда. Назву озера Ф. А. Козубовський взяв з трьохверстової карти, на яку й посилається в щоденнику при описі згаданої дюнної гряди [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 36]. Але через неуважність дослідник помилився. На трьохверстовій карті (лист XXII—9) дійсно є напис «оз. Уранівка», але він відноситься до озера, що розташовувалось на північно-західному краю с. Старосілля. Інше озеро, що знаходилось в 1 км на схід від першого і яке мав на увазі Ф. А. Козубовський, носить назву Нижній Глядин. Воно підписане на карті РККА 1930-х рр. та на післявоєнних картах (рис. 1). Помилка трапилась через те, що підпис «оз. Уранівка» на трьохверстовій карті розміщено між згаданими озерами.

Як зазначив автор щоденника, одним із завдань розвідки була перевірка припущення про перекриття давніх культурних нашарувань потужними еоловими наносами. Під час розвідки на виявлених пам'ятках збирався не увесь підйомний матеріал, а лише «найтиповіші зразки» [Там само, с. 34]. Для створення схеми пам'яток Ф. А. Козубовський, за його словами, проводив напівінструментальну зйомку.

За схемою у щоденнику Ф. А. Козубовського, 23 липня 1934 р. було обстежено 13 точок з виходом археологічних матеріалів [Там само, с. 36], які дослідник об'єднав у кілька пам'яток. Також на його схемі позначено № 1—10, які стосуються як виявлених пам'яток, так і певних контрольних точок самого маршруту розвідки. Далі подаємо узагальнений опис виявлених пам'яток, порівнюючи дані із блокноту, щоденника і звіту.

Ур. Привітківка (Привітківка). На схід від Старосілляського лісу і біостанції в заплаві розташовувались ланцюгом десятків дюн. На чотирьох з них виявлено сліди давніх поселень (рис. 1).

1. Розмір дюни — 75 × 45 м. На схід від неї — болотиста низовина. У видуві — попелястий шар з уламками «грубостінного ліпного посуду (неолітична кераміка)» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 34; ф. 12, спр. 41, с. 2—3] (рис. 1, Д).

2. Дюна розташована в 120 м на схід від першої. Має розмір 45 × 25 м. На дюні розташовувалось кілька курганоподібних підвищень. Ф. А. Козубовський для перевірки розкопав

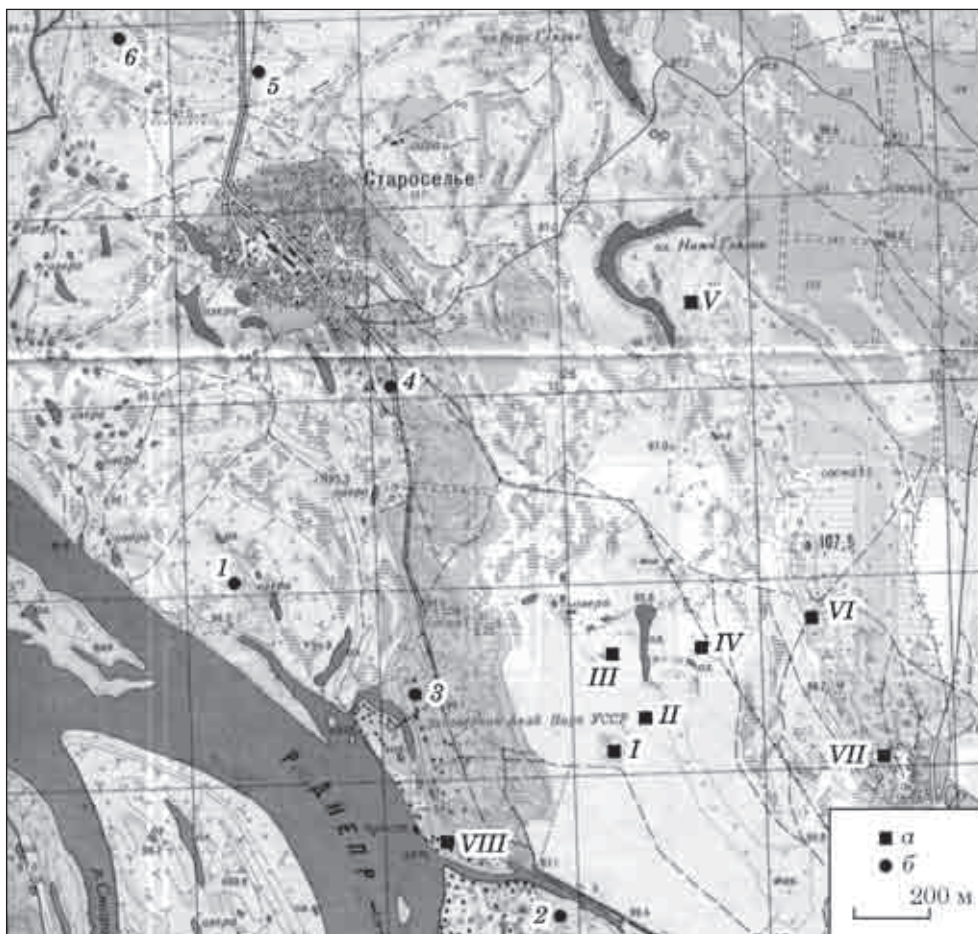

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток, обстежених у 1934 р. біля сс. Старосілля і Хотянівка: пам'ятки, обстежені: а — Ф. А. Козубовським; б — М. С. Мушкет і Н. Й. Байрис

одне з них за допомогою шурфу розміром 5×5 м, в якому вивчив геологічні нашарування: верхні 0,5 м — еоловий пісок, до глибини 1,5 м — річковий пісок. На видувах у «поховальному сіропеллястому ґрунті, виступають концентровані точки з фрагментами грубостінної ліпної кераміки, орнаментованої вервовочним, ямчастим і гребінчастим орнаментом (бронзова доба)» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 35; ф. 12, спр. 41, с. 2—3]. У блокноті є схема цих пам'яток, за якою згадані дюни є частиною одного підвищення, а відстань між ними становить 200 м [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 12] (рис. 1, II).

3. На дюні розміром 120×100 м викопано канаву, з якої брали пісок для сусідньої греблі на болоті. В ній та видувах знайдено 6 ділянок із слідами давніх кострищ із попелом, вугликами, перепаленими кістками тварин, грубостінною керамікою «бронзової доби» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 35; ф. 12, спр. 41, с. 3]. У блокноті є схема цієї дюни, за якою виявлені кострища розташовані колом, а на схід від дюни розташоване озеро чи болото [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 12 зв.] (рис. 1, III).

4. Дюна розміром 150×80 м посеред заплави, яка оточена канавкою. У видувах залишки

культурного шару з керамікою «енеолітичного типу» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 36; ф. 12, спр. 41, с. 3] (рис. 1, IV).

На згаданій вище донній гряді довжиною понад 1,5 км, що тягнеться від Хотянівки на північ до оз. Нижній Глядин (або «Уранівка» за Ф. А. Козубовським), на її західному боці, що виходить до заплави Дніпра, дослідник знайшов кілька скупчень матеріалу, які об'єднав у 3 пам'ятки.

5. Найбільш характерною і виразною є пам'ятка над озером (рис. 1, V). Тут на різних підвищеннях в трьох місцях, розташованих за кілька сотень метрів одне від одного, також виявлено сліди кострищ з уламками кісток тварин і риби, енеолітичним посудом, уламками печини (чи кераміки — В. К.) з відбитками трави, гілочок, хвої [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 37; ф. 12, спр. 41, с. 3]. У записнику є схема цієї пам'ятки, за якою перше скупчення розташоване навпроти озера, друге — біля його південного закінчення, третє — на південний схід від нього [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 13] (рис. 1, V).

6. Пам'ятку зафіксовано за точками г, д, е щоденника [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 37] (рис. 1, VI). Виявлений тут посуд прикрашено шнуровим і «точечно-тисненим» орнаментом.

7. Пам'ятку зафіксовано за точками ж, з, и щоденника на північно-західній околиці Хотянівки, причому дві останні — на нижній терасі дюн. Матеріал (енеолітичний посуд) доходить до краю села [Там само, с. 37—38] (рис. 1, VII). В записнику є схема останніх (?) місцезнаходжень [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 15].

8. Останню за цей день пам'ятку Ф. А. Козубовський знайшов біля пристані, на березі Дніпра, відділеному від лісу з біостанцією ВУАН довгою старицею. Під товстим (0,75 м) шаром річного піску було зафіксовано культурний шар з вугликами та грубим посудом, орнаментованим «вервовчастим та гребінчастим орнаментом (кераміка “бронзової епохи”)». Скупчення матеріалу розташовувались в 15—25 м одне від одного [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 38; ф. 12, спр. 41, с. 2] (рис. 1, VIII).

У записнику є помітки про знаходження кераміки доби бронзи ще в двох місцях — на південно-західному розі підвищення з лісом, що тягнулось до самого Старосілля, та на західному схилі цього підвищення біля самої біостанції [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1, арк. 16 зв.]. У щоденнику є згадка про останню пам'ятку, правда, датовану вже енеолітичним часом [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 4, с. 38]. За описом місця, це є пам'ятка № 1 в ур. Гористе, виявлена М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис за 10 днів до того (про що нижче). У звіті Ф. А. Козубовський об'єднав в одну пам'ятку в ур. Гористе свої знахідки та результати пошуків М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис (загалом 3 пункти на відрізку 1,5 км).

РОЗВІДКА М. С. МУШКЕТ І Н. Й. БАЙОРИС 13—14.07.1934 р.

Співробітниця Вишгородської експедиції М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис протягом двох днів провадили розвідку в околицях с. Старосілля. За цей час їм вдалося виявити 5 пам'яток (ур. Вовча Нива, Гористе 1, 2, Лобкове, Ороховате) та отримати матеріали від академіка М. Г. Холодного ще з одного (ур. Поле). За описами з щоденника цих розвідок, ці пам'ятки можна більш чи менш впевнено локалізувати на місцевості, використавши карту 1 : 25000 1960 р. (рис. 1, 1—6). Можна зазначити, що пункт Гористе 1, розташований недалеко від біостанції, повторно був обстежений Ф. А. Козубовським 23.07.

З невідомих причин до звіту не потрапили пам'ятки в ур. Вовча Нива і Поле, описані М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис. Можливо, пам'ятка в ур. Поле, яка містила здебільшого пізньосередньовічні матеріали і незначну кількість ліпної кераміки, не вписувалась у формат звіту Ф. А. Козубовського, який хотів зробити акцент на давніх дюнних стоянках. Але чому він не включив до переліку першу пам'ятку, так і залишилось не зрозумілим.

Стосовно пам'яток в ур. Лобкове і Ороховате, то й тут текст звіту викликає запитання.

Зрозуміло, що єдиним джерелом про понад півсотню пам'яток узбережжя Дніпра розвідки 1934 р. є щоденник М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис. Тим не менше у звіті Ф. А. Козубовського з'являється редакторська правка стосовно топографічних прив'язок чи розмірів пам'яток, мета і походження якої не мають пояснення. Зокрема, при описі пам'ятки в ур. Лобкове Ф. А. Козубовський опустил увесь її топографічний опис із прив'язками включно, з якого зрозуміло, що пам'ятка була розташована на північ від села при дорозі на Сваром'я, і помилково зазначив, що та знаходиться на схід від Старосілля [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 6; ф. 12, спр. 41, с. 4]. Стосовно пам'ятки в ур. Ороховате (Оріхувате? — В. К.), то її опис у М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис і текст публікації Ф. А. Козубовського настільки різняться, нібито мова йде зовсім про різні пам'ятки. Порівняйте:

«Продовження пісчаних горбів від ур. Лобкового. На великій видмині (видуві — В. К.), що на північ від неї невелике озеро підняті фрагменти посуду часів пізньої бронзи і раннього заліза. Фрагментів досить багато, переважно без орнаменту. Дніпро від цього урочища протікає на південний захід, приблизно віддалене на 1 1/2 кілометра» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 6].

«Довга, висока пісчана дюна, біля 1,5 км., вкрита лозою та рідким сосновим лісом. В видмах розкриваються сліди давніх кострищ з фрагментами неолітичного посуду та кавалочками перепалених тваринячих костей» [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 4].

У конкретних прикладах розвідки, проведеної у липні 1934 р. біля с. Старосілля на лівому березі Дніпра навпроти Межигір'я і Вишгорода, відобразились ті проблеми, які супроводжували українську археологію під час здійснення розвідок як у 1920—30-х рр., так і в подальший час. Вони мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, і завжди від особистості дослідника залежало, який баланс цих складових мав місце в дослідженні і як він впливав на якість проведеної розвідки.

Серед резервів якісного проведення розвідок, які компенсували фактичну заборону в радянській час користування топографічними картами, були повсякчасне використання компасу і створення окомірних планів і схем, тобто наявність навичок креслення і малювання. Для усвідомлення цієї необхідності, зазвичай, вимагався досвід проведення розвідок, якого, на жаль, бракувало тогочасному поколінню дослідників. На прикладі досліджень Ф. А. Козубовського біля с. Старосілля ми бачимо, як важко йому давалась фіксація пам'яток, як ця плутанина в розмірах пам'яток, їх прив'язці, орієнтації і розташуванні відносно одна до іншої присутня в різній польовій документації (блокнот, щоденник, схеми). Незрозумілим

е, за яким принципом, крім хронологічного, під час розглядуваної розвідки окремі пункти знахідок, які розташовувались за кілька сотень метрів (у прикладі з ур. Гористе — за 1,5 км), об'єднувались в одну пам'ятку.

Ще одна болюча проблема вітчизняної археології, яка також проявилась під час розвідки 1934 р. — некоректна прив'язка пам'яток до населених пунктів. Усі виявлені пам'ятки під час тієї розвідки було прив'язано до с. Старосілля, хоча пам'ятки в ур. Привитівка, як зазначав сам Ф. А. Козубовський, розташовувались на полях с. Хотянівки, а одна з пам'яток просто виходила на північно-західний край цього села. Пам'ятка в ур. Іструби знаходилась значно ближче до Сваром'я, ніж до Старосілля.

Під час розвідки А. П. Савчука 1951 р. в рамках роботи експедиції «Великий Київ» були обстежені землі біля сс. Старосілля і Хотянівка. Дослідник знав про матеріали розвідки 1934 р. в цьому районі, але на початку свого звіту не послався на них. Як правило, датування пам'яток А. П. Савчуком та дослідниками 1934 р. суттєво різняться. Зокрема, на пам'ятці Вовча Нива знайдено кераміку доби бронзи і ранньозалізного часу, в ур. Гористе біля біостанції — зарубинецької культури (могильник?). Біля Хотянівки на берегах оз. Марминського та в ур. Коло Пасіки (вірогідно сюди потрапила частина пунктів з описаних Ф. А. Козубовським пам'яток в ур. Привитівка) — пам'ятки неоліту, доби бронзи та ранньозалізного часу [Савчук, 1951/8г, с. 1—6]. Також іншим часом — а саме добою бронзи і ранньоскіфським часом — були продатовані знахідки з гряди дюн біля оз. Нижній Глядин та навпроти оз. Марминського (ур. Кут), описані нами під № 5, 6 розвідки 23.07.1934 р. (див. вище) [Там само, с. 7].

З названих пам'яток, виявлених під час розвідки 1934 р., в площі Київського водосховища знаходяться пам'ятки в ур. Вовча Нива, Лобкове, Ороховате, Поле. Повністю забудовані дачними будинками пам'ятки в ур. Привитівка (оз. Марминське) і, частково, біля оз. Нижній Глядин і на північно-західному краю с. Хотянівка. Вірогідно, сильно пошкоджені або знищені пам'ятки в ур. Гористе, оскільки по його краю проходить берегова дамба водосховища. Вціліли лише пам'ятки, розташовані на гряді дюн між Хотянівкою і оз. Нижній Глядин (рис. 1).

РОЗВІДКА ПО УЗБЕРЕЖЖЮ ДНІПРА

М. С. МУШКЕТ ТА Н. Й. БАЙОРИС
15—30.07.1934 р.

15 липня М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис оглянули дюни вздовж заплавлених стариць-озер між сс. Сваром'ям і Тарасовичами. Вони знайшли 2 пам'ятки доби раннього заліза (ур. Груд і

Підборне) (рис. 2, 7—8), першу з яких Ф. А. Козубовський у звіті передатував на добу бронзи [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 9—10; ф. 12, спр. 41, с. 4]. Відзначимо, що в 1960 р. під час роботи експедиції О. І. Тереножкіна, на цій же ділянці берега біля озер Подбиричче (поруч із Лебедівкою) та Ошвин (на південь від Тарасовичів) було виявлено 2 поселення часів Київської Русі [Тереножкін, 1960/1, с. 35—36].

Переїхавши з лівого берега на правий, учасниці розвідки в наступні кілька днів оглянули узбережжя Дніпра від Глібівки до Толокунської Рудні. 16 липня були обстежені 3 неолітичні стоянки на дюнах в заплаві Дніпра біля Глібівки — на північний захід від пристані (ур. Горби) та на схід від села, по обох берегах р. Пеховки: на її правому (південному) березі — в ур. Охайова Нива, на лівому — в ур. Мостове (рис. 2, 9—11). Схема пам'яток в щоденнику М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис дозволила локалізувати ці, зараз затоплені, пам'ятки. Також вони описали курган на колгоспному полі при дорозі на Козаровичі висотою до 2,5 м (позначений на карті РККА) [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 10—14, 20—21]. У звіті Ф. А. Козубовський скоротив прив'язки пам'яток, але додав лаконічну характеристику знахідок. Крім того, він переправив назву урочища на Остапову Ниву, а інформацію про курган опустив [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 4—5].

17 і 20 липня були обстежені околиці с. Ясногородка. На дюнах на схід і південний схід від села (ур. Олесня, Перекоп, Виношевка), а також на північний схід від села (ур. Волячі Могилки, Церковище на р. Толокунка) було виявлено ліпну кераміку, яку М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис датували ранньозалізним часом [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 14—20, 26—27] (рис. 2, 12—14, 19—20). Ф. А. Козубовський у публікації виправив датування пам'яток, вказавши на добу бронзи. Разом із тим, при редагуванні тексту щоденника розвідки М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис він переплутав напрямки, вказавши розташування ур. Волячі Могилки «перед селом з півдня» [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 6], в той час як в щоденнику чітко вказано «не доходячи до села (Ясногородки — В. К.) від с. Толокунь», тобто, з північного сходу. В 1960 р. експедиція О. І. Тереножкіна виявила в ур. Перекоп та на схід від села кераміку доби бронзи [Тереножкін, 1960/1, с. 56, 61, пункти № 45, 53]. В 1962 р. С. С. Березанська провела обстеження і шурфування поселення в ур. Церковище, матеріал з якого було датовано добою бронзи [Телегин і др., 1962/15, с. 52], тобто, підтвердилось уточнене датування пам'яток у звіті Ф. А. Козубовського. Зазначимо, що у звіті експедиції 1962 р. є посилання на текст звіту Ф. А. Козубовського про розвідку 1934 р. [Там само, с. 2].

19 червня дослідниці на пароплаві прибули на пристань Пічки, що розташовувалась у гирлі

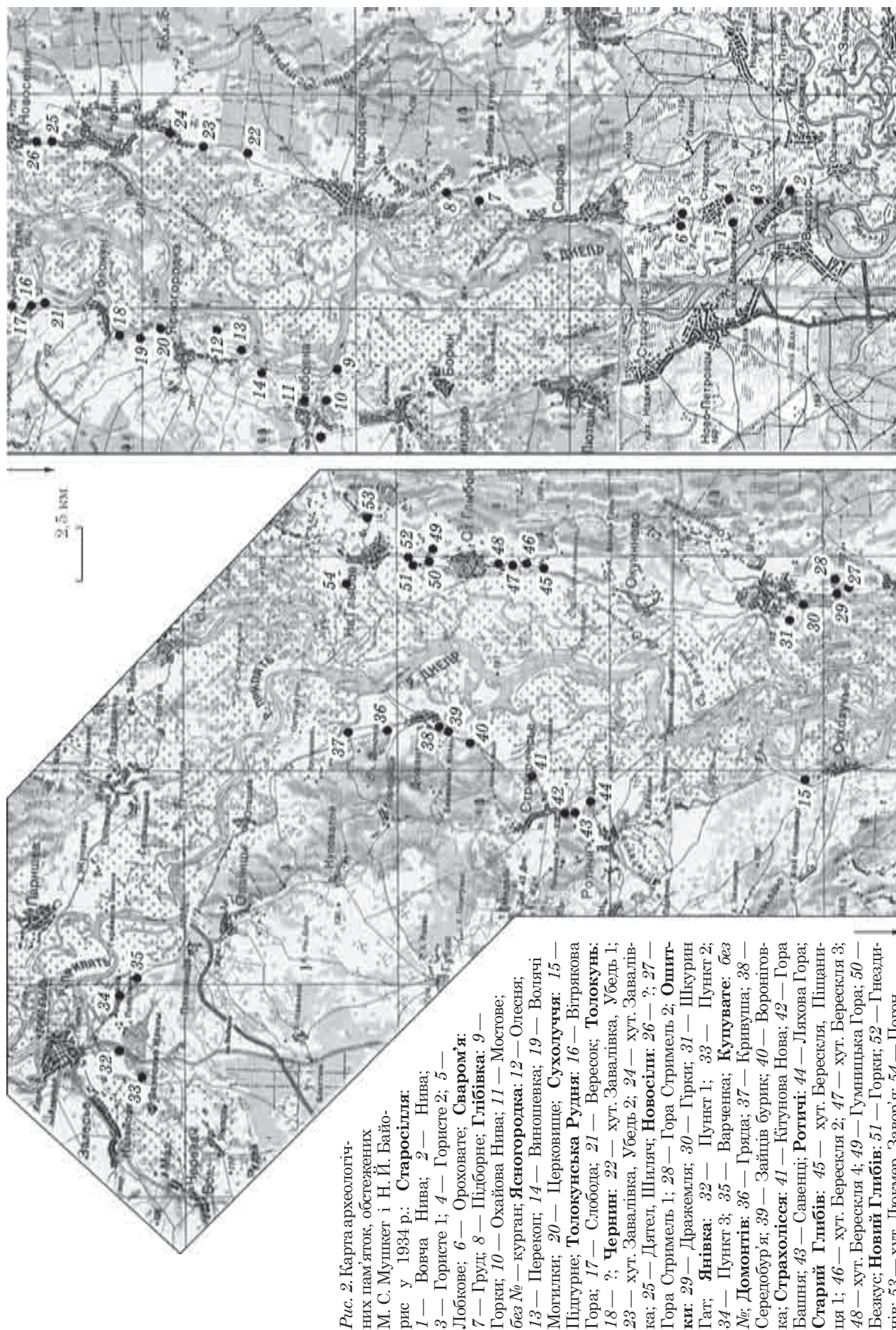

Рис. 2. Карта археологічних пам'яток, обстежених М. С. Мушкет і Н. Й. Байо-рис у 1934 р.: **Старосілля**: 1 — Вовча Нива; 2 — Нива; 3 — Гористе 1; 4 — Гористе 2; 5 — Лобкове; 6 — Ороховате; **Сваром'я**: 7 — Груд; 8 — Підборне; **Глібівка**: 9 — Горки; 10 — Охайова Нива; 11 — Мостове; без № — курган; **Ясногородка**: 12 — Олесня; 13 — Перекоп; 14 — Виношівка; 19 — Волячі Могилки; 20 — Церковлице; **Сухолуччя**: 15 — Підгурне; **Толокунська Рудня**: 16 — Вітрякова Гора; 17 — Слобода; 21 — Вересок; **Толокунь**: 18 — ?; **Чернин**: 22 — хут. Завалівка, Убель 1; 23 — хут. Завалівка, Убель 2; 24 — хут. Завалівка; 25 — Дятел, Шилич; **Новосілі**: 26 — ?; 27 — Гора Стримель 1; 28 — Гора Стримель 2; **Ошипки**: 29 — Дражемля; 30 — Гурки; 31 — Шкурин Гат; **Янівка**: 32 — Пункт 1; 33 — Пункт 2; 34 — Пункт 3; 35 — Варченка; **Купувате**: без №; **Домонти**: 36 — Града; 37 — Кривуша; 38 — Середобур'я; 39 — Зайців бурик; 40 — Воронігівка; **Страхолисся**: 41 — Кігунова Нова; 42 — Гора Башня; 43 — Савенці; **Рогичі**: 44 — Ляхова Гора; **Старий Глібів**: 45 — хут. Берескля, Піщаниця 1; 46 — хут. Берескля 2; 47 — хут. Берескля 3; 48 — хут. Берескля 4; 49 — Гумницька Гора; 50 — Безкус; **Новий Глібів**: 51 — Горки; 52 — Гнездиць; 53 — хут. Люкмер, Завор'я; 54 — Потон

р. Тетерів, і почали рухатись за течією на південь. На високому корінному березі на північ від с. Сухолуччя (рис. 2, 15), над озером-старицею Підгорне (підписане на трьохверстовій карті) вони знайшли невиразну ліпну кераміку, фрагменти якої «без орнаменту в малих уламках і тому не даються для датування». Ф. А. Козубовський в публікації відніс її до ранньозалізного часу. У щоденнику М. С. Мушкет назва урочища записана у викривленій формі — «Підгурне». До того ж, у заголовку щоденника відносно прив'язки цього пункту вжита назва села у формі «Сухолісьє», хоча в самому запису стоїть більш точне «Сухолуччя». Ф. А. Козубовський, не перевірявши назву села, в звіті використав назву «Сухолісьє» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 22; ф. 12, спр. 41, с. 6].

На південно-східному краю с. Толокунська Рудня, на лівому березі р. Жид в ур. Вітрякова Гора (на трьохверстовій карті тут позначено вітряк — *В. К.*) було виявлено кераміку ранньозалізного часу. Аналогічну кераміку знайдено в ур. Слобода над р. Гнилятин (вірогідно, стариця Дніпра — *В. К.*) між Толокунською Руднею і Сухолуччям, та при виїзді з села на Толокунь в ур. Вересок, на правому березі р. Жид (рис. 2, 16—17, 21). Ф. А. Козубовський подав скорочену інформацію про ці пам'ятки, змінивши назву р. Гнилятин на добре знайому йому Гнилопять. Зазначимо, що і М. С. Мушкет не давалась назва Толокунська Рудня, яку вона тричі записала в щоденнику як «Толукунська», ще раз — як «Толукнянська» [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 23—25; ф. 12, спр. 41, с. 6].

20 червня на південному краю с. Толокунь, при дорозі на Ясногородку була виявлена кераміка, яку було віднесено до ранньозалізного віку (рис. 2, 18). Ф. А. Козубовський передатував її бронзовим віком [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 25; ф. 12, спр. 41, с. 6].

Оскільки переважна більшість виявлених в 1934 р. пам'яток між Глібівкою і Сухолуччям розташовувалась на дюнах в заплаві Дніпра, вони затоплені водосховищем. Вірогідно, залишились неушкодженими пам'ятки в ур. Підгірне (Сухолуччя), Вітрякова Гора і Вересок (колишня Толокунська Рудня).

21 липня розвідка знову була продовжена на лівому березі Дніпра. На південному краю с. Чернин (хут. Завалівка) в ур. Убодь (Убедь), в самому хуторі та в ур. Дятел і Шиляч на північ від Чернина (рис. 2, 22—25) виявлено матеріали доби неоліту та більш пізні. Ф. А. Козубовський відмічає, що місць знахідок матеріалу на південь і північ від села виявлено понад 10 [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 28, 30—33; ф. 12, спр. 41, с. 6—7].

Під час розвідки 1951 р. А. П. Савчук оглянув урочище Убодь (Убедь), посилаючись на М. С. Мушкет, але знайшов незначну кількість кераміки [Савчук, 1951/8г, с. 11]. В 1960 р. експедиція О. І. Тереножкіна знайшла в цьому

урочищі кераміку доби бронзи [Тереножкін, 1960/1, с. 30]. У 1962 р. в цьому ж урочищі був досліджений могильник пізньотрипільського часу та виявлені матеріали доби бронзи, а в Завалівці (ур. Перетичок) — неолітична стоянка [Телегин и др., 1962/15, с. 11, 23, 35]. Матеріали різного часу виявлено і на північ від Чернина [Тереножкін, 1960/1, с. 24].

На північ від Новосілок, між заплавою і великим болотом, на піщаному підвищенні (гора Стримель) було виявлено кераміку пізньонеолітичного часу. Іншу пам'ятку з подібними матеріалами зафіксовано ще далі на північ, де посеред дюн розташована болотяна низовина [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 33—36] (рис. 2, 27—28). У звіті назву урочища Ф. А. Козубовський змінив на гору Стрижень [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 7].

Пам'ятки в ур. Стримель активно вивчались в післявоєнний час. А. П. Савчук знайшов там 6 місць розповсюдження знахідок доби бронзи—ранньозалізного часу [Савчук, 1951/8г, с. 12—13]. У 1960 р. тут було виявлено 3 пункти (№ 14, 17, 18) з матеріалами неоліту і бронзової доби [Тереножкін, 1960/1, с. 17—18, 19—20].

22 липня огляд цієї ділянки лівого берега Дніпра було завершено біля с. Ошитки. На південь від нього в ур. Дражемля, Гірка, Шкурин Гай (рис. 2, 29—31) знайдено матеріали пізньонеолітичного часу [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 36—40]. В щоденнику на схемі розташування цих урочищ при дорозі з Новосілок в Ошитки не з того боку поставлено підпис «Ошитки», що ввело в оману Ф. А. Козубовського, який розташував ці пам'ятки на схід і північний схід від с. Ошитки [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 7]. Назву останнього з урочищ в щоденнику записано як «гат» (гать? — *В. К.*), а форму «гай» прийняв Ф. А. Козубовський.

Ці урочища також обстежувались у 1951 і на початку 1960-х рр. А. П. Савчук в ур. На Гірках, на його протилежних кінцях, знайшов сліди двох пізньонеолітичних стоянок [Савчук, 1951/8г, с. 14]. Під час роботи експедиції О. І. Тереножкіна в ур. Дражемля (Дражемль) та Гірки виявлено пам'ятки № 10, 11, 20, 21 неоліту, енеоліту, доби бронзи [Тереножкін, 1960/1, с. 21—23]. Згадані пам'ятки № 10, 11 було обстежено і в 1962 р. [Телегин и др., 1962/15, с. 10—11].

Переважна більшість пам'яток між Тарасовичами і Ошитками затоплена водосховищем чи зрита при формуванні його східного берега. Від Завалівки залишилась вузька смуга суші в морі, як і від гребеню дюн в ур. Стримель.

23 липня М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис прибули на пристань Пічки, а потім — до Чорнобиля, для зустрічі з керівництвом експедиції. Останній етап розвідки на правому березі Дніпра, між рр. Уж і Тетерів, розпочався 25 липня.

Біля с. Янівка було виявлено 2 стоянки неолітичного часу. Найбільша з них розташову-

валася на правому березі Ужа, біля дороги на Горностайпіль (рис. 2, 32—33). Тут на ділянці 200 × 180 м було знайдено уламки посуду і багато кременю, з якого, як відмітив Ф. А. Козубовський, до 10 % становили знаряддя: скребачки, різачки, ножі. Другу стоянку було виявлено в 0,5 км вище за течією, між р. Уж та болотом. Ще 2 пам'ятки з кременем і керамікою виявлені на східному краю села і далі на підвищенні біля дороги на Плитовище в ур. Варченка (рис. 2, 34—35). Ф. А. Козубовський при описі пам'яток не згадав останню, вказавши на фіксацію в пунктах 2, 3 попелястих плям і слідів вогнищ [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 40—44; ф. 12, спр. 41, с. 7—8].

На південно-східному краю с. Купувате при дорозі до с. Городище було зібрано незначну кількість ліпного неорнаментованого посуду, який був продатований Ф. А. Козубовським як пізньонеолітичний [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 44—45; ф. 12, спр. 41, с. 8].

27 липня дослідниці оглянули місцевість навколо с. Домонтів (передана ними та Ф. А. Козубовським у формі Домантівка), де виявили 5 пам'яток (рис. 2, 36—40). Знахідки в ур. Гряди над болотом, за північним краєм села біля дороги на Чорнобиль, та в ур. Кривуша, розташованим на березі затоки Дніпра в 2,8 км на північ від села (місце уточнено при порівнянні схеми з щоденника з картою РККА — В. К.), Ф. А. Козубовський відніс до неолітичного часу [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 45—48; ф. 12, спр. 41, с. 8].

На південному краю села на лівому березі протоки Дніпра р. Клепань у видуві на площі 120 × 80 м було виявлено багато уламків кераміки ранньозалізного часу та людські кістки. Ф. А. Козубовський вважав, що вони відносяться до більш пізнього часу, хоча М. С. Мушкет та Н. Й. Байорис відмітили, що ніхто з місцевих жителів не пам'ятає, щоби там було кладовище [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 49—50; ф. 12, спр. 41, с. 8—9]. Пам'ятка розташовувалася на правому березі протоки, де і село, про що свідчить повторна помилка визначення берега в описі наступної пам'ятки в ур. Зайців бурик (буряк? — В. К.). Зазначається, що вона розташована біля дороги на Страхолісся, в 200 м від лівого (правого — В. К.) берега Клепані. Ще одна пам'ятка з подібним неолітичним матеріалом розташована в 0,5 км далі по дорозі, між двома місточками (позначені на карті РККА — В. К.), в ур. Вороніговка (Воронічовка? — В. К.) [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 51—52; ф. 12, спр. 41, с. 9].

У 1960 р. загін І. І. Артеменка обстежив 6 пам'яток (№ 14—19) біля Домонтова, в яких знайдено матеріали доби бронзи і ранньозалізного часу, а також окремі неоліту і ранньослов'янського часу [Артеменко, 1960/1а, с. 4—6]. Вірогідно, частину цих пам'яток було відкрито 1934 р. Ще 3 пам'ятки, в тому числі

неолітичне поселення в ур. Вороніговка, зафіксовано в 1962 р. [Телегин и др., 1962/15, с. 21, 22, 58].

Біля Страхолісся М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис виявили 3 пам'ятки — в 2 км на схід від села, при дорозі з Домонтова (ур. Кітунова Нива), та на дюнах між Староліссям і Ротичами (ур. Башня, Савенці) [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 52—54] (рис. 2, 41—43). Ф. А. Козубовський у звіті об'єднав дві останні пам'ятки в одну [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 9]. Не виключено, що пам'ятка в ур. Кітунова Нива, під іншою назвою, була обстежена в 1962 р. при дорозі на Домонтів [Телегин и др., 1962/15, с. 57—58].

Останню пам'ятку розвідки 1934 р. на правому березі Дніпра було виявлено 28 липня біля с. Ротичі. Висока дюна (ур. Ляхова Гора) розташовувалася у заплаві біля насипу-греблі, що йшов до мосту через Дніпро (рис. 2, 44). На її видухах зібрано неорнаментований ліпний посуд [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 54—55; ф. 12, спр. 41, с. 9]. Нечисленну невиразну ліпну кераміку в цьому урочищі було знайдено в 1962 р. [Телегин и др., 1962/15, с. 68].

Співставлення топографічної карти з уточненими місцями виявлених розвідкою 1934 р. пам'яток від Янівки до Ротичів із знімками Google Earth засвідчує, що переважна більшість пам'яток збереглася. Пам'ятки від р. Уж до Домонтова розташовані в зоні лісу, інші (ур. Вороніговка, Ляхова гора) — на островах. Напевне затопленою є пам'ятка в ур. Кітунова Нива, якщо тільки дослідниці правильно вказали відстань від неї до Страхолісся.

Заключний етап розвідки узбережжя Дніпра відбувся 29—30 липня 1934 р. Були обстежені ділянки заплави біля сіл Старий і Новий Глибів. На південь від Старого Глибова, при дорозі з Окунінового, біля хут. Берескля на дюнах виявлено 4 пам'ятки, на двох з яких виявлено невизначений ліпний посуд, на третьому — кераміку доби бронзи, на четвертому, найближчому до села, кераміку ранньозалізного часу [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 55—59] (рис. 2, 45—48).

При описі цих пам'яток Ф. А. Козубовський помилився в їх розташуванні, локалізувавши їх на схід від села. Вірогідно, він прийняв згадане в щоденнику болото заплави Дніпра за велике болото Видра, яке тягнеться з півночі на південь паралельно долині Дніпра. Він не звернув увагу на схему пам'яток з щоденника М. С. Мушкет, на якій вказана дорога з Окунінового, що проходить повз дюни з пам'ятками, і відстань до Дніпра — 2,5 км [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 9, 10]. Болото Видра розташовувалось приблизно у 8 км від русла річки.

Ще 2 пам'ятки біля Старого Глибова виявлені на північний схід (ур. Гумницька Гора) і в 0,5 км на північ від села, при дорозі на Новий Глибів (ур. Безнус чи Безкус) (рис. 2, 49—50).

Останню з пам'яток Ф. А. Козубовський не згадав у звіті [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 59—60; ф. 12, спр. 41, с. 10]. Описані пам'ятки на північ і південь від Старого Глибова були обстежені О. І. Тереножкіним та І. І. Артеменком у 1960 р. Виявлена кераміка переважно відносилась до доби бронзи [Тереножкін, 1960/1, с. 3, № 1; Артеменко, 1960/1а, с. 3, № 6—9].

По дорозі до Нового Глибова, в 2 км від нього на південь, в ур. Горки була виявлена ліпна кераміка. За 3 тижні до цього з дюни брали пісок для розташованої поруч греблі і знайшли 5 цілих посудин, 4 з яких селяни розбили, а вцілілу місцевий мешканець Я. О. Сірий передав експедиції. В 0,5 км на північний схід від попередньої пам'ятки, на великій дюні (ур. Гнездичов) виявлено ліпний посуд. Ще одну пам'ятку було зафіксовано біля хут. Лукмер в ур. Завор'є, за 2 км на схід від Н. Глибова. Останню пам'ятку розвідки було виявлено в заплаві (ур. Погон) по дорозі на пристань, в 0,7 км від села (рис. 2, 51—54). На площі 200 × 180 м було знайдено велику кількість кераміки, серед якої «в значній кількості подібуються і орнаментовані» доби раннього заліза [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 5, с. 60—64]. При описі цих пам'яток Ф. А. Козубовський знову припустився низки помилок, розташувавши пам'ятку в ур. Горки на схід від села, а відстань між нею і другою пам'яткою в ур. Гнездичов (0,5 км) видав за відстань від пам'ятки до села. Серед знахідок з поселення в заплаві він, на противагу інформації з щоденника М. С. Мушкет, згадав лише неорнаментований посуд [НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 41, с. 10].

Більшість пам'яток, виявлених у 1934 р. в районі Старого і Нового Глибова, збереглися. Частина з них, яка розташовувалась ближче до Дніпра, підтоплена водосховищем. Напевне затопленим є лише поселення в ур. Погон.

Таким чином, під час розвідки 1934 р. Ф. А. Козубовський знайшов в районі с. Старосілля щонайменше 9 пам'яток. М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис згадують у щоденнику своїх розвідок 56 пам'яток, з яких 54 отримали нумерацію (рис. 2). Як видно з карти пам'яток і опису маршрутів їх розвідки, дослідниці рухались переважно у меридіальному напрямку, від села до села уздовж Дніпра, так що більшість виявлених пам'яток розташовувалась біля доріг, якими пересувались учасниці розвідки. У кількох випадках вони знаходили пам'ятки безпосередньо у заплаві, коли рухались від пристані (с. Глібівка) або до неї (с. Новий Глібів). В інших випадках пам'ятки виявлено на високих дюнних підвищеннях, переважно на віддалі від Дніпра, або на його корінному правому березі.

На обстеженій розвідкою території є кілька ділянок, пропущених М. С. Мушкет і Н. Й. Байорис. Зокрема, на відрізу Плитовище—Опачинці—Купувате—Городище дов-

жиною близько 12 км (правий берег нижньої течії р. Прип'ять) ними зафіксовано всього 1 пам'ятку. При цьому вони оминули й с. Оташів на самому березі Прип'яті. Ймовірно, відсутність видувів, залісненість території і необхідність завершення розвідки до кінця липня не сприяли відкриттю пам'яток на цій ділянці. Невеликі пропуски фіксуються і на лівому березі (сс. Тарасовичі, Окунінове), пов'язані з переїздами з одного берега Дніпра на інший.

Як вже зазначалось, датування виявлених матеріалів, запропоноване М. С. Мушкет, у значній кількості випадків було уточнене Ф. А. Козубовським. Вірогідно, коли матеріали прибули до Києва, на стадії камеральної обробки вони були оглянуті іншими фахівцями, і ці уточнення були зафіксовані у звіті Ф. А. Козубовського. Значна частина датувань матеріалів розвідки була підтверджена під час нових обстежень цих пам'яток у 1950—60-х рр.

Оскільки розвідка провадилась у липні, жінкам-дослідницям було дуже важко в спекотну погоду. Ф. А. Козубовський, який керував у цей час розкопками у Вишгороді, відзначив у своєму щоденнику під 18.07: «Цілий день стоїть страшна спека і задуха. Працювати серед дня неможливо. Перерва — з 10 год. ранку до 4 год. вечора» [Козюба, 2011, с. 74]. Крім того, певні ділянки заплави були зайняті полями, на яких через сільгоспкультури неможливо було провадити обстеження, що відмітили у своїх щоденниках Ф. А. Козубовський для ур. Привитівка (між сс. Старосіллям і Хотянівкою) і М. С. Мушкет для ур. Кривуша (біля Домонтова). Вірогідно, з цієї ж причини дослідникам не були доступні й городи в самих селах.

І ще одне спостереження. При розвідці співробітники ПМК орієнтувались, передусім, на огляд видувів, чи, як тоді їх називали, видимів, на піщаних дюнах. Давні культурні нашарування в переважній більшості були перекриті товстим (іноді — у кілька метрів) шаром еолових пісків. На нашу думку, саме ця обставина (крім згаданої неможливості обстеження територій самих сіл) позначилась на повній відсутності серед виявлених у 1934 р. пам'яток доби Київської Русі і більш пізніх. Вірогідно, матеріали цього часу були на поверхні і не зустрічались у видувах на більшій глибині. Під час розвідок початку 1960-х рр. цих же територій були знайдені пам'ятки і ранньослов'янського, і давньоруського часу. Зазначимо, що с. Чернин відоме з XV ст., а сс. Сваром'я, Тарасовичі, Новосілки, Ошитки, Глібів, Домонтів — з XVI ст.

Значення розвідки 1934 р. важко перебільшити. Було відкрито десятки пам'яток доби неоліту, бронзи, ранньозалізного часу. Серед них були одні з перших пам'яток доби бронзи, відкриті у Середньому Придніпров'ї. Вперше у 1934 р. було знайдено матеріали пізньої бронзи, які згодом отримали назву лебединський

тип. Завдяки цій розвідці дослідники 1950—60-х рр. мали можливість повторно обстежити частину виявлених тоді пам'яток і відкрити багато нових.

І, насамкінець, кілька слів про учасниць розвідки 1934 р. Марія Степанівна Мушкет¹ народилася в 1899 р. У 1926—1934 рр. працювала в Кабінеті антропології і етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН і займалась вивченням первісного суспільства. У 1927 р. проводила розвідки на нижньому Тетереві на Київщині, у 1928 р. — на р. Ірша на Коростенщині і Малинщині (Житомирська обл.) [Мушкет, 1928; 1930; Яненко, 2012, с. 127—128, 131]. Досвід пошуку пам'яток кам'яної доби, набутий нею під час цих робіт, вірогідно, став вирішальним при формуванні складу і завдань розвідки 1934 р. М. С. Мушкет потрапила у хвилю репресій і 26.04.1938 р. її було розстріляно [Інститут..., 2015, с. 528].

Ще менше ми знаємо про Надію Йосипівну Байорис. На початку 30-х рр. вона, разом із Т. М. Мовчанівським та іншими, входила до складу комісії для обстеження Археологічного музею ВУАК. У Науковому архіві ІА НАН України зберігся російськомовний щоденник за 1937 р., який вела Н. Й. Байорис під час розкопок садиби Десятинної церкви [ІА НАНУ, ф. 60, оп. 6, спр. 37]. Оскільки серед учасників розкопок Десятинної церкви 1938—39 рр. її нема, ймовірно, Н. Й. Байорис також було репресовано.

1. Висловлюємо подяку А. С. Яненко за надану інформацію про біографію М. С. Мушкет.

Артёменко И. И. Отчёт Припятско-Днепровского отряда Киевской экспедиции о разведке в зоне затопления Киевской ГЭС в 1960 году / НА ІА НАН України, ф. 64. — 1960/1а. — 8 с., 2 рис.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.

Козубовський Ф. А. Стоянки родових громад на польських дюнах // НЗ ПМК. — К.: Вид-во УАН, 1934. — Кн. 1. — С. 21—39.

Козюба В. К. Вишгородська археологічна експедиція 1934 р. (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАНУ) // Старожитності Вишгородщини. — Вишгород, 2011. — С. 61—107.

Мушкет М. Передісторичні розвідки в Північній Київщині (Узбережжя р. Тетерева) // Антропологія — 1927. — К., 1928. — Вип. I. — С. 109—118.

Мушкет М. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928 // Антропологія — 1929. — К., 1930. — Вип. III. — С. 241—249.

НА ІА НАН України, ф. 12 (фонд наукових робіт), спр. 41, 11 с.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 652, 1 + 1 арк.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 2 (ПМК/Вишгород), спр. 1, 32 арк.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 2, спр. 4, 47 с.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 2, спр. 5, 64 + 2 с.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 6 (ПМК/Київ), спр. 37, 43 арк.

Савчук А. П. Звіт за археологічні розвідки експедиції «Великий Київ» в 1951 році на території Вищедубечанського району Київської області / НА ІА НАН України, ф. 64. — 1951/8г. — 16 с. + рис.

Телегин Д. Я., Березанская С. С., Митрофанова В. И., Круц В. А. Отчёт об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г. / НА ІА НАН України, ф. 64. — 1962/15. — 83 + 4 с.

Тереножкин А. И. Отчёт о работе Киево-Полесской археологической экспедиции Института археологии АН УССР 1960 г. / НА ІА НАН України, ф. 64. — 1960/1. — 80 с.

Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии и этнологии имени Ф. К. Вовка (1921—1933 гг.): археологический аспект деятельности // Вопросы музеологии. — 2012. — Вып. 1 (5). — С. 124—132.

В. К. Козюба

РАЗВЕДКА БЕРЕГОВ ДНЕПРА ПОД РУКОВОДСТВОМ Ф. А. КОЗУБОВСКОГО В ИЮЛЕ 1934 года

В статье рассматриваются ход и результаты разведки, проведённой под руководством Ф. А. Козубовского в 1934 году вдоль обоих берегов Днепра на промежутке от Вышгорода до Чернобыля. В результате проведённых исследований было обнаружено более 60 памятников, преимущественно эпохи неолита, бронзы и раннежелезного времени.

Эти работы послужили основой для успешных исследований указанной территории в 1950—60-х гг. Участники разведки были репрессированы в конце 1930-х гг. и не смогли в полной мере опубликовать результаты выполненных работ. Значительная часть обнаруженных в 1934 г. археологических памятников на сегодня затоплена водами Киевского водохранилища.

Ключевые слова: археологическая разведка, археологический памятник, побережье Днепра, Ф. А. Козубовский.

V. K. Kozubya

SURVEY OF F. A. KOZUBOVSKIY ON THE DNIEPER RIVER BANK IN JULY 1934

The article reviews course and results of F. A. Kozubovskiy survey made in 1934 along the banks of the Dnieper from Vyshgorod to Chernobyl. Over 60 sites, mainly Neolithic, Bronze Age and the early time were found as a result of the search.

This work formed the basis for the successful exploration of the territory in the 1950—60^s. The participants of survey of 1934 were repressed in the late 1930^s. Most of archaeological sites discovered in 1934 were flooded by the Kiev reservoir.

Keywords: archaeological exploration, archaeological site, coast of the Dnieper, F. A. Kozubovskiy.

Одержано 17.10.2016

УДК: 902-028.42(91):061.2

О. О. Тарабукін

АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ: ІСТОРІЯ, ПЕРСОНАЛІЇ, КОЛЕКЦІЇ

У статті висвітлюється діяльність Товариства дослідників Волині і внесок його членів в галузі дослідження археологічної спадщини на теренах Східної Волині. Простежується також процес формування археологічної збірки музею товариства, визначаються джерела поповнення, час надходження, склад та походження окремих колекцій старожитностей.

Ключові слова: Товариство дослідників Волині, Східна Волинь, дослідження, археологічна спадщина, старожитності, музей, археологічна збірка, колекції.

У першій чверті ХХ ст. важливу роль в археологічному вивченні території Східної Волині відіграло Товариство дослідників Волині (далі — ТДВ). Окремі сторінки з історії його діяльності, переважно в контексті становлення і розвитку краєзнавчого руху та музейної справи у краї, висвітлювали у своїх працях Р. В. Маньковська, Н. В. Ланчук, М. Ю. Костриця та І. І. Ярмошик [Маньковська, 1994, с. 402—403; Ланчук, 1995, с. 12; Костриця, 2001, с. 114—116; Ярмошик, 2006, с. 76—78]. При цьому, основну увагу дослідники звернули на природничо-історичний та етнографічний напрямки. Для аналізу і оцінки доробку в археологічній сфері використовувалися лише статті надруковані у працях товариства. Інші ж матеріали, як от повідомлення і невеличкі замітки надруковані в часописах «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» та інших періодичних виданнях, залишилися поза увагою науковців і краєзнавців. Археологічна тематика у діяльності товариства зацікавила відомого археолога І. К. Свешнікова. Дослідник переважно акцентував увагу на проблематиці дослідницької роботи історичної секції товариства, яку очолював

© О. О. ТАРАБУКІН, 2017

Я. В. Яроцький і навів перелік основних питань [Свешніков, 1974, с. 9]. Хоча історія ТДВ цікавила багатьох дослідників, і в цьому контексті зроблено чимало, все ж деякі аспекти, зокрема, й археологічний напрямок у діяльності товариства розглянуто досить обмежено і недостатньо повно. Серед основних персоналій, що зробили вагомий внесок у вивченні археологічної спадщини Східної Волині здебільшого називають Я. В. Яроцького та С. С. Гамченка. Про інших згадують лише побіжно. Досі не визначено особистий внесок членів товариства у дослідженні пам'яток давнини краю. Поза увагою залишилися напрямки, мета і завдання досліджень окремих територій регіону та об'єктів, які цікавили дослідників, методи досліджень місцевостей і окремих пам'яток давнини. Фактично нічого невідомо про склад і подальшу долю зібраних під час експедиційних досліджень матеріалів, як формувалася археологічна збірка ТДВ, які були джерела поповнення, де і як зберігалися речові знахідки, хто займався їх вивченням та упорядкуванням, як вони обліковувалися, наявні колекції та їх походження, тощо. Отже, цілісного уявлення про археологічний напрямок у діяльності ТДВ ми досі не маємо. Тому, ґрунтуючись на друкованих і архівних матеріалах, робимо спробу систематизувати дані і висвітлити діяльність ТДВ, визначити особистий внесок його членів у галузі археологічного вивчення Східної Волині, а також поповнені та упорядковані колекції старожитностей, які зберігалися у музеї, склад та походження окремих з них.

У другій половині ХІХ ст. вивченням археологічної спадщини на зазначеній території епізодично займалися фахівці, які у тій чи іншій мірі залучалися до роботи, переважно, для виконання вузькопрофільних завдань Волин-

ського губернського статистичного комітету. Але самостійно цілеспрямованих наукових досліджень у краї у цій галузі останній не здійснював. Тим більше, що це не входило до його офіційних повноважень. Робота у цьому напрямку переважно виконувалася на замовлення вищих урядових структур, окремих установ, закладів і наукових товариств.

Окремі питання археології входили й до кола інтересів створеного у Житомирі 2 січня 1894 р. Волинського Церковно-археологічного товариства (далі — ВЦАТ). Однак вивчення пам'яток давнини краю переважно обмежувалося збором відомостей. Інформація про них, за вимогою єпархіального керівництва повинна була відображатися у церковно-приходських літописах. Один з його примірників для вивчення, подальшого використання та зберігання обов'язково надсилався до Волинського єпархіального давньосховища. Туди ж надходили окремі речові знахідки виявлені священиками у межах своїх приходів. Зібрані і висвітлені на сторінках приходських літописів матеріали археологічного змісту прислужилися не одному поколінню допитливих дослідників. Зокрема, відомому історичному і археологу В. Б. Антоновичу, які він використав під час укладення археологічної карти Волинської губернії. Однак здобуті представниками православного відомства багатий матеріал здебільшого не був введений у науковий обіг, а більшість рукописів на жаль до нашого часу не збереглися. Слід звернути увагу й на той факт, що до діяльності ВЦАТ залучалися переважно священнослужителі. У зв'язку з цим відомий краєзнавець, фольклорист, етнограф і літературознавець М. І. Коробка зазначав, що церковна археологія та історія не можуть претендувати на всебічне вивчення краю [(Коробка), 1896, № 118]. Занадто вузька конфесійна обмеженість товариства, постійна підконтрольність його з боку єпархіального керівництва відштовхували від нього інших дослідників. Це не задовольняло зрослі потреби науковців і краєзнавців, які вимагали створення широкопрофільної організації з правом вільного простору у своїй творчості [Баженов, 1995, с. 77]. Пізніше М. І. Коробка звернув увагу місцевої інтелігенції на необхідність об'єднання краєзнавців Волині на значно ширшій науковій основі. Зокрема, у листі до «Волинської інтелігенції», надрукованого на сторінках губернської газети «Волинь» 25 травня 1896 р. відзначив, що *«Волинь в усіх відношеннях є багатою скарбницею, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані. Бажано було б, щоб культурні елементи нашої громадськості, ті, котрі становлять справжню інтелігенцію краю, подбали про його вивчення... Мені здається цілком можливим об'єднання культурних елементів краю на ґрунті наукового товариства дослідників. Саме товариство повинно бути з широкою*

програмою, що охоплює як природничо-історичне, так і археологічне й етнографічне вивчення Волині...» [Коробка, 1896, № 113].

Ідею створення такого товариства підтримав волинський археолог С. С. Гамченко. У листі до редакції газети «Волинь» він відзначив, що *«Вивчення будь-якого краю, а також Волині, настійно необхідне»*. Водночас поділив думку М. І. Коробки, що територія краю ще недостатньо досліджена [Гамченко, 1896, № 121]. Згодом М. І. Коробка та С. С. Гамченко, до яких приєднався директор 1-ї Житомирської чоловічої гімназії П. О. Сидоров, для реалізації свого задуму розробили проект статуту майбутнього товариства і розіслали його відомим вченим і громадським діячам для ознайомлення і зауважень. 3 квітня 1897 р. у приміщенні 1-ї чоловічої гімназії відбулося засідання організаційного комітету у складі 13 активістів, в числі яких історики та археологи С. С. Гамченко, О. О. Фотинський, Я. В. Яроцький, на якому було затверджено і підписано остаточну редакцію статуту. У травні того ж року П. О. Сидоров передав примірник установчого документу волинському губернатору для його подальшого представлення і затвердження Міністерством внутрішніх справ [(Фотинский), 1902, с. 10—11, 14]. Але в силу різних обставин, офіційне затвердження статуту відбулося лише через три роки — 14 квітня 1900 р. Перше організаційне засідання відбулося в приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки 2 грудня 1900 р. Саме ця дата багатьма дослідниками вважається днем заснування і початку діяльності у Житомирі ТДВ. Відповідно до статуту головною метою діяльності товариства було всебічне вивчення території Волинського краю, у тому числі його минулого [Протокол, 1902, с. 38; Устав, 1902, с. 19]. Дослідження планувалося здійснювати за чотирма основними напрямками, для чого при товаристві було створено 4 секції: природничих, етнографічних, економічних та історичних наук. Тоді ж було обрано голів, секретарів та членів ради секцій. До складу її членів входили особи, які виявили бажання брати участь в діяльності секції. Голову кожної секції обирали з числа почесних або дійсних членів товариства шляхом закритого балотування терміном на три роки. У кожній секції проводилося планування наукової роботи, зміст якої доводився через голову секції до відома членів ради товариства. Остання приймала рішення про актуальність запропонованої тематики, її доцільність, а також можливість її здійснення та фінансування [Костриця, 2001, с. 62]. За відсутності власного будинку товариство певний час користувалося приміщенням Російської публічної бібліотеки [Устав, 1902, с. 21].

Уся наукова частина діяльності товариства за напрямками покладалася на відповідну секцію. Питаннями вивчення минулого краю та його старожитностей займалася історична

секція. Остання була створена 2 грудня 1900 р. На першому організаційному засіданні було обрано голову, секретаря і члена ради секції. Очолив її тоді відомий краєзнавець, настоятель Житомирського Преображенського кафедрального собору, член розпорядчого комітету ВЦАТ М. М. Трипольський. Секретарем секції обрали Я. В. Яроцького, а членом ради — М. Г. Барського [Протокол, 1902, с. 39]. Історична секція поділялася на 7 відділів: політичної та побутової історії, архівознавства, археографії, палеографії, нумізматики, геральдики і археології, які відповідали дисциплінам тогочасної історичної науки. Однак її діяльність зважаючи на положення статуту була дещо обмежена. До її повноважень належали: оцінка праць, які надходили до товариства, розробка програм для збору відповідних матеріалів та організація засідань для наукових повідомлень, публічних читань або лекцій [Устав, 1902, с. 26]. На початковому етапі діяльності секції не відзначалася особливою активністю, але ситуація згодом змінилася на краще. На першому засіданні секції, яке відбулося 15 лютого 1901 р., її особистий склад дещо змінився. Сталося це через те, що М. М. Трипольський відмовився прийняти на себе обов'язки голови. Замість нього більшістю голосів було обрано Я. В. Яроцького, а секретарем — О. А. Фотинського [Протоколи, 1902, с. 74].

Про початковий період життя і діяльності Я. В. Яроцького відомо небагато. Вважають, що він народився у 1840 р. і є уродженцем Житомира. З інших джерел дізнаємося, що у липні 1882 р. він закінчив історико-філологічний університет св. Володимира у Києві й тоді ж був направлений на службу до Черкаської прогімназії, де перебував на посаді викладача історії і географії з 27 липня 1882 р. по 1 березня 1890 р. За пропозицією попечителя Київського учбового округу з 1 березня 1890 р. був переведений на ту ж посаду до Житомирської чоловічої гімназії. З того часу службова кар'єра Я. В. Яроцького поступово зростає. Через деякий час його обирають секретарем педагогічної ради. За успіхи на педагогічній ниві та відмінну службу був нагороджений орденами святих Станіслава, Анни, і Олександра Невського. Приймав активну участь у громадському і науковому житті краю, цікавився його історичним минулим і пам'ятками давнини, підтримував тісні зв'язки з відомими науковцями Волині і Київщини. Згодом його помічають в урядових структурах, запрошують на роботу до різних закладів і установ краю. Зокрема, у січні 1898 р. на загальних зборах його обирають дійсним членом досить поважної на той час установи — Волинського губернского статистичного комітету, а з 1900 р. за призначенням губернатора його включають до складу членів розпорядчого комітету Житомирської Російської публічної бібліотеки, де, як відомо, активно займався розбудовою і упорядкуванням

місцевого музею. Упродовж 1897—1900 рр. він приймав активну участь у створенні і по працях вважається одним з фундаторів ТДВ [Памятная..., 1892, с. 11; ПКВГ на 1901 г., 1900, отд. V, с. 24; Послужной список, 1904, арк. 12 зв. — 13; Формулярный..., 1890, арк. 1 зв., 3 зв.; Яроцкий, 1984, с. 3992].

Археологічну діяльність Я. В. Яроцький розпочав з участі в експедиції, організованій Городецьким музеєм барона Ф. Р. Штейнгеля, який влітку 1900 р. здійснив широкомасштабні дослідження на теренах Східної Волині. Саме тоді допитливий дослідник долучається до вивчення краю, приймає безпосередню участь в обстеженні різноманітних пам'яток давнини, розкопках городищ і курганів. Зібрані під час роботи експедиції численні матеріали дослідник використав при написанні історичних нарисів, які у 1900 та 1902 рр. були надруковані на сторінках губернських видань [Отчёт..., 1904, с. 10; Яроцкий, 1900а; 1900б; 1900в; 1902б]. Більшість з них отримали високу оцінку і схвальні відгуки. Більш того, на думку М. Княжевича, деякі з його статей можуть значно підвищити інтерес до пам'яток старовини краю [Княжевич, 1903, с. 77].

Отже, на момент обрання головою історичної секції Я. В. Яроцький був знайомий зі старожитностями краю і мав певний досвід проведення археологічних досліджень. З його обранням на зазначену посаду діяльність секції, особливо в археологічній галузі, значно активізувалася. Вже на першому засіданні секції відомий вчений, дослідник волинських старожитностей С. С. Гамченко чітко окреслив коло основних завдань у напрямку дослідження археологічного минулого краю. На наступному засіданні, яке відбулося 1 березня 1901 р., Я. В. Яроцький виступив з доповіддю «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волины», в якій для майбутніх досліджень виділив дев'ять найбільш важливих напрямків. Зокрема, потребують з'ясування питання про трупоспалення і трупопокладення у кам'яних кістах, відношення типу поховання у скорченому вигляді до поховань у випростаному положенні, етнологічне і археологічне відношення відбивних і полірованих знарядь кам'яного віку на Волині, існування на Волині бронзового віку, встановлення меж поширення скіфо-сарматської культури, співіснування каменю і заліза, особливо в курганах слов'янської епохи. Крім зазначених питань Я. В. Яроцький акцентував увагу й на необхідності впровадження нових способів вивчення археологічних об'єктів та відбору матеріалів для подальших наукових досліджень. Він вважав, що необхідно не лише обмежуватися збором відомостей про стоянки і майстерні кам'яного віку, розташованих на теренах Волині, а у разі отримання таких даних подбати й про якомога ретельніше і детальніше їх вивчення. При дослідженні могильників, по можливості, намагатися розко-

пати усі кургани, що входять до його складу, а не лише певний відсоток. Треба звернути увагу й на антропологічні виміри скелетів, для чого з розкопаних курганів необхідно відбирати усі кістяки або черепи. Підкреслив важливість вивчення городищ. При цьому вважав, що дослідження цієї групи пам'яток повинно здійснювати не лише шляхом опису їх зовнішнього вигляду і складення планів, але й проведенням розкопок і розрізів його площі траншеями у різних напрямках. Підсумовуючи Я. В. Яроцький констатував, що питання про первісні старожитності Волині мають надзвичайно важливе культурно-історичне значення. Зауважив, що їх вивчення на той час перебувало на початковій стадії розвитку і, хоча на цій ниві працювало чимало сумлінних дослідників і, навіть, знаменитих вчених, їх роботи однак, поставили перед дослідниками чимало нез'ясованих питань. Тому їх дослідження і висвітлення повинні увійти до переліку головних завдань в діяльності історичної секції. Такі дослідження, на думку вченого, можливі лише шляхом організації екскурсій, метою яких повинно бути проведення систематичних розкопок курганів і городищ. Вважав, що здобуті у такий спосіб речові знахідки повинні скласти ядро майбутнього Волинського музею. Щодо інших предметів, які надходили до музею шляхом закупівлі або внаслідок дарування, необхідно збирати якомога точніші відомості про місце і умови їх знаходження. На його думку, одним з дієвих засобів збору інформації про пам'ятки давнини краю може бути залучення до цієї справи представників поліції та чиновників нижнього рівня. У зв'язку з цим передбачалося звернутися з відповідним клопотанням до губернатора про надання усім поліцейським чинам і сільському керівництву припису щодо збору відомостей і надання в розпорядження історичної секції необхідної інформації про виявлені на підпорядкованих територіях поховання, кістяки, кам'яні і металеві знаряддя, монети та інші речові знахідки. У зверненні також висловлювалося побажання щоб знайдені предмети, по можливості, надходили до Волинського музею [Протоколи, 1902, с. 74—76].

До обговорення проголошеної Я. В. Яроцьким доповіді долучилися як відомі дослідники Волині, так й активні діячі товариства, в числі яких С. С. Гамченко, М. І. Корчинський, М. Г. Барський, Р. Й. Собкевичта О. А. Фотинський. Деякі з них зробили слушні зауваження і внесли конкретні пропозиції. С. С. Гамченко наприклад, зважаючи на широкий хронологічний діапазон проблемних питань викладених у доповіді, запропонував розділити історичну секцію на чотири підсекції за спеціальностями. Однак із—за недостатньої кількості членів, а фактично відсутності фахівців, пропозиція вченого тоді не знайшла необхідної підтримки [Там само, с. 75—77]. На черговому засіданні секції,

яке відбулося 21 квітня було схвалено постанову прийняти до уваги пропозицію Я. В. Яроцького про складення програми щодо збору відомостей про первісні старожитності Волині, яка фактично лягла в основу подальшої діяльності історичної секції [Заседание..., 1901, с. 132; Протоколи, 1902, с. 79]. Доповідь згодом була надрукована у першому томі праць товариства, в якій вчений окреслив і детально, в хронологічному порядку, охарактеризував коло проблемних питань. Докладно їх розглянемо.

1. *Палеоліт*. Я. В. Яроцький припускав, що територія Волині в останню льодовикову епоху знаходилася поза межами кригового покриву. Відмітив, що геологічні дані не дають підстав заперечувати можливість існування людини у зазначений період. Вважав, що вона могла бути сучасником мамонта і використовувати кам'яні знаряддя, які ще не вміла полірувати. Однак на території краю жодного разу не були зафіксовані рештки мамонта із слідами людської діяльності.

2. *Палеоліт—Неоліт*. Вважав, що проміжною ланкою між цими періодами можуть бути пам'ятки у вигляді печер, подібні до тих, які були виявлені свого часу на Дніпрі. При цьому зауважив, що питання чи є печери, які слугували житлом для первісної людини у західній гірській частині Волині, яке було винесене на розгляд XI-го археологічного з'їзду, так і залишилося нез'ясованим.

3. *Неоліт*. З цим періодом дослідник пов'язував стоянки і майстерні, чималу кількість яких було зафіксовано на території Волині В. Б. Антоновичем. На той час, без урахування місць випадкових знахідок, було відомо близько 300 об'єктів. Дослідник звернув увагу й на таку цікаву деталь, що поряд з майстернями неолітичного періоду, зазвичай, розташовані невеличкі, круглої або овальної в плані форми городища. Який між ними зв'язок?

4. *Поховання* зі скорченими кістяками також варті уваги. Цікаво, що вони відомі в некрополях, де зазвичай виявляють поховання у випростаному стані. Вчений припускав, що співіснування у межах одного некрополя двох різних типів поховань можуть вказувати на різницю у становій або племінній приналежності небіжчика.

5. *Кам'яні гробниці*. Так звані «кісти» на Волині знайдено небагато. Однією з характерних рис є відсутність на поверхні будь-яких зовнішніх ознак. Географічне поширення цих об'єктів наводить на думку щодо слов'янського походження цих пам'яток. Виходячи з цього припускав, що слов'яни на теренах Європи існували вже за неолітичної епохи. Тому вважав за необхідне зібрати якомога більше даних і ґрунтовно дослідити питання про особливості цього роду старожитностей на Волині.

6. *Серповидні кам'яні знаряддя* праці потребують особливої уваги дослідників. Вони, можливо, відносяться до пізнього періоду неолі-

тичної епохи і є доказом існування у первісних людей землеробства.

7. *Кургани з пофарбованими кістяками.* На думку вченого, належать до числа найдавніших типів поховальних споруд на Волині. Слід з'ясувати у який спосіб здійснювалося або відбувалося фарбування небіжчика? Цікавим було б визначити північну межу їх поширення у краї, а також порівняти інвентар з подібних пам'яток ближніх і віддалених територій.

8. *Бронзовий вік.* Неможливо, виходячи з результатів наукових досліджень констатувати його існування на теренах краю. Звернув увагу на те, що В. Б. Антонович на з'їзді у Вільні висловив припущення щодо зміни кам'яного віку в районі Дніпра, минаючи бронзовий, залізний. Знахідок бронзового віку, за виключенням декількох, на Волині на той час було невідомо. Однак, виявлені на території сусідньої Київської губернії знахідки і майстерні дають ймовірність знаходження слідів бронзової епохи в західній частині краю.

9. *Скіфо-сарматський період.* Зазначає, що ще не достатньо з'ясована північна межа поширення скіфо-сарматської культури, а у південній частині Волині можлива наявність скіфських курганів.

10. *Пізньоримський період.* На Волині відомі скарби римських монет, які, на думку Я. В. Яроцького, є наслідком впливу римської торгівлі. Припускає, що через територію краю з володінь римської імперії проходив торговельний шлях. Тому було б цікаво зібрати відомості про сліди римських впливів, які збереглися на Волині.

11. *Майдани.* Зазначає, що досі залишається спірним питання щодо їх походження і значення.

12. *Скарби.* Відзначив, що на теренах Волині досить рідко зустрічаються скарби княжої доби.

13. *Слов'яни.* Досі за археологічними даними не визначена західна і північна межа поширення поселень древлян [Яроцький, 1902а].

Проблемні питання розглянуті у статті вчений намагався вирішити не лише теоретично, але й практично через польові дослідження. Аналіз статей і повідомлень засвідчують, що вивчення археологічних старожитностей Східної Волині Я. В. Яроцький здійснював у традиційний спосіб — шляхом організації і проведення так званих екскурсій (фактично експедицій). Перед кожною з них ставилася конкретна мета і перелік завдань які передбачалося виконати упродовж періоду її діяльності. Під час роботи здійснювалися не лише розкопки, але й розвідки, які проводилися на місці досліджень і прилеглих до них територіях. За звичай у складі експедицій, приймали участь не тільки члени історичної, але й представники інших секцій товариства.

На початку своєї діяльності дослідник зосередив основну увагу на найменш вивчені північні регіони Східної Волині, які в той час знаходилися в адміністративних межах Овруцького повіту Волинської губернії. Перші самостійні дослід-

ження старожитностей краю Я. В. Яроцький розпочав влітку 1901 р. З друкованих матеріалів дізнаємося, що в першу чергу він відвідав м. Овруч. Чим привабило його це місто, що він там робив, які місцевості відвідав і які обстежив пам'ятки точно визначити не можливо. Але виходячи зі змісту публікацій, можна припустити, що метою його поїздки, зокрема, було уточнення та доповнення даних про історико-археологічні та архітектурні об'єкти стародавнього Овруча зібраних ще під час робіт у складі експедиції Ф. Р. Штейнгеля (1900 р.). Особливо зацікавила дослідника Замкова гора, де ним було констатовано наявність культурних нашарувань доісторичного та історичного періодів. Зібрані відомості дослідник систематизував і згодом висвітлив у статті «К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века», видрукуваній у 1902 р. на сторінках губернського видання «Памятная книжка Волынской губернии» [Яроцький, 1902в, с. 3—17; 1902д, с. 240; 1902а, прим. на с. 13; Исследования, 1901, с. 60].

Після відвідин Овруча дослідник здійснив обстеження піщаних пагорбів, які тягнулися вздовжр. Норині наділянці Овруч — Бондарі — Збраньки, де під час розвідок Ф. Р. Штейнгеля були виявлені стоянки кам'яного віку. Які саме роботи здійснював у цій місцевості дослідник на жаль з'ясувати не вдалося. Очевидно, що крім візуального огляду археологічних об'єктів він збирав й підйомний матеріал [Исследования, 1901, с. 60].

Наступним пунктом досліджень було с. Товкачі, куди Я. В. Яроцький здійснив поїздку з метою перевірки відомостей про виявлені в його околицях мешканцями села археологічних старожитностей. Приводом для цього стали знахідки, у вигляді уламків орнаментованого глиняного посуду неолітичного вигляду, що були зібрані селянами на піщаних пагорбах поблизу зазначеного населеного пункту, які у лютому 1901 р. були доставлені до Житомира. Під час обстеження території дослідник встановив, що за пів версти (близько 530—550 м) на північ від села в урочищі «Циганська гора» знаходиться піщаний пагорб довжиною — 170 і шириною — 130 м. Саме з цієї місцевості походили згадані знахідки. Дослідник уважно оглянув територію, а для з'ясування умов залягання культурних решток заклав у 5 пунктах траншеї, у 12-ти — зробив буріння, а в інших — зондування шупом. Однак це не дало бажаних результатів. Внаслідок спостереження за нашаруваннями було з'ясовано, що лише у шарі піску були наявні багаточисельні прошарки золи, а в інших місцях зафіксовано велику кількість дрібних вугликів і уламків залізного шлаку. У північній частині пагорба були виявлені сліди дуже пошкодженого скарбошукачами житла пізнього походження, дрібні уламки кісток і у значній кількості уламків кременю, серед яких вдалося знайти дві стріли, ніж, а також череп-

ки глиняного посуду, аналогічні тим, що були доставлені до Житомира. Опитуючи мешканців дізнався, що 15 років тому (бл. 1886 р.) місцевий селянин знайшов на горі дві великі глиняні посудини. В одній з них він знайшов пряслице, а в іншому — крем'яний ніж. Але під час миття у джерелі посуд розвалився на дрібні шматки, які залишив на місці. Крем'яний ніж з часом розбили діти, залишилося лише пряслице, яке селянин передав у розпорядження досліднику. Підсумовуючи результати досліджень вчений констатував, що встановити археологічне значення, а фактично тип і характер пам'ятки неможливо. Але незважаючи на ці обставини результати своїх спостережень Я. В. Яроцький виклав у невеличкій замітці [Яроцький, 1902д].

Того ж року, з 26 липня по 3 серпня, Я. В. Яроцький здійснив дослідження курганного могильника поблизу с. Речиця, який знаходився за 1 версту на схід від села, ліворуч «Київського шляху» в урочищі «Кургани». Некрополь складався з понад 100 курганів, в числі яких 67 більш чи менш збережених та близько 40 насипів у різній мірі пошкоджених оранкою. З них 24 розкопав. Розкопки здійснювалися поширеним на той час способом — колодязем круглої або конічної форми. З метою визначення глибини залягання знахідок у центрі насипу дослідник залишав стовпчик не порушеної землі, т. з. попік, який поступово, у міру заглиблення, зрізав. Під час робіт було складено ситуаційний план, плани могильника і поховань, зібрані речові знахідки. Під час досліджень також збиралися відомості про інші пам'ятки давнини, які знаходилися в районі робіт експедиції. Зокрема, за с. Гладковичі у лісі, поблизу «Дівочого колодязя», були зафіксовані сліди городища. На схід від нього, біля «Галового болота» — курганний могильник, а за пів версти на схід від м. Овруча три окремі кургани. На південь від урочища «Кургани» поблизу с. Підруддя констатовано наявність ще одного курганного могильника [Яроцький, 1902г; Исследования, 1901, с. 60].

Відомо також, що у 1901 р. Я. В. Яроцький проводив розкопки курганного могильника на Мальованці в околицях Житомира. Однак матеріали цих досліджень не збереглися. Тому встановити скільки курганів було досліджено і, що при цьому було знайдено, неможливо [Гамченко, 1930, с. 7].

У 1902 р. основну увагу дослідника було прикуто до місцевостей розташованих в басейні середньої течії р. Уборть. Головною метою було ознайомлення з курганними некрополями, паралельно здійснювалися розвідки. Археологічні дослідження проводилися у період з 14 червня по 10 липня. В роботі експедиції крім Я. В. Яроцького брали участь інші члени історичної секції, в числі яких вчителі Житомирської жіночої гімназії М. К. Дунаєвський та А. М. Михайлова. Розвідками було охоплено території і околиці п'яти населених пунктів,

розташованих по берегах Уборті, на ділянці від с. Суцани на півночі до с. Лопатичі на півдні. В результаті обстежено 14 археологічних об'єктів, у тому числі 2 городища (Олевськ, Суцани), стоянку або майстерню кам'яного віку (Зубковичі), 1 окремих курган та 10 могильників, у межах яких було зафіксовано понад 90 курганів. На площі 6 з них було розкопано 25 насипів (с. Підлубли, ур. «Під Громушем»; с. Зубковичі, ур. «Вишеньки» та «Крушники»; с. Лопатичі, ур. «Кургани»; урочища «Під Одрами», «Довга Нива» і «Новина» під Олевськом). Під час досліджень складені плани могильників і стародавніх укріплень, у тому числі городищ, розташованих поблизу Олевська і Суцан [Яроцький, 1903а, с. 173—178; Прочие, 1903, с. 20—21; Тарабукін, 2013, с. 234].

У 1903 р. Я. В. Яроцького зацікавила територія розташована на межі Житомирського і Новоград-Волинського повітів Волинської губернії (нині Смільчинський р-н Житомирської обл.), у межиріччі річок Ужа та Уборті, що охоплювала місцевості в околицях сіл Андріївчичі та Симони. На зазначеній території, вже на той час, було відомо ряд археологічних об'єктів. Зокрема, в с. Андріївчичі зафіксовані сліди стоянки кам'яного віку, в с. Симони — просторе городище із складною системою укріплень, між селами Симони — Андріївчичі і Клярою (нині Бродок) сліди курганного могильника, біля дороги з с. Андріївчичі до с. Бараші — декілька курганів, а північніше с. Андріївчичі у верхів'ях Уборті, у двох пунктах, курганні могильники. Один з них знаходився в урочищі «Оболонь», сильно пошкоджений, від якого вціліло лише два порослих деревами насипи. Наприкінці червня Я. В. Яроцький спільно з дійсним членом товариства М. І. Коробкою здійснили обстеження зазначеної території і розташованих на ній пам'яток давнини. Під час робіт на площі трьох курганних могильників в урочищах «Сербинівка», «Чахлеб» і «Дерев'янка», були проведені розвідувальні розкопки, досліджено 8 курганів, в яких виявлені поховання за обрядом трупопокладення слов'яно-руського часу, в 6 з яких зафіксовано наявність супроводжувачого інвентарю [Яроцький, 1903б].

Чи проводив на території Східної Волині дослідження Я. В. Яроцький у 1904 р. встановити поки що не вдалося. Такі відомості в літературі, як і ряді документів, що зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею і Державному архіві Житомирської області, відсутні. Відомо лише те, що на той час він ще проживав у м. Житомирі, в будинку по вул. Миколаївській, займався викладацькою діяльністю і продовжував стосунки у якості дійсного члена з Волинським губернським статистичним комітетом [ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 5, с. 17].

Після подій 1905 р., як зазначали окремі дослідники, Я. В. Яроцький вимушений був виїхати з Житомира до Крем'янця, де його при-

значають директором комерційного училища [Костриця, 2001, с. 65; ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 2, с. 70; Реєстр, 1930, арк. 9]. На цьому завершується діяльність відомого вченого у Житомирі. З того часу, як констатує відомий археолог і музеєзнавець І. Ф. Левицький, «*справа археологічна підупала*» [ПКВГ на 1906 г., 1905, отд. 2, с. 70; Реєстр, 1930, арк. 9; Костриця, 2001, с. 65]. Дійсно, діяльність історичної секції у цьому напрямку значно скоротилася. Але вивчення археологічних старожитностей Східної Волині, хоча й не так активно, все ж продовжувалося. Час від часу такі дослідження у краї за завданням Ради здійснювали члени як історичної, так й інших секцій ТДВ.

Серед них помітне місце посідає церковний діяч, історик і краєзнавець Орест Авксентійович Фотинський. Народився 23 грудня 1862 р. в с. Батьків Кременецького повіту Волинської губернії. Син священика. Початкову освіту здобув в Кременецькому духовному училищі. Протягом 1877—1883 рр. навчався у Волинській духовній семінарії, після закінчив Київську духовну академію. З 1883 р. викладач Волинського жіночого духовного училища в Житомирі. Був ініціатором створення при архієрейському будинку у Житомирі епархіального Давньосховища (15 травня 1893 р.) та Волинського церковно-археологічного товариства при ньому (2 січня 1894 р.). Є одним із фундаторів та активним членом ТДВ. Був делегатом від ВЦАТ на XI археологічному з'їзді, який проходив у Києві 1899 р., де організував виставку волинських старожитностей і виступив з науковим повідомленням [Теодорович, 1901, с. 755; Дахненко, 1993, с. 3—5; Костриця, 2001, с. 44—47, 59; Ярмошик, 2006, с. 71—73, 75, 78].

На початку діяльності товариства О. А. Фотинського було обрано членом ради етнографічної секції. Але крім етнографії усе своє життя вчений цікавився історичним минулим краю, якому присвятив чимало цікавих праць, які неодноразово отримували схвальні відгуки поважних науковців. Не залишилися поза його увагою й археологічні старожитності Волинського регіону. Археологію вважав молодшою сестрою історії. На його думку, разом вони «*відновлюють перед нашими очима минуле*». Саме історія пробуджує «*в нас національну гордість*», «*навчає нас любити наше славне минуле*». Водночас відзначив, що «*нічим так не пробуджується інтерес до вивчення минулого, як археологічними зібраннями: ці німі пам'ятки старовини говорять нам красномовніше багатьох наукових досліджень, пробуджуючи в той же час інтерес до вивчення останніх*» [Речь, 1896, с. 20].

У 1900 р. О. А. Фотинський від ВЦАТ та Давньосховища спільно з М. М. Трипольським здійснили екскурсію з метою вивчення пам'яток місцевої старовини. Хоча головним об'єктом дослідження були церковні старожитності, паралельно здійснювався огляд і обсте-

ження пам'яток давнини. Зокрема, було оглянуто городище літописного міста Возвягель, первісні пам'ятки в м. Іскорость, храм святого Василя в Овручі та інше. Крім того, в Овручі для Давньосховища було придбано колекцію предметів неолітичної епохи, а також колекцію кам'яних знарядь праці з Кременецького повіту, яку подарував П. І. Тиховський [Учёные общества, 1900, с. 84, 86]. Отже, певне уявлення про пам'ятки давнини, археологічні артефакти та способи їх вивчення дослідник на той час вже мав. Перебуваючи у складі історичної секції О. А. Фотинський за завданням Ради товариства проводив розкопки окремих археологічних об'єктів у краї. Зокрема, у 1903 р. поблизу Ємільчина в урочищі «Княже» дослідник зафіксував рештки давнього некрополя, який складався з близько 20-ти курганів. Деякі з них, що цікаво, були оточені по периметру основи кам'яними обкладками. Під час розкопок були виявлені різночасові поховання за обрядом кремації і трупопокладення слов'яно-руського часу IX—XII ст. [Фотинский, 1904; Жизнь Вольни, 1909, № 190; Сведения, 1910, с. 81].

О. А. Фотинський до початку 1913 р. очолював історичну секцію, але систематичних робіт з вивчення археологічних старожитностей краю не здійснював. У лютому 1913 р. О. А. Фотинський, по закінченню строку передбаченого статутом, відмовляється у подальшому здійснювати керівництво. У той же час М. М. Белоніна було обрано головою етнографічної секції. Місце голови і секретаря тривалий час залишалися вакантними, а фактично з їх виходом історична секція припинила своє існування [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. II].

Розвідки і розкопки пам'яток давнини на теренах Східної Волині також здійснював дійсний член ТДВ Микола Микитович Белонін. Народився у 1880 р. у м. Володимирі (Росія). У 1901 р. закінчив інженерний відділ межового інституту в Москві. Упродовж 1902—1904 рр. був слухачем Санкт—Петербурзького археологічного інституту, після закінчення якого був затверджений у званні дійсного члена. До Житомира прибув у 1908 р. До 1913 р. працював помічником губернського землеміра, викладачем землемірного та приватного комерційного училищ. Брав активну участь у діяльності ТДВ, був керівником історичної, а згодом етнографічної секцій, створив при музеї відділи церковної археології, етнографії та історії. Цікавився пам'ятками старовини, здійснював, переважно з власної ініціативи, окремі дослідження [Костриця, 2001, с. 75; Географи, 2003, с. 12].

У 1909—1910 рр., перебуваючи на посаді секретаря історичної секції, М. М. Белонін провів ряд археологічних екскурсій, у тому числі розвідки в басейнах рр. Ірші й Ужа. В результаті були виявлені цікаві пам'ятки, зокрема, курганний могильник доби раннього середньовіччя. Під час розкопок останнього були виявлені по-

ховання за обрядом кремації. Під час екскурсій зібрав і привіз до музею товариства різні предмети давнини [Жизнь Волини, 1909, № 190; Сведения, 1910, с. 81; Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. VII; Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXIV].

У 1911 р. дослідник приймав безпосередню участь в обстеженні колишньої садиби відомого полководця вітчизняної війни Голенищева-Кутузова, яка знаходилася у м. Горошки Житомирського повіту (нині смт Володарськ-Волинський). На той час вона вважалася історичною пам'яткою і займала простір близько 7-ми десятин. Але цікавими були не лише старовинний будинок, але й ряд валів, які оточували садибу. Були відомі тут також і підземелля. Старожили звертали увагу дослідника на те, що вали, підземелля і кам'яні ворота, на цій території існували задовго до того, як садиба почала належати Кутузову [Командирование, 1911; Сведения, 1913, с. 106—107]. Отже, можна припустити, що садиба будувалася на місці старого замчища.

У 1913 р. у зв'язку з переїздом на місце нової служби до Тифлісу (Тбілісі) діяльність М. М. Белоніна у Житомирі припиняється. Керівництво високо оцінило внесок дослідника і на екстреному засіданні, яке відбулося 29 квітня 1913 р., за великі заслуги перед волинським краєзнавством, його було обрано до лав почесних членів товариства [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. LXXII]. Під час обстеження краю дослідник зібрав чималу колекцію старожитностей, багато предметів з якої безпосередньо передав до музею ТДВ.

Наприкінці серпня 1911 р. ТДВ планувало провести розкопки стародавніх курганів в околицях Овруча. З огляду на те, що ті ж роботи намагалося зробити й Імператорське Російське археологічне товариство, його голова граф О. О. Бобринський звернувся до товариства дослідників Волині з пропозицією об'єднати зусилля і провести ці дослідження спільно. Однак згодом дізналися, що такі роботи на теренах краю проводяться військовими під керівництвом члена Київського військово-історичного товариства і представника Київського міського музею В. В. Хвойки. Тому намічені роботи товариство перенесло на вересень поточного року, але чи були вони здійснені невідомо, відомості відсутні [Археологические..., 1911, с. 3].

До числа персоналії, які цікавились старожитностями і час від часу здійснювали археологічні розшуки на теренах Східної Волині, належить уродженець Овруччини Олег Петрович Червинський. Відомий волинський археолог І. Ф. Левицький стверджував, що він свого часу входив до кола членів-кореспондентів ТДВ. Але за весь період діяльності останнього, як засвідчують персональні списки, він так і не був прийнятий до складу його дійсних членів. Відомо, що він упродовж 1909—1910 рр. здійснив аматорські дослідження на теренах Овруцького

повіту. Зокрема, обстежив майстерню шиферних виробів біля с. Скребелічі та ряд подібних археологічних об'єктів в басейні р. Норині, в результаті чого зібрав цікаву колекцію старожитностей від кам'яного віку до давньоруського часу включно, яку на початку 1920-х рр. передав до археологічного відділу Волинського центрального музею [Доповідна..., 1928, арк. 2; Тарабукін, 1995б, с. 35].

Археологічні дослідження на території краю за дорученням Ради товариства також здійснював Юліан Володимирович Шуліков. Закінчив Глухівський учительський інститут (м. Глухів на Сумщині). На службі з 13 серпня 1879 р., упродовж 1886—1917 рр. викладав історію і географію у навчальних закладах м. Житомира, виконував також обов'язки штатного наглядача або інспектора [Памятная..., 1892, отд. II, с. 13; ПКВГ на 1886 г., 1885, отд. II, с. 28; ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 5, с. 45; ПКВГ на 1913 г., 1912, отд. IV, с. 413, 414; ПКВГ на 1917 г., 1916, отд. V, с. 266]. З 1901 р. приймає активну участь в роботі етнографічної та природничо-історичної секцій. У 1909 р. обраний до лав дійсних членів, а з 1912 р. — член ради товариства, а також дійсний член Імператорського ентомологічного товариства. Займався етнографією, вивченням фауни краю, приймав участь в геологічних екскурсіях організованих товариством, проводив за його дорученням дослідження пам'яток давнини у краї [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. III, Костриця, 2001, с. 80, 97, 99].

Зокрема, у червні 1912 р. Ю. В. Шуліков здійснив обстеження стародавнього могильника в урочищі «Кургани» поблизу с. Осники Житомирського повіту (нині Черняхівського р-ну). Під час огляду дослідник встановив, що могильник знаходився за 15—200 кроків південніше ґрунтової дороги на с. Дівочки, був оточений канавою (ровом) і займав ділянку в плані прямокутної форми розмірами близько 70—35 кроків. Під час огляду на його площі вдалося зафіксувати близько 20 низьких насипів напівсферичної у профілі форми різних розмірів. На поверхні деяких курганів були знайдені надмогильні камені, на одному з яких виявлено зображення восьмикінцевого хреста. Для розкопок обрано насип, який частково був пошкоджений під час копання кладовищенського рову. В процесі дослідження були виявлені на двох рівнях поховання здійснені за обрядом трупопокладення. Ближче до поверхні зафіксовані людські кістки, які знаходилися у повному безладі. Серед них череп, ребра і шийні хребці. Крім цього були знайдені дрібні уламки вугілля, залізниці цвяхи і два металевих, покритих зеленим окисом кльця, можливо, скроневих. Нижче зафіксовані рештки перегнилого дерева від домовини і вцілілий людський кістяк. При цьому, ніяких предметів при ньому знайдено не було. Після розкопок людські кістки були покладені на місце і засипані землею. Окремі

предмети було взято для музею. На підставі зовнішнього вигляду курганів та знахідок дослідник припустив, що могильник в Осниках подібний до поширених на теренах краю поховальних пам'яток древлянського типу. Наявність в кургані другого поховання дослідник пояснює влаштуванням на території давнього могильника у більш пізній час християнського кладовища. Саме тоді його площу по периметру було обмежено глибоким ровом. Під час польових досліджень Ю. В. Шуліков склав креслення і здійснив фотофіксацію пам'ятки. Про наслідки проведених робіт доповів на засіданні етнографічної секції, яке відбулося 16 лютого 1913 р. під головуванням М. М. Белоніна [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. С—СІ].

Відомо також, що у 1914 р. Ю. В. Шуліков обстежував стародавні могильники на берегах р. Гуйви в околицях Нехворощі (територія сучасного Андрушівського р-ну). За результатами проведених робіт у грудні того ж року на засіданні природничо-історичної секції, яке відбулося в приміщенні Волинського музею зробив доповідь «Древние могильники в Нехворостькой казенной даче» [В обществе, 1914, с. 3].

Певну увагу на пам'ятки давнини краю звертали представники природничо-історичної секції ТДВ. В їх числі геолог, топограф і краєзнавець С. В. Бельський. У травні 1909 р. він здійснив комплексне обстеження с. Ковалі Житомирського повіту (нині Коростенського р-ну). Зібрав цінні данні з природи, геології, історії та етнографії населеного пункту. Відмітив наявність на його околицях ряду цікавих археологічних об'єктів. Зокрема, в оточуючих лісах, на берегах річок виявлені давні кургани, а в районі Ковалевської Буди, судячи із знахідок, стоянку кам'яного віку [Бельский, 1910, с. 7].

Відомий географ, геолог і почесний член ТДВ П. А. Тутковський епізодично, упродовж 1900—1912 рр., у тому числі й за завданням товариства, здійснював дослідження у межах Овруцького повіту на предмет визначення поширення, геологічних умов залягання, часу утворення та використання відомого археологам овруцького пірофілітового сланцю або шиферу. У жовтні 1914 р. авторитетний знавець київської старовини В. І. Щербина запропонував вченому на науковій основі вивчити, з'ясувати і висвітлити питання звідки у давнину надходив у різні куточки Волині і Київщини червоний шифер. Це зацікавило дослідника, тим більше, що він мав у своєму розпорядженні значний матеріал, у тому числі здобутий під час власних польових досліджень. Опрацювавши літературу з цього питання, здійснивши огляд київських храмів, порівнявши зразки порід які походили з різних місцевостей і пам'яток згаданих регіонів вчений з'ясував наступне. На теренах Волинської губернії на той час було відомо понад 40 пунктів, де були знайдені шиферні пряслиця. Визначив, що їх виготовляли не з овруцького

кварцитового пісковика, який використовувався виключно у будівельній справі, а з м'якої породи кембрійського віку, фіолетового, рідше рожевого талькового (частково серицитового) сланцю. Встановив місця розташування давніх каменоломень, де відкритим способом з часів сивої давнини видобували цей матеріал, переважно в урочищах «Червоний бір» та «Загородище» поблизу сіл Хлупляни і Нагоряни. Відзначив, що деякі місцевості іменують «Ровками» і наголошував на тому, що це не назви урочищ. Їх, на його думку, слід пов'язувати винятково з місцями видобутку сланцю. Припускав, що їх могли почати експлуатувати ще у кам'яному віці. За великокнязівської доби пряслиця з цієї породи розвозилися по усіх місцевостях південно-руського степу. П. А. Тутковський зауважував, що ним лише з'ясовано геологічну сторону питання. Тому на ці надзвичайно цікаві пам'ятки доісторичного періоду необхідно звернути увагу фахівцям археологам, які потребують ретельного вивчення і докладного опису. Вважав, що залишки давніх майстерень необхідно зраховувати до пам'яток, які заслуговують на охорону як надзвичайно цікаві об'єкти сивої давнини [Тутковский, 1915, с. 167—198]. Власне на цьому дослідження археологічних старожитностей на теренах Східної Волині, організовані ТДВ завершуються. Їх подальшому розвитку завадили події першої світової війни, а згодом революції і громадянської війни.

Окремо слід зупинитися на колекціях старожитностей зібраних членами товариства під час польових досліджень. На це питання, тривалий час ніхто з науковців і краєзнавців уваги не звертав. За звичай під час проведення робіт у тих чи інших місцевостях членами товариства у складі експедицій або особисто збиралися різноманітні предмети давнини. Вони переважно потрапляли до рук дослідника внаслідок проведення збору підйомного матеріалу з археологічних об'єктів або розкопок. Окремі потрапляли шляхом добровільного пожертвування (дарування), іноді закупівлі. Але відомості про те куди ці предмети надходили після того як потрапляли до рук дослідника в літературі здебільшого не відображалися. Підказку знаходимо в одній з публікацій, вміщеної у 1903 р. в часописі «Археологическая летопись Южной России», в якій висвітлювалися результати розкопок Я. В. Яроцького курганів в околицях с. Андрієвичі. Наприкінці статті окремим рядком автор зазначив, що знайдені під час розкопок предмети надійдуть до музею ТДВ [Яроцкий, 1903б, с. 332]. Дійсно при товаристві функціонував музей, який згідно статуту йменувався Волинським і мав чотири відділи: природничо-історичний, етнографічний, економічний та історичний [Устав, 1902, с. 30]. До початку діяльності товариства він розміщувався у приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки. Предмети, що у ньому зберігалися, у тому числі археологічні, розміщалися у шафі і були вистав-

лені на огляд у читальному залі. Наприкінці XIX ст. його упорядкуванням певний час займався Я. В. Яроцький, а з початком діяльності ТДВ його обирають першим хранителем (завідувачем) музею. З 15 лютого 1901 по 1 січня 1914 рр. музей перебуває під опікою ТДВ [Протокол, 1902, с. 38]. З того часу музей стає повноцінним, передусім культурно-освітнім закладом краю, мав у своїй структурі відділи, що відповідали основним напрямкам діяльності товариства. Але фактично він тривалий час виконував функції сховища, куди надходили і де зберігалися предмети та колекції з різних галузей знання. Предмети давнини тоді зберігалися у підвідділі археології історичного відділу. Археологічний відділ як окремих підрозділ на той час в структурі музею ще не функціонував. Поповнення відділів музею, розміщення, збереження колекцій та складення каталогу предметів, зокрема й археологічних, входило до обов'язків хранителя (завідувача) музею. У цих заняттях, згідно статуту, йому повинні були обов'язково допомагати секретарі секцій [Устав, 1908, с. 17; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1915, с. XXXV].

Аналіз публікацій та архівних матеріалів дозволяє встановити джерела поповнення археологічної збірки музею. Переважна більшість предметів давнини потрапляла до нього внаслідок діяльності організованих історичною секцією товариства експедицій. Її учасники під час обстеження місцевостей і огляду пам'яток давнини збирали підйомний матеріал. Окрему групу становили предмети або колекції зібрані під час розкопок городищ і курганів. Деякі речові знахідки членам експедиції дарували мешканці населених пунктів, в яких проводилися дослідження. Наприклад, житель с. Товкачі Овруцького повіту безкоштовно передав у розпорядження Я. В. Яроцького, знайдено ним в урочищі «Циганська гора» пряслице [Яроцький, 1902д, с. 242]. Іноді, коли траплялася така нагода, найбільш цікаві знахідки або навіть цілі колекції старожитностей, зібрані мешканцями під час земляних, будівельних або інших робіт, потрапляли у розпорядження експедиції чи окремих дослідників шляхом закупівлі.

Деякі речові знахідки або колекції надходили до ТДВ від різних дослідників, шанувальників старовини та приватних осіб. Так, від Н. П. Авенаріуса 18 липня 1901 р. була передана колекція пломб та інших предметів, зібраних дослідником в околицях м. Дрогощина Гродненської губернії (нині адміністративний центр Гродненської області, Білорусь). Від К. А. Пухлякової 22 вересня того ж року надійшла колекція крем'яних знарядь і глиняного посуду, зібраних на території Кременецького повіту [Заседание..., 1902, с. 46; 79—80]. У той же час член ТДВ М. І. Корчинський подарував музею крем'яне долото, а В. С. Ногайський — срібний аграф князівської доби, знайдений на території городища в с. Несолонь

Новоград-Волинського повіту [Отчёт ОИВ за 1901 г., 1902, с. 73—74].

Станом на 1901 р. археологічна збірка музею ТДВ крім вже згаданих складалася ще й з колекції кам'яних знарядь та інших предметів зібраних Я. В. Яроцьким і переданих товариству розпорядчим комітетом бібліотеки та двох колекцій старожитностей з Овруцького повіту [Там само]. У цьому ж році до музею надійшов невеличкий ліпний горщик прикрашений на рівні шийки комоподібними вдавленнями, знайдений працівниками залізниці в заглибині скелі на березі р. Уж в м. Іскорості та кам'яні знаряддя праці, виявлені у різних куточках Овруцького повіту, в числі яких велике крем'яне долото, сокира-молот з просвердленим отвором, декілька крем'яних вістер до стріл та інше [Случайные..., 1901, с. 64].

У червні та липні 1901 р. Я. В. Яроцький представив на розгляд Ради дві колекції крем'яних знарядь праці та інших предметів з Овруцького повіту, які було придбано товариством відповідно за 10 та 12 карбованців [Заседание..., 1902, с. 45; 46].

Подробиці про походження та склад окремих колекцій старожитностей, які упродовж 1901 р. надійшли до музею товариства дізнаємося з публікації Я. В. Яроцького. Одна з них походила з Овруцького повіту, надійшла до музею у лютому поточного року і складалася винятково з фрагментів глиняного посуду, які збрали на піщаних пагорбах північніше Овруча, переважно в урочищі «Циганська гора», поблизу с. Товкачі місцеві селяни [Яроцький, 1902д, с. 240].

Колекція К. А. Пухлякової походить з с. Сапанова Кременецького повіту (нині Кременецького р-ну Тернопільської обл.). Супроводжувалася пояснювальною запискою, в якій докладно розповідалося про місце та обставини знаходження предметів. Складалася з речових знахідок зібраних на берегах р. Іква на ділянці між фільварком Білокриницької сільськогосподарської школи і селом. В їх числі крем'яні ножі, долота, уламки глиняного посуду, кістки і зуби тварин, мушлі, вістря до стріл і кам'яне знаряддя праці мигдалеподібної форми [Яроцький, 1902д, с. 241; 1915, с. 64—65].

Про надходження протягом 1902—1908 рр. інформація відсутня. А от станом на 1 січня 1909 р., що цікаво, археологічна збірка музею згідно звіту складалася лише з 20 одиниць [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X]. У 1910 р. збірка поповнилася на 41 одиницю, складалася з кам'яних, бронзових і залізних виробів, посуду, пломби та іншого. Станом на 1 січня 1911 р. археологічна збірка збільшилася до 61 експонату [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X; Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. Дивно? Якщо порахувати надходження лише за 1901 р., хоча точна кількість їх не встановлена, археологічне зібрання музею кількісно має бути значно більшим. Закономірно виникають питання. Чому ж

така мала кількість предметів в археологічному зібранні музею? А де поділися колекції старожитностей Житомирської Російської публічної бібліотеки? Чому не враховані надходження попередніх років? Наприклад, матеріали досліджень Я. В. Яроцького 1901—1903 рр., що значно перевищували наведену в офіційному звіті цифру. Припускаємо, що остання в дійсності відображає кількість експонатів, які пройшли відповідну обробку і були внесені до інвентарної книги. Підставою для такого припущення є примітка до звіту товариства за 1910 р., в якому було зазначено, що археологічні колекції на той час були ще цілком не розібрані [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. Отже, переважна частина археологічної збірки була до того часу ще не опрацьована. Причиною цього могла бути доволі повільна робота з вивчення, упорядкування, інвентаризації та каталогізації речових знахідок, що надходили і зберігалися у приміщенні музею. Можливо, що ряд предметів і колекцій після польових досліджень тривалий час зберігалися у дослідників, які планували, але у силу різних причин не передавали їх у музей. Сприяли такому стану колекцій й постійна зайнятість членів товариства, недостатня кількість, а іноді й повна відсутність спеціалістів відповідних галузей, які могли б достатньо кваліфіковано розібрати, класифікувати, атрибутувати, описати і упорядкувати накопичені в музеї колекції, зокрема й археологічні. Із звітів товариства дізнаємося, що упорядкуванням останніх час від часу займалися фахівці інших галузей, в числі яких, зокрема, були ботаніки, геологи, економісти, ентомологи, етнологи та інші. Оскільки колекціями епізодично займалася не одна особа та ще й без відповідного фаху і досвіду, то в процесі роботи над ними могли бути допущені помилки. Наприклад, в описі або при визначенні приналежності того чи іншого предмету до певної групи чи збірки, що у подальшому могло привести до плутанини. Не менш цікавим є той факт, що роботи з інвентаризації та обліку предметів, що зберігалися у музеї було започатковано лише у 1909 р. З того часу усі предмети, по мірі опрацювання чи надходження, записувалися до інвентарної книги. До кожного з них прикріплювалася спеціальна етикетка із зазначенням інвентарного номера. Паралельно з цим по усім відділам музею здійснювалися роботи по складанню карткового каталогу. Упродовж 1909 р. членами товариства проводився розбір і приведення у порядок різних колекцій як старих, так і тих, що надійшли до музею. Загалом у музеї в той час зберігалось понад 2 тис. одиниць. Цікаво, що археологічна колекція не мала окремого інвентарю, тому визначити точну кількість предметів, що входили до неї, досить важко. Виявляється, що у музеї в той час було заведено два інвентарі. Один з них, під № 1 об'єднував у собі предмети і колекції, що зберігалися в при-

родничо-історичному, етнографічному та історичному відділах. Саме до нього в числі інших вписувалися й різноманітні предмети давнини. Упродовж 1909 р. до 1 інвентарю було внесено 1848 номерів, в числі яких, очевидно, 20 експонатів, які належали до археологічної збірки музею [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X—XII; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV].

У 1910 р. низку цікавих давніх предметів до музею передав член товариства Б. Б. Приходькін, які він привіз з с. Берестечка Дубенського повіту, де він особисто приймав участь у розкопках та закладці храму на козацьких могилах [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXIV].

У 1911 р. завдяки зусиллям віце-голови товариства П. А. Тутковського і сприяння губернатора О. П. Кутайсова музей отримує нове приміщення в Будинку працелюбства, який розташовувався на розі сучасних вулиць Гоголівської і Хлібної. Його було урочисто відкрито 27 травня, а на честь цієї події на стіні будинку праворуч від входу було встановлено пам'ятну лабрадоритову дошку. Хранителем музею тоді був С. А. Бржозовський [К открытию, 1911, с. 3; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1915, с. XXXIII, XXXV; Ланчук, 1995, с. 11; Тарабукін, 1995а, с. 10]. У тому ж році археологічна збірка музею поповнилася новими експонатами. Зокрема, архієпископ Волинський і Житомирський подарував музею старовинну гармату з валів Житомирського замку, а Новоград-Волинський повітовий голова місцевого дворянства В. С. Уваров — колекцію знарядь праці кам'яного віку. Однак ще багато предметів із-за відсутності часу і робочих сил були нерозібрані і не вписані до каталогів. П. А. Тутковський наприклад, згадував, що у музеї в той час зберігалася чисельна колекція ще неописаних шиферних пряслиць, які походять з багатьох місцезнаходжень Волинської губернії [Центральный, 1911, с. 94; Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXV; Тутковский, 1915, с. 179].

Тривалий час відомості коли, звідки і від кого надходили до музею предмети старовини не оприлюднювалися. Відсутня інформація про такі надходження й у звітах товариства за 1901—1911 рр. З цього приводу А. В. Ксенжопольський на загальних зборах товариства, які відбулися 12 березня 1911 р., зробив відповідні зауваження [Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV]. Врахувавши їх Рада товариства прийняла рішення про оприлюднення у наступних звітах списків пожертвувачів і предметів, які вони передавали. Завдяки цьому маємо інформацію не тільки про нові надходження до археологічної збірки музею, але й переліки осіб, які їх передавали. Зі звіту дізнаємося, що у 1913 р. член товариства М. М. Белонін передав до музею колекцію кам'яних і залізних виробів, а також 2 бронзових знаряддя. Дехто Боснецький подарував черепки посуду з кургану, а П. О. Демідов — крем'яну сокиру, залізний спис і вістря до стріл. Учні 1-ї гімназії брати Захаровичи передали кам'яну

сокиру, а Климашевич — 2 кам'яні ручні мельниці (жорна — О. Т.). Відомий краєзнавець, священник с. Глумчі Е. О. Симонович надіслав 2 кам'яних долота, крем'яне знаряддя і вістря до стріли [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXVII—XL]. На жаль, у звіті відсутня інформація про те звідки походили або де були знайдені предмети, які передавалися до музею.

Протягом 1913 р. члени товариства займалися впорядкуванням і готували археологічні колекції до передачі Волинському центральному музею. Активну участь у цьому процесі брали М. М. Белонін, Х. Г. Закусило, Е. М. Яковлев, С. А. Бржозовський та Р. А. Біленко. Внаслідок проведеної роботи було впорядковано і складено каталог, змонтовано дві шафи і одну вітрину, в яких розміщені колекції крем'яних знарядь і начиння кам'яного віку. А де ж інші предмети? Ревізійна комісія ТДВ тоді засвідчила, що по відділу археології усі предмети були повністю впорядковані і систематизовані [Там само, с. XLII, LIII]. Однак із звіту незрозуміло, чи увійшли до археологічного розділу інші речові знахідки, зокрема, металеві або глиняні вироби.

З 1 січня 1914 р., після затвердження статуту, музей офіційно стає самостійною установою. З цього часу археологічна збірка переходить у відання Волинського центрального музею. Загальна кількість експонатів по усіх його відділах станом на 1 січня 1914 р., згідно звіту товариства, по інвентарям № 1—2 становила 8292 одиниць. По першому, куди входила й археологічна збірка їх кількість становила 7510 одиниць [Там само, с. XXXIII, XXXV—XXXVI]. Відомості, який відсоток від загальної кількості експонатів складала археологічна збірка, в літературі та звітах ТДВ, не наводяться. Нині встановити перелік предметів, що входили до складу цієї збірки досить важко, оскільки відомості розпорощені по різним виданням і архівним матеріалам. До того ж, стан колекцій музею, у тому числі й археологічних, у період з 1914 по 1918 рр. значно погіршився. Причиною цьому, зокрема, були постійні переміщення. У 1918 р. М. Абрамович з цього приводу писав: *«Останні події примусили музей двічі складуватися і розкладуватися. Етикетки змішалися, переплуталися, системі їх порушено, багато чого зіпсовано. Самі експонати не перевірені по описові, багато ще зовсім не розібрано»* [Абрамович, 1918, с. 15].

Подальша доля археологічної збірки ТДВ тісно пов'язана з діяльністю археологічного відділу, створеного в структурі музею у червні 1919 р., який очолив відомий вчений, знавець волинської старовини археолог С. С. Гамченко. Саме йому на початковому етапі діяльності відділу прийшлося між іншим займатися розбором археологічних матеріалів, які дісталися у спадок від ТДВ. У його праці «Статистический эскиз археологического отдела Волинского центрального музея», рукопис якої зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України, знаходимо

деякі дані щодо археологічної збірки ТДВ. У музейній секції археологічного відділу Волинського центрального музею, як відзначав С. С. Гамченко, від часу до 1914 р. наявні 418 експонатів, що мали індивідуальні номери. Крім того, було 109 (58 + 51) предметів без номерів, а також 102 пакети з нерозібраними археологічними і 34 пакети з остеологічними матеріалами, які у свій час зібрав Я. В. Яроцький. Усі вони загалом, відповідно до записів вченого, складали початкове зібрання археологічного відділу [Статистический, 1922, арк. 5]. Ці відомості, на мою думку, можуть стати відправною точкою для подальших пошуків, зокрема, й для встановлення кількісного складу та орієнтовного переліку експонатів археологічної збірки ТДВ, а також з'ясування їх походження і пов'язані з ними персоналії. Для цього, передусім, слід відокремити від збірки музею ТДВ колекції Житомирської Російської публічної бібліотеки і розглядати кожну з них окремо.

Таким чином, вивчення археологічних старожитностей на теренах Східної Волині здійснювалося ТДВ упродовж усього періоду його функціонування. На початковому етапі цим питанням займалася історична секція. Найбільш плідний період її діяльності припадає на 1901—1903 рр., коли її очолював історик і археолог Я. В. Яроцький. За цей доволі короткий час вченому вдалося розробити план і акцентувати увагу дослідників на вирішення проблемних питань у вивченні первісних старожитностей, організувати і провести археологічні дослідження, переважно у північних регіонах краю. В результаті розвідувальних робіт дослідник відкрив близько 30 різночасових пам'яток давнини. Однак перевагу надав поховальним пам'яткам, чим підтримав традицію і продовжив започатковані В. Б. Антоновичем та С. С. Гамченком систематичні роботи по вивченню курганних старожитностей краю. Досліджувалися могильники в с. Речиця, в басейнах рр. Уборти і Ужа, розкопано понад трьох десятків курганів з похованнями доби раннього середньовіччя і періоду Київської Русі. Результати своїх досліджень Я. В. Яроцький систематично висвітлював на сторінках не лише місцевих періодичних і довідкових видань, але й у таких поважних наукових збірниках та часописах, як «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной России». Хоча історична секція під його керівництвом проводила систематичні і цілеспрямовані роботи по вивченню пам'яток давнини краю, багато проблемних питань, які лягли в основу програми її діяльності, так і не було вирішено. Більш того, з від'їздом Я. В. Яроцького до Крем'янца систематичні роботи історичної секції у напрямку археологічного вивчення краю та виконання програмних завдань у цій галузі фактично припиняються. Подальші дослідження пам'яток давнини у краї, здійснюються епізодично, здебільшого за завданням Ради товариства, окремими його членами, які хоча й не

займалися цим професійно, але мали певний досвід польових досліджень. Здійснюються як розвідки, так і розкопки. Останній спосіб традиційно застосовували лише при вивченні курганних могильників. Про результати своїх робіт дослідники докладно, з демонстрацією світлин і знайдених предметів, розповідали на секційних засіданнях товариства, а також висвітлювали їх на сторінках періодичних і наукових видань.

При товаристві функціонував музей, який в своїй структурі мав відділи, що відповідали основним напрямкам його діяльності. Комплектуванням його фондів, розбором матеріалів, вивченням і упорядкуванням його колекцій займалися голови секцій. Допомагали їм у цьому секретарі секцій та інші члени товариства. Археологічною збіркою музею, зокрема, опікувалися представники історичної секції. Поповнювалася вона переважно за рахунок матеріалів зібраних під час експедиційних досліджень краю. Ряд предметів з'являлися в музеї завдяки добровільним пожертвуванням або даруванню. Нерідко предмети давнини і навіть цілі колекції закупаються. Хоча музей почав функціонувати з 1902 р., розбір, наукова обробка предметів і колекцій, що входили до його складу розпочалася лише сім рр. потому. Здійснювалася вона з різних причин дуже і дуже повільно. У 1913 р. ревізійною комісією ТДВ було констатовано, що роботи по впорядкуванню, розміщенню та складенню каталогу по відділу археології були повністю завершені. Але згідно звіту археологічна збірка складалася з колекції крем'яних знарядь і начиння кам'яного віку. Щодо інших предметів і матеріалів інформація відсутня. Однак у звітах і окремих публікаціях членів товариства неодноразово зазначалося, що багато предметів і колекцій до того часу залишалися у не розібраному стані, відповідно неописані, не внесені до інвентарю та карткового каталогу. Тому фактична кількість предметів давнини, що зберігалися у музеї у той час залишається досі невстановленою. Визначено, що в офіційних звітах подавалися дані лише про ту кількість предметів, які були опрацьовані і внесені до інвентарної книги. Проблематичним на сьогодні є встановлення переліку предметів та колекцій, які входили до археологічної збірки ТДВ. Лише окремі з них, вдається ідентифікувати, а також визначити їх склад та походження. Незважаючи на те, що багато чого вже втрачено, робота в цьому напрямку все ж триває. Не так давно виявлено ряд предметів, колекцій та матеріалів, які пов'язані з археологічною збіркою ТДВ, чимала кількість з яких, зокрема, пов'язана з Я. В. Яроцьким. Сподіваємося, що наведені вище відомості з одного боку будуть сприяти ліквідації білих плям в історії археологічного вивчення території Східної Волині, а з іншого — спонукати до нових досліджень з означеної тематики.

Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» // Волинська народна газета. — 1918. — 23 листопада. — № 22. — С. 15.

Археологические раскопки в Овручском уезде // Жизнь Волини. — 1911. — 23 августа. — № 213. — С. 3.

Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — 256 с.

Бельский С. Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1909 года. — Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1910. — 30 с.

В обществе исследователей Волини // Жизнь Волини. — 1914. — 13 декабря. — № 328. — С. 3.

Гамченко С. Письмо в редакцию // Волинь. — 1896. — 4 июня. — № 121.

Гамченко С. С. Житомир за первоисточниками передисторичної археології // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. I. — С. 1—24.

Географи Київського університету / Я. Б. Олійник, С. Ю. Бортник, М. Д. Гродзинський, О. Ю. Дмитрук та ін. — К.: Обрії, 2003. — 172 с.

Дахненко Л. 100 рр. Волинському єпархіяльному давньохрещовищу (1893—1919) // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіяльного давньохрещовища. — Житомир, 1993. — С. 3—6.

Доповідна записка до Ради Волинського науководослідного музею Завід. Археологічн. Від. музею Левицького І. Ф. — Житомир, 29/IV—28 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1. — ІД—11182. — 16 арк.

Жизнь Волини. — 1909. — 24 июля. — № 190.

Заседание обществ // КС. — К., 1901. — Т. LXXIII. — Май. — С. 130—137.

Заседание совета 23 июня 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 45.

Заседание совета 18 июля 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 46.

Заседание совета 22 сентября 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 79—80.

Исследования и раскопки // КС. — К., 1901 — Т. LXXV. — Октябрь. — С. 60—62.

К открытию центрального музея // Жизнь Волини. — 1911. — 29 мая. — № 134. — С. 3.

Княжевич М. Памятная книжка Волинской губернии на 1903 год // АЛЮР. — К., 1903. — Кн. 1. — С. 76—77.

Командирование землемера // Жизнь Волини. — 1911. — 13 февраля. — № 41. — С. 3.

Коробка Н. Письмо к волинской интеллигенции // Волинь. — 1896. — 25 мая. — № 113.

[Коробка Н. И.] Ещё по поводу письма к волинской интеллигенции (письмо к редактору) // Волинь. — 1896. — 31 мая. — № 118.

Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: МАК, 2001. — 360 с.

Ланчук Н. В. 130 рр. Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865—1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 10—14.

Маньковська Р. В. Основні етапи розвитку Житомирського музею // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, [1994]. — С. 401—404.

Отчёт Городецкого музея Волинской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — К.: Типография Н. А. Гиричь, 1905. — 82 с.

- Отчёт* о деятельности общества исследователей Волины за 1901 год // КС. — К., 1902. — Т. 77. — Кн. 4. — Отд. 2. — С. 72—74.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Волины за 1909 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. I—XVI.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Волины за 1910 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. XVII—XXXV.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Волины за 1911 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1914. — С. I—LV.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Волины за 1911 год // ТОИВ. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — Т. VII. — С. I—LV.
- Отчёт* о деятельности Общества исследователей Волины и Волинского центрального музея за 1913 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — С. I—CI (101 с.).
- Памятная книжка* Волинской губернии (ПКВГ) на 1886 год. — Житомир: Типография губернского правления, 1885.
- Памятная книжка* Волинской губернии на 1901 год / Сост. под редак. секретаря комитета И. И. Леонтьева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900.
- Памятная книжка* Волинской губернии на 1904 год / Сост. под редак. секретаря комитета И. И. Леонтьева. — Житомир: Волинская губернская типография, 1904.
- Памятная книжка* Волинской губернии на 1906 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1905.
- Памятная книжка* Волинской губернии на 1913 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1912.
- Памятная книжка* Волинской губернии на 1917 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1916.
- Памятная книжка Киевского учебного округа*. Ч. III: Волинская губерния. Издание Управления учебного округа. — К., 1892. — 119, I—XXIII, 1 с.
- Послужной список* о службе учителя истории и географии Житомирской первой гимназии статского советника Якова Яроцкого. Составлен июля 1904 года // ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 1193, арк. 7—13.
- Протокол* первого учредительного общего собрания общества исследователей Волины, сост. 2 декабря 1900 г. в г. Житомире в здании Житомирской Русской публичной библиотеки // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 38—40.
- Протоколы* заседаний IV-й (исторической) секции общества исследователей Волины // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 74—81.
- Прочие* провинциальные общества // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1903. — Прибавление к вып. 5-му (Хроника и библиография, вып. 3). — С. 20—24.
- Реестр* № 1 загальної перевірки інвентаря археологічного відділу Волинського державного музею в р.р. 1919—1930. — Житомир, 1—17.II.1930 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/7. — ІД—11188. — 30 арк.
- Речь*, при открытии Волинского Епархиального древлехранилища // Волинский историко-археологический сборник. — Почаев; Житомир, 1896. — Вып. I: приложение № 4. — С. 20—24.
- Сведения* об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах и находках. Волинская губерния // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1910. — Прибавление к вып. 34-му (Хроника и библиография, вып. 17). — С. 79—84.
- Сведения* об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах и находках. Волинская губерния // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1913. — Прибавление к выпуску 48-му (Хроника и библиография, вып. 23). — С. 79—84.
- Свешников* I. K. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974. — 207 с.
- Случайные находки* // КС. — К., 1901. — Т. LXXV. — Кн. 10. — С. 62—64.
- Статистический* эскиз археологического отдела Волинского центрального музея. — Житомир, 15.IX.1922. — Рукопис / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 32. — 5 арк.
- Тарабукін* О. Від колекції в бібліотеці до Волинського центрального музею (до 130-річчя з дня заснування Житомирського краєзнавчого музею) // Житомирський вісник. — 1995а. — 13 жовтня. — № 41. — С. 10.
- Тарабукін* О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995б. — С. 31—36.
- Тарабукін* О. О. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина ХХ ст.) // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 230—242 (АДІУ. — Вип. 11).
- Теодорович* Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. — Почаев, 1901. — 1023 с.
- Тутковский* П. А. Древнейшая добывающая промышленность Волины // ТОИВ. — Житомир: Электр. типография насл. М. Дененмана, 1915. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 167—198.
- Устав* общества исследователей Волины // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 19—35.
- Учёные общества* // АЛЮР. — К., 1900. — Кн. 2. — С. 83—86.
- Формулярный список* о службе учителя истории и географии Житомирской гимназии статского советника Якова Яроцкого. Составленного 7 марта 1890 года / ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 1193, арк. 1—6.
- Ф.* [Фотинский О. А.]. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волины // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 1—18.
- Фотинский* О. А. Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоградволинского у. // АЛЮР. — К., 1904. — № 6. — С. 229—231.
- Центральный* Волинский музей // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1911. — Прибавление к вып. 42-му (Хроника и библиография, вып. 20). — С. 94.
- Ярмошик* I. I. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть. — Житомир: Волинь, Рута, 2006. — 216 с.
- Яроцкий* Я. В. Шереметевы валы на Волины и их историческое значение // *Памятная книжка* Волинской губернии на 1901 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900а. — Отд. II. — С. 22—30.

- Яроцкий Я. В. Искорость (Из путевых заметок) // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900б. — Отд. II. — С. 53—59.
- Яроцкий Я. В. Из Искорости в Народичи (Путевые заметки) // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900в. — Отд. II. — С. 60—69.
- Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902а. — Т. 1. — С. 1—15.
- Яроцкий Я. В. Из области случайных археологических находок // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1902б. — Отд. II. — С. 18—25.
- Яроцкий Я. В. К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1902в. — Отд. II. — С. 3—17.
- Яроцкий Я. В. Краткий отчет о раскопке курганов Речицкого могильника // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902г. — Т. 1. — С. 92—117.
- Яроцкий Я. В. «Цыганская гора» вблизи с. Толкачей Овручского уезда Волынской губернии // КС. — К., 1902д. — Т. 76. — Кн. 3 (март). — Отд. 2. — С. 240—242.
- Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. — К., 1903а. — № 3—4. — С. 173—193.
- Яроцкий Я. В. Раскопки курганов у с. Андревичей, Волынской губ. // АЛЮР. — К., 1903б. — № 5. — С. 329—332.
- Яроцкий Я. В. Следы неолита в бассейне р. Иквы возле г. Кременца // ТОИВ. — Житомир, 1915. — Т. VII. — С. 63—68.
- Яроцький Яків // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ—II) / Наукове Товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1984. — Т. 10. — С. 3992.

А. А. Тарабукин

АРХЕОЛОГИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЛЫНИ: ИСТОРИЯ, ПЕРСОНА- ЛИИ, КОЛЛЕКЦИИ

Общество исследователей Волыни было создано в 1900 г. В его структуре действовала историческая секция, на которую, в том числе, возлагались вопросы археологического изучения территории Волынской губернии. Её возглавил историк и археолог Я. В. Яроцкий. Исследователь разработал программу изучения первобытных древностей края. На протяжении 1901—1903 гг. он провёл разведывательные работы, открыл более 30 разновременных памятников, исследовал курганные могильники, раскопав более 30 курганов раннеславянского и древнерусского времени, и другие памятники в бассейнах рек Норынь, Уборть и Уж. После его отъезда, работы по изучению памятников древности продолжили О. А. Фотинский, Н. Н. Белонин, О. П. Червинский, Ю. В. Шуликов, С. В. Бельский, П. А. Тутковский и другие члены общества. Исследования в

основном охватывали северные районы Восточной Волыни, раскапывались исключительно курганы, меньше внимание уделялось другим видам памятников. Большую часть вопросов, изложенных в программе Я. В. Яроцкого, по ряду объективных причин решить так и не удалось.

При обществе с 1902 г. функционировал Волынский музей, куда поступали различные экспонаты, в том числе и археологические. Собрание и коллекции пополнялись не только за счёт добровольных пожертвований, дарения и закупки, но и вследствие передачи материалов, собранных членами общества во время полевых исследований. Собрание к 1913 г. было упорядочено, составлен соответствующий каталог. Однако, установить действительное количество и состав археологических коллекций музея общества в целом, из-за отсутствия соответствующих данных, ныне не представляется возможным.

Ключевые слова: Общество исследователей Волыни, Восточная Волынь, исследования, археологическое наследие, древности, музей, археологическое собрание, коллекции.

A. A. Tarabukin

ARCHAEOLOGY IN THE ACTIVITY OF THE SOCIETY OF RESEARCHERS OF VOLYN REGION: HISTORY, PERSONALITIES, COLLECTIONS

The Society of Researchers of Volyn region was established in 1900. In its structure the historical section functioned, including the archeological study of the territory of the Volyn province. The historian and archaeologist Y. V. Yarotskyi headed it. The researcher has developed a program for studying the primitive antiquities of the region. During the years 1901—1903^s conducted reconnaissance work, discovered more than 30 different monuments, explored the burial mounds and other monuments in the basins of the rivers Noryn, Uhort and Uzh, excavated more than 30 mounds of the early slavic time and the period of Kyivan Rus. After his departure, works on the study of antiquities continued O. A. Fotynskyi, N. N. Belonin, O. P. Chervinskyi, Y. V. Shulikov, S. V. Belskyi, P. A. Tutkovskyi and other members of society. Studies mainly covered the northern parts of Eastern Volyn region, excavated only mounds, less attention was paid to other types of monuments. Most of the issues outlined in the program Y. V. Yarotskyi for a number of objective reasons to solve and it was not possible.

At the times of society since 1902, the Volyn Museum functioned, where various exhibits, including archeological ones, were received. The meeting of the latter was replenished through not only voluntary donations and purchases, but materials collected by members of the society during field research. By 1913 the archaeological collections of the museum were arranged, the corresponding catalog was completed. However, it is not possible to establish the actual number and composition of the archaeological meeting of the society in general because of the lack of relevant data.

Keywords: Society of Researchers of Volyn region, Eastern Volyn, scientific research, archaeological heritage, antiquities, museum, archaeological collection.

Одержано 17.09.2016

А. С. Яненко

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ ВОЛИНИ 1920-х — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті висвітлено систему організації археології як науки на теренах Східної Волині протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр., розвиток установ і соціально-наукових інститутів, співробітники яких досліджували матеріальну культуру регіону, реструктуризації і трансформації, що мали місце як на локальному, так і на всеукраїнському рівні.

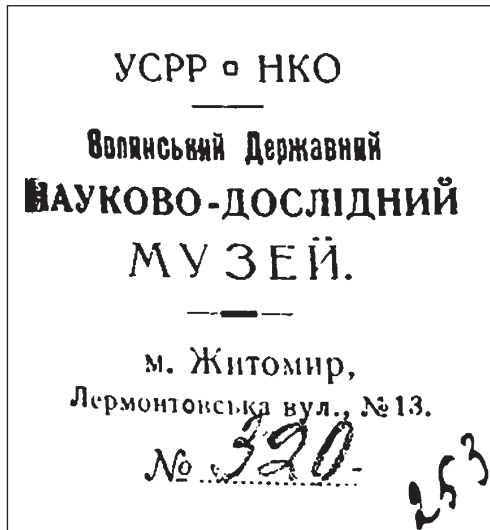
Ключові слова: інституціональна історія археології, музей, наукове товариство, ВУАК, інститут кореспондентів / уповноважених, виставка, Східна Волинь, 1920—1930-ті рр.

Система організації науки, детермінована як традиціями передачі / продукування знання, так і суспільно-політичними й культурними процесами у суспільстві, справляє безпосередній вплив на результати досліджень, кількісні та якісні характеристики інтелектуального продукту. Вивчення фактологічних аспектів розвитку системи академічних і позаакадемічних установ, а також різноманітних соціально-наукових інститутів, у межах яких українські вчені здійснювали експедиційне й камеральне дослідження пам'яток історії матеріальної культури, є передумовою об'єктивного висвітлення становлення і трансформації організації археології як науки на теренах України. Реформування інституціональних форм науки як постійно присутній фактор розвитку суспільства актуалізують сьогодні студіювання всього спектру структур, в рамках діяльності яких здійснювались археологічні дослідження; здобутків, інновацій, прорахунків, недоліків та інших аспектів функціонування громадських і державних установ та організацій дотичних до археологічного вивчення теренів Украї-

ни. На особливу увагу заслуговує інституціональне розмаїття 1920-х — першої половини 1930-х рр., яке послідовно відбило політичний курс коренізації/українізації, методологічну дискусію початку 1930-х рр., впровадження догматів марксистської методології, жорсткої політики централізації у науковій галузі, переслідування й винищення національної інтелігенції.

Фактологічний виклад історії різноманітних краєзнавчих і археологічних інституцій та біографій українських археологів міжвоєнного періоду є традиційною галуззю вітчизняної історіографії. Увагу дослідників, зокрема, привертала такі напрямки як історія музейної справи, краєзнавчого руху, археологічного вивчення Східної Волині — частини Волині, яка увійшла до УСРР / УРСР¹: від фрагментарних згадок у бібліографічних довідниках з археології та перших нарисах розвитку радянської та української археології, що створювалися протягом 1960—1980-х рр. [Видання, 1969; Шовкопляс, 1969; Генинг, 1982; Курінний, 1970], — до студій з історичного краєзнавства [Ярмошик, 2001], історії музейної справи [Хведась, 1994], історії археологічних досліджень [Тарабукін, 2002; 2012; 2013] регіону у міжвоєнний період. Помітне місце у вітчизняній історіографії посідають біографічні студії, присвячені археологам, музейним діячам, краєзнавцям, які працювали на теренах Східної Волині у 1920—30-х рр. — С. С. Гамченку [Макаревич, 1960; Памяти С. С. Гамченко, 1963; Кузнецо-

1. За поділом 1923 р. до Волинської губернії увійшли Житомирська, Коростенська, Шепетівська округи; в межах сучасних Житомирської і Хмельницької областей.

Штемпель Волинського науково-дослідного музею. 1920-ті рр.

ва, Линка, 1963; Баженов, 1993, с. 161; Ляшко, 2011; Інститут археології, 2015, с. 377—378], І. Ф. Левицькому [Інститут..., 2015, с. 491], В. І. Кочубею [Нестеренко, 2003; Берковський, 2008; 2009], М. Д. Савицькому [Яненко, 2012] та ін. Таким чином, історіографічний доробок, який наразі складається з детальних студій щодо окремих подій у науковому житті Східної Волині 1920—1930-х рр., відкриттів і дослідження різночасових археологічних пам'яток, діяльності окремих експедицій, музейних установ, видатних вчених регіону, складає основу для відтворення об'ємної картини інституціонального розвитку археології на теренах УСРР на локальному рівні.

Метою цього дослідження є висвітлення системи організації археології Східної Волині протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр., розвитку установ і соціально-наукових інститутів, співробітників яких досліджували матеріальну культуру регіону, реструктуризації і трансформацій, що мали місце як на локальному так і на всеукраїнському рівні.

Серед регіональних формальних та неформальних форм організації науки на теренах Східної Волині 1920-х — початку 1930-х рр. особливе місце посідав Волинський науково-дослідний музей (ВНДМ), заснований 1900 р., — «фактично комбінат п'яти окремих музеїв, тільки поділених по території, але об'єднаних Музейною Радою» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 159, арк. 55].

Волинь — «величезну скарбницю археологічних першоджерел» — вивчали співробітники археологічного відділу, який, у свою чергу, функціонував у складі двох частин/секцій: археологічної (секції археологічного поля) і палеонтологічної. Головне завдання відділу полягало у «дослідах, в лабораторії й кабінеті, а саме: реєстрація першоджерел, документування їх (плани, атласи й мапи), збільшення молоді

Сергій Свиридович Гамченко та Михайло Леонтійович Макаревич

Волинської археологічної школи, збільшення членів співстаранників, членів кореспондентів і членів співробітників відділу, планові дослідження (рекогносцировки, розвідки, розкопки), популяризація археологічної праці, засвоєння наочних засобів охорони першоджерел, широкі доклади в Музею, в секції наукових співробітників й т. п.» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 159, арк. 105].

Вже у звіті за період з 1 жовтня 1924 р. по 1 жовтня 1925 р. зазначалося, що окрім археологічного відділу, в структурі музею діяли, зокрема, такі «установи» як археологічний кабінет-майстерня і антрополого-остеологічна частина [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9091, арк. 96]. Ймовірно, саме протягом 1925/1926 звітнього року антрополого-остеологічна частина трансформувалася у Антропологічний кабінет при археологічному відділі, який згадується у документі від 12 жовтня 1926 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3399, арк. 18]. Станом на 1 жовтня 1927 р. археологічний відділ музею розташовувався у будинку за адресою: м. Житомир, вул. Хлібна, 15. Співробітники структурного підрозділу установи — завідувач і лаборант — здійснювали роботу «по підготовці до відчинення відділу для відвідувань, польову дослідну та лабораторну кабінетну» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1803, арк. 5зв., 7].

У 1920-х рр. незмінним очільником археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею був С. С. Гамченко¹. З 1 листопада 1927 р. дослідника звільнили з посади завіду-

1. Гамченко Сергій Свиридович (1859—1934) — український археолог, музейний діяч [Інститут..., 2015, с. 377—378].

вача, як зарахованого до штату Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) на 1927/1928 бюджетний рік. 5 листопада 1927 р. Упрнаука Наркомату освіти (НКО) УСРР затвердила завідувачем археологічним відділом Волинського музею І. Ф. Левицького¹ — завідувача Антропологічним кабінетом, який працював у музеї з 6 листопада 1924 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3399, арк. 35—37].

З 1 червня 1923 р. при ВНДМ почала працювати археологічна науково-дослідна кафедра/секція — «вільна археологічна школа» під керівництвом С. С. Гамченка [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 415, арк. 2]. У різний час членами археологічної секції були О. Ф. Лагодівська², Ф. А. Козубовський³, М. М. Шавлович⁴, І. Ф. Левицький, О. П. Червінський [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3402]. До теренових археологічних досліджень під керівництвом співробітників Волинського музею долучалися співробітники музейних установ Східної Волині, учні та вчителі різноманітних навчальних закладів (Волинської радпартшколи, Першої Житомирської дитячої комуни тощо), члени місцевих археологічних гуртків, червоноармійці [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 46/4].

Відповідно до резолюції Укрнауки НКО УСРР від 6 грудня 1927 р. при етнографічному та геологічному відділах ВНДМ було відкрито аспірантуру [Рябчикова, Надольська, 2010, с. 297]. Аспіранти геологічної секції музею залучалися до археологічних експедицій установи. Зокрема, П. Й. Сушицький 25—29 вересня 1929 р. брав участь у розкопах палеолітичної стації в околицях с. Довгиничи під керівництвом І. Ф. Левицького [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 376, арк. 13—14].

На засіданнях ради музею виголошувалися доповіді з археології, висвітлювалися результати експедиційних досліджень співробітників відділу та членів «вільної археологічної школи». Протягом 1925—26 рр. С. С. Гамченко зробив доповідь «Старий Житомир», І. Ф. Левицький — «Домовина кінця неолітичної доби на берегах Середнього бігу р. Случи (с. Колодяжне на Волині)».

Артефакти, виявлені під час теренових досліджень, очищалися, реставрувалися, класифікувалися, готувалися для подальшого ек-

Іван Федорович Левицький

понування шляхом нашиття/наклеювання на експозиційні картонні таблиці [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3402]. Дублетними знахідками з археологічних експедицій Волинського музею поповнювали колекції регіональних музейних установ. Зокрема, частина артефактів палеолітичної стації в околицях с. Довгиничи надійшли до фондів Коростенського краєзнавчого музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 376, арк. 12].

Археологічний відділ з Антропологічним кабінетом ВНДМ протягом 1920-х рр. функціонував як науково-дослідний осередок, що виконував взаємопов'язані функції з вивчення (експедиційного, лабораторно-камерального) та популяризації (шляхом створення музейних експозицій, проведення екскурсій тощо) археологічних пам'яток регіону, надання методичних і методологічних консультацій співробітникам інших науково-освітніх і культурних закладів Східної Волині, підготовки кадрів дослідників матеріальної культури, консолідації інтелектуальної спільноти, створення комунікативного простору.

На початку 1930-х рр. вітчизняне музейництво зазнало значної політизації. Запровадження жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством та відпрацювання найбільш ефективних форм та прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їх носіїв — представників національної української інтелігенції — здійснювалося, серед іншого, шляхом реструктуризації музеїв за принципом соціально-економічних формацій, системи

1. Левицький Іван Федорович (1896—1952) — український археолог, музейний діяч [Інститут..., 2015, с. 491].
2. Лагодівська Олена Федорівна (1899—1958) — український археолог, учениця С. С. Гамченка [Інститут..., 2015, с. 488].
3. Козубовський Федір Андрійович (1895—1938 (1942?)) — український археолог, музейний діяч [Інститут..., 2015, с. 291—294].
4. Шавлович Микола Макарович з 1932 р. очолював археологічний кабінет ВНДМ.

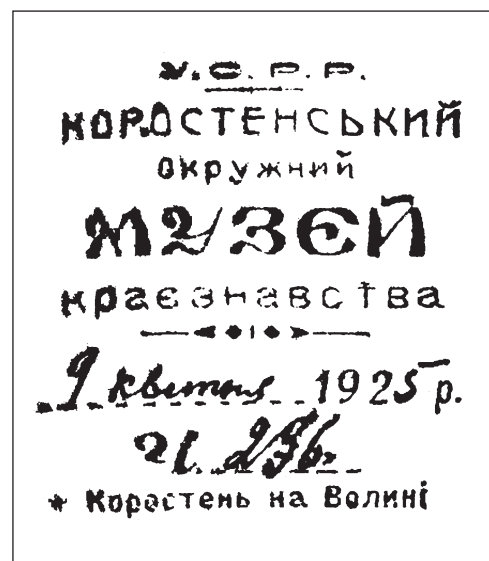
Археологічні розкопки І. Ф. Левицького на палеолітичній стоянці неподалік с. Довгиничі. 1930 р.

«базису і надбудов», ліквідації «буржуазних» структурних одиниць, таких як археологічні відділи, побудовані за культурно-хронологічним принципом.

Волинський науково-дослідний музей «приступив до теоретичної проробки перебудови в початку 1932 р.». Відповідно до «директив та настанов» НКО УСРР з окремих суспільно-історичних відділів (археологічні, етнографічні, мистецькі колекції) створювався відділ історичний. З нагоди святкування «15-ти річчя Жовтня» музей взяв на себе зобов'язання виправити хиби в експозиції історичного відділу: «представити класовий розподіл суспільства часу соціально-економічної формації рабовласництва; надати динаміки частині експозиції феодальної формації, доповнивши яскравими моментами класової боротьби того часу; переустаткувати кімнату селянського побуту на зорі капіталізму, давши яскраву класову диференціацію тодішнього селянства [...], влаштувати виставку соціалізму (внеси історію фабрик і заводів на Волині, історію колгоспного руху та нацкультбудівництва)» [ДАКО, ф. Р-212, оп. 1, спр. 19, арк. 5, 22]. Вчергове оновлена експозиція відділу в «3-х формаціях» — докласового, феодального і капіталістичного суспільства — була відкрита для відвідувачів 1 травня 1933 р. На нараді робітників Волинського музею 29—30 травня 1933 р. Т. М. Мовчанівський (як представник обласної Спілки наукових робітників) зауважував, що у історичному відділі слід звернути увагу на «кращий показ і опрєдєлення» закономірностей історичного розвитку «за наукою Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна», необхідно ввести характеристику і визначення рабовласницької формації, «краще виявити стадії історичного процесу та переходи від одної формації до іншої», «ліквідувати наслідування буржуазним принципам експозиції, що подекуди є в музеї», «звернути особливу увагу на показ генези клясів, техніки господарства,

ідеологічних надбудов тощо, обертаючи цей показ в міцну зброю агітації та пропаганди...», звернути особливу увагу на антирелігійну роботу в музеї, пропаганду технічних знань, віддзеркалення «клясових і господарських перемог за 1-у п'ятирічку та перспектив на 2-у п'ятирічку» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 485].

Протягом 1920-х рр. консолідувалася і функціонувала ще одна музейна інституція Східної Волині, співробітники якої долучилися до вітчизняних археологічних студій, — Коростенський округовий музей. Утворення цієї установи тісно пов'язане з ім'ям Федора Андрійовича Козубовського. Збереглася його доповідь про стан та діяльність Коростенського музею за 1924 р., у якій він зазначав: «З 1923 року Овручський повіт входить до складу Коростенської округи. Того ж року мені довелося викладати суспільствознавство на літніх учительських курсах. Переводячи екскурсійне обстеження околиць

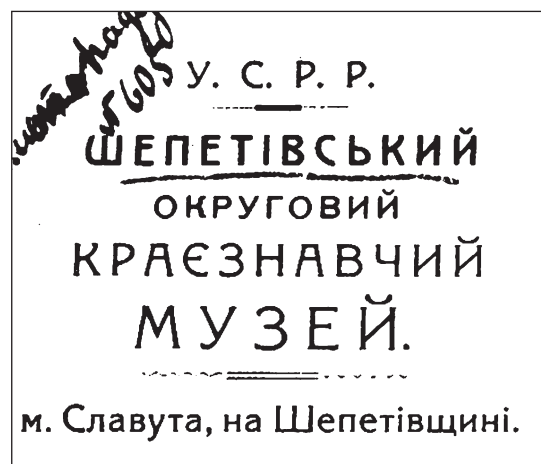
Штемпель Коростенського окружного музею краєзнавства. 1920-ті рр.

м. Коростеня і найближчих сіл, ми зібрали й обробили значну кількість цікавого історично-побутового матеріалу. Відчінна виставка виявила спільну думку про необхідне заснування музею місцевого краю. Окрвідділ Наросвітти, в особі тов. Пелеха, цілком підтримав цю думку і затвердження заснування музею ним же було переведено через президію ОВК. З осені 1923 року починається юридичне існування музею... З самого початку свого існування музей став орієнтуватись на екскурсійно-дослідний метод праці через притягнення найбільшого числа молоді міста і села».

Археологічні колекції були зосереджені у соціально-історичному відділі установи. Вже протягом літа 1924 р. здійснені 5 етнографічних експедицій / екскурсій «з місцевими комсомольцями, вчительством, та Ю[ними] Л[енінцями]», протягом червня—серпня проведні археологічні розкопки у басейні р. Уж та його допливів «при широкій участі місцевих активів», у червні—вересні реалізоване геологічне дослідження півдня Коростенщини під керівництвом С. В. Більського¹. Протягом першого року існування музей здійснив спробу створити мережу «допоміжно-музейних гуртків» при сільбудах, зокрема такі структури, «основним ядром» яких були, переважно, 2 чи 3 місцеві вчителі, діяли у Лугинському, Словечанському, Малинському, Потіївському, Володарському та Фастівському районах. За сприяння Коростенського музею у с. Горбулів (нині Черняхівський р-н) і с. Кропивня (Коростишівський р-н Житомирської обл.) були засновані невеличкі музеї [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 358—364]. Окрім того, Ф. А. Козубовський ініціював створення мережі членів-кореспондентів Коростенського музею «з місцевого вчительства» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 46/12].

До середини 1924 р. Коростенський музей юридично існував у якості філіалу ВНДМ, у 1925 р. набув остаточної юридичної самостійності [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 15]. Ф. А. Козубовський обіймав посаду завідувача установи до 31 грудня 1929 р., коли був звільнений «за переходом його на іншу роботу», т. в. о. призначений К. Т. Червяк [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 59]. Внаслідок реорганізації музейної мережі УСРР 7 серпня 1930 р. було ухвалене рішення — з 1 жовтня 1930 р. надати Коростенському округовому музею статус крайового, перейменувавши на «Поліський крайовий музей». З 1 вересня 1930 р. обов'язки директора Поліського крайового музею були покладені на В. М. Соловійову [Там само, арк. 76, 77].

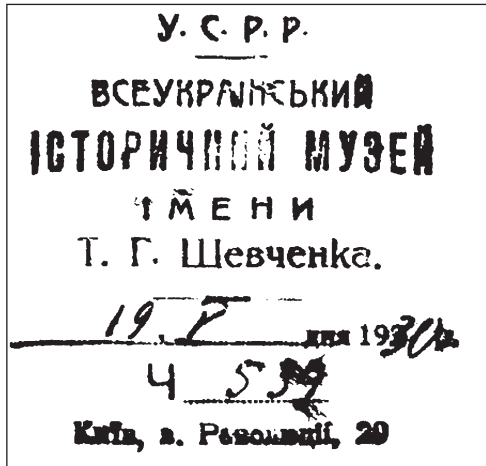
1. Більський Степан Володимирович (1866—1943) — український геолог, співробітник і очільник аспірантури при геологічному відділі ВНДМ.

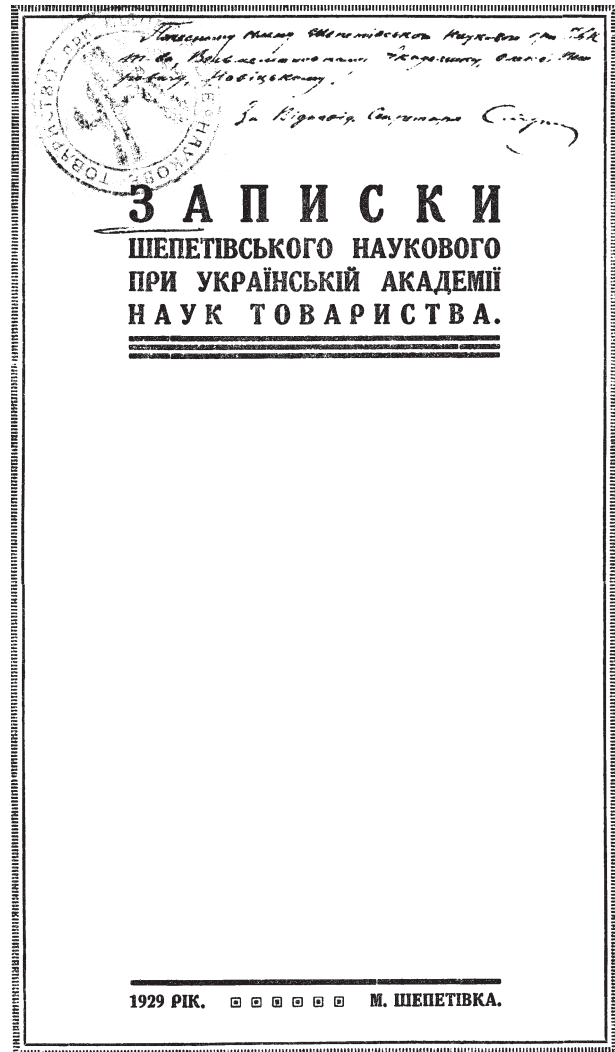
Штемпель Шепетівського округового краєзнавчого музею. 1920-ті рр.

Третім музейним осередком Східної Волині, співробітники якого долучилися до археологічного вивчення регіону, був Шепетівський краєзнавчий музей, заснований у Славути в жовтні 1926 р. До складу установи увійшли відділи: природничий (з підвідділами геологічним, ентомологічним, орнітологічним, дендрологічним, зоологічним), соціально-економічний (з підвідділами кустарним і промисловим) і культурно-історичний (з підвідділами археологічним, історичним, нумізматичним, художнім, шиття, рукописів та друку) [Берковський, 2009, с. 182—183]. Протягом своєї історії музей кілька разів переносився не лише з одного приміщення до іншого (зазвичай менш пристосованого), але змінював і місто розташування. Зокрема, у 1928 р. обговорювалося питання про перенесення його зі Славути у Шепетівку, що й було реалізовано у 1929 р. Байдуже ставлення місцевої влади Шепетівки до музею спонукало НКО УСРР ухвалити постанову про переведення установи до Старокостянтинова, проте вирішення цього питання було призупинено 1930 р. У 1931 р. внаслідок ліквідації Шепетівської округи музей отримав статус міжрайонового. Подальша доля музею майже не відбилась у архівних документах. У газеті «Більшовицька правда» (Вінниця) від 2 червня 1935 р. є повідомлення про надходження у зв'язку із закриттям музею у Шепетівці всіх його експонатів з геології, археології, а також картин до обласного історичного музею у Вінниці [Потупчик, Потупчик, 1998]. У бюджетній відомості за 1938 р. зазначається, що з обласного бюджету виділено 23 тис. карб. на фінансування двох культурно-освітніх закладів — Славуцького і Заславського музеїв [Берковський, 2009, с. 187—189].

Штат Шепетівського музею складався з двох працівників — директора / завідувача і лаборанта / наукового працівника, які здійснювали всю науково-дослідну, науково-технічну, політосвітню роботу, а також виконували адміністра-

Штемпель Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. 1930 р.

Титул «Записок Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства» із дарчим підписом О. П. Новицькому. 1929 р.

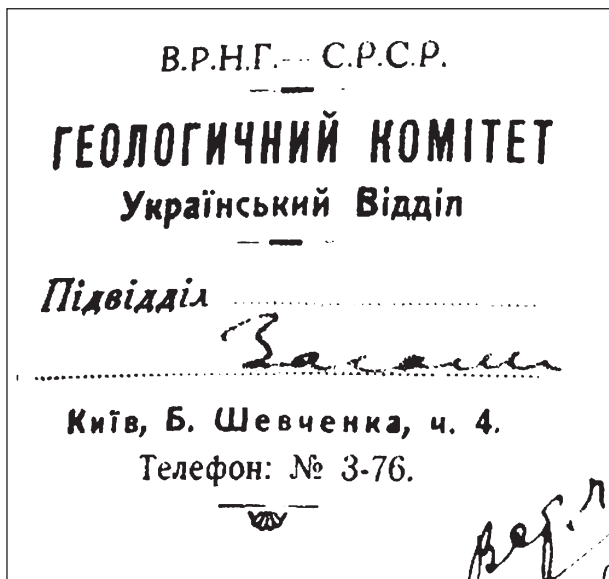
тивно-господарські функції. Ці посади обіймали відповідно В. І. Кочубей¹ і М. Д. Савіцький². Протягом другої половини 1920-х — на початку 1930-х рр. музей був осередком краєзнавчих досліджень регіону, серед іншого й археологічних: «...Шепетівський окрмузей поставив собі завдання, поруч із ґрунтовними дослідками окремих періоджерел провести систематичне обстеження всієї округи з метою виявлення та реєстрації наявних періоджерел. Робота провади[лася] співробітниками окрмузею, що працю[вали] в галузі археології за відкритими листами Упрнауки від керівництвом проф. Гамченка С. С.» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/17]. За участі В. І. Кочубей і М. Д. Савіцького було досліджено більше ніж півтори сотні пам'яток, внаслідок чого сформовано музейні фонди підвідділу археології [Яненко, 2012]. Музей підтримував тісні контакти не лише із ВУАК, але й з такими установами як Науково-дослідний інститут геології (Київ), Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка у Києві (ВІМіШ) у Києві, ВНДМ тощо [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 174 зв.].

Музейні заклади Східної Волині протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр. інтегрувалися у «федерацію всіх науково-дослідних установ, що складала академічну функцію республіки [УСРР], очолювану науково Академією наук» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 405, арк. 1—14]. До системи організації археології як науки входили, окрім музеїв, і такі установи при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), як ВУАК та місцеві наукові товариства.

Організоване у 1926 р. Шепетівське наукове товариство мало три відділи: природничо-гео-

графічний, культурно-історичний, соціально-економічний. До складу інституції залучено «фахівців з різних галузей наук, видатних громадських діячів, лікарів, учителів, т. ін. шари трудової інтелігенції, робітників і селян, що об'єднані одною ідеєю зміцнення нашого витворчого фронту». Для надання авторитету товариству і для забезпечення координації і контролю над його діяльністю інституція була включена до системи ВУАН. З метою оптимізації діяльності товариства організовано краєзнавчі гуртки у Полонському, Красилівському, Славутському, Судилківському, Ізяславському, Ляховецькому р-нах [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 174 зв.]. Серед членів установи були С. С. Гамченко, М. І. Безбородько, В. І. Кочубей, М. Н. Макаревич, Г. П. Сукачов, В. І. Міончковський, О. П. Новицький, П. А. Тутківський, О. А. Цируль. Товариство неодноразово відіграло роль співорганізатора геологічних і археологічних експедицій на теренах регіону [Наукові установи, 1930, с. 38].

1. Кочубей Володимир Іванович (1888—1937) — український археолог, краєзнавець, музейник [Берковський, 2008].
 2. Савіцький М. Д. (1897—?) — український краєзнавець, музейний діяч [Яненко, 2012].

Печатка Всеукраїнського археологічного комітету. Початок 1930-х рр.

Штемпель Українського відділу Геологічного комітету. 1920-ті рр.

Коростенське наукове при ВУАН товариство, вірогідно, протягом 1925—1929 рр. існувало як Коростенське бюро краєзнавства [Там само, с. 33]. План установи на 1928 р., серед іншого, передбачав реалізацію «дослідів пе-

редісторичних» зі залученням співробітників Українського відділу геологічного комітету (Укргеолком) з метою здійснення «розшукув і вивчення передісторичних культур на львовському платі; спостереження над ерозійною денуляцією ярів Овруцького кряжа та над палеофауною тих ярів; побіжної реєстрації та вивчення пам'яток історичних на Коростенщині...» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 19—19 зв.]. У 1929 р. до складу товариства входили Козубовський, Нікулін,

У. С. Р. Р.
 ШПЕТИВСЬКИЙ ОКРУГОВИЙ КОМІТЕТ
 НСНУ ТА РА
 РОДИНОЇ О. ВІТН.
 Зроблено 1926 р.
 ч. 2589.
 Ш. ШЕПТИВКА

М А Н Д А Т.

Видано цього мандата Шепетівською Окр. Інспектурою Наросвіти Зав. Окр. Музеєм і уповноваженому Всеукр. Академії Наук в справі охорони пам'яток - культури та природи в межах Шепетівської округи на Волині - В.І. КОЧУБЕЮ, який уповноважується брати їх під догляд та охорону Всеукр. Археологічного Комітету.

Шепетівська Окр. Ін. Наросвіти надається до всіх державних установ, парт. організації, громадських об'єднань та всіх окремих громадян з проханням усім сприяти В.І. КОЧУБЕЮ в доручену йому Академією Наук справі.-

ЧЛЕН ПРЕЗІДІЇ-
 СЕКРЕТАР ОБК *Молдован* / МОЛДОВАН/

ОД. ІНСПЕКТОР *Мігельський* / МІГЕЛЬСЬКИЙ/

ІНСПЕКТОР О.П.О. *Кучубей*

Мандат Завідувача окружним музеєм і уповноваженого ВУАН в справі охорони пам'яток культури та природи в межах Шепетівської округи на Волині Володимира Івановича Кочубея [НА ІА НАН України, ф. 59, спр. 116/35, арк. 2]

Видання Волинського Науково-Дослідного Музею.

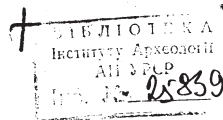
9026 (02)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА, СПОСОБИ ІХ РЕЄСТРАЦІЇ ТА ЗАСОБИ ОХОРОНИ.

(КОРОТКИЙ ВИКЛАД).

ГАМЧЕНКО С. С.

Переклад та передмова
ЛЕВИЦЬКОГО І. Ф.

ЖИТОМИР
1925.

Шмуцтитул видання С. С. Гамченка «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони». 1925 р.

Пустовойт, Старвойтенко, Шкурко, Коротун та ін. [ПР НБУВ, ф. X, спр. 18958].

Протягом всього існування ВУАК його співробітники виконували методично-координаційні та консультативні функції, здійснювали контроль за археологічними, мистецтвознавчими, пам'яткоохоронними дослідженнями в усіх регіонах УСРР, зокрема й на теренах Східної Волині. Функції ВУАК реалізувались, серед іншого, шляхом впровадження інституту кореспондентів/уповноважених на місцях. Наприклад, В. І. Кочубей був призначений уповноваженим ВУАК з 15 жовтня 1926 р. У звіті про роботу, надісланому до Комітету 27 січня 1927 р. Володимир Іванович зазначав, що з метою припинення руйнування пам'яток культури на місцях, він, у свою чергу, утворив інститут «Райуповноважених по охороні пам'яток

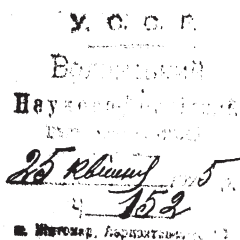
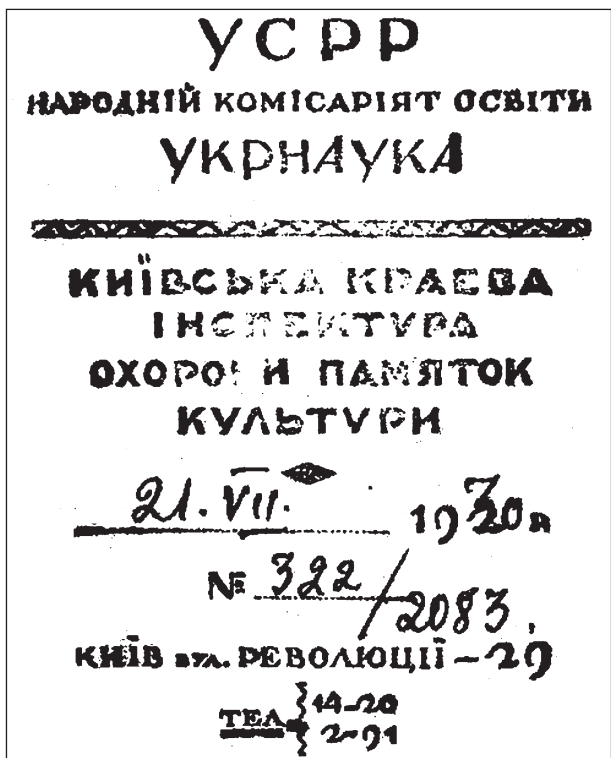
культури»: «в Антонінському районі — т. Бачинова Н. Я.; в С. Костянтинівському — т. Войтулевич В. І.; в Полонському районі — т. Божкевич А. Ф.; в Теофіпільському — т. Доманський; в Ляховецькому — т. Стольников; в Плужанському — т. Корнійчук Д. С.; в Ізяславському — т. Ключківський Г. І.; в Ганнопільському — т. Данилевський Н. І.; в Славутському — т. Прус В. Ю.; в Судилківському — т. Білоус М.». За допомогою інституту райуповноважених, на думку В. І. Кочубея, створювалась можливість «бути в курсі справ по всій окрузі й в разі небезпеки [...] доглядати й сповістити». До завдань уповноваженого ВУАК входило здійснення обліку та охорони всіх пам'яток культури на Шепетівщині, яке виконувалось шляхом розсилки всім Райуповноваженим «інструкції з охорони пам'яток культури й природи й про облік їх (пам'яток)» та брошури С. С. Гамченка «Археологічні першоджерела, засоби реєстрації та заходи охорони» з метою виявлення всіх археологічних першоджерел; фотофіксації різноманітних пам'яток; оповіщення Шепетівського Окрвиконкому та ВУАК про випадки руйнування історичних споруд і археологічних місцезнаходжень; популяризації ідеї охорони пам'яток культури [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/35].

Інститут уповноважених ВУАК у регіональному вимірі Східної Волині був фактично використаний для побудови мережі кореспондентів Українського комітету охорони пам'ятників культури при Укрнауці (УКОПК). Підтвердженням того є листування В. І. Кочубея із Київською краєвою інспектурою УКОПК щодо розмежування функцій та узгодження роботи різних інституцій. 22 квітня 1927 р. керівник Шепетівського округового краєзнавчого музею повідомляв, що одержав «Інструкцію по утворенню Комісії і мереж кореспондентів» і разом з тим просив надати пояснення «чи скасовується уповноважений ВУАК при утворенні Округової Комісії, чи може існувати поруч з нею, або входити в її склад; чи скасовуються райуповноважені, перетворюючись у кореспондентів; може замість райуповноважених утворити місцеві Комісії, а уповноважених обернути в організаторів цих комісій, тоді в кожному районі буде окрема Комісія» [ДАКО, ф. Р-212, оп. 1, спр. 7, арк. 20]. У відповіді Київської краєвої інспек-

Штемпель Київської краєвої інспектури охорони пам'яток і культури. 1930 р.

тури зазначалося, що «уся зазначена робота провадиться цілком незалежно від праці округових та районних уповноважених ВУАК, які мають провадити науково-дослідчу працю над пам'ятками з дорученням ВУАК та виконувати функції наукових кореспондентів. Зазначена відокремленість функцій науково-дослідних та організаційних аж ніяк не виключає можливості з'єднання згаданих двох функцій в одній особі» [Там само, арк. 23].

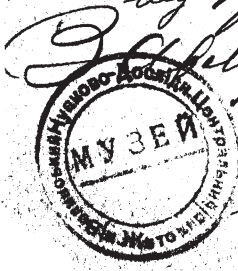
Окремо слід зазначити існування у 1920-х — на початку 1930-х рр. тимчасових форм організації науки. У засіданнях протягом 1925 р. Київського підготовчого комітету з улаштування Першої Всеукраїнської археологічної конференції в Одесі як представник ВНДМ брав участь С. С. Гамченко, а Коростенський музей планував провести відповідні дослідження для репрезентації роботи установи на Одеській конференції [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1,

Мандат.

Археолог Сергій Скриданович Гамченко, завідувачий Археологічним Відділом Волинської Науково-Дослідного Музею Волинського, як представник Музею, на організаційну нараду-з'їзд для вироблення загального плану роботи І Всеукраїнської Конференції в Одесі.

Делегатація відбуватиметься на підставі відношення ВНДМ від 17 квітня з.р. А 418, діло А 29. З. Скридановича.

С. С. Гамченко

Мандат С. С. Гамченка — представника ВНДМ на організаційній нараді-з'їзді для вироблення загального плану роботи І Всеукраїнської конференції в Одесі

М. С. Р. Р.
 КОРОСТЕНСЬКИЙ
 окружний
МУЗЕЙ
 краєзнавства
 1925 р.
 21.11.1925
 м. Коростень на Волині

До Київського Підготовчого
 Комітету по скликанню
 Археологічної Конференції
 в м. Одесі.

Коростенський Музей сповіщає
 Комітет, що окр. Виконкомом
 Коростенщини відзначає тижень
 60-карбованців на дослідні та
 репрезентативні роботи музею
 на Одеській Археологічній Кон-
 ференції.

Разом з цим Музей прохає
 Комітет, сповістити про
 остаточний термін Конфе-
 ренції, подати представництва,
 та план праці /завдань/, які,
 на думку Комітету, було б
 найдоцільніше підготувати
 до конференції.

Звіти про діяльність
 музею
 24.11.25
 25.11.25

Завідуючий Коростенським
 музеєм краєзнавства: *Ф. А. Козубовський*

Лист Ф. А. Козубовського до Київського підготовчого комітету зі скликання Археологічної конференції в Одесі

спр. 33, арк. 15, 55]. Звітні виставки ВУАК за 1925 і 1926 рр. підсумовували роботу всієї мережі координованих ВУАН установ та відігравали роль комунікативного простору. Перша звітна виставка ВУАК працювала з 27 грудня 1925 р. до 1 лютого 1926 р. [Нестуля, 1997, с. 61]. У прилюдних засіданнях ВУАК з нагоди виставки взяли участь археологи-музейники Східної Волині — С. С. Гамченко, І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський. У зв'язку із ювілейними святами Академії ВУАК ініціював проведення всеукраїнської археологічної виставки. На час свого функціонування (літо—осінь 1931 р.,

у корпусі № 7 Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок») експозиція мала назву «Виставка досягнень української археології за 10 років радянської влади». Серед учасників виставки були Волинський і Коростенський музеї [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, арк. 26]. У березні 1931 р. археологічний відділ Волинського музею надіслав матеріали з розкопок С. С. Гамченка і О. Ф. Лагодовської 1925 р. в урочищі Чорна Долина (фрагменти кераміки, антропологічний матеріал, фрагменти обмазки тощо); з розкопок С. С. Гамченка і М. М. Шав-

Проект мережі музеїв УСРР за П. П. Курінним. 1928 р.

ловича 1925 р. в урочищах Дачі Белецького та Кумани (фрагменти кераміки, кам'яних й кістяних знарядь праці); 6 таблиць із фрагментами кераміки з розкопок й розвідок С. С. Гамченка й І. Ф. Левицького в урочище Піддоке [НА ІА НАН України, ф. І, спр. 456, арк. 35—39].

Прикладом інституціональної взаємодії, а отже, відзеркаленням організації археології як науки в межах Східної Волині, може бути врегулювання й забезпечення контролю під час рятівних досліджень скелі «Катя» в околицях м. Коростень у 1930 р. Оскільки Поліський краєвий музей на той час не мав у штаті археолога (Ф. А. Козубовський переїхав до Києва), ВУАК узгодив із ВІМіШ відкомандирування аспіранта С. С. Магури¹ «для огляду слов'янського городища в м. Коростені у зв'язку негайними земляними роботами, що загрожують знищенню пам'ятки». Водночас представники ВУАК звернулися до завідувача археологічним відділом ВНДМ І. Ф. Левицького з проханням «негайно виїхати до Коростеня для переведення розкопок старослов'янського городища». 14 жовтня 1930 р. УКОПК надіслало листа до ВУАК, у якому наголошувалося, що проводити розкопки городища № 1 (скеля «Катя») на кошти Укршляхбудтресту, надані за умови руйнації скелі після дослідження, не дозволяється, з огляду на те, що Упрна-

ука, «в наслідок з'ясування справи на місці, 5.VI. б. р. категорично заборонила ламати скелю «Катя», як пам'ятку культури та природи республіканського значення». Для з'ясування подальшої долі пам'ятки була утворена Комісія Сектору наукових установ НКО УСРР у складі керівника групи музейних установ К. Т. Червяка, представника ВУАК П. П. Курінного, представника Робоче-селянської інспекції Коростенщини Кліманова, представника Коростенського музею В. М. Солов'ювої, представника Укршляхпостачання Адельгейма та ін. Наприкінці 1930 р. ВУАК узгодив з Кар'єруправою кошторис видатків на переведення у 1931 р. археологічного дослідження городища № 1 у м. Коростені (скеля «Катя») під керівництвом І. Ф. Левицького на суму 9 310,5 карб. Зазначена сума мала бути внесена на рахунок Поліського краєвого музею в Коростені до 11 березня 1931 р. [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 360, арк. 4, 16, 28, 32, 45].

Протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр. на теренах Східної Волині діяла розгалужена інституціональна система організації археології як науки. До початку 1930-х рр. основним дієвим елементом цієї структури були музеї. Показово, що на думку П. П. Курінного², яку він висловив на музейній нараді у Києві 1928 р.,

1. Магура Сильвестр Сильвестрович (1897—1938) — український археолог та музейний діяч [Інститут..., 2015, с. 499—500].

2. Курінний Петро Петрович (1894—1972) — український історик, археолог, етнолог, музейний діяч [Пекарська, 2009; Кот, 2005].

Дорошому Сергію Стриженовичу від щирою уміє - автора 3/2 зр.

М. Савіцький.

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА 1931 РОКУ.

НАН
Інстит.
Історії
1931/21

Зі планом археологічних дослідів, що їх здійснив був Шепетівський Міжрайонний Музей на 1931 рік, передбачалося, крім ґрунтових дослідів, перевести також розвідку курганної групи, що на СВ від м. Судилкова, Шепетівського району. Виконання цієї частини плану археологічних дослідів взяв на себе дослідник, маючи на це відповідного відкритого листа від УІРНАУКІ.

Фрагмент звіту М. Д. Савіцького «Археологічна розвідка 1931 року» з присвятою С. С. Гамченку

Волинське Полісся (басейн р. Прип'ять) мали досліджувати музейні осередки у Житомирі, Коростені, Шепетівці, Заславі, Бердичеві, а головним центром дослідження Прип'ятьського Полісся мав бути ВІДМ [НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 11, арк. 84—116; ІР НБУВ, ф. 70, спр. 246]. Протягом 1920-х рр. музеї відігравали провідну роль у здійсненні теренових досліджень, лабораторному опрацюванні, популяризації та охороні археологічних пам'яток, підготовці кваліфікованих кадрів, забезпеченні комунікації у науковому співтоваристві. Академічні форми організації наукової роботи — мережа уповноважених ВУАК, наукові товариства при ВУАН тощо — вибудовувались, передовсім, за сприяння музейних інституцій регіону та за рахунок їхнього кадрового потенціалу. На початку 1930-х рр. тоталітарна державна система, набираючи силу, заради гіпертрофованої централізації стала на шлях безкомпромісного згортання, а то й ліквідації багатьох національно-республіканських осередків науки і культури, насамперед, музеїв УСРР. «Великий перелом» у музейній політиці знайшов втілення у побудові нового музею, головним завданням якого мало стати висвітлення в експозиції успіхів і недоліків соціалістичного будівництва (промисловості, сільського господарства і культури). Відтак, археологічні відділи як вияв «старого, традиційного, ідеалістичного, формалістичного» підлягали реструктуризації, а фактично знищенню. Трансформація форм організації археологічної науки в УСРР протягом першої половини 1930-х рр. знайшла відображення у централізації археологічних досліджень в межах Секції історії матеріальної культури, згодом — Інституту історії матеріальної культури АН УСРР.

Не менш важливою причиною зазначеної трансформації одночасно із жорсткою музейною політикою став т. зв. людський фактор. Зокрема, переїзд С. С. Гамченка до Києва,

а згодом І. Ф. Левицького — до Харкова. Не минули археологічне співтовариство Східної Волині й міжособистісні конфлікти та інтриги. У доповідній записці від 17 березня 1927 р. І. Ф. Левицький зазначав, що від початку 1925 р. він «...цілком залишив намір (почасти й під впливом Гамченка) їхати до Києва або ж Ленінграду з метою здобуття належної наукової підготовки. Скоро виявилось, що [археологічна] секція й сама [Волинська археологічна] школа досить безґрунтовні. Їм не було надано жодних організаційних, практичних форм, системи в роботі. Жодних зборів, доповідей... Коли С. С. Гамченку ні с ким і ні про що було говорити, то навіть ж було закладати секцію, навіть було виставляти перед музеєм та науковими колами «Вільну школу», як практичну, організаційну форму?... Фактична ліквідація «Вільної ... Археологічної Школи», покинутої на саму себе, пішла шляхом натурального розкладу, що каталізувався внутрішньомузейною та поза музейною поведінкою Гамченка... В такий спосіб було порвано стосунки з Коростенським музеєм та напівліквідовано Ф. А. Козубовського, в якого виникли принципові розходження з т. Константиновим, а перед тим з Гамченком. В такий спосіб в «нашивача таблиць» перевернувся «член секції» О. П. Червинський. Таким же чином цілком невдало та некрасиво скінчилася дипломна робота закін. Волинського ІНО т. Шавловича; працювавши в році 1925 з дозволу ВУАКу під керівництвом С. С. Гамченка на дослідях біля Житомира (в сточищі р. Гуйви), він не міг опрацювати матеріалів, не знав, що з ними робити не одержуючи вказівок С. С. Гамченка» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, арк. 33]. Водночас, переїхавши до Києва й виконуючи координаційну роль під час теренових досліджень Тульчинського, Шепетівського, Ізюмського музеїв, С. С. Гамченку вдалося створити неформальну науко-

ву школу польовиків-учнів (М. Л. Макаревич, О. Ф. Лагодовська, В. І. Кочубей, М. Д. Савіцький та ін.) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/21].

Характерною рисою організації археології, яка мала місце на Східній Волині протягом 1920-х — першою половиною 1930-х рр., і яку правомірно екстраполювати на весь простір УСРР, є здійснення функцій всіх існуючих археологічно дієвих установ однією людиною. Іншими словами, за умови наявності небайдужого й відданого справі виявлення, збереження й популяризації культурної спадщини дослідника у тому чи іншому населеному пункті, з'являлися найрізноманітніші інституції, покликані забезпечувати розвиток археологічних знань.

У розгалуженій організаційній системі археології Східної Волині, у якій до початку 1930-х рр. провідне місце у здійсненні експедиційних досліджень належало музеям (за участі співробітників музейних установ у 1919—1934 рр. було досліджено близько 500 різночасових місцезнаходжень), консолідація й координація виконувалась передовсім ВУАК, охорона пам'яток забезпечувалась УКОПК, комунікативну функцію виконували Товариства при ВУАН та тимчасові форми організації науки (виставки, з'їзди, конференції, наради підготовчих комітетів). Цій системі були притаманні як дієвість і ефективність, так і міжвідомчі й міжособистісні непорозуміння. Водночас позитивні аспекти інституціональної розбудови науки часів українізації, зокрема широка наукова автономія музейних осередків, і досі не втрачають своєї актуальності й можуть бути вдало застосовані в сучасних реформаційних процесах.

Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 480 с.

Берковський В. Г. До історії розвитку краєзнавства на півночі Хмельниччини в 1920—1930-х рр.: Шепетівський окружний музей м. Славути // Велика Волинь. — Житомир, 2009. — Вип. 41: Україна від епохи УНР до початку XXI століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження І. А. Феценко-Чопівського УНР. — С. 180—191.

Берковський В. Г. Кочубей Володимир Іванович // Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5. — С. 257.

Видання Академії наук УРСР (1919—1967): Суспільні науки: Бібліографічний покажчик / Академія наук Української РСР; Центральна наукова бібліотека. — К.: Наук. думка, 1969. — 652 с.

Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии: (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К.: Наук. думка, 1982. — 226 с.

ДАКО, ф. Р-212, оп. 1, спр. 19, 50 арк.

ДАКО, ф. Р-212, оп. 1, спр. 7, 57 арк.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.

ІР НБУВ, ф. Х, спр. 18958, 1 арк.

ІР НБУВ, ф. 70, спр. 246, 72 арк.

Кот С. Курінний Петро Петрович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. I. — С. 309—312.

Кузнецова С. М., Линка А. В. Научный архив С. С. Гамченка // МИА. — 1963. — № 108. — С. 11—15

Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен, 1970. — 138 с.

Ляшко С. Н. Особенности автобиографий 1920—1930-х гг. (на примере автобиографий исследователей украинского археологического наследия из фондов Института рукописи НБУВ) // История археологии: личности и школы. — СПб, 2011. — С. 231—235.

Макаревич М. Л., С. С. Гамченко // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 141—143.

Наукові установи та організації УСРР. — Х.: Видання Державної Плянної Комісії УСРР, 1930. — 404 с.

НА ІА НАН України, ф. I (фонд Ф. К. Вовка), спр. 456, 39 арк.

НА ІА НАН України, ф. 10 (фонд П. П. Курінного), спр. 11, 136 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 33, 187 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 46/4, 7 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 46/12, 2 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/35, 2 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/17, 11 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/21, 19 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, 42 арк.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 485, 2 арк.

Нестеренко В. А. Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20—30-ті роки XX століття // Славути і Славутчина: минуле і сучасне. — Славути, 2003. — С. 47—56.

Нестуля С. І. Археологічний Комітет Всеукраїнської академії наук: етапи становлення. — Полтава: Археологія, 1997. — 88 с.

Памяти С. С. Гамченко // МИА. — 1963. — № 108. — С. 8—11.

Пекарська Л. В. Петро Курінний: повернення із забуття // Національному музею історії України — 110. — К., 2009. — Ч. 2. — С. 94—105.

Потупчик М. В., Потупчик М. Є. З історії формування археологічної колекції музею // Подільська старовина. — Вінниця, 1998. — С. 15—29.

Рябчикова Ф., Надольська В. Етнографічна аспірантура при Волинському науково-дослідному музеї (1927—1931 рр.) // Острозький краєзнавчий збірник. — 2010. — Вип. 4. — С. 296—305.

Тарабукін О. О. Археологічні дослідження на території Східної Волині у перші десятиріччя радянської влади (20—30-ті роки XX ст.) // Велика Волинь. — 2002. — Т. 25, ч. 1: Історія міст і сіл Великої Волині. — С. 148—156.

Тарабукін О. О. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — К., 2012. — Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.

Тарабукін О. О. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина XX ст.) // АДІУ. — К., 2013. — Вип. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 230—242.

Хведась А. О. З історії охорони музейного будівництва на Волині в 1919—1920 рр. // Велика Волинь: Минуле і сучасне. — Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. — С. 398—401.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 405, 301 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 415, 15 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 159, 173 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, 510 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1803, 43 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, 87 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, 51 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3399, 84 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3402, 9 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9091, 186 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, 372 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 376, 38 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, 34 арк.

Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія. — К.: Наук. думка, 1969. — 344 с.

Яненко А. С. Шепетівський округовий краєзнавчий музей у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр.: археологічний аспект діяльності // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 231—236.

Ярмошик І. Історичне краєзнавство Східної Волині в контексті української історіографії 1920—30-х рр. // Велика Волинь. — 2001. — Т. 22: Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. — С. 96—102.

А. С. Яненко

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИИ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ 1920-х — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1930-х гг.: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

В статье освещается система организации археологии как науки в Восточной Волинии в течение 1920-х — первой половины 1930-х годов, развитие учреждений и социально-научных институтов, сотрудники которых исследовали материальную культуру региона, реструктуризации и трансформации, которые имели место как на локальном, так и на всеукраинском уровне.

Ключевые слова: институциональная история археологии, музей, научное общество, ВУАК, институт корреспондентов / уполномоченных, выставка, Восточная Волинь, 1920—1930-е гг.

A. S. Yanenko

HISTORY OF ARCHAEOLOGY IN EASTERN VOLYN DURING THE 20^s — EARLY 30^s XX century: INSTITUTIONAL DIMENSION

In the article the system of archeology as a science in Eastern Volyn during the 1920s — early 1930s is discussed. The development of organizations and social research institutes, members of which studied the material culture of the region, as well as restructuring and transformations, which taken place both at the local and at the national level, are examined.

Keywords: institutional history of archeology, museum, scientific society, All-Ukrainian Archaeological Committee, institute of correspondents / delegates, exhibition, Eastern Volyn, 20^s — early 30^s XX century.

Одержано 02.11.2016

О. О. Тарабукін

**АРХЕОЛОГІЧНЕ ЗІБРАННЯ ЖИТОМИРСЬКОГО
ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
(попередній огляд історії комплектування, персоналії,
колекції, облік та інвентаризація, вивчення, доля)**

У статті в контексті історії діяльності Житомирського обласного краєзнавчого музею висвітлюється основні етапи формування археологічного зібрання, визначаються джерела надходження, орієнтовний склад колекцій, кількість експонатів, нові надходження, процеси обробки, обліку, упорядкування і збереження збірок, участь у цьому процесі науковців і краєзнавців, змін, що відбулися у складі зібрання на певних етапах діяльності музею, доля окремих колекцій та сучасний стан.

Ключові слова: Житомирський обласний краєзнавчий музей, Житомирська Російська публічна бібліотека, Товариство дослідників Волині, Волинський центральний музей, Волинський науково-дослідний музей, археологічне зібрання, колекції, експонати, обробка, облік, збереження, упорядкування.

Серед низки поважних науково-дослідних та культурно-освітніх закладів України вагоме місце посідає Житомирський обласний краєзнавчий музей (далі ЖОКМ). У жовтні 2015 р. він відзначив свій 150-річний ювілей. Він може похвалитися не тільки сторінками своєї історії, персоналіями, які працювали у його стінах, але й чималим і дуже цінним з наукової точки зору зібранням з природи, економіки, мистецтва, етнографії та історії краю. Нині у музеї зберігається понад 154 тис. експонатів. Особливий інтерес серед них, як для науковців, так і краєзнавців та шанувальників старовини представляють колекції і окремі предмети, які входять до археологічної частини зібрання. Його значення і цінність у свій час відзначив відомий історик О. А. Фотинський. Він вважав, що «нічим так не пробуджується інтерес до вивчення минулого, як археологічними зібраннями. Ці німі пам'ятки старовини говорять

нам красномовніше багатьох наукових досліджень, пробуджуючи в той же час інтерес до вивчення останніх» [Речь, 1896, с. 20].

Що цікаво, зважаючи на солідний вік музею, археологічна частина зібрання, на відміну від інших груп комплектування, досі залишається найменш вивченою. В літературі, як виявилось, відомості про нього дуже і дуже лаконічні, іноді з фактичними помилками. Переважно вони обмежуються даними щодо кількості експонатів, що зберігалися у фондовій частині археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею у 1920-х рр. Наприклад, за даними Н. В. Ланчук, у музеї станом на 1 жовтня 1925 р. по розділу археологія зберігалось 136 тис. експонатів. Такі ж дані знаходимо в оглядовій статті «Житомирський краєзнавчий музей», вміщеній у спецвипуску науково-популярного часопису «Культура. Історія. Традиції» [Ланчук, 1995, с. 12, Житомирський, 2003, с. 2]. Але наведена дослідниками цифра не зовсім відповідає дійсності і, очевидно, була зазначена помилково. Насправді, згідно звітних матеріалів, у зазначений період в археологічному відділі музею зберігалось 13600 експонатів, а також 20 пудів (близько 320 кг) нерозібраного матеріалу [Звіт за 1924/25, арк. 7]. Дослідники, які висвітлювали у своїх працях сторінки з історії ЖОКМ, неодноразово згадували археологічний відділ, пов'язані з ним персоналії, дослідження, які проводилися його працівниками на теренах краю у 1920—30-х рр. Проте залишили поза увагою не лише численні колекції та окремі предмети, що зберігалися у його фондовій частині, але й питання пов'язані з історією комплектування зібрання, джерела поповнення, склад і походження колекцій, способи обробки і обліку, упорядкування, стан

збереження, доля та багато іншого. Виходячи з цього, ґрунтуючись переважно на архівних матеріалах, які зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України, Державному архіві Житомирської області, науковому архіві бібліотеки і фондах ЖОКМ, ми робимо спробу узагальнити і висвітлити у хронологічній послідовності діяльність музею в частині комплектування, вивчення, обліку, зберігання і використання археологічного зібрання, етапів його формування, склад колекцій та долю окремих збірок.

Слід відзначити, що поява окремих предметів давнини і колекцій, формування на їх основі археологічного зібрання тісно пов'язана з історією заснування і розвитку музейного закладу в Житомирі. Виходячи з аналізу різноманітних джерел в історії його формування можна виділити декілька етапів. Докладно їх розглянемо.

І етап (1899—1900 рр.) пов'язаний з діяльністю Житомирської російської публічної бібліотеки, при якій ще у 1865 р. було засновано музей. В офіційних друкованих звітах розпорядчого комітету закладу до 1897 р. включно відомості про археологічні предмети у зібранні музею відсутні [ОРК ЖРПБ, 1890; 1891; 1892, с. 5; 1893, с. 5; 1894; 1895; 1896; 1898а; 1898б]. У 1897 р. бібліотека отримує нове, більш просторе приміщення і переїжджає з губернаторського будинку, який знаходився по вул. Київській (нині район кінотеатру «Україна») до 2-х поверхової мурованої будівлі по вул. Старожандармській (нині Пушкінська). Музей тоді розмістили на 2-му поверсі у приміщенні читального залу. У 1898 р. він вже складався з трьох відділів: промислового, природничо-історичного і нумізматичного. Його зібрання на той час загалом нараховувало 2 117 експонатів [Костриця, 2001, с. 65; Грузька, Маслова, 2010, с. 3]. Приблизно в цей же час у зібранні бібліотеки з'являються перші археологічні експонати. Коли вони точно надійшли встановити важко. Імовірно, це відбулося у період між 1897—1899 рр. Підтвердженням цього є окремі згадки в літературі. У 1900 р. в травневих випусках часописів «Киевская старина» та «Археологическая летопись Южной России» з'являються невеличкі повідомлення в яких, зокрема, повідомлялося, що у музеї при публічній бібліотеці серед інших предметів наявне невеличке археологічне зібрання, яке час від часу поповнюється новими надходженнями. При цьому автор відзначив, що предмети давнини надходять сюди тому, що у місті немає громадського музею [Музей, 1900а, с. 88; 1900б, с. 128]. Відомості до згаданих часописів, як з'ясувалося, надіслав з Житомира викладач історії і географії 1-ї чоловічої гімназії, дійсний член Волинського губернського статистичного комітету Я. В. Яроцький. У 1900 р. він входив до складу розпорядчого комітету Житомирської

публічної бібліотеки [Памятная книжка, 1900, с. 33]. Перебуваючи на цій посаді, на думку багатьох дослідників, він доклав чимало зусиль для упорядкування музейного зібрання бібліотеки. Завдяки його коротким повідомленням маємо можливість частково скласти уявлення про склад археологічної частини колекції музею, яке орієнтовно формувалося у період з 1897 по 1900 рр. Тут зберігалися окремі предмети давнини і колекції, які походили з місцевостей і населених пунктів Волинської і Подільської губернії, а також Галичини. Умовно, за географічною ознакою, поділимо їх на три групи.

І група (Волинська губернія). Складалася із збірок та окремих експонатів зібраних на територіях Овруцького і Житомирського повітів. Сюди входили.

1. Збірка уламків скляних браслетів, намистин і жорнова з рожевого шиферу та інших предметів з території Овруцького повіту. Час надходження, джерело і точне місце знахідок не зазначені.

2. У 1899 р. до музею надійшло 25 предметів. Переважна більшість з них походить з Овруцького повіту, придбані у місцевих селян. Збірка складалася з кам'яного грузила, частково цілих, фрагментованих шиферних пряслиць та їх заготовок, які були знайдені в селах Бовсуни (Лугинської волості) і Михайлівка (Татарновицької волості), три крем'яні долота і молоток з просвердленим отвором з сіл Татаринівка (можливо, Татарновичи однойменної волості), Васьковичі (Велико-Фоснянської волості) і хут. Соловійов (Лугинської волості). Одночасно з кам'яними до збірки надійшли два залізних знаряддя — мотика і секіра. Останню було знайдено в с. Бовсуни (Лугинської волості). Вона, за визначенням Я. В. Яроцького, мала типову західноєвропейську форму, яку датував не пізніше VIII ст. [Музей, 1900а, с. 88—89; 1900б, с. 128—129]. У складі цієї збірки знаходився й кам'яний молот з просвердленим отвором знайдений в околицях с. Корчівка (Троянівської волості) Житомирського повіту.

ІІ група (Подільська губернія). У колекції були представлені зразки сакральної металопластики — мідні іконки та хрестики. Окремі з них, за припущенням Я. В. Яроцького, можна датувати XVI ст. [Музей, 1900а, с. 89; 1900б, с. 129]. Звідки походили артефакти, де і за яких обставин їх було знайдено, придбано або передано, коли і від кого надійшли, на жаль, із—за відсутності інформації, встановити не вдається.

ІІІ група (Галичина). Колекція представлена уламками глиняного посуду і бронзового ножа, які походили з давнього могильника в Більче-Золоте, а також залізного долота, вушка посуду у вигляді стилізованої баранячої голівки та інших предметів [Там само]. Припускаємо, що колекцію старожитностей з Галичини міг надіслати до зібрання бібліотеки

Г. Й. Оссовський. Є дані, що у 1889—1891 рр. він та Е. Павловський в околицях с. Більче-Золоте (нині с. Борщівського р-ну Тернопільської обл.) проводили археологічні дослідження, у тому числі трипільського поселення [Сохацький, 2004, с. 52—53], а 1890 р. особисто досліджував кургани у Раковому Куті, Увислі та інших місцях регіону [Яроцький, 1902а, с. 20]. Поки що, незрозуміло чому саме до музейної збірки Житомирської публічної бібліотеки потрапили ці предмети. Наведені дані потребують перевірки.

Отже, можна припустити, що перші археологічні колекції в музеї бібліотеки з'являються у період між 1898—1899 рр. Джерелами поповнення археологічної збірки бібліотеки у той час переважно були пожертвування, як від приватних осіб, так і від відомих вчених, які охоче ділилися цікавими знахідками з особистих колекцій. Частину предметів було придбано у сільського населення. У зібрані бібліотеки зберігалися різноманітні предмети давнини не тільки з Волині, але й Поділля і Галичини, і саме вони, на мій погляд, лягли в основу археологічного зібрання музею. Початок їх вивчення і упорядкування поклав історик і археолог Я. В. Яроцький. Публікації та архівні матеріали поки що не дають відповіді на такі питання: коли і від кого надходили зазначені предмети, звідки вони походили, як здійснювалася обробка і облік, чи складався перелік або картковий каталог зібрання, де і як воно використовувалося.

II етап (1901—1913 рр.). З 1901 р. зібрання бібліотеки переходить у відання Товариства Дослідників Волині. На його базі засновується повноцінний принципово новий заклад, який отримав назву «Волинський музей». В структурі музею, як передбачалося статутом, було відкрито 4 відділи: природничо-історичний, етнографічний, економічний та історичний, які відповідали основним напрямкам діяльності товариства. Тоді ж, вперше в історії музею, було введено посаду хранителя (завідувача), яким на початковому етапі діяльності обирають Я. В. Яроцького. Він, відповідно до своїх обов'язків, мав опікуватися поповненням відділів новоствореного музею, найкращим розміщенням колекцій та складенням каталогу предметів, що у ньому зберігалися. При цьому, згідно статуту, у цих заняттях йому обов'язково повинні були допомагати секретарі відповідних секцій товариства [Устав, 1908, с. 4, 16—17; Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXV].

За відсутністю власного будинку музей упродовж 1901—1911 рр. користувався приміщенням Російської публічної бібліотеки. Аналіз публікацій і архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що протягом тривалого часу музей лише частково виконував функції культурно-освітнього закладу, але фактично використовувався у якості сховища, куди надходили,

розміщалися за певною схемою і зберігалися окремі предмети і колекції з різних галузей знання закріплені за відповідними секціями товариства. Предмети давнини в той час зберігалися у підвідділі археології історичного відділу. Порівняно з першим періодом, кількість надходжень до цієї частини збірки значно підвищилася. Відбувалося це не тільки за рахунок закупки і пожертвувань від приватних осіб, шанувальників старовини і дослідників, але й завдяки організації і проведення історичною секцією товариства археологічних досліджень у багатьох куточках Східної Волині. За різноманітними джерелами нам вдалося встановити і скласти орієнтовний перелік предметів і колекцій, якими поповнилася археологічна збірка музею упродовж 1901—1910 рр. Докладно їх розглянемо.

У лютому 1901 р. до музею надійшли знахідки із с. Товкачі Овруцького повіту, яка складалася винятково з фрагментів глиняного посуду, які зібрані місцеві селяни на піщаних пагорбах в околицях села, зокрема, й в урочищі «Циганська гора» [Яроцький, 1902б, с. 240].

У червні того ж року Я. В. Яроцький представив на розгляд ради колекцію крем'яних знарядь з Овруцького повіту, яку було придбано товариством за 10 крб. [Заседание..., 1902а; 1902б].

18 липня від Н. П. Авенаріуса була передана колекція пломб та інших предметів, зібраних дослідником в околицях м. Дрогощина Гродненської губернії (нині адміністративний центр Гродненської області, Білорусь).

У тому ж місяці Я. В. Яроцький представив на розгляд ради ще одну колекцію крем'яних знарядь та інших предметів з Овруцького повіту, яку за рішенням ради товариства було придбано за 12 крб. [Там само].

22 вересня 1901 р. до товариства від К. А. Пухлякової надійшла колекція крем'яних знарядь і глиняного посуду, зібраних на території Кременецького повіту [Заседание..., 1902а; 1902б; 1902в]. Ця збірка, як з'ясувалося, походить з с. Сапанова Кременецького повіту (нині село Кременецького р-ну Тернопільської обл.). Колекція, що дуже важливо, супроводжувалася пояснювальною запискою, в якій детально розповідалося про місце та обставини знаходження предметів. Складалася з речових знахідок зібраних на ділянці між фільварком Білокриницької сільськогосподарської школи і селом по берегах р. Іква. До неї входили крем'яні ножі, долота, уламки глиняного посуду, кістки і зуби тварин, мушлі, вістря до стріл і кам'яного знаряддя мигдалеподібної форми [Яроцький, 1902б, с. 241; 1915, с. 64—65].

Упродовж 1901 року до музею також надійшли невеличкий ліпний горщик прикрашений на рівні шийки комоподібними вдавленнями, знайдений працівниками залізниці на березі р. Уж в заглибині скелі в м. Іскорості.

Крім того, збірка кам'яних знарядь праці, знайдених у різних куточках Овруцького повіту. В їх числі велике крем'яне долото, сокира-молот з просвердленим отвором, декілька крем'яних вістрів до стріл та інше [Случайные..., 1901, с. 64].

У тому ж році член товариства М. І. Корчинський подарував музею крем'яне долото, а В. С. Ногайський — срібний аграф князівської доби, знайдений на території городища в с. Несолонь Новоград-Волинського повіту [Отчёт ОИВ за 1901 г., 1902, с. 73—74].

У збірці музею крім цього були колекції кам'яних знарядь та інших предметів зібраних Я. В. Яроцьким і переданих товариству розпорядчим комітетом бібліотеки та двох колекцій старожитностей з Овруцького повіту [Там само].

У наступному році археологічне зібрання поповнилося збіркою кам'яних знарядь праці від Ю. І. Тиховського з Крем'яниччини та колекцією знахідок зібраних Я. В. Яроцьким під час розкопок курганів в околицях сіл Зубковиці, Лопатичі і Тепениці (нині Олевського р-ну) [Реєстр № 1, 1930, арк. 6, 13].

У 1903 р. збірка поповнилась матеріалами Я. В. Яроцького з досліджень проведених в околицях сіл Мала Глумча та Андрієвичі (нині Смільчинського р-ну) [Там само, арк. 14, 18, 20]. Про склад знахідок в останньому населеному пункті дізнаємося з повідомлення вміщеному у 1903 р. на сторінках часопису «Археологическая летопись Южной России». Під час розкопок 8 курганів в урочищах «Сербинівка», «Чахлеб» та «Дерев'янка» були знайдені залізні цвяхи, ножі, серп, бойова сокирка, обручі і діжки від відер, а також мідні і срібні височні кільця, пластинчастий перстень та срібна намистина-підвіска у вигляді ягоди малини [Яроцкий, 1903, с. 330—331].

У 1905 р. Ф. Г. Закусило передав до музею сокиру-молот, знайдену в урочищі «Верболози» Черняхівської волості Житомирського повіту, а Я. В. Яроцький — знахідки зібрані у гирлі р. Іква поблизу Крем'янця. Остання збірка тривалий час залишалася не опрацьованою [Реєстр № 1, арк. 12, 19, 23].

У 1907 р. до музею надійшло крем'яне шліфоване долото, знайдене в околицях с. Нетребівки Чуднівської волості [Там само, арк. 19].

У липні 1908 р. С. Шаркевич передав сокиру-молот, яку придбав у селянина Афанасьева в с. П'ятидуб Базарського р-ну Овруцького повіту (нині село Малинського р-ну) [Там само, арк. 20—21].

Упродовж 1908—1909 рр. до археологічної збірки музею надійшли знахідки зібрані М. М. Белоніним під час здійснення польових досліджень в околицях сс. Красносілка, Злобичі, Рудня-Ковалевська, Турчинка, Сали та інших населених пунктів, які нині перебувають в адміністративних межах Володарсько-Во-

линського, Коростенського та Черняхівського районів Житомирської обл. [Там само, арк. 15, 20, 23]. Крім цього дослідником передані предмети, що були знайдені поблизу с. Любарка Базарського р-ну, с. Печалівка на Рівненщині та група шліфованих і свердлених виробів з осадових і кристалічних порід, знайдених на території Овруцького повіту [Там само, арк. 20, 23, 25].

У червні 1909 р. від Я. В. Яроцького надходять збірки матеріалів, зібрані з двох пунктів в околицях с. Берездці на Крем'яниччині (нині с. Великі Березці Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [Там само, арк. 11].

У травні 1910 р. низку цікавих предметів давнини до музею передав член товариства, штабс-капітан 19-ї артилерійської бригади Б. Б. Приходькін, які він зібрав приймаючи участь у розкопках та закладці храму на козацьких могилах під Берестечком в уроч. Монастирище в с. Пляшева Дубенського повіту (нині с. Радивилівського р-ну Рівненської обл.) [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXIV, Реєстр № 1, 1930, арк. 16].

В цьому ж році П. Закусило передав кам'яне знаряддя, знайдене в урочищі «Чертеж» поблизу с. Вишів Базарського р-ну Овруцького повіту (нині село Малинського р-ну) [Реєстр № 1, 1930, арк. 21].

Отже, упродовж 1901—1910 рр. археологічна збірка музею значно поповнилася, однак тривалий час на цю частину зібрання мало хто звертав увагу, а після від'їзду у 1905 р. Я. В. Яроцького до Крем'янця (нині Тернопільської обл.), колекція поступово була занедбана, що негативно відбилося на подальшому стані археологічного зібрання музею [Там само, арк. 9].

Спроби розібрати та упорядкувати археологічну збірку музею зривав упродовж 1908—1909 рр. М. М. Белонін. Як він це здійснював і за якою схемою достеменно невідомо. Але судячи з даних І. Ф. Левицького це було зроблено недостатньо фахово. Після його спроб цілісність окремих колекцій була порушена, в описах і нумерації допущені суттєві помилки. Прослідкувати результати діяльності М. М. Белоніна можна на прикладі двох колекцій К. М. Пухлякової та Ю. І. Тиховського, які надійшли до музею у різний час. І. Ф. Левицький, зокрема, наводить відомості про те, що за час діяльності Я. В. Яроцького кожна із згаданих збірок зберігалася окремо. Під час розбору цих колекцій М. М. Белоніним з кожної з них були відібрані лише найбільш типові зразки виробів. Цілком можливо, пов'язано це з тим, що дослідник намагався таким чином заповнити певні прогалини, доповнити і загалом упорядкувати збірку, яка складалася винятково з кам'яних знарядь праці.

З 1909 р. у музеї запроваджується облік, здійснюється інвентаризація наявних предметів і колекцій, у тому числі тих, що зберігалися

в археологічному підвідділі історичного відділу. З того часу, по мірі опрацювання, кожному предмету присвоювався індивідуальний номер, відомості про нього заносилися до інвентарної книги. Після цього на його поверхню прикріплювалася спеціальна етикетка у вигляді марки з блакитною окантовкою із зазначенням інвентарного номера. Паралельно здійснювалися роботи по складанню карткового каталогу. В каталожній картці зазначалися інвентарний номер, назва, відомості про місце знахідки, дата і джерело надходження предмета.

У той час в музеї зберігалось понад 2 тис. експонатів. Археологічна збірка, як з'ясувалося, окремого інвентарю немала. Виявляється, що в музеї в той час було заведено два окремі інвентарі. Археологічні експонати після опрацювання записувалися до першого, який крім того об'єднував відомості про предмети, що зберігалися в природничо-історичному, етнографічному та історичному відділах. На жаль, зазначений інвентар до нашого часу не зберігся, тому встановити точну кількість та склад експонатів, які входили до складу археологічної збірки музею нині не представляється можливим. Однак у друкованих офіційних звітах ТДВ деякі відомості все ж таки знаходимо. Зокрема, у звіті за 1909 р., зазначено, що станом на 1 січня 1909 р., що цікаво, археологічне зібрання музею складалося всього на всього з 20 одиниць [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X]. У наступному році збірка поповнилася на 41 одиницю, в числі яких кам'яні, бронзові і залізні вироби, посуд, пломби та інші предмети. А станом на 1 січня 1911 р. археологічна збірка музею загалом складалася з 61 одиниць [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X; Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. Дивно? Але кількість предметів, що надішли до археологічного зібрання музею до того часу, має бути набагато більшим. Закономірно виникають питання. Чому в офіційних звітах відображена така мала кількість предметів? А де поділися колекції старожитностей Житомирської Російської публічної бібліотеки? Чому не враховані надходження попередніх років? Наприклад, матеріали досліджень Я. В. Яроцького 1901—1903 рр., що значно перевищували наведену в офіційному звіті цифру. Припускаємо, що наведені у звітах дані в дійсності відображають не загальну кількість предметів, а тільки тих, які пройшли відповідну обробку і були внесені до інвентарної книги, тобто експонатів. Підставою для такого припущення можуть бути окремі відомості зазначені у звіті товариства за 1910 р. Зокрема, у примітці до розділу, що стосується діяльності музею було відзначено, що археологічні колекції на той час були ще цілком не розібрані [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. П. А. Тутковський також звернув увагу на те, що у музеї в той час зберігалася чисельна колекція шиферних пряслиць, які походили з різних куточків Во-

линської губернії, але ще не була описана, тобто не пройшли відповідного обліку і реєстрації [Тутковский, 1915, с. 179]. Загалом до першого інвентарю упродовж 1909 р. було внесено 1848 номерів, в числі яких, очевидно, 20 експонатів, які належали до облікованої частини археологічного зібрання музею [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X—XII; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV].

Таким чином, у першому періоді II етапу, археологічна збірка музею значно збільшується. Робляться спроби розібрати і упорядкувати колекції, що входили до її складу. Наприкінці етапу запроваджується облік, здійснюється інвентаризація зібрання. Кожний предмет, що пройшов обробку отримує індивідуальний номер, відомості про нього вносяться до загальної інвентарної книги музею, складається картковий каталог. Однак процес обробки і обліку археологічного зібрання відбувався дуже і дуже повільно. Протягом двох років з 1909 по 1911 рр. до інвентарю було записано трохи більше 60 експонатів. Переважна ж частина зібрання залишалася не опрацьованою.

У 1911 р. завдяки зусиллям віце-голови товариства П. А. Тутковського і сприяння губернатора О. П. Кутайсова музей отримує нове приміщення в Будинку працелюбства, який розташовувався на розі сучасних вулиць Гоголівської і Хлібної. Його було урочисто відкрито 27 травня. Хранителем музею тоді був С. А. Бржозовський [К открытию, 1911, с. 3; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1915, с. XXXIII, XXXV; Ланчук, 1995, с. 11; Тарабукін, 1995, с. 10]. До збірки музею, як і у попередні часи, продовжують надходити нові експонати. Так у 1911 р. архієпископ Волинський і Житомирський подарував старовинну гармату, яка походила з валів Житомирського замку, а Новоград-Волинський повітовий голова місцевого дворянства В. С. Уваров — колекцію знарядь праці кам'яного віку. Склад останньої збірки і походження предметів невідомі [Центральный, 1911, с. 94; Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXV; Тутковский, 1915, с. 179].

Тривалий час відомості коли, звідки і від кого надходили до музею предмети старовини не оприлюднювалися. Відсутня інформація про такі надходження й у звітах товариства за 1901—1911 рр. На загальних зборах, які відбулися 12 березня 1911 р., А. В. Ксенжопольський зробив з цього приводу відповідні зауваження [Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV]. Врахувавши їх Рада товариства прийняла рішення розпочати у наступних звітах публікацію переліків пожертвувачів і предметів, які вони передавали. Завдяки цьому з 1913 р. маємо цінну інформацію про нові надходження до археологічної збірки музею. Зі звіту товариства, зокрема, дізнаємося, що упродовж зазначеного року М. М. Белонін передав до музею колекцію кам'яних і залізних виробів, а також 2 бронзових знаряддя. Бос-

нецький подарував черепки посуду з кургану, а П. О. Демідов — крем'яну сокиру, залізний спис і вістря до стріл. Учні 1-ї гімназії брати Захарович подарували кам'яну сокиру, а Климашевич — дві кам'яні ручні мельниці (жорна — О. Т.). Відомий краєзнавець, священик с. Глумчі Е. О. Симонович надіслав до збірки музею два кам'яних долота, крем'яне знаряддя і вістря до стріли [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXVII—XLI]. Хоча зазначені переліки містили багато корисної інформації, суттєвим недоліком їх була відсутність відомостей про час, місце і обставини знаходження предметів, які передавалися до музею.

8 квітня 1913 р. Міністром Народної освіти Кассо було затверджено Статут Волинського центрального музею. З його впровадженням відбулися й певні зміни в системі управління і діяльності музею. Зокрема, відділи у структурі музею створювалися не за напрямками діяльності товариства, як це відбувалося раніше, а за групами колекцій, що у ньому зберігалися. Поповненням останніх вже входило до повноважень Розпорядчого комітету. По кожному відділу вводилася окрема посада хранителя, на яких покладалося прийняття від завідуючого музею придбаних колекцій, їх вірний розподіл по відділам, нагляд, відповідальність за цілісність і складення каталогів [Устав..., 1913, с. 2, 5].

Протягом 1913 р. члени товариства займалися впорядкуванням і готували археологічні колекції до передачі Волинському центральному музею. Активну участь у цьому процесі брали М. М. Белонін, Х. Г. Закусило, Е. М. Яковлев, С. А. Бржозовський та Р. А. Біленко. Внаслідок проведеної роботи було впорядковано і складено каталог, змонтовано дві шафи і одну вітрину, в яких розміщені колекції крем'яних знарядь і начиння кам'яного віку. Ревізійна комісія товариства тоді ж засвідчила, що по відділу археології усі предмети були повністю впорядковані і систематизовані [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XLII, LIII]. Однак із звіту незрозуміло, чи увійшли до археологічного підвідділу крім кам'яних інші речові знахідки, наприклад, металеві або глиняні вироби, чи було археологічне зібрання музею упорядковане в цілому чи ні.

З 1 січня 1914 р. Волинський центральний музей офіційно виходить із підпорядкування Товариства дослідників Волині і стає цілком самостійною установою. З того часу він переходить у відання Міністерства народної освіти. Збірки товариства, у тому числі археологічна віднина стають власністю музею. Загальна кількість експонатів по усіх відділах музею, згідно інвентарів № 1 і 2 станом на 1 січня 1914 р., становила 8292 одиниць. По першому, куди входило й археологічне зібрання, їх кількість становила 7510 одиниць [Там само, с. XXXIII, XXXV—XXXVI]. Однак, визначити загальну

кількість предметів, що входили до складу останнього поки що не вдається. Відомості такі в літературі і друкованих звітах товариства на жаль не наводяться.

III етап (1914—1918 рр.). Через деякий час темпи зростання і діяльності музею дещо уповільнюються. На заваді цьому процесу, очевидно, стали події пов'язані з Першою світовою війною. Згодом свої корективи внесли революція та громадянська війна. В таких умовах музей вимушений був неодноразово згортати свою діяльність, а у період з 1917 по 1918 рр. взагалі закрити свої двері для відвідувачів. У зв'язку з цим роботи по комплектуванню фондів музею, розбору і вивченню колекцій тимчасово призупинилися. Дещо погіршився стан збереження й археологічної частини зібрання.

IV етап (1919—1927 рр.). Подальша доля археологічного зібрання тісно пов'язана з діяльністю археологічного відділу Волинського центрального музею.

Після тривалої перерви музей наприкінці 1918 р. відновлює свою діяльність. Згодом, його, як і багато інших закладів культури було націоналізовано, а у травні 1919 р. прийнято у відання Волинського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини [Сведения, 1919, арк. 49]. За попередні роки діяльності у музеї накопичилося чимала кількість археологічних матеріалів, більшість з яких була нерозібрана, потребувала кваліфікованого вивчення, обліку і упорядкування. Стан багатьох колекцій внаслідок багаторазових зборів і переміщень під час подій Першої світової війни, революції і початкового етапу громадянської війни, значно погіршився. М. Абрамович у 1918 р. з цього приводу засвідчував, що *«Останні події примусили музей двічі складуватися і розкладуватися»*, внаслідок чого, *«тикетки змішалися, переплутались, системі їх порушено, багато чого зіпсовано»*. До того ж, *«самі експонати не перевірені по описові, багато ще зовсім не розібрано»* [Абрамович, 1918, с. 15]. На базі колекцій старожитностей Волинського центрального музею, що потребували детального вивчення і упорядкування 19 червня 1919 р. створюється археологічний відділ. Тоді ж на посаду завідуючого призначають відомого вченого С. С. Гамченка. Для обробки, обліку і підготовки речових знахідок до експонування при відділі заснуються лабораторія і музейна (експонатна) секція. За задумом вченого в лабораторії археологічні матеріали, що надходили до музею, після відповідної обробки, повинні були перетворюватися в експонати. Музейна (експонатна) секція розглядалася як місце виставки науково оброблених і підготовлених до експонування предметів старовини [Статистический, 1922, арк. 1—2].

З початку діяльності відділом організуються систематичні археологічні дослідження теренів Східної Волині, що значною мірою

сприяли поповненню і стрімкому збільшенню археологічного зібрання відділу. Так, після проведення польових досліджень у 1921 р. до відділу надійшло 911 предметів, а у 1922 р. — 218. Станом на жовтень 1924 р. у відділі зберігалася 8472 експонатів, а через рік їх кількість збільшилася до 13600 [Звіт за 1924/25, арк. 7]. Два роки потому археологічна збірка значно поповнилася й у квітні 1927 р. вже нараховувала 14613 одиниць, а в жовтні того ж року збільшилася до 17179 експонатів [Акт № 8, арк. 14; Матеріали, арк. 6].

У фондах музею збереглися звітні матеріали і частково описи, за якими можна не лише встановити кількість надходжень, але й звідки вони походили, склад колекцій, а також наглядно побачити малюнки і фотознімки окремих комплексів та знахідок. Наприклад, І. Ф. Левицьким у 1926 р., внаслідок проведення археологічних досліджень на території Коростенської і Житомирської округів, загалом було зібрано 5229 предметів. В їх числі 4193 одиниць — з сіл Селець, Россохи, Народичі, Гутка (Ганнівка), і Бондарів Коростенської округи, 768 одиниць — з сіл Суемці та Високе Житомирської округи та 268 речових знахідок виявлених випадково в районах досліджень під час проведення земляних, сільськогосподарських і будівельних робіт [Левицький, 1926, арк. I—XXXI]. Від О. Ф. Лагодівської, згідно реєстру, надійшли матеріали зібрані під час дослідження палеолітичних стоянок в с. Колодяжне у 1926 р. Збірка складалася з 34 предметів, які представляли собою фрагменти кісток мамонта, коня та інших дрібних тварин [Реєстр матеріалів, арк. 1—2].

Крім цього до відділу надійшли археологічні матеріали, переважно кам'яні знаряддя праці, зібрані як співробітниками музею так і іншими особами упродовж 1922—1926 рр. Так, у 1922 р. один з таких предметів, знайдений в с. Калинівка Базарського р-ну (нині село Малинського р-ну), надійшов від вчителя І. Л. Іваненка. У 1924 р. декілька виробів надійшло від вчителя Ігнаткова із с. Бондарі (нині село Овруцького р-ну) та П. І. Кочубея із с. Колодяжне (нині Романівського р-ну). Б. Е. Чайковський передав до музею кам'яну сокиру, викопану на початку листопада 1925 р. у межах приватної садиби по вул. Радзивилівській, 30 у м. Житомирі. Того ж року, 31 грудня, лаборант археологічного відділу О. П. Червинський передав колекцію знахідок (близько 58 одиниць), зібраних ним особисто упродовж 1909—1910 рр. на донних підвищеннях у долині р. Норинь в околицях сіл Бондарі і Збраньки Овруцького повіту (на той час Коростенської округи). У січні 1926 р. співробітник музею П. М. Жолтовський передав кам'яні знаряддя праці, знайдені в околицях сіл Мислятин Заславського р-ну, Губине та Остропіль Старо-Костянтинівського р-ну Шепетівської округи тощо [Реєстр № 1, 1930, арк. 15—18, 20, 22—23].

Колекції і окремі предмети зберігалися в лабораторії та інших приміщеннях відділу у спеціальних ящиках, скринях, коробках і паперових пакетах. Але багато з них залишалися ще не розібраними. У період після польових досліджень, нерідко у поза робочий час, археологічне зібрання поступово опрацьовувалося. Так, упродовж 1920—1921 рр. з деякими перервами було перевірено археологічні матеріали Товариства дослідників Волині. Численні матеріали з дослідів Я. В. Яроцького та інші збірки, які зберігалися у ящиках були розкриті і перенесені для опрацювання до лабораторії. Слід звернути увагу на те, що тривалий час лабораторія відділу містилася у власному будинку С. С. Гамченка по 8-му Безназванному завулку № 6 [Доповідна записка, 1928, арк. 3].

Окремі збірки, крім того, з незрозумілих причин, зберігалися у різних містах, а деякі їх частини перебували у складі інших відділів музею. Наприклад, у 1925 р. у складському приміщенні музею по вул. Хлібній, 15 була знайдена скриня, в якій містилися палеонтологічні матеріали з розкопок Я. В. Яроцького. В їх числі кістки викопного мамонта, печерного ведмеда та інших тварин. Матеріали супроводжувала записка, в якій було зазначено місце знахідок «р. Іква, Авратинь». Чимало матеріалів, які Я. В. Яроцький передавав до музею ТДВ після 1905 року потрапляли до інших збірок музею. Так, одну частину матеріалів, яка складалася з палеонтологічних знахідок з околиць Крем'яця було включено до збірок геологічного відділу, а решту було запаковано у трьох скринях разом із нерозібраними збірками Я. В. Яроцького та Ю. І. Тиховського. Одну з них залишили на складі, а дві інші перенесли на горище музею [Реєстр № 1, 1930, арк. 9].

У той же період С. С. Гамченко запроваджує власну систему обробки, обліку і упорядкування археологічного зібрання відділу. Її можна прослідкувати за щоденниковими записами та іншими матеріалами на прикладі обробки знахідок, що надходили до відділу після польових досліджень у ящиках або пакетах. Ця процедура орієнтовно здійснювалася у наступній послідовності. Матеріали на початку розбиралися і розкладалися на горизонтальній площі за комплексами (першоджерелами, тобто пам'яткам). Далі сортувалися, класифікувалися за періодами, культурами, географічними пунктами, шарами, місцями знахідок, а потім кам'яні знаряддя праці і фрагменти кераміки відокремлювалися за відповідними типами. Далі відбувалися підготовчі роботи — знахідки очищувалися, промивалися, просушувалися. Після цього здійснювався відбір і розподіл артефактів, на основі яких формувалися експонатні таблиці. Паралельно з цим готувався спеціальний зошит (можливо, реєстр або інвентар), куди за розробленою заздалегідь для цього програмою наукової обробки знахідок,

вносилися відповідні записи. Кожний експонат отримував індивідуальний номер, який відображався на спеціальній (інвентарній) етикетці, яку наклеювали на поверхню предмета або трохи осторонь на площі таблиці. Згодом, усі вони вносилися до записів так званої «*допоміжної нумерації*» [Дневник, арк. 26—47 зв.].

Слід звернути увагу на те, що С. С. Гамченко вперше в історії музею застосував, хоча й не новий, але досить оригінальний та прогресивний як на той час спосіб упорядкування археологічного зібрання відділу. Раніше речові знахідки зберігалися у закритому вигляді у ящиках, скринях, коробках, пакетах, та інших емкостях, супроводжувалися, хоча й не завжди, позначками або пояснювальними записками і здебільшого були недоступними для багатьох дослідників і громадськості. За схемою вченого вони віднині повинні були міститися і зберігатися у відкритому вигляді на спеціально підготовлених експонатних таблицях. Кожна з них представляла собою планшет прямокутної в плані форми, виготовлений з твердого картону. На початковому етапі для формування таблиць переважно використовувалися лицеві частини палітурок журналів вхідної документації Волинського губернського жандармського управління. На площі планшета речові знахідки розміщалися за певною схемою, а після закріплювалися за допомогою міцної мотузки або проволочи, рідко — клею. Кожний предмет супроводжувався індивідуальним інвентарним номером закріпленого на його поверхні або безпосередньо під ним чи поруч на площі таблиці. У верхній частині на спеціальних етикетках позначалися відповідні номери, наприклад, «*ON 715, T 110, MN ___*», які, можливо, відповідали реєстраційним номерам збірки, порядком номеру таблиці та інвентарю по музейній секції. У нижній частині, також на етикетках, друкованими літерами зазначалися назва населеного пункту, повіту, урочища, рік і автор досліджень, назва установи, тип пам'ятки і номер об'єкту у межах комплексу та інше.

Упорядковані у такий спосіб колекції були зручними не лише для зберігання, але й ознайомлення, вивчення, переміщення, транспортування та експонування. Раніше на пошук необхідних матеріалів, які в основному зберігалися у закритому вигляді, іноді без супроводжуючих документів, а інформація про них містилася у загальному інвентарі музею, витрачалось багато часу. То упорядковані за схемою С. С. Гамченка матеріали можна було відшукати у досить короткий термін. Іншою перевагою запровадженої системи було й те, що упорядкований у такий спосіб матеріал давав змогу швидко, без зайвих втрат часу, на основі експонатних таблиць організувати тимчасову або постійну виставку старожитностей для ознайомлення з нею широких кіл громадськості. Чому саме цей спосіб обрав С. С. Гамченко? Ві-

домо, що вчений під час відряджень, коли мав час, відвідував різноманітні виставки і музейні заклади, знайомився з експозиціями, спілкувався з його співробітниками, а під час з'їздів, нарад і конференцій з відомими вченими, цікавився галузевою літературою, вивчав досвід діяльності музеїв на теренах України, Москви і Петербургу. Цілком можливо, він використав не тільки власний досвід, але й традиції зберігання, обліку та експонування археологічних матеріалів, які застосовувалися у музейних закладах дореволюційного періоду. Справа втім, що більшість музеїв того часу фондів як таких у своїй структурі ще не мали. Вони склалися з виставкової зали, іноді робочого кабінету. Усі збірки і окремі предмети, як це було прийнято, одночасно зберігалися та експонувалися в одному місці, власне в експозиції. Згідно рекомендацій III-го археологічного з'їзду, який відбувся у Києві 1873 р., експонати у музейних закладах наприкінці XIX — на початку XX ст. монтували на планшетах, так званих «картонах» (експонатних таблицях), які при необхідності могли використовуватися у тимчасових виставках, які наприклад, організовувалися під час проведення Всеросійських археологічних з'їздів або в стаціонарних експозиціях [Попова, Раушенбах, 1954, с. 24; Черненко, 2007, с. 9, 35].

Упродовж 1921—1924 рр. за програмою інвентаризації відділу, обробка експонатних таблиць і предметів здійснювалися паралельно з веденням «*допоміжної номерної реєстрації*» і складенням чорнового варіанту інвентарю. Водночас оброблялися і складалися інвентарні описи матеріалів здобутих під час археологічних досліджень С. С. Гамченка наприкінці XIX — на початку XX ст. на територіях Волинської, Петербурзької і Подільської губернії, а також інших колекцій, що зберігалися у складі археологічного зібрання відділу. Зокрема, упродовж лютого—квітня 1921 р. складені інвентарні описи нумізматичної колекції (зібрання монет і медалей), археологічних матеріалів здобутих під час розвідок і розкопок в районах Крошні, Соколової гори, Псищ (1894 р.), Мальванки (Житомирський могильник, 1886 р.), по р. Корчуватій (1889 р.), в околицях Студениці (1892 р.), на ділянці між Мирополем та Ульхою (1896 р.), донних відкладів Сестрорецького побережжя Фінської затоки (1905—1913 рр.), колекції монет із майстерні Сестрорецького збройного заводу, знахідок досліджень 1909 р. на Поділлі та інше [Дневник, арк. 4 зв — 12; Інвентарная опись, арк. 1—8].

Крім описів окремих збірок у відділі існував «*старий інвентар*», очевидно, ТДВ, який на той час вже не відповідав новим вимогам. Натомість, у 1920 р. було створено новий, який заповнювався за чітко виробленою науковою програмою і схемою. Інвентар складався з близько 15-ти позицій, що включали: № по порядку,

дату, номенклатуру, де, ким і коли знайдено, умови знахідки, № основного або допоміжного інвентарю, підвідділ, місце зберігання, ким і коли здійснено наукове розміщення, в яких наукових працях вперше згадується, примітка [Статистический, 1922, арк. 3].

За звітними та іншими архівними матеріалами було з'ясовано, що у відділі для реєстрації експонатів існувало декілька інвентарів: основний і допоміжні. Припускаємо, що до першого увійшло близько 418—480 експонатів, які мали інвентарні номери і походили із збірок, очевидно, ТДВ, які сформувалися до 1914 р. До речі, цю частину С. С. Гамченко у своїх записах згадував як початкове зібрання відділу [Статистический, 1922, арк. 5; Отчёт о деятельности, 1926, арк. 12 зв.]. Усі інші речові знахідки та матеріали напевно реєструвалися у «допоміжних для інвентаризації експонатів книжках». Згідно акту прийому-передачі музею від 3 квітня 1927 р. таких книжок в археологічному відділі зареєстровано чотири. В акті прийому-передачі археологічного відділу від 27 травня 1931 р. в їх числі згадуються: 1 — Інвентар експонатів археологічного відділу, 2 — Допоміжна для інвентаризації археологічного відділу нумерація (А — Музейна секція, Б — Таблиці), 3 — Допоміжна для інвентаризації археологічного відділу нумерація. Довідка: загальна, номерна (порядкова) реєстрації експонатів [Річне листування, арк. 105].

Наприкінці 1927 р. С. С. Гамченко розклавши поспіхом як заінвентаризований, так і не заінвентаризований, не розібрані і науково не визначені матеріали по шафах музейної секції виїжджає за викликом у Київ і згодом переходить на постійну роботу до Всеукраїнського археологічного комітету [Curiculum vitae, арк. 1—2; Доповідна..., 1928, арк. 5]. На цьому діяльність С. С. Гамченка припиняється і відповідно завершується 4-й етап.

V етап (1927—1931 рр.). Згодом відділ очолив його соратник І. Ф. Левицький. З його появою відбулися певні зміни у системі обробки, обліку та експонуванні археологічного зібрання музею. Не гаючи часу дослідник здійснив огляд експозиційної частини відділу, під час якого зафіксував, як на його думку, ряд суттєвих недоліків і прийшов до висновку, що *«загальна невпорядкованість технічно неопрацьованого матеріалу, може у певній частині втратити значення і роль документованих експонатів з раніше досліджених пам'яток Волині, що не дає повноцінно використовувати збірки відділу як для популяризаційних робіт, так і для наукового опрацювання фахівців»*. Віднині увесь тягар по упорядкуванню зібрання, виправленню допущених раніше помилок, організації подальшої діяльності відділу, у тому числі в частині створення і відкриття для огляду відвідувачів його експозиції, цілковито ліг на плечі І. Ф. Левицького та лаборанта відді-

лу О. П. Червинського. Вже на початку 1928 р. завідувачий направляє до Ради музею доповідну записку, в якій докладно висвітлює основні віхи з історії діяльності відділу, визначає його стан, окреслює коло проблемних питань пов'язаних з обліком і упорядкуванням археологічних колекцій та побудовою на їх основі експозиції. Дослідник, зокрема, звернув увагу на деякі недоліки в проведенні на попередньому етапі обліку археологічних матеріалів, що зберігалися у відділі. Вважав, що загальна кількість зареєстрованих експонатів відображена у річному звіті за 1927 р. (17179 одиниць) дещо завищена. Пояснив, що *«...при тому способі розбору і класифікації матеріалу, що існував під час роботи С. С. Гамченка, така велика кількість номерів є цілком зрозумілою, оскільки реставрувати посуд в той час не малося на увазі. Матеріал з дослідів, особливо в останні часи, описувано окремо по фрагментах роздрібнених посудів, кількості окремих уламків кісток, речей інвентарю та іншого. Тобто, кожна частина розбитого на декілька фрагментів предмета рахується за експонат і має свого окремого номера. Такий спосіб нумерації можна виправдати в дослідній роботі поля, але не може залишатися у відділі. Оскільки при першій спробі навіть часткової реставрації експонованих на таблиці експонатів, цілком порушується уся система інвентаризації, що з рештою може скласти перебільшене враження про фактичні розміри збірки відділу»* [Доповідна..., 1928, арк. 5—6]. І. Ф. Левицький також відмітив незадовільний стан збереження облікових позначок на окремих експонатних таблицях, особливо крем'яних виробів, що суттєво впливало на наукове значення виставлених для огляду експонатів та неможливість їх використання у студіях фахівців. Поспішне розкладання по шафах як слід неопрацьованого та законсервованого матеріалу, без належного етикетування, призвело до серйозних і майже непоправних втрат. Значна частина виставлених у такій спосіб експонатів під впливом світла *«загубила»* нумерацію так званих допоміжних записів. Перевірка цієї групи експонатів ускладнювалася й тим, що в колишньому інвентарі відсутні точні і нерідко невдалі термінологічні визначення експонатів, морфологічні ознаки, розміри і вага. На думку І. Ф. Левицького, *«перевірка таких і без того заплутаних матеріалів ставлять перед відділом нові надзвичайно складні завдання, що заберуть чимало часу і зайвої енергії»* [Там само, арк. 6—7, 10].

Під час загального огляду експонатів представлених в експозиційній частині відділу було також зафіксовано чимало фактів порушення цілісності монтованих на експонатних таблицях комплексів. Наприклад, кераміка з могильника пізньоримського часу поблизу с. Лепесівка на Крем'яничині з досліджень

Я. В. Яроцького була перемішана разом з матеріалами Товкачівського (табл. № 40) і Волицького (табл. № 85) могильників давньоруського часу X—XII ст. Дуже перемішаними виявилися матеріали з розкопок курганів в урочищі «Гремляче» (м. Житомир) та біля с. Войцехівка. Найбільш були змішані знахідки з курганів № 8 і 9 Войцехівського могильника. При цьому І. Ф. Левицький відмітив, що кераміку кургану № 8, в значній кількості фрагментів, змішано з матеріалом кургану № 9, в похованні якого під час розкопок кераміки не знайдено взагалі. Окремі частини деяких керамічних виробів з урочища «Гремляче» (курган № 3) знайдено на таблиці серед фрагментів кераміки кургану № 1 Войцехівської енеолітичної групи (№ 1951) [Там само, арк. 9]. Подібних фактів було зафіксовано чимало.

Крім матеріалів, записаних по допоміжній нумерації були й такі, що до того часу були не розібрані, технічно не опрацьовані, не занумеровані, нерідко без супроводжуючих документів. В їх числі: 1 — матеріали з дослідів С. С. Гамченка і О. Ф. Лагодовської 1926 р. в с. Колодяжне (палеолітичні шари). Знахідки без номерів, опис відсутній, передані до відділу з помітками і визначеннями О. Ф. Лагодовської; 2 — матеріали з дослідів С. С. Гамченка 1927 р. в с. Колодяжне (палеонтологічні знахідки та інвентар з дослідів трипільської культури) в кількості 10 ящиків. Матеріал технічно не опрацьований, не розібраний, відсутній опис. До того ж, п'ять ящиків з цієї збірки, в яких переважно містилася кераміка, С. С. Гамченко перевіз для наукової обробки до лабораторії ВУАКу в Києві і не повернув їх до відділу [Там само, арк. 6].

Незважаючи на те, що І. Ф. Левицький за наполегливою вимогою керівництва значну частину часу вимушений був витрачати на роботи по упорядкуванню експозиційної частини археологічного відділу та підготовці його до відкриття, поряд з цим проводив польові дослідження на теренах Коростенської і Волинської округів, що певною мірою збагатили археологічне зібрання музею. У 1927 р. дослідження проводилися поблизу містечка Народичі, а також в околицях сс. Анета, Дубрівка, Сколобів і Суемці. Встановити, яка кількість предметів надійшла до відділу у поточному році, важко. Відомості з архівних матеріалів та літератури досить суперечливі. За звітом за 1927 р. кількість знайдених предметів, крім Народичів (відомості та реєстр відсутні) орієнтовно становила понад 39 одиниць. Однак у межах окремих пам'яток дані щодо кількості предметів дещо різняться. Наприклад, за звітом у Сколобові знайдено понад 19 предметів, а у статті І. Ф. Левицького, що була надрукована у 1929 р. їх кількість становила понад 40 одиниць [Левицький, 1927, арк. 20—22; 1929, с. 200]. Щодо Народичів, інформація про кількість знахідок

у звіті не наводиться. Не вдалося відшукати й реєстр. За звітом і публікацією І. Ф. Левицького на площі пам'ятки зібрані чисельні знахідки доби палеоліту, мезоліту, епохи бронзи і Київської Русі [Левицький, 1927, арк. 9—20; 1931, с. 191—235]. За даними ж Д. Я. Телегіна, лише в горизонтах С і В було зібрано понад 10000 кременів, в числі яких знаряддя праці, заготовки і відходи крем'яного виробництва [Телегін, 1982, с. 144; 1985, с. 140]. Вирахувати кількість знахідок з інших прошарків, які датовано епохою бронзи та періодом Київської Русі, за звітом та публікацією І. Ф. Левицького дуже важко. За його даними та С. С. Березанської на території могильника епохи бронзи № 1 та 2 загалом було знайдено понад 22 предмети, а в шарі А, крім того, уламки залізних ножів і вістря до стріл [Левицький, 1931, с. 227—232; Березанская, 1972, с. 63—64]. Певною мірою визначити кількість надходжень до археологічного відділу впродовж 1927 р. можна за допомогою звітів Волинського науково-дослідного музею. Так, у квітні поточного року, згідно акту прийому археологічного відділу, кількість експонатів становила 14613 одиниць, а станом на жовтень того ж року — 17179 [Акт № 8, арк. 14; Матеріали, арк. 6]. Отже, археологічна збірка музею за зазначений період збільшилася на 2 566 одиниць.

За звітними матеріалами І. Ф. Левицького упродовж 1928—1929 рр. під час досліджень на територіях Коростенської і Волинської округів вдалося зібрати понад 1001 предмет [Левицький, 1928, арк. 1—39; 1930, арк. 1—12]. Однак у звіті за 1929 р. відсутні відомості про дослідження палеолітичної стоянки поблизу с. Довгиничі, яке здійснювалося за кошти музею І. Ф. Левицьким та за участю О. П. Червинського у період з 28 вересня по 3 жовтня того ж року. Встановити склад і кількість знайдених на стоянці предметів дозволяє реєстр, який вдалося відшукати у фондах ЖОКМ. Під час розкопок було знайдено значну кількість кісток викопних тварин, переважно мамонта, у тому числі штучно розбитих, а також крем'яні і з гірського кришталю вироби, кістяну проколку, конкреції, валун, зразки ґрунтів і молюсків. Усього 288 одиниць, в числі яких 23 артефакти [Реєстр № 1, 1930, арк. 2, Реєстр..., 1929, арк. 1—12]. У 1930 р. дослідження проводилися спільно з Коростенським краєзнавчим музеєм на багатощаровій пам'ятці на торфовищі Моства поблизу села Каленське Коростенського р-ну. Однак, у публікації дослідника не зазначено, куди потрапили виявлені під час розкопок знахідки, можливо, до Коростенського музею [Левицький, 1952, с. 70—71].

Упродовж 1929—1930 рр. І. Ф. Левицький цілеспрямовано здійснює загальну перевірку зібрання археологічного відділу і 17 листопада 1930 р. складає друкований варіант Реєстру № 1, в який було включено вироби з кре-

меню, граніту, сіеніту, діориту, базальту та інших порід [Реєстр № 1, 1930, арк. 2—28]. Він, до речі, зберігся і нині знаходиться у фондах ЖОКМ.

У 1931 р. за розпорядження НКО І. Ф. Левицького переводять на інше місце роботи до м. Харкова. У зв'язку з цим, наказом по музею від 27 травня 1931 р. за № 8, його було звільнено із займаної посади [Книга..., 1926—1936, арк. 25]. Тоді ж було складено акт передачі. Цінний він тим, що на його сторінках наводиться перелік колекцій, які зберігалися у фондовій частині археологічного відділу. В їхньому числі збірки дослідників за різні роки: К. М. Пухлякової (1901 р.), Ю. І. Тиховського (1902 р.), Я. В. Яроцького (1900—1909 рр.), М. М. Белоніна (1908 р.), вперше згадується збірка барона Шодуара, яка містилася в коробочках і складалася з предметів, які походили з Єгипту, Греції і Риму, О. П. Червинського (1909 р.), С. С. Гамченка (1892, 1896, 1907, 1909, 1913, 1921, 1922, 1924, 1927 рр.), С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького (1924 р.), С. С. Гамченка та М. М. Шавловича (1925 р.), С. С. Гамченка та О. Ф. Лагодовської (1925, 1927 рр.), О. Ф. Лагодовської (1926 р.), І. Ф. Левицького (1924—1929 рр.), П. М. Жолтовського (1926 р.) та інше [Річне листування, арк. 103—104]. Кількість археологічного зібрання в акті не наводиться, але враховуючи надходження 1928—1929 рр. у відділі зберігалось принаймні понад 18468 предметів. Але не обійшлося без певних втрат. Зокрема, відношенням ВУАКу від 14 січня 1931 р. № 35 археологічний відділ музею з фондової частини 15—17 квітня та 27 травня того ж року надіслав до Києва реєстри та у декількох скринях наступні матеріали з дослідів: 1 — С. С. Гамченка та О. Ф. Лагодовської, 1925 р., урочище «Чорна долина», 2 — С. С. Гамченка та М. М. Шавловича, 1925 р., гирло р. Гуйви, 3 — І. Ф. Левицького, 1927 р., урочище «Піщане» (6 таблиць), 4 — І. Ф. Левицького, 1928—1929 рр., кварцеві вироби з надбережжя р. Уборті, 5 — І. Ф. Левицького, 1924—1928 рр., пам'ятки мегалітичної культури на Волині, 6 — С. С. Гамченка, 1927 р., с. Колодяжне, 7 — С. С. Гамченка, 1924 р., с. Стара Рудня, урочище «Грем'яче», 8 — С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького, 1924 р., с. Войцехівка. Крім того, надіслано 8 реєстрів означених матеріалів, 1 мапу, 2 креслення, 4 фотознімки в рамках (Довгиничі), 12 діапозитивів в 3-х рамках з дослідів С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького та розшуків О. П. Червинського [Річне листування, арк. 105—106].

VI етап (1931—1941 рр.). Майже рік археологічний відділ не мав свого завідувача. І врешті наказом по музею від 1 лютого 1932 р. № 5 на цю посаду призначено викладача Сільськогосподарського інституту М. М. Шавловича [Книга..., 1926—1936, арк. 30]. Пропрацював він однак недовго. Про його подальшу

діяльність відомості досить скупі. Чим займався у відділі, чи здійснював археологічні дослідження, чи комплектував або упорядковував фондову частину невідомо. Цілком можливо, що у цей період археологічний відділ було реорганізовано в кабінет і включено до складу історичного відділу музею. Згодом у січні 1935 р. М. М. Шавлович звертається до адміністрації музею з клопотанням про звільнення його із займаної посади, на що було дано згоду за умови завершення попереднього обліку експонатів та передачі справ завідувачу історичному відділу Н. К. Дмитруку [Там само, арк. 53]. Про результати цієї роботи нажаль також нічого невідомо. Припускаємо, що у супереч вимог адміністрації музею інвентаризацію було проведено не у повному обсязі. Цілком можливо, це стосувалося археологічної частини. Ознайомившись з попередніми результатами обліку, у тому числі й експонатів історичного відділу, директор музею Д. Ю. Антонов, виходячи із ситуації, що склалася внаслідок відсутності кваліфікованого працівника, своїм наказом від 12 листопада 1935 р. № 96 звертає увагу Н. К. Дмитрука про необхідність складення службової записки із запрошенням до музею археолога з метою проведення інвентаризації археологічного зібрання [Там само, арк. 72].

Згодом, згідно розпорядження ОБЛВНО, 20 лютого 1936 р., на посаду наукового працівника історичного відділу музею було призначено археолога І. М. Снігура. Про нього на жаль відомо небагато. Народився 3 травня 1898 р. в с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл., в селянській сім'ї. Мав вищу освіту, працював у Київському історичному музеї. Викладав історію у Житомирській середній вечірній школі для дорослих № 2. В історичному відділі вів розділ «Докласове суспільство». Приймав участь в роботі Житомирського загону експедиції ПМК АН УРСР по дослідженню історії металургії Полісся, яку очолював завідувач історичного відділу Н. К. Дмитрук. Цікавився минулим Житомира. У 1936 р. провів рекогносцирувальні роботи на території Замкової гори в районі розташування замку. На основі зібраних матеріалів до ХХ-ї річниці Жовтневої Революції до наукового музейного збірника підготував статтю «Житомирський феодальний замок». Але, з певних причин збірку так і не було видано. У грудні 1937 р. як і багатьох інших співробітників музею його було звинувачено у буржуазному націоналізмі, проведенні антирадянської агітації та іншої буржуазно-націоналістичної роботи в стінах установи і участі в українській контрреволюційній антирадянській націоналістичній організації, та заарештовано. Рішенням трійки управління НКВД його було засуджено до 10 років з перебуванням у виправному трудовому таборі. Хоча порівняно з іншими йому присуджена більш м'яка форма покарання, але пройти до кінця

ці нелюдські випробування і побачити світ не судилося. Через 1,3 роки, а саме 25 березня 1939 р. І. М. Снігур пішов із життя [Звіт про роботу, 1936, арк. 2; Дело, арк. 4, 5, 7, 15, 22, 24, 27, 33; Збірка, 1937, с. 4]. На жаль, невідомо чи проводив роботи по обліку та упорядкуванню археологічного зібрання музею дослідник і які були наслідки загально-музейної інвентаризації експонатів. Не вдалося встановити й кількість експонатів, які зберігалися в історичному відділі по розділу археологія.

Про нові надходження до археологічної частини зібрання музею за період з 1936 по 1941 рр. майже нічого невідомо. Хоча у місцевих періодичних виданнях вдалося відшукати низку повідомлень з означеного питання. Зокрема, у 1936 р. внаслідок участі працівників музею в роботах історико-технічної і археологічної експедиції ПМК АН УРСР по вивченню металургії Полісся, музей поповнився новими матеріалами, в числі яких знаряддя виробництва, зразки продукції металургійних заводів тощо [Дмитрук, 1936, с. 2]. Упродовж 1936 р. до музею надійшло декілька цікавих знахідок. Так, колгоспниця с. Дениші Свіжевська передала знайдений нею скарб срібних польських монет. У червні того ж року до історичного відділу надійшов скарб польських монет XVI—XVII ст., знайдений під час закладки фундаменту приміщення для пожежної команди по вул. Карла Лібкнехта у м. Коростишіві. У червні 1937 р. учитель с. Буда Шиєцька за дорученням колгоспників передав знайдений у землі та пошкоджений іржею залізний спис [Скарб, 1936, с. 4; Улич, 1937, с. 4]. У 1938 р. музейне зібрання збагатилося рядом цікавих експонатів. Зокрема, колгоспник с. Дуброва Базарського р-ну Яків Глущенко передав ручне крем'яне рубило і кам'яний молоток неолітичної доби. Учні однієї з шкіл Житомира Городін та Райтельман принесли до музею залізне вістря до стріли, яке вони знайшли на березі р. Тетерів [Цікаві знахідки, 1938, с. 4].

На початку 1940 р. при поки що нез'ясованих обставинах здійснюється перевірка археологічних фондів музею. До цієї справи було залучено І. Ф. Левицького. Роботи проводилися з 18 лютого по 3 березня. В результаті було складено докладний реєстр, який зберігся до нашого часу. Записи в ньому здійснювалися від руки, акуратно, у вигляді таблиці за певною схемою, в якій зазначалися рік дослідження, найменування пам'ятки або археологічного об'єкту, інвентарні номери предметів і, можливо, місце їх знаходження або зберігання (пакунок, пакет, ящик, таблиця, шафа, повздовжній стіл тощо). Часом відомості обмежувалися роком досліджень, назвою пам'ятки або об'єкту та № таблиці, на якій були закріплені знахідки. В окремих випадках зазначалися номери таблиць, пакету, коробки, що в них зберігалося (кераміка, камені, кремій, кістки та ін.) та інвентарні

номери. Іноді наводились дані щодо відсутності номерів, етикеток на предметах, або зазначалося, що вони взагалі не паспортизовані. Кількість предметів вказується не завжди, іноді у межах комплексів, не рідко їх заміняють інвентарні номери. Кількість предметів в окремих комплексах взагалі непомічена, вказано лише № таблиць. Виходячи з цього вирахувати загальну кількість предметів за реєстром І. Ф. Левицького не представляється можливим. До того ж, зазначений реєстр не відображає повний склад археологічного зібрання на момент перевірки. Тут, зокрема, відсутні відомості про окремі колекції, що існували раніше. Наприклад, збірки К. М. Пухлякової, Ю. І. Тиховського, М. М. Белоніна, які ще 10 років тому особисто перевіряв, барона Шодуара (напевно була передана до складу зібрання іншого відділу) тощо. Крім того, невраховані нові надходження з 1931 по 1939 рр. [Реєстр..., 1940]. Очевидно, перевірку археологічних фондів І. Ф. Левицький здійснював вибірково. При цьому, переслідував певну мету, яку саме, встановити нині важко. Незрозуміло також, яку саме частину фондів дослідник перевіряв, та, що була зареєстрована, не була облікована, містилася окремо в експозиції або фондосховищі. Цього, на жаль, в реєстрі не зазначено. Примітно, що реєстр переважно відображає перелік колекцій пов'язаних з певними персоналіями із зазначенням конкретної дати, але не надходження до музею, а року, коли проводилися дослідження. Обмежені вони періодом з 1886 по 1929 рр.: С. С. Гамченко (1886, 1889, 1892, 1894, 1895, 1903, 1906—1912, 1920—1927 рр.), П. М. Жолтовський (1925 р.), В. П. Козакевич (1912 р.), І. Ф. Левицький (1924—1929 рр.), Б. Д. Приходкин (1910 р.), О. П. Червинський (1909—1910 рр.), Я. В. Яроцький (1900, 1902, 1905, 1909 рр.) та інше.

Чи проводили в цей час співробітники музею дослідження пам'яток давнини у краї невідомо. Але археологічне зібрання поступово поповнювалося новими експонатами. Так, згідно клопотання адміністрації від 2 квітня 1940 р. за дорученням директора ІА АН УРСР М. І. Ячменьова, науковий співробітник В. К. Гончаров, виконуюча обов'язки археологічних фондів І. М. Феценко та лаборант С. М. Кузнецова передали представнику Житомирського музею Д. М. Мосіонжику із фондів Інституту колекцію з розкопок 1936 р. біля с. Городське Коростишівського р-ну, яка налічувала понад 430 предметів (опис на жаль неповний). Колекція складалася з різноманітних артефактів пізньотрипільської культури доби енеоліту та періоду Київської Русі: фрагменти глиняного посуду, уламки печини, антропоморфних статуеток, зернотерок, пряслиць, виробів з кременю і кістки, а також точильні бруски, шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів тощо [Акт ..., 1940, арк. 1; Опись..., 1940, арк. 1—16].

Відомо, що перед війною деякі колекції житомирського музею потрапили до інших установ. За даними О. Ф. Лагодовської інвентар войцехівських курганів був розподілений між двома музеями. З огляду на його важливість, частина матеріалу була передана до Київського центрального історичного музею, а решта залишилася у Житомирі. Але й вона зазнала шкоди у період окупації під час кількарразового і раптового перекидання музею з одного приміщення в інше [Лагодовська, 1948, с. 69].

Подальшу роботу музею з комплектування, обліку і упорядкування археологічних фондів перервали події Великої Вітчизняної війни. У цей період головна будівля музею, що знаходилася по вул. Лермонтівській № 13 зазнала руйнування, значну частину зібрання було розграбовано і вивезено [Ланчук, 1995, с. 13].

Післявоєнний етап (1945—1990 рр.). У травні 1945 р. музей відновлює свою діяльність, а влітку долучається до археологічного вивчення краю у складі експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Є. В. Махно. Хоча в той час в експозиції музею археологічні матеріали не були ще представлені, вони все ж привертати увагу науковців. Так, у травні 1945 р. житомирську частину колекції Войцехівського могильника оглянула і описала О. Ф. Лагодовська [Лагодовська, 1948, с. 69].

У 1950 р. заклад перейменовано на Житомирський краєзнавчий музей. Упродовж 1950—1970 рр. його очолював краєзнавець і археолог В. О. Місяць [Слідзюк, 2001, с. 106, Ярмошик, 2006, с. 168]. З серпня 1953 по 1957 рр. в його стінах працював відомий вчений, археолог І. С. Винокур [Петров, 1997, с. 141, Іон Срулевич Винокур, 2000, с. 5, Баженов, Костриця, Прокопчук, 2005, с. 5—6]. Їх плідна діяльність на ниві вивчення первісних і середньовічних старожитностей краю значно збагатили археологічне зібрання музею. Крім того робляться спроби вивчення і частково вводяться в обіг окремі предмети, що зберігалися у фондах музею. Внаслідок проведених В. О. Місяцем упродовж 1959, 1960—1963 рр. досліджень стоянки в околицях с. Городище Черняхівського р-ну, відому в літературі як «Житомирська», зібрання музею поповнилося 5 886 крем'яними виробами і відходами виробництва, датованих пізньоашельською та мустьєрською епохами доби середнього палеоліту [Кухарчук, Місяць, 1991а, с. 6, 8; 1991б, с. 3, 16].

З 1954 року колекції музею значно збільшуються, передусім, за рахунок передачі збірок закритого у цьому році Бердичівського краєзнавчого музею. До археологічних фондів тоді надійшла багата колекція з розкопок Райковецького давньоруського городища (матеріали досліджень Т. М. Мовчанівського 1929—1932 рр.), численні артефакти черняхівської культури, збірка античних виробів та багато іншого. Щодо походження останньої.

Відомо, що у 1930—1932 рр. Т. М. Мовчанівський брав участь у розкопках античного міста Ольвія [Беляєва, Калюк, 1989, с. 126; Гнидюк, 2005, с. 102]. Цілком можливо, що саме звідти він привіз різноманітні артефакти, переважно виробу з глини. У тому ж році фонди музею поповнюються цікавою знахідкою — орнаментованим бивнем мамонта доби пізнього палеоліту, знайденого мешканцями в одному з численних ярів поблизу с. Клинець Овруцького р-ну [Місяць, 1956, с. 40—42].

У грудні 1959 р. ПМК АН СРСР передав до музею матеріали розкопок Ю. В. Кухаренка (Пряжів, Миропіль, Селець) [Книга вступу, 1948—1962, арк. 81 зв. — 82]. На початку 60-х рр. збірка поповнилася 14 предметами із матеріалів розвідок В. О. Місяця 1958 р., серед яких крем'яні нуклеуси, платини та скребки [Там само, арк. 92 зв. — 93]. У листопаді 1962 р. до археологічного розділу фондів надійшло 100 крем'яних виробів мустьєрської епохи доби середнього палеоліту, зібраних під час розвідувальних розкопок В. О. Місяця в урочищі «Кутузовська фортеця» поблизу смт Володарськ-Волинський та інше [Книга..., 1962—1970, арк. 7 зв. — 8].

Численні знахідки черняхівської культури пізньоримського часу, які зберігалися у фондах музею стали предметом вивчення І. С. Винокура. В результаті у 1959 р. було надруковано статтю дослідника «Матеріали черняхівської культури, хранящиеся в Житомирском краєведческом музее» [Винокур, 1959, с. 235—238].

У 1969 р. музей переїжджає до нового приміщення по вул. Комарова, 8-а (нині Замкова площа, 1). Рік потому на базі багатого археологічного зібрання у двох залах було відкрито для огляду розгорнуту експозицію, яка висвітлювала історичне минуле краю від кам'яного віку до Київської Русі. У першому залі «Первісно-общинний лад на території Житомирщини» представлені численні археологічні знахідки з Житомирської, Довгинецької, Клинецької і Радомишльської палеолітичних стоянок, крем'яні виробу доби мезоліту з урочища «Піщане» Народицького р-ну. Уламки посуду, кам'яні шліфовані сокири, зернотерка, крем'яні вістря до стріл кістяні виробу доби неоліту з сіл Могильне Коростенського, Бондарі Овруцького та Бовсуни Лугинського районів. В експозиції чимало цікавих знахідок пізньотрипільської культури доби енеоліту — кам'яні і кістяні мотики, сокири, серпи, зернотерки з сіл Городське Коростишівського, Павлоч Попільнянського та Колодяжне Держинського (нині Романівського), Троянів Житомирського районів. Епоха бронзи побудована на матеріалах розкопок Войцехівського, Народицького, Гремляцького могильників та с. Тетерівка. Серед артефактів привертають увагу мідна і бронзова сокири, шпильки, браслети, шийна гривна, вістря до стріл і уламки глиняного посуду тощо. Скіфсь-

кий період ранньозалізного віку репрезентували залізний меч, вістря до стріл і списів і глиняний посуд з поселення в урочищі «Горіхова гора» поблизу с. Троянова Житомирського р-ну. Другий зал мав назву «Край за часів ранніх слов'ян і Київської Русі». У вітринах можна було побачити різноманітні артефакти з пам'яток черняхівської культури — глиняний посуд, грузила, кам'яне жорно, залізні наральники і кістки свійських тварин, знайдені на поселеннях в районах сс. Голубівка, Чорнорудка, Обухівка, Слободище, Ягнятин Ружинського та Іванківці Любарського районів. Глиняні горщики празько-корчацької культури знайдені в околицях сс. Корчак, Слобода-Селець і Тетерівка Житомирського р-ну. Період Київської Русі в експозиції був представлений винятково матеріалами розкопок Райковецького городища. Тут експонувалися обгорілі залишки будівель, кам'яні ручні жорна, залізні вироби — наральники, лемехи, наконечники для лопат, серпи, коси, молотки, пута для коней, глиняний посуд, шиферні пряслиця, зброя — залізні мечі, бойові сокири, булави, наконечники списів і стріл, кольчуги, шоломи, а також обгорілі зерна хлібних і бобових культур, ювелірні вироби, скляні браслети, культові речі та багато іншого [Ланчук, 1995, с. 14, Дітковський, Павлов, 1975, с. 12—17].

У 1970-х рр. робляться неодноразові спроби здійснити інвентаризацію археологічної частини зібрання музею. Так, у 1971 р. проводилися роботи по розбору і опису старих колекцій та предметів, які зберігалися у ящиках, пакунках та на експонатних таблицях. У фондах вдалося відшукати чернетки записів на окремих аркушах паперу у кількості 14 одиниць датовані періодом від 7 травня по 3 червня 1971 р. Для записів використовували бланки інвентарних карток 1935 та 1950-х рр. Кожна картка відповідає певній групі зберігання, наприклад, ящик № 3, 54, монтаж-планшети або розкопки 1905 р. Я. В. Яроцького тощо (ящики № 3, 12, 37, 40, 42, 54, 66, 69, 75, 91, 96 та інші з без номерів). В записах зафіксовані № ящика, населений пункт, рік, назва пам'ятки, на якій проводилися дослідження, матеріали, що зберігалися у ящику (кераміка, камінь, кремій, кістка та інше), кількість та старі інвентарні номери. Так, у ящику № 3 зберігалися предмети, що походили з Народичів і були зібрані під час досліджень, очевидно, І. Ф. Левицького у 1926 р. В ньому містилися 60 фрагментів різного керамічного посуду, 1 пакет з кістками тварин (кількість не зазначена), 24 крем'яні скалки (вказані не кількість, а лише інвентарні номери) 1 точильний камінь, 5 уламків зуба тварини, монтаж-планшет П-409, на якому закріплено 30 фрагментів керамічного посуду зібраних у 1926 р. з пункту Народичі III-9, 4 таблиці з 115 фрагментами керамічного посуду та таблиця, на які було закріплено

5 фрагментів кераміки, 3 фрагменти кременів і 1 камінь. Загалом в зазначеному ящику зберігалося понад 244 різноманітних предметів. У ящику № 37 було виявлено 202 предмета, в числі яких: 160 фрагментів кераміки без підписів, 20 уламків печини, 13 уламків нуклеусів та 9 кісток. У ящику № 42 зберігалися переважно матеріали з розкопок І. Ф. Левицького в околицях Народич і Сельця 1925—1926 рр., в числі яких монтаж-планшети. На одному з них П-406 містилися 4 фрагменти кераміки з матеріалів розкопок кургану № 16 Речицького могильника.

Видно, що роботи проводилися старанно, ретельно перевірявся вміст кожного ящика та експонатних таблиць, на кожен з яких складався окремий опис із зазначенням назв предметів, кількості, інвентарних номерів тощо. На жаль, картки збереглися не в повному обсязі, тому нам невідомі результати проведеної роботи і відповідно висновки, неможливо встановити й загальну кількість зафіксованих під час інвентаризації предметів. Очевидно, що роботу не було завершено, а тому через деякий час виникла нагальна необхідність упорядкувати археологічні колекції і залучити до цієї роботи відповідних фахівців.

Шість років потому адміністрація музею звернулася до Міністерства культури з клопотанням щодо надання допомоги у розборі ще не взятих на музейний облік археологічних фондів матеріалів. У червні 1977 р. з цією метою до музею прибула відомий археолог і музеєзнавець, співробітник Державного історичного музею Г. М. Шовкопляс. Під час розбору матеріалів було зафіксовано 38 колекцій різноманітних археологічних артефактів, які походять з різних населених пунктів Житомирщини. Тоді ж було складено перелік, в якому зазначалися місце знахідки, рік і автор досліджень. Перелік складено у хронологічному порядку, охоплював період з 1895 по 1963 рр. Зафіксовані колекції пов'язані з конкретними персоналіями, які виступають як автори досліджень. В їх числі С. С. Гамченко, Я. В. Яроцький, І. Ф. Левицький, О. П. Червінський, Ф. А. Козубовський, В. П. Петров та В. О. Місяць. На жаль в означеному списку незазначені склад колекцій і кількість предметів, що до них входили. Невідомо, яким чином визначалися дати і персоналії. Цілком можливо, за етикетками наклеєними на експонатних таблицях чи ящиках, в яких зберігалися не обліковані матеріали.

За персоналіями та датами досліджень цей список виглядає наступним чином: С. С. Гамченко (1895, 1924 рр.), І. Ф. Левицький (1924—1926, 1928, 1929 рр.), В. О. Місяць (1955, 1961, 1959—1963 рр.), В. П. Петров (1939 р.), Поліська експедиція (1936 р.), Я. В. Яроцький (1903, 1920, 1921, 1924, 1925 рр.). При уважному вивченні означеного переліку були виявлені деякі неточності, зокрема, у хронологічному розподілі

колекції Я. В. Яроцького. Якщо 1903 р. у цьому переліку сумнівів не викликає, то наступні дати ніяк не можуть бути пов'язані з цим дослідником. Адже, як відомо, у 1915 р. він пішов з життя і проводить у 1920-х рр. дослідження не міг фізично. Дати і перелік населених пунктів наведених у списку, у межах яких проводилися дослідження, слід цілковито пов'язувати з С. С. Гамченком.

У 1983 та 1986 рр. до фондів музею начальником відділу охорони пам'яток історії та культури І. І. Ярмошиком були передані матеріали розкопок на Замковій горі, розвідок в околицях Соколової гори в м. Житомирі (1983 р.) та розкопок кургану на правому березі р. Бобрівки в районі дачного масиву поблизу с. Буки Житомирського р-ну (травень 1988 р.) у кількості 37 одиниць. В їх числі уламки посуду, ножі, цвях, підковки, уламки залізної сокири, скляних браслетів, вістря до стріли, горщик, крем'яно-крем'яні [Книга..., 1986—1987; 1988]. У 1984 р. матеріали розкопок на Замковій горі експонувалися в ЖОКМ на виставці присвяченій 1100-річчю від часу заснування Житомира [Янушевський, 1984, с. 4].

Сучасний стан. З 1991 по 1999 рр. при відділі охорони пам'яток історії та культури, а упродовж 2000—2001 рр. при відділі охорони культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею функціонував сектор археології. Його співробітниками щороку здійснювали на території Житомирської області археологічні розвідки. За означений час археологічна збірка музею поповнилася 8 колекціями, які загалом налічували 1848 одиниць.

Чималу кількість матеріалів передала до музею обласна інспекція з охорони культурної спадщини при управлінні культури Житомирської обласної державної адміністрації, в числі яких 4 колекції, які склалися з 2045 предметів зібраних на території краю під час розвідувальних робіт. Колекція 2008 р. у кількості 1287 одиниць знаходиться нині на опрацьованні у відділі досліджень і в скорому часі поповнить фонди музею.

У лютому 2014 р. до фондів було передано колекцію різноманітних археологічних артефактів у кількості 114 одиниць, зібраних співробітниками відділу досліджень під час огляду об'єктів археологічної спадщини упродовж 2010—2013 рр.

Нині у фондах нараховується понад 21,5 тис. експонатів основного фонду, що входять до складу археологічного зібрання музею. В їх числі вироби з глини, каменю, металу, кістки, скла та інших матеріалів, які ілюструють усі періоди розвитку людського суспільства від кам'яного віку до Київської Русі включно. Тут зберігається багатотисячна колекція крем'яних знарядь праці добре відомої в науковому світі Житомирської стоянки пізньоашельської та ранньомустерської епохи доби середнього па-

леоліту, вироби з Клинецької, Радомишльської і Довгинецької стоянки доби пізнього та фінального палеоліту, численні вироби загальновідомої пізньотрипільської культури, оригінальний посуд культури кулястих амфор, матеріали епохи бронзи, ранньозалізного віку, артефакти черняхівської культури пізньоримського часу, празько-корчацької культури доби раннього середньовіччя, а також багата колекція предметів з розкопок Райковецького городища IX—XIII ст., в числі яких побутові предмети, знаряддя сільськогосподарського призначення, прикраси, шиферні пряслиця, різноманітні ювелірні вироби, скляні браслети, булави, мечі, кольчуги та інше. Більшість з них упродовж 1970—1988 рр. були широко представлені для огляду відвідувачів в експозиційній частині музею [Дітковський, Павлов, 1975, с. 12—17; Житомирський, 2003, с. 3].

Однак у фондах ще зберігається багато не облікованих речових знахідок і колекцій, які потребують детального вивчення, атрибуції, фахового опису і реєстрації. Їх кількість та склад нині уточнюються. Тут зокрема, зберігаються збірки з досліджень Я. В. Яроцького, С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького, В. О. Місяця, І. С. Винокура та інших дослідників. Ці давні артефакти співробітниками відповідного відділу музею поступово опрацьовуються і включаються до основного або науково-допоміжного фондів. У 2014 р. відділом досліджень започатковані роботи по розбору і вивченню колекцій, що не входять до основної частини археологічних фондів музею. Встановлено, що вони зберігаються на експонатних таблицях та у ящиках. Нині здійснено огляд і складено попередній перелік експонатних таблиць. На 175 картонних планшетах прямокутної в плані форми зафіксовано понад 2294 експонати в числі яких фрагменти ліпного і кружалного посуду, вироби із кременю, каменю, заліза та кольорового металів, а також кістки тварин, печина, вугілля тощо. Ступінь збереження артефактів як і самих таблиць різний, від задовільного до вкрай запущеного. Від окремих предметів на планшетах залишилися лише плями. Чимало предметів відсутні. За результатами огляду було виділено декілька груп таблиць, на яких містяться різноманітні археологічні артефакти переважно з досліджень Я. В. Яроцького, С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького. Таблиці здебільшого сформовано за комплексами, а деякі з них містять знахідки з декілька місцевостей зроблених у різний час. Так, на таблиці № 22 (П-289) представлені фрагменти керамічного посуду з Соколової гори, Кропні, Шумського, Корчака, Барашівки, Студениці, Мирополя та Ульхи, зібрані С. С. Гамченком у 1886, 1892, 1896 та 1921 рр. Подальше вивчення, опрацьовання і реєстрація цих колекцій значно збагатить археологічне зібрання Житомирського обласного краєзнавчого музею.

- Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» // Волинська народна газета. — 1918. — 23 листопада. — № 22. — С. 15.
- Акт № 8 від 3 квітня 1927 року / Документи ЖКМ (1924—1927 гг.). — Кн. IV. — Житомир, 1979 / Фонди ЖОКМ. — КП 6820/4, арк. 14.
- Акт передачі археологічної колекції з розкопів 1936 р. біля с. Городська Коростишівського району з Інституту археології АН УРСР від 13—17 квітня 1940 р. / Фонди ЖОКМ. — КП 39386. — ІД-11873. — 1 арк.
- Баженов Л. В., Костриця М. Ю., Прокопчук В. С. Вчений європейського рівня: І. С. Винокур. — Житомир: М. Косенко, 2005. — 40 с.
- Беляева С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії (до 90-річчя з дня народження) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 125—130.
- Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наук. думка, 1972. — 266 с.
- Винокур И. С. Материалы черняховской культуры, хранящиеся в Житомирском краеведческом музее // СА. — 1959. — № 4. — С. 235—238.
- Гнидюк О. В. Повернення із забуття. Постаті Української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова) // Магістеріум. Археологічні студії. — 2005. — Вип. 20. — С. 100—104.
- Грузька Л. П., Маслова Н. І. Житомирський краєзнавчий музей: етапи розвитку та постаті // Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2010. — Вип. 44. — С. 3—10.
- Дело № 68238 по обвинению Снигура Ивана Михайловича / ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 21496 (26893 П), 41 арк.
- Дітковський М. А., Павлов О. О. Житомирський обласний краєзнавчий музей. Путівник. — К.: Політвидав України, 1975. — 94 с.
- Дмитрук Н. Металургія на Житомирщині // Радянська Волинь. — 1936. — 21 березня. — № 67. — С. 2.
- Дневник археологической лаборатории археологического отдела Волинского центрального музея / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 54, 100 арк.
- Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею Завід. Археологічн. Від. музею Левицького І. Ф. — Житомир, 29/IV—28 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1. — ІД-11182. — 16 арк.
- Житомирський краєзнавчий музей // Культура. Історія. Традиції. — К., 2003. — № 3. — С. 2—3.
- Заседание совета 23 июня 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902а. — Т. 1. — С. 45.
- Заседание совета 18 июля 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902б. — Т. 1. — С. 46.
- Заседание совета 22 сентября 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902в. — Т. 1. — С. 79—80.
- Збірка наукових праць // Радянська Волинь. — 1937. — 9 липня. — № 157. — С. 4.
- Звіт за 1924/25 академічний рік (з І/Х—1924 року по І/Х—1925 року) / Документи ЖКМ (1924—1927 гг.). — Кн. II. — Житомир, 1979 / Фонди ЖОКМ. — КП 6820/2, арк. 4—17.
- Звіт про роботу історичного відділу в 1936 році / Науковий архів бібліотеки ЖОКМ, спр. 69. — 18 арк.
- Инвентарная опись / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 35, 8 арк.
- Іон Срулевич Винокур. Бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження) / Укладач С. Л. Карван. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. — 80 с.
- К открытию центрального музея // Жизнь Волини. — 1911. — 29 мая. — № 134. — С. 3.
- Книга вступу експонатів ЖОКМ № 1: 15.01.1948 — 08.08.1962 р. — № 1—1530. — 122 арк.
- Книга надходжень ЖКМ № 35: 24.01.1986 — 29.08.1987. — № 33228—33975. — 215 арк.
- Книга надходжень ЖКМ № 37: 13.04 — 04.11.1988 р. — № 34586—34831. — 149 арк.
- Книга наказів Житомирського музею: липень 1926 — 16 серпня 1936 рр. / Фонди ЖОКМ. — КП 38120. — ІД—10497. — 92 арк.
- Книга поступлений ЖКМ № 2: 09.08.1962 — 17.05.1970 рр. — № 1531—3033. — 200 арк.
- Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: М.А.К., 2001. — 360 с.
- Кухарчук Ю. В., Месяц В. А. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (Ашель). Препринт. — К.: Институт зоологии АН УССР, 1991а. — 63 с.
- Кухарчук Ю. В., Месяц В. А. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (Мустье). Препринт. — К.: Институт зоологии АН УССР, 1991б. — 67 с.
- Лагодовська О. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (За матеріалами С. С. Гамченка) // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 62—78.
- Ланчук Н. В. 130 рр. Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865—1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 10—14.
- Левицький І. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (Коротке подання). — Житомир, 18.12.1927 р. / Фонди ЖОКМ — КП 38656/5. — ІД—11136. — 27 арк.
- Левицький І. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1928. — Житомир, 29.12.1928 р. / Фонди ЖОКМ — КП 38656/6. — ІД-11187. — 39, 5 арк.
- Левицький І. Археологічні розшуки на Коростенщині, року 1929. — Житомир, 25.1.1930 р. / НА ІА НАН України, ф. 4 (фонд І. Ф. Левицького), спр. 6, 12 арк.
- Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1928. — К., 1929. — Вип. III. — С. 192—222.
- Левицький І. Ф. Станція в ур. Піщаному біля Народич // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1930. — К., 1931. — Вип. IV. — С. 191—235.
- Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 70—77.
- Левицький І. Ф. Археологічні дослідження в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (Коротке подання). — Житомир, 27.12.1926 р. / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/4. — ІД-11185. — 37, 31 арк.
- Матеріали до доповіді про працю Волинського науково-дослідного державного музею за час з І/Х—26 року до І/Х—27 року та перспективи на майбутнє / Документи ЖКМ (1924—1927 гг.). — Кн. V. — Житомир, 1979 / Фонди ЖОКМ. — КП 6820/5, арк. 3—10.
- Месяц В. А. Новая находка орнаментированного бивня мамонта // КСИА АН УРСР. — 1956. — Вип. 6. — С. 40—42.

- Музей при Житомирской публичной библиотеке // АЛЮР. — К., 1900а. — Т. II. — Кн. 5. — С. 88—89.*
- Музей при Житомирской публичной библиотеке // КС. — К., 1900б. — Т. 69. — Кн. 5. — С. 128—129.*
- Опись материалов с раскопок в Городске 1939 года, 1940 / Фонди ЖОКМ. — КП 39387. — ІД-11874. — 16 арк. (неповний).*
- Отчёт о деятельности археологического отдела государственного Волынского научно-исследовательского музея за 3-ю четверть 1925/26 академ. года (апрель-июнь). — Житомир, 24.06.1926 г. / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 52, арк. 12—13.*
- Отчёт о деятельности общества исследователей Волыни за 1901 год // КС. — К., 1902. — Т. 77. — Кн. 4. — Отд. 2. — С. 72—74.*
- Отчёт о деятельности общества исследователей Волыни за 1909 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. I—XVI.*
- Отчёт о деятельности общества исследователей Волыни за 1910 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. XVII—XXXV.*
- Отчёт о деятельности общества исследователей Волыни за 1911 год // ТОИВ. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — Т. VII. — С. I—LV.*
- Отчёт о деятельности общества исследователей Волыни за 1911 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1914. — С. I—LV.*
- Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — С. I—CI (101 с.).*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1889 год (ОРК ЖРПБ). — Житомир, 1890. — 6 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1890 год. — Житомир, 1891. — 6, 17 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1891 год // Волыньские губернские ведомости. — 1892. — 18 апреля. — № 34. — С. 5.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1892 год // Волыньские губернские ведомости. — 1893. — 17 апреля. — № 35. — С. 5.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1893 год. — Житомир, 1894. — 10 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1894 год. — Житомир, 1895. — 8 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1895 год. — Житомир, 1896. — 10 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1896 год. — Житомир, 1898а. — 9 с.*
- Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1897 год. — Житомир, 1898б. — 10 с.*
- Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год (ПКВГ) / Составлена под редакцией секретаря комитета И. И. Леонтьева. — Житомир: Паровая типолитография Угер и Блох, 1900.*
- Петров М. Б. До ювілею І. С. Винокура // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 141—142.*
- Попова Т. Б., Раушенбах В. М. Археологические материалы в краеведческих музеях. Методические указания. — М., 1954. — 123 с.*
- Реєстр № 1 загальної перевірки інвентаря археологічного відділу Волинського державного музею в р.р. 1919—1930. Вироби з кременю, граніту, сієніту, діориту, базальту та інших порід. — Житомир, 1—17.II.1930 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/7. — ІД-11188. — 30 арк.*
- Реєстр матеріалів, зібраних під час досліджень палеолітичних стоянок в с. Колодяжному на Волині (досліди О. Ф. Лагодовської 1926 р.) / Фонди ЖОКМ. — КП 39173. — ІД-11696. — 2 арк.*
- Реєстр матеріалів, що їх зроблено під час розкопів Довгиньської палеолітичної стоянки в році 1929 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/23. — ІД-11198. — 12 арк.*
- Реєстр перевірки археологічних фондів з 18/II по 3/III 1940 р. (І. Ф. Левицький) / Фонди ЖОКМ. — № 82. — 39 арк.*
- Речь, при открытии Волынского Епархиального древлехранилища // Волынский историко-археологический сборник. — Почаев; Житомир, 1896. — Вып. I. — Приложение № 4. — С. 20—24.*
- Річне листування Археологічного відділу на 1925 р. / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/11. — ІД-11192. — 106 арк.*
- Сведения о работах Волынского губернского комитета по охране памятников искусства и старины в мае 1919 г. / ДАЖО, ф. Р-31, оп. 2, спр. 1, арк. 49—49 зв.*
- Скарб монет XVI—XVII ст. // Радянська Волинь. — 1936. — 9 червня. — № 13. — С. 4.*
- Слідзюк П. Місяць Василь Олександрович // Заслужені працівники Житомирщини. — Житомир, 2001. — С. 105—106.*
- Случайные находки // КС. — К., 1901. — Т. LXXV. — Кн. 10. — С. 62—64.*
- Сохацький М. П. Більче-Золоте // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 52—53.*
- Статистический эскиз археологического отдела Волынского центрального музея. — Житомир, 15.IX.1922. — Рукопис / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 32, 5 арк.*
- Тарабукін О. Від колекції в бібліотеці до Волинського центрального музею (до 130-річчя з дня заснування Житомирського краєзнавчого музею) // Житомирський вісник. — 1995. — 13 жовтня. — № 41. — С. 10.*
- Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений). — К.: Наук. думка, 1985. — 183 с.*
- Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К.: Наук. думка, 1982. — 255 с.*
- Тутковский П. А. Древнейшая добывающая промышленность Волыни // ТОИВ. — Т. XI. — Вып. 1. — Житомир: Электр. типография насл. М. Дененмана, 1915. — С. 167—198.*
- Улич М. У музеї // Радянська Волинь. — 1937. — 29 червня. — № 149. — С. 4.*
- Устав Волынского центрального музея. — Житомир, 1913. — 8 с.*
- Устав общества исследователей Волыни. — Житомир: Электр.-типогр. Е. А. Синькевича, 1908. — 23 с.*
- Центральный Волынский музей // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1911. — Прибавление к вып. 42-му (Хроника и библиография, вып. 20). — С. 94.*
- Цікаві знахідки // Червоне Полісся. — 1938. — 18 серпня. — № 190. — С. 4.*

Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського (1896—1948 рр.) — Чернігів, 2007. — 136 с. (Скарбниця української культури. — Вип. 9 (Спецвип. 1)).
 Янушевський А. Сторінки історії // Радянська Житомирщина. — 1984. — 15 вересня. — № 178. — С. 4.
 Яроцький І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть. — Житомир: Волинь, Рута, 2006. — 216 с.
 Яроцький Я. В. Из области случайных археологических находок // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1902а. — Отд. II. — С. 18—25.
 Яроцький Я. В. «Цыганская гора» вблизи с. Толкачей Овручского уезда Волынской губернии // КС. — К., 1902б. — Т. 76. — Кн. 3 (март). — Отд. 2. — С. 240—242.
 Яроцький Я. В. Раскопки курганов у с. Андревичей, Волынской губ. // АЛЮР. — К., 1903. — № 5. — С. 329—332.
 Яроцький Я. В. Следы неолита в бассейне р. Иквы возле г. Кременца // ТОИВ. — Житомир, 1915. — Т. VII. — С. 63—68.
 Curriculum vitae / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 104, арк. 1—2.

А. А. Тарабукин

**АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ СОБРАНИЕ
 ЖИТОМИРСКОГО ОБЛАСТНОГО
 КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ (история
 комплектования, персоналии, коллек-
 ции, учёт и инвентаризация, изуче-
 ние, судьба)**

Житомирский областной краеведческий музей — один из старейших музеев Украины. В его фондах сохраняется достаточно объёмное собрание археологических древностей, процесс формирования, изучения и упорядочения которого осуществлялся постепенно и охватывал несколько этапов.

Музей создан при Житомирской Российской публичной библиотеке и долгое время занимал небольшое пространство в читальном зале, а собрание было открыто и доступно для обзора посетителей. С 1901 г. собрание переходит в ведение Общества исследователей Волыни, но лишь с 1911 г. Волынский музей получил в своё распоряжение отдельное помещение. Первые археологические экспонаты в собрании появляются в 1898—1899 гг., а их упорядочением и изучением занимался Я. В. Яроцкий. С 1909 г. в музее вводится система учёта коллекций, осуществляется общая инвентаризация экспонатов. Установить в полном объёме состав и количество археологического собрания не представляется возможным, поскольку не сохранилась документация. Археологическое собрание пополнялось за счёт пожертвований и закупки предметов и коллекций у частных лиц, а также полевых исследований членов Общества. В дальнейшем темпы комплектования, упорядочения и изучения археологических экспонатов значительно понизился вследствие смены помещений, исследователей, и прекращения работы из-за военных и революционных действий.

В 1919 г. при музее создан археологический отдел, в составе которого работали известные исследователи древностей С. С. Гамченко и И. Ф. Левицкий.

При отделе работала лаборатория и музейная секция. Была введена новая система учёта и хранения экспонатов, материалы разделяются на фондовые и экспозиционные. Археологическая коллекция в период 1919—1931 гг. увеличилась более чем вдвое — до 18 468 экспонатов, преимущественно за счёт материалов собственных полевых исследований отдела. Уход в 1931 г. И. Ф. Левицкого привёл к упадку отдела, а который был реорганизован в кабинет и стал частью исторического отдела. В период Второй мировой войны работа музея была приостановлена.

С 1954 г. собрание значительно увеличилось за счёт поступления коллекций из Бердичевского краеведческого музея, а также материалов исследований археологов В. А. Месяца и И. С. Винокура. В 1970 г. для посетителей была открыта развёрнутая экспозиция, которая освещала историю края с древнейших времён до периода средневековья.

Ныне собрание археологических древностей составляет более 21 тысяч экспонатов основного фонда. Материалы, хранящиеся в фондах музея, неоднократно привлекали внимание исследователей. И. Ф. Левицкий (1940), Р. И. Выезжев (1947), Г. М. Шовкопляс (1977) предприняли попытки разбора, упорядочения и составления реестра археологического собрания музея. Коллекции эпохи бронзы и позднеримского времени изучали и частично ввели в научный оборот Е. Ф. Лагодовская (1945) и И. С. Винокур (1954). С 2014 г. отделом исследований начаты работы по разбору, упорядочению, изучению, регистрации и введению в научный оборот большей части неучтённых предметов и коллекций из фондов музея.

Ключевые слова: Житомирский областной краеведческий музей, Житомирская Российская публичная библиотека, Общество исследователей Волыни, Волынский центральный музей, Волынский научно-исследовательский музей, археологическое собрание, коллекции, экспонаты, обработка, учёт, хранение, упорядочение.

А. А. Tarabukin

**ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF
 THE ZHYTOMYR REGIONAL MUSEUM
 OF LOCAL LORE (preliminary
 review of the history of manning,
 personalities, collections, accounting
 and inventory, study, fate)**

One of the oldest museums in Ukraine is located in the city of Zhitomir. In his funds, a voluminous collection of archaeological antiquities is preserved. The process of its formation, study and ordering was carried out gradually and covered 8 stages.

The museum was created under the Zhytomyr Russian public library and for a long time occupied a small space in the reading room. The meeting at that time was open and accessible for review of all visitors. Since 1901s, the meeting has passed the introduction of the Society of Researchers of Volyn region, under which the Volyn museum was established. For a long time he was huddled in the library, and only since 1911, he received at his disposal a separate room. The first archaeological exhibits in the collection appear in 1898—1899.

The historian Y. V. Yarotskyi did their ordering and studying. Since 1909, the museum introduces a system for recording meetings, inventory of exhibits is carried out, but not shared by storage groups, but common. The inventory has not been preserved, and therefore it is not possible to establish the composition and quantity of the archaeological collection in its entirety. During the activity of the Society of Researchers of Volyn region, the archaeological meeting was replenished by donations and the purchase of items and collections from individuals, as well as materials collected by members of the historical section during field research. The museum was mainly used as a repository. In the future, the pace of acquisition, ordering and study of archaeological exhibits has significantly decreased. Negative influence on this process was due to such factors as the frequent movement of the assembly from one room to another, the replacement of researchers, as well as the forced closure of the museum due to military events.

The situation improved significantly with the creation in 1919, at the museum of the archaeological department, which included well-known researchers of antiquities S. S. Gamchenko and I. F. Levytskyi. To process, record and display items of the past, a laboratory and a museum section were created. A new system for registering and storing exhibits has been introduced, materials are divided into two separate groups: stock and exposition. The meeting in the period from 1919 to 1931 is growing rapidly and has more than doubled to 18468 exhibits, due to field research materials. Departure in 1931 I. F. Levytskyi from the museum led to a decline in the activities of the department, and soon was reorganized into the cabinet and included in

the history department. During the Second World War (1941—1944) the works were suspended.

In 1954, the meeting significantly increased due to the receipt of collections from the closed Berdychiv museum of local history, as well as materials of research of archaeologists V. O. Misiats and I. S. Vynokur. In 1970, on the basis of a meeting for visitors, a detailed exposition was opened, which covered the history of the region from ancient times to the period of the middle ages.

The collection of archaeological antiquities is constantly replenished and now makes up 21000 exhibits of the main fund. Materials stored in the museum's funds, repeatedly attracted different researchers. Interest in them showed the archaeologists I. F. Levytskyi (1940), R. I. Vyiezzhev (1947), G. M. Shovkopliias (1977), who, in addition to familiarizing themselves, attempted to analyze, organize and compile the register of the archaeological collection. Part of the collections of the Bronze Age and the Late Roman period was studied and partly introduced into the scientific revolution by O. F. Lahodovska (1945) and I. S. Vynokur (1954). Since 2014, the research department has begun work on analyzing, streamlining, studying, registering and putting into scientific circulation a large part of unaccounted items and collections.

Keywords: Zhytomyr Regional Museum of Local Lore, Zhytomyr Russian Public Library, Society of Researchers of Volyn region, Volyn Central Museum, Volyn Scientific Research Museum, archaeological heritage, collections, exhibits, processing, accounting, conservation, arrangement.

Одержано 07.10.2016

БЕРДИЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х — НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу всіх відомих на сьогодні архівних документів та опублікованих матеріалів розглядаються напрями археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника за участі Т. М. Мовчанівського.

Ключові слова: історія археології, археологічні дослідження, розвідки, розкопки, археологічна карта, музейна археологія, експозиція, лекції, екскурсії, наукові краєзнавчі товариства, охорона пам'яток, популяризація, Бердичівський державний історико-культурний заповідник, Бердичівська округа, Т. М. Мовчанівський.

Ім'я відомого археолога Теодосія (Феодосія) Миколайовича Мовчанівського (рис. 1) нерозривно пов'язане з дослідженнями непересічної пам'ятки — Райковецького городища. Ці роботи настільки затьмарили всі інші аспекти археологічної діяльності науковця, що з часом за ним закріпилося реноме дослідника однієї пам'ятки. Принаймні це твердження абсолютно застосовне щодо бердичівського періоду життя вченого (1925—1932 рр.).

Але насправді, за сім із половиною років роботи в Бердичівському державному історико-культурному заповіднику¹, Т. М. Мовчанівсь-

кий розгорнув досить масштабну, енергійну й багатогранну діяльність у сфері археології, що включала організацію і проведення польових археологічних досліджень на теренах Бердичівщини, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів і створення на їхній основі археологічних виставок та експозицій, впорядкування археологічних і нумізматичних збірок музею, заходи з охорони та збереження археологічних пам'яток округи (утворення археологічних заповідників і протидія скарбошукачам), організацію краєзнавчих гуртків та мережі музейних кореспондентів, популяризацію знань про археологічне минуле краю шляхом проведення спеціалізованих екскурсій та лекцій, публікації матеріалів та популярних нарисів у місцевих періодичних виданнях тощо.

Різноманітні напрями археологічної діяльності Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського залишаються переважно маловідомими широкому колу науковців й так і не стали предметом для спеціального дослідження. Цій тематиці приділено тільки дві невеликі розвідки краєзнавчої спрямованості [Хададова, 1997; Ярмошик,

1. Від 14 листопада 1926 р. (дата відкриття) установа мала офіційну назву Бердичівський соціально-історичний музей ім. Ф. Е. Дзержинського [Мовчанівський, 1926, № 100, с. 3; № 104, с. 3; 1931, с. 38; 2007, с. 247; Скавронський, 2016, с. 10—11]. Постановою РНК УСРР від 8 березня 1928 р. територію монастиря «Босих Кармелітів» та всі зосереджені в його межах науково-музейні установи оголошено Державним історико-культурним заповідником [Мовчанівський, 1931, с. 37, 42, 44],

а в 1931 р. заповіднику було надано статус Всеукраїнського [Нестуля, 1991, с. 212]. Але в документах та наукових публікаціях вживаються різноманітні назви: Бердичівський округовий музей, Крайовий музей Бердичівщини, Бердичівський округовий соціально-історичний музей, Бердичівський соціально-історичний та економічний музей ім. Дзержинського, Бердичівський історико-культурний державний музей-заповідник; Державний історико-культурний заповідник у м. Бердичеві, Державний історико-культурний заповідник бувший Кармелітанський кляштор та ін.

Рис. 1. Т. М. Мовчанівський під час досліджень Райковецького городища, 1933—1935 рр. [Р НБУВ, ф. 243, спр. 373]

1999] та декілька абзаців у роботах, присвячених розгляду біографії науковця.

Такий стан речей частково пояснюється трагічною долею репресованого дослідника, який не встиг у повному обсязі опублікувати результати власних розвідок, а дослідження його спадщини довгий час було не зовсім бажаним. Суттєвішою обставиною є власне стан джерельної бази. Корпус матеріалів музею-заповідника й особистих документів Т. М. Мовчанівського (плани робіт, звіти, щоденники, інформаційні повідомлення, листування між установами, адміністративні й фінансові документи тощо) досить значний і в основному зосереджений у трьох архівних установах України (Науковий архів ІА НАН України, Архівний відділ Бердичівської міської ради, ЦДАВО України). Проте, переважна більшість цих документів стосується досліджень Райковецького городища. А матеріали чи свідчення що розкривають інші напрями археологічної діяльності музею-заповідника, розосереджені між різноманітними архівними фондами й справами, часто фрагментарні, суперечливі, неповні, постійно дублюють один одного з дрібними, але суттєвими доповненнями чи виправленнями. Нерідко короткі фрагменти з декількох слів чи словосполучень на археологічну тематику розпорошені по всьому тексту документу, що вимагає особливої уваги від дослідника, скрупульозної перевірки, зіставлення й порівняння. Особливо відчутною є нестача / втрата ілюстративних

матеріалів (креслень, планів і фотографій), які неодноразово згадуються як у самих текстах документів, так і в супровідних листах чи записках до них [див. напр.: НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 20; спр. 1г, арк. 2—4, 6; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 1].

Не дивлячись на недоліки збереженої документації, усе ж, аналіз наявної на сьогодні інформації дозволяє розглянути й достовірно відтворити різноманітні аспекти, форми та напрями археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника за час роботи в ньому Т. М. Мовчанівського, що і є основним завданням даної публікації.

* * *

Науковий та життєвий шлях Т. М. Мовчанівського доволі детально розглянутий у кількох наукових публікаціях [Беляєва, Калюк, 1989; Путь, 1990; Нестуля, 1991; Мезенцева, 1997, с. 183; Кононенко, 1992, с. 105—106; Гнидюк, 2005, с. 101—103; Павлова, 2003, 2008; Костиця, 2005, с. 94—99; Інститут археології, 2015, с. 518—519; Яненко, 2016, с. 91], тому ми не будемо докладно зупинятися на всіх моментах біографії дослідника, а лише коротко розглянемо його діяльність до часу запрошення на посаду директора музею у м. Бердичеві.

У 1917 р., після закінчення чотирьох загальноосвітніх класів Одеської духовної семінарії, Т. М. Мовчанівський планує продовжити

Рис. 2. Колектив Бердичівського державного історико-культурного заповідника на східних костелу монастиря «Босих Кармелітів» під час прийому академіка І. І. Мещанінова, 20 вересня 1931 р. Т. М. Мовчанівський в центрі [Фото з сайту «Мій Бердичів»: http://berdychiv.in.ua/wp-content/uploads/muzey_03.jpg]

навчання на агрономічному факультеті при Одеському університеті¹. Але через кількомісячну хворобу він повертається до рідного села на Уманщину, де впродовж 1919—1925 рр. працює вчителем та завідувачем народної школи в с. Берестовець (нині Уманського р-ну Черкаської обл.), трудової школи сусіднього с. Краснопілка, районно-дослідчої школи с. Верхнячка (нині Христинівського р-ну Черкаської обл.). За його ініціативи в кожному зі згаданих населених пунктів при школі чи сільському будинку були організовані сільські музеї, які проводили науково-дослідну роботу. Уже 1919 р. Т. М. Мовчанівський знайомиться з П. П. Курінним (тоді учитель історії чоловічої гімназії в м. Умань та директор Соціально-історичного музею Уманщини) і, починаючи з 1923 р., бере участь розвідках та розкопках поселень і могильників білогрудівської культури в околицях сс. Краснопілка та Собківка під його керівництвом. Вже 1924 р. проводить перші самостійні археологічні дослідження поселень трипільської культури біля сс. Краснопілка та Подібна [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 268—268 зв.; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 104, арк. 54—54 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, арк. 3—3 зв.;

1. Так в автобіографії Т. М. Мовчанівського. Певно мова йде про відкритий у січні 1918 р. Одеський Вищий Сільсько-Господарський Інститут (нині Одеський державний аграрний університет).

Нестуля, 1991, с. 210; Беляєва, Калюк, 1989, с. 125; Павлова, 2003, с. 172].

У 1925 р. за ініціативи інспектора округової Політосвіти т. Кошеля, інспекторів округової Наросвіти т. Гудвіла та т. Сої, Бердичівським округовим виконавчим комітетом (далі — Бердичівський ОВК) приймається рішення про створення музею в Бердичеві [Курінний, 1927, с. 71]. На посаду директора створюваної установи, напевно не без протекції П. П. Курінного, запрошено Т. М. Мовчанівського.

Дослідник приймає запрошення, переїжджає до Бердичева та з жовтня 1925 р. очолює організаційні роботи щодо створення округового музею. Уже після переїзду, на прохання ОВК, погоджується створити й очолити округове архівне управління. Отже, до грудня 1926 р. він суміщає посади завідувача музею та архіву [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 268 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, арк. 4]. Надалі, Т. М. Мовчанівський працює на посаді директора музею-заповідника, а з 20 березня 1930 р. по 27 лютого 1933 рр. — на посаді керівника наукової частини (заступник із наукової роботи) та вченого охоронця музею [Павлова, 2003, с. 172; Інститут археології, 2015, с. 518].

Польові археологічні дослідження Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського залишаються маловідомими широкому загалу науковців і повноцінно не введені до наукового обігу.

Опубліковані лише результати розкопок кургану поблизу с. Райки 1926 р. [Курінний, 1927]. Короткий огляд археологічних пам'яток в околицях Бердичева зроблений В. К. Гончаровим у відомій монографії, присвяченій дослідженням Райковецького городища [Гончаров, 1950, с. 7—8] ¹.

Спробу зібрати та узагальнити інформацію про досліджені експедиціями Бердичівського музею-заповідника археологічні пам'ятки нещодавно здійснила А. С. Яненко. У каталозі археологічних пам'яток досліджених музейними установами УСРР у 1919—1934 рр., що є частиною ґрунтовної монографії, представлені дані про 41 пам'ятку з 28 населених пунктів Бердичівської округи [Яненко, 2016, с. 90—91, 216—220].

Перейдемо до розгляду експедиційної роботи музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Огляд проведених досліджень подаємо в хронологічному порядку.

Роботи 1926 року. Уже в перший рік на посаді директора Т. М. Мовчанівський планує проведення археологічних досліджень на теренах Бердичівської округи. У звіті за перші три місяці своєї роботи дослідник зазначає: «Округа... з цікавою й особливою археологією... мусила стати за об'єкт наукового дослідження» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 1]. В іншій своїй роботі він пише: «Бердичівщина в її сучасних адміністративних межах у минулому з археологічного боку майже не вивчалася. За винятком досліджень археолога Антоновича, що головним чином досліджував забутки слов'янської доби (Ягнятинські Могильняки), вказати на інші будь які планові та систематичні обстеження не можливо» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 1].

Археологічні дослідження передбачалося погодити з Всеукраїнським археологічним комітетом (далі — ВУАК) та Головним політико-освітнім комітетом Народного комісаріату освіти УСРР (далі — Головополітосвіта, НКО УСРР), про що неодноразово відмічається в організаційних планах та робочих звітах музею, датованих зимою 1926 р. Цікаво, що Т. М. Мовчанівський не обмежується плануванням, і вже взимку проводить перші розвідкові дослідження: «проводилось виявлення по окрузі об'єктів для весняних археологічних розкопок, при чому зареєстровано ряд трипільських площадок, скітсько-татарські та кіммерійські могили, замчища та городища...». На жаль, залишаються невідомими конкретні місцезнаходження обстежених пам'яток, відомо лише, що під

час цих робіт були виявлені викопні рештки мамонта поблизу Ново-Черторії ² та носорога біля Любара [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18; спр. 1722, арк. 11—12 зв.].

Взагалі з наявних документів відчувається, що вже на той час дослідник був досить обізнаний з археологічними пам'ятками регіону, станом їх вивченості та збереженості. Певно така інформованість, стала результатом студювання наявної наукової літератури, інспекторських поїздок по окрузі та опитування й анкетування місцевих мешканців.

Очевидно, уже на весні того ж року був розроблений більш конкретний план археологічного вивчення округи. У листі до ВУАКу за № 63 від 23 квітня 1926 р. перераховуються першочергові завдання запланованих досліджень: «...розкопки могили кіммерійського похорону в Бердичівському районі, а також дослідження городища ("неоскити") в Любарському» (як випливає з листа, — поблизу с. Деревичі) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 8]. Головні завдання досліджень, окрім власне наукової мети, полягали в «...популяризації та "рекламуванні" Музею серед Бердичівського суспільства та керуючих органів» [Там само] та створенні археологічного відділу музею й поповненні його колекцій [Курінний, 1927, с. 71]. Заплановані дослідження намічалось провести 14—22 травня 1926 р. У листі Т. М. Мовчанівський просить видати йому дозвіл на дослідження та надіслати уповноваженого від комітету, а саме — П. П. Курінного, під керівництвом і кураторством якого Т. М. Мовчанівський розпочинав власні самостійні археологічні розвідки на Уманщині. Присутність саме П. П. Курінного була вмотивована ще й тим, що на запланованих для розкопок пам'ятках були виявлені керамічні матеріали, подібні до білогрудівських знахідок (до листа додавалися малюнки фрагментів кераміки, що не збереглися) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 8].

На якомусь етапі до планування археологічних робіт музею долучився й П. П. Курінний, якщо, звичайно, він не був причетним до складання плану із самого початку. Ним були визначені три перспективні напрями: дослідження неолітичних та енеолітичних культур округи, пам'яток римської доби та слов'яно-руського часу [Курінний, 1927, с. 72]. Але заплановані роботи, ймовірно, через зайнятість П. П. Курінного й відсутність коштів, були перенесені на осінній період.

Мабуть, коли стало відомо, що дослідження за участі П. П. Курінного будуть перенесені,

1. Докладніше пам'ятки округи та результати окремих досліджень 1926—1927 рр. розглянуті в попередніх варіантах цієї праці [НА ІА НАНУ, ф. 63, спр. 212, арк. 8—12; спр. 242, арк. 6—11].

2. Назви населених пунктів, урочищ та пам'яток передаємо в авторській редакції (за звітами, щоденниками та іншими архівними документами). Сучасні назви населених пунктів та їх адміністративно-територіальна належність подані в додатку. Номер пункту (пам'ятки) у додатку відповідає номеру на карті пам'яток (див.: рис. 3).

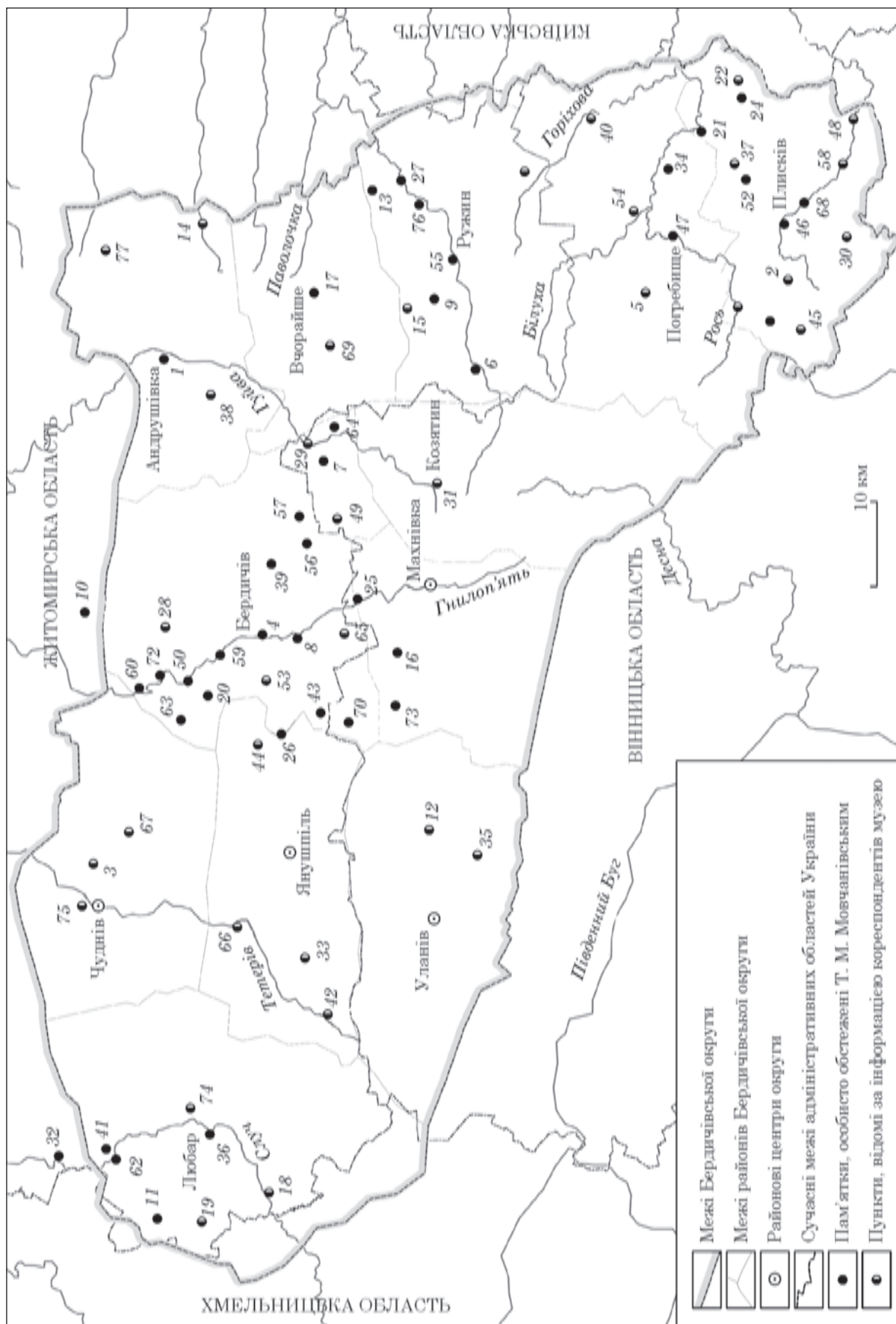

Рис. 3. Карта археологічних пам'яток Бердичівської округи за даними польових досліджень та щоденників Т. М. Мовчанівського 1926—1932 рр. (нумерацію й пояснення див. у додатку)

Т. М. Мовчанівський 16 травня звертається листом до Головополітосвіти, у якому ділиться своїми планами про проведення самостійних досліджень пам'яток кам'яного віку, трипільської культури, доби бронзи, скіфського часу та пам'яток «берендичів»¹. Управління політосвіти у відповідь порадило звернутися до ВУ-АКу [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 19—20].

Однак, директор музею не полишає спроб здійснити дослідження й наполегливо планує провести в червні розкопки: «...1) трипільля; 2) скитів; 3) «берендичів»; 4) кіммерійців» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 20]. Правдоподібно, червень було обрано тому, що в цей час повинні були проходити курси перепідготовки політосвітніх працівників, яких Т. М. Мовчанівський планував залучити до досліджень [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, арк. 536]. Можливо, така настирливість, окрім власне особистого зацікавлення, пояснюється й необхідністю терміново поповнити збірки археологічного відділу музею. Врешті, упродовж літа Т. М. Мовчанівський, спільно зі співробітником-лаборантом та секретарем музею М. М. Говядовським, проводять «рекогносцировочні роботи» на теренах округи, якими було виявлено низку різночасових (римського часу та слов'яно-руської доби) археологічних пам'яток в околицях сс. Фридрів, Обухівка, Андрушівка, Очеретня, Райки, Бистрик та ін. [Курінний с. 72; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 5].

Власне експедиція музею працювала протягом 5—20 вересня 1926 р. Дослідження проводилися на кошти, що вдалося заощадити з річного бюджету музею та незначних асигнувань Бердичівського ОВК. Розкопкам передувала ознайомча розвідка пам'яток найближчої округи Бердичева («об'їзд околиць») на чолі з П. П. Курінним. Вибір було зроблено на користь мікрорегіону с. Райки, навколо якого були виявлені матеріали доби неоліту та енеоліту, поховання доби бронзи, кургани скіфського часу та городище давньоруського часу. Для проведення розкопок було обрано курган «скитського типу», що знаходився посеред вулиці виселок с. Райки (ур. Кут або Ранжерня, на північно-східній околиці). Серед мешканців села побутували перекази про заховані в кургані скарби, тому його насип зазнав значних пошкоджень: північна лапа й центральна частина кургану були попсовані розкопом скарбошукачів, західна лапа — колею сільської дороги [Курінний, 1927, с. 72].

1. Тюркські кочові племена, васали давньоруських князів, що несли прикордонну службу й мали міста для зимівлі в басейні р. Рось. Згадуються в давньоруських літописах до кінця XII ст. як частина чорноклобукського кочового союзу.

Насип кургану було вписано в розкоп, загальною площею 229 м², і досліджено під знос. Поховання в підкурганній ямі, оточеній по контуру шістьма великими каменями, було повністю зруйноване ямою скарбошукачів. Від небіжчика, «що був певне в позиції скорченій», залишилися лише фрагменти кісток гомілки². У межах скарбошукацької ями знайдено фрагменти черепу, зуби та бронзову пласку бляшку.

Курган, швидше за все, — доби бронзи³, насипаний на місці поселення трипільської культури, законсервував своїми лапами цілий комплекс споруд (рис. 4, 1): всього в межах розкопу виявлено 14 об'єктів («черинці випаленої глини», «купи культурних решток»). Найбільша споруда (№ X), площею до 30 м², була розкопана лише частково. Її дослідження планувалося завершити вже наступного року, але, очевидно, так і не було здійснене.

У насипі кургану та під час розчистки об'єктів виявлено значний речовий матеріал трипільського часу: скребачки, проколки, вістря, ножі (пластини), сокири (?) із кременю; долота, проколки, пластинка та гачок із кістки та мотика з рогу; глиняні грузики та орнаментовані пряслиця різних типів та форм; цілі і фрагментовані антропоморфні («божки») та зооморфні глиняні статуетки; фрагменти нерозписної й мальованої кераміки та посуду, прикрашеного різним орнаментом, відбитками шнура, наліпами. Характерні особливості інвентаря, як то, значний відсоток немальованих керамічних форм, виробів із кістки та кременю, стиль розписної кераміки, присутність особливого типу червонофарбованого посуду, особливості статуеток, — дозволили дослідникам припустити існування особливого «раецького типу»⁴ трипільської культури [Курінний, 1927, с. 72—78, табл. 1—3; Мовчанівський, 1926, № 96, с. 6; № 100, с. 6; Мочульський, 1926, № 90, с. 6; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 5; спр. 1ж; ф. 63, спр. 212, арк. 10—11; спр. 242, арк. 7—8].

2. У публікації до місцевої газети Т. М. Мовчанівський припустив, що під час обряду поховання «примінявся звичай людоджерства»: на його думку, рештки кістяка належали невільнику, якого принесли в жертву [Мовчанівський, 1926, № 96, с. 6]. Важко сказати, чого більше в такому трактуванні — намагання вразити читача чи недосвідченості дослідника.

3. У деяких своїх публікаціях та звітах Т. М. Мовчанівський помилково інтерпретував цей курган як «неолітичний», а поховання — як «неолітичну могилу» [див. напр.: Мовчанівський, 2007, с. 248; НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1, с. 5; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 114].

4. У 1950—60-х рр. поселення трипільської культури верхів'я рр. Роставиця, Тетерів, Случ та Горинь були виділені в окремий троянівський тип пам'яток [див.: Словник-довідник, 1996, с. 278—279].

Того самого року, ймовірно вже після завершення основних робіт, було здійснено збір підйомного матеріалу на площі випадково виявлених поблизу сс. Вовчинці та Бистрик пам'яток черняхівської культури («похоронного обряду готської культури») [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 6].

Дослідження 1927 року. У грудні 1926 р. у листі до ВУАКу за № 299 Т. М. Мовчанівський просить в наступному році надати йому, як співробітнику музею, право на проведення самостійний археологічних досліджень в межах Бердичівської округи. Необхідність видачі дозвільних документів на власне ім'я дослідник обґрунтував фінансуванням робіт із місцевого бюджету. Іншим аргументом було те, що оскільки співробітники ВУАКу могли здійснювати тільки короткотермінові відрядження, постійні планові й охоронні дослідження в регіоні вповноваженим місцевим дослідником будуть більш ефективними. У листі також наведено план археологічних досліджень на 1927 рік. Ним передбачалося продовжити розкопки курганів «неолітичного типу» біля с. Райки, розпочати дослідження слов'янського могильника неподалік від с. Скragлівки «з метою побільшення кількості виставочних матеріалів», здійснити дослід «трипільських майданчиків» в околицях сс. Райки та Слободище, рятувальні розкопки «Троцьанської могили» в с. Троця, що «поруйнована остільки, що застережено випадки пограбування могильного інвентаря», провести розвідки городищ біля сс. Райки та Деревичі «з метою запобігти повному знищенню для науки», оскільки ці пам'ятки «значно поруйновані й руйнуються надалі» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 109/2, арк. 1—1 зв.]. Деякі з цих робіт, а саме: виїзди до Троці, Скragлівки, Слободища, Деревич, «на «дюни» по р. Гнілопять», — планувалося провести вже зимою, але погода й бездоріжжя завадили цим планам [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 46—47, 48—48 зв.].

Оцінюючи перспективи археологічних досліджень округи у 1927 р. Т. М. Мовчанівський вважав, що основну увагу потрібно приділити вивченню пам'яток трипільської культури та означив низку інших напрямків, зокрема: «...цікавою з'являється і справа вивчення західних границь Скитських осель і перспективи вивчення забутків майже зовсім не відомих “Бердичів” з “Ружинського куту” й забутків часів римської доби, що на Бердичівщині носять відмінні риси» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1].

Утім, через брак коштів на польові роботи (за рік вдалося виділити не більш ніж 130 крб.), директору музею довелося корегувати власні плани: «...Музеєві довелося спланувати свою роботу в напрямку урахування археологічних

пам'яток, їх поверхового обстеження й лише частково до поглибленої розвідки» [Там само].

Протягом року основна діяльність Т. М. Мовчанівського зводилася до впорядкування та поповнення колекцій археологічного відділу музею, обліку й зборів матеріалів для створення археологічної мапи округи, розробки методів охорони пам'яток, популяризації археології серед населення, утворення на місцях системи музейних кореспондентів із вчителів, школярів та селян і організації за їхньої допомоги збору підйомних матеріалів на пам'ятках. Польові роботи обмежувались обстеженнями, здійсненими під час інспекторських поїздок в межах округи. Також вдалося провести розкопки кургану біля с. Скragлівка та багатопалаткового поселення Плисків-Чернявка. Роботи проводилися за відкритим листом № 25 Українського головного управління науковими установами (далі — Уп(к)рнаука) [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94—95, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1—2, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1—2].

Інспекторські поїздки Т. М. Мовчанівського можна вважати короткотерміновими розвідками, під час яких він не обмежувався тільки оглядом конкретних пам'яток. Серед нотаток дослідника трапляються помітки про кургани, які він бачив із дороги під час подорожі; перекази місцевих мешканців про археологічних знахідки, кургани й укріплення та пов'язані з ними легенди; відмітки про лекції, зустрічі й бесіди з селянами, вчителями та головами сільрад тощо. Пересувався директор, часто в супроводі лаборанта М. М. Говядовського, музейною або спеціально найнятою підводою, до віддалених пунктів добирався залізницею. Усі матеріали знайдені під час досліджень, а інколи це були значні збори (наприклад, з Чернявки привезли 15, а з Татарського Селища — 20 фунтів (бл. 6 й 8 кг) знахідок), поповнювали археологічний відділ музею.

Перелік обстежених протягом року місцевостей та пам'яток можна встановити за щоденником Т. М. Мовчанівського [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а]. Так, у травні дослідник здійснив одноденну розвідку за маршрутом с. Скragлівка (оглянуто могильник — місце майбутніх розкопок) — с. Райки (два кургани на східній та південній околиці села) — с. Слободище (в 1,5 км на північ від села обстежено природний останець в ур. Дубчина гора й зібрано в кротовинах уламки ліпного посуду). Наступного місяця були обстежені поселення трипільської та черняхівської культури і окремий курган між с. Жидівці та х. Бандрівського (див. далі: рис. 14, 2).

У середині липня під час поїздки до Верховівні з метою «вилучення річей мистецької вартості» з агрошколи (садиба Ганських-

Ржевуських) Т. М. Мовчанівський відвідує пам'ятки «*Ружинського кута*», а саме: оглядає городища в Ружині, Ягнятині, замчище в Бистрику, курган по дорозі з Ружина на Ягнятин, слов'янський могильник та кладовище XVI ст. в Ягнятині. Тим же місяцем датовано обстеження поселень черняхівської культури («*римського часу*») біля с. Фридрів.

Впродовж липня здійснено виїзд до Плисківського р-ну. Обстежено пам'ятки трипільської та черняхівської культур на південно-східній околиці Плискова та на ділянці між Плисковом і Чернявкою. Оглянуто кургани, ймовірно доби бронзи — раннього заліза, між с. Розкопана та Плисковом, між сс. Круподеринці та Юнашки, на захід від с. Дзюнькове та на північ від с. Долотецьке.

У вересні обстежене городище біля с. Райки та проведено виїзд до с. Татаринівки: здійснено розвідку вздовж яру на схід від села, де знайдено дрібні уламки невиразної грубої кераміки, зафіксовано три кургани по дорозі на с. Голодьки.

У листопаді проведено розвідку до с. Татарське Селище. По обидва береги р. Гуйви, як на сільських садибах так і на довколишніх полях, зафіксовані попелясті плями, очевидно, — сліди давніх споруд. На поверхні зібрано керамічні матеріали «*римського часу*» (черняхівської культури), вироби з кістки. Селяни розповіли про часті знахідки римських монет¹. На схід від села зафіксовано невеликий курган. По дорозі Т. М. Мовчанівський оглянув кургани між сс. Садки й Семенівка, біля с. Сігнаївка та на схід від с. Білопілья, при виїзді до Татарського Селища [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 4—5, 10 зв.—11, 14—16 зв., 19 зв., 21—22 зв., 34 зв.—35; 36—37; АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 4, арк. 255 зв.].

До цього переліку можна додати не відображені в щоденнику, але згадані у звітах обстеження поселень римського часу поблизу сс. Юрівка, Обухівка та Жежелів, городища в с. Вчорайше та курганів біля сс. Швайківка й Низгурці. Т. М. Мовчанівський особливо відзначав поселення поблизу Юрівки й Обухівки, що займали значну площу й тягнулися на декілька верст вдовж річок та ярів. Підчас обстежень на площі поселень зібрано фрагменти грубої неорнаментованої та тонкостінної лощеної кераміки, глиняні пряслиця і грузила та інші матеріали [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 2—3; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 111—112].

1. Т. М. Мовчанівський занотував, що місцеві селяни приймали зображення імператорів на монетах за образ Іоанна Хрестителя й називали знахідки «*Іванові голівки*». Вони вважали, що монети допомагають, коли прикладати їх до хворої «*дійки*» (вим'я) корови [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1а, арк. 37].

Дослідження в Скраглівецькому лісі.

5 травня 1927 р. Т. М. Мовчанівський, разом з учнями старших класів 1-ї української та 9-ї єврейської шкіл м. Бердичева, вчителями Філіповим і Фіксом, розкопав один із насипів курганного могильника. Група з 30 курганів знаходилася на високому лівому березі р. Гнилоп'яті на захід від с. Скраглівки, у північній частині Скраглівецького лісу (рис. 4, 2). Кургани, розміром «*від майже непомітних*» до 2 метрів у висоту, були значно поруйновані внаслідок корчвання дерев і систематичних пошуків скарбів селянами. Біля могильника був облаштований військовий табір (поблизу насипів були розбиті намети), через що виникли проблеми з фотофіксацією робіт.

Заплановано було дослідити два кургани — найбільш збережений та найбільш зруйнований, але в результаті розкопано лише один. Для досліджень обрано курган, висотою 0,6 м та 7,5 м у діаметрі, насип якого був пошкоджений двома ямами. Закладено розкоп 5 × 7 м, розбитий на метрові квадрати (рис. 4, 2). Розкопки кургану проводили по штихам. У насипі кургану виявлено більше 200 фрагментів погано випаленого посуду «*місцевого трипільля*», уламок антропоморфної статуетки, глиняне пряслице, уламки задимлених і деформованих вогнем каменів, вуглики, фрагменти печини та кісток тварин. На рівні другого штика в західній частині насипу зафіксовано попелясту лінзу із вугликами, фрагментами печини та перепаленими кістками, можливо, — залишки кремації. На рівні ґрунту в східній частині насипу зафіксовано рештки «*точка з кепсько випаленої глини*», товщиною до 12 см. Повторилася ситуація розкопок 1926 р. в Райках, коли на місці ранішого поселення трипільської культури було насипано курган більш пізнього часу. Т. М. Мовчанівський вважав обидва кургани синхронними й помилково, на нашу думку, відносив їх до неолітичного часу [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 96—97, 446—446 зв., 634; спр. 2, арк. 41, 544, 618; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 4, 5 зв.—9; спр. 16, арк. 3—5, 10, 20—21; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1—2; спр. 116/21а, арк. 3—4; ф. 63, спр. 212, арк. 11—12; спр. 242, арк. 8—11].

10—15 серпня 1927 р. експедицією музею (Т. М. Мовчанівський та М. М. Говядовський) проведено розкопки *багатошарового поселення Плисків—Чернявка*. Розкопки проводилися за допомогою місцевих вчителів та найманих робітників із числа місцевих селян. Дослідженням передувала одноденна розвідка (4 серпня) за участю вчителя с. Чернявка — Д. І. Пипа, який і повідомив музей про виявлення поруйнованого ямами для видобутку глини археологічного об'єкта.

Поселення займало площу видовженої, орієнтованої з півночі на південь, гряди лівого

берегу р. Роськи, зі сходу та заходу обмеженої обводненими балками, т. зв. «Плисківсько-Чернявського клину» (рис. 5, 1—2). На пам'ятці було закладено три розкопи: перший, площею 34 м², влаштовано на місці двох ям для видобутку глини; другий розкоп, розмірами 1,75 × 1,6 м, закладено в 5 м на схід від попереднього в недобудованій хаті селянина Герасимчука; третій, розмірами 5 × 5 м, — на південному схилі гряди, на городі селянина К. Бабія, у 30 м від інших.

У розкопі 1, на глибині 15—25 см від поверхі, зафіксовано залишки трипільської «площадки», розмірами 3,1 × 2,5 м і товщиною до 8 см. Фрагменти добре пропеченої глини залягали 2—3 пластами, між якими зафіксовано тонкі, до 1,5 см, прошарки ґрунту. Виявлено біля 150 фрагментів посуду, прикрашених візним орнаментом, уламки крем'яних виробів та 2 «жорники» (?), розмірами 18 × 15 × 5,2 см.

Розкопом 2 досліджено яму, у заповнені якої виявлено біля 170 кісток тварин (бика, лося, оленя, коня, свині), 200 фрагментів посуду «білогрудівського типу», орнаментованих вдавленнями, 2 кістяні проколки, вироби з кременю й каменю, кварцеві вкладиші, мушлі, фрагменти печини, уламки каменів, вугілля (рис. 5, 3—4).

У розкопі 3 верхній шар містив переважно фрагменти трипільського посуду, орнаментованого глибокими вдавленнями й частково фарбованого, глиняні пряслиця, уламки крем'яних виробів. На глибині 25 см, виявлено залишки об'єкту («точка»), розмірами 2,88 × 2 м, що був складений з уламків пісковика та граніту й, очевидно, зверху обмазаний глиною (рис. 6, 2—3). Сліди обмазки збереглися у вигляді «черинців» із випаленої глини, розмірами 38 × 53 см та 48 × 59 см, товщиною до 2—3 см. Об'єкт Т. М. Мовчанівський інтерпретував як залишки «вогнища-кухні»¹. На південний—схід від нього зафіксовано завал каменів та уламків посуду. Виявлені керамічні фрагменти, орнаментовані вдавленнями, цілі «жорники» та їх уламки, «кварцеві гладіші», зняряддя з кременю, глиняне пряслице, виріб із кістки. Нижче об'єкту містився шар, товщиною в «два штихи», насичений знахідками фрагментів посуду (рис. 6, 1), уламків кістки, кременю, вугіллям (рис. 5, 3—4). У ньому знайдено цілий мініатюрний глечик із простим вдавленим орнаментом (рис. 6, 4) та кістяне долото.

У пошуках подібних споруд було проведено «штілювання» (шурфування?) площі пам'ятки та збір підйомного матеріалу. Археологічних об'єктів більше виявлено не було, на поверхні зафіксовані попелясті плями й численні фраг-

менти кераміки трипільської культури, «білогрудівського типу» та скіфського часу [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 96, 98, 446 зв.—447; спр. 4, арк. 255, 261; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 12—12 зв., 12а, 23—33 зв.; спр. 16, арк. 3, 6—9, 21—22; спр. 1в; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 2—3; спр. 116/21а, арк. 3, 5—7; Мовчанівський, 1927, № 71, с. 4].

Відомо, що окрім експедиційних досліджень музею, Т. М. Мовчанівський у 1927 р. брав участь у розкопках трипільських пам'яток поблизу сс. Райки, Плисків та Чернявка під керівництвом П. П. Курінного, результати яких не були опубліковані [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 9; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 7]. Серед матеріалів особового фонду П. П. Курінного в Науковому архіві ІА НАН України звіти чи щоденники робіт 1927 р. на Бердичівщині відсутні². Можливо, що були проведені ще одні дослідження могильника в Скраглівському лісі, оскільки Т. М. Мовчанівський згадує, що П. П. Курінний цікавився даною пам'яткою [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 97; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 4; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, арк. 4].

Дослідження 1928 року. На початку року в листі до ВУАКу за № 217 від 30 січня Т. М. Мовчанівський перераховує основні завдання на поточний польовий сезон: провести розвідки пам'яток трипільської культури по узбережжю рр. Росі, Гуйви та Гнилопяти, особливу увагу передбачалося приділити мікрорегіонам навколо сс. Плисків-Чернявка та Райки (в останньому намічалось провести розкопки курганів у північній частині села та в Скраглівському лісі); здійснити більш детальне обстеження поселень «римської доби» в сс. Татарське Селище та Юрівка; провести розвідки пам'яток «слов'янської доби» біля сс. Райки та Ягнятин; організувати обстеження укріплень у Ружині, Ягнятині, Карабчиїві, Верхівні, Білилівці та ст. Рось. На проведення досліджень планувалося витратити із музейного бюджету та спецфонду 300 крб. Передбачалась участь у роботах членів гуртків, учнів шкіл та активної молоді [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, арк. 100].

У березні, в доповідній записці від Музейного комітету, Т. М. Мовчанівський звертається до Президії Бердичівського ОВК із проханням виділити на поточні польові дослідження 600 крб., аргументуючи необхідність їх проведення катастрофічною руйнацією пам'яток. З проханням допомогти у фінансуванні польових робіт му-

1. У публікації в місцевій газеті залишки трипільських «площадок» дослідник інтерпретує як «лохвальні споруди для спалення покійників» [Мовчанівський, 1927, № 71, с. 4].

2. Збереглося лише «Коротке звітлення за археологічні дослідження в р. 1927-му», згідно з яким П. П. Курінний в межах Бердичівської округи провів розкопки «рештот споруджень трипільського типу» і «рештот могиліподібної виспи білогрудівського типу» в Плискові, «споруди Х в.» в Райках та «рекогносцировку в с. Юрвску» [НА ІА НАНУ, ф. 10, спр. 17, арк. 3, 4].

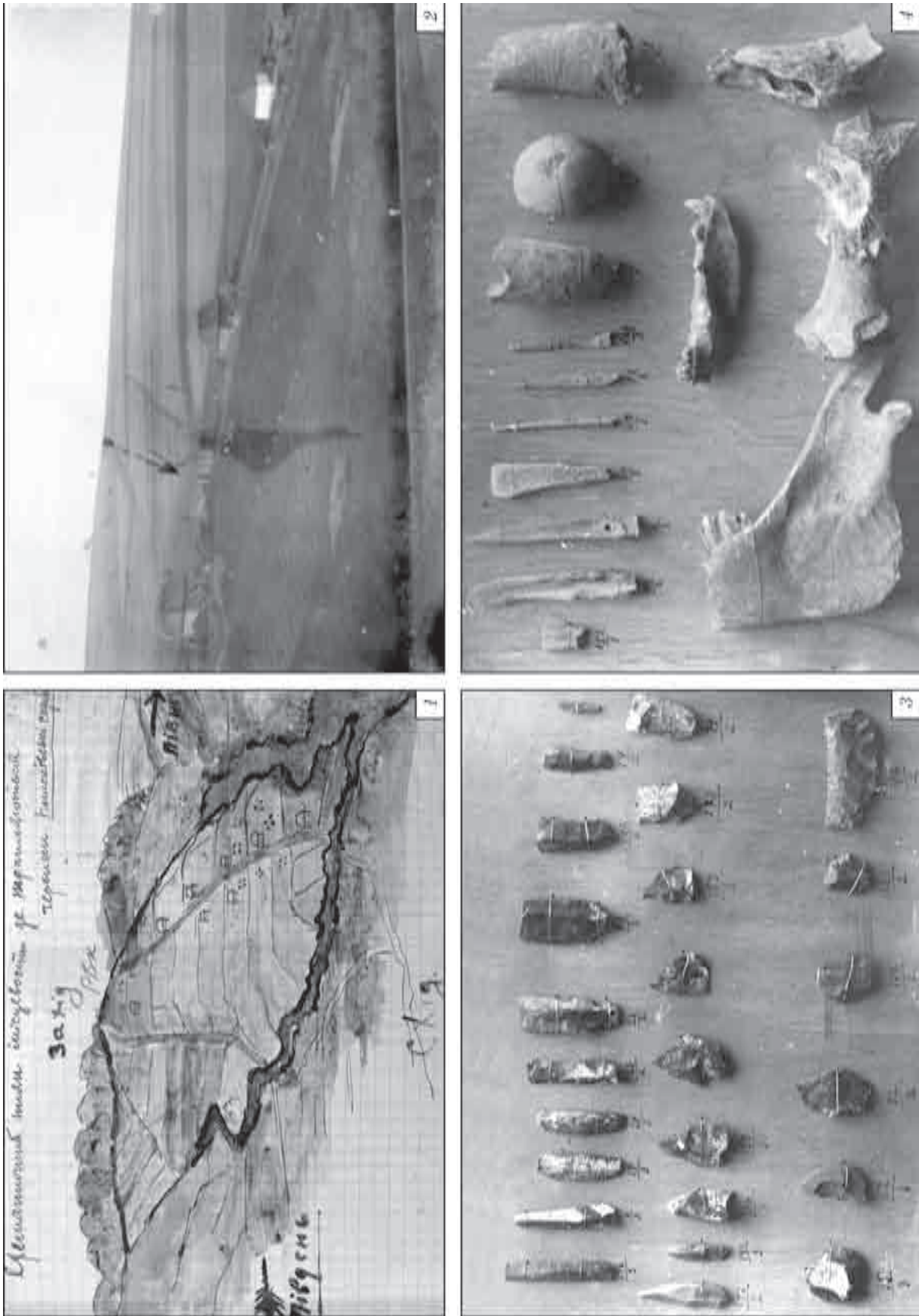

Рис. 5. Дослідження поселення Плисків-Чернявка, 1927 р.: 1 — схематичний малюнок поселення (в оригіналі кольоровий) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 12а]; 2 — фото поселення (стрілкою позначено місце розкопів); 3 — вироби з кременю з розкопів 2 і 3; 4 — вироби з кістки та каменю з розкопів 2 і 3, кістки тварин [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1в]

Рис. 6. Дослідження поселення Плисків-Чернявка, 1927 р.: 1 — орнаментована кераміка трипільської культури; 2 — залишки об'єкту («точка») в розкопі 3; 3 — план об'єкту; 4 — мініатюрний горщик з шару перед об'єктом [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 9; спр. 1в]

зею, директор звертається також до міської ради Бердичева та округової Наросвіти. У цих зверненнях, окрім уже перерахованих пунктів досліджень, додатково згадується могильник біля с. Троці [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 362, 466; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 (с. 1); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 74].

У квітні Бердичівський ОВК асигнував додатково для проведення польових робіт 500 крб., а Т. М. Мовчанівський підготував

план експедиційних досліджень. Вже у червні від ВУАКу надійшов Відкритий лист за № 158. У дозвільному документі санкціонувався лише розвідкові роботи (без права розкопів), тому стаціонарні експедиційні дослідження 1928 р. на теренах округи Т. М. Мовчанівський знову проводив під керівництвом П. П. Курінного [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 466 зв., 467; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 15 зв., 18 зв., 16, 19; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 зв., 6 (с. 2, 3)].

Розвідки та інспекторські поїздки по окрузі було розпочато ще у квітні: у звіті згадується про обстеження низки пам'яток по р. Роставиці, але, на жаль, знову без переліку населених пунктів. Того ж місяця, разом із завідувачем Музейної ради О. Шульцем, здійснено виїзд до с. Бистрик, у якому оглянуто замчище XVI—XVIII ст.: зібрано підйомний матеріал (фрагменти горщиків, кахель та скляних виробів), знято план пам'ятки. Дослідник відмітив досить добру збереженість укріплень, котрі тільки в декількох місцях були частково розорані та зруйновані під час прокладання дороги.

У травні проведено обстеження території навколо сс. Юрівки та Вовчинець, під час якого зафіксовані *«скрізь на десятки верств понад долинами сліди поселень римської доби»*. До Юрівки Т. М. Мовчанівському довелося повертатися у зв'язку зі справою скарбошукачів (про що нижче), — під час цього виїзду на шкільній садибі було знайдено поселення з матеріалами *«римського часу»* та, очевидно, пізнього середньовіччя.

У червні здійснено виїзди до с. Довжик, де знайдено кераміку *«білогрудівського типу»* й незначні фрагменти кераміки трипільської культури, та до м. Погребища. В останньому проводилися земляні роботи поблизу місцевого костелу, якими були відкриті християнські пізні поховання. У верхніх шарах ґрунту було зібрано *«біля пуда»* керамічних матеріалів XVI—XVII ст., нижче — матеріали *«римського часу»*. Крім того, були обстежені околиці містечка, що не принесли бажаних результатів, — знайдені лише поодинокі уламки неолітичної кераміки [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 6, арк. 236—237; спр. 8, арк. 466—467 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 15 зв.—16 зв., 18 зв.—19 зв.; спр. 1д, арк. 11, 12, 14 (с. 23, 25, 29); ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5 зв.—6 зв. (с. 2—4)].

Із середини червня до середини серпня Т. М. Мовчанівський перебував у відпустці на Уманщині: відвідав археологічний відділ Уманського музею, провів розвідки поселень та могильників білогрудівської культури та поселень трипільської культури в районі сс. Собківка, Полянецьке й Кочержинці (всі на південь від Умані). В околицях Полянецького дослідник зібрав *«досить пристойну збірку кремінювого матеріалу “білогрудівки” та інші.»*, що збагатила експозицію археологічного відділу Бердичівського заповідника. Окрім того, ним були проведені розвідки в околицях с. Фронтівка (тоді Оратівського р-ну Уманського округу) і виявлені рештки матеріалів трипільської культури та *«римської доби»* [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 16 зв., 19 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 зв. (с. 4)].

У серпні 1928 р. проведено розвідку на Ружинщині: здійснені обстеження в м. Білилів-

ка, Ружин, сс. Татарське Селище, Ягнятин та Карабчіїв. Ці роботи були проведені з метою пошуку найбільш цікавих об'єктів для стаціонарних досліджень.

У Білилівці, у частині містечка, що мала назву «Раставиця» зафіксовано залишки валу. Вал орієнтований із заходу на схід, замикав трикутник, що утворився при злитті рр. Роставиці та Ситні. Частково вал був повністю зруйнований, але на окремих селянських садибах досягав висоти до 2,5 м. З напільної сторони валу, у деяких місцях простежено залишки рову та другого, значно меншого, валу. Центральну частину міста, де колись стояв панський палац селяни називали «Дитинцем». Т. М. Мовчанівський вважав ці укріплення залишками літописного Роставця — столиці берендеїв¹ [ПСРЛ, т. 2, стб. 164, 536, 603]. Інше, округле в плані городище, оточене високим валом і глибоким ровом, доброї збереженості, обстежене в лісі, у двох верстах від центру містечка. Також були оглянуті рештки укріплень XVII ст. в ур. Башта, виявлено поселення трипільської культури в ур. Камені, на площі якого зібрані фрагменти кераміки, крем'яні скребки та проколки (серед підйомного матеріалу знайдено й *«слов'янське череп'я»*).

По дорозі з Білилівки до Ружина виявлено великий курган скіфського (?) часу та зафіксовані ще два подібних *«на горизонті... в бік Білопілья»*. На церковній садибі в Ружині оглянуті залишки укріплень, а на сільських городках знайдені фрагменти кераміки трипільської культури.

В с. Ягнятин обстежено два городища та курганний могильник на північній околиці села. В урвищі при в'їзді в село (ймовірно з півдня) зафіксовані рештки кладовища козацького часу, знайдені фрагменти кераміки, кахель, людські кістки, залишки гробовищ. Біля села обстежені залишки *«Змійового валу»*. Ще один відрізок валу обстежено між сс. Ягнятин та Карабчіїв, а в самому Карабчіїві — оглянуте городище *«розміром біля двох десятин, майже зо всіх боків оточене водою»* [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467 зв.—468; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 16 зв.—17, 19 зв.; спр. 1е, арк. 1—4; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 зв.—7 (с. 4—5); Мовчанівський, 1928, № 71, с. 6].

У вересні, вже після завершення розкопок, Т. М. Мовчанівський здійснив короткотермі-

1. Під час обстежень дослідник провів «студіювання» прізвищ мешканців містечка. На його думку, приблизно 30 родин мали прізвища тюркського походження (наприклад, Маначоки та Чигирі, могли бути нащадками половецьких князів Чагровичів, згаданих у літописі). На користь такого припущення Т. М. Мовчанівський наводив цікаве спостереження, що садиби родин із прізвищами «тюркського походження» розташовувались в межах укріплення давньоруського городища [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1е, арк. 2 зв.; Мовчанівський, 1928, № 71, с. 6].

нові розвідки «забуток доби римських поселень та розшуки слідів осель "берендичів"». Знову ж таки, у звіті не згадані пункти, поблизу яких були проведені розвідки [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 468 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 17; ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 7 (с. 5)].

Власне *експедиційні дослідження* були проведені наприкінці серпня — на початку вересня 1928 р. Роботи здійснювалися під керівництвом П. П. Курінного й за участі фотографа Й. В. Трейбшо (від ВУАКУ). Від Бердичівського музею в розкопках приймали участь Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін. Зазначимо, що ці дослідження досить погано документовані: ні звіту, ні польових щоденників, ні фото чи креслень нам знайти не вдалося. Залишилися лише серія публікацій про дослідження в місцевій газеті «Радянський шлях» та рукописні чернетки цих статей в особовому фонді дослідника в Науковому архіві ІА НАН України¹ [НА

1. В архівному відділі Бердичівської міської ради збереглися фінансові документи експедиції 1928 р., а саме: квитанції Держбанку, загальні відомості про витрати, розписки копачів про отримання коштів за роботу, розписки П. П. Курінного та Й. В. Трейбшо про виплату добових і оплату фотознімків, акти про транспортні витрати, затрати на проживання [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, арк. 300; спр. 6, арк. 44, 47—48, 52—69, 72—73, 82—85, 99—100, 215, 219, 221, 233—234]. Загальний бюджет експедиції становив 520 крб. Найбільш затратною статтею експедиційних витрат була оплата роботи копачів. Усього за цією статтею витрачено 150 крб. (з розрахунку від 80 коп. до 1 крб. в день та 50 коп. за понаднормову роботу).

Праця фотографа й виготовлення фотознімків обійшлися у 127 крб.: на фото витрачено 85 крб. (всього 85 фотовідбитків на склі, розміром 6 × 9, 9 × 12, 12 × 16 1/2, 13 × 18, 18 × 24; зберігся список світлин [Там само, спр. 6, арк. 217—218 зв.]) та 42 крб. заплачено як добові за 14 днів роботи Й. В. Трейбшо. Добові П. П. Курінного склали 50 крб. (5 крб. в день), Т. М. Мовчанівського — 48 крб. (3 крб. в день), Б. В. Куткіна — 18 крб. (1,5 крб. в день).

79 крб. склали транспортні витрати (переїзди підводою, доставка матеріалів залізницею). Ще 13 крб. 50 коп. було компенсовано П. П. Курінному та Й. В. Трейбшо за залізничні квитки (виплачені окремо, очевидно, вже з додаткових коштів). Всього бл. 10 крб. витрачено на проживання, бл. 11 крб. — за охорону місць розкопок, бл. 13 крб. заплачено за пакувальні матеріали (ящики, папір і т. п.). Залишок, бл. 14 крб., витрачено на лагодження інструментів, виплату за засипку розкопів та компенсації за посіви, покупку дрібних речей (наприклад, пряслиць) у селян. Цікаво, що серед документів зовсім відсутні відомості про витрати на харчування.

Фрагментарно збереглися фінансові документи експедицій музею інших років: 1926 [Там само, спр. 3, арк. 127—130, 147—153, 419], 1927 [Там само, спр. 4, арк. 101—102, 245, 260—260 зв.], 1929 [Там само, спр. 10, арк. 12—13, 25, 32—33].

ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 1—8 зв.; Мовчанівський, 1928, № 75, с. 4; № 76, с. 4; № 78, с. 4].

Дослідження в с. Ягнятині. Експедицією були проведені розкопки курганного могильника, що знаходився на північній околиці села. У 1870-х рр. професор В. Б. Антонович на цій пам'ятці дослідив 16 курганів. На той час могильник нараховував орієнтовно 1000 курганів й за оцінкою дослідника був найбільшим за кількістю насипів курганним некрополем в Київській губернії [Антонович, 1893, с. 1, 30—34]. У 1928 р. на пам'ятці нараховувалося близько 30 курганів.

Всього було розкопано 10 курганів. За Т. М. Мовчанівським, кургани мали типову будову насипу: на 2—3 штиках зафіксовано «систему плесковатих каменів, що утворюють подібність кола»²; нижче, на 3—4 штиках, знаходилися залишки розставленого посуду, сліди вугілля, перепалені кістки тварин (очевидно, свідчення тризни); ще нижче, на 5—6 штиках, фіксувався кістяк і рештки домовини.

В усіх курганах, окрім одного, зафіксовано одиночні тілопокладення на спині (з опису не зрозуміло на давньому горизонті, чи в підкурганних ямах), орієнтовані головою на захід. Руки в основному витягнуті вздовж кістяка, або складені на грудях чи в районі тазу. У кургані № 2 знайдено два поховання, — чоловіче та жіноче. Небіжчиків ховали в домовинах, зроблених «в зруб з колотих плахів дуба й закріплено цвяхами». Супроводжуючий інвентар нечисленний. У жіночих похованнях знайдені скроневі кільця («кульчики») з бронзового крученого дроту та позолочені скляні намистини на грудях, пряслице; у чоловічих — бронзові дротяні кільця на пальцях рук, бойову сокиру, наконечник списа, енкалпійон (рис. 11). Усі поховання датовані автором досліджень Х—ХІ ст. [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 4—6; Мовчанівський, 1928, № 75, с. 4; № 76, с. 4].

Окрім того, були розкопані залишки землянки давньоруського часу та господарчої ями у формі «великого бутля» із сильно обпаленими стінками, глибиною до 2 м (1 сажень), у якій знайдені «різні хатні покидьки» [Там само].

В околицях села виявлені глиняні «точки» трипільської культури, знаряддя з кременю,

2. З наявного в газетній публікації опису важко зрозуміти, що мав на увазі автор досліджень. Цілком ймовірно, що мова йде про кам'яну конструкцію в насипі кургану. Могильники давньоруського часу з кам'яними обкладками в курганному насипі на території України відомі в басейні верхньої та середньої течії р. Уборть та на Словечансько-Овруцькому кряжі, а також були зафіксовані В. Б. Антоновичем поблизу с. Вчорайше (в 15 км на північний захід від Ягнятина) та с. Буки (Сквирського р-ну на Київщині, 30 км на північний схід). Огляд історії досліджень цих пам'яток див.: [Петраускас и др., в печати].

кістки та каменю, досліджено «*п'іч, що наближається по типу до гончарного горна*» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 8; Мовчанівський, 1928, № 78, с. 4].

Дослідження в м. Білилівка проводилися на поселенні трипільської культури в ур. Камені. Пам'ятка, що частково руйнувалася, знаходилася на високому правому березі р. Роставиці. Розкопками відкриті залишки трипільських «площадок», знайдено кремінні знаряддя («*ножики, колуні, скребки, стрілки*»), велику кількість фрагментів посуду, глиняні пряслиця, у тому числі й частково орнаментовані, «*жорники*», антропоморфні статуетки — «*божки*», кістяні проколки (рис. 11), фрагмент кістяної мотики, кістки тварин (оленя, лося, свині, бика, вівці). Порівнюючи матеріали трипільської культури з Білилівки та Ягнятина з матеріалами попередніх років (Плисків-Чернявка, Райки, розвідки), Т. М. Мовчанівський підтверджує своє припущення про окремий тип трипільської культури що на теренах Бердичівщини [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1е, арк. 6—8 зв.; Мовчанівський, 1928, № 78, с. 4].

Дослідження 1929 року. Із середини 1928 р. загострюються стосунки Т. М. Мовчанівського з деякими представниками Музейної ради (допоміжного дорадчого органу при музеї) та окремими співробітниками музею, дії яких підтримувалися певними членами округових Наросвіти та Політосвіти. Приводом до конфлікту стало втручання цих осіб у справи управління діяльністю музею. Пік цього протистояння припав на зиму 1929 р. Дійшло навіть до відкритого цькування науковця, провокацій, доносів, постійного стеження, обшуків помешкання за його відсутності. Т. М. Мовчанівський почував себе знесиленим, хворів більшу частину весни 1929 р., подавав прохання про звільнення чи переведення на нове місце роботи, навіть здійснив спробу самогубства. Конфлікт був вирішений тільки втручанням Головнауки: було створено комісію під головуванням Ф. А. Козубовського¹ та за участі представників від Бердичівської округової Наросвіти, Бердичівського ОВК, ОРПС, Агітпропу ОВК, Секції наукових робітників та інших установ для обстеження стану й діяльності Бердичівського округового музею-заповідника. Комісія, за результатами здійсненої перевірки, влітку 1929 р. підтвердила кваліфікацію Т. М. Мовчанівського, а його робота на посаді директора музею отримала позитивну оцінку [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 697—700; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 81—82, 90, 93—94, 97—99, 100—101 зв., 104, 107—109, 119, 130; Нестуля, 1991, с. 211—212].

1. Очевидно, саме з того часу розпочалася дружба та співпраця Ф. А. Козубовського і Т. М. Мовчанівського, яка продовжилася під час спільної роботи в складі експедиції БоГЕСу та в ПМК ВУАН і тривала до трагічної смерті науковців.

Зрозуміло, що за умов повного морально-го пригнічення та фізичного виснаження, Т. М. Мовчанівському було не до планування та проведення польових досліджень. Утім, незважаючи на все, дослідник не полишав наміри щодо польового сезону. Так, на середину травня 1929 р. планувалося оформлення охоронної території й визначення меж археологічних заповідників (городищ та могильника в с. Ягнятині та городища в с. Карабчіїві). Науковець намічав провести охоронні дослідження цих пам'яток [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 686—686 зв.].

У листі до округового інспектора Наросвіти від 3 липня 1929 р. Т. М. Мовчанівський, виконуючи розпорядження НКО УСРР про подання до органів охорони оперативних планів, окреслює основні завдання археологічних досліджень на польовий сезон: провести розкопки на території археологічних заповідників по р. Роставиці на Ружинщині, зокрема в Ягнятині, розкопки курганного могильника біля с. Нехворощ, що нараховував 56 курганів, дослідження могильника біля с. Скragлівки, розвідки й розкопки поховальних слов'янських пам'яток на Любарщині та біля с. Трощі. Дослідник обґрунтовує вартість робіт і просить поставити питання перед Президією Бердичівського ОВК про виділення на дослідження 600 крб. [Там само, арк. 660, 691, 696]. Одночасно питання про фінансування підіймає й Музейний комітет [Там само, арк. 358] та ВУАК [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 222].

З 23 липня по 12 серпня 1929 р. Т. М. Мовчанівський за пропозицією ВУАКу й Головнауки прийняв участь у дослідженнях Ольвії [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 619, 624, 627; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 33 зв.—36 зв. (с. 66—71)].

Отже, здійснити власні дослідження на Бердичівщині, окрім незапланованих «рятивних» робіт на старому єврейському кладовищі в Бердичеві, Т. М. Мовчанівському вдалося лише восени 1929 р. Роботи проводилися за відкритими листами Уп(к)рнауки № 244 та 359 (рис. 7), за якими досліднику надавалося право проводити розвідки різночасових пам'яток матеріальної культури та розкопки пам'яток слов'янської доби в межах Бердичівської округи, реєстрацію та догляд за охороною пам'яток культури. Якщо в попередні роки планові археологічні дослідження музею проводилися за участі представника ВУАКу (П. П. Курінного), то в поточному році Т. М. Мовчанівський проводив дослідження самостійно [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а, арк. 1; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3 (с. 1); спр. 309/5, с. 1].

Розвідки, виїзди для огляду пам'яток. Протягом другої половини року Т. М. Мовчанівським були проведені виїзди для обстеження й організації охорони археологічних заповідників у сс. Карабчіїві та Ягнятині [Там само].

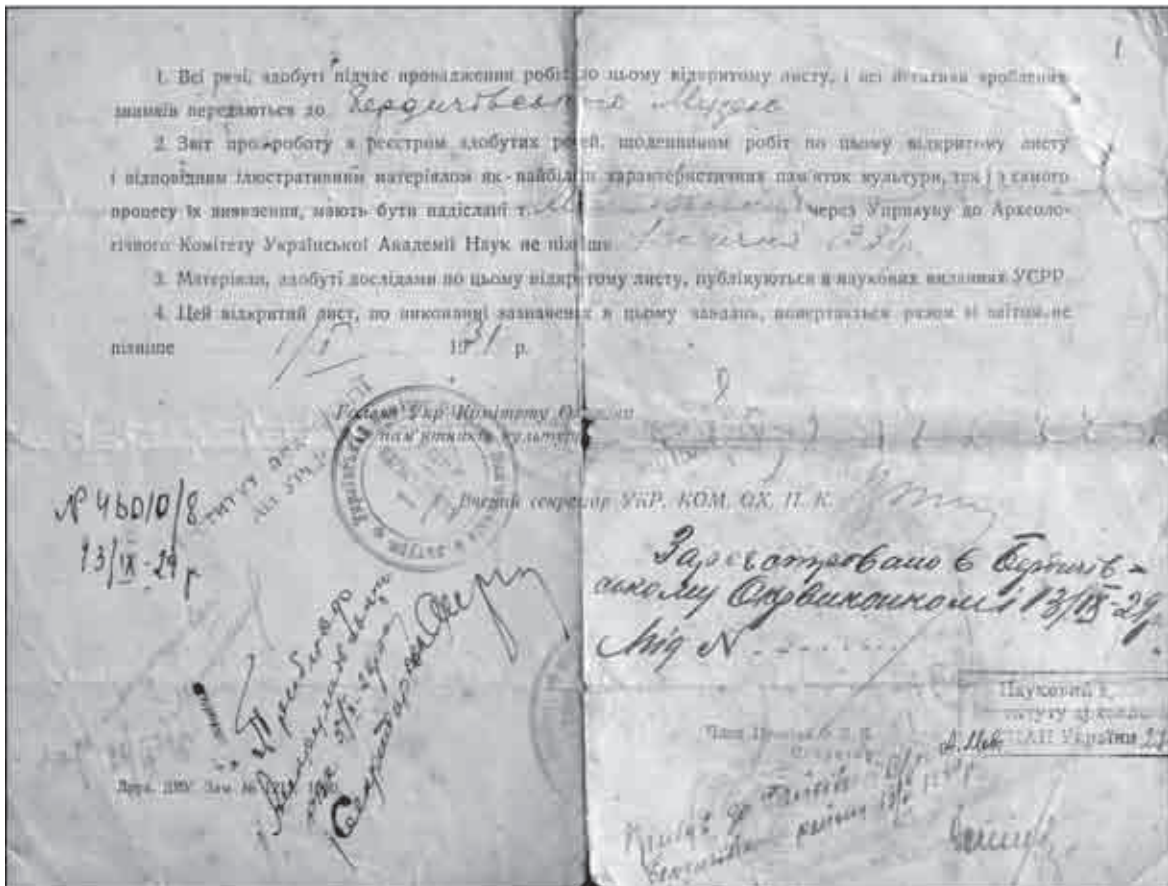

Рис. 7. Відкритий лист Уп(к)рнауки № 359 на ім'я Т. М. Мовчанівського, виданий на право проводити дослідження на території Бердичівської округи [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 27]

Наприкінці літа — восени 1929 р. в с. Ново-Фастові було знайдено скарб чеських монет XVI—XVII ст. (?). За свідченнями селян, у глиняному горщику «попелястого кольору з тисненим орнаментом» знаходились 124 монети. Достовірно, що Т. М. Мовчанівський виїздив на місце знахідки, хоча документованих підтверджень не маємо. 75 монет було надіслано для визначення завідувачу нумізматичного відділу Всеукраїнського музейного містечка в м. Києві В. А. Шугаєвському [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 582].

18 вересня Т. М. Мовчанівський обстежив два городища біля с. Деревичі на Любарщині. Перше городище, яке місцеві мешканці називали «замчиськом», знаходилося на відстані 1 км на захід від села й займало високий мис лівого берегу р. Деревички (в щоденнику — р. Лиски). За оцінкою дослідника, площа городища становила близько 1 га (0,75—0,8 десятин). Майданчик городища, на якому розміщувалася сільська садиба, був оточений двома валами та трьома ровами. На городях садиби були зібрані фрагменти кераміки «скитського типу» та давньоруського часу, у тому числі й орнаментовані, уламки витих скляних браслетів, фрагмент енкаліпсона. Здійснені обміри укріплень городища, знято окомірний план пам'ятки та зроблено декілька фото, що, на жаль, не збереглися. На весну 1930 р. планувалося детальне обстеження городища [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

Інша укріплена пам'ятка оглянута дослідником, яку селяни називали «городищем», знаходилася в 0,5 км на південний—схід від села. Городище, неправильної трикутної форми, займало територію мису, утвореного лівим берегом р. Лиски та правим берегом її безіменного допливу. Площа городища становила біля 1,5 десятин. З півдня, з напольної сторони, площадка городища була захищена валом (шириною бл. 8,5 м) та двома ровами (перший — глибиною 1,5—2 м, шириною 7 м; другий — біля 1 м глибини та 11—13 м ширини). У 75 м південніше від укріплень містилася природна балка, що додатково захищала городище. Було знято окомірний план пам'ятки, що теж не зберігся. На поверхні знайдені фрагменти посуду «римської, скитської та слов'янської доби», уламки ліпної кераміки близькі до «білогрудівського типу», знаряддя з кременю.

Очевидно тоді ж, було оглянуто рештки городища на церковній садибі в с. Стара Черторія [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 16 (с. 23); спр. 309/5, с. 23].

Навесні 1929 р. до музею надійшло повідомлення від вчителів білилівської трудової школи про палеонтологічні знахідки в глиняному кар'єрі в східній частині м. Білилівка. 27—28 вересня Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін обстежили кар'єр, що розміщувався на правому березі

р. Роставиця, біля млина, в ур. Бурти. Знахідки, три хребці мамонта (рис. 16, 1), фаланги лап чи ніг великих тварин, уламки гребра й зуби хижака, були знайдені в шарі рудої глини на глибині більше 5,5 м. За розповідями селян, багато кісток було викинуто і знищено під час розробки кар'єру. Оскільки копачів для розчистки осипів на місці знахідок знайти не вдалося, Т. М. Мовчанівський доручив спостерігати за роботами в кар'єрі вчителю Лотоцькому, а самі дослідження були відкладені. Обмежилися лише виїмкою моноліту шару глини для експонування в музеї. В ході розчистки моноліту було виявлено зуб мамонта. Знахідок кременю та знарядь не знайдено. Також було проведено розвідку в околицях кар'єру з учнями трудової школи [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 574; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 29—30 (с. 57—59); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

3—4 жовтня було оглянуто городище в с. Вчорайше. Пам'ятка розташовувалася на лівому березі р. Постіл (в щоденнику — р. Роставиця), в межах села, біля церкви, на мисоподібному останці між двома долинами. Площадка городища мала форму неправильного кола й займала площу біля 1,5 десятин (бл. 1,6 га). На ній розміщувалися сільська лікарня, сади та городи селян. Судячи з опису, городище мало укріплення лише з напільної частини (західної в тексті, південної за планом¹), де було зафіксовано вал і рів по якому проходила сільська вулиця. Інші схили були терасовані, і ці тераси Т. М. Мовчанівський прийняв за залишки укріплень. Було знято окомірний план городища (рис. 14, 1) та зібрано підйомний матеріал. Пошуки курганних могильників, згаданих Л. І. Похилевичем та В. Б. Антоновичем [Антонович, 1893, с. 34—37], не принесли успіхів, — очевидно, на той час, кургани вже були розорані [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 43 зв. — 44 зв. (с. 86—88); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 зв. (с. 22); спр. 309/5, с. 22].

Влітку 1929 р. до музею надійшло повідомлення від секретаря партосередку андрушівської цукроварні Р. Ф. Кричківського про знахідки у центральній частині торфовища поміж сс. Гардишівка та Андрушівка тваринних та людських кісток, фрагментів кераміки, посуду, металевих речей. У 1928 р. були знайдені цілий глиняний горщик, череп людини, роги лося; у 1929 р. — човен-довбанка, залізний спис, череп тварини та людські кістки.

1. Опис пам'ятки у звіті та щоденнику досить заплутаний і важко співвідноситься з картографічними матеріалами 1930-х рр. Не виключено, що Т. М. Мовчанівський помилився зі сторонами світу та орієнтацією пам'ятки. Оскільки після нього городище додатково не обстежувалося науковцями, інформація потребує перевірки в польових умовах.

5—7 жовтня Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін здійснили обстеження торфовища. На час обстеження розробки торфу вже не проводилися й торфовище було затоплене. За допомоги робітників торфорозробок було обстежене місце знахідки довбанки. Човен перебував під шаром торфу на глибині бл. 1 м (1,5—2 аршина). Його носова частина була пошкоджена машиною для вибірки торфу. Човен, ймовірно, був видовбаний з осоки, розміри його збереженої частини становили близько 4 м (2 сажня) у довжину і 70 см (1 аршин) у ширину, стан збереженості досить добрий. Витягнути човен із під шару торфу й води не вдалося, тому вирішено було відкласти роботи до весни 1930 р. На жаль, нам нічого не відомо про подальшу долю знахідки.

Керівництвом торфорозробок для музею були передані речі знайдені в минулі роки: рештки людського черепа, череп вівці (?), частково обламани роги лося зі слідами довгого перебування у воді. Уже після від'їзду дослідників керівник торфорозробок переслав до музею залізний спис (довжина 40 см, ширина леза 5,8 см), що його було знайдено на глибині 1,5—2 м у торфі біля с. Гальчин (рис. 14, 3) [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 576; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 44 зв.—46 (с. 88—91); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 15 (с. 21); спр. 309/5, с. 15].

Дослідження на єврейському кладовищі м. Бердичева. Влітку 1929 р. Бердичівський міськомгосп запланував облаштувати парк на місці старого єврейського цвинтаря в центрі міста¹. Тут, на площі близько 3 га, на той час залишалося біля 150 старих надгробків і, зокрема, — могила святого ребе Лібера із с. Бистрик. Грабарська артіль почала зносити історичні надгробки, викопані плити та кістяки скидати в провалля та ями. Роботи з планування території кладовища розпочалися без погодження з музеєм, хоча Т. М. Мовчанівський наголошував на художній й мистецькій цінності надгробків.

За ініціативою дослідника була створена комісія до якої ввійшли представники міської ради, округової Наросвіти, спілки РОБОС, єврейської секції ОВК, преси та музею, що оглянула кладовище й постановила призупинити роботи та підняти клопотання про оголошення старої частини кладовища — ділянки, розміром 130 × 25 м, на якій збереглися непошкоджені могили здебільшого XVIII ст. — заповідником місцевого значення [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32, 236, 249, 257; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3 зв. (с. 2); спр. 309/5, с. 2].

1. Територію старого єврейського кладовища тепер займає парк культури та відпочинку імені Т. Г. Шевченка. Детальніше про цвинтар див. на електронному ресурсі «Мій Бердичів» (сторінка «Старе єврейське кладовище»).

Упродовж 22 червня — 4 липня співробітниками музею² були проведені розкопки трьох поховань XVII ст. в центральній та південній частині цвинтаря, щоб дослідити особливості єврейського поховального обряду. Під час досліджень застосована нетрадиційна методика. По периметру могильної ями прокопувалися бокові заглиблення-кесони, шириною 0,5 м, що слугували для зручності дослідників. У такий засіб у центрі утворювався моноліт ґрунту з похованням, т. зв. стіл. Надалі розчистка площини могили проводилася виключно ножами по штихам у межах спеціально окреслених метрових і дециметрових квадратів. Поховання № 1, датоване за написом на могильній плиті 1719 роком, було розчищено, взяте монолітом і перевезене до музею для експонування.

У двох могилах виявлені одиночні поховання. У розкопі № 3 зафіксовано три кістяки на різних рівнях, один над одним, що пояснювалося різночасовістю поховань із чітко визначеною обрядом глибиною могильної ями. У верхніх шарах засипки могили № 1, у районі могильного каменю, виявлено рештки кількох впускних дитячих поховань.

Поховані покладені на спині із витягнутими вздовж кістяка руками, орієнтовані на захід. Могильні ями були перекриті дощатим настилом, гробовища відсутні. Біля черепа й грудної клітки декількох кістяків розчищено прошарок білого попелястого пороку, що на думку дослідника було свідченням звичаю посипати тіло покійника «єрусалимською землею». Очищі черепа всіх кістяків були прикриті фрагментами керамічного посуду, — вияв традиції закривати очі померлому «*аби не заздрив уже на землі*». Поховання супроводжувалися досить численним інвентарем: біля покійників знайдені мідні монети, керамічні полив'яні люльки, кремінне кресало (на думку Т. М. Мовчанівського, підтверджену розповідями присутніх під час досліджень євреїв-старожилів, звичай класти покійнику речі одержані ним за життя від святого цадика), залізні замочки (звичай «*замикання мерця*»), глиняні й залізні підсвічники. Знахідки в похованнях великої кількості фрагментів кераміки й уламків скла, свідчать про звичай класти до могили посуд.

Окрім того, у розкопі № 2 було зафіксовано п'ять груп перемішаних людських кісток (костець) в неглибоких ямах, можливо, — перепоховання кістяків із могил зруйнованих земляни-

2. У роботах брали участь співробітники музею Т. М. Мовчанівський, Б. В. Куткін, Н. І. Манасевич та З. А. Кельман, періодично допомагали місцеві активісти. Планувалося також залучити до досліджень безробітних мешканців с. Райки, що мали досвід археологічних досліджень у складі експедицій музею [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 630; НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 4 (с. 3); спр. 309/5, с. 3].

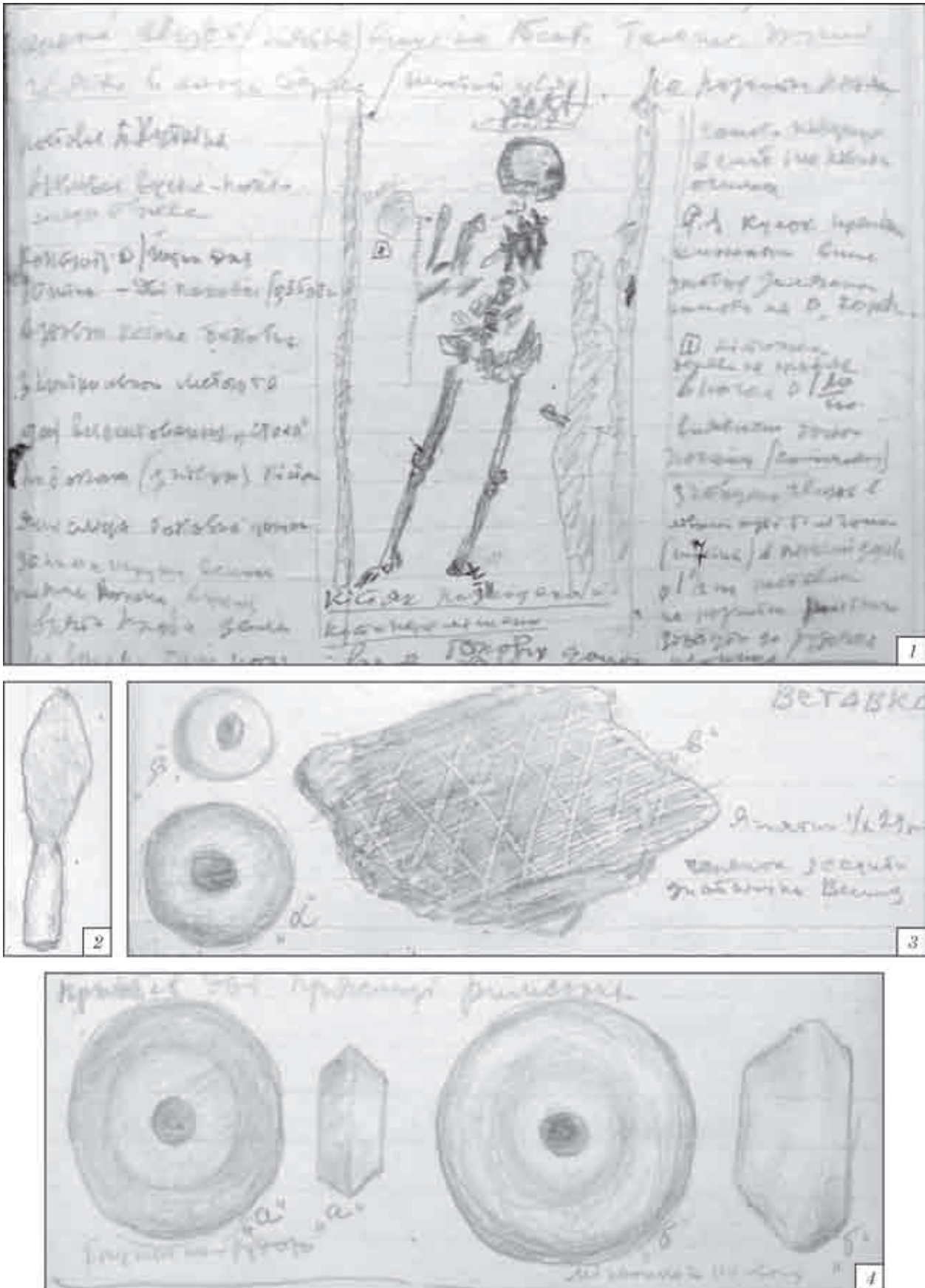

Рис. 8. Дослідження в с. Ягнятин, 1929 р.: 1 — схема поховання зі сторінки щоденника; 2 — малюнок стріли, виявленої в похованні; 3 — фрагмент кераміки та пряслиця знайдені під час розвідки в околицях села; 4 — малюнок глиняних пряслиць, куплених у місцевих мешканців [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 39 зв.—40, 41, 42 зв. (с. 78—79, 81, 84)]

Рис. 9. Дослідження Райковецького городища: 1 — початок досліджень 1929 р.; 2 — одна з ділянок городища з кістяками загиблих та знахідками артефактів [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негативи № 5814, 5721]

ми роботами під час забудови південної частини цвинтаря в попередні десятиліття. Також було обстежено кілька зруйнованих грабарями поховань і зібрано супроводжуючий поховальний інвентар. Біля одного з таких поховань знайдено цілий орнаментований штампованим геометричним орнаментом горщик XVII ст., на дні якого мігтися рештки дитячого кістяка (підтвердження переказів про звичай ховати незаконнонароджених немовлят чи викиднів у посуді) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 1—17 (с. 1—33); спр. 2а, арк. 2—18; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3—6 (с. 1—7); спр. 309/5, с. 1—7; оп. 6, спр. 1, с. 1—7].

Окремо вкажемо, що в південній частині цвинтаря знаходилися залишки валоподібних насипів. Т. М. Мовчанівський планував закласифікувати контрольний розкоп із метою здійснити переріз цих насипів, оскільки припускав, що вони є залишками зовнішнього валу старого Бердичева. Свідчення про такі роботи відсутні. За спостереженнями Т. М. Мовчанівського, серед оглянутих й досліджених на кладовищі могил могли бути поховання кочових татар XVII ст. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1,

арк. 3 зв. (с. 2); спр. 309/5, с. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 123].

Перепланування кладовища й подальші розкопки занепокоїли єврейську громаду. Містом ширилися чутки про нищення могил, знущання над кістяками й похованнями предків, що мусило призвести до «перевороту світу». Єврейські священники розпочали агітацію проти планів міськради, а з початком досліджень і проти співробітників музею, збиралися підписи під петицією з вимогою припинити роботи. На місці досліджень постійно був присутній численний натовп (від 1000 до 2000 осіб). Юрба, особливо на початку робіт, переважно була налаштована досить вороже, були спроби провокації. Для охорони розкопів та співробітників довелося залучати міліцейську варту.

Таку ситуацію Т. М. Мовчанівський використав на свою користь. Прямо на місці, під час розкопок він розпочав дискусії з місцевими рабинами та талмудистами, проводив лекції на різноманітні теми. Разом із членами Музейного комітету т. Бочком та т. Дмитрієвим розгорнув цілу антирелігійну кампанію: на підприємствах та установах міста, на зборах міських громад щовечора, після закінчення досліджень,

виголошувалися лекції на антирелігійну тематику, доповіді про хід і результати розкопок, ілюстровані здобутими матеріалами [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 32; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а, арк. 18—21; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 3—6 (с. 1—7); спр. 309/5, с. 1—7; оп. 6, спр. 1, с. 1—7; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 122—123, 125].

22 липня 1929 р. рішенням пленуму міської ради частину території кладовища було відведено під заповідник єврейської матеріальної культури [Мовчанівський, 1929, № 86, с. 4]. Але вже в листопаді 1930 р. Бердичівська міськрада скасувала своє попереднє рішення й запропонувала Т. М. Мовчанівському перевезти найцінніші надгробки до музею. Через декілька років на місці цвинтаря облаштували парк відпочинку.

Звіти й щоденники досліджень на єврейському кладовищі (численні фото не збереглися), що містять описи досліджень, промальовки написів із надгробків, зібрані документальні дані та історичні відомості щодо кладовища, перекази та легенди, отримані від євреїв-старожилів Бердичева під час розкопок, — потребують окремої публікації.

Дослідження кургану в с. Ягнятин. Наприкінці вересня 1929 р. Т. М. Мовчанівський та Б. В. Куткін, перебуваючи в Ягнятині в справі організації охорони двох городищ та

курганного могильника, що були оголошені заповідником місцевого значення, провели розкопки одного кургану. Роботи здійснені 30 вересня — 2 жовтня. За об'єкт дослідження було обрано курган, розташований окремо на південний захід від основної групи, на городі гр. Ляхути. Курган був частково пошкоджений ямами в центрі насипу та західній частині. Його розміри: висота — 1,5 м, діаметр — 10 м.

Під час досліджень кургану Т. М. Мовчанівський продовжував експериментувати з методикою. Насип кургану знімався шарами по штикам (25—30 см). Починаючи від рівня давньої поверхні (5-й штик), на якому проявилися контури могильної ями, була застосована методика, випробовувана під час досліджень могил на єврейському кладовищі Бердичева. По периметру контурів могильної ями прокопувалися по штикам рови-кесони (до 11-го штика). Потім розбиралося заповнення могильної ями, що у такий спосіб перебувало на підвищенні.

У насипі виявлені фрагменти глиняного посуду, кісток тварин, дрібні залишки горілого дерева, дрібні камені, фрагмент шлаку. На рівні давньої поверхні (5-й штик) у північній частині кургану знайдені фрагментований горщик і рештки кісток, які дослідник вважав залишками тризни. Нижче, у західній частині розкопу зафіксовані залишки горілого дерева, що, на думку автора розкопок, слугували пе-

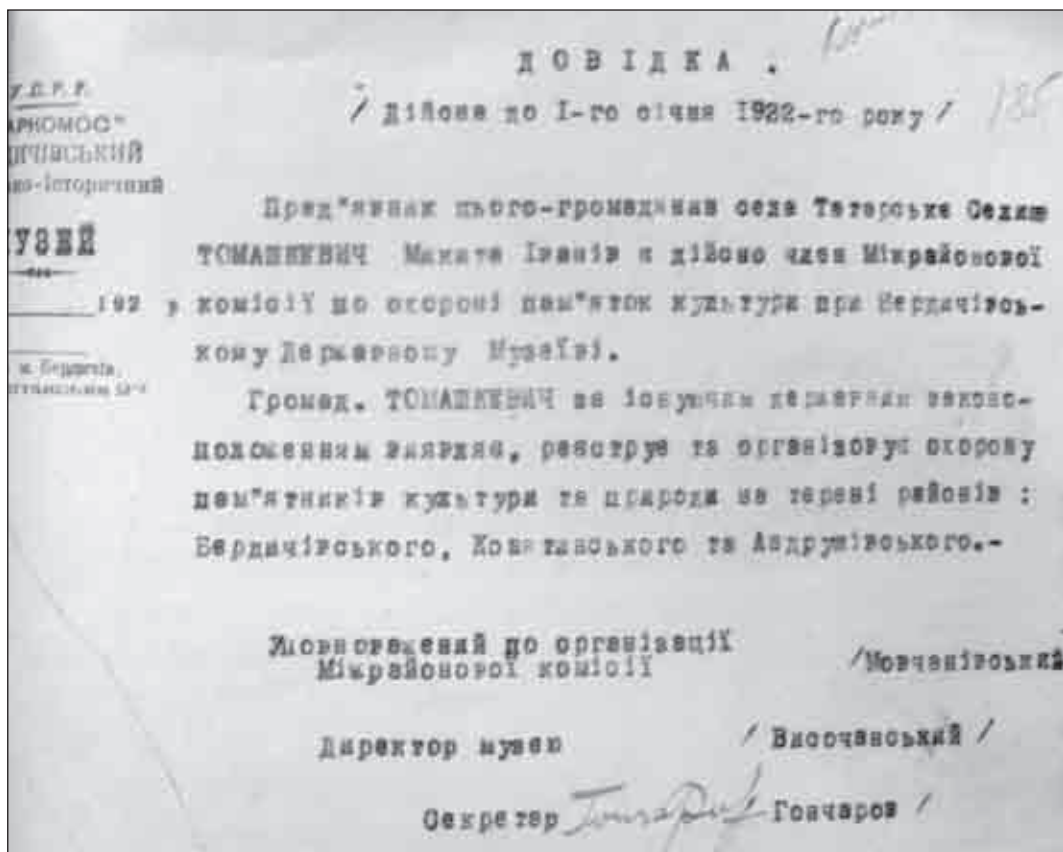

Рис. 10. Довідка-повідчення кореспондента, члена комісії по охороні пам'яток культури при Бердичівському державному музеї [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 185]

рекриттям могильної ями (в центрі залишки перекриття були зруйновані ямою скарбошукача). Під час розбору 6—9-го штиків виявлено частину нижньої людської щелепи, сліди горілого дерева та 2 кованих цвяхи. Нижче 9-го штика зафіксоване поховання.

Могильна яма, судячи з опису, була заглиблена в материк на глибину 1,18 м. Кістяк, довжиною 1,75 м, орієнтований головою на захід, погано збережений у районі грудей та поясниць. Руки, ймовірно, були витягнуті вдовж кістяка. Одна з кистей містилася на віддалі 60 см від хребта, за межами домовини. Череп повернуто на північ (рис. 8, 1). Зверху над кістяком залягали суцільні пласти обвугленої деревини й попелу. Над черепом, біля грудей, у ногах та районі тазу знайдено 9 залізних цвяхів. З обидвох боків від кістяка зафіксовані рештки поздовжніх тонких дошок чи кори (вирізки землі з корою труни були взяті окремо для експонування в музеї). На них і біля них залягали великі плями попелу з вугіллям. Під кістяком слідів деревини не зафіксовано. На думку дослідника, тіло покійника було вкрито корою чи тонкими дошками з боків та зверху (розміри труни 2,3 × 0,95 м) і присипане гарячим вугіллям із кострища. Про це свідчили більш перегорілі дошки зверху кістяка та перепалена права голівка. Біля лівої руки кістяка знайдено залізну листовидну стрілу (рис. 8, 2) зі слідами дерева в насаді [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 32—33 (с. 63—65), арк. 39—43 (с. 77—85); спр. 17, кресл.; ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 11—14 (с. 17—20); спр. 309/5, с. 17—20].

Окрім того, були визначені межі і площа курганного могильника, що підлягали вилученню з землекористування й внесенню до території заповідника. У межах села проведені додаткові розвідки. На схід від городища, на відстані 1,5 версти, виявлено два нові поселення, знайдено фрагменти кераміки трипільської культури та давньоруського часу, уламки глиняної статуетки та вироби з кременю. На городах садиб села та на полях і городах на захід від місця курганного могильника зафіксовано декілька плям із матеріалами «римського часу» (зокрема на городах селян С. Ляхути та В. Табачука), зібрано фрагменти посуду та глиняні пряслиця (рис. 8, 3). Ймовірно, що на одній із плям було закладено шурф і виявлено залишки печища (опис цих робіт у щоденнику записано нерозбірливо) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 32—33 (с. 63—65), арк. 39—43 (с. 77—85)].

Дослідження 1929—1930 рр. на Райковецькому городищі. 20 жовтня 1929 р. Т. М. Мовчанівський виїхав до с. Райки «для короткотермінової розвідки на городищі слов'янському». Дослідженнями ставилося на меті вивчити археологічні комплекси та стратиграфію нашарувань на пам'ятці, встановити датування городища. Одним із головних за-

вдань, поряд з уже перерахованими, було здобути матеріали, щоби «поновити інвентарем «слов'янські» вітрини музею», оскільки планувався впорядкування середньовічної експозиції археологічного відділу. Цими роботами дослідник планував розпочати цілеспрямовані щорічні дослідження городища (рис. 9, 1) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 9; спр. 2, арк. 49 (с. 97)].

У 1929 р. на городищі було розкопано три ділянки, загальною площею 370 м²: ділянка I — розкоп у південно-східній частині городища, площею 180 м² (20 квадратів 3 × 3 м); ділянка II — траншея в першому від площадки рові, у північній частині городища, закладена вздовж напрямку рову (захід-схід), розміром 10 × 1 м; ділянка III — траншея через все плато городища, орієнтована із заходу на схід, розмірами 56 × 3 м (18 квадратів 3 × 3 м), до якої в центральній частині з півдня й півночі прирізано два квадрати площею 9 м² (всього 180 м²) [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 9—16; спр. 2, арк. 49—52 (с. 97—103); ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 7—10 зв. (с. 9—16); спр. 309/5, с. 9—16; оп. 6, спр. 1, с. 9—16].

Роботи 1930 р. проведені 14 травня — 7 червня та 31 липня — 13 серпня. Усього розкопано п'ять ділянок, загальною площею 775 м². Основний розкоп (ділянка IV) розміщувався в східній частині площадки городища, між ділянками I та III 1929 р., займав площу 600 м² (6 квадратів 10 × 10 м). Ділянка V, закладена в північно-західній частині городища, мала форму у вигляді літери «Т» і складалася із двох частин: траншеї в рові, розміром 17 × 1,25 м, та розкопу на площадці в місті в'їзду, розміром 8 × 5 м. Загальна площа ділянки 61,25 м². У західному рові було розміщено ділянку VIII — невеликий розкоп, розміром 5 × 4 м. Ще дві розкопачні дільниці закладено на плато поза межами городища. Ділянка VI, розміром 6 × 5 м, знаходилася безпосередньо за валом, на південний захід від городища, на лівому березі р. Рублянки, у місці виходів печини на поверхню. Розкоп, розміром 9 × 7 м, закладено в 150—170 м на захід від валів городища, поблизу кургану (ділянка VII) [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 320—321 зв.; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/14; спр. 327/15; оп. 6, спр. 2; спр. 3; спр. 40].

Дослідження 1929—1930 рр. проведені коштом асигнувань із місцевого бюджету Бердичівським ОВК та дотацій від округової Наро-світи.

Розкопками була відкрита яскрава деталізована картина одномоментного раптового погрому й загибелі давньоруського міста: досліджені залишки системи житлово-фортифікаційних споруд городища (вали, рови, тараси, потерни), рештки горілих житлових та господарських комплексів. На площадці городища та під завалами виявлено велику кількість людських

Ч 76 (1448) Середя 3 жовтня 1928 року

Вивчаємо минуле нашого краю.

Як жили наші предки—слов'яни тисячу років тому назад.

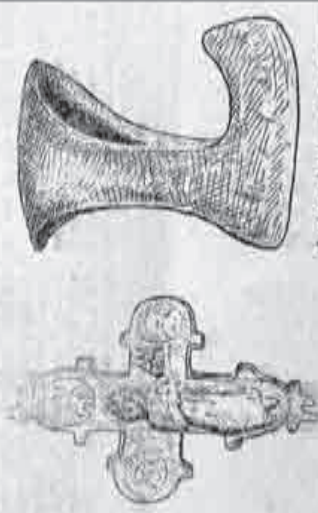
Навідай археологічних розкопок у с. Ягнятині (Ліворуч) та Білгороді (Праворуч) Бердичівського музею.

Складіть у попередньому числі «Рад. Школу» за 28 вересня ч. 4 статтю «Розкопки слов'янського поселення в с. Ягнятині».

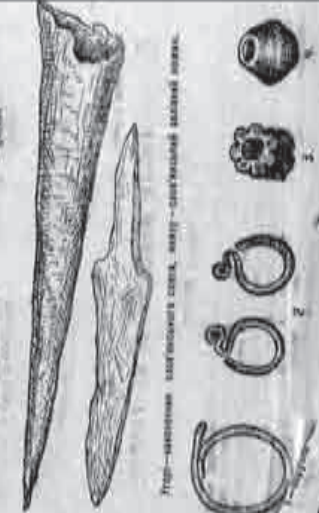
Після тут на землях реє в селі та в околицях від час розкопок розкопано 15 стародавніх поселень, що жили 1000—2000 років тому на місці теперішнього села Ягнятині, Гуралів, Раїв.

Розкопані стародавні поселення в Ягнятині та Білгороді.

Знахідки стародавніх посудин: «амфора» та «чашка».

Лінійні знахідки стародавніх металевих прикрас: кільця, браслети, підвіски.

Ч 78 (1450) Неділя 7 жовтня 1928 року Р А Д Я Н С Ь К

Вивчаємо минуле нашого краю

3. Розвідки трипільських поселень по р. Роставиці. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею.

Спочатку в розвідках були взяті тільки трипільські поселення, але згодом виявилось, що в околицях цих поселень були ще й інші стародавні поселення, що належали до різних культурних груп. Це були поселення Трипільської культури, а також поселення, що належали до інших культурних груп, зокрема до культури, яку називають «культурою Ягнятині».

1—фигурка-бляха, 2—глиняний стрижень.

Важливою знахідкою було знайдено велику керамічну посудину, яку назвали «амфора». Ця посудина мала велику кількість різноманітних знахідок, зокрема металеві прикраси, такі як кільця, браслети, підвіски, а також різноманітні предмети побуту.

Важливою знахідкою було знайдено велику керамічну посудину, яку назвали «чашка». Ця посудина мала велику кількість різноманітних знахідок, зокрема металеві прикраси, такі як кільця, браслети, підвіски, а також різноманітні предмети побуту.

Бронзові знахідки: кільця, браслети, підвіски.

Рис. 11. Публікації в газеті «Радянський шлях» про дослідження 1928 р. в Ягнятині (ліворуч) та Білгороді (праворуч) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 59]

та тваринних кістяків (рис. 9, 2), поряд із якими знайдено безліч різноманітних виробничих (сільськогосподарських та ремісничих) та побутових артефактів, предметів військового й релігійного призначення, решток одягу, прикрас, горілі запаси різноманітного збіжжя (пшениці, жита, проса, ячменя, льону, конопель), круп і муки тощо [Мовчанівський, 1935; Гончаров, 1950].

Ми не будемо детально розглядати результати робіт на Райковецькому городищі, лише зазначимо, що значення досліджень цієї пам'ятки [Томашевський, 1999; Томашевський та ін., 2007], організація робіт експедиції, застосовані під час вивчення городища елементи комплексної методики розкопок та фіксації даних, власне історія польового дослідження пам'ятки та спосіб і міра введення результатів до наукового обігу, персональний склад експедиції, долі дослідників і документації розкопок, архівних та фондowych матеріалів і колекцій потребують спеціальних розвідок та окремих публікацій.

У 1931 р. дослідження Райковецького городища за пропозицією Т. М. Мовчанівського планувалося приурочити до ювілейних свят із нагоди 10-ї річниці Всеукраїнської академії наук, щоби дослідження змогли відвідати провідні закордонні та вітчизняні вчені. Питання організації, проведення, персонального складу, забезпечення експедиції розглядалися на засіданнях Президії та Ювілейної комісії ВУАН, Українського комітету охорони пам'яток культури (далі — УКОПК), Сектору науки НКО УСРР, Київської інспектури охорони пам'яток культури, ВУАКу, Бердичівського партійного комітету та Бердичівського ОВК, Бердичівських філій Держторгу та Укрснабу Наркомату постачання УСРР та ін. До складу експедиції планувалося залучити найкращих фахівців-археологів з України та запросити науковців із Москви й Ленінграду. Були проведені значні підготовчі роботи, визначене фінансування в розмірі 6,5 тис. крб. Але вже в червні 1931 р. Сектор науково-дослідчих установ НКО УСРР вирішив відкласти дослідження Райковецького городища на слідуючий рік, а в поточному році рекомендував провести лише розвідувальні роботи на пам'ятці, упорядкувати здобуті матеріали та розробити детальні наукові й фінансові плани щодо проведення експедиції в 1932 р. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, арк. 5, 12, 295, 296; спр. 15, арк. 180, 183, 186—186 зв., 196—198, 213, 289, 330—336, 367, 369; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, арк. 50, 98; спр. 1482, арк. 52, 55—56, 61—63, 67, 70—73, 75—84; спр. 1504, арк. 38, 40, 41, 44; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, арк. 13—19, 23—32; Латуха, 2013, с. 217].

Дослідження на городищі були продовжені в 1932—1933 рр. Державною археологічною експедицією НКО УСРР, а в 1934—1935 рр. — експедицією Інституту історії матеріальної куль-

тури ВУАН [Мовчанівський, 1935; Гончаров, 1950].

Дослідження 1931 року. Вважалося, що з 1929 р., після того як розпочалися масштабні дослідження на Райковецькому городищі, Т. М. Мовчанівський і, відповідно, Бердичівський музей-заповідник, не проводили інших археологічних досліджень в окрузі. Польові роботи, камеральна обробка здобутих у Райках численних археологічних матеріалів, облаштування музейної експозиції, організація виставок, займали весь час дослідника. Окрім того, Т. М. Мовчанівський, починаючи з 1929 р. систематично бере участь у дослідженнях Ольвії, а в 1931—32 рр. працює в складі Бозької археологічної експедиції (експедиція БоГЕСУ), часто використовуючи для цього власну відпустку. Таке навантаження нібито не залишало часу для інших розвідок.

Щоправда, планом роботи історико-археологічного відділу музею на 1931 р., окрім проведення археологічних досліджень у Райках, передбачалося здійснення розвідок Білилівського глиняного кар'єру, в якому були виявлені палеонтологічні знахідки, поселень трипільської та білогрудівської культур у межах округи, поселень «римської доби» поблизу с. Татарське Селище, городища в с. Деревичі, пам'яток давньоруського часу в околицях мм. Білилівка, Буки та Паволоч та огляд стану археологічних заповідників у сс. Ягнятин та Карабчиїв [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 15]. Але, серед відомих опублікованих і архівних матеріалів не було документів, що б підтверджували проведення запланованих досліджень.

Проте нам, під час опрацювання документів музею-заповідника в архівному відділі міської ради Бердичева, вдалося знайти три раніше невідомі короткі звіти про розвідувальні роботи здійснені Т. М. Мовчанівським та співробітниками музею в 1931 р. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 368—378]. Оскільки того року дослідження на Райковецькому городищі не проводились, Т. М. Мовчанівський вирішив повернутися до розвідок на теренах Бердичівської округи.

Навесні та влітку 1931 р. Т. М. Мовчанівським були проведені роботи на городищі поблизу с. Деревичі (нині Великі Деревичі) та оглянуте городище літописного Колодяжина на Любарщині, здійснена розвідка обох берегів р. Гуйви в околицях с. Татарське Селище, проведені розвідки на місці знахідки матеріалів трипільської культури в с. Бистрик на Бердичівщині. Роботи проводилися за відкритим листом Уп(к)рнауки № 455.

17—18 квітня Т. М. Мовчанівський та лаборант-фотограф музею, у майбутньому відомим археолог, Д. Т. Березовець, провели **дослідження на городищі біля с. Деревичі**, яке дослідник вважав залишками літописного болохівського міста Деревич, зруйнованого під

час каральної експедиції Данила Романовича у 1241 р.¹ [Там само, арк. 368—369, 372; ПСРЛ, т. 2, стб. 791—792].

Городище, розташовувалося на західній околиці села й оглядалося Т. М. Мовчанівським у 1929 р. Площадка городища займала близько 1 га й була укріплена системою подвійних (а в північно-східній напільній частині, у місті в'їзду до городища, — потрійних) ліній валів та ровів. На пам'ятці на момент дослідження розміщувалася садиба Є. Демченка (хата та льох). Більша частина площі використовувалася під посіви, на ній було зафіксовано кілька ям «новітнього походження». У східній частині майданчика знаходилася яма, розміром до 8—10 м у діаметрі і глибиною до 3 м². На північ від укріплень розміщувалася інша садиба, що частково пошкодила вали й рови городища [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 368—369].

Т. М. Мовчанівський припускав, що характерна для давньоруського періоду кільцева система валів і ровів городища у XVI—XVII ст. була реконструйована й переобладнана з урахуванням появи вогнепальної зброї, і саме тоді укріплення набули підквадратно-лінійної в плані форми. Підставою для таких висновків стали зафіксовані у валах із північної сторони рештки симетрично розташованих ям, котрі дослідник вважав залишками облаштованих «гнізд» для гармат. Були здійснені заміри укріплень у північно-східній частині городища. Відстань між найвищою й найнижчою точками внутрішніх валу та рову становила 17,5 м, а зовнішніх напільних — 9,5 м [Там само, арк. 369—370].

На городищі було проведено такі роботи: зачищена стінка середнього валу городища в північно-східній частині, у місці, де селянами було збільшено ширину в'їзду; закладено розвідкову траншею, розміром 30 × 2 м, у першому (внутрішньому) рові, на північний схід від в'їзду в городище; поставлено шурф на східному краї великої ями в південно-східній частині майданчика городища.

Зачисткою валу встановлено таку стратиграфію: верхній чорноземний шар, що в центральній частині валу досягав 0,78 м завтовшки; нижче залягав прошарок рудої глини, котрий сягав товщини до 0,26—0,3 м у південній час-

тині розрізу і зникав із північного краю валу; під ним йшов глинисто-чорноземний шар із домішками попелу потужністю 0,76 м; ще нижче зафіксований непорушений материковий глинистий шар, який було прокопано на глибину 0,65 м. На межі першого та другого прошарків зафіксовано вкраплення вугілля. Такі ж вугільні рештки містилися й на глибині 1 м від вершини.

Прошарок рудої глини та материковий шар не містили знахідок. У верхньому гумусованому шарі переважали речі давньоруського («слов'янського») часу, зокрема уламки посуду, залізний ніж, уламок скляного браслету. Знахідки трипільської культури, а саме: фрагменти кераміки, уламок посудина з вушком, фрагмент кам'яної просвердленої сокирки, кремінні «скалки», скупчення печини та кісток тварин, концентрувалися переважно в третьому шарі, на глибині 1,75—2 м, але окремі знахідки були зафіксовані й у верхньому чорноземному шарі [Там само, арк. 370—371].

У верхньому шарі рову, що складався із наносного чорнозему потужністю до 0,25—0,3 м були знайдені уламки цегли та кераміки новітнього часу. Нижче, до глибини 0,9 м, заповнення рову складалося із темного ґрунту зі знахідками фрагментів кераміки та скляних виробів, полив'яних кахель, пласкої цегли, вугілля та кісток тварин. Далі, до материка, що був простежений на глибині 1,35—1,4 м, у рудому ґрунті виявлені уламки кераміки XII—XIII ст., у тому числі й орнаментовані, фрагмент жорна та кістки свині [Там само, арк. 371—372].

В однорідному гумусованому заповненні шурфу, закладеному в південно-східній частині майданчика городища, були знайдені фрагменти кераміки XII—XIII ст., уламки скляних браслетів, жорнового каміння, дрібні уламки тваринних кісток, шкарлупа яєць, фрагменти вугілля та печини. На глибині 1,1 м виявлені рештки зруйнованого печища. У північній частині шурфу материк зафіксовано на глибині 1,25 м, а в південній — на глибині 2,34 м. Можливо, що шурфом було виявлено частину заглибленого об'єкта давньоруського часу [Там само, арк. 372].

У 0,5 км на північний захід від городища на момент дослідження було зафіксовано 2 кургани невеликого розміру. За розповідями місцевих жителів курганів у цьому місці було значно більше. Навколо городища, особливо на північ та захід від нього, під час оранки селяни часто знаходили людські кістки та черепи, натрапляли на ями і знаходили окремі речі давньоруського часу, зокрема енкалпіони. Один із них, «з черню», було подаровано музею.

Т. М. Мовчанівський оцінив городище як найкраще збережену пам'ятку доби раннього феодалізму в Україні й охарактеризував його як «дуже коштовний науковий об'єкт для досліджень». Водночас він зазначив, що пам'ятці

1. У звіті Т. М. Мовчанівський наводить легенду про походження назви села: «...князі після захоплення городища “видерли вічі” повсталою населенню. Від цього й село почало зватися “Деревічи”», — яку він вважав відгомонам карально-го походу («княжої помсти») Данила Романовича на болохівців [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 370].

2. П. О. Раппопорт, що проводив дослідження городища в 1953 р., теж зафіксував цю яму і вважав її залишками давнього колодязя [Раппопорт, 1955, с. 54, рис. 16, 1].

загрожує небезпека з боку господарчої діяльності місцевих мешканців і вважав, що городище варто оголосити заповідником та взяти під спеціальну охорону [Там само, арк. 372—373].

7 червня до музею робітниками цегельні **с. Бистрик (Бердичівського р-ну)** передані цілий глечик із вушками (розміри: висота — 14 см, діаметр плечика — 17 см, горловини — 8 см, денця — 7 см) та покришкою із добре відмученої глини поганого випалу та дві шліфованих клинуватих сокирки з сірого кременю. Речі були виявлені землекопами на території колгоспної цегельні, у 30—40 м на північний схід від греблі і млина, на правому березі р. Гнилопять. Речі виявлені під час «зрізування горба», на глибині біля 1 м. Того ж дня місце знахідки було оглянуте Т. М. Мовчанівським та В. К. Гончаровим. Протягом 7—10 червня організовано нагляд за земляними роботами. На площі пам'ятки, що вже була пошкоджена видобутком глини, у різних місцях на глибині бл. 0,65 м зафіксовані залишки непорушеного культурного шару, насиченого фрагментами кераміки (за визначенням дослідника двох типів — «раецько-войцехівського» та «верхне-божського») трипільської культури, уламками печини та кісток. У процесі робіт вдалося розчистити залишки печиська неподалік від місця знахідки глечика та сокир [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 1—1 зв.; спр. 16, арк. 377—378].

12—14 червня за викликом кореспондента музею М. І. Томашевського, жителя **с. Таттарське Селище**, Т. М. Мовчанівський, Д. Т. Березовець та В. В. Височанський (на той час директор музею) провели розвідку обох берегів р. Гуйви в околицях села.

На лівому березі р. Гуйви, на відстані до 2 км на південь від села, на пологих схилах і частково висотах плато, на поверхні ґрунту чітко вичитувалися округлі, до 10 м у діаметрі, плями попелясто-білого кольору. На місці деяких плям попелясті шари залягали до 1,5 м у глибину. Плями були насичені фрагментами кераміки доброго випалу попелястого, червоного та брунастого кольору, датованих дослідником добою «римських впливів». Орім кераміки було знайдено кістяну загострену з обох боків проколку, глиняне пряслице та цілий горщик, а місцеві селяни передали співробітникам музею кілька скляних і бурштинових намистин, пряслиць та срібних монет римського часу (Антоніна Августа та Фаустини).

У 500 м на північний схід від села зафіксовано 2 кургани, 2,5 та 1,5 м висотою. Третій курган, висотою до 0,75 м, виявлено на садибі мешканця села М. Альби. Від курганів було проведено розвідку до ур. Криничка та Спарцет, — на всій обмеженій території траплялися матеріали римського часу. В ур. Спарцет було знайдено фрагмент залізної остроги, кований цвях та виріб із заліза. Навпроти цього

урочища, на високому лівому березі р. Гуйви, у великій кількості знайдені скупчення печини з відбитками (можливо — залишки «площадок» трипільської культури).

Т. М. Мовчанівський припускав, що в центрі села, на півострові утвореному підковоподібним вигином русла Гуйви, зайнятому садибами громадян Дуків, могло бути укріплення. На одній із садиб (селянина М. Дуки), на місці скупчення печини, було закладено розкоп площею 30 м². На глибині 16—18 см знайдені рештки майже повністю зруйнованого оранкою печища. На гл. 20—25 см у різних місцях розкопу зафіксовано залишки не пошкодженого культурного шару товщиною до 4 см, у якому знаходилися вцілілі клапті обпаленого глинясто-чорноземного ґрунту (залишки долівки?), розмірами до 50 см і товщиною до 2 см. Також у цьому шарі виявлено кераміку «доби римських впливів», у тому числі й прикрашену лінійно-геометричним орнаментом [Там само, арк. 374—376].

20 серпня 1931 р. Т. М. Мовчанівський відвідав с. Колодяжне й оглянув **городище літописного Колодяжина**. Дослідник зазначає, що стан збереженості укріплень городища незадовільний: вали й рови добре збереглися лише в східній частині, багато ділянок деформовано, скопано й засипано. Цікаво, що Т. М. Мовчанівський веде мову про систему потрійних ліній валів та ровів, тоді як В. К. Гончаров та Р. О. Юра, що досліджували городище в 1948—1953 рр. зафіксували лише дві підковоподібні лінії валів та ровів [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 373; порів., напр.: Юра, 1962, с. 60, рис. 3, 5]. На садибах поблизу городища дослідником було зібрано численні керамічні матеріали XII—XIII ст.

Голова сільської ради передав до музею фрагменти трьох зубів, бивня та лопатки мамонта. Знахідки були виявлені в оголенні (урвищі) дороги в центрі села (ур. Провалля). Т. М. Мовчанівський провів огляд місця знахідки й додатково відшукав дрібні уламки кісток у лесовому шарі на глибині 3—4,5 м [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 48; спр. 16, арк. 373].

З чернетки листа до ВАУКу відомо, що планом музею на 1932 р. передбачалося проведення рекогносцировки на території «**Бердичівського кута**» — в басейні рр. Роставиці, Росі та Ірпеня [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.].

У лютому 1933 р. Т. М. Мовчанівський переїздить до Києва й із квітня місяця починає працювати в СІМК/ПМК ВУАН [Архів Президії, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55, арк. 26]. В 1933—35 рр. продовжуються роботи на Райковецькому городищі. Дослідник часто приїздить на Бердичівщину, зокрема для опрацювання матеріалів експозиції музею. Але можна стверджувати, що з від'їздом вченого польові дослід-

ження на тренах Бердичівської округи припиняються й відновлюються лише у 1945 р.

Підсумовуючи огляд польової діяльності Бердичівського музею-заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського зазначимо, що за нашими підрахунками впродовж 1926—1932 рр. всього на теренах округи було досліджено / оглянуто орієнтовно 80 окремих археологічних пам'яток¹ в 42 населених пунктах округи (всі дані представлені в додатку та рис. 3). Звісно, що ця вибірка не повна, що визначається станом джерел і наявної документації.

Значна кількість відкритих Т. М. Мовчанівським пам'яток були повторно досліджені в другій половині ХХ ст., під час розвідкових та стаціонарних робіт В. К. Гончарова, Р. І. Виезжева, Є. В. Махно, Р. О. Юри, П. О. Раппопорта, І. С. Винокура, В. О. Місяця, М. М. Шмаглія, П. І. Хавлюка, В. А. Круца, Л. І. Кучугури, М. П. Кучери, О. О. Тарабукіна, місцевих краєзнавців Г. Г. Богуна та С. О. Липко та інших. Деякі з цих пам'яток ввійшли до наукових праць, каталогів, археологічних карт, пам'яткоохоронних реєстрів Житомирської та Вінницької областей. Додатково зазначимо, що з цілої низки причин є певні проблеми, пов'язані з ідентифікацією та ототожненням пам'яток виявлених у 1926—1932 рр., з пам'ятками дослідженими в другій половині ХХ ст. Поряд із тим, досить багато пам'яток виявлених Т. М. Мовчанівським, додатково не обстежувалися й залишилися не введеними до наукового обігу.

Охорона археологічної спадщини. 16 червня 1926 р. спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР затверджено «Положення про пам'ятники культури й природи», яким було кодифіковано попередні нормативно-правові акти у сфері охорони культурної спадщини на території радянської України. Цим положенням визначалися правові засади для створення системи органів охорони, регулювався порядок реєстрації, обліку та охорони об'єктів, що мали наукове, історичне й мистецьке значення. Пам'ятки, згідно з постановою перебували у віданні НКО УСРР та його місцевих органів, поділялися за категоріями на пам'ятки республіканського і місцевого значення, а особливо

1. Загальну кількість пам'яток підрахувати важко, оскільки з наявних документів не завжди зрозуміло точне місце розташування, розміри чи тип пам'яток. Наприклад, неясно чи вважати поселення трипільської культури та «римської доби» біля с. Бистрик Бердичівського р-ну (№ 8 у додатку 1) однією багатошаровою чи двома різними пам'ятками. Теж саме стосується й поселень «римського часу» поблизу сс. Юрівка, Обухівка, Татарське Селище, що за описами Т. М. Мовчанівського тягнулися на декілька кілометрів вдовж річок та ярів: у даному випадку маємо справу з однією пам'яткою значних розмірів чи ареалом заселення, що включав декілька окремих пам'яток?

цінні з них, могли оголошуватися заповідними [Постанова, 1926].

Т. М. Мовчанівський, який досить добре орієнтувався у вимогах часу, доволі чітко слідував основним положенням цього документу у своїй діяльності на посаді директора заповідника. Протягом 1926 р. за ініціативи дослідника Бердичівським ОВК було видано обов'язкову постанову про реєстрацію та охорону пам'яток старовини та мистецтва округи. За допомоги членів новоутвореної Музейної ради (про що нижче) було розпочато збір інформації про «всі можливі... речі музейної вартості, що перебували чи перебувають в межах сучасної Бердичівщини (будівлі, етнографічно-історичні матеріали, галереї, книгозбірні та інші.» (й, безумовно, колекції археологічних артефактів) та вживалися заходи з їх охорони [НА ІА НАН України, ф. 20, спр 1, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 15 зв.].

Взагалі, у роботі Т. М. Мовчанівського у сфері охорони археологічних пам'яток можна виділити три основні напрями: створення реєстру археологічних пам'яток Бердичівської округи, оголошення найбільш вагомих із його точки зору археологічних комплексів заповідниками місцевого значення, боротьба з професійними скарбощукачами і просвітництво населення щодо охорони культурної спадщини.

Реєстр пам'яток. Облік пам'яток та збір матеріалів для створення археологічної карти округи — одне з головних завдань із задекларованих Т. М. Мовчанівським на другий рік своєї роботи на посаді директора музею [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 1; ф. 59, спр. 116/21а, арк. 1]. Зауважимо, що до розуміння важливості створення реєстру пам'яток та переорієнтації своєї праці в цьому напрямку дослідник приходить частково вимушено. Власне відсутність чи недостатність асигнувань на польові дослідження, які він вважав першочерговими, підштовхнули його звернутися до інших форм археологічної діяльності.

Нам не вдалося відшукати зразків особливих форм для реєстрації та опису археологічних пам'яток, бланків анкет для опитування на місцях (як чистих так і заповнених), окремих списків пам'яток тощо. Невідомо чи взагалі розроблялися дослідником спеціальні засоби для реєстрації інформації. Подібні програми на той час уже були розроблені та надруковані [див. напр.: Гамченко, 1925; Федоровський, 1923; 1927, с. 96—130] і Т. М. Мовчанівський, вірогідно, мав змогу з ними ознайомитися та адаптувати для своїх потреб. До того ж, примірник друкованої «Анкети для реєстрації та опису пам'яток археологічних» за авторством О. С. Федоровського знаходиться серед матеріалів музею-заповідника в архівному відділі міської ради Бердичева [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 85—87].

Збереглися лише короткі відомості про археологічні пам'ятки, знахідки, перекази та власні спостереження в щоденниках дослідника. Записи структуровані, наведені дата, населений пункт, коротка інформація про пам'ятку чи знахідку, інколи вказане джерело інформації. Характеристики пам'яток не чіткі, прив'язки загальні, а часто й взагалі відсутні, культурно-хронологічна приналежність непевна та не завжди наявна. Іноді не можна чітко зрозуміти чи власне сам дослідник відвідав пам'ятку, чи йому хтось про неї розповів. Записи подібні до описів пам'яток в «Археологічних картах», створених на рубежі XIX — XX ст. В. Б. Антоновичем, Ю. Й. Сіцінським, Д. І. Багалієм.

Інформація про пам'ятки надходила до Т. М. Мовчанівського через мережу кореспондентів (переважно членів Музейної ради, вчителів та зацікавлених громадян), завдяки опитуванню відвідувачів музею під час екскурсій, виїзних лекцій, бесідам із місцевими мешканцями під час інспекторських поїздок тощо.

Звітуючись про роботу за 1927 р. Т. М. Мовчанівський наводить перелік зареєстрованих ним «археологічних об'єктів» на території Бердичівщини, у якому пам'ятки згруповані за ознакою культурно-хронологічної належності. На нашу думку, спосіб вибрано невдало, оскільки, наприклад, багаточисельна пам'ятка Плисків-Чернявка згадується два рази. Усього в цьому списку фігурує 28 населених пунктів округи [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 94, 446; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 16, арк. 2, 20; ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1; спр. 116/21а, арк. 1].

За нашими підрахунками (за звітами та нотатками в щоденниках), Т. М. Мовчанівському вдалося на кінець 1927 р. зібрати інформацію про археологічні пам'ятки в 68 населених пунктах Бердичівщини.

У щоденниках наступних років записів з інформацією про пам'ятки стає менше. Вони нерегулярні й поступаються місцем нотаткам про поточну роботу в музеї, адміністративно-господарчі клопоти, бюджетні справи тощо. Так, у щоденнику 1928—1929 рр. містяться записи про знахідки: кістяної «*табакерки*» з різьбленим орнаментом, виявлену поряд із кістяком та посудом «*римського часу*» біля с. Вовчинці; скарбу польських монет XVII ст. кількістю 500 штук (поблизу с. Юрівка?, в ур. Кузменна?); монетно-речового скарбу (6 списів та монети імператора Траяна) біля с. В. Низгурці [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 15 зв., 28 зв., 49 зв. (с. 32, 58, 104)]. Перебуваючи під час розвідки 1929 р. у с. Вчорайше, зі слів працівника плідоспівки Л. П. Котюхи, Т. М. Мовчанівський отримав відомості про знахідки чавунних куль, шабель, кременевих замків до рушниць, людських кісток у садибі Я. Лаврінова в х. Барішівка поблизу с. Дубище в Чуднівському р-

ні. Від того ж інформатора отримав свідчення про «*лагерь гайдамаків*» біля с. Тютюнники та велику могилу на східній околиці с. Юрідіка (того ж району). Також дослідник записав до щоденника декілька переказів, про збагачення селян після знахідок різноманітних скарбів та «*лихо*», яке такі знахідки приносили шукачам [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 43—43 зв. (с. 85—86)].

Окрім того, активізуються польові дослідження, а з 1929 р. розпочинаються дослідження Райковецького городища, що дали новий цікавий і багатий матеріал. Таким чином, діяльність зі створення археологічної карти округи відійшла на другий план й, напевно, так і не була завершена. Щоправда, в плані роботи історико-археологічного відділу заповідника на 1931 р. передбачалось скласти орієнтовну археологічну мапу Бердичівщини [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 15].

Нами зроблена спроба врахувати з усіх записників, звітів, друкованих праць інформацію про археологічні пам'ятки і знахідки на теренах округи, зафіксовані Т. М. Мовчанівським. Ці дані представлені в єдиному реєстрі поряд із пам'ятками дослідженими польовими експедиціями музею (додаток, рис. 3).

Створення археологічних заповідників та охорона пам'яток. На початку 1927 р. Т. М. Мовчанівський отримав повідомлення, що в с. Яроповичі Андрушівського р-ну руйнується городище, а в голови сільради зберігається мармурова плита з написом (можливо, що дослідник особисто відвідав пам'ятку). У квітні у зверненні до Президії Бердичівського ОВК музей-заповідник закликає заборонити використовувати територію на якій розташоване городище в с. Яроповичі, всього 900 кв. сажень, для сільськогосподарської діяльності. Не дивлячись на те, що площа пам'ятки не ввійшла до земель відведених для загального користування, деякі селяни самовільно використовували територію городища під посіви, водночас розорюючи оборонні споруди городища. У відповідь на клопотання Андрушівський РВК повідомив, що згідно з відношенням сільради укріплення городища «...знаходиться в такому ж стані як були, й селянами не руйнується» [АВМР Бердичів, ф. Р-158, оп. 1, спр. 889, арк. 5, 17; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 20 зв.]. Справа зі спробою охорони городища ймовірно нічим не закінчилась, принаймні більше ця пам'ятка не фігурує в доступних нам документах.

У звіті за 1927 р. Т. М. Мовчанівський зазначив «із виявлених об'єктів особливої уваги вимагають до себе славянські могильники в околицях с. Ягнятина, що катастрофічно зникають від розорювання та копання глини селянами / в половині минулого сторіччя могил нараховувалось багато сот, а в даний мент на поверхні помітно лише біля 40»

[НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, арк. 1]. У листопаді 1928 р. дослідником була підготовлена доповідна записка від округової інспектури Політосвіти та музею-заповідника до Президії Бердичівського ОВК, Уп(к)рнауки та Київської краєвої інспектури з охорони пам'яток НКО УСРР і ВУАКу з проханням оголосити городище (бл. 2 га) і курганний могильник (1,5 га) у с. Ягнятині та городище поблизу с. Карабчиїва (1 га) Ружинського р-ну Бердичівської округи, які руйнувалися господарською діяльністю і скарбошукачами, державними заповідниками місцевого значення. Т. М. Мовчанівський пов'язував ці пам'ятки з літописними «берендичами». Питання про вилучення земельних ділянок та їх охорону було погоджено із місцевою сільрадою. До доповідної долучалося коротке повідомлення, у якому були зібрані історичні й літописні згадки щодо цих пам'яток, обґрунтовувалося їх історичне значення, наводилися результати археологічного обстеження, оцінювалися стан збереженості й загрози [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 487—487 зв., 662; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 24—26 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 1, 3—5 зв].

У НКО УСРР та ВУАКу підтримали клопотання Бердичівського державного заповідника. У грудні 1928 р. НКО УСРР листом, за підписом наркома освіти Полоцького, повідомив Бердичівський ОВК, що бере на облік ці пам'ятки, просить взяти їх під охорону та оголосити пам'ятками місцевого значення [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 414; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 6, 8]. Того ж місяця Президія ОВК схвалила це рішення й доручила Наросвіті округи оформити порядок прийому пам'яток під охорону [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 5, арк. 26; Мовчанівський, 1928, № 105, с. 6; 1928, № 110, с. 4].

Дослідження 1929—1930 рр. на Райковецькому городищі показали неординарність цієї пам'ятки. Щоб зберегти городище від руйнації та розорювання, з метою забезпечити планове детальне вивчення та перетворити пам'ятку «в заповідний об'єкт дослідницької та екскурсійної роботи», Т. М. Мовчанівський готує клопотання до Бердичівського ОВК, НКО УСРР та ВУАКу, про вилучення площі городища з землекористування й оголошення пам'ятки заповідником [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 258; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк. 8]. Клопотання було підтримане дійсним членом УКОПКу, професором О. С. Федоровським [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, арк. 75—75 зв.].

7 березня 1931 р. НКО УСРР повідомив Бердичівський ОВК, що «за пам'ятку культури площу старого Райковецького городища в с. Райках розміром 1,5 гектара з охоронною смугою коло неї» і просить «...1) оголосити Райковецьке старе городище за археологічну

пам'ятку місцевого значення; 2) негайно вилучити її з площ господарського використання за чинним законодавством; 3) утворити постійний догляд від руйнації або псування...» [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, арк. 508; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк. 140; спр. 1504, арк. 37, 39]. Досить оперативно, рішенням Президії Бердичівської міської ради площа пам'ятки була вилучена із селянського користування й передана під охорону Бердичівського заповідника [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1504, арк. 67—68].

Окрім власне археологічних пам'яток, завдяки активності Т. М. Мовчанівського державним історико-культурним заповідником було оголошено комплекс будівель католицького монастиря «Босих Кармелітів» [Мовчанівський, 1931, с. 37, 42, 44; АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 113; Мовчанівський, 1931, с. 37, 42; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 23], а заповідниками місцевого значення — частину старого єврейського кладовища в м. Бердичів [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 257; Мовчанівський, 1929, № 86, с. 4] та будинок синагоги «кравців» у м. Погребище [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 205, арк. 2; Мовчанівський, 1928, № 105, с. 6]. Також планувалось взяти під охорону будинок маєтку Ганських-Ржевських у с. Верхівня, палац садиби Прушинських-Оржевських у с. Нова Чорторія, будинок XVII ст. в Бердичеві (по вул. Білопільській, 39) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, арк. 16 (с. 23); спр. 309/5, с. 23; Ярмошик, 1999, с. 138].

Справа скарбошукачів у с. Юрівка. 12 травня 1928 р. Т. М. Мовчанівський та член Музейної ради О. Шульц здійснили обстеження пошкоджених скарбошукачами пам'яток «римської доби» (черняхівської культури) на полях сс. Юрівка та Вовчинці в ур. Шабелянщина та Калент яр. Обстеження здійснено разом із головою сільради В. Тимощуком, у присутності завідувача юрівської трудшколи т. Бойко та райполітінспектора т. Свояка. Комісією було зафіксовано сім свіжих скарбошукацьких ям, якими були пошкоджені декілька житлових комплексів. На поверхні навколо ям зібрано значну кількість викинутих фрагментів кераміки, каміння, уламків жорен, печини, кісток тварин. Весь матеріал було зібрано учнями трудшколи та передано на зберігання до музею.

Під час короткого слідства, за показами місцевих мешканців І. Заліпівського та К. Тимощука, було встановлено, що руйнація пам'яток була здійснена «з метою шукання грошей» жителями сс. Юрівка та Листопадівка М. Вишнєвським та Ю. Патровським. Зі слів Т. М. Мовчанівського, с. Юрівка вважалося «штабом скарбошукачів».

На підставі Постанови РНК від 16.06.1926 р. («Про пам'ятники культури й природи») та

постанови НКО, НКВС та Наркомфіну УСРР від 30.01.1928 р. («Про скарби») складено акт пошкодження пам'ятки. Підозрюваних було озайомлено з пам'яткоохоронним законодавством, а справу передано на розгляд Президії Бердичівського ОВК згідно з статтями № 178 та 204 Кримінального кодексу УСРР, для притягнення порушників до відповідальності. Окрім того, із «всіх виявлених на селі скарбошукачів» було взято підписку про неприпустимість нищення пам'яток старовини та проінформовано селян про обов'язкову передачу випадкових знахідок до музею [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 316, 467; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 9—9 зв.; спр. 1д, арк. 15—15 зв., 16 зв. (с. 31—32, 34), ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 (с. 3)]. На жаль, нам не відомо чим закінчилася справа й чи були притягнуті порушники законодавства до кримінальної відповідальності.

Правдоподібно, що ця справа не була унікальною. Так, у серпні 1929 р. готуючись від'їжджати до Ольвії, Т. М. Мовчанівський доурачає члену Музейного комітету В. Дмитрієву, що заміщав дослідника на посаді директора під час відрадження, та лаборанту В. Куткіну виїхати до с. В. Низгурці з метою вивчення «справи скарбошукання» [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 627].

Загалом, пошук скарбів був досить поширеним явищем на той час, і в щоденниках дослідника доволі часто трапляються записи про факти несанкціонованих розкопок та легендарні місцеві перекази про багаті знахідки.

Часто до музею зверталися пересічні мешканці населених пунктів округи з пропозицією придбати знайдені речі (про що нижче) або за винагороду вказати точне місцезнаходження захованих скарбів. Так, 1926 р. до музею надійшло повідомлення про підземні ходи містечку Білилівці, у яких захована «сила золотих предметів». У якості винагороди за надану інформацію місцеві мешканці В. Якименко та Т. Якименко просили, щоб «держава хай би їм прислала 2 трактори, а також машини» [Ярмошик, 1999, с. 138].

Взагалі архітектурні пам'ятки чи не найбільше страждали від скарбошукання, оскільки були овіяні ореолом заможності колишніх власників. Наприклад, у щоденнику Т. М. Мовчанівського за 1927 р. зберігся запис щодо палацу Терещенків у с. Андрушівці (нині Погребищенського р-ну Вінницької обл.): «...інструктор ОВК повідомляє, що в селі Андрушівці у селян є впевненість, що гр. Тишкевич не вивіз нічого зі збірки своєї, але все замурував в стінах палацу» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 31].

Діяльність Т. М. Мовчанівського у сфері охорони пам'яток не залишилася непоміченою: 1931 р. його було обрано до складу УКОПК [Нестуля, 1991, с. 212].

Пам'яткоохоронна діяльність дослідника була тісно пов'язана з **популяризаторською і просвітницькою** роботою. З перших днів перебування на посаді директора Т. М. Мовчанівський почав залучати до діяльності музею широкі верстви громадськості. На початку 1926 р. при музеї було утворено Музейну раду в кількості 25 осіб. Рада мала дорадчі й допоміжні функції, до її складу увійшли представники партійних та громадських організацій округи, місцеві краєзнавці та приватні особи зацікавлені в розбудові музейної установи на Бердичівщині. Поряд із радою був утворений Музейний комітет у складі 7 осіб, до якого увійшли штатні співробітники музею та члени Музейної ради [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 11]. Наявна документація не дозволяє визначити чіткі повноваження й обов'язки членів обох інституцій, а також встановити відмінності у їхній діяльності. Відомо, що членство в комітеті було постійним, тоді як робота в раді була добровільною й не оплачувалась.

Члени Музейної ради допомагали музею в господарчих справах і пошуках фінансування, одноосібно й разом зі співробітниками музею робили виїзди на обстеження релігійних будівель та дворянських маєтків із метою вилучення речей музейного значення, проводили самостійні обслідування для пошуку експонатів та пам'яток, сприяли популяризації музейної роботи в окрузі. Передбачалося, що засідання ради повинно проходити раз на два тижні. Практикувалися відкриті й виїзні засідання Музейної ради, під час яких проводилися лекції перед представниками трудових колективів та селянства. Була створена редколегія для видання соціально-історичного нариса Бердичівщини [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 21; спр. 1722, арк. 15 зв.; НА ІА НАН України, ф. 20, арк. 2].

Велику увагу Т. М. Мовчанівський приділяв створенню **мережі музейних кореспондентів та краєзнавчих гуртків** в окрузі. Згідно з інструкцією «Про утворення мережі кореспондентів по охороні пам'яток культури і природи», затвердженій Президією Уп(к)рнауки 24 грудня 1926 р., звання кореспондента надавалося округовими комітетами за пропозицією краевого інспектора громадянам, що активно допомагали справі охорони пам'яток культури і природи. Праця кореспондента була добровільною й безоплатною (лише в окремих випадках преміювалася). Адміністративних обов'язків кореспондент не мав. Його робота полягала у вивченні та пошуку місцевостей і об'єктів, що підлягають охороні, в інформуванні краєвих інспекторів про стан пам'яток, популяризації справи охорони пам'яток серед населення шляхом проведення лекцій і доповідей, організації краєзнавчих гуртків [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 7].

Основний контингент музейних кореспондентів округи становили місцеві сільські вчи-

телі, які мали належний рівень підготовки. Роботу з ними Т. М. Мовчанівський вважав одним із пріоритетних завдань, очевидно з огляду на власний досвід вчителювання на Уманщині. Серед активних помічників музею нам відомі: вчитель с. Чернявка Д. І. Пипа, вчитель школи в м. Білилівка Лотоцький, завідувач юрівської трудшколи Бойко, голова сільради с. Юрівка В. Тимошук, мешканець с. Татарське Селище М. І. Томашевський (рис. 10).

На початок 1927 р. в регіоні були організовані Округове Краєзнавче товариство та Краєзнавче Бюро, засновані краєзнавчі районні гуртки в м. Погребище, Козятин та Любар. Такі осередки («Товариства допомоги музею») передбачалося утворити у всіх районних центрах округи, а найбільш дієві гуртки планувалося згодом перетворити на краєзнавчі об'єднання. Передбачалося створення товариств двох видів: дослідницькі гуртки загального типу, передбачені положенням Укрполітосвіти «Про соціальні музеї», та гуртки з охорони пам'яток старовини та мистецтва. На жаль, робота краєзнавчих товариств округи не документована.

Для забезпечення діяльності районних наукових осередків та музейних кореспондентів Т. М. Мовчанівським були підготовлені інструкції та програми щодо організації краєзнавчої роботи на окрузі. Такі методичні рекомендації були надруковані в бюлетенях Наросвіти округи та передані на місця. Планувалося також видання краєзнавчого збірника. Практикувалися виїзди до районів, наприклад до м. Погребища¹, з метою інструктажу, допомоги й налагодження праці гуртків [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 5, 6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18—19; спр. 1722, арк. 11—12 зв., 13, 15 зв., 16, 46, 47, 48, 48 зв.].

Передбачалося, що гуртківці активно залучатимуться до проведення краєзнавчих, етнографічних і геологічних досліджень. Наприклад, відомо про підготовку експедиції для краєзнавчого обстеження сіл Райки та Гришківці за участю учнів бердичівського педагогічного технікуму та округових курсів вчителів [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 112].

Окрім інформування музею, спостереження за станом пам'яток та популяризації наукової роботи на місцях, члени гуртків і окремі дослідники проводили збори підйомного матеріалу на пам'ятках та активно долучалися до експе-

диційних досліджень музею, про що вже згадувалося. У публікації І. І. Ярмошика наводяться дані, що Бердичівська округова інспектура Наросвіти навіть видавала дозволи на проведення самостійних археологічних робіт «сільським жителям» О. І. Мочульському та М. Онищуку, але нам знайти підтвердження цієї інформації не вдалося [Ярмошик, 1999, с. 138].

З метою популяризації діяльності музею, наукової роботи та охорони пам'яток Т. М. Мовчанівський влаштовував *виступи, лекції та доповіді* для представників державних установ і організацій, громадських товариств, працівників підприємств м. Бердичева, військових частин, учительства, учнів та студентів, релігійних громад, сільських жителів округи. Для лекційних виступів дослідник використовував будь-яку нагоду: політичні й освітні заходи, різноманітні з'їзди, пленуми, конференції, урочистості, власні інспекторські поїздки, археологічні дослідження, екскурсії в музеї тощо [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 5; спр. 1а, арк. 2 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 17; ф. 63, спр. 212, арк. 8; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18—19, 21; спр. 1722, арк. 12, 46—47, 48—48 зв.].

Тематика лекцій була досить різноманітною. Що стосується археології, то переважно це були виступи з інформацією про проведені дослідження, бесіди на теми охорони пам'яток та обліку і зборів експонатів для музею. Наприклад, 1927 р. під час інспекторської поїздки до с. Ягнятин, Т. М. Мовчанівський провів «невеликий летючий мітинг в справі охорони пам'яток», — у результаті сільська рада заборонила брати глину на місці кладовища козацького часу [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 16 зв.]. Під час розвідки до с. Татарське Селище в 1931 р., вечорами, у хаті-читальні та на сході селян дослідником проведено бесіди на тему охорони пам'яток матеріальної культури [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, арк. 376]. Показовою є колосальна лекційна кампанія, яку Т. М. Мовчанівський разом із членами Музейного комітету організував під час досліджень на єврейському кладовищі в м. Бердичеві, про що вже згадували вище.

Великої ваги Т. М. Мовчанівський надавав висвітленню діяльності музею-заповідника на шпальтах *періодичних видань Бердичівщини*: газетах «Радянський шлях» та «Дівох» («Тиждень»), тижневику «Дер арбетер» («Робітник»). Протягом 1926—1929 рр. дослідником було підготовлено й опубліковано серію популярних статей та заміток, присвячених поширенню знань про археологію та археологічне минуле України, історії Бердичівщини, історії кляштору «Босих Кармелітів», розвитку заповідника, відкриттю нових виставок та експозицій, новим надходженням до музейних колекцій та бібліотеки заповідника тощо. Особливо відзначимо тематичні публікації ре-

1. Погребищенське краєзнавче товариство організоване наприкінці березня 1927 р. На час створення поділялось на три секції (природнича, історико-етнографічна, соціально-економічна) й нараховувало 75 членів. Товариство ставило за мету вивчення Погребищенського р-ну. Планувалося відкрити невеличку музейну експозицію та бібліотеку [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 126, арк. 35—36].

зультатів польових досліджень археологічних експедицій музею на теренах округи (рис. 11), повідомлення про створення археологічних заповідників та охорону археологічних пам'яток Бердичівщини [Мовчанівський, 1926, № 96, 100; 1927, № 71; 1928, № 71, 75, 76, 78, 105, 110; 1929, № 86]. Т. М. Мовчанівський не обмежувався археологічною чи музейною тематикою. Відомі публікації й на актуальні для того часу теми, наприклад, щодо революційної боротьби та встановлення радянської влади на Бердичівщині¹, замітки антирелігійної спрямованості. З 1930 р. у газетах здебільшого з'являються публікації результатів досліджень Райковецького городища [Мовчанівський, 1931, № 58, 64; 72; 1932, № 109, 122]. Статті про археологічні дослідження музею-заповідника вміщувались і в загальноукраїнських періодичних виданнях Києва та Харкова [див. напр.: Стародавній оселі, 1927; Мовчанівський, 1932, № 19].

Експозиційна, фондова та екскурсійна робота. Археологічний та нумізматичний відділи (останній — з невеличкою філателічною колекцією) були в структурі Бердичівського соціально-історичного музею від моменту його заснування [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 113; спр. 1722, арк. 12 зв.]. Впродовж 1926—1927 рр. йшла постійна робота з облаштування й устаткування вітринами експозиції та інвентаризації колекцій, були підготовані матеріали до складання покажчика за відділами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 20; спр. 1722, арк. 46—47]. У 1926 р. всі експонати музею містились у невеличкій кімнаті, а вже на кінець 1927 р. музей розгорнув експозицію, більша частина якої складалася з археологічних матеріалів, у залах цілого корпусу [НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 212, арк. 9].

У грудні 1928 р. відділ археології, як слідує з акту перевірки музею, нараховував 719 каталогізованих номерів (під одним номером могло бути інвентаризовано декілька експонатів, чи навіть збірок, що могли об'єднувати й кілька сотень однотипних артефактів) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 93].

На 1930 р. соціально-історичний музей займав 25 приміщень заповідника: 18 кімнат було відведено під експозицію, 4 кімнати займали лабораторії й робочі приміщення, фонди розташовувались у 3 кімнатах. Відділ археології нараховував 2600 опрацьованих експонатів та значну кількість невпорядкованих матеріалів і був найбільшим відділом заповідника за цим показником. В експозиції були репрезентовані матеріали й артефакти археологічних культур

і періодів, що мали поширення на теренах Бердичівської округи: епохи каменю, трипільської й білогрудівської культур, скіфського часу, доби «римських впливів», слов'яно-руського періоду. У відділі були також представлені невеликі колекції палеонтологічних зразків та матеріалів античності [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 9, арк. 414; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 21, 22; Скавронський, 2016, с. 12; Новини, 1930, с. 4].

У грудні 1930 р. археологічний відділ було об'єднано з історичним, а нумізматичний — розформовано (матеріали розподілені між відділами) [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, арк. 85]. Протягом 1931—1932 рр. експозицію музею знову було переформатовано відповідно до марксистської теорії соціально-економічних формацій. Створені відділи первісної й рабовласницької формацій, феодалізму та нового часу [Там само, спр. 17, арк. 48]. Археологічні колекції були розподілені за відділами відповідно до періодизації й тематики.

Шкода, але нам не вдалося відшукати описи експозиційних приміщень, тематично-експозиційні плани, схеми розміщення вітрин чи експонатів, фото експозиції археологічного відділу тощо. Щоправда, у звіті 1932 р. є короткий перелік археологічних колекцій, що увійшли до експозицій новостворених відділів [Там само, арк. 47—51]. Також уціліло кілька світлин із зображеннями планшетів та вітрин відділу феодалізму з матеріалами Райковецького городища (рис. 12; 13, 1—4). Мізерна інформація й щодо організованих музеєм виставок. Відомо, що до 1931 р. було проведено п'ять загальноокругових виставок [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 1, арк. 20]. Нам також майже нічого не відомо про систему обліку археологічних фондів музею, хоча в щоденниках дослідника досить поширені записи про працю з впорядкування й систематизації археологічних збірок.

Поповнення археологічних колекцій музею здійснювалося в декілька способів: внаслідок експропріації панських і релігійних збірок старожитностей, у результаті археологічних досліджень експедицій музею, через широку співпрацю з місцевим населенням та завдяки обміну колекціями з іншими музейними й науковими установами України.

Вилучення «речей музейної вартості» з колишніх панських маєтків і садиб, майна релігійних громад, державних і громадських установ та організацій для комплектування музейного зібрання та колекцій археологічного відділу було характерним для початкового етапу становлення музею. Експропріацію здійснювали особливі райони й округова комісія, до складу яких входили співробітники музею та члени Музейної ради. Для забезпечення роботи комісії музеєм навіть були підготовлені спеціальні інструкції [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 3, 5, 6 ЦДАВО України,

1. Серія заміток «Як Бердичівщина йшла до влади рад. З революційного минулого округи (за матеріалами Бердичівського окружного музею)» вміщені в номерах газети «Радянський шлях» за жовтень-листопад 1928 р.

Рис. 12. Стенд експозиції відділу феодалізму з матеріалами та фото досліджень Райковецького городища [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негатив № 5782]

ф. 166, оп. 6, спр. 1697, арк. 18, 19, 20; спр. 1722, арк. 12—12 зв.].

Безсумнівно, що найбільш вагому частку археологічних колекцій здобуто в результаті польових археологічних досліджень музею. Т. М. Мовчанівський неодноразово наголошує, що одним із основних завдань експедиційних робіт, є поповнення збірки археологічного відділу музею. Тут згадаємо, що польові матеріали досить швидко знаходили місце в експозиції музею. Майже відразу після закінчення робіт дослідник приступав до науково-технічного опрацювання артефактів, виготовлення експозиційних планшетів і таблиць (рис. 13, 2—4): варто лише порівняти записи в щоденниках і звітах із термінами завершення польових досліджень [напр.: НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 22 зв., 23 (с. 46, 47); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 47].

Популяризаторська й організаторська діяльність Т. М. Мовчанівського, його зусилля з ор-

ганізації системи кореспондентів та краєзнавчих гуртків, активна «рекламна кампанія» в пресі, теж давали результат — до музею почали надходити археологічні матеріали від приватних осіб [НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 212, арк. 8]. На жаль, нам не вдалося ознайомитися з інвентарними книгами заповідника чи книгами надходжень того часу¹, збереглися лише короткі нотатки, іноді із замальовками переданих артефактів (рис. 14, 3—4), у щоденниках дослідника. Наприклад, тільки протягом 1927 р. до музею надійшли речі з таких населених пунктів округи: Білашки (кремінний серп, розміром 11 × 5 см), Лозня («кременева пилючка»), Райки (уламок кремінного долота), Швайківка (свердлена сокирка з пісковіку), Спичинці (подібна шліфувана сокирка), Вітовці (уламок кам'яної сокирки та кремінної пластинки «точила»), Попівка (кістяна проколка-веретено (рис. 14, 4), довжиною 14 см, зі слідами від намотування ниток), Скragлівка (фрагмент тонкостінного орнаментованого глека (рис. 14, 4) XVII ст.), Бистрик (маленька поржавіла гармата, знайдена в ставку під городищем). Матеріали черняхівської культури надійшли з Жидівців (фрагменти посуду), Довжка, Обухівки (глиняні грузики та монети), Чернорудки (кістяний гребінець та фрагменти посуду), Чернявки (фрагменти кераміки), Татарське Селище (мініатюрна посудинка², глиняні пряслиця (рис. 14, 3) та монети) [НА ІА НАН

України, ф. 20, спр. 1а, арк. 2—3, 9 зв. — 10, 13—14, 32, 35—35 зв.].

Частина з цих речей було доставлено до музею членами Музейної ради, що цілеспрямовано займалися пошуком експонатів (в щоденнику згадано їхні прізвища: О. І. Мочульський, М. Й. Зберинівський, С. Семко, О. Шульц). Цікаво, що особи, які передали експонати до збірок музею, як називав їх Т. М. Мовчанівсь-

1. Нині зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Передані після ліквідації музею в м. Бердичеві у 1954 р. разом з експонатами [Скавронський, 2016, с. 13].

2. Посудинка була знайдена під час оранки. До музею її приніс мешканець села Томашевський. Т. М. Мовчанівський записав у щоденнику: «Дід потім тримав там перець (треба надіслати чогось на перець)» [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 1а, арк. 35 зв.]. Такий прояв уваги й турботи характеризує людські якості дослідника.

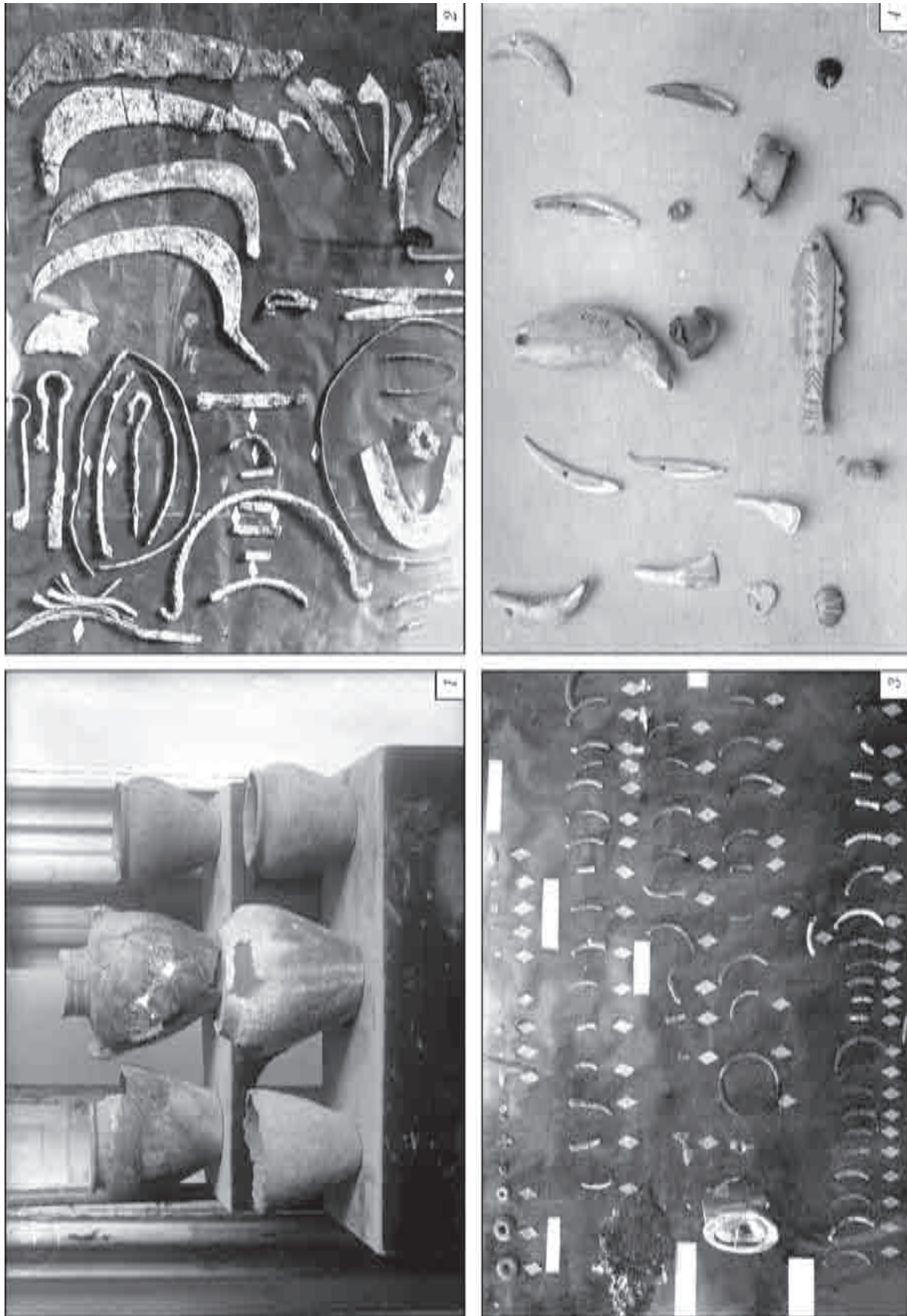

Рис. 13. Вітрини та планшети з матеріалами Райковецького городища: 1 — посуд; 2 — планшет із господарчим реманентом; 3 — планшет із фрагментами скляних браслетів, пряслиць та дрібних прикрас; 4 — вироби з кістки [НА ІА НАН України, фонд негативів № 5765, 5771; НА ІА НАН України, ф. 59, ол. 6, спр. 43]

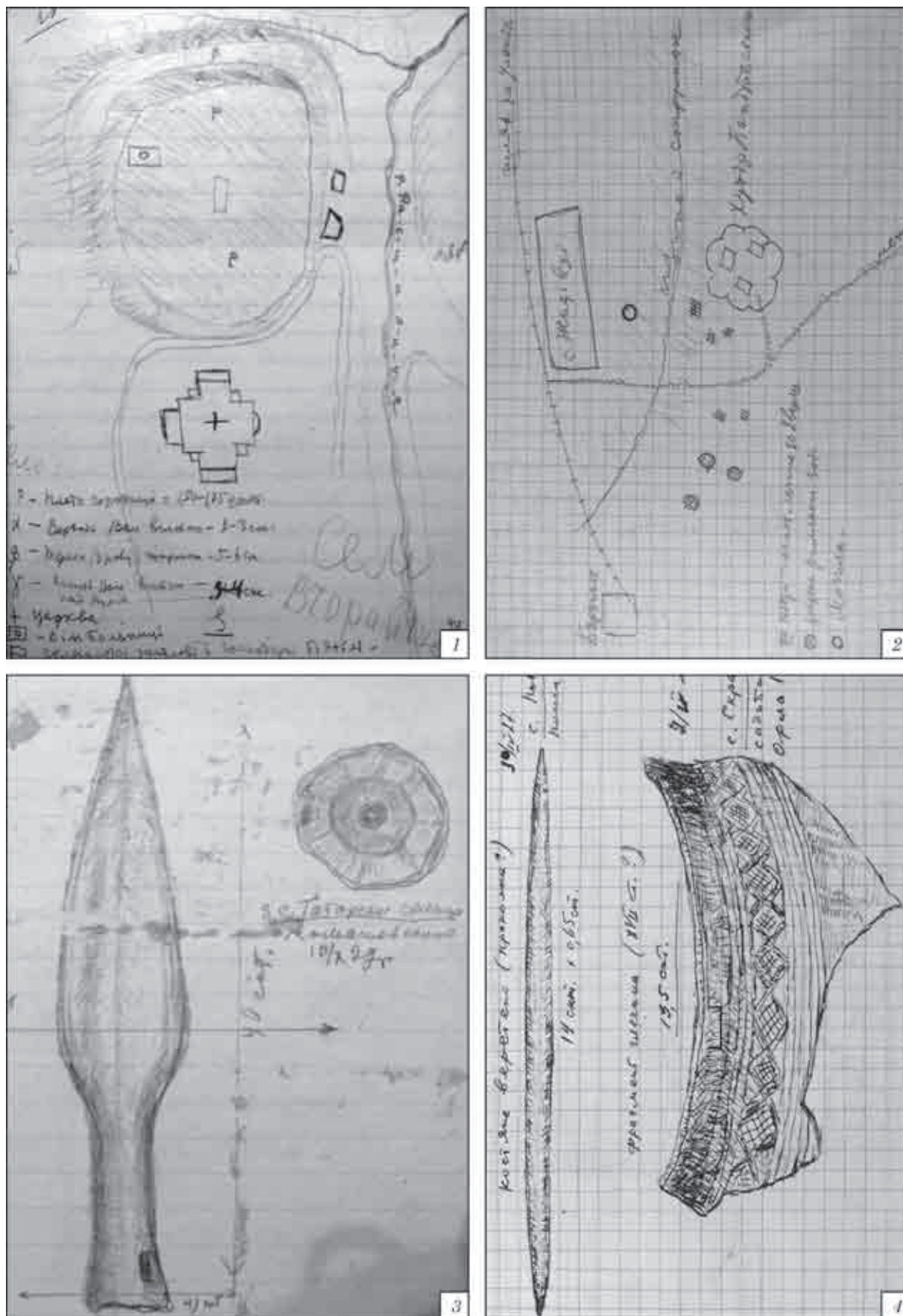

Рис. 14. Плани пам'яток та рисунки речей із щоденника Т. М. Мовчанівського: 1 — план городища у с. Вчорайше; 2 — схема пам'яток поблизу с. Жидівці; 3 — рисунок списа знайденого в торфовищі біля с. Гальчин та пряслиця із с. Татарське Селище; 4 — кістяна проколка та фрагмент горщика, подаровані музею місцевими селянами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. За, 11; спр. 2, арк. 44, 47 (с. 87, 93)]

кий — «фундатори музею», мали право відвідувати експозицію безкоштовно [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, арк. 440]. Лише на перше 1 квітня 1926 р., за півроку до офіційного відкриття (!), до книги «вкладників-фундаторів» музею були записані понад 100 осіб (зазвичай не всі з них дарували лише археологічні матеріали) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12 зв.].

Не всі громадяни / кореспонденти погоджувалися дарувати свої знахідки. Частина предметів Т. М. Мовчанівський купував. Насамперед речі високої художньої цінності та експозиційно привабливі, рідкісні або нетипові знахідки. Наприклад, протягом 1928 р. було придбано у гр. Чаєвського вериги (залізні ланцюги чи пута, що носилися християнськими аскетами на голому тілі для смирення плоті), знайдені на полі біля с. Озадівки; у мешканця Бердичева Райхштейна — дукач та турецьку монету; у жителя с. Терехова Складовського — дві римські монети, знайдені на полях поблизу села, та декілька картин; у селянина с. Вовчинці Мартинюка — виорану трактором на полі біля села рукоять від пернача, оздоблену золотом та орнаментовану чеканкою рослинним орнаментом за 10 крб. [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 466—467, НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 11, 19—19 зв. (с. 23, 39—40), ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 5—6 (с. 1—3)]. Нерідко Т. М. Мовчанівський купував археологічні знахідки під час археологічних досліджень, наприклад, у Ягнятині (див. прим. 12; рис. 8, 4).

Деякі цікаві матеріали так і не вдалося придбати, оскільки їхніх власників не влаштувала запропонована музеєм ціна. Той же гр. Райхштейн відмовився продати середньовічний срібний пояс. Бердичівський мешканець Бачинський не згодився передати до музею скарб візантійських монет, натомість подарував набір козацьких кашпучків (кисетів) для тютюну [Там само]. Житель м. Бердичева Бродецький просив за невеличку кам'яну сокирку зі слідами неправильно розпочатого трубчастого свердління 25 крб., тоді як Т. М. Мовчанівський пропонував лише 2 крб. [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 10].

Речі до музею надходили не тільки з теренів Бердичівської округи. Так, у тому ж 1928 р. дехто Голумбієвський привіз фрагменти кахель, глиняного посуду та піскові зліпки, що нагадували фігурки тварин, знайдені ним в печерах Межигір'я. Про цей випадок Т. М. Мовчанівський повідомив ВУАК [АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, арк. 467, НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, арк. 6 (с. 3)]. Громадянин Шемеранський (?) обіцяв передати до музею коштовну каблучку, знайдену ним на Радомишльщині, у могилі поряд із металевими речами і золотими монетами [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 37 зв.].

Сам Т. М. Мовчанівський, перебуваючи у відпустці чи відрядженні, нерідко привозив до музею знайдені ним матеріали. Наприклад, з відрядження на звітну археологічну виставку 1927 р. до Києва, дослідник привіз матеріали томашівської групи трипільської культури, передані П. П. Курінним (запис у щоденнику: «привіз «томашівські зразки» (П. П. Курінний)») [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 9 зв.]. Про збори здійснені дослідником на Уманщині у 1928 р. вже йшлося вище.

Ще одним шляхом поповнення колекцій став обмін із музейними та науковими установами. Уже на початку 1926 р. Т. М. Мовчанівським було розпочате листування з центральними музеями «з метою розшуку експонатів та наукових матеріалів, що у свій час їх було вивезено з Бердичівщини» [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 3]. Не відомо чи відгукнулися на ці звернення ті чи інші установи, як і їх перелік, але власне така спроба досить показова.

У серпні 1929 р. Т. М. Мовчанівський в листі до директора Миколаївського історично-археологічного музею просить передати археологічні матеріали з Ольвії, для утворення античної експозиції в археологічному відділі музею-заповідника. Додатково він просить вислати серію діапозитивів «що б ілюстрували Ольвійський заповідник та роботу в ньому» та фотовідбитки з краєвидами Ольвії, для власних доповідей перед Музейним комітетом та лекцій на підприємствах міста [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 622]. Не відомо, чи задовільнив Миколаївський музей прохання Т. М. Мовчанівського.

Того ж року від Одеського державного історично-археологічного музею було отримано збірку матеріалів античності, передусім чорнолакового посуду, а у зворотному напрямку були відправлені збірки предметів давньоруського часу та середньовіччя. Обмін колекціями частково був вимушеним кроком, пов'язаним із вимогою перебудови музейних експозицій відповідно до марксистської теорії соціально-економічних формацій: у кожній музейній установі мали бути представлені матеріали передкласового, рабовласницького, феодального суспільств та нового часу. Така новація, викликана вимогами часу, стала значною проблемою, особливо для невеликих регіональних музеїв, що передусім були осередками вивчення місцевої історії й володіли колекціями, сформованими в межах певних регіонів. Тому Бердичівський музей-заповідник звертається до музейної групи Сектору науки НКО УСРР із проханням дозволити обмін експонатами з Одеським археологічним, Харківським історичним та Первомайським краєзнавчим музеями. Для обміну передбачалися дублетні матеріали [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 16, арк. 385—385 зв.; спр. 17, арк. 48—50; Новини, 1930, с. 4].

Наприкінці 1932 р. Бердичівський заповідник погодився передати частину матеріалів трипільської культури з розкопок 1927 р. на поселенні між Плисковом і Чернявкою до ВУАН. Натомість просив виділити для музею збірку матеріалів із трипільських поселень поблизу сс. Халеп'я, Верем'я та Трипільля (т. зв. «академічного трипільля») [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 17, арк. 266].

Музеї не завжди охоче ставилися до вимоги передачі чи обміну матеріалів. У 1931 р. ВУАК запропонував, щоб матеріали запланованої на 1932 р. спільної державної експедиції з досліджень Райковецького городища були передані до центральних українських музеїв. Бердичівський музей—заповідник (читай — Т. М. Мовчанівський) відреагував досить категорично й рішуче: «...Бердичівський музей разом зі всією громадськістю висловлює своє здивування оригінальній постановці питання з боку ВУАКу... ВУАК намагається продовжувати стару великодержавну політику зростання культурних центрів за рахунок «оббирання» провінційних осередків. До того ж відмічаємо, що в Бердичеві існує Краєвий Державний Музей, Всеукраїнський Історико-Культурний Заповідник, та Всеукраїнський Антирелігійний з історії Катілицизму, Музей, що характеризує значення Бердичева, як Культурно-Наукового осередку. Археологічних матеріалів з експедиції Бердичівським Музеєм не буде передано ні Київським, ні Харківським Музеям» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, арк. 14].

Підсумовуючи зауважимо, що археологічна експозиція музею була представницькою, наочною та цікавою для відвідувачів. Про що свідчать відгуки художнього керівника Ленінградського сучасного театру (від 02.06.1930 р.) та київських робітників, мобілізованих на допомогу колгоспникам: «*Екскурсія принесла прекрасное впечатление о Заповеднике и Музее в особенности об археологическом отделе. Экспонаты раскопок явление далеко не заурядное, «...Впечатление всех экскурсантов не передаваемое: картины, археологические и этнологические ценности поражают своей акkuratной сохранностью. Можно уверенно сказать, что Бердичевский музей по ценностям чрезвычайно важен и интересен*» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, арк. 28, 30].

Необхідно також розглянути **долю археологічних матеріалів та колекцій**, здобутих дослідженнями другої половини 1920-х — початку 1930-х рр. У 1954 р. Бердичівський історичний музей припинив своє існування, а його колекції, згідно з постановою про розширення обласних музеїв, були передані до Житомирського обласного краєзнавчого музею [Грузька, 2009; Скавронський, 2016, с. 13]. Очевидно, що матеріали археологічних досліджень, про які йшлося вище в огляді польової

діяльності Бердичівського музею-заповідника, потрібно шукати у фондах Житомирського музею.

Археологічні колекції Райковецького городища були розпорошені й потрапили до фондосховищ та експозицій принаймні 6 музейних і наукових установ України та Російської Федерації. На сьогодні відомо, що матеріали з Райковецького городища зберігаються та експонуються в Наукових фондах Інституту археології НАН України (колекція № 4, переважно матеріали досліджень 1933—1935 рр.) [Колекції, 2007, с. 197—198; Павленко, 2007, с. 368—371], фондах (відділ «Київська Русь», кол. опис № 22) та експозиції (зала № 8) Національного музею історії України, фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею [Піскова, 2005, с. 158], фондах Одеського археологічного музею НАН України [Інвентарна книга, № 9131—9169], експозиції (зала № 146) і фондах (колекція ЕРА-7, надходження 1951 р.) Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі, фондах Державного історичного музею у Москві [Українські, 1997, с. 153—154]. Невеличка збірка райковецьких матеріалів присутня в експозиції Музею історії міста Бердичева. Є також інформація, що в роки Другої світової війни з Бердичівського музею-заповідника до Німеччини вивезли колекцію жіночих прикрас XI—XII ст. [Бердичів. Музей історії].

У своїй **екскурсійній роботі** від моменту створення музею керувався «Положенням про єдину мережу екскурсійно-виставково-музейних установ УСРР» від 1922 р., яким визначалось, що установи та пам'ятки, цікаві для екскурсійного використання, мали бути зареєстрованими та включеними до екскурсійних маршрутів місцевого й регіонального значення. Відповідно до кількості та важливості об'єктів екскурсії організовувались екскурсійні установи різного рівня (на рівні округи — від екскурсійних пунктів при клубах до округового екскурсійного бюро) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 884, арк. 18—22].

Певно, за ініціативи Т. М. Мовчанівського на початку 1926 р. в окрузі створюється Екскурсійне бюро Бердичівщини. Протягом зими того ж року розробляється мережа екскурсійних пунктів округи, вірогідно не без активної участі дослідника [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 2, арк. 412; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, с. 3; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12]. У цей же час Т. М. Мовчанівський підготував та надрукував брошуру з екскурсійної роботи «Сельбуд і Е.В.М.» [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 17, арк. 163—163 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12 зв.; оп. 12, спр. 5066, арк. 4 зв.].

Тільки за весняно-літній період 1926 р. в музеї було проведено 86 екскурсій (2446 осіб) та прийнято більше 3 тисяч «неорганізованих» відвідувачів [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1,

Рис. 15. Т. М. Мовчанівський (п'ятий зліва) з групою екскурсантів біля входу до нижнього костелу монастиря «Босих Кармелітів» [Фото з сайту «Мій Бердичів»: http://berdychiv.in.ua/wp-content/uploads/1925_muzey.jpg]

с. 5]. Протягом січня—березня 1927 р. було проведено 57 екскурсій (рис. 15), а індивідуально відвідало музей понад 4 тисячі осіб [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 46—47]. Документи не дозволяють прослідкувати динаміку екскурсійного обслуговування в наступні роки. Зазначимо, що за весь період праці Т. М. Мовчанівського в музеї, посада екскурсовода була відсутня в штатному розкладі, а основне навантаження з прийому відвідувачів і проведення екскурсій лягало на плечі наукових співробітників та директора.

Навесні 1928 р. Т. М. Мовчанівський, працюючи над підготовкою «Екскурсійного покажчика по Бердичівщині», розробив проекти екскурсійних маршрутів по місту та окрузі. Маршрути екскурсій включали й огляди археологічних пам'яток Скраглівки, Райків, Ягнятина, Карабчіва, Ружина та інших. Видання планувалося до друку, але ймовірно, що справа далі проекту не пішла [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 10, 26 зв. (с. 21, 54); спр. 1е, арк. 9—9 зв.].

Поширеною формою роботи були екскурсійні лекції на місці археологічних розкопок. Наприклад, під час досліджень кургану в с. Райки 1926 р. було організовано три екскурсії для робітників підприємств м. Бердичева [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1, арк. 5]. З початком досліджень Райковецького городища екскурсійні лекції набули масового характеру (рис. 16,

2—4). Оголошення про організацію таких екскурсій навіть розміщувались на сторінках округової газети «Радянський шлях» [Збитківський, 1933].

Зв'язки з науковими та адміністративними установами. У середині 20-х рр. XX ст. управління музейними установами в УСРР належало до компетенції НКО УСРР та його підрозділів: Головополітосвіти, до сфери якої належала екскурсійна робота, та Уп(к)рнауки (з 1931 р. — Сектор науки), що визначала пріоритетні напрямки наукових досліджень [Кушнір, 2013, с. 977—978, 980, 985—986]. Тому, зі створення музею Т. М. Мовчанівський налагоджує зв'язки з цими установами [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 11], впродовж усього терміну своєї роботи в заповіднику активно листується з ними щодо нагальних адміністративних, господарчих, фінансових, організаційних та інших справ, чи відвідує їх особисто [напр.: АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 8, арк. 958].

Розуміючи велику роль місцевої адміністрації, директор налаштовує та намагається підтримувати дружні робочі відносини з міськими та округовими партійними, державними, освітніми і громадськими закладами [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 12], котрі організаційно й фінансово допомагали як музею взагалі, так і археологічним експедиціям проводжуваними під його егідою.

Рис. 16. Райковецьке городище та околиці: 1 — кістки мамонта, виявлені в кар'єрі в ур. Бурги біля м. Білилівки [НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2, арк. 46 зв. (с. 92)]; 2 — лекція-екскурсія для військовослужбовців під час досліджень Райковецького городища (Г. М. Мовчанівський крайній зліва, зі шпори); 3 — група учнів біля валу Райковецького городища; 4 — група екскурсантів на городищі (Г. М. Мовчанівський крайній праворуч)

У взаємовідносинах із ВУАКом, провідною науково-дослідною установою в галузі археології, вирішувалися питання планування, організації та фінансування археологічних досліджень, отримання дозвільних документів та підготовки наукової звітності. Дійсний член ВУАКу П. П. Курінний здійснював науково-методичне керівництво польовими дослідженнями музею 1926 та 1927 рр. Особливо активне листування з ВУАКом та ВУАН за документами прослідковується з початком досліджень Райковецького городища.

Бердичівський музей із матеріалами власних досліджень 1926 р. брав участь у звітній археологічній виставці ВУАКу, що відкрилася 22 травня 1927 р. у Києві в приміщенні Всеукраїнської бібліотеки ВУАН [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 661; спр. 2, арк. 25; спр. 4, арк. 214—215, 220—220 зв., 284; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1а, арк. 9 зв.; Яненко, 2016, с. 168—169]. Т. М. Мовчанівський був відраджений від музею до Києва для підготовки матеріалів виставки та участі у Всеукраїнській музейній нараді (не відбулася). На зворотному боці посвідчення він залишив короткий звіт про свою роботу під час відрадження (рис. 17): *«16—20 монтаж в лаврській лабораторії, 20—26 на виставці (чергування, в[...]чення, пояснення), 27—28 праця в Музеєві мистецтв (б. Ханенків), 29—30 праця в музеї культів та лаврські розкопки (?), 1—2—3 Музей революції, картинна галерея «ОКРЗУ» — купівля експонатів, огляд історичних монументів та будівель інших, 5—6 Історичний краєвий Музей та Краєва інспектура з охорони пам'ятників культури»* [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 214, 220—220 зв.].

Матеріали досліджень Райковецького городища були представлені на всеукраїнській «Виставці досягнень української археології за 10 років радянської влади», приуроченій до ювілейних свят ВУАН [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 15, арк. 271, 280; спр. 16, арк. 21—21 зв., 24; НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, арк. 23—23 зв., 26; Яненко, 2016, с. 169].

З питань реєстрації та охорони археологічних та архітектурних пам'яток Бердичівський музей плідно співпрацює з Київською краєвою інспектурою та Українським комітетом охорони пам'ятників культури.

Особливі стосунки, зважаючи на їхнє давнє знайомство, склалися у Т. М. Мовчанівського з директором Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» П. П. Курінним. Т. М. Мовчанівський неодноразово відвідує Лаврський городок під час своїх поїздок до Києва, очевидно консультуючись із більш досвідченим вченим, відправляє йому польову документацію власних досліджень, надсилає й особисто відвозить отримані в результаті до-

сліджень матеріали для опрацювання і вивчення, за пропозицією П. П. Курінного бере участь у підготовці статті для збірника «Український музей» тощо [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 1, арк. 658 зв.—659; спр. 2, арк. 432—433; спр. 6, арк. 214, 220 зв.; спр. 8, арк. 627; НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 1д, арк. 31 зв.—32 зв. (с. 64—66); спр. 2, арк. 60 (с. 113); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, арк. 93].

У справі обміну музейними колекціями Бердичівський заповідник звертається до Миколаївського, Одеського, Харківського та Первомайського музеїв, про що вже згадувалося. З останньою установою, ймовірно, склалися більш тісні стосунки. Т. М. Мовчанівський та директор Первомайського краєзнавчого музею П. В. Харлампович познайомилися під час експедиції БоГЕСу, а у 1932—1933 рр. П. В. Харлампович бере участь у дослідженнях Райковецького городища.

Були спроби налагодити співпрацю і з Волинським науково-дослідним музеєм: у травні 1927 р. Т. М. Мовчанівський їздив у відрадження до Житомира з метою *«налагодження зв'язку з житомирськими науковими силами й організаціями в справі краєзнавчої праці Волинського краю»* [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 124].

* * *

Викладені матеріали дають можливість в цілому відтворити картину археологічної діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Впродовж другої половини 1920-х — початку 1930-х рр. музей-заповідник був центром наукових досліджень регіону, навколо якого гуртувались ентузіастично-аматори.

Зусиллями директора музею та за участі наукових співробітників установи започатковано планомірні археологічні дослідження Бердичівщини, піком яких стали дослідження непересічної пам'ятки світового значення — городища давньоруського часу поблизу с. Райки. Внаслідок польових робіт було сформовано фонди та облаштовано експозиції археологічного відділу музею-заповідника.

Значну роботу було пророблено в справі охорони археологічних пам'яток: розпочаті роботи зі збору матеріалів до археологічної карти округи, за ініціативи Т. М. Мовчанівського найбільш яскраві пам'ятки оголошені археологічними заповідниками, проводилися заходи щодо припинення скарбушукання, популяризації охорони культурної спадщини.

Науково-дослідна, культурно-освітня та просвітницька робота проходила в тісній співпраці з місцевим населенням, краєзнавчими осередками, провідними центральними науковими й адміністративними установами та окремими фахівцями.

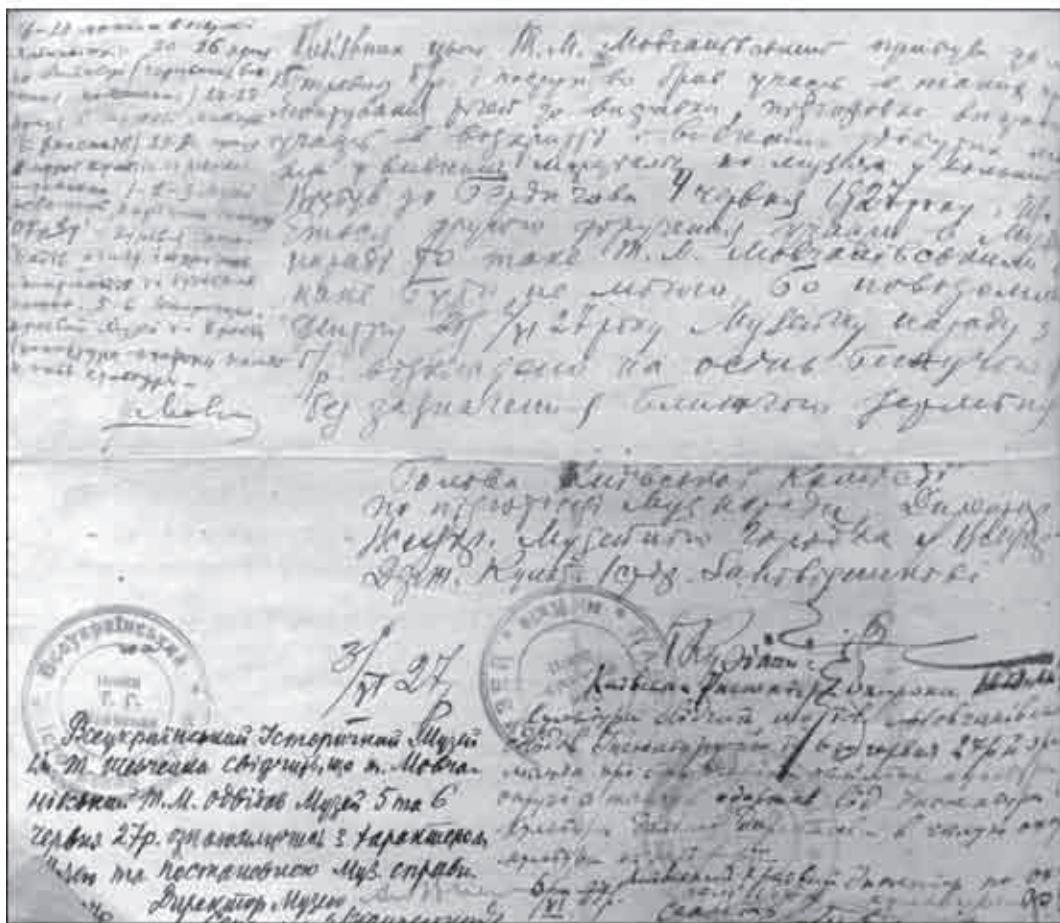
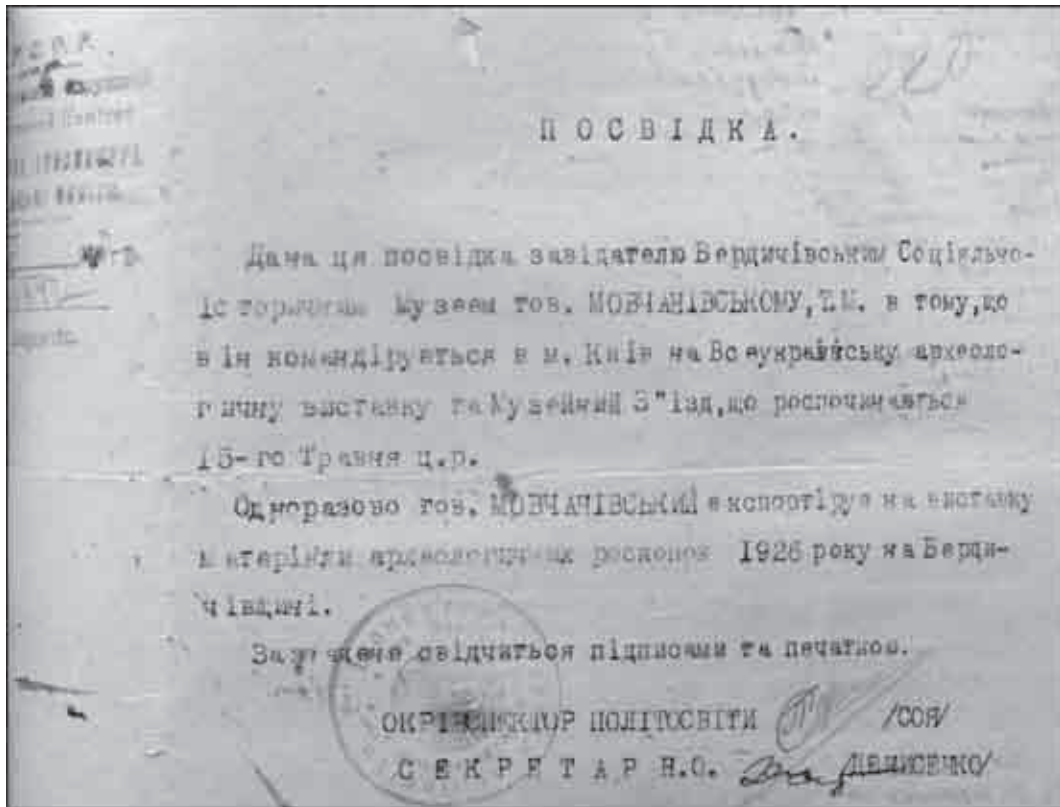

Рис. 17. Посвідчення видане Т. М. Мовчанівському для участі у звітній археологічній виставці ВУАКу 1927 р. На зворотному боці нотатки про виконані роботи та відмітки про відвідування установ [АВМР Бердичів, ф. Р-621, оп. 1, спр. 4, арк. 220—220 зв.]

На жаль, не всі напрями археологічної діяльності музею-заповідника вдалося розкрити повною мірою, що пояснюється характером та обсягом наявних збережених документів. Маємо надію, що пошук і залучення нових джерел, дозволить глибше та докладніше простежити деякі аспекти розглянуті в цій публікації.

Додаток

**АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
БЕРДИЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ
Т. М. МОВЧАНІВСЬКОГО
1926—1932 рр.¹**

1. **Андрушівка, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): торфовище між сс. Андрушівка, Гардишівка та Гальчин, знахідка човна-довбанки, посуду, залізного списа, людських та тваринячих кісток.
2. **Андрушівка, с.** (с. Андрушівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): ур. Кучагори (в бік с. Довжика) — знахідки трипільської культури та «римської доби» (черняхівської культури); окремих курган.
- Бандрівського, х.** — див. Жидівці.
3. **Барішівка, х.** (нині не існує, між сс. Дубище та Городище Чуднівського р-ну, Житомирська обл.): знахідки козацького часу.
4. **Бердичів, м.** (місто обласного підпорядкування, Житомирської обл.): «Старе» єврейське кладовище, поховання XVI—XIX ст., залишки укріплень (?).
5. **Білашки, с.** (с. Білашки, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): окрема знахідка, кремінне знаряддя.
6. **Білилівка, м.** (с. Білилівка, Ружинський р-н, Житомирська обл.): ур. Бурти, глиняний кар'єр, палеонтологічні знахідки; ур. Камені, поселення трипільської культури, знахідки «слов'янської» кераміки; цент. ч-на містечка, ур. Дитинець та Раставиця: залишки укріплень городища літописного Роставця; в 2 верстах від центру міста залишки іншого городища; ур. Башта, залишки вежі; курган по дорозі на Ружин, «скити»; 2 кургани в сторону с. Білопілля, «скити».
7. **Білопілля, с.** (с. Білопілля, Козятинський р-н, Вінницька обл.): кургани, Сх околиця, шлях на с. Татарське Селище; курган «Звеняча могила»; знахідки «римської доби».
8. **Бистрик, с.** (с. Бистрик, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): замчище XVII—XVIII ст.; поселення трипільської культури та «римської доби».
9. **Бистрик, с.** (с. Бистрик, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
10. **Велика Татаринівка, с.** (с. Озерянка, Житомирський р-н, Житомирська обл.): кургани.
11. **Великі Деревичі (Деревичі), с.** (с. Великі Деревичі, Любарський р-н, Житомирська обл.): ур. Замчище в 1,5 версти на зах. від села (літописний Деревич), матеріали давньоруського часу та пізнього середньовіччя, кераміка «скитського типу»; в 500 м на Пн Зх від городища 2 кургани; ур. Городище, городище, матеріали «білогрудівського типу» й скіфсь-

кого та давньоруського часу; поблизу ур. Бите озеро, на шляху до Любара кілька невисоких розораних курганів.

12. **Великий Острожок, с.** (с. Великий Острожок, Хмільницький р-н, Вінницька обл.): понад шляхом на с. Вишеньки 4 кургани; курган в селі; знайдено горщик, шолом.

13. **Верхівня, с.** (с. Верхівня, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення (?) «слов'янського часу».

14. **Вітовці, с.** (с. Мостове (до 1946 — Війтівці), Андрушівський р-н, Житомирська обл.): знахідка кам'яної сокирки та крем'яного знаряддя.

15. **Вітовці (Війтовці, Війтківці), с.** (с. Роставиця, Ружинський р-н, Житомирська обл.): курган в 3 верстах на шляху до с. Бистрик (на горизонті 2 високих кургани).

16. **Вовчинці, с.** (с. Вовчинець, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби»; знахідка поховання з різною кістяною табакеркою; оздоблена рукоять від перначка.

17. **Вчорайше, с.** (с. Вчорайше, Ружинський р-н, Житомирська обл.): городище давньоруського часу.

18. **Вигнанка, с.** (с. Вигнанка, Любарський р-н, Житомирська обл.): «кам'яна баба» на перехресті шляхів Любар—Вигнанка та Любар—Провалівка.

19. **Гізівщина, с.** (с. Гізівщина, Любарський р-н, Житомирська обл.): в центрі села три кургани, один біля іншого.

20. **Голодьки, с.** (с. Мирославка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани.

21. **Дзюнькове, с.** (с. Дзюньків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани на Зх від села за р. Рось.

22. **Довгалівка, с.** (с. Довгалівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): по дорозі на Звеняче курган; знахідки римських монет.

23. **Довжик, с.** (с. Довжок, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідки кераміки трипільської культури, «білогрудівського типу», «римської доби».

24. **Долотецьке, с.** (нині Пн-Зх частина с. Довгалівка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): курган на північ від села, в 3 км на південь від Дзюнькова.

25. **Жежелів, с.** (с. Жежелів, Козятинський р-н, Вінницька обл.): городище оточене валом; курган в напрямку до с. Глухівці; поселення «римської доби».

26. **Жидівці, с.** (с. Лісове (у 1935—2016 — Радянське), Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення трипільської культури та «римської доби»; окремий курган в напрямку до х. Бандрівського.

27. **Карабчіїв (Карабчіїв), с.** (с. Карабчіїв, Ружинський р-н, Житомирська обл.): городище XII ст.

28. **Катеринівка, с.** (с. Катеринівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): біля села, ур. Слободиченське селище, знахідки кераміки.

29. **Кашперівка, с.** (с. Кашперівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): випадкова знахідка.

30. **Кожанка, с.** (с. Кожанка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): ур. Кропивка, знахідки кераміки та кісток, без визначення.

31. **Козятин, м.** (м., райцентр Вінницької обл.): «скити» (?).

32. **Колодяжин, с.** (с. Колодяжне, Романівський р-н, Житомирська обл.): городище літописного Колодяжина; палеонтологічні знахідки в ур. Провалля.

33. **Краснопіль, с.** (с. Краснопіль, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): 2 кургани біля села; виорювали залізні речі, шабля.

34. **Круподеринці, с.** (с. Круподеринці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): курган в 0,5 версти на Пн від шляху Дзюньків — ст. Ржевуська, між сс. Круподеринці та Юнашки.

1. Додаток сформовано таким чином: № — номер на карті (рис. 3). Назва населеного пункту в документах; (сучасна назва та адміністративна належність): археологічні пам'ятки. **Напівжирним** виділено населені пункти, пам'ятки яких обстежені експедиціями музею).

35. **Лозня, с.** (с. Лозня, Хмільницький р-н, Вінницька обл.): кераміка та печина на садибі О. Ткачука; знахідки кремінних виробів.
36. **Любар, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): вкопні рештки носорога.
37. **Наказне, с.** (нині частина с. Розкопане, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): поселення (?) «слов'янського часу».
38. **Нехворощ, с.** (с. Нехворощ, Андрушівський р-н, Житомирська обл.): курганий могильник, 56 насипів.
39. **Низгурці, с.** (с. Великі Низгірці, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани; монетно-речовий скарб римського (?) часу.
40. **Ново-Фастов, с.** (с. Новафастів, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): скарб чеських монет XVI—XVII ст.
41. **Ново-Черторія, с.** (с. Нова Чорторія, Любарський р-н, Житомирська обл.): вкопні рештки мамуга.
42. **Носівка, с.** (с. Носівка, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): 2 кургани, знайдено залізні речі.
43. **Обухівка, с.** (с. Обухівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
44. **Озадівка, с.** (с. Озадівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): знахідка залізних вериг.
45. **Очеретня, с.** (с. Очеретня, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): ур. Сабарівський яр, ур. Глибокий яр, ур. Марчишина (?) криничка — знахідки трипільської культури, «римського часу» (?).
46. **Плисків, с.** (с. Плисків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): Пд-Сх околиця, поселення трипільської культури та «римського часу».
47. **Погребище, м.** (смт, райцентр Вінницької обл.): на садибі костелу: знахідки «римської доби», кераміка XVI—XVII ст., середньовічне кладовище; околиці місечка — поодинокі знахідки кераміки доби неоліту.
48. **Попівка, с.** (с. Кам'яногірка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): знахідки трипільської культури; знахідка кістяної проколки-веретена; «скити».
49. **Пузирки, с.** (с. Пузирки, Козятинський р-н, Вінницька обл.): ур. Безодня, знахідки кераміки.
50. **Райки, с.** (с. Райки, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): городище XII—XIII ст., посад, могильник XVI ст.; поселення давньоруського часу; кургани доби бронзи — раннього заліза в різних частинах села; поселення трипільської культури та «римської доби»; матеріали слов'янського часу та скіфської доби.
51. **Рогачі, с.** (с. Рогачі, Ружинський р-н, Житомирська обл.): легенда про город «Грячі» та підземні ходи.
52. **Розкопана, с.** (с. Розкопане, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани на шляху до Плискова; «скити».
53. **Романівка, х.** (Сх частина суч. с. Романівка (у 1934—2016 — Радянське), Бердичівський р-н, Житомирська обл.): поселення «римської доби».
54. **Рось, станція** (в межах с. Гопчиці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідки трипільської культури; вали (?).
55. **Ружин, м.** (смт, райцентр Житомирської обл.): городище під садибою церкви й лікарні, там же знахідки трипільської кераміки; курган на шляху до Верхівні за 0,5 версти, в 1,5 версти на Пн від нього інший.
56. **Садки, с.** (с. Садки, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани на шляху між сс. Садки і Семенівка.
57. **Сінгаївка, с.** (с. Сингаївка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): 2 високих кургани по дорозі на Білопілля.
58. **Скала, с.** (с. Скала, Оратівський р-н, Вінницька обл.): 2 кургани в ур. Кругляк (?) і ур. На Дубині; кам'яні фундаменти й чавунні труби біля школи (замок?).
59. **Скраглівка, с.** (с. Скраглівка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кург. могильник в Скраглівському лісі; окремих курган на полі гр. М. Реготуна; знахідки середньовічного посуду.
60. **Слободище, с.** (с. Слободище, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): ур. Дубчина гора в 1,5 км на Пн, уламки ліпного посуду; поселення трипільської культури.
61. **Спичинці, с.** (с. Спичинці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): знахідка кам'яної сокирки.
62. **Стара Черторія, с.** (с. Стара Чорторія, Любарський р-н, Житомирська обл.): на церковній садибі залишки городища; знахідки скіфського часу.
63. **Татаринівка, с.** (с. Малосілка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): 3 кургани по дорозі на Голодьки; місцезнаходження на Сх від села; «скити».
64. **Татарське Селище, с.** (с. Селище, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби» під садибами села, на південь від села, в ур. Криничка та Спарцет; поселення трипільської культури (?) на протилежному від ур. Спарцет березі Гуйви; 500 м на Пн Сх від села 2 кургани, ще один на садибі М. Альби.
65. **Терехова, с.** (с. Терехове, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): знахідки римських монет.
66. **Троща, с.** (с. Троща, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): ур. Пустоха великий курган; за ліском 2 кургани, вкопували залізні речі.
67. **Тютюники, с.** (с. Тютюники, Чуднівський р-н, Житомирська обл.): знахідки козацького часу («табір гайдамаків»).
68. **Чернявка, с.** (с. Чернявка, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): багатопарове поселення: трипільської культури та «римської доби», знахідки «білогрудівського типу» та «скіфського часу».
69. **Чорнорудка, с.** (с. Чорнорудка, Ружинський р-н, Житомирська обл.): 0,5 версти на Пд Сх кургани; поселення «римської доби».
70. **Фри(і)дрів, с.** (с. Тернівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби».
71. **Фронтівка, с.** (с. Фронтівка, Оратівський р-н, Вінницька обл.): поселення трипільської культури та «римської доби».
72. **Швайківка, с.** (с. Швайківка, Бердичівський р-н, Житомирська обл.): кургани; знахідка кам'яної сокирки.
73. **Юнашки, с.** (с. Юнашки, Погребищенський р-н, Вінницька обл.): див. Круподеринці.
74. **Юрівка, с.** (с. Юрівка, Козятинський р-н, Вінницька обл.): поселення «римської доби» в ур. Шабелянщина та Калент яр; садиба школи, поселення «римської доби», матеріали пізнього середньовіччя; скарб польських монет XVII ст. (ур. Кузменна?).
75. **Юрівка, с.** (с. Юрівка, Любарський р-н, Житомирська обл.): курганий могильник за селом на шляху до с. Кутища, біля 20 насипів; поселення (?) «римської доби».
76. **Юрідіка, с.** (нині в межах м. Чуднів (Пн-Зх частина), райцентр Житомирської обл.): курган на східній околиці.
77. **Ягнятин, с.** (с. Ягнятин, Ружинський р-н, Житомирська обл.): поселення трипільської культури та «римської доби»; 2 давньоруські городища (літописний Неятин); давньоруський (слов'янський) могильник; кладовище XVI ст.; «Змійовий вал» в околицях села, ще один відрізок валу між сс. Ягнятин та Карабчів.
78. **Яроповичі, с.** (с. Яроповичі, Андрушівський р-н, Житомирська обл.): городище X—XII ст.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЩО НЕ ВДАЛОСЯ ІДЕНТИФІКУВАТИ

- Лук'янівка? (ч-на Бердичева?): написи грецькою мовою в печері під цегляним заводом, знахідка «грецьких монет» з датою 868 р. (інформація Б. Куткіна).
- не визначено (Лехнівка?, Махнівка?): знахідки трипільської культури (?).
- не визначено (Медвич?): кургани, фортеця камяна.
- не визначено (...нехів?): курган на шляху до с. Скоморошки.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. — СПб: Тип. И. Н. Скороходова, 1893. — № 11: Древности Юго-Западного края. — 78 с.

Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55.

АВМР Бердичів, ф. Р-158, оп. 1, спр. 889, 21 арк. (Документи про роботу окрарху (доповідна записка, акти, листування).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, 692 арк. (Листування з НКО УРСР, Окрвиконкомом, науковими організаціями та установами з питань обліку та охорони історичних і культурних пам'яток, наукової роботи музею, ремонтних робіт та ін.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 2, 629 арк. (Матеріали з питань організації музею та його роботи. Протоколи засідань ради музею. Звіти про роботу музею за 1925—26 рр.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 3, 425 арк. (річний фінансовий звіт музею за 1925—1926 рр. Кошторис доходів і витрат на 1926—27 рр. Відомості на зарплату співробітникам за березень 1926, жовтень 1926).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 4, 384 арк. (Витратні грошові документи за 1927 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 5, 363 арк. (Річний звіт про роботу музею за 1928—29 рр. Акт про стан споруд і будівель музею. Опису майна музею та інші матеріали).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 6, 366 арк. (Відомості на виплату зарплати співробітникам за січень-вересень 1928 р. Витратні грошові документи музею за 1928 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8, 1011 арк. (Листування з науковими та іншими установами з питань організації науково-дослідницької роботи музею).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 9, 554 арк. (Проект п'ятирічного плану роботи музею. Звіт про роботу музею за 1929—30 рр. Доповідна записка про наукову і культурно-просвітницьку роботу музею).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 10, 142 арк. (Відомості на зарплату співробітникам за травень 1929 — березень 1930 р. Витратні грошові документи за 1929 р.).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 15, 369 арк. (Звіт про роботу музею за 1929—1930 рр. Матеріали про вивчення Райковецького городища).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 16, 438 арк. (Доповідна записка про стан музею та його роботу. Матеріали про археологічні дослідження Бердичівщини).

АВМР Бердичів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 17, 286 арк. (Листування з науковими установами з питань на-

уково-дослідної роботи музею. Звіт про роботу за 1932 р.).

Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 125—130.

Бердичів. Музей історії міста Бердичева // Мій Бердичів [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://berdychiv.in.ua/музей-історії-міста-бердичева/> (від 18.04.2017 р.).

Гамченко С. С. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони (Короткий виклад). — Житомир, 1925. — 27 с.

Гнидюк О. В. Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Иванцова) // Магістеріум. Національний університет «Києво-Могилянська академія». — 2005. — Вип. 20: Археологічні студії. — С. 100—104.

Гончаров В. К. Райковецькое городище. — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — 218 с.

Грузька Л. П. Житомирський обласний краєзнавчий музей // Енциклопедія сучасної України. — К., 2009. — Т. 9: Е—Ж / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. — С. 598.

Збитківський [С. П.]. Організуємо екскурсії до Райок // Радянський шлях. — 1933. — 22 жовтня. — № 151 (2333). — С. 1.

Інвентарна книга № 3 Всеукраїнського Історично-Археологічного музею (від № 5383 до № 9309) / Відділ наукової обробки і зберігання фондів Одеського археологічного музею НАН України.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.

ІР НБУВ, ф. 243 (В. І. Маслов), спр. 373, 70 арк. (Конверт з фотовідбитками).

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик [та ін.]. — К.: Академперіодика, 2007. — 356 с.: рис.; 16 табл.

Кононенко Ж. О. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та початку 1950-х рр.) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 103—108.

Костриця М. Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси у 2-х томах. — Житомир, 2005. — Т. I. — 248 с.

Курінний П. Раєцька могила на Бардичівщині // Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 71—78.

Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри // Народознавчі зошити. — 2013. — № 6 (114). — С. 977—987.

Латуха Т. И. Исследования Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по документам Научного архива Института археологии НАН Украины) // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 215—223 (АДІУ. — Вип. 11).

Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — 206 с.

Мовчанівський Т. Археологічні розкопки раннефеодального городища в с. Райках у 1932 році // Радянський шлях. — 1932. — 26 жовтня. — № 122 (2056). — С. 3.

Мовчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник. — Харків: Пролетар, 1931. — 52 с.

Мовчанівський Т. Бердичівський соціально-історичний музей ім. Ф. Е. Дзержинського // Український

- музей. — К.: Фенікс, 2007. — Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. — С. 247—248.
- Мовчанівський Т.* Видатна пам'ятка доби раннього феодалізму на Україні // Радянський шлях. — 1932. — 24 вересня. — № 109 (2043). — С. 4.
- Мовчанівський Т.* Як жили на Бердичівщині 5 тисяч років тому. Розкопки в Райках // Радянський шлях. — 1926. — 26 жовтня. — № 96 (1257). — С. 6.
- Мовчанівський Т. М.* Райковецьке городище XI—XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.) // Наукові записки ІМК. — 1935. — № 5—6. — С. 125—176.
- Мовчанівський.* Райківецьке городище на Бердичівщині — видатна пам'ятка доби раннього феодалізму на Україні // Знання. — Харків: Радянська школа, 1932. — № 19. — С. 16—17.
- [Мовчанівський Т. М.]* Відкривається окружній соціально-економічний музей // Радянський шлях. — 1926. — 12 листопада. — № 100 (1261). — С. 3.
- [Мовчанівський Т. М.]* Заповідник єврейської матеріальної культури // Радянський шлях. — 1929. — 4 серпня. — № 86 (1570). — С. 4.
- [Мовчанівський Т. М.]* Музей ім. Дзержинського відкрито // Радянський шлях. — 1926. — 26 листопада. — № 104 (1265). — С. 3.
- [Мовчанівський Т. М.]* Про що оповідають розкопки в с. Райках // Радянський шлях. — 1926. — 12 листопада. — № 100 (1261). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 1: Земля берендичів і слов'ян. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 14 вересня. — № 71 (1443). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 2: Розкопки слов'янського могильника в с. Ягнятині. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 28 вересня. — № 75 (1447). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Вивчаємо минуле нашого краю. 3: Розвідки трипільських поселень по р. Роставиці. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 7 жовтня. — № 78 (1450). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Нові знахідки стародавніх осель на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1927. — 13 вересня. — № 71 (1346). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Нові історико-культурні заповідники на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1928. — 12 грудня. — № 105 (1477). — С. 6.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Пам'ятки матеріальної культури місцевого значіння на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1928. — 23 грудня. — № 110 (1482). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині // Радянський шлях. — 1931. — 29 травня. — № 58 (1841). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині (продовження) // Радянський шлях. — 1931. — 14 червня. — № 64 (1847). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Розкопки слов'янського городища 12 століття в с. Райках на Бердичівщині (закінчення) // Радянський шлях. — 1931. — 4 липня. — № 72 (1855). — С. 4.
- Т. М. [Мовчанівський Т. М.]* Як жили наші предки слов'яни тисячу років тому назад. Наслідки археологічних розкопок у с. Ягнятині Бердичівського музею // Радянський шлях. — 1928. — 3 жовтня. — № 76 (1448). — С. 4.
- Мочульський [О. І.]* Знайдено пам'ятки старовинної доби // Радянський шлях. — 1926. — 5 жовтня. — № 90 (1251). — С. 6.
- НА ІА НАН України*, ф. 10 (П. П. Курінний), спр. 17, 161 арк. + 2 зап. кн., іл. (Археологія (різні чернетки, виписки, нотатки, плани археологічних робіт, фото, записні книжки)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20 (Т. М. Мовчанівський), спр. 1, 26 арк. (Звіти про роботу Бердичівського соціально-історичного та економічного музею за 1925—1926, 1927—1928 рр.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1а, 37 арк. (Щоденник археологічних розвідок, обстежень, заходів інспекторсько-інструктивних й іншого Мовчанівського Т. М., що працює на Бердичівщині за відкритим листом Укрголовнауки № 25 за рік 1927).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 16, 22 арк. (Звіт про роботу по археологічному обстеженню Бердичівщини завідуючого Бердичівським Музеєм Мовчанівського Т. М. за 1927 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1в, 16 фото. (Матеріали обстеження Бердичівщини. Фото).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1г, 6 арк. (Листування. 1928 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1д, 51 арк. / 107 с. (Щоденник роботи в музеї. 14.III.—30.XII.1928 р. — 3.I.—11.VI.1929 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1е, 20 арк. (Щоденник. Археологічна експедиція музею та інше в 1928 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 1ж, 1 арк. (План і метражна сітка розкопок могили в ур. «Кут» біля с. Райки (1926 р.)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 2, 69 арк. / 124 с. (Розкопки і розвідки на Бердичівщині. Щоденник 22.VI.—24.X.1929 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 2а, 21 арк. (Звіт про роботу в 1929 р. на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 17, 72 арк., 1 кресл. (Мовчанівський Т. М. Нотатки, уривки статей, наукових робіт (чернетки)).
- НА ІА НАН України*, ф. 20, спр. 27, 5 арк. (Відкриті листи на право розкопок).
- НА ІА НАН України*, ф. 59 (ВУАК), оп. 1, спр. 104, 88 арк. (Різні матеріали 1921—1928 рр.).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 109/2, 1 арк. (Бердичівський Музей. Про археологічну роботу в 1926 році).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21, 3 арк. (Мовчанівський Т. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р.).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 116/21а, 7 арк. (Звіт про роботу по археологічному обстеженню Бердичівщини завідателем Бердичівського Музею Мовчанівським Т. М., що працював за відкритим листом Укрнауки № 25 за рік 1927).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 126, 65 арк. (Про краєзнавчі гуртки та товариства).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 205, 1 арк. (Про утворення заповідника в Ягнятині, Карабчіїві, Погребищах (синагога). Доповідні записки Зав. Бердичівським Музеєм).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 222, 1 арк. (Справа про асигнування коштів на дослідження ВУАКу 1929 р. від Бердичівського ОВК).
- НА ІА НАН України*, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1, 16 арк. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).

- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/5, 23 с. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/6, 7 арк. (Короткий звіт про роботу співробітників Бердичівського Музею Мовчанівського Т. М., що працював у 1928 р. за відкритим листом № 158).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/14, 47 арк. (Мовчанівський Т. М. Звіт про археологічне дослідження слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках на Бердичівщині 1930 року).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 327/15, 14 арк. (Мовчанівський Т. М. Видатна пам'ятка доби раннього феодалізму на Україні (XI—XIII ст.). Інформаційне згадування за досліді Райковецького городища).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 330, 33 арк. (Про стан Музеїв (Тульчинського, Ізюмського, Харківського, Бердичівського)).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 331, 32 арк. (Про різні ювілеї та виставки).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 359, 32 арк. (Листування в справі археологічних дослідів Райковецького городища. 1930—1933).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6 (фонд ВУАК / Райки), спр. 1, 16 с. (Звіт про роботу за відкритим листом № 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 2, 47 арк. (Археологічні роботи по дослідженню слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках в 1930 р.).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 3, 12 арк. (Мовчанівський Т. М. Археологічне дослідження слов'янського городища в с. Райках у 1930 році).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 40, 12 арк. (Мовчанівський Т. М. Археологічне дослідження слов'янського городища в с. Райках у 1930 році).
- НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 6, спр. 43, 45 арк. (Археологічні роботи по дослідженню Райковецького городища. Фото з розкопів наклеєне на паспарту).
- НА ІА НАН України, ф. 63 (Наукові роботи), спр. 212, 159 арк. (Гончаров В. К. Райковецьке феодальне городище за матеріалами археологічних розкопів 1929—1935 рр.).
- НА ІА НАН України, ф. 63, спр. 242, 220 арк. (Гончаров В. К. Райковецьке городище та його значення у вивченні історії Київської Русі).
- Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). Документи і матеріали. — К.: Рідний край, 1991. — С. 209—215.
- Новини окружного музею // Радянський шлях. — 1930. — 29 січня. — № 13 (1645). — С. 4.
- Павленко Л. В. Матеріали Райковецької археологічної експедиції 1929—1935 рр. у фондах та Науковому архіві Інституту археології НАН України // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26—29 вересня 2007 р., м. Бердичів) / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Т. I. — С. 368—374. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 37).
- Павлова В. Мовчанівський Теодосій Миколайович (1899—1938) // Музейний простір [Електрон. ресурс]. — 2008. — Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/27662> (від 21.01.2017 р.).
- Павлова В. Краєзнавство в творчому доробку Т. М. Мовчанівського (архівні та музейні джерела про його діяльність) // Студії з архівної справи та документознавства: зб. наук. пр. / Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 172—174.
- Петраускас А. В. Ивакин В. Г., Бибииков Д. В., Павленко С. В. Исследования средневекового кургана вблизи с. Тепеница в 2015 г.: к вопросу об этнокультурной принадлежности курганов с каменными обкладками // (в печати).
- Піскова Е. М. Житомирський краєзнавчий музей // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — Т. 3: Е—Й. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 157—158.
- Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Ради Народних Комісарів УСРР. Про пам'ятки культури і природи // Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — № 9 (27), липень. — С. 14—18.
- ПСРЛ (Полное собрание русских летописей). — Т. 2. Ипатьевская летопись / С предисл. Б. М. Клосса. — 2-е изд. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.
- Путь А. Л. Точна дата смерті невідома // Знання та праця. — 1990. — № 9. — С. 18—20.
- Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 52—59.
- Скавронський П. С. Музеї Бердичева // Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15—16 листопада 2016 р.) / Упоряд. П. С. Скавронський. — Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. — С. 10—30. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 54).
- Словник-довідник з археології / ред., уклад. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк. — К.: Наук. думка, 1999. — 430 с.
- Старе єврейське кладовище // Мій Бердичів [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/images/nekropol/nekropol_08.htm (від 21.01.2017 р.).
- Стародавні оселі на Бердичівщині // Пролетарська правда. — 1927. — 23 вересня. — № 217 — С. 4.
- Томашевський А. П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів // Бердичівська земля в контексті історії України / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: МАК, 1999. — С. 57—61. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 19).
- Томашевський А. П., Козак О. Д., Павленко Л. В., Павленко С. В., Чекановський А. А. Завдання, дослідницькі програми і особливості Райковецького проекту // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26—29 вересня 2007 р., м. Бердичів) / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Т. II. — С. 116—122. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 37).
- Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляева, Н. Абашина, Н. Блажевич [та ін.]. — К., 1997. — 298 с. (Повернення

культурного надбання України: документи свідчать. — Вип. 2).

Федоровский А. С. Инструкции та программы для археологических разведок и сбора археологических материалов // Труды экспедиции для изучения Изюмского края под руководством профессора А. С. Федоровского. — 1923. — Вып. I. — С. 1—30.

Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. — Харків, 1927. — 136 с.

Хададова М. Краєзнавча діяльність Т. М. Мовчанівського на Житомирщині в 20—30 рр. ХХ ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 93—95.

ЦДАВО України, ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР / УРСР), оп. 2, спр. 884, арк. 18—22.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, 380 арк. (Річні звіти музеїв. 1925—1928 рр.).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1697, 23 арк. (Листування з Бердичівською окружною інспектурою народної освіти про роботу Бердичівського соціально-історичного музею та стан бібліотечної сітки округу. 28 січня — 24 липня 1926 року).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, 330 арк. (Матеріали про організацію, стан та діяльність Державного історико-культурного заповідника — бувшого кляштору «Босих кармелітів» в Бердичеві (проект положення, постанови, доповідні записки, виписки з протоколів, акти, листування).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722, 167 арк. (Матеріали про стан і діяльність Бердичівського окружного соціально-історичного та економічного музею (звіти, протоколи, доповідні записки, акти, листування). 27 березня 1926 — 7 жовтня 1930 року).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 57, 121 арк. (Стенограма та протоколи засідань Бюро та пленумів Українського комітету охорони пам'яток культури).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1482, 113 арк. (Листування з Всеукраїнською академією наук, музеями України про проведення археологічних розкопок на території України, роботу археологічних експедицій та асигнування коштів на цю мету).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, 165 арк. (Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України про облік, охорону пам'яток культури та асигнування коштів на цю мету).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1504, 97 арк. (Листування з Київською, Одеською краєвими комісіями охорони пам'яток культури про охорону пам'яток старовини, проведення археологічних розкопок в с. Райках).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5066, 4 арк. (Особова справа Мовчанівського Т. М.).

Юра Р. О. Древній Колоджин // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 57—130.

Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919—1934). — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. — 368 с.

Ярмошик І. І. Т. М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки ХХ ст.): основні напрямки краєзнавчої діяльності // Бердичівська земля в контексті історії України / Відп. ред. М. Ю. Костиця. — Житомир: МАК, 1999. — С. 137—139. (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 19).

Л. В. Павленко, С. В. Павленко

БЕРДИЧЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ЗАПОВЕДНИК ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 20-х — НАЧАЛЕ 30-х гг. ХХ в.: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье, на основе полного анализа архивных документов и опубликованных материалов, рассмотрены направления археологической деятельности Бердичевского государственного историко-культурного заповедника под руководством Т. Н. Молчановского. В частности, сделан обзор полевых археологических работ, проведённых экспедициями музея на территории Бердичевской округи, созданы список археологически обследованных населённых пунктов с перечнем зарегистрированных памятников и соответствующая археологическая карта. Рассмотрены мероприятия и инициативы исследователя по защите и охране археологических памятников, популяризации знаний об археологическом прошлом края и научной деятельности музея, проанализированы пути и средства пополнения коллекций и экспозиции музея, создания археологических выставок, прослежены связи с ведущими научными учреждениями Украины того времени.

Ключевые слова: история археологии, археологические исследования, разведки, раскопки, археологическая карта, музейная археология, экспозиция, лекции, экскурсии, научные краеведческие общества, охрана памятников, популяризация, Бердичевский государственный историко-культурный заповедник, Бердичевская округа, Т. М. Молчановский.

L. V. Pavlenko, S. V. Pavlenko

NATIONAL BERDYCHIV HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE IN THE SECOND HALF OF THE 20^s — EARLY 30^s XX century: ARCHAEOLOGICAL ASPECTS

The article based on an analysis of all presently known archival documents and published materials. The article examines the archaeological activity Berdychiv state historical and cultural reserve headed by T. M. Movchanovskiy. The authors conducted the review of archaeological field work in the territory of Berdychiv district. Was prepared a list of investigated settlements with a list of registered archaeological sites and relevant archaeological map. Considered researcher measures and initiatives to protect and preserve archaeological sites, promotion of knowledge about archaeological past the edge and the activities of the museum. Was analyzed the ways and means of updating and creation of exhibitions and archaeological museum and investigated links with leading scientific institutions of the time.

Keywords: history of archeology, archaeological research, exploration, excavation, archaeological map, museum archeology, exposition, lectures, excursions, scientific researches of regional ethnography, protection of monuments, popularization, Berdychiv Historical and Cultural Reserve, Berdychiv district, T. M. Movchanivskiy.

Одержано 20.06.2017

С. В. Павленко

ОВРУЦЬКИЙ ПОВІТОВИЙ МУЗЕЙ ТА НАУКОВО-АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ (початок 20-х років ХХ ст.)

У статті розглянуто спробу заснування на початку 1920-х рр. у м. Овруч повітового музею, висвітлюється діяльність овруцької науково-археологічної комісії, вперше вводяться до наукового обігу наявні архівні джерела та аналізуються причини припинення існування цих установ, прослідковується доля їх співробітників, відображено розвиток колекціонування археологічних старожитностей на рубежі ХІХ — ХХ ст. на Словечансько-Овруцькому кряжі.

Ключові слова: Овруч, Словечансько-Овруцький кряж, музей, наукове товариство, археологічна комісія, археологія, дослідження, колекціонування, приватні зібрання.

Одним із важливих явищ громадського та наукового життя Волині другої половини ХІХ — початку ХХ ст. стала поява церковних та світських музейних закладів. Становлення музейних осередків стало цілком закономірним відображенням піднесення інтересу до вивчення минувшини краю, зародження й розвитку історичних наукових та краєзнавчих досліджень на теренах Волинської губернії.

Першим музейним закладом Волині вважається музей, заснований у 1865 р. при Житомирській публічній бібліотеці. У 1880—1890 рр. з'являються давньосховища при церковних братствах та церковно-археологічних товариствах: 1887 р. засноване давньосховище Свято-Володимирського братства у Володимирі-Волинському; 1890 р. — Хрестовоздвиженського братства у Луцьку; 1893 р. — Волинське єпархіальне давньосховище при архієрейському будинку у Житомирі (згодом — Волинському церковно-археологічному товаристві); 1910 р. — музей-давньосховище при Братстві імені князів Острозьких у Острозі (з 1916 р. — Острозький краєзнавчий музей). Пізніше ви-

© С. В. ПАВЛЕНКО, 2017

никають і світські музейні заклади, як при місцевих громадських організаціях, так і приватні: 1896 р. — музей барона Ф. Р. Штейнгеля у с. Городок Ровенського повіту, 1901 р. — музей Товариства дослідників Волині в Житомирі, основу якого склали збірки Житомирської публічної бібліотеки, 1906 р. — музей Рівненського сільськогосподарського товариства [Гаврилюк, 2008, с. 212—213; Кушпетюк, 2001, с. 3; Прищепа, Прищепа, 2008, с. 33—41].

Окрім вказаних музеїв існували приватні, невеликі за обсягом, колекції історичних, археологічних, етнографічних, нумізматичних старожитностей, власниками яких були представники дворянства, духовенства, інтелігенції, підприємці та землевласники. Так, у фундаментальному корпусі пам'яток В. Б. Антоновича, згадано 13 приватних колекцій що містили археологічні знахідки з теренів Волині: 6 — на території губернії, 5 — поза її межами, для ще двох збірок місцерозташування не вказане [Антонович, 1901, с. 133].

Подальші процеси становлення й розбудови музейної мережі Волині були перервані Першою світовою війною та буремними подіями 1917—1920 рр.: діяльність більшості музейних закладів припиняється, частина колекцій була вивезена й увійшла до фондів інших установ (часто за межами України), багато зібрань безслідно втрачені.

На початок 1920-х рр. на Волині діє тільки одна музейна установа — Волинський центральний музей (з 1925 р. — Волинський науково-дослідний музей) у Житомирі. Музей формується як самостійна інституція у 1914 р. на основі збірок музею Товаристві дослідників Волині й поповнюється за рахунок окремих колекцій Волинського єпархіального давньосхо-

вища та націоналізованих приватних зібрань. Згодом на теренах сучасної Житомирщини (Східної Волині) утворюються Коростенський округовий музей (осінь 1923 р.) та Бердичівський історико-культурний заповідник (1926 рр.). Історія музейних інституцій Волині в різних її аспектах, як то фундація та розвиток, трансформації та реорганізації установ; засади діяльності, шляхи й засоби комплектування збірок та фондів; доля окремих колекцій; наукова, експедиційна, експозиційна, видавнича та публікаційна діяльність; життєвий та творчий шлях співробітників тощо, неодноразово ставала темою наукових розвідок дослідників історії науки та музейництва.

Невідомою сторінкою історії розвитку музейної справи Волині, зовсім незнайомою сучасній вітчизняній історіографії, є утворення на початку 20-х рр. ХХ ст. у місті Овручі повітового музею та наукового археологічного товариства, що опікувалось музейною установою. Власне історія виникнення цих закладів, розгляд їх діяльності і є метою даної публікації.

Джерела. Вперше автор цієї розвідки довідався про існування в 1920-х рр. музею в Овручі із короткого повідомлення І. Ф. Левицького про дослідження Довгинецької палеолітичної стоянки. Дослідник, стисло описуючи історію виявлення пам'ятки, згадує, що після розвідок восени 1921 р., невелику збірку палеофауни зі стоянки було передано до Овруцького повітового музею [Левицький, 1930а, с. 153]. І на сьогодні це повідомлення лишається єдиною відомою нам, опублікованою інформацією про Овруцький музей.

Короткі свідчення на підтвердження існування музею та наукового осередку в Овручі були отримані під час опрацювання особових справ Ф. А. Козубовського та І. Ф. Левицького в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Справи зберігаються у фонді Народного комісаріату освіти УСРР/УРСР, опис 12. Напевно, у цьому фонді відклалися документи реєстрації або атестації музейних співробітників проведеної Наркоматом освіти в 1927 р. Склад документів справ не є сталим. Кожна обов'язково містить заповнений власноруч на бланку «Анкетний листок відповідального робітника» (в справі Ф. А. Козубовського їх два). Деякі справи містять й інші документи, такі як, наприклад, автобіографія, облікові картки, різноманітні довідки, які очевидно, не були обов'язковими.

У машинописному «Curriculum vitae Завідувателя Коростенським Округовим Музеєм Краєзнавства Ф. А. Козубовського» від 29 серпня (рік не вказаний, але очевидно, що 1927 — С. П.) значиться: «Після остаточної демобілізації й переходу до складу запасу РСЧА, переїхав на працю до Овруча на Волині, де з 21/IX (1921 р. — С. П.) працював Зав. Повіт. Соцвихом, лектором педагогічної школи, членом-співробітником Овруцького Повітового Музея по відділу

істор.-археологічному» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 15].

А в «Анкетному листку», датованому 11 січня 1927 р., особової справи І. Ф. Левицького, у переліку посад, записано: «з 27/IV—21 по 25/XI—22 в час лікування завідував... дит. комуніою і трудився як член Овруч. Н.-Археол. Комісії» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4218, арк. 5 зв.].

Пізніше, під час пошуку матеріалів до біографії Ф. А. Козубовського, нами було знайдено ще два документи щодо історії й діяльності Овруцького музею та археологічної комісії. Перший документ також зберігається у фонді Наркомату освіти ЦДАВО України. Це машинопис «Доповідь про стан та діяльність Коростенського округового музею за час його існування (за 1924 рік)» за авторством Ф. А. Козубовського (далі — «Доповідь»), на 8 сторінках, українською мовою. Документ є фактично звітом за перший рік діяльності Коростенського музею. У першому його розділі викладені передумови виникнення музейної установи в м. Коростені й містяться відомості про історію його попередника на території повіту (округу) — Овруцького повітового музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 358—365].

Інший, найбільш інформативний й важливий документ, є частиною рукопису, російською мовою на 5 аркушах, з довгою назвою «Меры охраны в Овручском уезде Волынской губернии древностей, старины, искусства, палеонтологии, редких представителей фауны и флоры, месторождений примечательных минералов и исключительно ценных геологических форм». Рукопис зберігається в особовому фонді С. С. Гамченка Наукового архіву ІА НАН України і є частиною фондової справи в якій відклалися чернетки наукових робіт дослідника. На першій сторінці документу зберігся старий архівний номер: «Ф. 3, оп. 1, № 25/8». Аркуші пронумеровані суцільною нумерацією, але номери проставлені олівцем, на відміну від основного тексту чорнилом. На нашу думку, рукопис не є цільною єдиною роботою: в ньому поєднані два окремих документи, що змістовно й текстуально відрізняються один від іншого [ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8)].

У першій частині документу, на трьох аркушах, міститься природно-географічний опис Овруцького повіту: наведені короткі адміністративні відомості, описані географічні, ландшафтні та геоморфологічні особливості регіону. Взагалі ця частина справляє враження вступного тексту до більш вагомій роботі [Там само, арк. 1—3 зв.].

Друга частина рукопису, на двох аркушах, є окремим не пов'язаним із попереднім документом. З тексту очевидно, що це копія, або скоріше вільний виклад чи резюме (особливо у вступній частині), звіту овруцької науково-археологічної комісії за 1922 р. надісланий до Волинського

науково-дослідного музею 31 грудня 1922 р. Разом із звітом до музею надійшли, але до сьогодні не збереглися, заповнена «Анкета для зібрання відомостей по повітам про стан наукових досліджень й музейної роботи» та список надходжень до Овруцького повітового музею за 1922 р. В цьому документі (далі — «Звіт комісії») містяться дані про організацію в Овручі науково-археологічної комісії, наводиться список її членів, подається короткий огляд польової діяльності. Чернетка також включає опис стану музею та перелік проведених протягом 1922 р. робіт із впорядкування музейних колекцій [Там само, арк. 4—5 зв.]. Цей документ, особливо в частині що стосується діяльності науково-археологічної комісії, був частково опублікований О. О. Тарабукіним [Тарабукін, 2012, с. 291—292].

Повертаючись до першої складової частини справи зазначимо, що подібний, очевидно розширений і доповнений, рукописний документ зі схожою назвою «Меры охраны по Овручскому уезду, Волинской губернии, древностей старины, искусства и природы» на 12 аркушах зберігається в іншій справі особового фонду С. С. Гамченка. Чернетку датовано 24 лютим 1923 р., старий архівний номер: «Ф. 3, оп. 1, № 25/9». В цьому рукописі розширений природно-географічний опис Овруцького повіту займає п'ять аркушів. Наступні сторінки документу займає перелік археологічних пам'яток повіту впорядкованих за басейнами основних річок [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 44 (№ 25/9)]. Очевидно, що обидва ці документи зі схожими назвами раніше зберігалися в складі однієї фондової справи і слідували один за іншим, про що свідчать старі архівні номери. Припустимо, що вони є чернетками або варіантами праці С. С. Гамченка «Археологія Овруччини», яка не була опублікована й згадується у звіті Волинського науково-дослідного музею за 1923—24 рр.: «Рукопис „Археологія Овруччини“ передано Зав. Коростенською філією Вол. Музея, як наукова директива для орієнтировки, перереєстрації, реєстрації й дійсних засобів охорони археологічних періоджерел» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 374—375]. Очевидно, що С. С. Гамченко для підготовки даної роботи власноруч зробив копію «Звіту комісії», яка й збереглася серед документів особового фонду дослідника.

Підсумовуючи огляд джерел, констатуємо що на сьогодні ми володіємо двома короткими звітами, двома стислими згадками з особових справ та одним повідомленням у друкованій праці — це всі документи, які фіксують існування в Овручі на початку 1920-х рр. повітового музею та наукового археологічного товариства. Незважаючи на брак інформації та її фрагментарність, наявні джерела дозволяють в загальних рисах окреслити історію утворення та діяльності цих інституцій.

Заснування Овруцького музею. Згадка музею в статті про Довгинецьку стоянку та дані

автобіографій І. Ф. Левицького і Ф. А. Козубовського дозволяють стверджувати, що музей існував уже восени 1921 р. Якщо виходити тільки з цих скупих повідомлень, можна зробити два припущення / висновки: 1) музей працював восени 1921 р. й поділявся принаймні на два відділи; 2) в той же час, в 1921—1922 рр., поряд із музеєм, або й при ньому, діяла науково-археологічна комісія. Копія «Звіту комісії», яку маємо у своєму розпорядженні, також підтверджує, що основна частина колекції музею була зібрана та частково впорядкована І. Ф. Левицьким і С. Синегубом раніше 1922 р. [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8), арк. 4]. Суперечить цьому Ф. А. Козубовський, стверджуючи, що на кінець 1922 р. музей перебував на шостому місяці від початку свого існування [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 358—359].

Таку, хоч і невелику різницю щодо дати заснування, на нашу думку, можна пояснити тим, що наявні джерела по різному трактують і вживають термін «музей». Очевидно, в перших чотирьох випадках, музеєм названо колекції старожитностей. Тоді як Ф. А. Козубовський міг по іншому розуміти суть терміну й відраховувати початок музею, наприклад, від документального оформлення, або отримання приміщення чи започаткування/відкриття експозиції, тощо.

Ф. А. Козубовський також подає цікаву інформацію, що ще в серпні 1917 р. учительським повітовим З'їздом Овруччини було прийнято постанову з *«категоричною вимогою»* до повітового Земства, про заснування в Овручі *«музею місцевого краю»* з педагогічним відділом. Але, відразу ж зазначає, що: *«...справа далі самої постанови не просунулася»* [Там само, арк. 358].

Також, за свідченням «Доповіді», основою колекції овруцького повітового музею стали напіврозграбовані збірки археологічних та палеонтологічних матеріалів місцевого аптекаря й антикара Дубинського, якого було вбито в 1919 р. революційно налаштованими мешканцями [Там само, арк. 358—359]. Враховуючи це повідомлення, перед тим як розглянути існуючу інформацію щодо власне діяльності музею, хотілось би звернути увагу на явище колекціонування археологічних старожитностей, що набуло значного поширення на Словечансько-Овруцькому кряжі та в повіті на рубежі ХІХ—ХХ ст., й опосередковано стало поштовхом до оформлення першого на теренах північної Житомирщини громадського музейного осередку.

Колекціонування старожитностей на Словечансько-Овруцькому кряжі в другій половині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Словечансько-Овруцький кряж, являючись собою витягнуте в широтному напрямку підвищення (довжиною близько 50 км й шириною від 8 км на сході до 20 км на заході), що височіє над зандровою болотистою поліською рівниною. Центральна частина кряжу вкрита потужною товщею лесу. На середину ХІХ ст. в результаті

антропогенної діяльності й аграрного освоєння більша частина площі кряжу була звільнена від лісів. Відсутність рослинності та наявність крутих схилів призводила до інтенсивного розмиву лесу й утворенню великої та густої мережі глибоких ярів. В результаті руйнування стінок ярів, передусім після значних опадів навесні та восени, вимивалися палеонтологічні та археологічні артефакти.

Приблизно з середини XIX ст. в науковій літературі та періодиці масово з'являються повідомлення про знахідки різноманітних старожитностей на Словечансько-Овруцькому кряжі. Безумовно, збільшення повідомлень про знахідки давнини, пов'язане з проведенням земельної реформи 1861 р., в результаті якої селяни отримали землю та доступ до раніше недосяжних їм угідь. В пореформений час на території кряжу й повіту активно починають розорюватися та руйнуватися курганні могильники.

Одночасно, через природні особливості (складну й цікаву геологічну будову кряжу, наявність реліктових рослин), багату історію цієї території, цікаву й строкату структуру населення та його етнографічну різноманітність, Овручина приваблює до себе вчених — геологів, географів, ботаніків, істориків, етнографів, антропологів, археологів. В результаті досліджень науковців формуються збірки археологічних артефактів, що не тільки потрапляють до фондів та експозицій музеїв (наприклад, Музею старожитностей та Мюнц-кабінету Київського університету Святого Володимира, музею Товариства дослідників Волині, Городоцького музею Ф. Р. Штейнгеля), а й стають основою та поповнюють приватні колекції дослідників (наприклад, колекції Г. О. Оссовського, К. О. Ставровського, В. Б. Антоновича, В. В. Хвойко, Ф. К. Вовка та інш.) [Антонович, 1901, с. 133; Каталог выставки, 1899, с. 141—142; Ценные, 1888].

Збіг перерахованих обставин, на фоні загального піднесення зацікавлення до історії та археології серед найвищих верств населення Російської імперії, обумовив наприкінці XIX — на початку XX ст. на Овручині піднесення колекціонування та виникнення приватних поміщицьких колекцій. Попит на предмети старовини сприяв становленню цілої системи пошуку і торгівлі археологічними артефактами та палеонтологічними знахідками, що стало досить прибутковою справою, як для повітових поміщиків і перекупників старожитностей, так і для місцевих селян.

Аптекарь Дубинський (або Дубинський чи Дубенський) та його колекція були досить відомі серед волинської наукової спільноти та київських дослідників того часу. Зокрема «антикварну» збірку аптекаря оглядали під час своїх наукових екскурсій до Овруча барон Ф. Р. Штейнгель в 1900 р., Ф. К. Вовк та Л. Є. Чикаленко в 1909 р. та інш. [Чикаленко, 1952, с. 47—48; Отчёт, 1905,

с. 8]. Ось як, наприклад, описує свій візит до аптеки Л. Є. Чикаленко:

«...господар порадив нам звернутися до аптекаря жида Дубинського, до якого з давніх-давен приносять люди з цілої Овруччини все, що знайдуть цікавого або чудного; той все купує й тим заохочує ще більше своїх клієнтів. Побували ми з Хв. К. у того аптекаря. Дійсно, аптека собі аптекою, але головний його інтерес був пов'язаний з тою “кунсткамерою”, яка містилася в дальших кімнатах його помешкання. Чого ми там не побачили? І у мене і у Хв. К. просто очі порозбігалися. На превеликий жаль, аптекар не був занадто інтелегентна, але зате занадто спритна людина. Очі нам порозбігалися, то правда, але незабаром обличчя нам повитягувалося, як ми побачили, що він з тим всім робив. Отже, показує нам дві розкішні надзвичайно оригінальні попільнички для недопалків зроблені з... досконало збереженого черепа махайрода. Хв. К. охнув і зразу ж купив обидві, бо аптекар, на щастя, дуже уважно і акуратно переписував той череп по сагітальній лінії. Знову ж ми охнули, як показав він нам самі звичайнісінькі запинки, великі до чохла, і маленькі до пазухи, що їх він доручив якомусь фахівцеві зробити з мамутового ікла. Ні перед тим ні після того ніколи мені не доводилось бачити в такому стані збереження мамутового ікла, знайденого на Україні. [...] Купили ми з Хв. К. по одному шматку того ікла, але ніяк не могли добитися від п. Дубинського назви селянина, від якого він того ікла купив, ні місцевості, звідкіля ті чи інші цікаві предмети походили. Хв. К. накупив у нього багатенько різних кісток, що з них пам'ятаю добре цілу громаду зубів носорога та інших четвертинних тварин. Я купив багато виробів з збранківського талькового лупака...» [Чикаленко, 1955, с. 47].

Очевидно саме цю збірку описує в своїй роботі П. А. Тутковський, хоча й не називає торговця-колекціонера на ім'я:

«У торговця костями в г. Овруч я видел много изломанных костей таза, конечностей и челюстей крупных млекопитающих, много коренных зубов травоядных, много рогов и несколько обломков бивней мамонта... К сожалению, невежественный торговец (называющий все эти кости остатками ихтиозавров) сбывает их окрестным помещикам, как “курьюзы природы”, причём не задумывается распиливать кости и черепа (для пепельниц) на части. Таким путём уже погибло, наверно, немало ценных палеонтологических находок» [Тутковский, 1911, с. 159].

Як бачимо з наведених описів, вчених вражало багатство збірки, але одночасно дослідників обурювало поводження аптекаря з старожитностями та палеонтологічними знахідками. Нівечення артефактів з метою одержати більший зиск від продажу підтверджує й Ф. А. Ко-

зубовський, який особисто не знав Дубинського, оскільки прибув до Овруча лише восени 1921 р.: «Щоб піднести ціну “товарові” кистці мамута розбивалися на де кілька частин, щоб продати різним покупцям, або оброблювалися на попиляниці, портсигари і т. д.». [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359].

Взагалі справа по пошуку, скупці й наступному перепродажу «достопримечательных редкостей» в «антикварія» Дубинського була чітко організована. Археологічні та палеонтологічні артефакти скуповувалися у місцевих селян «... за де кілька копійок, щоб самому продати за десятки карбованців різним аматорам-поміщикам» [Там само]. По всьому повіту діяла мережа спеціальних агентів — скупників давніх артефактів. Зокрема Ф. Р. Штейнгель придбав у аптекаря знахідки з кременю із 18-ти населених пунктів Овруцького повіту [Отчёт, 1905, с. 8]. К. О. Ставровський, що проводив археологічні дослідження на Овруччині й збирав старожитності для музею Київського університету, у своєму листуванні з М. Ф. Біляшівським згадував, що він не може конкурувати з агентами-скупниками, які пропонують за кам'яну сокиру селянам по 3 карбованці, коли він, з асигнованих на закупки університетом грошей, міг виділити тільки 50 копійок [Р НБУВ, ф. XXXI, спр. 1749—1758].

При аптеці існувала окрема контора, що вела облік предметам старовини та листування із колекціонерами не тільки Волинської чи Київської губерній, а навіть із приватними особами та установами Москви і Санкт-Петербурга [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359].

Очевидно, що таким же чином була організована справа й у інших колекціонерів повіту — аптекаря Добровольського¹ (у м. Овруч),

1. Цілоком ймовірно, що згадані аптекарі Добровольський та Дубинський (в жодному джерелі не згадані їх ініціали) насправді були однією особою. Важко уявити, що в Овручі, невеликому повітовому містечку, майже одночасно працювало дві аптеки, господарі яких займалися колекціонуванням й продажем предметів старовини. На користь цього вказує й деяка схожість опису колекції Добровольського у М. Ф. Кривошапкіна з описами збірки Дубинського, що залишили Л. Є. Чикаленко, П. А. Тутковський та Ф. А. Козубовський. Добровольським овруцького аптекаря-антиквара окрім М. Ф. Кривошапкіна називає й В. Б. Антонович, що знав та використовував записки останнього під час впорядкування «Археологічної карти Волинської губернії» [Антонович, 1901, с. 133]. Усі інші дослідники вживають прізвище аптекаря як Дубинський (в різних варіантах).

Нами був проведений спеціальний пошук прізвищ аптекарів серед існуючих та доступних друкованих довідників та адрес-календарів того часу. Виявилось, що аптекар Дубинський серед мешканців Овруча не згадується. Натомість у «Пам'ятній книжці Волинської губернії» згадується провізор Людвіг Йосифович Добровольський: у 1890—1898 рр. як

поміщиків Кіркоріуса (у с. Мала Хайча) та Сніжко-Броцької (?), описи збірок яких залишив російський лікар, етнограф та фольклорист М. Ф. Кривошапкін. У 1896 р. його було командировано на Волинь Імператорським Російським географічним товариством [Кривошапкін, 1896]. Перебуваючи на Овруччині він оглянув вказані колекції й описав їх у звіті, надісланому до Імператорської археологічної комісії [НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, д. 1896/147].

Напередодні оглядин М. Ф. Кривошапкіна, збірки Добровольського та Кіркоріуса постраждали від пожеж, тому дослідник не мав змоги оглянути їх повністю, але побачене вразило його. Серед матеріалів Добровольського вчений відзначив безліч знарядь і виробів із кременю, кам'яні сокири, вироби з рожевого сланцю (в тому числі й орнаментованого «божка»), намистини із скла різного кольору, сердоліку та яшми, людські черепи «уяв не в означальном виде» з Ліплянщини². М. Ф. Кривошапкін стверджує, що біля 300 предметів кам'яної доби, знайдених на території Овруцького повіту, напередодні його візиту були відправлені до музею Київського університету, а черепи чотирьох викопних тварин, знайдених в ярах поблизу с. Збраньки, готувалися до відправлення в музей Петербурзької Імператорської військово-медичної академії. На замовлення вченого були виготовлені три фототаблиці цих знахідок (черепи зняті з трьох сторін), які він разом з 25-ма артефактами, придбаними у Добровольського, представив до Географічного товариства [Там само, с. 10 зв. — 12 зв.; Кривошапкін, 1896, с. 564—565].

У збірці Кіркоріуса М. Ф. Кривошапкін відмітив знаряддя з кременю й каменю, намистини, жорнова, а також фрагменти кераміки, що походила з курганів поблизу містечка Норинська (ще одне підтвердження проведення розкопок курганних могильників — С. П.). Серед збірки Сніжко-Броцької з Овруцького повіту походила лише вістря стріл [НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, д. 1896/147, с. 12 зв. — 13 зв.].

управляючий (чи орендар) аптеки ксьондза Лециньського в Овручі [ПКВГ на 1890, отд. IV, с. 82; на 1891, отд. IV, с. 114; на 1893, отд. IV, с. 72; на 1894, отд. IV, с. 95; на 1895, отд. IV, с. 94; на 1896, отд. IV, с. 95; на 1897, отд. IV, с. 95; на 1898, отд. IV, с. 98] та в 1907, 1909—1910 рр. як власник аптеки в м. Народичі [ПКВГ на 1907, отд. III, с. 144; на 1909, отд. III, с. 137; на 1910, отд. III, с. 117]. Можливо, більш глибокий пошук серед матеріалів архівів Житомирської області дозволить остаточно з'ясувати питання тотожності цих осіб та дізнатися подробиці їх діяльності.

2. В околицях цього села відомо декілька курганних могильників давньоруського часу, які досліджував в 1920-х рр. С. С. Гамченко. Цілоком ймовірно, що аптекар-антиквар не тільки займався скупкою старожитностей для майбутнього перепродажу, а навіть організував власні «розкопки», щоб отримати стародавні артефакти для тих же цілей.

Свою користь від зборів археологічних та палеонтологічних решток мали не лише поміщики, а й селяни. Так, П. А. Тутковський, описуючи яри південного схилу Словечансько-Овруцького кряжу, зазначав: «...небольшие случайные находки даёт продажа находимых в оврагах (в особенности после больших дождей) костей ископаемых животных, которые скупаются промышленниками в г. Овруч, где имеются целые склады таких костей» [Тутковский, 1911, с. 126], а також «...местные крестьяне давно знают цену таким находкам и продают издавна кости из с. Збранок коллекторам и скупщикам в г. Овруче» [Там само, с. 110].

Деякі селяни навіть зробили продаж старожитностей своєю професійною справою. Наприклад, мешканці с. Татарновичі (нині с. Берестовець Коростенського р-ну), як свідчить Я. В. Яроцький, зазвичай продавали знайдені стародавні предмети селянину із с. Васьковичі, «сделавшему главным своим промыслом покупку подобных вещей и перепродажу их интеллигентным любителям раритетов» [Яроцкий, 1900, с. 67, прим. 15].

Мешканець с. Збраньки Іван Книш (Книшевич), якого згадують в своїх роботах Ф. Р. Штейнгель та П. А. Тутковський, не тільки скуповував знахідки, а й займався виготовленням для продажу дрібних виробів (амулетів, попільниць, вазочок тощо) із рожевого пірофілітового сланцю [Отчёт, 1905, с. 8; Тутковский, 1911, с. 125, 154, 159]. М. Ф. Кривошапкін придбав у м. Овручі в літнього єврея, збирача старожитностей, виготовлені ним власноруч блюдце і медаль із збраньківської яшми (?) [НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, д. 1896/147, с. 11 зв.—12]. Виробництвом різноманітних стилізованих під давнину предметів, художніх рельєфів і статуеток, кубків та вазочок, попільничок, всіляких дрібничок із пірофілітового сланцю займалися навіть члени Товариства дослідників Волині, наприклад І. І. Новицький [Тутковский, 1911, с. 160, 166—167]. Деякі з цих виробів (кубки, вазочки, попільниця та інші) потрапили до Волинського науково-дослідного музею [Абрамович, 1930, с. 24] й ще донедавна їх можна було побачити в експозиції Житомирського музею природи. Роботами Овруцької експедиції ІА НАН України в околицях с. Збраньки, в ур. Ковальові поля, було знайдено місце кустарного фабричного виробництва пірофілітових виробів того часу [Томашевський, Павленко, 2009, с. 295].

Насамкінець зауважимо, що практика продажу палеонтологічних знахідок зберігалась на Словечансько-Овруцькому кряжі до 1960-х рр.: місцеві жителі зумисно збирали кістки викопних тварин в ярах та здавали скупникам утильованини. Наприклад, так було продано відомий орнаментований бивень мамонта, знайдений у 1954 р. в яру поблизу с. Клинца, який потім В. О. Місяцю вдалося розшукати в Овручі [Місяць, 1954/32, с. 20 прим., 21; Місяць, 1956]. У 1957 р. під час копання котловану для погребу в

Овручі робітники наткнулися на кістки мамонта, які «з відома вчительки тов. Пюро ... здали в утілю» [Місяць, 1958/22, с. 12]. Після початку робіт по залісненню ярів кряжу для захисту земель від водної ерозії, кількість палеонтологічних знахідок кардинально скоротилася.

На жаль, ми змушені констатувати, що подібна практика пошуку археологічних артефактів з метою подальшого продажу, що призводить до свідомого нищення археологічних пам'яток, пробудилася в наші дні, з розвитком технології металошукачів.

Науково-археологічна комісія: заснування, персональний склад. За ініціативою І. Ф. Левицького, при Відділі народної освіти повітового виконкому 16 березня 1922 р. була створена Овруцька науково-археологічна комісія. Рішення про її заснування (а, очевидно, й склад, задачі, план діяльності та джерела фінансування) затверджено на засіданні Овруцького повітового виконкому 3 квітня 1922 р. [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8), арк. 4].

До складу комісії на момент її створення увійшло 4 особи: Олег Петрович Червінський (голова), Іван Федорович Левицький, Федір Андрійович Козубовський, та Сергій Клавдієвич (?) Синегуб. Напевно, що в 1922 р. пройшло документальне оформлення діяльності колективу однодумців, який сформувався й займався музейною та дослідницькою діяльністю раніше. Наприклад, палеолітична Довгинецька стоянка була відкрита І. Ф. Левицьким ще в 1921 р. Очевидно, що в цей же час ним були здійснені й інші дослідження на Словечансько-Овруцькому кряжі, про що свідчать розрізнені документи (карти, фото пам'яток, окремі аркуші статей) особового фонду вченого в Науковому архіві ІА НАН України.

У подальшому склад наукового товариства змінювався. Ф. А. Козубовський через два місяці після утворення вийшов зі складу комісії, оскільки перейшов на нову роботу до Коростеня. С. Синегуб через особисті життєві обставини не міг приділяти дослідницькій роботі багато часу й займався лише визначенням природних та палеонтологічних знахідок, що надходили до музею. І. Ф. Левицький, після лікування, повернувся до виконання основних обов'язків голови відділу повітової освіти й теж приділяв мало часу діяльності наукового товариства. Відомо, що до складу комісії пізніше долучився І. Кушнірчук. Таким чином, найбільш дієвим учасником протягом року був О. П. Червінський, який проводив як невеличкі експедиції, так і роботу з впорядкування колекцій музею, залучаючи до діяльності комісії й інших представники громадськості, переважно освітян [Там само].

Вважаємо за доцільне зупинитися на відомих нам фактах з життя засновників комісії, про діяльність яких, окрім, очевидно, Ф. А. Козубовського та І. Ф. Левицького, майже нічого невідомо широкому загалу дослідників історії

археології. Біографія Ф. А. Козубовського детально розглянута в окремій публікації в цьому ж виданні [див. статтю: Колеснікова, Павленко]. Що стосується І. Ф. Левицького, то більш відомий харківський період його життя, тому в даній публікації більш детально розглянемо «волинський / житомирський» етап діяльності дослідника.

Левицький Іван Федорович. Народився 1896 р. в м. Народичі Овруцького повіту (нині райцентр Житомирської обл.) у сім'ї священика. Закінчив 4 класи Волинської духовної семінарії. Чотири роки провчився в Харківському ветеринарному інституті, який залишив, як зазначено в «Анкетному листку», — «з власної ініціативи». Напевне, на перешкоді навчанню стали буремні події тієї доби й революційна діяльність: з травня 1917 р. по липень 1918 р. І. Ф. Левицький перебуває в рядах харківської організації УСДРП, й навіть був арештований 1918 р. за агітаційні виступи проти Гетьманату. З грудня 1918 р. по листопад 1919 р. служить ветеринаром в армії Директорії УНР («українській армії») [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4218, арк. 4—5].

Протягом 1920 р. працює завідувачем районною бібліотекою містечка Янушпіль (нині смт Івано-Піль Чуднівського р-ну Житомирської обл.). В цю пору він є кандидатом до КП(б)У й під час польсько-радянської війни 1920 р. зазнає репресій від польської військової адміністрації «за організацію освітянської роботи в час польської окупації» (мабуть у квітні-червні) [Там само].

З листопада 1920 р. працює в Овруцькій повітовій Наросвіті (з квітня 1921 р. — завідувач). Протягом березня-листопада 1922 р. перебуває на лікуванні й одночасно очолює Гладковицьку (?) дитячу комуну, а з листопада цього ж року повертається на посаду завідувача Наросвіти. У березні 1923 р. переїздить до Житомира і працює головним інспектором Наросвіти Житомирської округи, а з грудня 1923 р. — Волинським губернським інспектором Соцвиху. В квітні 1924 р. переходить на постійну роботу до Волинського науково-дослідного музею: 15.05.1924—05.05.1926 — уповноважений музею по охороні пам'яток Житомирської округи, з 06.11.1924 — помічник завідуючого археологічного відділу музею, з 17.10.1926 — завідуючий кабінетом антропології [Там само, арк. 5 зв.]. З 1928 (після переїзду С. С. Гамченка до Києва) по 1931 рр. очолює археологічний відділ музею [Тарабукін, 1995, с. 34].

У 1930 р. І. Ф. Левицький очолює палеолітичну групу Дніпрогесівської експедиції. 1931 р. переїхав до Харкова: від 3 червня 1931 р. працює на посаді інспектора з охорони пам'яток культури і природи, а в березні 1932 р. його призначено завідувачем відділом докласового суспільства Центрального державного історичного музею у Харкові. З 1934 р. був також співробітником Інституту історії матеріальної культури (пізніше — Інституту археології АН УРСР) [Рибальченко, 1997; Рудинський, 1952; Куріло, 2002, с. 168—169].

Під час свого перебування в Овручі провадив археологічні розвідки на Словечансько-Овруцькому кряжі: відкрив палеолітичну стоянку Довгиничі [Левицький, 1930а], неолітичну стоянку поблизу с. Бондарі [Левицький, 1928] та кілька стоянок мезо-неолітичного часу.

З переїздом до Житомира бере участь у археологічних дослідженнях С. С. Гамченка, наприклад, таких пам'яток як Грем'яче, Войцехівка, Колодяжне та інш. Також проводить значні власні дослідження: розвідки, розкопки курганів доби бронзи — слов'янського часу, неолітичних стоянок, зокрема в ур. Піщане, та давньоруських пам'яток у середній течії р. Уж і його допливів, в околицях м. Народичі протягом 1925—1927 рр. [НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 2; ф. 4, спр. 3, с. 3—29; ф. 4, спр. 4, с. 1—20; ф. 59, оп. 1, спр. 49/10; Левицький, 1931] та в мікрорегіоні Ушомир — Коростень в 1928 р. [НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 5, с. 23—32]; дослідження низки кам'яних гробниць культури кулястих амфор у межиріччі рр. Церем, Случ, Смолка (біля сіл Колодяжне, Суемці, Анета, Кикова та інш.) та у верхів'ях р. Ірша (поблизу с. Сколобів) в 1925—1927 рр. [НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3, с. 30—37; ф. 4, спр. 4, с. 20—27; ф. 4, спр. 5, с. 38—39; Левицький, 1925; 1929; 1930б]; розвідки в середній течії р. Жерев [НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 5, с. 32—38]; розвідки узбережжя р. Уборть (на ділянці від с. Копище до м. Олевська) та в басейні р. Перги (від с. Перга до с. Радовель) в 1928—1929 рр. [НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 5, с. 1—22; ф. 4, спр. 6]; дослідження на торфовищі Моства в 1930 та 1948 рр. [Левицький 1948/24; Левицький, 1952].

Червінський Олег Петрович. Народився 1889 р. в с. Полиці Ковельського повіту (нині Володимирецького р-ну Рівненської обл.) у сім'ї священика. Закінчив 2 класи Волинської духовної семінарії. З 1911 р. служив в армії рядовим 167-го піхотного Острозького полку, в 1914—1915 рр. перебував на російсько-австрійському театрі бойових дій Першої світової війни. Принаймні з 1917 р. опиняється в Києві й працює рахівником складсько-заготівельного відділу при Київському Земському зібранні (очевидно, при складських приміщеннях залізниці, оскільки в цей час є членом профспілки транспортників). Під час громадянської війни залишається в Києві: восени 1919 — навесні 1920 рр. — діловод штабу охорони складів Добровольчої армії А. І. Денікіна в м. Києві [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8389, арк. 1].

Восени 1920 р. переїздить на Овруччину: з вересня його призначено секретарем волосного виконком у с. Покалів. На цій посаді перебуває до середини лютого 1922 р., коли його переводять до м. Овруча на місце секретаря Округової Наросвіти.

У березні 1923 р. отримує призначення на аналогічну посаду в Округовій Наросвіті у м. Житомир. З 20 квітня 1925 р. переходить на

роботу до Волинського науково-дослідного музею, де теж займає посаду секретаря й одночасно стає лаборантом-асистентом археологічного відділу [Там само, арк. 2]. Працює в музеї до 1930 р., після цього простежити його життєвий шлях не вдається.

Під час роботи у Житомирському музеї брав участь в археологічних дослідженнях С. С. Гамченката І. Ф. Левицького. Власних археологічних досліджень, окрім невеликих розвідок на Словечансько-Овруцькому кряжі з метою досліджень спеціалізованих поселень по обробці пірофілітового сланцю в околицях с. Покальова в 1925 р. та обстежень пірофілітовидобувних кар'єрів у мікро-регіоні сс. Скребеліч — Нагоряни — Хлупляни в 1928 р., не проводив [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 49; спр. 3404, арк. 63; НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 4, с. 4].

Синегуб Сергій Клавдієвич (?). У «Звіті комісії» 1922 р. названий вчителем місцевої школи [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8), арк. 4].

Досить імовірно, що саме його згадує в своїх спогадах про подорож разом із Ф. К. Вовком по Волині в 1909 р. Л. Є. Чикаленко, на жаль, називаючи лише за прізвищем і не згадуючи ім'я та по-батькові: «... Синегуб, по освіті правник, що мав нагляд над працею “волосних правління”, зокрема, здається писарів, що на Волині творили собою якусь специфічну верству провінціальної інтелігенції...» [Чикаленко, 1955, с. 47]. Цей Синегуб був знаний серед волинської місцевої інтелігенції, оскільки у Ф. К. Вовка були до нього рекомендаційні листи. На жаль, у «Пам'ятних книжках Волинської губернії» за 1886—1917 рр. ні серед овруцьких посадових осіб, ні серед представників освіти, ні серед інших овруцьких мешканців, людина з таким ім'ям та прізвищем не зустрічається [Памятная книжка, 1886—1915, 1917].

Взагалі Л. Є. Чикаленко досить приязно відзивається й позитивно характеризує цю особу: «Синегуб з обов'язку своєї праці знав досконало Овруччину з усіх боків, і скрізь, про яке б село ми не спитали, знав тамошніх чільніших людей і на всі теми, що нас цікавили, міг дати досить докладні інформації» ... «...цікаво, що сам Синегуб був свідомий свого українського походження, навіть тим гордий» ... «...любив свою Овруччину, знав її і охоче про неї оповідав» [Чикаленко, 1955, с. 45—47].

Якщо вірний наш здогад, що в спогадах Л. Є. Чикаленка та в «Звіті комісії» йдеться про одну й ту ж людину, то можна припустити, що саме С. Синегуб був одним із ініціаторів звернення вчительського з'їзду до Земства про утворення повітового музею в 1917 р. Напевно, саме він міг врятувати частину колекції аптекаря Дубинського від повного розграбування, яка й стала основою для створення майбутнього музею.

Кушнірчук Іван. Про цього учасника комісії нічого не відомо. Імовірно, він був пра-

цівником освіти чи повітового виконкому й цікавився історією та археологією краю.

Науково-археологічна комісія: завдання й результати діяльності. Згідно рішення повітового виконкому, для потреб комісії передбачалося виділити фінансування в розмірі 5 % від чистого прибутку місцевих осередків освіти (шкіл, трудових шкіл, дитячих будинків, комун) та 5 % від валового прибутку місцевого політ. відділу. Але за звітний 1922 р., відповідно до «Звіту комісії», коштів так і не надійшло, й члени комісії діяли завдяки власному ентузіазму [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8), арк. 4].

Основне завдання діяльності комісії було визначене як «перереєстрація археологічних періоджерел Овруччини та постачання нових експонатів до музею». Ще наприкінці березня співробітниками комісії було підготоване й розіслане до кожної волосної управи повіту повідомлення про створення установи з проханням сприяти в отриманні для музею різного роду предметів давнини. У повідомленні також містилося прохання про передачу для комісії списків осіб, що цікавляться науковою роботою або мають приватні колекції, для встановлення наукових контактів. Але на свій запит комісія не отримала жодної відповіді [Там само].

Комісія, ймовірно, досить швидко налагодила зв'язки з Волинським науково-дослідним музеєм, який, очевидно, здійснював координацію її наукової діяльності. У жовтні 1922 р. від комісії до волосних виконкомів повіту була розіслана анкета «Собрание сведений о положении научных исследований и музейной работы в уезде», розроблена Волинським науково-дослідним музеєм. У результаті анкетування вдалося зібрати дані про колекції старожитностей та предметів мистецтва, що зберігалися в поміщицьких маєтках [Там само, арк. 5]¹. Подальша доля цих колекцій невідома, але досить впевнено можна стверджувати, що до музею передані вони не були.

В 1922 р. проведено дві невеликі розвідки-«екскурсії». 5—8 травня О. П. Червінський, разом з І. Кушнірчуком та М. І. Шапошником, за участю 17-ти вихованців дитячого будинку (віком від 11 до 15 рр.), здійснили екскурсію до сіл Збраньки та Норинськ.

У Збраньках було обстежено замчище з добре збереженими валами й ровами, на якому оглянуті залишки панської садиби, зокрема кам'яні льохи. Для музею відібрані зразки цегли, у тому числі й зі штампами (датою «1816» та монограмами латиницею («польские монограммы»)). Також обслідувана система ярів біля села: в ярах «Кам'яний Рів» та «Малинник» відібрані

1. Далі в документі наводяться дві цифри 13 й 21, але не зрозуміло до чого вони стосуються. Можливо відповідно до переліку, в повіті, в бувших приватних поміщицьких садибах, нарахували 13 колекцій старожитностей та 21 колекцію предметів мистецтва (?).

зразки різноманітних мінералів та ґрунтів, а в яру «Частокіл Ліс» — зразки «серицитового» (пірофілітового — С. П.) сланцю.

У Норинську оглянуто останець городища. Тут, очевидно, закладено шурф, в якому знайдені орнаментовані уламки кахель («...черепки относятся не к посуде, а очевидно к украшениям замка...»), середньовічну кераміку та «глиняные обожжённые трубы». В околицях Норинська та Збраньок «на песках» зібрано фрагменти грубої орнаментованої кераміки разом із крем'яними артефактами («обломками кремневых ножей») [Там само, арк. 4].

28—30 (?) серпня О. П. Червінський та І. Кушнірчук, разом із 8-ма вихованцями дитячого будинку та їх супроводжувачем, здійснили екскурсію до с. Клинець. У ярах навколо Клинця було знайдено кістки тварин, два черепа носорога (*Rhinoceros Merckii*) без нижніх щелеп, відібрані зразки ґрунтів та мінералів [Там само, арк. 5].

Усі зібрані під час екскурсій предмети через конфлікт із завідувачем сільбуду зберігались не в музейному приміщенні разом з іншими колекціями, а в службовій кімнаті О. П. Червінського при відділі освіти. Визначення знайдених матеріалів проводив С. Сологуб [Там само, арк. 4 зв.].

Овруцький музей в 1922 р. З моменту утворення науково-археологічної комісії музей було передано в її підпорядкування. Музей розміщувався в Сільському будинку (сільбуді, клубі) [Там само, арк. 4].

Колекція музею, що складалась із зразків мінералів, палеонтологічних знахідок та предметів старовини була зібрана й частково впорядкована І. Ф. Левицьким та С. Синегубом ще до 1922 р. Багато речей було пошкоджено, як зазначено у «Звіті комісії», або під час розкопок (!) або під час перевезення до Овруча. Каталог колекції створено не було [Там само, арк. 4 зв.].

Тому О. П. Червінський зайнявся впорядкуванням збірок музею. Але наприкінці квітня стався перший конфлікт: завідувач сільського будинку не допустив О. П. Червінського до колекції вимагаючи оплату за приміщення (очевидно, орендну плату за розміщення музею в приміщенні сільбуду). Звернення до владних структур питання не вирішило, а оскільки коштів не на діяльність товариства й музею не надійшло, голова комісії вимушений був відмовитись від продовження робіт із впорядкування музейних збірок [Там само].

Влітку 1922 р. завідувача сільбуду звільняють із посади. У його сина О. П. Червінський помітив предмети, які належали до музейних колекцій і повинні були зберігатися в музеї. 10 червня, разом із новим завідувачем сільбуду П. Іконніковим, О. П. Червінським була здійснена ревізія музейних колекцій. Під час огляду з експонатів не дорахувалися багатьох крем'яних знахідок («долота») та одностволь-

ного семизарядного пістоля з барабаном. Точну кількість втрачених речей встановити було неможливо, оскільки каталог музею не був остаточно дороблений. Окрім експонатів зникли організаційні / установчі документи науково-археологічної комісії та деякі особисті речі О. П. Червінського.

Більш того, виявилось, що кімната, в якій зберігалися музейні експонати, була передана вже новим завідувачем для потреб «артистів-гастролерів театру» сільського будинку. А під час переміщення колекцій на нове місце були сильно пошкоджені мамутові кістки. П. Іконніков запропонував продовжити «роботи в музеї» (мабуть, малося на увазі впорядкування збірок — С. П.), але О. П. Червінський, зважаючи на обставини, відмовився [Там само, арк. 4 зв.—5].

Між тим, крадіжки музейних предметів систематично продовжувались й надалі. Відділ народної освіти звернувся до повітового виконкому з клопотаннями щодо запобігання розкраданню колекцій музею, але відповіді на свої звернення не отримав. 19 вересня за дозволом відділу освіти музейне приміщення було зачинене: «УНО разрешил повесить на музей замок, что Червинским и было исполнено» [Там само, арк. 5].

За даними Ф. А. Козубовського, наприкінці 1922 р. музей нараховував понад 100 експонатів: головним чином це були палеонтологічні й археологічні матеріали колекції аптекаря Дубинського, збірка І. Ф. Левицького з Довгинецької стоянки, етнографічні експонати й археологічні знахідки передані співробітниками повітової Наросвіти та засновниками музею. Взагалі Ф. А. Козубовський, віддаючи належне роботі фундаторів музею, досить скептично характеризує його становище, констатує: «...він не мав найголовнішого: систематичного розташування, номенклатури, інвентаризації і взагалі уявляв собою ту саму збірку “цікавих річей”, що й у Дубинського» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359].

Висновки: доля овруцького наукового й музейного осередку. Оцінюючи діяльність комісії та роботи музею протягом 1922 р., автори «Звіту комісії» відмічали несприятливі умови в яких вони змушені були працювати. Серед них: 1) відсутність будь-якого фінансування; 2) відсутність пристосованого приміщення; 3) брак обладнання (експозиційних вітрин, планшетів, колб для проб і т. п.); 4) повна відсутність навчальних посібників і методичних рекомендацій з музейної справи. Але головною причиною незадовільної роботи названо «*полное равнодушие общества и отсутствие интереса к музейной работе*» [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 43 (№ 25/8), арк. 5—5 зв.].

Після конфлікту з крадіжками й закриття у вересні 1922 р., музей так і не запрацював і для екскурсійного відвідування не відкривався. Робота з музейними колекціями також не проводилася [Там само].

Ще влітку 1922 р. Овруч покидає Ф. А. Козубовський, прийнявши пропозицію зайняти посаду інспектора соціального виховання Наросвіти Коростенської округи. Майже одночасно, у березні 1923 р., до Житомира від'їжджають І. Ф. Левицький та О. П. Червінський, відповідно займаючи посади головного інспектора та секретаря Наросвіти Житомирської округи. Втративши найбільш активних і дієвих членів комісія безумовно припинила своє існування (приблизно через рік, всі вони знову зустрінуться як члени секції археологічних дослідів та Волинської вільної археологічної школи при археологічному відділі Волинського центрального музею в м. Житомирі).

Яка ж доля власне Овруцького музею? За свідченнями Ф. А. Козубовського музей був приєднаний до сільбуду, а від його колекцій через декілька місяців нічого не залишилось: *«Найцікавіші речі порозбірало Правління сільбуду, а решта просто так загинуло»* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359]. У березні-квітні 1923 р. відбувається реформа територіального устрою УСРР: адміністративний поділ часів Російської імперії *губернія — повіт — район* замінювався на новий — *губернія — округа — район*. Овруч втрачає повітовий статус, а центром новоствореної округи стає Коростень, до якого переноситься вся регіональна адміністрація [Адміністративно-територіальний, 2007, с. 8, 514—515]. Тут, за ініціативи Ф. А. Козубовського та підтримки Округового відділу Наросвіти, президією Коростенського ОВК восени того ж року приймається рішення про створення Коростенського округового музею. В основу його колекцій були покладені збірка матеріалів, здобутих слухачами літніх учительських курсів в околицях Коростеня, та рештки палеонтологічної колекції Овруцького повітового музею [Рада музею, 2007, с. 260; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359; Куріло, 2002, с. 234]. Так остаточно припиняється історія повітового музею в Овручі.

В даному випадку, ми спостерігаємо характерну рису організації музейної справи в Україні в першій третині ХХ ст. Як слушно підмітила С. Гаврилюк щодо Волині: *«Поява музеїв на теренах цих країв залежала від ініціативи і винахідливості групи осіб або навіть однієї особи — любителя давнини, зацікавленого у музейному закладі»* [Гаврилюк, 2008, с. 213]. Продовжуючи думку, можна сказати, що після того як засновник чи група фундаторів через різноманітні причини залишають установу, як правило музейні та й наукові інституції, спочатку скорочують свою науково-дослідну роботу, а потім, у багатьох випадках, — зовсім припиняють свою діяльність.

Підтвердженням цієї тези є історія Бердичівського державного історико-культурного заповідника та Коростенського округового музею, що після переходу, відповідно, Т. М. Мовчанівського та Ф. А. Козубовського на інше місце робо-

ти, спочатку суттєво обмежують свою діяльність до суто експозиційної форми роботи, довгі роки жевріють, й врешті-решт розформовуються. Ті ж самі тенденції ми спостерігаємо й на прикладі Волинського науково-дослідного музею, принаймні в сфері археології, — після від'їзду С. С. Гамченка до Києва та І. Ф. Левицького до Харкова, активність роботи археологічного відділу кардинально падає, а археологічна експедиція музею зовсім припиняє свою роботу, й відновлюється тільки у повоєнні роки.

Що ж стосується Овруцького повітового музею, то тут ми долучимось до думки Ф. А. Козубовського, що він являв собою скоріше збірку експонатів, навколо якої згрупувався колектив ентузіастів об'єднаний спільною ідеєю, й котра, при належній увазі з боку місцевої влади і суспільства та відповідному достатньому фінансуванні, могла перерости у повноцінну музейну установу.

Незважаючи організаційні негаразди й таку коротку історію музею та науково-археологічної комісії, зауважимо, що на початку 1920-х рр. на Овруччині утворився невеликий науковий осередок, який став першим кроком в науковій біографії двох в майбутньому відомих дослідників-археологів — Ф. А. Козубовського та І. Ф. Левицького. Зрештою, саме на Овруччині вони зацікавилися археологією, саме на теренах Словечансько-Овруцького кряжу проводять свої перші польові розвідки, знаходять перші археологічні пам'ятки, саме в Овручі вперше намагаються організувати музейний та науковий осередок і починають займатися науково-дослідною роботою.

Наприкінці відзначимо, що й сьогодні Овруч, чи не єдиний з районних центрів північної Житомирщини, який не має своєї музейної установи історико-краєзнавчого профілю. Навіть в Народицькому р-ні, що найбільш постраждав від катастрофи на ЧАЕС, загальна кількість населення якого менша ніж кількість мешканців міста Овруча, працює невеликий краєзнавчий музей. Музейні установи з досить поважною історією і непоганим змістом існують в пгт. Лугини та Ємільчино — районних центрах, що на відміну від Овруча, навіть не мають статусу міста. Короткий час, протягом 1980-х — в середині 1990-х рр., народний краєзнавчий музей в Овручі все ж існував, але його історія припинилася в 1996 році, після рішення місцевої влади звільнити молодого енергійного директора і передати вже підготоване й відреставроване приміщення музею одній з загальноосвітніх шкіл міста. Доля колекцій цього музею, що зберігалися у кімнаті будинку культури дуже сумна.

Слід зазначити, що від початку реалізації «Проекту комплексного вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини Словечансько-Овруцького кряжу» одним із головних його завдань передбачалось створення нового тематичного регіонального музею Овруцького кряжу, середньовічної індустрії пірофілі-

тового сланцю та літописної Овруцької волості, який би за допомогою найсучасніших засобів і новітніх методичних підходів адекватно репрезентував унікальні старожитності, природні релікти, особливу історію, специфіку і строкатість населення цієї території. Планувалося, що в перспективі новий сучасний музей мав би стати науково-просвітнім центром регіону, осередком краєзнавчої роботи, базою науковою експедиції. Проектом також передбачалося створення історико-культурного заповідника «Давній Овруч», ландшафтної-геологічних і археологічних парків, рекреаційних та туристичних об'єктів на теренах Словечансько-Овруцького кряжу. Міждисциплінарним колективом Овруцької експедиції ІА НАН України у 1997 р. було розроблене і подане офіційне клопотання про створення державного комплексного природно-історичного заповідника «Словечанський кряж» [Томашевський, 1998, с. 155; 2005; с. 191—193]. На жаль, ці плани так і не вдалося реалізувати без підтримки насамперед місцевої влади і зацікавленості громади. На превеликий жаль, як і майже сто років тому, справа утворення музею унікальної Овруцької волості практично не рухається з місця, не маючи свідомої та рішучої, чіткої і наполегливої підтримки місцевої і регіональної влади та дієвого тиску організованої громадськості.

Останнім часом, серед овруцької громади спостерігається певне підвищення інтересу й зацікавленості до ідеї відновлення регіонального музейного осередку. В місті створено громадську організацію, яка в співпраці з органами місцевої влади намагається обговорити й напрацювати конкретні механізми та засадничі умови для нового музею. Отже, маємо надію, що новітній музей в Овручі все ж з'явиться та запрацює.

Абрамович Ю. М. Про корисні копалини Коростенщини (Нарис) // Краєзнавство на Коростенщині. — Коростень, 1930. — Вип. I. — С. 8—34.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки. Довідник: офіційне видання / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук, Б. Ш. Табачник. — Житомир: Волинь, 2007. — 620 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — Т. I. — М., 1901. — С. 1—133.

Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок ХХ ст.). — Луцьк: Вежа, 2008. — 536 с.

ІР НБУВ, ф. XXXI (фонд М. Ф. Біляшівського), спр. 1749—1758, 31 арк. (Листи К. О. Ставровського до М. Ф. Біляшівського /30.03.1889 — 15.04.1894/).

Каталог виставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира) / под ред. Ф. Фортинского. — К.: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарв и Ко, 1899. — 349 с.

Кривошапкин М. Ф. О поездке минувшим летом по Вольни // Известия Императорского Русского географического общества. — СПб: Типография А. С. Суворина, 1896. — Т. XXXII. — С. 563—567.

Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К.: Стило, 2002. — 264 с.

Кушнетюк О. І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2001. — 21 с.

Левицький І. Ф. Раскопки стоянки на торфянике Моства в 1948 г. / НА ІА НАН України, ф. 64 (фонд експедицій), 1948/24, 56 с.

Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення // Антропология. Річник кабінету антропологии ім. Ф. Вовка. 1929. — К., 1930а. — Вип. III. — С. 153—160.

Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропология. Річник кабінету антропологии ім. Ф. Вовка. 1928. — К., 1929. — Вип. II. — С. 192—222.

Левицький І. Ф. Стоянка в ур. Піщаному біля Народич // Антропология. Річник кабінету антропологии ім. Ф. Вовка. 1930. — К., 1931. — Вип. IV. — С. 191—235.

Левицький І. Ф. Бондарівська неолітична стація — майстерня кремінних виробів // Волинський науково-дослідний музей. — Житомир, 1928. — Т. I. — С. 43—66.

Левицький І. Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині) // Записки ВУАК. — К., 1930б. — Т. I. — С. 159—178.

Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 70—77.

Левицький І. Ф. З приводу знахідки в с. Колодяжному (на Волині) // Бюлетень Кабінету антропологии та етнології ім. Хв. Вовка. — К., 1925. — Ч. I. — С. 35—39.

Месяц В. А. Новая находка орнаментированного бивня мамонта // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 40—42.

Місяць В. О. Звіт за археологічні розвідки на Житомирщині за 1958 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/22, 18 с.

Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині 1954 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/32, 22 с., 10 табл., 5 кресл.

НА ИИМК РАН, ф. 1, оп. 1, д. 1896/147, 42 л. (Дело ИАК о разрешении действительному статскому советнику М. Ф. Кривошапкину производства раскопок в Вольнской губернии).

НА ІА НАН України, ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 43 (№ 25/8), 5 арк. (Меры охраны в Овручском уезде Вольнской губернии древностей, старины, искусства, палеонтологии, редких представителей фауны и флоры, месторождений примечательных минералов и исключительно ценных геологических форм).

НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 44 (№ 25/9), 12 арк. (Меры охраны по Овручскому уезду, Вольнской губернии, древностей старины, искусства и природы).

НА ІА НАН України, ф. 4 (І. Ф. Левицький), спр. 2, 137 + 30 с., 57 табл., 53 рис., мапа, 3 плани. (Левицький І. Археологічні досліді в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925).

НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 3, 37 + XXXI с., 10 табл., 28 рис. (Левицький І. Археологічні досліді в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (Коротке подання)).

НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 4, 27 + 4 с., 6 рис., мапа. (Левицький І. Археологічні досліді в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (Коротке подання)).

НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 5, 39 с. (Левицький І. Археологічні досліді в Коростенській і Волинській округах, року 1928).

НА ІА НАН України, ф. 4, спр. 6, 12 с. (Левицький І. Археологічні розшуки на Коростенщині, року 1929).

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (фонд ВУАК), спр. 49/10, 14 с., 10 табл. (Левицький І. Ф. Археологічно-дослідні роботи в районі м. Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925).

Отчёт Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — К.: Типография Н. А. Гирич, 1905. — 76 с.

Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886—1915, 1917] год / ред.: И. Ф. Мацкевич, Е. Д. Гринёв. — Житомир, Волын. Губ. стат. ком., 1885—1916.

Прищепя Б., Прищепя О. Историчне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. — Рівне: ДМ, 2008. — 352 с.

Рада музею. Коростенський округовий музей // Український музей. — К.: НКПКСЗ, Фенікс, 2007. — Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. — С. 260—261.

Рибальченко Л. Л. І. Ф. Левицький — дослідник найдавнішого минулого України // Историчне краєзнавство і культура: VIII Всеукр. наук. конф. — Київ; Харків, 1997. — Ч. II. — С. 274—277.

Рудинский М. Иван Фёдорович Левицкий (1896—1952) [Некролог] // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 106—108.

Тарабукін О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 31—35.

Тарабукін О. О. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — 2012. — Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.

Томашевський А. П. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей присвячений пам'яті В. В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 186—194.

Томашевський А. П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 151—155.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Дослідження Овруцької волості у північних р-нах Житомирської обл. у 2008 р. // АДІУ 2008 р. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 294—299.

Тутковський П. Побереж'я реки Норина в Овручском уезде (Геологическое и географическое описание) // ТОИВ. — Житомир: Електр. типографія насл. М. Дененмана, 1911. — Т. VI. — С. 61—212.

ЦДАВО України, ф. 166 (Народний комісаріат освіти Української РСР), оп. 5, спр. 262, арк. 358—365. (Доповідь про стан та діяльність Коростенського округового музею за час його існування (за 1924 рік)).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, 38 арк. (Особова справа Ф. А. Козубовського).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4218, 6 арк. (Особова справа І. Ф. Левицького).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8389, 2 арк. (Особова справа О. П. Червінського).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, 829 арк. (Звіти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського та інш. музеїв про їх роботу за 1924/25 рр.).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 47—51. (Звіти про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1924/25, 1925/26 р.).

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк. (Матеріали про роботу ВНДМ (Звіти за 1925—27 рр. та інш.)).

Ценные археологические находки // Одесский вестник. — 1888. — 26 мая. — № 142.

Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині (Уривок з спогадів 1909 року) // Літопис Волині: науково-популярний збірник волинезнавства. — Вінніпег, 1955. — Рік II, ч. 2. — С. 34—51.

Яроцкий Я. В. Из Искорости в Народичи (Путевые заметки) // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900. — Отд. II. — С. 60—69.

С. В. Павленко

ОВРУЧСКИЙ УЕЗДНЫЙ МУЗЕЙ И НАУЧНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОМИССИЯ (начало 20-х годов XX века)

В статье рассматривается попытка основания в начале 1920-гг. в г. Овруче уездного музея, освещается деятельность овручской научно-археологической комиссии, впервые вводятся в научный оборот имеющиеся архивные источники и анализируются причины прекращения существования этих учреждений, прослеживается судьба их сотрудников, отражено развитие коллекционирования археологических древностей на рубеже XIX—XX вв. на Словечанско-Овручском кряже.

Ключевые слова: Овруч, Словечанско-Овручский кряж, музей, научное общество, археологическая комиссия, археология, исследования, коллекционирование, частные собрания древностей.

S. V. Pavlenko

OVROUCH DISTRICT MUSEUM AND THE SCIENTIFIC-ARCHAEOLOGICAL COMMISSION (the beginning of 20th years of 20th century)

An attempt of Ovruch district museum foundation in 1920th years in Ovruch town is viewed in this paper. An activity of Ovruch scientific archaeological committee is presented. The archival sources are put into the scientific circle for the first time and the reasons for the stopping an activity of these institutions are analyzed. The next way of life of people who worked here was also traced. The evolution of the collecting an archaeological artifacts in the end of 19th in the beginning of 20th century on a territory of Ovruch-Slovechno mountain-ridge is considered.

Keywords: Ovruch, Ovruch-Slovechno mountain-ridge, museum, scientific society, archaeological commission, archaeology, research, collectibles, private collections.

Одержано 23.11.2016

УДК: 902.2(477.82)

І. В. Черновол

НАУКОВІ ПОДОРОЖІ Ф. ВОВКА ТА Л. ЧИКАЛЕНКА ПО ВОЛИНІ

У статті на основі друкованих і рукописних джерел розглянуто перебіг наукової екскурсії Федора Вовка та Левка Чикаленка на Волинь у 1909 р. Відтворено маршрут дослідників, визначено деталі та проаналізовано вплив подорожі на їхню наукову та культурно-просвітницьку діяльність. Вказано на ключовий вплив Ф. Вовка як ученого на Л. Чикаленка та охарактеризовано його визначальну роль як дослідника.

Ключові слова: історія археології, біографістика, наукові екскурсії, експедиції, Волинь, Федір Вовк, Левко Чикаленко.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у науковому середовищі широкого застосування набули наукові подорожі або наукові екскурсії. Це були мандрівки, які мали на меті збір матеріалів, експонатів чи певної інформації з науковою метою, подорожі з науковою або культурно-пізнавальною метою. Найчастіше такі подорожі проводилися під патронатом зацікавлених наукових установ чи товариств.

Одна з таких подорожей сталася у 1909 році на Волинь. Вона була ініційована Федором Вовком і відбулася за сприяння Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III, де на той час вчений працював. Подібні наукові екскурсії вже неодноразово здійснювалися Ф. Вовком на замовлення або за підтримки різних організацій чи установ, як то Паризьке антропологічне товариство, Наукове товариство імені Шевченка [Франко, 2001, с. 96] тощо. Іноді такі подорожі носили ще й просвітницьку місію, коли разом з іншими вченими та дослідниками, Ф. Вовк виступав із лекціями перед слухачами університетських курсів чи навіть перед пересічними жителями

тієї місцевості, куди вчений приїздив проводити свої дослідження.

Мета даної публікації — на основі вивчення опублікованих документів та архівних джерел висвітлити етапи наукової екскурсії вчених на Волині, охарактеризувати роль подорожі, відтворити маршрут, встановити деталі, проаналізувати вплив подорожі на їхню наукову та просвітницьку діяльність.

Волинь займала вагомe місце у наукових студіях вченого. Досліджуючи археологію, етнографію та антропологічний склад українського населення, Ф. Вовк декілька разів відвідував Волинь: влітку 1875—1876, 1907, 1909, 1910 та 1914 рр. Першу свою подорож на Волинь український дослідник здійснив в якості члена Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства та учасника археологічної експедиції Володимира Антоновича на Волинь і Київщину [Франко, 2001, с. 62]. Тут Ф. Вовк одночасно збирав фольклорний та етнографічний матеріал. А вже наступні, пізніші за часом етнографічні та антропологічні студії на Волині Ф. Вовк проводив після повернення з еміграції, коли вже працював приват-доцентом Петербурзького університету, був членом Російського антропологічного товариства та хранителем української експозиції Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III. У постійних експедиціях вченого завжди супроводжували його студенти, які на старших курсах університету здійснювали вже самостійні етнографічні, археологічні чи антропологічні розвідки [Франко, 2001].

До літньої експедиції 1909 р. на Волинь Ф. Вовк запросив сина свого доброго знайомого Є. Чикаленка — Левка, який на той час іще був студентом Лозаннського університету (Швейцарія). Як

пізніше згадував сам Л. Чикаленко, його зустріч з Ф. Вовком стала визначальною для нього. Перебуваючи під враженнями від його особистості, Л. Чикаленко залишив навчання у Лозанні й того самого року вступив до Петербурзького університету, вивчаючи геологію. Після повторного вступу до університету в 1913 р. (був виключений і висланий) почав студіювати у Ф. Вовка археологію зі спеціалізацією в галузі передісторичної антропології та археології [ЦГИА СПб, ф. 14, оп. 3, д. 54839, л. 48].

В особовому фонді Ф. Вовка, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, міститься досить багато матеріалів з волинської тематики [НА ІА НАН України, ф. 1, спр. 137, 174, 217, 219, 220, 246, 279, 343]. Значний інтерес для дослідників становить записник вченого, що його вів Ф. Вовк впродовж літньої експедиції 1909 р. [Там само, спр. 276]. Судячи з записів, в етнографічних спостереженнях вчений приділяв увагу вивченню народної архітектури, дослідженню будови та внутрішнього облаштування хат і церков. Ф. Вовка цікавило оздоблення одягу та його варіативні відмінності у різних селах губернії, способи пов'язування наміток. Записник містить багато малюнків-схем, які ілюструють зроблені записи. Крім того, збереглися фотографії з цієї подорожі [Чикаленко, 1955], що дають можливість уявити типи мешканців Волині початку ХХ ст., комплекси чоловічого та жіночого одягу тощо.

Разом з тим про наукову подорож на Волинь 1909 р. Ф. Вовка та Л. Чикаленка згадують у своїх дослідженнях О. Франко [Франко, 2001] та І. Старовойтенко [Старовойтенко, 2009]. Проте, головним чином у своїх студіях ми будемо опиратися на матеріали Л. Чикаленка про подорож на Волинь 1909 р. А саме його щоденник, в якому він докладно записував свої враження від подорожі, що зберігається в Науковому архіві ІА НАНУ [НА ІА НАН України, ф. 1, спр. 438] та спогади про цю експедицію, що вийшли друком вже за кордоном, в еміграції [Чикаленко, 1955].

Відправним пунктом експедиції було селище Городок, що на Рівненщині, де знаходився перший на Волині музей. Він був заснований ще у 1896 році місцевим поміщиком, бароном Ф. Штейнгелем, що проявляв неабиякий інтерес до історичного минулого Волині та за активної участі М. Біляшівського у процесі його створення. Музей розміщувався безпосередньо у маєтку барона та поділявся на такі відділи: природничий (геологічний), географічний, антропологічний, археологічний та етнографічний, нумізматичний та бібліотеку [Отчёт, 1898, с. I—VII]. Невдовзі цей музей став справжньою науковою лабораторією для вивчення різних аспектів історичного минулого Волині.

У призначений час Левко Чикаленко прибув до Городка, до маєтку барона Ф. Штейнгеля, де мав чекати самого Ф. Вовка й інших учасників

експедиції. Проводячи багато часу в їх очікуванні, Л. Чикаленко отримав змогу ближче познайомитися з родиною барона. Він так згадує про них: *«Цікава то була родина, з великими зв'язками серед російського суспільства, але з виразними симпатіями до всього українського»*. Також високо оцінює зусилля Ф. Штейнгеля щодо створеного ним музею: *«Розглядав музей з усіма можливими для краєзнавчого музею відділами, що то старанно збирав з накладом великого гроша барон. Особливо цікаві були експонати передісторичного, етнографічного, а зокрема для мене — геологічного відділів»* [Чикаленко, 1955, с. 36].

Згодом до Л. Чикаленка приєднався Володимир Володимирович Сахаров, студент Петербурзького університету та учень Ф. Вовка, по тому й сам Ф. Вовк разом із Василем Михайловичем Машечкіним, фотографом Російського музею. По приїзду Ф. Вовк проявив бажання оглянути музей, який складався з кількох відділів. Зусилля Ф. Штейнгеля були високо оцінені Ф. Вовком. Його в музеї барона Штейнгеля особливо зацікавила експозиція відділу етнографії, а понад усе — *«ікона з якоїсь церкви — образ святих Якима та Анни, де святі убрані були в шляхецьке убрання початків чи середини 17 століття»* [Там само, с. 37]. *«По за багатьма експонатам з слов'янських часів, які зібрав Штейнгель в спеціальній експедиції, організованій ним в сточище ріки Уборті, де розкопав він багато древлянських могил, дуже багато представлені були культури молодшої кам'яної доби. Як виявилось, майже все те походило з Городка. Палац Штейнгелів стояв на острові серед річки Усте і скрізь на тому острові, де копни, знаходилися вироби з кременя та черепки, переважно приналежні до тієї самої культури. Так само і на правому березі річки, на надлуговій терасі скрізь знаходили такі само речі. Були це здебільшого великі вироби, старанно оброблені з усіх боків: серпи, сокири, долота, вістря до списів і багато-багато різного іншого. На правому березі на горі, на плато (як їхати з Городка до Краевич) в лісі були знайдені і гроби, обложені крейдяними плитами. Знайдено було в одному з них вже й металеві — мідяні речі — якісь прикраси подібні до листків. Але найбільше зацікавило Хв. К. палеолітичне селище, знайдене в глибокому яру на правому березі річки, що ним йшла дорога просто з Городка на Савичи над Горинем. Оглянувши уважно знайдені кістки, головно мамута, та дрібні вироби з кременя Хв. К. в супроводі Ф. Р. Штейнгеля ходив на місці знахідки і потім не раз розпитував Штейнгеля, чи не хотів би він урядити якісь більші досліді на тому місці, коли б Хв. Вовк, дослідивши Мізин, мав час та змогу їм теж присвятитись»* [Там само, с. 38].

Ф. Вовк виказував справжній невідомий інтерес до знахідок Ф. Штейнгеля, та певно,

міг отримати кошти та організувати там археологічні дослідження, коли б обставини цього потребували.

Ще перебуваючи у Городку, члени експедиції розпочали свою роботу. Ф. Вовк за допомогою Л. Чикаленка приступили до антропологічних вимірів місцевого населення. Тоді ж В. Сахаров займався пакуванням і відсиленням уже зібраних членами експедиції на той час експонатів. Дослідники вже провели вимірювання понад двадцяти осіб, коли побачили чоловіка незвичайної зовнішності, що сидів на призьбі біля хати. На Л. Чикаленка він справив неприємне враження, проте Ф. Вовк дуже ним зацікавився [НА ІА НАН України, ф. 1, спр. 438, арк. 21]. *«Хв. К. спеціально зацікавився маленького зросту німим головатим виродком, якого побачив якось на селі під хатою. Був то гідроцефал, старшого віку вже людина, але цілковито статево нерозвинена істота»* [Чикаленко, 1955, с. 37]. Науковий інтерес Ф. Вовка до такої особи був зрозумілий. Проте не зрозуміло з записів, чи вдалося йому вмовити чоловіка погодитися на антропологічні виміри.

Закінчивши зі справами в Городку, вирушили через Бердичів до Житомира. По приїзду до міста, опікуватися дослідниками взявся О. Фотинський, який і представив їх діячам «Товариства дослідників Волині», за порадами і вказівками яких укладалися плани подальшої подорожі.

Маршрут дослідників, за спогадами Л. Чикаленка, пролягав через Городок — Бердичів — Житомир — Звягель — Корець — Андріївці — Сушки — Ушомир — Іскорость — Беги — Овруч — Збраньки — Норинськ — Олевськ.

Зупиняючись у різних місцинах, оглядали визначні місця. Так, у Житомирі дослідники були вражені *«збіркою волинських копалин»*, що містила зразки лабрадоритів, порфірів, габро, базальтів, опалів, овруцьких гранітів. У Звягелі дослідників цікавила стара церква, у Корці — старовинний порцеляновий посуд місцевої фабрики та руїни замку князів Корецьких. В Андріївчачах — хустки з оригінальної вишивкою червоною заплоччю (занизуванням). Крім того, здійснювали дорогою антропологічні поміри населення та купували речі для етнографічного відділу музею.

Л. Чикаленко згадує комічний інцидент, який трапився з ними у Звягелі. *«Всі ми називали Хв. К. професором. Отож, через власників заїзду, де ми спинилися були, по цілому місті пішла звістка, що приїхав якийсь професор. Незабаром потягнулися до нашого заїзду з цілого міста жиди, а головно старі жидівки, щоб Хв. К. оглянув та порадив, як лікуватися від різних хворіб. З здивуванням довідався Хв. К. і ми всі, що слово «професор» має тут специфічне значення. Це найвища, як виявилось, інстанція в лікарських справах. Коли не може вже нічого зробити доктор ні місцевий,*

ні житомирський, то залишається їхати до «професора» у Київ. А тут, на тобі, приїхав професор та ще й з Петербургу... Мороки мав Хв. К. і ми всі з ним, як приходилося майже силою випроваджувати пацієнтів та пацієнток, що ввічливо та жалібно пропонували все більші та більші суми за пораду «самого професора» [Там само, с. 40].

Просувалися члени експедиції двома возами, на кожному з яких була досить велика кількість поклажі. На першому возі їхали Ф. Фовк з Л. Чикаленком, на другому — В. Сахаров і В. Машечкін та кіньми правили чоловіки з місцевих, яких порадили ще на початку подорожі. Їхали повільно, часто зіскакуючи з возів, аби підняти з піску над дорогою то шматок доісторичного черепка, то шматок залізної жужелиці. *«Пустеля пустелею, лісова, але скрізь сліди стародавнього життя та навіть промислу. Часто над дорогою на величезних розлогих соснах, там, де дерево розходилося на декілька розгалужень, збудований був поміст, на якому стояли борти. Хв. К. зупиняв коні й у кишенькову книжечку зарисовував дуже швидко й просто суть баченої споруди. Заохочував і мене зарисовувати бачене...»* [Там само, с. 40]. За словами Л. Чикаленка, він не дуже любляв малювати, проте настійливі настанови Ф. Вовка спонукали його робити подібні зарисовки. Згодом це почало давати результат, малюнки ставали чимдалі кращими та більш наочними. Пізніше Л. Чикаленко й сам залюбки робив детальні малюнки до своїх записів, зрозумівши їхню необхідність.

З Андріївчів подорожувальники дісталися до села Сушки. Там вони були здивовані тим, що всі хати мали по два комини. Л. Чикаленко згадує: *«Дивне то робить враження. Один комин там, де йому належить бути, а другий, часто трохи тонший, на самому причільку хати, там де сходяться разом три шади хатньої покрівлі. Коли ми пізніше, зацікавлені цим явищем, розглянулися по хатах, то побачили, що причільний комин — то горішне закінчення «світника», особливого пристрою для освітлювання хати лучивом. Дехто так і називає цей пристрій «лучником»* [Там само, с. 43]. Ще більше дослідників вразило, що в новіших хатах «лучник» був більш удосконалений, аби не заважати мешканцям житла перебувати помешканням.

Крім того, в Сушках дослідники оглянули знадвору і зсередини стару церкву, заміряли її, а В. Машечкін її сфотографував. За спостереженнями вченого, на Волині домінують тридільні та трибанні церкви. Результатом польових спостережень Ф. Вовка стала його публікація «Старовинні дерев'яні церкви на Волині» [Волков, 1910].

В містечку Ушомир дослідників здивувала відсутність кам'яної забудови. Тут не лише хати, а й покрівлі на них були з дерева. Далі вони вирушили на Іскорость, де перебували де-

кілька днів. Тут побувала традиція: хто сюди приїде, мусить побувати в «Ольжиних купальнях». За описом Л. Чикаленка: «Річечка Уша утворила собі глибочний каньон в граніті й тече тепер в одному місці наче по східцях гранітових плит. В одному місці вона, спадаючи з висока, вижолобила долишню плиту, утворивши там величезний наче б казан. Отож, коли в нього сісти, то вода буде трохи більше, як по пояс, а в той час згори вас поливає вода, що з попередньої плити спадає. У велику спеку таке купання — дійсно насолода небуденна» [Чикаленко, 1955, с. 44].

Далі дослідники вирушили на Овруч. Пройжджаючи через село Бехи, сталася з ними цікава пригода. Так її оповідав у своїх записках Л. Чикаленко: «Їдучи широкою вулицею через село, типове поліське, ... зустріли ми якусь тіточку, що вирвалася з хати до сусідки в якійсь своїй наглій справі. Не було часу у неї, мабуть, убиратися, а так, як була, в одній сорочці, підперезана спереду запаскою, — так і вибігла. Як уледів Хв. К. оту запаску, так і почав гукати на ту тіточку, щоб до нашого возу наблизилася. Тітка підійшла і без жодної передмови почав Хв. К. ту запаску торгувати. Запаска-попередниця дійсно була варта того, що Хв. К. за неї давав. Був то з домової вовни, вдома фарбованої, маленький килимок, такий же гарний, такими квітами затканий, що дійсно шкода було б його з рук випустити. Але біда в тім, що то на тій тіточці тільки й одєжини, що та запасочка і, як її скинути і продати — то виходить зовсім невбраній на вулиці опинитися. Зацікавила мене вельми ота, сказати б, софістика побутова. В самій сорочці вийти — то вже сором, а начепити спереду саму попередницю, без властивої запаски ззаду — то вже «годиться». Але певно сума запропонована Хв. К. була просто в цих місцях нечувана. Озираючись навколо декілька разів і намітивши собі найкоротшу дорогу до хати, тіточка розв'язала ззаду шнурки тої попередниці і з виглядом, наче б вона зовсім гола на вулиці була, побігла з затисненими в руках грішми прожогом до своєї хати. А ми, сміючись з спостереженої внутрішньої боротьби, що для неї була мабуть верхом драматичного напруження, з захопленням розглядали запаску...» [Там само, с. 45].

Поступово подорожувальники дісталися до Овруча. Там звернулися вони до пана Синьогуба, правника за освітою, що наглядав за роботою «волосних правлінь» і був рекомендований їм на допомогу членами «Товариства дослідників Волині». Це був освічений чоловік з широким колом зацікавлень, який досконало знав Овруччину, тамтешні села і людей та міг відповісти на всі питання й дати поради у виборі подальшого маршруту. Після ради з ним було вирішено неодмінно побувати у «славетнім селі Збранці, яке в різні часи, а особливо

за князівської доби, було важливим центром промислу — виробу з місцевого талькового, здається, лупаку, різних виробів — пряслиць, намиста і т. п. ... Хотіли ми побувати в Народичах, де ще В. Б. Антонович розкопав багато древлянських могил і де Хв. К. вельми хотів зробити побільше помірив, щоб порівняти антропологічні риси людности сучасної з тою ж князівської доби» [Там само, с. 46]. Бачимо, що за невеликий відрізок часу дослідники намагалися зробити якомога більше вимірів та інших досліджень, добути максимальну кількість інформації для своїх подальших опрацювань. Слід зазначити, що антропологічні дані, які Ф. Вовк у цій подорожі зібрав за допомогою В. Сахарова, лягли в основу доповіді останнього на засіданні Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті. Його доповідь під назвою «Антропологічне дослідження українського населення Волинської губернії» була виголошена у жовтні 1911 р. та включала відомості двох польових сезонів: 1909 і 1910 рр. [Таран, 2003, с. 69].

Крім іншого, Синьогуб полюбляв збирати й сучасні прикраси з місцевими овруцькими гранатами. За його порадою, аби й собі щось пам'ятне з цього каменю привезти, дослідники звернулися до аптекаря Дубинського. Виявилось, саме до нього місцевий люд приносить все, що видається цінним, цікавим або незвичним, навіть чудернацьким. Ф. Вовк разом із Л. Чикаленком також завітали до аптеки, яку потім прирівняли до «кунсткамери». За переказом останнього, у них від здивування навіть очі розбіглися: «Чого ми там не побачили? ... На превеликий жаль, аптекар не був надто інтелігентна, але зате надто спритна людина. Очі наші порозбігалися, то правда, як незабаром обличчя нам повитягувалися, як ми побачили, що він з тим всім робив. Отже, показує нам дві розкішні, надзвичайно оригінальні попільнички для недопалків, зроблені з... досконало збереженого черепа махайрода (хижак родини котячих періоду третинної доби — І. Ч.). Хв. К. охнув і відразу купив обидві, бо аптекар, на щастя, дуже уважно і акуратно перепилував той череп по сагітальній лінії. Знову ж ми охнули, як показував він нам самі звичайнісінькі запинки, великі до чохла, і маленькі до пазухи, що їх він доручив якомусь фахівцеві зробити з мамутового ікла. Ні перед тим ні після того ніколи мені не доводилося бачити в такому стані збереження мамутового ікла, знайденого на Україні... Купили ми з Хв. К. по одному шматку того ікла, але ніяк не змогли добитися від п. Дубинського назви селянина, від якого він того ікла купив, ні місцевості, звідкіля ті чи інші предмети походили. Хв. К. накупив у нього багатенько різних кісток, ... цілу громаду зубів носорога та інших четвертинних тварин» [Чикаленко, 1955, с. 47]. Відомо, що колекції матеріалів,

зібраних Ф. Вовком, зберігалися в його кабінеті в університеті та у квартирі при Російському музеї. За заповітом ученого, всі його наукові матеріали та колекції були перевезені в Україну в 1921 р. [Черновол, 2012]. Не виключено, що в їхній перелік увійшли предмети, зібрані учасниками саме цієї експедиції, а картотека антропометричних помірив містила записи, зроблені під час подорожі на Волинь 1909 р.

У подальшій подорожі чекали на дослідників село Збраньки, яке вразило їх своїм незвичайним ландшафтом та скам'янілими відкладами, що були схожі на «скам'янілу пустелю». Там «без жодних спеціальних заходів, себто без кайла та молотка можна вибрати з того хаосу бажаний завбільшки шматок каменю... жодних скаменілин не видно. Пісковець власне, більше нагадує халцедон, так мало в ньому помітні піщинки і така міцна та магма, в яку вони вкраплені. Плита від плити відділюється вказує чудну дуже, невидану досі мною кам'яну поверхню. Виглядає так, як би десь на мілкому піщаному дні річечки уклалися гнані водою піщинки. Укладаються вони в якісь маленькі вали, один коло другого, правильно уложені так, наче ребра на боках худі коняки або маленькі хмаринки у так званих перистих великих хмарах... Скаменілин в них — жадних! Отже скам'яніла пустеля. Та й колір червоний, наче відповідає кольору пустелі. Якого часу ці поклади — поняття не маю» [Чикаленко, 1955, с. 49]. Відразу ж Ф. Вовком і Л. Чикаленком були відібрані зразки тих відкладів для колекцій.

Наступним пунктом їхньої подорожі стало містечко Норинськ. Тут дослідники були вражені формою могил, що нагадували собою поле після косовиці: високі й вузькі в діаметрі своєї основи: «...такі чудні, незвичкі моєму оку могили. Багато їх, не десяток, а навіть сотні. Дуже можливо, що й степові могили так колись виглядали, але що то все здебільшого скитські або й ще давніші, а тут зовсім молоді, князівських часів. А може й ґрунт в ньому певну роль відіграв» [Там само, с. 49].

А закінчували дослідники свою подорож в Олевську. Діставшись до містечка, Л. Чикаленко розпрощався з членами експедиції, бо змушений був займатися своїми справами. А експедиція ще якийсь нетривалий час продовжувала свою роботу.

Такою видалася Волинська експедиція влітку 1909 р. Для Левка Чикаленка знайомство з Федором Вовком та здійснена спільна наукова подорож мала вагомий вплив і привела до серйозних змін у житті. Він не лише став навчатися у Федора Вовка в університеті. З часу першої спільної подорожі він періодично супроводжував Ф. Вовка в експедиціях (до 1915 р. на стоянку поблизу Мізина), а в 1916 р. отримав «Відкритий лист» на розкопки на своє ім'я і провадив їх уже самостійно. Пізніше Л. Чикаленко

став постійним членом Комісії для складання археологічної карти України, після виїзду за кордон захистив дисертацію «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» [Чикаленко, 1923], працював над теоретичними проблемами первісного мистецтва, досліджував мальовану кераміку стародавнього населення, залишив по собі низку праць [Інститут..., 2015, с. 640].

Таким чином, здійснюючи наукові подорожі, Ф. Вовк збирав етнографічні матеріали та фольклор: матеріали про традиційну культуру українців Волині, приділяв значну увагу вивченню народної архітектури (хат, церков), оздобленню одягу та його варіативним відмінностям у різних селах губернії, досліджував комплекси чоловічого та жіночого одягу, простежував способи пов'язування наміток. Збираючи антропологічні дані, робив антропологічні виміри місцевого населення, що дали можливість уявити типи мешканців Волині початку ХХ ст. Збирав цінні колекції предметів археології, які до тепер зберігаються у музеї та є предметом вивчення нових поколінь дослідників. Значну роль відігравало також залучення учнів, молодих колег до подібних наукових експедицій, що в свою чергу надавало їм нового досвіду і спонукало до отримання потрібних знань. І такий вагомий вплив можемо прослідкувати на прикладі Левка Чикаленка, який отримав можливість навчатися безпосередньо у подорожі, переймати цінний досвід і набувати нові знання і навички.

Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини // Материалы по этнографии России. — СПб, 1910. — Т. I. — С. 21—44.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.

НА ІА НАН України, ф. 1 (Ф. К. Вовк), спр. 276; 137, 174, 217, 219, 220, 246, 279, 343; 438.

Отчёт Городецкого музея Волинской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год (от 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г.) / Сост.: Н. Беляшевский. — Варшава: Типография Ф. Чернака, 1898. — VIII + 60 с.

Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. — К.: Темпора, 2009. — 544 с.

Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 11. — С. 69—72.

Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К.: Європейський університет, 2001. — 378 с.

ЦГИА СПб, ф. 14 (Императорский Петроградский университет), оп. 3, д. 54839 (Чикаленко Лев Евгеньевич. 1909).

Черновол І. В. История одной командировки: к вопросу о перевозе научного наследия Ф. Вовка в Украину // АДІУ. — К.: Стародавній світ, 2012. — Вип. 9.: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 331—337.

Чикаленко Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Науковий збірник Ук-

раїнського університету в Празі. — 1923. — Т. 1. — С. 148—200.

Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині (Уривок з спогадів 1909 року) // Літопис Волині: науково-популярний збірник волинезнавства. — Вінніпег, 1955. — Рік II, ч. 2. — С. 34—51.

И. В. Черновол

НАУЧНЫЕ ПУТЕШЕСТВИЯ Ф. ВОВКА И Л. ЧИКАЛЕНКО ПО ВОЛЫНИ

В статье рассмотрен ход научного путешествия Фёдора Вовка и Льва Чикаленко по Волини в 1909 г. Исследователи отправились в экспедицию собирать предметы этнографии и археологии, составлять карточки антропологических измерений местного населения. Воспроизведён детальный маршрут исследователей, установлены интересные подробности поездки. Рассмотрено влияние путешествия на их научную и культурно-просветительскую деятельность. В частности, указано на ключевое влияние Ф. Вовка на жизнь и становление Л. Чикаленко как ученого. Показано важность, значимость подобных научных экспедиций того времени.

Ключевые слова: история археологии, биография, научные экскурсии, экспедиции, Волинь, Федор Вовк, Левко Чикаленко.

I. V. Chernovol

SCIENTIFIC EXCURSIONS OF F. VOVK AND L. CHYKALENKO IN VOLYN

The article deals with the course of the scientific trips (expeditions) of Fedir Vovk and Levko Chykalenko in Volyn in 1909. The researchers went to the expedition to collect subjects of ethnography and archeology, to compile card of anthropological measurements of the local population. Reproduced a detailed route of the researchers, installed interesting details of the trip. The influence of travel on their scientific, cultural and educational activities is considered. In particular, it is indicated the key influence of F. Vovk on the life and formation of L. Chykalenko as a scientist. The importance, significance of similar scientific expeditions of that time is shown.

Keywords: history of archaeology, biography, scientific excursions, expeditions, Volyn, Fedir Vovk, Levko Chykalenko.

Одержано 14.06.2017

Г. О. Станиціна, Л. І. Виногородська

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ІСТОРІЮ ПОЛІСЬКОЇ ІСТОРИКО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття вводить до наукового обігу невідомі архівні матеріали, що стосуються історії Поліської експедиції й зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Ключові слова: археологічні знахідки, дослідження торфовищ, рудні, видобуток торфу, залізорудна промисловість, експедиція, Полісся.

Історія Поліської історико-технологічної археологічної експедиції бере свій початок у 1930 р., коли у зв'язку з індустріалізацією країни, реконструкцією і механізацією промисловості та сільського господарства, почалася розробка торфовищ як місцевого палива [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 306, арк. 30]. В процесі добування торфу часто-густо траплялися знахідки (кістки давно вимерлих тварин та речі стародавніх культур, а саме: знаряддя праці, прикраси, навіть спорудження та рештки будівель на палях, мости, дороги серед болота тощо [Там само, арк. 1]. На цей факт звернули увагу археологи, 11 травня 1930 р. ВУАК посилає листа (вихідний № 969) до Укрторфтресту з проханням: «Український Археологічний Комітет просить Вас надіслати йому копію п'ятирічного плану розробки торф'яників на терені України й терміново повідомити його, в яких місцях намічено торфорозробки цього року, щоб Комітет мав змогу ув'язатися з Вами і послати свого представника для наукових спостережень під час переведення згаданих робіт»¹ [Там само, арк. 27].

У відповідь ВУАК одержав 28 травня 1930 р. лист за підписом Голови правління та завідуючого планово-економічного відді-

лу Укрторфоб'єднання: «До Всеукраїнського Археологічного Комітету. Київ, Почтамт, скринька 31. На В/№ 969 повідомляємо, що п'ятирічного пляна Укрторфоб'єднання зараз друкують, коли його буде надруковано, ми Вам надішлемо. Щодо місць торфорозробок — до цього їх додаємо» [Там само, арк. 28].

20 травня 1930 р. Л.Д. Дмитров пише «Доповідну записку» до ВУАКу, (одержану там тільки 5 червня 1930 р. за вхідним № 600), в якій сповіщає ВУАК, що: «за директивами влади і в здійсненні п'ятирічного плану Укрторфтрест і деякі інші аналогічні організації вже почали швидкими темпами розробляти торфовища України.

Але торфовища, як відомо, такі місця, що ні в якому разі не можуть залишатися поза увагою археолога.

Досить навіть бігло прочитати спис торфовищ, що їх намітив Укрторфтрест до розробки на термін 1930—1934 рр. то не можна не звернути увагу на те, що майже всі ці місцевості мають за собою велике історичне минуле.

А тому, на нашу думку, дуже бажано було б, щоб ВУАК, як головний Штаб Української Археології, взяв на себе ініціативу в справі організації та систематичного, послідовного розв'язування торф'яної проблеми» [Там само, арк. 30—31].

Л.Д. Дмитров також додав список торфовищ, що їх мав розробляти Укрторфтрест. У списку вказано 19 округів, на яких зазначено 50 торфовищ, серед них і Коростенська округа, на якій передбачалось розробляти такі торфовища: Моства, Малин (р. Ірша), «Гвозді», «Бучмани», Броницька, Городськ, Рудня Радовельська та «Озеряни» [Там само, арк. 32].

1. У цитатах збережено мову, стиль і правопис архівних документів.

План маршруту Польової групи «Експедиції для дослідження історії промисловості України» в 1932 р. [НА ІА НАН України, ф. ПМГ / Поліся, стр. 3, арк. 2]

Ще раніше питанням дослідження торфовищ займався І. Ф. Левицький. 11 серпня 1930 р. Коростенський Окружний музей краєзнавства звернувся до ВУАКу з листом за № 527: «*цим Коростенський музей доводить до відому ВУАКу, що в свій час питанням дослідження минулих культур в торфовищах Коростеницини зацікавився був археолог т. Левицький, який в погодженні з Коростенським музеєм склав плян цих досліджень, а також остаточно був договорилося в цій справі з Коростенською округовою Мелеоспількою, яка повинна була сприяти цим досліддам і допомагати при проведенні їх.*

Кошторис витрат на вищезгадані археологічні дослідди т. Левицький надіслав уже до Всеукр[айнського] Комітету охорони пам'яток культури.

Цими днями з Укрнауки надійшло до Коростенського музею повідомлення про те, що Укрнаука на справу археологічних досліджень торфовищ Волині відпускає 900 крб.

Зараз Коростенський музей дбає лише про те, аби ці дослідди були переведені біжучого року і в зв'язку з цим просить ВУАК не відмовити, коли це можливо, скоротити, або й зовсім припинити археологічні дослідди на Артемівщині з тим, щоб в вересні місяці т. Левицький міг одержати в Коростенському музеї гроші і приступити до археологічного вивчення торфовищ Волині.

Директор Музею Корній Червяк» [Там само, арк. 2].

ВУАК відповів на лист Коростенського музею вже взимку, на початку нового року листом за № 22 від 8 січня 1931 р.: «*В зв'язку з повідомленням від Музею за № 527 з 11.08.1930, ВУАК просить В/Музей негайно подати йому вичерпуючі інформації про наслідки археологічних досліддів торфовищ Коростеницини, що їх мав переводити в осені 1930 археолог І. Ф. Левицький, а також надіслати йому копію пляну дослідження торфовищ Коростеницини, що свого часу склав І. Ф. Левицький.*

Голова ВУАКу акад. О. Новицький, за Вчен[ого] секр[етаря] В. Барвінок».

У Науковому архіві ІА НАНУ зберігається копія цього листа, вона не підписана, проставлено тільки дату і вихідний номер [Там само, арк. 9].

3 лютого 1931 р. Археологічний відділ ВУАКу заслухав чергову доповідну Л. Д. Дмитрова, в якій він, крім іншого, поінформував ВУАК про те, що: «*провадив свою роботу в таких напрямках: 1) зв'язався майже зо всіма організаціями та установами, що провадять торфорозробки; 2) з метою організації на місцях торфорозробок збору археологічного матеріалу склав відповідного об'єжника, якого й було надіслано кому належить, а саме: Інспектурою охорони пам'яток старовини й культури, Археологічним Музеєм та Музеєм Краєзнав-*

тва, Інсторфу, Українському Торф'яному Тресту, Земвідділу, Силікаттресту. 3) Двічі особисто виїжджав на Бучанську торфорозробку з метою ознайомлення цієї справи. 4) З метою загострення уваги археологією та тих осіб, що цікавляться археологією склав невеличку статтю про археологічне значіння торфовищ, яка друкується в 3 ч. Хроніки ВУАКу» та інше [Там само, арк. 14—14 зв.].

Крім того, він виклав у Доповідній записці свою точку зору на те, як Археологічний відділ ВУАКу має підготуватись до наступної кампанії робіт на торфовищах у 1931 р. [Там само, арк. 16—16 зв.].

23 березня 1931 р. відбулось засідання комісії Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН щодо дослідження торфовищ на терені України, на якому були присутні: академік О. П. Новицький (голова ВУАКу), П. П. Курінний (секретар ВУАКу), Л. Д. Дмитров (співробітник ВУАКу), В. М. Базилевич (від Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури), Д. К. Зеров (Інсторф — від Української філії Науково-Дослідного Інституту торф'яної промисловості — Г. С., Л. В.), т. Косой (райком спілки гірників), т. Любецький (Укрторфоб'єднання). На цьому засіданні заслухали доповідь Л. Д. Дмитрова «Торфова проблема в археології», а також розглянули та обговорили таку важливу тему як: «Питання форм організаційної ув'язки проміж ВУАКом та торфорганізаціями». За результатами ухвалили просити керівні торфорганізації та Президію Спілки Торф'яників дати директиву на місця охороняти пам'ятки, що трапляються під час робіт на торфовищах, та телеграфно повідомляти ВУАК про їх виявлення. Були також узгоджені й інші питання, зокрема підготовлена «Інструкція» для робітників торфо- і меліорозробок [Там само, арк. 34]. Протягом 1931 року було проведено ще кілька засідань ВУАКу спільно з представниками торфорозробних організацій.

Восени 1931 р., а саме — 16 жовтня Л. Д. Дмитрову було видано «Мандат», в якому зазначалось: «*що йому доручено прочитати слухачам курсів по підвищенню кваліфікації робітників Торфпромиловости цикл лекцій з Археології, ув'язавши ці лекції із справою археологічного дослідження торфовищ»* [Там само, арк. 62].

7 лютого 1932 р. Л. Д. Дмитров пише чергову «Доповідну записку», яка була заслухана на зборах Археологічного відділу ВУАКу 27 лютого 1932 р. В ній було зазначено: «*В той час як підсумки минулого 1931 р. господарчого року, що проходив, як відомо, під знаком підвищення добування і розроблювання торфовищ УСРР та спроровався розкритєм величезної площі торфових надр (за даними УТО 1931 р. розкрито площу більш ніж 100 га з 600 тис. тон кубометрів торфу з пересічною глибиною 3 м)... справа археологічного дослідження торфовищ минулого 1931 р. не тільки ні на крок*

не посунулася вперед, порівнюючи з 1930 р., а навпаки, навіть посунулася далеко назад, бо величезні площі торфовищ УСРР, що розроблялися без жодного археологічного догляду, назавжди загинули для археологічної науки».

Самокритично вказавши на недоліки в роботі, Л. Д. Дмитров намітив цілий ряд заходів, які потрібно здійснити в новому сезоні, щоб нічого не пройшло повз увагу археологів [Там само, арк. 67—80].

14 березня 1932 р. відбулась широка нарада по обговоренню питання що до планування археологічного дослідження торфовищ 1932 р. на яку ВУАК запросив і представника ВУАН [Там само, арк. 84].

А 22 березня 1932 р. ВУАК звернувся з листом до Торффакультету Гірничого Інституту з проханням дати змогу представникові ВУАКу Л. Д. Дмитрову прочитати для студентів-практикантів Торффакультету, які будуть надіслані на практику на торфозробки, лекції на тему «Торфовища й археологія». Крім цього, ВУАК просив сприяти утворенню серед студентів Торффакультету окремих археологічних кореспондентів, які б систематично й регулярно сповіщали ВУАК про знахідки різних пам'яток матеріальної культури під час розробки торфовищ [Там само, арк. 86].

Вже 1 квітня 1932 р. ВУАК звернувся до Сектору науки НКЮ УСРР з «Доповідною запискою» за вихідним № 185, в якому, крім усього іншого, було зазначено, що для успішної роботи археологів на торфовищах, потрібно створити такі ж умови, які було створено для дослідження археологічних пам'яток на Дніпрельстані, крім того, він констатував, що: «Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН, надаючи величезної ваги торф'яній проблемі в археології протягом останніх двох років увесь час намагався організувати справу дослідження торфовищ. Але всі намагання добитися від відповідних Райвиконкомів належних асигнувань не дали будь яких позитивних наслідків. А проте досвід двох останніх рр. вперто каже що торфовища весь час дають багато цінного археологічного матеріалу, навіть решток споруджень, які на превеликий жаль залишаються без дослідження і губляться для науки» [Там само, арк. 87—88].

3 квітня 1932 р. ВУАК звертається з листом, за вихідним № 187, до Української філії Науково-Дослідного Інституту торф'яної промисловості «Укрінсторфу», як до єдиної науково-дослідної установи, де скупчено всебічне дослідження торфовищ України, з проханням тримати з ними науковий зв'язок через свого наукового співробітника Л. Д. Дмитрова [Там само, арк. 89].

Того ж дня, тобто 3 квітня, ВУАК надсилає також листа до Київської Інспектури Охорони Пам'яток Культури, в якому сповіщає, що ВУАК, на своєму засіданні 27 лютого цього

року ухвалив, що: «... конче потрібно до початку робіт на торфовищах зробити попереднє маршрутне археологічне обслідування всіх тих ділянок і кар'єрів торфовищ, що їх намічено до розробки [року] 1932».

А тому, ВУАК просить Київську Інспектуру Охорони Пам'яток Культури вжити заходів, щоб негайно були обслідувані представником Інспектури всі ті ділянки та кар'єри торфовищ, що їх незабаром почнуть розроблювати.

В разі, якщо Інспектура не має можливості проробити це негайно своїми силами, то ВУАК може рекомендувати свого співробітника Л. Д. Дмитрова, як археолога-торфознавця» [Там само, арк. 93].

18 квітня ВУАК звернувся до Президії ВУАН з листом за № 227, в якому сповіщав, що для належного дослідження торфовищ ВУАК не мав можливості через цілковиту відсутність будь яких коштів, а всі намагання ВУАКу добитися від Президії ВУАН, а також від відповідних Райвиконкомів належних асигнувань, не дали позитивних наслідків. Далі ВУАК сповіщав: «А проте досвід двох останніх років рішуче й настирливо показує, що торфовища дають весь час силу цінного археологічного матеріалу. Не кажучи вже про звичайні археологічні знахідки, як кам'яні знаряддя, кремінці, кістки, деревляні речі, тощо, під час розроблення торфовищ виявляються ще досить часто рештки якихось деревляних споруджень, що на превеликий жаль, до свого часу залишалися без дослідження і таким чином гинули для науки. Наприклад, тут можна послатися на виявлення човна на Андрушівському торфовищі, виявлення стародавніх деревляних споруджень на Замглаївському, Мовченському, Запоричському та Бучанському торфовищах».

Безперечно, ці факти наочно доводять, що археологічне дослідження торфовищ не лише бажано, а навпаки конче потрібно й невідкладно» [Там само, арк. 99].

В цей же день, 18 квітня, 1932 р., було направлено листа, за вихідним № 224, і до Укрторфоб'єднання з проханням допомагати ВУАКу в археологічному дослідженні торфовищ: «Торфовища, як відомо, є такий об'єкт наукового дослідження, де стикаються інтереси багатьох наук і між іншим інтереси археології».

Отже, намагаючись поставити справу археологічного дослідження торфовищ України під час їх розробки на належну височину і бажаючи усунути ті негативні явища, що їх спостерігалось в попередні роки, коли на торфовищах безпощадку знищувалися різні пам'ятки матеріальної культури і таким чином губилися для науки, Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН вважає за конче потрібне й доцільне провадити свою роботу в самому найцільнішому зв'язку з УТО і просить всемірно допомагати ВУАКові в цій справі.

Члени «Експедиції для дослідження історії промисловості України» в 1932 році після конференції в м. Житомир [НА ІА НАН України, ф. ПМК / Полісся, спр. 3, арк. 4]

Тримати зв'язок з УТО ВУАК доручає своєму науковому співробітникові т. Л. Д. Дмитрову.

Про наслідок цього ВУАК просить повідомити його за адресою...» [Там само, арк. 95].

На 1932 р. було заплановано організувати експедицію по всебічному вивченню території Правобережного Полісся. Ще наприкінці вересня 1931 р. проф. О. П. Оглоблін підняв питання перед Сектором науки НКО УСРР про потребу організувати експедицію для дослідження історії промисловості України. Як сказано в звіті за 1932 р.: «На 1932 р. було визначено терен Правобережного Полісся, де особливо гостро повстало завдання всебічного виявлення індустріальної спроможності за основними настановленнями Партії та Уряду в напрямкові мобілізації місцевих ресурсів, — зокрема в галузі належного використання для соц. промисловості покладів і родовищ корисних копалин. Колишній розвиток залізо-рудної промисловості, наявність скляних і порцеляново-фаянсових підприємств, нарешті проблема текстильної промисловості в зв'язку з поширенням технічних культур — все це має спільний характер для Полісся в цілому. Тим то справа організації експедиції, вже в первісних передбаченнях, накреслює охоплення й Північного лівобережжя, з поступовим поширенням дослідів на весь терен УСРР за відповід-

ними істор. економічними районами» [НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15, спр. 3, арк. 6].

13 травня 1932 р. ВУАК направляє листа за вихідним № 256 до Президії II-го відділу ВУАН такого змісту: «У зв'язку з організацією експедиції з 3 [трьох] Академій щодо вивчення Полісся Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН вважає за конче потрібне вивчати з археологічного боку торфовища на цій території. Оскільки це питання також поставлено у тематичному плані ВУАКу, то ВУАК просить Президію II Відділу включити до складу експедиції археолога» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, арк. 105].

11 червня 1932 р. ВУАК надсилає «Доповідну записку» за вихідним № 301 до Сектору науки НКО УСРР такого змісту: «В зв'язку з тим, що вже розпочалися і провадяться підсиленням темпом роботи на торфовищах, а також беручи до уваги, що з місць торфорозробок надходять тривожні чутки про знахідки археологічних речей, що потребують охорони та дослідження, між тим останнє не переводиться і це загрожує невиправимою шкодою для науки, Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН за свій обов'язок вважає просити Сектор Науки НКО в терміновому порядку розв'язати питання про асигнування коштів та інші заходи що до археологічного дослідження торфовищ УСРР, про які ВУАК

писав у своїй доповідній записці з 1.IV ц. р. за № 185» [Там само, арк. 116].

Дбаючи про збереження всіх археологічних знахідок, які можуть трапитися під час добування торфу, ВУАК того ж самого дня, 11 червня, надсилає листа-клопотання, з вихідним № 302, до Укрторфоб'єднання, в якому, крім всього іншого сказано, що: «Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН, бажаючи припинити це негативне ставлення й намагаючись негайно розгорнути відповідну роботу в галузі дослідження торфовищ, цілком усвідомлює, що зробити це без участі широкої маси робітників силами одних лише фахівців-археологів було б недоцільно та й не можливо.

На думку ВУАКу, треба негайно організувати цю справу так, щоб кожний робітник торфорозробок був свідомим помічником та зацікавлений в цій справі. А тому ВУАК вважає за кінце потрібне негайно відрядити одного із своїх наукових співробітників на торфорозробки, який би на місці познайомив широку масу робітників з цією галуззю дослідження торфовищ, організував би на торфорозробках інститут археологічних кореспондентів, археологічні пости тощо, словом перевів би організаційну та інструктивну працю».

Крім того, ВУАК попросив від Укрторфоб'єднання фінансової підтримки: «Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН вважає за доцільне й потрібне звернутися до УТО з проханням оказати зі свого боку можливу матеріальну допомогу і в інтересах загальної справи асигнувати певну суму (орієнтовно 1000—1500 карб.) на організаційні витрати, зв'язані з роботою по втягненню широких робітничих мас в дослідження торфовищ з боку археології» [Там само, арк. 117—117 зв.].

На які об'єкти торфорозробок було направлено Л. Д. Дмитрова того року, свідчить виданий йому «Мандат» від 6 липня 1932 р. за № 318, копія якого зберігається в фонді ВУАК: «Дано цього Мандата науковому співробітникові Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН Л. Д. Дмитрову в тому, що він командирється на Салівонське (Білоцерківщина) та Брусилівське (Радомисльщина) торфовища для археологічного їх дослідження та організації цієї справи надалі.

Тому ВУАК звертається до всіх Держжустанов, партійних та громадських установ і окремих осіб з проханням всіляко допомагати Л. Д. Дмитрову в виконанні дорученої йому справи.

Голова ВУАКу, академік О. Новицький
Вчений секретар П. Курінний» [Там само, арк. 112].

7 липня 1932 р. ВУАК надсилає листа за № 319 до Київторфосоюзу з проханням розіслати розроблену археологами інструкцію по всіх артілях, що працюють на добуванні торфу, щоб зберегти всі виявлені знахідки: «Всеукраїнсь-

кий Археологічний Комітет ВУАН за свій приємний обов'язок вважає подякувати Київторфосоюзу за його свідоме та прихильне ставлення до справи археологічного дослідження торфовищ під час їх розробки, що цілком виявилось в заходах, які вжив Київторфосоюз в справі Салівонського торфовища.

...Маючи на увазі, що українські торфовища з боку археології ще зовсім не досліджені й не виключається можливість, що деякі з них під час розробки виявлять таку наукову вартість, що й Салівонське торфовище, ВУАК вважає за кінце потрібне просити Київторфосоюз надсилати вищезгадану інструкцію по всіх торфартелях, що працюють на торфовищах.

Що ж до археологічних знахідок, виявлених на Брусилівському торфовищі, то ВУАК доручає одержати їх своєму науковому співробітникові Л. Д. Дмитрову» [Там само, арк. 113—113 зв.].

Влітку 1932 р. на території Правобережного Полісся працювала досить потужна експедиція, головним завданням якої було дослідити місцеві ресурси для ефективного використання їх в промисловості.

За результатами роботи «Експедиції для дослідження історії промисловості України 1932 р. (Правобережне Полісся)» в Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається «Звіт експедиції для дослідження історії промисловості України. 1932 р.». Він невеликого розміру, всього 41 аркуш разом з текстом, фотографіями, картою маршруту та інформацією за витрачені кошти [НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15, спр. 3]. З звіту вказано склад експедиції: «В погодженні з ВУАН та В.І.М. [Всеукраїнський Історичний музей — Г. С., Л. В.] — визначено персонал експедиції, стверджений Сектором науки НКО в складі:

Керівника експедиції — проф. О. П. Оглобліна, вченого секретаря та керівника польової групи Б. К. Пилипенка, мнс І. В. Бондаря, Ф. І. Демидчука, А. К. Граніта, Ф. Я. Кальченка; фотографа М. П. Галущенка та рекомендованого Геологічним інститутом — аспіранта Г. А. Білецького.

Із зазначеного складу експедиції постійну участь у підготовчій роботі беруть керівник експедиції та вчений секретар з притягненням до виконання окремих завдань поточної роботи т.т. І. В. Бондаря й Ф. І. Демидчука.

Із загального складу членів експедиції в погодженні з Сектором науки НКО зформовано польову групу із 7 осіб на чолі з керівником групи Б. К. Пилипенком.

Розроблено загальну інструкцію, щодо організації й провадження польової роботи з розподілом на підгрупи й визначенням персональних обов'язків» [Там само, арк. 9].

З археологів тут згаданий тільки І. В. Бондар, який в наступному, 1933 р., працював на

Польова група «Експедиції для дослідження історії промисловості України» в 1932 році в дорозі [НА ІА НАН України, ф. ПМК / Полісся, спр. 3, арк. 13]

розкопках території Михайлівського монастиря в Києві.

За два місяці роботи Польової групи експедиції в 1932 р. (з 14 липня по 10 вересня) було обстежено: пам'ятки залізо-рудної промисловості (обстежено й зібрано відомості за 62 колишніх та 2 діючих (у Димері та Малині) підприємств), місця виробництва порцеляни, фаянсу, скла та текстильної і паперової промисловості [Там само, арк. 18—31].

«Побіжно з основним завданням Польової групи за пляном експедиції — було переведено нотування й фото (30) — видатних пам'яток, придбано до 30 археолог., нумізмат. та інших експонатів, низку документів та інших архівних матеріалів.

Всього: обстежено об'єктів — 119.

Зібрано зразків кор[исних] копал[ин] — 120.

Придбано експонатів — 475.

Зроблено фото, креслеників — 359.

За польову роботу керівником експедиції проф. О. П. Оглобліним зроблено інформаційно-звітну доповідь перед Сектором Науки НКО З.Х.32 з поданням тексту попереднього звідомлення до ВІМ, ВУАН, подано відповідні відомості до преси (великотиражка ВУАН, «Пролетарська правда» та інші.). Приготовано альбом з фото видатних об'єктів досліду» [Там само, арк. 31].

Крім того, в Науковому архіві ІА НАНУ, серед довоєнних «Актів прийому-передачі» зберігся документ під назвою: «Опис матеріалів Експедиції для дослідження історії промисловості України (Правобережне Полісся) р. 1932. (Керівник експед. Проф. О. П. Оглоблін)», який свідчить, що експедиція напрацювала значний матеріал. В описі перелічено матеріали польо-

вої роботи, куди входили: тексти, фото, малюнки, мапи і креслення — результати роботи за чотири рейди, проведені в різних місцевостях. Як видно з документу, ці матеріали, після закінчення польової роботи, поступово відредагував і підготував до здачі в архів керівник польової групи експедиції Б. Пилипенко. На жаль, ці матеріали або загинули під час Другої світової війни, або були передані до іншої установи. Залишився тільки опис матеріалів: «Опис матеріалів Експедиції для дослідження історії промисловості України (Правобережне Полісся) р. 1932. (Керівник експед. Проф. О. П. Оглоблін)

1. Матеріали польової роботи 1932 р. Зредагував Б. Пилипенко, керівник польової групи експедиції. Рейд 1 (дата 20.II.1933 р.) [дата редагування]

стор. 166 (з них 165а, фактично — 167 стор.)

фото 74

мал. 1

мап і кресл[ень] 60

2. Теж — Рейд 2 (дата 25.VI.1933 р.)

стор. 186 (з них 155а, 174а, фактично 188 стор.)

фото 62

мал. 10

мап і кресл[ень] 46

3. Теж — Рейд 3—4 (дата 10.VIII.1933 р.)

стор. 223 (+ 159а + 224 стор.) з них 134а, 135в, факт. = 226 стор.

фото 99 фактично фото 91

мал. 7 мал. 11

мап і кресл[ень] 29 кресл[ень] 33

Перенумеровані чисті сторінки 37, 38, 45, 61, 143, 144, 145, 186, 219 (чиста таблиця); Ра-

зом = 10 [НА ІА НАН України, Довоєнні Акти передачі, с. 7].

А 21 липня 1935 р. інші матеріали Поліської експедиції за 1932 р. було передано до ПМК та включено до Наукового фонду Інституту. Здав керівник експедиції проф. О. П. Оглоблін, прийняв завідуючий Науковим архівом Є. О. Дзбановський. В акті коротко перелічено матеріали, що передавались. 25 липня директор Інституту Ф. А. Козубовський затвердив цей акт передачі, поставивши свою резолюцію: «Затверджую. Матеріали включити до наукового фонду Інституту. Директор» (підпис). Документ має такий вигляд: «Акт. 21 липня 1935 року, згідно пропозиції Директора Інституту Історії Матеріальної Культури Академії Наук, мною передано до Інституту, для наукового розроблення, матеріали Поліської експедиції НКО УСРР (Київський Історичний Музей) й УАН 1932 року, а саме:

Три томи щоденника й матеріали Польової групи експедиції, з фото, малюнками, кресленнями й картами.

Один том звіту експедиції, з фото й картою.

Великий альбом фото експедиції.

Карта промислових закладів, обстежених польовою групою експедиції.

Здав: Керівник Експедиції Проф. Оглоблін (підпис)

Прийняв Зав. Науковим Архівом Дзбановський (підпис)» [Там само, с. 57].

Очевидно, тут мова йде про різні матеріали, так як про чотири рейди в акті не згадується, можливо Б. Пилипенко здав результати своїх досліджень, а О. Оглоблін — матеріали своєї роботи.

У 1933 р. Поліська експедиція продовжила свою роботу. У Науковому архіві зберігається складений ВУАКом машинописний «План експедицій та конференцій ВУАКу на 1933 рік», датований цей документ 19 грудня 1932 р. і має вихідний № 511. На ньому від руки, крім проставленої дати та вихідного номеру, дописано: «До Бухгалтерії ВУАН». Серед 13 пунктів цього документу, під номером 9 записано: «Поліська експедиція: проблема палафіт. споруджень. Дмитров, Левицький, Козубовський, Рудинський, Мушкет (серпень) 6.500 [руб.]» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 492, арк. 7].

Що таке «палафіт. спорудження» свідчить документ, направлений до Волинської Окрмеліоспілки 27 квітня 1930 р. за вихідним № 98, копія якого зберігається в Науковому архіві: «Одною з важливіших ділянок в преісторії України, ще зовсім не досліджуваних до цього часу є так зв[ані] палафіти — будівлі на палях та надбережні поселення неолітичної і бронзової доби, безпосередньо зв'язані з системою наших озер та торфовищ.

З розвитком планової експлуатації торф'яних покладів, що її розпочали Меліоспілки Корос-

тенської і Волинської округ, відчиняються широкі перспективи науково-археологічних досліджень, які мають проводитись в повному погодженні з тими операційними планами робіт, що їх ставить перед собою Меліоспілка» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 306, арк. 166].

У фінансуванні Поліської експедиції, крім інших, брав участь і Чернігівський обласний відділ Народної освіти. У Науковому архіві зберігається лист від цієї установи, направлений до ВУАКу 5 січня 1933 р. за № 544 і одержаний ВУАКом 11 січня за вхідним № 12: «Облнаросвіта просить повідомити які дослідження експедиції запроєктовані на 1933 р коштов ВУАКу та які дотації потрібно з боку Облнаросвіти» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 492, арк. 1].

На цей лист ВУАК відповів 20 січня 1933 р.: «До Чернігівської Облнаросвіти. Сектор науки. На Ваш від 5 січня 1933 № 544 Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН просить внести до Вашого кошторису такі видатки, зв'язані з дослідженням першоджерел історії матеріальної культури на території Чернігівської області:

1. Продовження досліджень на палеолітичній стації Мізин — експедиція проф. Рудинського, тривалістю 2 місяці — 8.700 крб.

2. На переведення розвідних археологічних робіт на території області, в першу чергу в районі Пушкарів, Погорілова і др. — 6.000 крб.

3. На дослідження торфовищ в археологічному відношенні — Замглай, Мар'янівка і др. — доцент Дмитров з розвід партією — 6.000 крб.

4. На лабораторну обробку і видання матеріалів дослідів того ж року, 40 друкованих аркушів — 5.000 крб.

Разом 25.700 крб.

Докладні кошториси, план праці експедиції ВУАК надішле по внесенні зазначених сум Вами, про що просимо повідомити нас.

Заст. Голови ВУАКу (Козубовський) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 450, арк. 12].

Навесні 1933 р., напередодні робіт по промислового добуванню торфю, археологи розпочали підготовку до нового польового сезону. 13 березня 1933 р. відбулось засідання ВУАКу, на якому були присутні: Ф. А. Козубовський, К. Е. Коршак, Л. Д. Дмитров, М. М. Ткаченко, Т. М. Мовчанівський, С. С. Кокоско. На засіданні було заслухано доповідь Л. Д. Дмитрова про дослідження торфовищ, по закінченні якої присутні, високо оцінивши його роботу, висловили свою думку стосовно проблеми: «Коршак К. Е. відмітив, що працювати т. Дмитрову над торф'яною справою самому важко й тому необхідно організувати біля цієї роботи певний актив чи бригаду.

Мовчанівський Т. М. констатував, що Дмитров був піонером археологічного дослід-

ження торфовищ і вперше на Україні поставив на повістку роботи цю проблему, працюючи над нею три роки без належної уваги і підтримки з боку академічних кіл.

Козубовський Ф. А. привітав ініціативу й усю трьохрічну працю т. Дмитрова над торф'яною проблемою в археології, одночасно висловлюючи своє здивування та обурення з тої неухваги та байдужості, що були виявлені окремими установами до роботи т. Дмитрова» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 306, арк. 132].

На засіданні ухвалили ряд пунктів:

«3. Негайно вжити заходів, аби надалі забезпечити розвиток археологічного дослідження торфовищ в рівень з процесами торфорозробок. Зокрема: негайно порушити справу через Президію ВУАН та Сектор Науки НКО перед Наркомважпромом про конечну потребу та доцільність включення археологічних досліджень у загальні плани та кошториси торфорозробок, як одну зі складових частин загальної системи праці над торфовищами. Даний спосіб забезпечить в основному фінансово-виробничу базу для археологічного дослідження торфовищ, бо відсутність матеріальної бази й була за головну причину того, що в першій п'ятирічці археологічних дослідів над торфовищами не провадиться.

4. Визнати за конче потрібне виділити окремого наукового співробітника — археолога торфознавця, що на місцях торфорозробок організував би їх масово популяризаційну та польову дослідницьку роботу, а також забезпечив би пильний догляд та контроль за археологічними матеріалами торф'яників.

[...]

15. Стеження за реалізацією даних ухвал доручити тов. Дмитрову Л. Д., що за вказівками Президії ВУАКу повинен розробити конкретний план праці над торфовищами в 1933 р.

16. Кошторис (що при цьому додано) затвердити на суму 4.400 крб. й вжити заходів до його фінансової реалізації в 1933 році» [Там само, арк. 132, 135].

Згаданий кошторис також зберігається в Науковому архіві [Там само, арк. 137].

Вже 10 квітня 1933 р. ВУАК надсилає листа за № 226 до Облсектору Науки Київщини з проханням асигнувати кошти на археологічні дослідження торфовищ, серед яких значиться і експедиція для дослідження Полісся, на яку запланували вже більше коштів, ніж спочатку: «Археологічний Комітет Академії Наук просить передбачити асигнування на такі дослідження на терені Київщини року 1933:

Археологічне дослідження Полісся в частині пам'яток доклясового та раннеклясового суспільства. Експедиція за керуванням тов. Козубовського Ф. А.; термін — липень-серпень; потрібно коштів 12.620 крб.

Археологічне вивчення пам'яток ранньої феодальної доби по-Роських та Верхне-Богських городищ. Експедиція за керуванням тов. Мовчанівського Т. М.; термін — серпень-вересень; потрібно коштів на розвідки та рекогносцировки — 8.590 крб.

Разом 21.210 крб.

Заст. Голови ВУАКу (Козубовський) Вчений секретар (Мовчанівський)» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 450, арк. 29].

Зберігся й складений «Кошторис на археологічну експедицію для вивчення Полісся року 1933» з кількох пунктів:

1. Утримання наукового штату та найманих копачів:

а) Добове утримання 8 шт[атних] роб[ітників] експедиції з розрахунку 420 карб. на місяць кожному $420 \times 8 = 3.360$ карб.;

б) На переїзди наукового штату, залізничні квитки тощо 800 карб.;

в) Наймання тимчас[ових] та поден[них] робітників, копачів з розрах[унку] 8 карб. на день при 20 пересічно копачах за 30 день польової роботи $8 \times 20 \times 30 = 4.800$.

Разом за п[унктом] 1 — 8.900 карб.

2. Устаткування експедиції;

3. Господарське утримання експедиції;

4. Опрацювання матеріалів.

Всього — 12.600 карб. [Там само, арк. 30].

1 серпня 1933 р. СІМК (установа, створена у квітні 1933 р., до якої увійшов ВУАК) надсилає листа за № 907 до керівника Поліської Комплексної експедиції ВУАН: «На кошти, що їй призначено на роботи СІМК ВУАН (2.500) в межах Чернігівщини має бути проведено обстеження в районі торфовищ Замглай-Паристе та інші. і обстеження в басейні р. Снову для вивчення слідів первісно-комуністичних громад стації горішнього палеоліту.

Зазначені роботи проводитиме бригада в складі Л. Д. Дмитрова (обстеження торфовищ), С. Г. Баран-Бутовича (Чернігівський музей, обстеження разом з Л. Д. Дмитровим району Замглай-Паристе) і К. М. Паликарпович (Біл[оруська] Акад[емія] Наук, обстеження в районі Снови разом з С. Г. Баран-Бутовичем).

СІМК просить, видавши Л. Д. Дмитрову 1210 карб. відповідно прийнятого Експедицією кошторису лінією обстеження торфовищ, решту сум 1290 карб. передати в розпорядження СІМКу для дослідчої роботи розвідкової партії в басейні Снову.

Бригадиром дослідчої групи СІМКу в Поліській експедиції є Л. Д. Дмитров» [Там само, арк. 46].

Аби робітники, що працюють на добуванні торфу, розумілися на значенні археологічних знахідок для науки і бережно з ними поводитись, були складені для них спеціальні «Інструкції». Лист СІМКу до Укрторфоб'єднання від 17 червня 1933 р. свідчить про співпрацю

промисловців з науковцями: «Секція Історії Матеріальної Культури ВУАН на Ваше прохання при цьому надсилає ще 5 примірників "Інструкція для робітників торфо та меліорозробок"».

Про одержання просимо нас повідомити. Вчений секретар СІМК (Мовчанівський) [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 306, арк. 154].

22 червня 1933 р. СІМК направляє листа за № 291 «До Комісії по влаштуванню комплексної Поліської експедиції», в якому сказано: «Секція Історії матеріальної культури ВУАН відповідаючи на відношення від 21/VI 1933 року просить включити до плану комплексної експедиції в Полісся трьох представників — істориків матеріальної культури, а саме: 1) археолога-торфяника, 2) археолога-фахівця з історії класового суспільства, 3) етнографа, а також забезпечити їх роботу потрібними коштами.

До плану включатимуться в основному такі форми: а) рекогносцировка та розвідка пам'ятників матеріальної культури на терені Полісся, зокрема обстеження торф'яників, річок і дюн; б) вивчення сучасного колгоспівського побуту; в) вивчення історії класової боротьби та революційних рухів на Поліссі.

Орієнтовно потрібно запланувати на цю роботу (1 місяць) мінімум 2.000 карб.

Проект науково-оперативного плану роботи буде складено відповідно трійкою негайно по затвердженню нашої групи дослідників керівництвом комплексної експедиції та підготовчої комісії.

Представник до Поліської експедиції — науковий співробітник Сімку — Л. Д. Дмитров.

Вчений секретар СІМК (Мовчанівський) [Там само, арк. 156].

У Науковому архіві ІА НАНУ зберігається документ від Уповноваженого II-го відділу в справі експедицій на прізвище Пасічник до СІМКу, й зокрема до Л. Д. Дмитрова, на якому зроблені помітки: «Одержано 1.VII.33; Виконано 2.VII.33». В документі сказано: «Прошу сьогодні 1.VII. до 4 год. дня заповнити прикладену до цього схему та скласти пояснювальну записку і здати до Ін-ту Соц. Реконструкції».

В пояснювальній записці подати крім інших моментів обґрунтування що до розміру витрат на експедицію та різні виїзди пов'язані з опрацюванням тематики Полісся» [Там само, арк. 158].

Територія, на якій в 1933 р. працював Л. Д. Дмитров, зазначена в «Мандаті», виданому йому 23 червня за № 292, копія якого зберігається в Науковому архіві: «Дано цього мандата науковому співробітникові Секції Історії Матеріальної Культури ВУАН Дмитрову Л. Д. в тому, що його відряджено обслідувати з боку історії матеріальної культури болота торфовищ, що знаходяться на терені

Чернігівської та Київської Областей...» [Там само, арк. 157].

Матеріали експедиції або не збереглися, або зберігаються в іншій установі, про те, що експедиція цього року працювала, свідчить «Звіт за роботу Секції Історії Матеріальної Культури в 1933 році», в пункті 6 якого записано: «Співробітник (позаштатний) СІМК тов. Дмитров, за відрядженням СІМК, брав участь у Поліській Комплексній експедиції, працюючи над проблемою "Торфовища, як історичне джерело". Зачитав доповідь та написав статтю про дану роботу (термін експедиції 1 міс)» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 493а, арк. 9].

У 1934 р. археологічна експедиція проводила рятувальні розкопки на території древнього Іскоростеня і мала назву «Коростенська археологічна експедиція 1934 р.» У ній брали участь: Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський, В. І Маслов, В. К. Гончаров. Розкопки в Коростені розпочались 5 серпня 1934 р. і були викликані руйнуванням одного з городищ. В археологічному щоденнику Ф. А. Козубовського про це записано так: «Облвідділ нарості в Києві одержав повідомлення від Коростенського музею про те, що місцеві організації і військові частини почали руйнувати городище № 3 (уголок Швейцарії). Розкопування викликане поширенням стадіону. Аналогічного змісту листа було музеєм надіслано... до Інституту Історії Матеріальної культури ВУАН.

Облвно надіслав телеграфічно категоричного протеста проти цього і просив Інститут виїхати для обстеження і можливого повного дослідження. Дослідча група в складі Директора Ф. А. Козубовського, заст. тов. Мовчанівського та топографа Гончарова В. К. прибула 5.VIII до м. Коростеня» [НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 7, спр. 1, арк. 1—1 зв.].

Полісся в 1934 році досліджували і етнографи, як про це сказано в невиданій статті Ф. Козубовського «Підсумки і дальніші перспективи роботи Інституту Історії матеріальної Культури ВУАН до XVII річниці Жовтня», що мала б вийти в «Наукових Записках ІМК» в 1934 році (книга 2). В роботі сказано: «Етнографічна група співробітників Інституту в складі 3-х чоловік з 12/VII-34 досліджувала колгоспи, розташовані в районі с. Ново-Шепеличи на Чорнобильщині. За критерій до вибору об'єктів дослідження правив кращій колгосп району. За основну задачу для етнографів було поставлено дослідження матеріальної культури і нових соціалістичних форм, які виростили і розвиваються з соціалістичних основ, з колективізацією на Поліссі» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 616, арк. 22—23].

Про роботу експедиції в 1935 році є тільки згадка в «Пояснювальній записці до проекту тематичного плану Інституту Історії Матеріальної Культури УАН на 1936 рік» з якої стає відомо, що роботи велись по дослідженню

залізо-рудної промисловості: «Матеріальну культуру феодального суспільства на території УСРР мають висвітлити кілька тем з історії техніки, що являються компонентними темами до основної проблеми «Історії матеріального виробництва» на території УСРР. Цими темами 1936 р. історія металургії і зокрема залізорудної промисловості на Україні має бути висвітлена за Х—ХІІІ та ХVІІ—ХІХ ст.ст. що значно доповнить уже проведenu в 1935 р. роботу про металургію ХVІ—ХVІІІ в.в. Остаточно має бути закінчена ця робота в 1937 році...

...Переважна більшість тем виконується за новими даними експедиційних досліджень, як тих що переведені Інститутом в 1934—35 рр. так і тих матеріалів що мають бути зібрані в експедиційній роботі 1936 року» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 621, арк. 1—3].

У 1936 р. Поліська історично-технічна експедиція досліджувала пам'ятки залізорудної промисловості на Поліссі. В експедиції взяли участь Житомирський і Чернігівський музеї. Ф. А. Козубовський в експедиції 1936 р. уже не міг приймати участь, бо був звільнений з ПМК у кінці січня. Як про це було сказано в Звіті ПМК за 1936 рік: «У січні 1936 р. було звільнено зі складу наукових співробітників Ф. Козубовського (кол. Директора Інституту за хибне керівництво і протаскування ворожої ідеології в наукових роботах), К. Штену, Т. Гавриленка, А. Коцевалова і В. Харкова за невиконання планових робіт...» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 614а, арк. 3].

З посади директора ПМКу Ф. А. Козубовського звільнили ще раніше, визвавши його з Ольвійської експедиції: від'їхавши до Києва з експедиції 25 вересня директором Інституту, він повернувся 2 жовтня 1935 року вже звільненим з цієї посади. [НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 11, спр. 51, арк. 51]. Директором ПМКу став направлений з Москви колишній юнга крейсера «Аврора» Микола Іванович Ячменьов, який обіймав цю посаду з 15 жовтня 1935 року по 2 вересня 1940 року [Архів канцелярії Президії НАН України, ф. 1, особова справа № 12].

У складі експедиції 1936 року працювали: «...старший науковий співробітник В. Телічко (керівник), старший науковий співробітник О. Оглоблін (заступник керівника), В. Петров, О. Кульська, науковий співробітник В. Маслов, О. Драко, Т. Мовчанівський, (помічник) керівника), лаборанти: Г. Стругацький, Ф. Лужицький, Л. Шевченко, В. Гончаров, Н. Барішевська, І. Безпалько, художник-етнограф Ю. Павлович і запрошений на геологічну роботу О. Стрижіус.

Від Житомирського музею взяли участь в експедиції наукові співробітники — Н. Дмитрук, Уманський, Снігур.

Тривалість експедиції півтора місяці (17. VI—2/VIII 1936 р.)

Експедиція збрала великий фактичний матеріал, що цілком ствердив дані про існування в ХVІ—ХІХ ст. на невеликих річках Полісся (в Україні) вододіючих залізородних рудень і в ХVІІІ—ХІХ ст. перших на Україні доменних заводів. Експедиція встановила географічне розташування 18 поміщицьких рудень і 4 доменних заводів.

Розкопано залишки чотирьох рудень Городської, Смолівської, Глибочанської, Стариківської та чотирьох доменних заводів (Городського, Турчинецького, Високочанського, Денешівського). Знайдено велику кількість металевих виробів і знярядь виробництва; ці матеріали дають змогу вивчити феодальну техніку чорної металургії ХVІ—ХІХ ст. та її сировинну базу.

Одночасно з дослідженням рудниць Поліська експедиція провела в с. Городському (Житомирської округи) розкопки трьох городищ. Добутий речовий матеріал збагачує історичну науку новими конкретними фактами» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 614, арк. 24—25].

В рукописі статті М. І. Ячменьова та В. П. Телічко «Інститут Історії матеріальної Культури АН УРСР в 1936 р.», говориться, що: «Експедиційна робота Інституту в 1936 році була проведена на значно більшій території, ніж у попередні роки і дала величезний матеріал, ґрунтовну матеріальну базу для дальшої наукової теоретичної роботи.

Інститут був тісно зв'язаний у 1936 році з рядом музеїв України і провадив з ними спільну роботу. Так, музей Житомирський і Чернігівський взяли участь у Поліській історично-технічній експедиції по дослідках залізорудної промисловості на Поліссі» [НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 614, арк. 2, 14].

В Науковому архіві зберігається «Акт передачі», який свідчить, що 31 січня 1958 р. більшість матеріалів експедиції 1936 р. було передано до Інституту теплоенергетики АН УРСР. В ньому записано: «Мы, нижеподписавшиеся, составили настоящий акт о передаче Институтом археологии АН УССР Отделу истории техники Института теплоэнергетики АН УССР следующих материалов:

1. Материалы по Полесской экспедиции 1936 г. 36 папок

2. Рукописные материалы по истории техники 13 папок

3. Карточные фотографии — 1 папка» [НА ІА НАН України, Післявоєнні..., с. 65].

Документ підписали вчений секретар ІА АН УРСР Р. І. Виезжев та завідуючий відділом історії техніки Інституту теплоенергетики АН УРСР Ю. А. Анісімов. Акт був затверджений директором Інституту археології С. М. Бібіковим. В Науковому архіві Інституту археології залишились на зберіганні лише ті матеріали Поліської експедиції, які мають безпосередне

відношення до археології [НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15, спр. 1—5, 5а].

Протягом 1930—1936 рр. археологи України доклали всіх зусиль, щоб дослідити та зберегти археологічні пам'ятки Полісся, не зважаючи на дефіцит коштів та першочергову увагу держави на історію та розвиток промисловості.

Архів канцелярії Президії НАН України, ф. 1, особова справа № 12.

НА ІА НАН України, Довоєнні Акти передачі.

НА ІА НАН України, Післявоєнні Акти передачі.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 306.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 450.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 492.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 493а.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 614.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 614а.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 616.

НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 621.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 7 (ПМК/Коростень), спр. 1.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 11 (ПМК/Ольвія), спр. 51.

НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15 (ПМК/Поліська експедиція), спр. 1—5, 5а.

Г. А. Станицина, Л. И. Виноградская

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ ИСТОРИИ ПОЛЕССКОЙ ИСТОРИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 30-х ГОДОВ XX ВЕКА

Статья вводит в научный оборот малоизвестные документы, хранящиеся в фондах Научного архива Института археологии НАН Украины, и касающихся истории и деятельности Полесской историко-технологической экспедиции 1930—1933 гг.

Согласно этим материалам, в начале 30-х годов, в результате проводимой в стране индустриализации, повысилась добыча торфа, который считался качественным и недорогим доступным топливом. Во время разработки торфяников, было обнаружено довольно много археологических находок: инструменты, украшения, остатки свайных построек, фрагменты мостков и дорог на болотах, лодок и т. п. Этот факт привлек внимание археологов, которые приложили много усилий для сохранения археологических находок, организации наблюдений за разработками и исследованиями торфяников.

Ключевые слова: исследования торфяников, археологические находки, рудни, добыча торфа, железорудная промышленность, экспедиция, Полесье.

H. O. Stanytsina, L. I. Vynogradska

ARCHIVE DOCUMENTS ON THE HISTORY OF POLISKA'S HISTORICAL AND TECHNOLOGICAL EXPEDITION IN THE 30^s YEARS XX CENTURY

Is the article there is an overview of the documents from the Scientific Archive of the institute of the Archaeology of Ukraine concerning Polish Expedition 1930—1933. The data shows that in connection with the industrialization of the country the peat was regarded as local fuel for 1930—1934 years.

During the extraction of peat a lot of archaeological finds were revealed: tools, ornaments, remains of buildings on stilts, bridges, roads in the swamps, boats etc. This fact drew attention of archeologists who put a lot of effort into preserving these finds.

Keywords: archaeological finds, exploration of peat, peat extraction, iron-ore industry, expedition, Polissya.

Одержано 21.12.2016

І. С. Вітрик

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ В РАМКАХ ПІДГОТОВКИ «ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НАРОДІВ СРСР» 1985—1990 рр.

У статті висвітлюється історія та досвід роботи над темою «Археологічні пам'ятки Житомирської області» в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», здійсненої групою по вивченню Змійових валів Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери протягом 1984—1991 рр.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, археологічна розвідка, археологічна експедиція, історія дослідження, городище, селище, замчище, курган, Житомирська область, Україна.

Наприкінці 1960-х рр. на території колишнього СРСР була започаткована робота з підготовки всесоюзного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» (далі — «Звід»), який мав би стати науково-довідковим виданням енциклопедичного характеру, й містити точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури з короткою інформацією про їх історичну і художню значущість. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей [Методические..., 1986, с. 4—5].

Початком втілення цієї ідеї стала спільна постанова Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР». Організаційна робота по підготовці матеріалів до томів «Зводу» та її координація проводилася Академією наук СРСР, Міністерством культури СРСР, Міністерствами культури союзних республік, Управліннями з охорони і використання пам'яток при Радах Міністрів союзних республік. Загальне керівництво науково-методичною роботою покладалося на Інститут історії СРСР АН СРСР, © І. С. ВІТРИК, 2017

Інститут археології АН СРСР, Всесоюзний науково-дослідний інститут мистецтвознавства Міністерства культури СРСР. Вже 1968 р. були розроблені й вийшли друком перші методичні рекомендації, в яких були сформульовані принципи підготовки видання, а з 1969 р. розпочалося натурне обстеження пам'яток, робота з архівними і літературними джерелами [Горбик, Денисенко, 2012, с. 59—60, 62, 75—76].

Законодавчо роботи по підготовці такого видання спиралися на нормативно-правові акти у сфері збереження історико-культурної спадщини СРСР та союзних республік [Методические..., 1986, с. 4], Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 29 жовтня 1976 р. та «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури», затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР № 865 від 16 вересня 1982 р. [Закон, 1976; Постановление, 1982].

Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе й цілком окреме місце як за кількістю, так і за значенням. Тому, для реалізації державної програми «Зводу» в Інституті археології АН СРСР в 1972 р. був створений окремий відділ, співробітники якого протягом 1972—1975 рр. підготували сім випусків «Методических рекомендаций по подготовке Свода памятников истории и культуры народов СРСР», акцентуючи увагу на дослідженні пам'яток археології і підготовку археологічного розділу «Зводу». До того ж на початку 1980-х рр. було прийнято рішення про випуск окремих томів «Зводу» з різних видів пам'яток [Горбик, Денисенко, 2012, с. 62].

«Звід пам'яток історії та культури народів СРСР» повинен був об'єднувати окремі «Зводи»

тодішніх союзних республік. В Україні підготовча робота по створенню «Зводу» розпочалася в 1972 р. із загальною паспортизацією пам'яток, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після прийняття 3 вересня 1982 р. Постанови Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», були зроблені перші дієві кроки щодо підготовки «Зводу»: почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні редколегії, на які покладалася підготовка відповідних томів видання [Звід пам'яток, 1999, с. X; Горбик, Денисенко, 2012, с. 75—76; 104].

Роботи зі створення «Зводу» в Україні поділяють на три етапи¹, з яких найбільш дієвим і продуктивним був другий (1986—1991 рр.), під час якого й розгорнулися основні роботи з підготовки видання в усіх областях України [Звід..., 1999, с. XI; Горбик, Денисенко, 2012, с. 167—168]. Саме тоді, в рамках підготовки «Зводу», й були проведені архівні джерелознавчі й пам'яткознавчі, а також польові експедиційні роботи, щодо узагальнення й вивчення археологічної спадщини Житомирщини, про історію й досвід проведення яких і піде мова в даній публікації. Розгляд різноманітних аспектів підготовки археологічної частини «Зводу» на прикладі робіт проведених в рамках однієї області, на думку автора є доречним, оскільки й на сьогодні в науковій літературі фактично відсутні як спеціальні вузькотематичні, так і узагальнюючі роботи, присвячені вивченню історії створення «Зводу пам'яток історії та культури України».

* * *

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 453 «Про заходи по забезпеченню видання тому Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» від 30 вересня 1982 р. та Постанови Президії АН УРСР № 474 від 25 листопада 1983 р. на Інститут археології АН УРСР покладалася науково-методичне забезпечення підготовки археологічних розділів томів «Зводу», зокрема — розділу «Археологічні пам'ятки Української РСР». Передбачалося, що розділ повинен містити повний перелік усіх відомих на той час археологічних пам'яток Української РСР, всіх хронологічних періодів від доби палеоліту до часу розвиненого середньовіччя, здійснений за єдиним уніфікованим науковим описом основних характеристик археологічних об'єктів (адміністративна й географічна прив'язка, топографічні умови розташування, стан дослідження, культурно-

хронологічна характеристика, стан збереженості, місця зберігання колекцій тощо). Тобто, основним завданням стала систематизація археологічних відомостей за групами пам'яток в межах кожної адміністративно-територіальної одиниці в Україні.

На першому етапі робіт планувалося створення обласних й загального «Словника» (переліку) археологічних пам'яток і об'єктів (із зазначенням пропонованого автора й обсягу статті), які б стали основою для написання майбутніх статей й дозволили оцінити стан дослідження окремих територій й загальну кількість пам'яток. Поряд із цим, як одне з основних завдань, передбачалося тотальне обстеження всієї території Української РСР для пошуку нових та перевірки й уточнення інформації про вже відомі археологічні пам'ятки. Отримані матеріали мали використовуватися в пропаганді археологічних знань серед населення та з метою охорони археологічної спадщини республіки, а результати досліджень планувалося включити у багатотомне видання «Зводу». Окремо наголошувалося, що дана проблематика не має аналогів у світовій практиці та піднімається вперше [Методические..., 1986, с. 4].

В руслі виконання поставлених завдань в Інституті археології АН УРСР була створена спеціальна робоча група на чолі з д.і.н. С. В. Максимовим, яка займалася координацією всієї роботи в рамках окреслених завдань. Співробітниками Інституту також були написані власні типові статті-зразки до методичного покажчика по «Зводу», хоча існували і загальносоюзні методичні вказівки [Методика, 1988; Методические..., 1986; Типові..., 1994].

У зв'язку з цим групі з вивчення Зміювих валів ІА АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери, який одночасно очолював відділ польових досліджень, було доручено узагальнити відомості про пам'ятки археології Житомирщини та, у разі необхідності, повести їх польове обстеження. Тема «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР. Розділ: Археологічні пам'ятки Української РСР. Підрозділ: Археологічні пам'ятки Житомирської області» була затверджена за групою на 5 років — з 1984 р. до 1988 р., потім подовжена ще на 3 роки (1989—1991 рр.). Активно над темою почали працювати з 1985 р. (археологічну частину досліджень планувалось провести продовж 1985—1990 рр.), фінансування робіт було покладене на Житомирське обласне товариство охорони пам'яток історії та культури.

Згідно затвердженого плану роботи групи за темою вже у 1988 р. мав бути підготовлений «Словник» археологічних пам'яток по території області, у 1990 р. — тексти статей з ілюстраціями, у 1991 р. — відрецензовані статті мали повернути авторам на доопрацювання, а у 1992 р. — готовий матеріал по розділу повинен був бути переданим до Головної редакції УРЕ

1. Детальніше про реалізацію й всі адміністративні, організаційні та науково-методичні заходи з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» див.: [Горбик, Денисенко, 2012, с. 73—148; Культурна спадщина, 2015, с. 103—164].

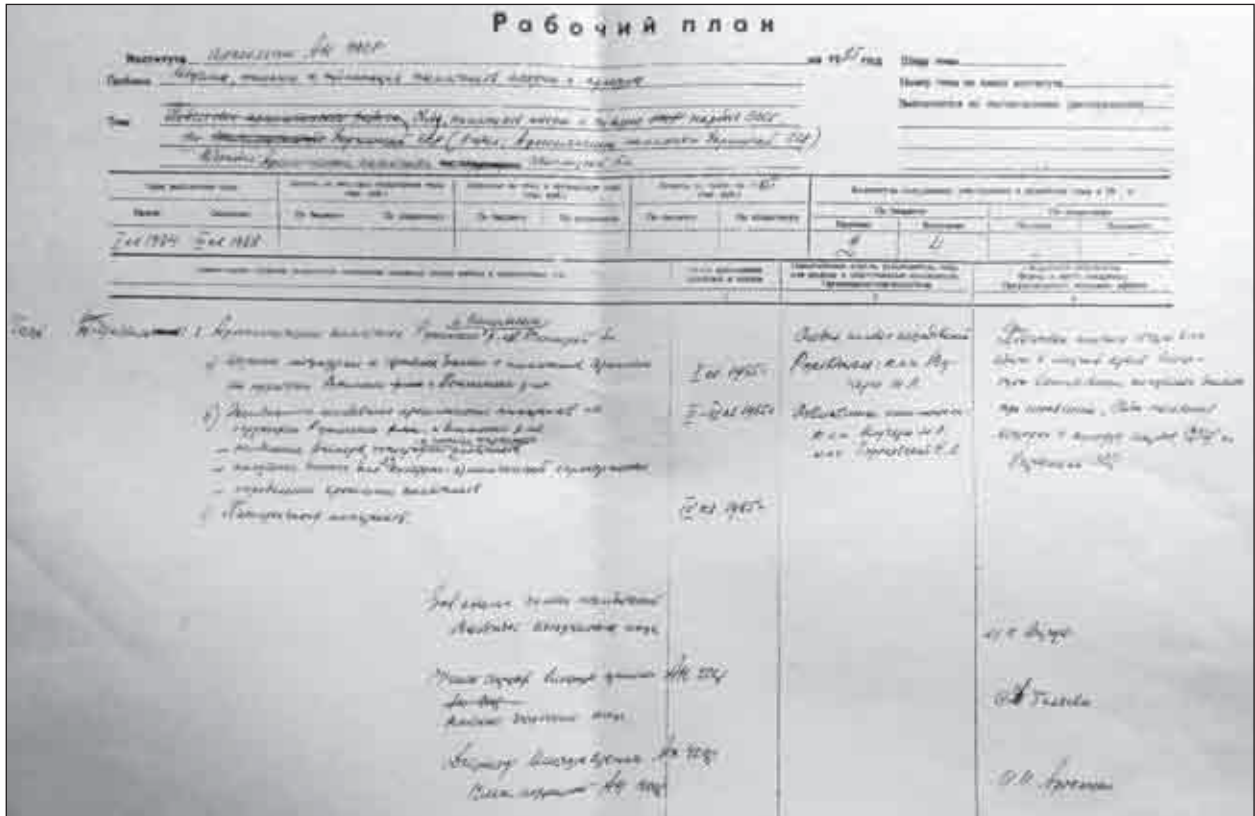

Рис. 1. Чернетка робочого плану на 1985 р. [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 59/1, арк. 3]

на редагування й підготовку до друку [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 54/5, арк. 7].

Слід згадати, що вже існуючий досвід роботи за темою в інших областях республіки показав відсутність повного переліку (реєстру) археологічних пам'яток як у Міністерстві культури УРСР, так і в обласних управліннях культури. Найвною була тільки пам'яткоохоронна документація (паспорти) лише на пам'ятки, що перебували на державному обліку. Як засвідчила практика, взяті на облік пам'ятки становили лише від 1 до 5 % від загальної кількості пам'яток на території областей, відомих за науковими джерелами.

Для складання анотованого списку з початку 1985 р. було розпочато роботу із збору та узагальненню вже відомих опублікованих та архівних даних про археологічні пам'ятки Житомирської області. Частково інформацію про пам'ятки, особливо нововиявлені, було отримано від місцевих дослідників й краєзнавців — В. О. Місяця, С. А. Липка, О. О. Тарабукіна та інших, а також від співробітників Інституту, що проводили власні дослідження на території Житомирщини (Ю. В. Кухарчука, В. А. Круця, Л. Л. Залізняка, М. М. Шмаглія, Р. С. Орлова та ін.).

У бібліотеці та Науковому архіві ІА АН УРСР були переглянуті всі відомі публікації та неопубліковані звіти та рукописи про результати археологічних досліджень на території області. Особливу увагу було приділено узагальнюючим виданням з наявними реєстрами археологіч-

них пам'яток, таким як «Археологічні карти» Київської та Волинської губернії В. Б. Антоновича, «Археологічні пам'ятки Української РСР», відповідному тому видання «Історія міст і сіл Української РСР» [Антонович, 1895; 1901; Археологічні пам'ятки, 1966; Історія міст і сіл, 1973] та іншим, що дали значну частину відомих пам'яток. Найбільш інформативними, звичайно, стали наукові звіти. Подавати повний перелік використаних архівних джерел та літератури в даній публікації вважаємо недоцільним — він містить десятки позицій. Згадаємо роботи В. Б. Антоновича, С. С. Гамченко, Я. В. Яроцького, М. Л. Макаревича, В. К. Гончарова, Р. О. Юри, Р. І. Виезжева, Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанової, І. С. Винокура, Е. О. Симоновича, П. О. Рапопорта, М. П. Кучери, В. О. Місяця, Л. Л. Залізняка та інших. Загалом, за опублікованими та архівними матеріалами групою було зібрано відомості про близько 500 археологічних об'єктів на території Житомирської області. Переважна більшість пам'яток потребувала додаткового обстеження, оскільки наявна інформація дореволюційного та довоєнного часу щодо них не відповідала основним вимогам, що висувались до змісту статей «Зводу».

Окрім того, 1985 р. були заплановані археологічні розвідки на території Ружинського та Попельнянського р-нів Житомирської обл. з метою обстеження й перевірки насамперед тих археологічних пам'яток, дані про які лишалися неповними чи вимагали уточнення (рис. 1). У

першу чергу це стосувалося встановлення розмірів й площі пам'яток (та складання відсутніх топографічних планів), потужності культурних нашарувань, характеру речових знахідок їх топографічних планів, ступеню їх збереження, датування та культурно-хронологічної належності пам'яток. Однак на практиці перевірити стан, у якому знаходяться пам'ятки, та поточні інформацію про них виявилось досить складною справою, адже кошти на їх проведення так і не надійшли.

Не зважаючи на це, вдалося провести дослідження на території м. Радомишля й Радомишльського р-ну, оглянути городища в сс. Городське та Бараші, обстежити давню історичну частину м. Овруча.

Роботи на території м. Радомишля (М. П. Кучера, І. С. Вітрик, Є. Л. Гороховський та Б. А. Звіздецький) проводилися у відповідь на звернення голови Радомишльського райвиконкому з метою підтвердити чи спростувати таку історичну дату, як 1300-ліття з дня заснування Радомишля. Вважалося, що літописний Мическ (1150 р.) знаходився при впадінні р. Мики в р. Тетерів, на території сучасного мікрорайону Микгород в південно-західній частині міста. Тут же на лівому березі Тетерева біля гирла Мики знаходився охоронний знак з написом «Городище». Дослідження показали, що на цій площі, яка обмежена долинами рр. Тетерева—Мики зі сходу та заходу та вулицею з півдня знаходилася пізньосередньовічна садиба (очевидно церковниця з залишками старого кладовища) обкопана з найбільш доступного боку — від поля — ровом та валом. Натомість по західному краю на городах вздовж правого берега р. Мики були зібрані уламки ліпної кераміки епохи бронзи, раннього заліза та середини I тис. н. е., а в 350 м на захід від землі огорожі виявлено селище з різночасовим матеріалом: ліпною керамікою епохи бронзи, середини I тис. н. е., окремими уламками ранньогончарної кераміки X ст. та численної кераміки пізньосередньовічного часу [Кучера, 1985/30, с. 2—4, рис. 1, 1—8].

Проведеними розвідками місцезнаходження літописного Мическа виявлено не було, що не виключало можливість знаходження давньоруського міста в іншій частині сучасного Радомишля (місцерозташування Мическа було встановлено у 2011 р. в ході розвідок Східно-Волинської експедиції ІА НАН України [Павленко, Томашевський, 2012, с. 224; Томашевський, Павленко, 2014, с. 494—496]).

Одночасно були здійснені розвідки вздовж правого берега р. Мики та лівого берега р. Тетерева між м. Радомишль і сусіднім с. Ставки (до 04.02.2016 р. — с. Леніне, раніше — с. Мініни). Вздовж Тетерева виявлені два місцезнаходження з нечисленними уламками кераміки епохи бронзи й першої половини I тис. н. е. [Кучера, 1985/30, с. 4—5]. У с. Раковичі та між

сс. Негребівка і Гута-Забілоцька досліджені залишки Змієвого валу [Там само, с. 7—8]. Про руйнування валу в с. Гута Забілоцька місцевим колгоспом було повідомлено заступнику голови Радомишльського райвиконкому (тобто принагідно експедицією здійснювалися заходи, спрямовані на запобігання руйнації археологічних об'єктів).

У с. Городське Коростишівського р-ну оглянуті добре відомі середньовічні укріплення. Обстеженням встановлено, що тільки два з них є городищами: під назвою «Вал», зайняте сучасним кладовищем в центрі села, та «Мале Городище» на північній околиці села, повністю досліджене в 1940—60-х рр. [Виєзжев, 1960; Виєзжев, 1962; Гончаров, 1952]. Натомість, поселення в ур. Червона Гора на схід від «Малого городища», за даними наших досліджень ніколи не мало укріплень й городищем вважалося помилково. Скоріше за все тут знаходилось неукріплене селище XII—XIII ст. на місці більш раннього поселення трипільської культури [Кучера, 1985/30, с. 5—6].

Також встановлено, що топографія «Малого городища» на відомих планах зовсім не відображена, а кераміка з городища, датована дослідниками X—XI ст. [Виєзжев, 1962, с. 131—154], побутувала в XIV—XV ст. [Кучера, 1969; Звіздецький, 1986, 1990].

У результаті обстеження давнього укріплення в центрі с. Бараші Ємільчинського р-ну, згаданого в «Археологічній карті Волинської губернії» [Антонович, 1901, с. 11], зроблено висновок, що на території підвищення над правим берегом р. Уж в часи пізнього середньовіччя знаходилася приватна садиба, яку, можливо, оточувала огорожа чи дерев'яна стіна. За зовнішнім виглядом та вмістом знахідок (фрагменти посуду пізнього середньовіччя, уламки цегли й кахель), а також враховуючи відсутність прилеглих селищ—посадів з матеріалами давньоруського часу, цей останець не міг бути городищем [Кучера, 1985/30, с. 5—6] (в 2011—2012 рр. розвідками Східно-Волинської експедиції на площадці останця знайдені фрагменти кераміки X та XII—XIII ст. [Томашевський, Павленко, 2014, с. 498]).

В Овручі нами була оглянута церква Св. Василя XII ст., яку відновлювали О. В. Щусев і П. П. Покришкін та Замкова гора, площа якої виявилася щільно забудованою й перепланованою. Тоді ж керівником експедиції було зроблено висновок, що як пам'ятка археології городище перестало існувати [Кучера, 1985/30, с. 7]. Щоправда багатолітніми спостереженнями Овруцької експедиції 1996—2004 рр. вдалося виявити матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часів на території кількох приватних городів та відносно віділілі ділянки культурного шару на терасах південного схилу та в західній дещо пониженій частині останця [Томашевський, 2004, с. 268, 270].

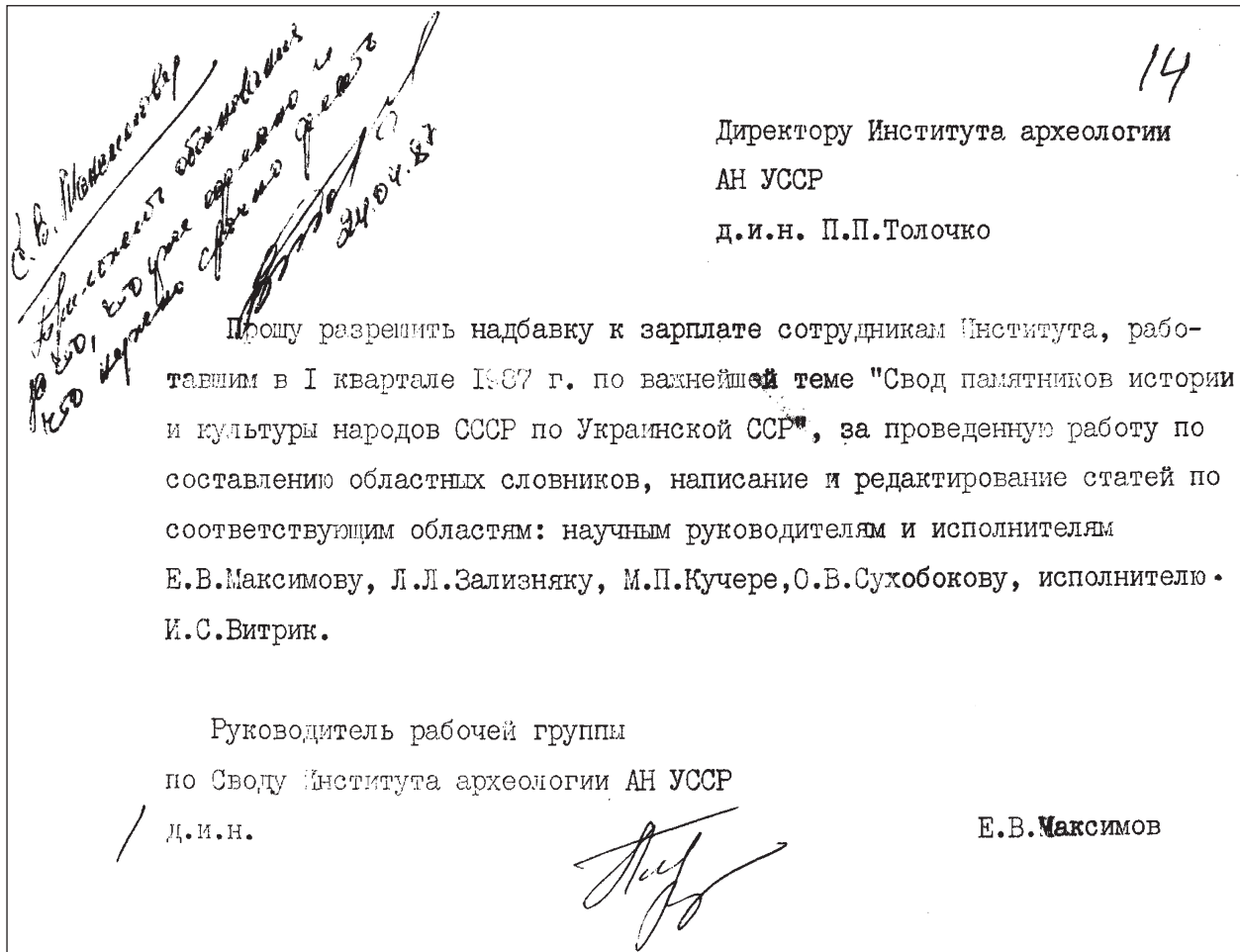

Рис. 2. Подання на надбавку до заробітної плати у зв'язку з виконанням теми «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 54/1, арк. 14]

Ми досить детально зупинилися на перебігу досліджень цих попередніх розвідок, оскільки їх результати показали, що майже всі відомі пам'ятки потребували додаткових польових обстежень для уточнення наявної інформації про них.

Планом робіт на наступний 1986 р. за підтемою «Археологічні пам'ятки Житомирської області» в рамках підготовки «Зводу» передбачалися польові експедиційні дослідження та підготовка анотованих списків [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 55/1, арк. 42]. Проте подальші польові роботи були призупинені внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р., яка на декілька років закрила доступ до пам'яток північної частини Житомирщини, що потрапила до зони радіаційного зараження. Однак збір додаткових даних про археологічні пам'ятки регіону тривав, продовжив координувати роботу, узагальнювати інформацію й редагувати створення остаточної редакції «Словника» керівник групи М. П. Кучера (рис. 2), хоча сам особовий склад групи зазнав суттєвих змін.

Фінансування програми «Зводу» фактично розпочалося наступного 1987 р., коли було

виділено перші 2 тис. крб., які надійшли від правління Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на рахунок Інституту лише в кінці жовтня, тому ці кошти були використані вже наступного року.

На 1988 р. планом робіт по тематиці «Зводу» затвердженим в ІА АН УРСР передбачалась підготовка текстів статей та супроводжуючих ілюстрацій [Там само, арк. 20]. Але знову постала проблема недостатнього й несвоечасного фінансування. Означилася ще одна проблема, яка полягала в тому, що в групі не вистачало фахівців з різних археологічних культурно-хронологічних періодів, що ускладнювало підготовку матеріалів й проведення комплексного обстеження території області. Пояснявалось це історією формування колективу, адже в групі по вивченню Змійових валів (що на той час повним складом була переведена до відділу давньоруської археології та археології Києва) працювали переважно спеціалісти з слов'яно-руської археології.

Того року польові роботи здійснювалися двома загонами. Експедицією під керівництвом М. П. Кучери проводилося обстеження археоло-

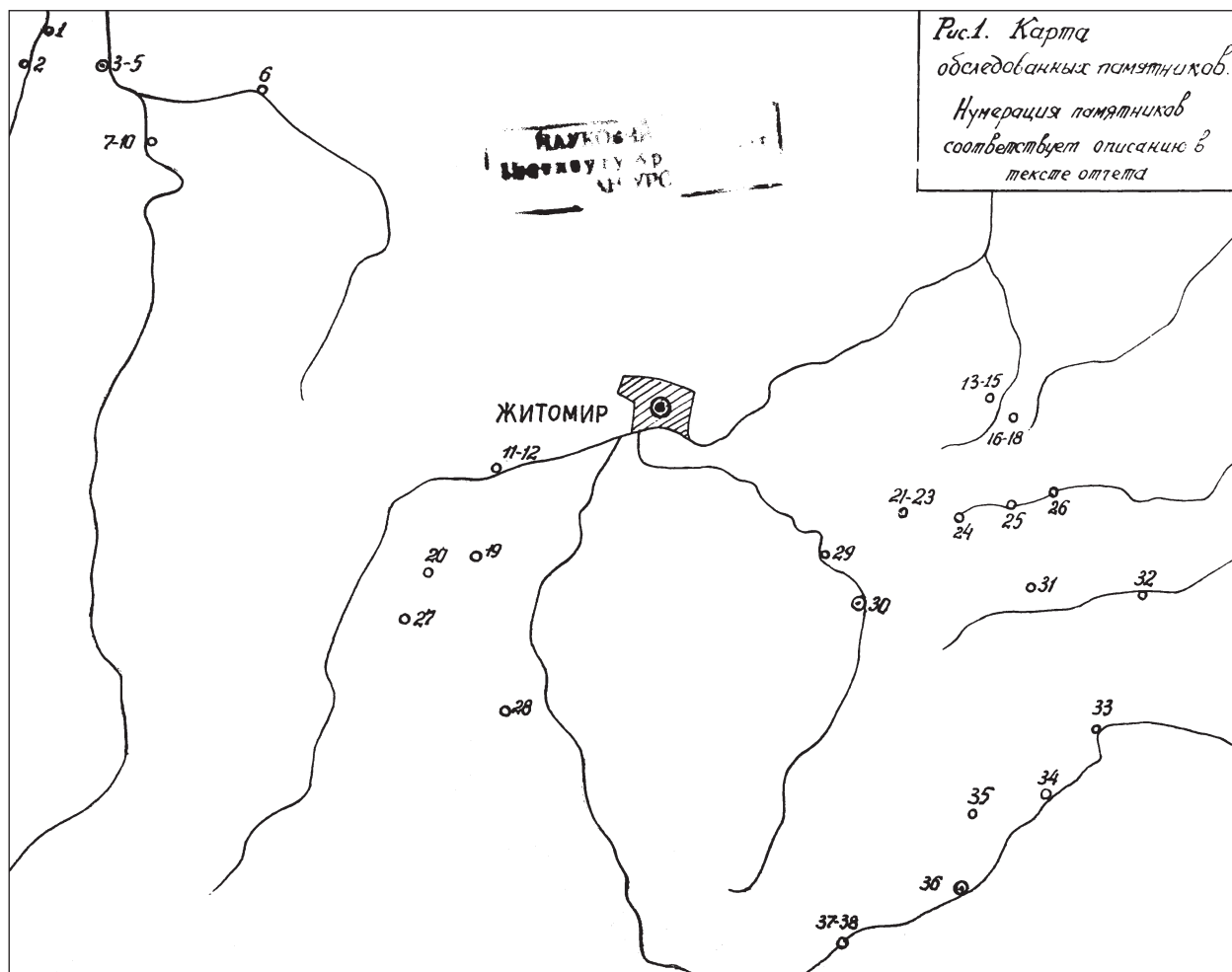

Рис. 3. План обстежених пам'яток у 1988 р. (за Кучера и др., 1988/156): 1 — Городище; 2 — Пилиповичі; 3—5 — Новоград-Волинський; 6 — Несолонь; 7—10 — Гульськ; 11, 12 — Буки; 13—15 — Щегліївка; 16—18 — Грубське; 19 — Глибочок; 20 — Рижів; 21—23 — Степок; 24 — Яроповичі; 25 — Ходорків; 26 — Скочище; 27 — Городище; 28 — Великі Коровинці; 29 — Стара Котельня; 30 — Андрушівка; 31 — Котлярка; 32 — Квітневе; 33 — Паволоч; 34 — Соколів Брід; 35 — Крилівка; 36 — Ружин; 37—38 — Білилівка

гічних пам'яток на території Андрушівського, Житомирського, Коростишівського, Новоград-Волинського, Попільнянського, Ружинського та Чуднівського р-нів області (рис. 3) [Кучера и др., 1988/156].

У ході розвідки приділялась увага в основному пам'яткам, що мали наземні ознаки і заслуговували першочергового взяття на облік і під державну охорону. Всього обстежено 38 археологічних місцезнаходжень, з яких тільки три представлені пам'ятками без наземних ознак — селищами (Гульськ — 2 пам'ятки, Буки). Кургани обліковані в 11 пунктах, в тому числі в 8 пунктах — вперше (Глибочок, Рижів, Степок — 2 місцезнаходження, Ходорков, Котлярка, Жовтневе, Крилівка). В 17 пунктах перевірена наявність городищ, з яких у трьох випадках відомості не підтвердилися (два місцезнаходження в с. Білилівка та одне — в с. Соколів Брід). Городище в с. Великі Коровинці (ур. Городисько) вже знищено, а в смт Ружин — переплановане при облаштуванні базару. Вперше визначений характер

п'яти городищ (Білилівка, Новоград-Волинський, Гульськ, Щегліївка, Степок) та двох валів (Грубське, Скочище). Поточнена хронологія та топографія, ступінь збереження окремих укріплених пам'яток [Кучера и др., 1988/156; Вітрик, 1995].

Загоном під керівництвом А. П. Томашевського здійснено обстеження в басейні середньої течії р. Тетерів (мікрорегіон Корчак — Дениші), на р. Роставиці (в районі Паволочі), та в басейні р. Случ і її допливів — рр. Смолки й Тні в межах Новоград-Волинського р-ну. Всього було досліджено 27 пунктів з матеріалами епохи бронзи — раннього залізного віку, I тис. н. е. (черняхівської культури й слов'янського часу) та давньоруської доби [Томашевский, 1988/113].

Восени 1988 р., з метою покращення контролю за виконанням робіт з підготовки археологічної частини тому «Зводу», керівництвом Інституту археології АН УРСР було прийняте рішення, про проведення регулярних звітів кураторів областей на Вчених радах [НА ІА НАН

України, ф. 40, спр. 53/2, арк. 30]. На кінець року нашою групою велася робота вже над текстами статей та підбором ілюстративного матеріалу до них.

У 1989 р. Вченою радою Інституту археології АН УРСР було продовжені терміни виконання теми ще на три роки. За робочим планом протягом цих років повинні були остаточно підготовані тексти статей «Зводу» та відповідні ілюстрації, які мали пройти зовнішнє рецензування й доопрацювання після другої рецензії.

Експедиційні роботи 1989 р. були зосереджені в основному на території Любарського р-ну (рис. 4, 1), де в 1950—60-х рр. місцевий краєзнавець С. А. Липко відкрив багато нових археологічних пунктів [Липко, 1969; 1982; НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 61/2, арк. 24]. У польових дослідженнях взяли участь співробітники ІА АН УРСР М. П. Кучера, І. С. Вітрик, О. А. Ісаков, В. Б. Тайнов та О. М. Кухарська. Особливо велику допомогу роботі експедиції надавав краєзнавець, шкільний учитель з м. Любара С. А. Липко. Як вже зазначалось, експедиція тісно співпрацювала з місцевими краєзнавцями, які надали відомості про низку археологічних об'єктів (наприклад, у 1989 р. інформація про селище X—XI ст. поблизу с. Буки Житомирського р-ну надійшла від археолога-краєзнавця із м. Житомир О. О. Тарабукіна).

В межах Любарського р-ну було досліджено 41 археологічну пам'ятку: 29 селищ трипільської культури, епохи бронзи, ранньозалізного віку, скіфської вельбарської, черняхівської культур та давньоруського часу XII—XIII ст. (сmt Любар — 4, сс. Пединка, Провалівка, Гринівці, Житинці — 6, Гізовщина, Демківці — 3, Кутище — 3, Липне — 2, Коростки — 3, Глезно, Стара Чорторя — 2, Привітів), 3 городища (Стара Чорторя — 2, Привітів) та в 9 пунктах обстежені кургани (сmt Любар — 2, Пединка, Гізовщина, Кутище — 2, Липне, Стара Чорторя, Привітів) [Кучера, Вітрик, 1989/20а, с. 1—17].

Ще вісім пам'яток було обстежено у Держинському (нині — Романівський), Коростишівському (рис. 4, 2) та Новоград-Волинському районах — два відкритих поселення (Стрижівка, Містечко), три городища (Миропіль, Більківці, Малі Кошарица), замчище (Лазарівка) та церквище (Березівка). Також перевірена інформація краєзнавців про залишки валу, що виявилися насипом недобудованої залізничної колії (Новоград-Волинський) [Кучера, Вітрик, 1989/20а, с. 17—21; Вітрик, 1995]. Цікавий випадок трапився під пошуків місцезнаходження залишків городища в районі сс. Малі та Великі Кошарица: зустрівши пастуха, ми поцікавилися наявністю поблизу земляних валів, а відповідь почули солоною російською мовою, причому мовою російської глибинки! Згодом виявилось, що у с. Великі Кошарица проживають переселенці-старообрядники, які після цер-

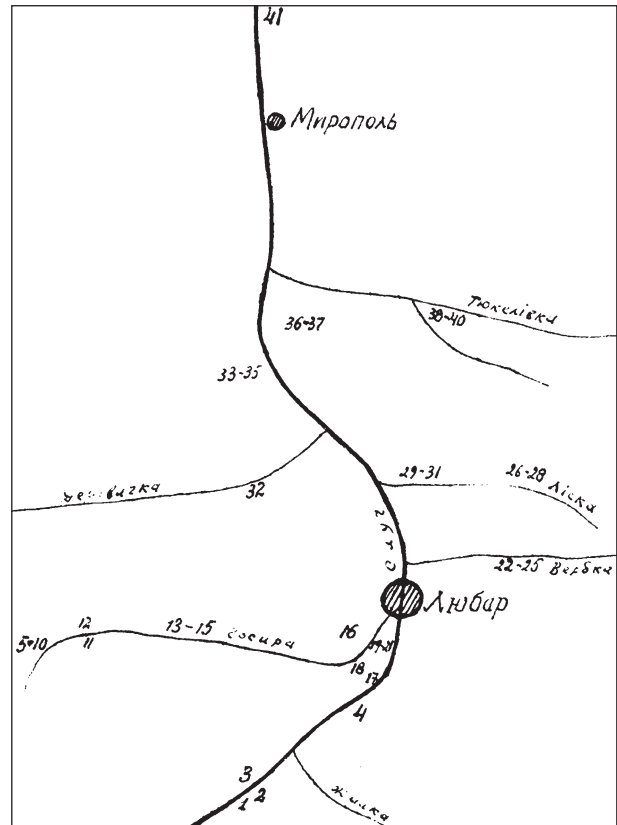

Рис. 4. План досліджених пам'яток у 1989 р. (за Кучера, Вітрик; 1989/20а): 1, 2 — Пединка; 3 — Провалівка; 4 — Гринівці; 5—10 — Житинці; 11, 12 — Гізовщина; 13—15 — Демківці; 16—21 — Любар; 22—26 — Кутище; 27—29 — Липне; 30—32 — Коростки; 33 — Глезно; 34—38 — Стара Чорторя; 39—41 — Привітів

ковної реформи XVII ст. переходувалися тут від церковних репресій Московського царства, зберігаючи свою мову і культуру.

Одержані в результаті польових робіт матеріали суттєво доповнили відомості про археологічні пам'ятки Житомирської області та увійшли до «Зводу» у якості статей по кожній пам'ятці. Зазначимо, що поряд з проведенням експедиційних робіт, впродовж всього цього часу не припинялась величезна робота з пошуку додаткових матеріалів щодо археологічних пам'яток Житомирщини у Науковому архіві та науковій бібліотеці Інституту археології АН УРСР, створювалась база топографічних планів пам'яток, розроблялися варіанти ілюстративного наповнення майбутнього видання, до якого увійшли б зображення найцікавіших знахідок. Сьогодні вже важко назвати точну цифру написаних статей, які редагував особисто М. П. Кучера, повторимо вже згадувану кількість — близько 500, й ще раз нагадаємо про численні ілюстративні додатки, що включали плани майже всіх пам'яток і малюнки / фото знахідок. Усі ці матеріали та вступна стаття до тому за авторством І. С. Вітрик були передані у 1990 р. до Житомирського обласного товариства охорони пам'яток історії та куль-

Рис. 5. План досліджених пам'яток у 1989 р. (продовження) (за Кучера; Вітрик; 1989/20а): 42 — Миропіль; 43 — Більківці; 44 — Березівка; 45 — Малі Кошарища; 46 — Стрижівка; 47 — Лазарівка

тури [НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 55/1, арк. 42], де за цю ділянку роботи відповідав І. І. Ярмошик (цікаво, що він у своїй роботі 2008 р. жодним чином не перехопився про дослідження експедиції ІА АН УРСР 1985—1989 рр., лише принагідно згадувалося прізвище М. П. Кучери [Ярмошик, 2008]). Робота над «Зводом» співпала з часом розпаду Радянського Союзу й через недостатнє фінансування і брак уваги з боку місцевих органів влади, археологічний том «Зводу» по Житомирській області у зазначені терміни так і не був виданий друком.

На жаль, в той час комп'ютерна техніка була ще недостатньо розповсюджена, тому копії й дублікати машинописних, чи, навіть, рукописних статей не збереглися. Про обстежені експедицією в рамках програми «Зводу» пам'ятки лишилися інформація у наукових звітах [Кучера, 1985/30; Кучера и др., 1988/156; Кучера, Вітрик, 1989/20а], по частині з них вийшли статті [Вітрик, 1995; Звіздецький, 1986; 1990].

На початку 2000-х рр., після прийняття Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. [Указ, 2006; 2007], обласна редакція «Зводу історії та культури України по Житомирській області» відновила свою роботу. Куратором археологічної частини «Зводу» став Б. А. Звіздецький, який з середини 1990-х рр. очолював розвідкові роботи на території північної Житомирщини та Київщини за темою «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених

районах Київського й Житомирського Полісся» в рамках виконання «Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи» [Звіздецький, 2008; 1994/107; 1995/11; 1996/3; 1997/61; 1998/108]. Рукописні матеріали археологічної частини, підготовлені групою М. П. Кучери, були передані досліднику в неповному й розібраному вигляді на допрацювання й впорядкування. Слід зазначити, що стан документації був, м'яко кажучи, незадовільним.

Після передчасної смерті Б. А. Звіздецького, куратором археологічної частини «Зводу» став А. П. Томашевський. Протягом 2006—2015 рр. (з перервами) Східно-Волинська експедиція ІА НАН України під керівництвом А. П. Томашевського (2006—2008 рр.) та С. В. Павленка (з 2009 р.), з метою перевірки й уточнення наявної неповної інформації про вже відомі раніше об'єкти археологічної спадщини та відкриття нових пам'яток, провела новітні польові археологічні дослідження за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області» [Томашевський, Павленко, 2007; 2009; 2014; Павленко та ін., 2010; 2011; 2012; 2013; Павленко, Томашевський, 2012; 2014; 2015; Томашевський, Павленко, 2014; Павленко, 2016].

На нашу думку, саме робота над «Зводом» спонукала до подальших ретельних досліджень Житомирщини (яку продовжили дослідники, що перебували в групі М. П. Кучери), виробила комплексний підхід до обстеження території, що включав фіксування всіх без винятку археологічних об'єктів. На сьогодні тут відомі вже тисячі археологічних пам'яток різних типів і різних періодів, частина районів області є одними з найкраще вивченими в археологічному плані в Україні, а частина поки чекає своїх дослідників.

- Археологічні пам'ятки* Української РСР (Короткий список) / [відп. ред. Д. Я. Телегін]. — К.: Наук. думка, 1966. — 462 с.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.
- Виезжев Р. І. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 131—154.
- Вітрик І. С. Городища півдня Житомирщини // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 79—82.
- Виезжев Р. І. Раскопки «Малого городища» летописного Городеска // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 124—135.
- Гончаров В. К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 182—186.
- Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. — К.: Інститут історії України, 2012. — 192 с.
- Закон СССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры» от 29 октября 1976 года. — Электрон. ресурс. Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazazru/texts25/txt25745.htm> (10.12.2016).
- Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. — Кн. 1: Київ, ч. 1: А—Л. — 608 с.
- Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.
- Звиздецкий Б. А. О датировке керамики летописного Городеска // Хозяйство и культура раннеклассовых обществ: Тез. докл. 3 конф. молод. учен. ИА АН СССР. — М., 1986. — С. 61—62.
- Звиздецкий Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). — Коростень, 2008. — 130 с.
- Звиздецкий Б. А. Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в Поліському р-ні Житомирської обл. у 1994 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/107, 35 с., 3 іл.
- Звиздецкий Б. А. Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в Народицькому р-ні Житомирської обл. у 1995 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/11, 40 с., 2 іл.
- Звиздецкий Б. А. Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1996 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/3, 83 с., 31 іл.
- Звиздецкий Б. А. Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1997 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/61, 84 с., 57 іл.
- Звиздецкий Б. А. Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1998 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/108, 81 с., 27 іл.
- Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / Гол. ред. тому: О. С. Чернобровцева. — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 752 с.
- Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Інститут історії України, 2015. — 486 с.
- Кучера М. П. Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/30, 27 с., 2 табл.
- Кучера М. П., Звиздецкий Б. А., Иванченко Л. И., Вітрик І. С. Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/156, 20 с., 11 табл.
- Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Кучера М. П., Вітрик І. С. Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/20а, 22 с., 22 табл.
- Липко С. А. Археологічні пам'ятки Любара та його околиць у верхів'ї Случі. — Любар, 1969. — 24 с.
- Липко С. А. Старожитності верхів'я р. Случ // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 83—90.
- Методика підготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988. — 176 с.
- Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР. — М., 1986. — 65 с.
- НА ІА НАН України (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 40 (особовий фонд М. П. Кучери), спр. 53, 137 арк. (Звід пам'яток. 1. Розташування. 2. Інструкції. 3. Методичні вказівки. 4. Товариство охорони пам'яток).
- НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 54, 81 арк. (Звід пам'яток. 1. Загальна документація по Інституту. 2. Інформація про хід виконаних робіт по зводам. 3. Теми по зводам. 4. Списки відповідальних. 5. Поточні справи).
- НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 55, 78 арк. (Звід пам'яток. 1. Плани пам'яток. 2. Постановлення АН УРСР по зводам. 3. Документація головної редколегії).
- НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 61, 167 арк. (Городища. 1. Виписки з літератури. 2. Перелік городищ (Верхів'я р. Случ). 3. Бібліографічні картки).
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Дослідження в Овруцькому та Лугинському р-нах Житомирської обл. у 2009 р. // АДУ 2009 р. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 316—317.
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Розвідки на території Житомирської обл. // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 255—256.
- Павленко С. В., Томашевський А. П. Археологічні дослідження Радомишля // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 224.
- Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В., Хоптинцев І. О. Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 225—226.

Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Розвідки на Житомирщині // АДУ 2012. — К., 2013. — С. 156—157.

Павленко С. В., Томашевський А. П. Розвідки на території північної Житомирщини // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 123—125.

Павленко С. В., Томашевський А. П. Розвідки на Житомирщині // АДУ 2014. — К.: Стародавній Світ, 2015. — С. 36—38.

Павленко С. В. Розвідки в околицях Коростеня // АДУ 2015. — К.: Стародавній Світ, 2016. — С. 33—34.

Постановление Совмина СССР от 16 сентября 1982 года № 865 «Об утверждении Положения об охране и использовании памятников истории и культуры» // *Економіст*. — Електрон. ресурс. Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13229.htm> (10.12.2016).

Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 179 с.

Томашевський А. П. Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/113, 40 с., 31 табл.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Городища и укрепления средневековой овручской волости // *Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи*. — К., 2014. — С. 470—512.

Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 264—278.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Дослідження Овруцької волості у північних р-нах Житомирської обл. у 2008 р. // АДУ 2008. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 294—299.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся // *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* / Відп. ред. О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко. — К., 2014. — С. 211—222 (Оіум. — № 4).

Томашевський А. П., Павленко С. В. Попередні результати археологічних досліджень в Овруцькому та Коростенському р-нах Житомирської обл. у 2006 р. // АДУ 2005—2007. — Київ; Запоріжжя: Дике поле, 2007. — С. 382—386.

Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // *Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е вид.)*. — К.: ХІК, 2006. — С. 286—287.

Указ Президента України «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. // *Верховна Рада України. Законодавство України*. — Електрон. ресурс. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1156/2007> (10.12.2016).

Ярмошик І. Археологічне минуле Житомирської області // *Житомирщина: Історичний нарис. Навчальний посібник*. — Житомир: Полісся, 2008. — С. 7—26.

И. С. Витрик

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ В РАМКАХ ПОДГОТОВКИ «СВОДА ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ СССР» 1985—1990 гг.

В статье освещена работа над темой «Свод памятников истории и культуры народов СССР. Раздел: Археологические памятники Украинской ССР. Подразделение Археологические памятники Житомирской области» группы по изучению Змиевых валов Института археологии АН УССР под руководством М. П. Кучеры в течение 1984—1991 гг.

За эти годы, в результате анализа архивных источников и опубликованных изданий, была собрана информация о почти 500 археологических памятниках и местонахождениях на территории Житомирской области, датированных временем от палеолита до эпохи позднего средневековья. Одновременно, для проверки информации о археологических объектах, были проведены полевые разведки, в результате которых удалось исследовать и изучить около 100 известных и новооткрытых памятников. Эти данные должны были войти в том «Археологические памятники Житомирской области», который по ряду объективных причин так и не был опубликован.

Ключевые слова: археологический памятник, археологическая разведка, археологическая экспедиция, история исследования, городище, посёлок, замчище, курган, Житомирская область, Украина.

I. S. Vitryk

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF ZHYTOMYR TERRITORY AS A PART OF PREPARATION OF «THE CODE OF HISTORIC AND CULTURAL MEMORIALS OF THE USSR'S PEOPLE» IN 1985—1990^s

The article highlights the hard work on theme of «The Code of historic and cultural memorials of the USSR's people. Category: Ukrainian SSR archaeological sites. Subcategory: Zhytomyr oblast archaeological sites» by the group, which was exploring Serpents Wall (defensive system of X—XI centuries) under the direction of M. Kuchera in 1984—1991^s. During this period the materials about almost 500 locations from the late Paleolithic to the Late Middle Ages in Zhytomyr oblast were collected on archival and literature sources. Simultaneously archaeological surveys of nearly 100 known and new monuments were conducted. This information should be a part of the book «Zhytomyr oblast archaeological sites», but it still has not been published.

Keywords: archaeological site, archaeological surveys, archaeological expedition, history of research, site of ancient settlement, village, site of ancient castle, mound, Zhytomyrshchyna (Zhytomyr oblast).

Одержано 17.12.2016

А. В. Петраускас

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБОТИ ЖИТОМИРСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ (1988—2015 рр.)

У статті розглянуто історію Житомирської археологічної експедиції від моменту її створення в кінці 1980-х рр. до сьогодні, проаналізовані основні підсумки проведених експедицією польових археологічних досліджень, згадані основні видання, підготовані співробітниками експедиції.

Ключові слова: експедиція, городища, поселення, розкопки, розвідки, конференції, публікації, експериментальна археологія, музеєфікація, Житомирщина.

Створення та основні результати роботи Житомирської археологічної експедиції ІА НАН України безпосередньо пов'язані із дослідницькою діяльністю співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології Б. А. Звіздецького [Інститут..., 2015, с. 424]. Тема його кандидатської дисертації «Укріплені городища древлянської землі IX—XIII ст.» на багато років визначила коло його наукових дослідів. Основною територією обстежень стала сучасна Житомирщина.

Першими самостійними роботами дослідника стали розкопки в м. Малині. В 1987 р. в складі Дніпровської давньоруської експедиції, яку очолювала В. О. Петрашенко, було створено окремий загін під керівництвом Б. А. Звіздецького для досліджень давньоруського городища на східній околиці Малина (колишне с. Городище). Після розкопок П. М. Третьякова в 1940 р. [Павленко, 2016а] та обстежень 1973 р. М. П. Кучери в 1987 р. [Кучера, 1973/18, с. 1—4; 1979, с. 63—64], на городищі проведені значні за обсягом дослідження з метою поточення його культурно-хронологічної належності та вивчення конструктивних особливостей оборонних споруд. У ході робіт виявлено не тільки матеріали давньоруського часу, а й знахідки

© А. В. ПЕТРАУСКАС, 2017

ліпних посудин культури Лука-Райковецька. На незначній відстані від городища було виявлено та обстежено шляхом розкопок селище відкритого типу, синхронне давньоруському горизонту городища [Звіздецький, 1987/14б; Звіздецький, 1994; 2008б, с. 122; 2010].

У тому ж польовому сезоні автор проводив археологічні розвідки в межах Березнівського р-ну Рівненської обл., обстежуючи археологічні пам'ятки в рамках робіт по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» [Звіздецький, Воронцов, 1987/14в].

Наступним 1988 р. відкриваються багаторічні планомірні дослідження археологічного комплексу пам'яток давньоруського літописного міста Звягель. Комплекс пам'яток поблизу м. Новоград-Волинський був попередньо обстежений експедицією М. П. Кучери, в складі якої працював дослідник [Кучера и др., 1988/15б], а згодом, на Південному городищі розпочались археологічні розкопки, — закладено розкоп на майданчику городища та зроблено розріз оборонного валу [Звіздецький, 1988/16; Звіздецький, 2008б, с. 123—125]. Отримані результати дозволили остаточно підтвердити висловлене раніше припущення про ідентифікацію городища із залишками літописного міста.

У сезоні 1988 р. на р. Случ, за декілька десятків кілометрів на північ від городища, дослідник обстежив курганний могильник поблизу с. Ходурки та дослідив декілька насипів. В них зафіксовано використання каменю для зведення конструкції насипу. Подібний прийом відзначався дореволюційними дослідниками в могильниках середньої течії р. Уборть [Звіздецький, 1997, с. 229—230].

У 1990 р. Житомирська експедиція провела дослідження давньоруського городища в

межах с. Гульск, що розташоване на відстані декількох десятків кілометрів вище за течією р. Случ від городищ літописного Звягеля. В ході охоронних робіт, на площі пам'ятки було розкопано декілька тисяч квадратних метрів, отримано презентабельний чисельний речовий матеріал, досліджені залишки господарських ям, виробничих споруд, жител, опалювальних пристроїв тощо. У результаті досліджень зроблено висновок, що городище являє собою залишки давньоруського міста Гольсько, яке згадується в літописі [Звіздецький, 1990/258; Звіздецький, 2008б, с. 118; 2013].

У 1992 р. будівництво об'їзної дороги навколо м. Новоград-Волинський, запланована лінія якої проходила через археологічний комплекс літописного Звягеля, викликало необхідність проведення рятивних розкопок пам'ятки. Поруч із Південним городищем було розкопано широкою площею прилягаючий до нього посад. Виявилось, що він повністю співвідноситься не тільки із давньоруськими старожитностями городища, але й з матеріалами попередніх епох — на обох пам'ятках представлені матеріали раннього залізного віку. Роботами підтверджено перспективність стаціонарних планомірних досліджень залишків літописного Возвягля — пам'ятки комплексу не утримують пізніших нашарувань, ніж рештки міста, знищеного військами Данили Галицького в середині XIII ст. Цей висновок був підтверджений й результатами робіт двох наступних польових сезонів 1993—1994 рр. [Звіздецький, 1992/11; 2008в].

За вказаний період пам'ятка була досліджена широкою площею в декілька тисяч квадратних метрів. Отримані знахідки зафіксували виразні сліди одночасного знищення міста внаслідок військового нападу: спалені житлові комплекси, оборонні споруди, зброя, залишки захисників міста. Найбільш цікавою знахідкою, можна вважати, скарб, який складався з прикрас головного убору знатної жінки. Дослідник відзначав, що частина прикрас з виразними слідами виготовлення на місці не поступалась виробам київських ювелірів [Звіздецький, 2008в].

Досліджуючи городища древлянської землі, Б. А. Звіздецький постійно повертався до проблеми обстеження археологічних залишків древлянської столиці — літописного Іскоростеня. Перші рекогносцировочні роботи було проведено в 1994 р.: візуально обстежено чотири городища в межах сучасного м. Коростень, перевірено стан їх збереженості, закладено пошуковий шурф на городищі № 3 та знято його план. Було встановлено, що лише три городища № 1, 2 та 3 можуть мати відношення до давньоруського часу. Городище № 4 за знахідками з культурного шару, розмірами і особливостями оборонних споруд, вірогідно, пов'язано із старожитностями раннього залізного віку [Звіздецький, 1994/108; Звіздецький, Польгуй, 1995; 1998].

У 1994 р. Житомирська археологічна експедиція розпочала роботи по обстеженню та науковій інвентаризації нерухомих пам'яток історії та культури в районах Київського та Житомирського Полісся, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС. Роботи в Поліському р-ні Київської обл., Народницькому, Овруцькому, Коростенському р-нах Житомирської обл. проводились в межах виконання «Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи» й продовжувались до 1999 р. В ході робіт було виявлено ряд відкритих поселень давньоруського часу та курганних могильників [Звіздецький, 1994/107; 1995/11; 1996/3; 1997/61; 1998/108; 1999/102; 1999]. Проведено розкопки декількох курганних насипів в Народницькому, Овруцькому та Коростенському р-нах. Отримано цікаві знахідки поховального інвентарю (зброя, прикраси, предмети побуту), зафіксовано використання каменю в поховальних спорудах — специфічний прийом зведення конструкції курганного насипу із використанням камення, яке викладалося по окружності насипу, або ж вкривало його нижню частину як своєрідний панцир. Б. А. Звіздецький запропонував пояснення побутування даного типу поховальних пам'яток з переміщенням іноетнічного населення — ятвягів з північно-західних регіонів Східної Європи [Звіздецький, 2002; 2005; Звіздецький, 1997; 2003].

За результатами досліджень 1994—1999 рр. підготовлено та видано узагальнюючу працю «Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся» [Звіздецький, 2008в].

У 1998 р. Житомирською експедицією продовжені дослідження Південного городища літописного Возвягля. В результаті робіт зафіксовано залишки в'їзду до міста, частини прилеглих до нього оборонних споруд, житлову споруду із слідами ювелірного виробництва [Звіздецький, 2008в, с. 7—44].

Того ж року, члени експедиції долучилися до виконання проекту пошуку й дослідження археологічних пам'яток давньоруського часу вздовж середньовічного торгового шляху Київ-Регенсбург в межах України. Житомирською експедицією досліджувались укріплені городища, встановлені закономірності їх розташування на певній відстані одне від одного, яка може відповідати, в середньому, одному денному переходу [Звіздецький, Моця, 1998].

Останні роботи Б. А. Звіздецького, до його передчасної смерті, були зосереджені в м. Коростені. За результатами обстеження городища № 3 доведено, що після його знищення в результаті каральних походів княгині Ольги, життя на ньому продовжувалось. Знахідки керамічних виробів, монети, прикраси, зброя, які походять з культурного шару представляють хронологічну колонку з IX ст. до новітнього часу включно. Літописне повідомлення про те, що

Ольга залишила в живих частину населення Іскоростеня, знайшло своє підтвердження в археологічних матеріалах. Інша стратиграфічна ситуація зафіксована дослідником на городищі № 1. Найбільш пізні знахідки з нього датовані серединою X ст. Речові знахідки, залишки житлових, господарських, побутових та оборонних споруд археологічного комплексу городища № 1 (дитинець, оборонні споруди, прилеглий до нього посад) мають виразні ознаки одночасної загибелі внаслідок військових подій. Виявлено багато чисельні знахідки предметів побуту, інструментів, монет, прикрас, зброї та військового спорядження, які засвідчують інтенсивні торгівлі відносини міста з країнами західної Європи, арабським світом, Візантією, скандинавськими країнами [Звіздецький, 2001/179; 2003—2004/208; 2005/17; Звіздецький, Петраускас, Польгуй, 2004; Звіздецький та ін., 2008]. Дослідник висловив припущення, що, вірогідно, саме високий рівень економічного розвитку дозволяв Коростеню довгий час виступати основним військовим та політичним опонентом Києва, який поступово об'єднував навколо себе слов'янські племенні утворення.

Результати досліджень стали темою обговорення двох міжнародних наукових конференцій проведених в місті — «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради» в 2004 та 2008 рр. За їх підсумками видано дві збірки наукових праць [Стародавній..., 2004; 2008]. Продовження досліджень в межах археологічного комплексу стародавнього Іскоростеня, який можна вважати еталонною пам'яткою було визнано учасниками конференції перспективним для вивчення ряду фундаментальних питань слов'яно-руської археології. Проте зважаючи на унікальність пам'ятки, проводяться вони мають переважно, а в деяких випадках виключно лише за умови використання пам'ятко-зберігаючих методів.

Дослідження Коростеня, були продовжені під керівництвом автора цієї публікації, який очолив Житомирську експедицію після Б. А. Звіздецького. Розкопками 2008 р. досліджувались культурні нашарування посаду городища № 3, оборонного рову, берми № 2 та посаду городища № 1. Виявлено цікавий та різноманітний матеріал, простежено особливості стратиграфії городища № 1 та № 3 [Звіздецький та ін., 2008; Зубрицька та ін., 2009, с. 75]. Дослідження 2010 р. переслідували мету поточнення місця розкопів 2003 та 2001 рр. на посаді городища № 1. Досліджено площу близько 100 м² на якій виявлено 4 об'єкти давньоруського часу. [Петраускас, Коваль, Петраускене, 2011б]. В польовому сезоні 2013 р. на городищі № 1 дослідження проводились на майданчику дитинця городища, бермі першого ескарпу, оборонному рові городища та на південній частині посаду. Після закладання пошукової траншеї на посаді, були виявлені залишки культурного шару

та осадових порід з дитинця городища, що були зняті з майданчика та переміщені на територію прилеглої посади під час підготовки площі для розробки кар'єру по видобутку граніту в 20—30 рр. XX ст. [Петраускас, Польгуй, Хададова, 2014а; 2014б]. Роботи в Коростені продовжувались і в 2015—2016 рр. дослідженнями на першій бермі городища № 1 (матеріали готуються до друку).

У 2015 р. розвідковим загоном Житомирської експедиції під керівництвом С. В. Павленка були проведені розвідки на території Коростенського р-ну спрямовані на пошук давньоруських поселень округи літописного Іскоростеня [Павленко, 2016б].

Паралельно з роботами в Коростені після багаторічної перерви відновились дослідження літописного Возвягтя. Протягом двох польових сезонів 2007 та 2008 рр. було досліджено 120 м² на Північному городищі Возвягтя. Поточнено час його функціонування, зафіксовано сліди загибелі городища внаслідок військового нападу, встановлено специфічні особливості фортифікаційної системи Північного городища, виявлено невідомий раніше пізньосередньовічний могильник на його території. Встановлено, що до Південного та Північного городищ приймає синхронний їм посад, що багатократно переважає за площею: культурний шар займає практично всю поверхню домінуючої над прилеглою місцевістю височини в декілька десятків гектарів [Зубрицька та ін., 2009, с. 76—77; 2012; Коваль, Петраускас, Польгуй, 2008; Петраускас, 2015].

З 2009 р. Житомирська археологічна експедиція розпочала регулярні планомірні археологічні обстеження в м. Олевськ та його окрузі [Петраускас, Петраускене, Коваль, 2010]. Роботи було спрямовано по трьох основних напрямках: дослідження культурних нашарувань в центрі сучасного міста, вивчення археологічного комплексу городища в ур. Бабина гора та дослідження археологічних пам'яток в найближчій окрузі стародавнього міста.

Дослідження в центральній частині міста на самому початку носили розвідковий характер. Зважаючи на щільну сучасну забудову житловими, господарськими, адміністративними та культовими спорудами вони мали на меті пошук ділянок, які можуть бути перспективними для подальших вишукувань. Шурфування в районі моста через р. Уборть, біля Свято-Миколаївської церкви засвідчили наявність культурних нашарувань не знищених сучасною забудовою. У них були представлені знахідки доби бронзи — раннього заліза, VIII—IX ст., давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Виявлені знахідки засвідчили безперервність у заселенні вказаної території починаючи з VIII ст. В центральній частині міста, біля церкви Святого Миколая досліджено могильник пізньосередньовічного часу [Петраускас, Ко-

валь, Петраускене, 2011а, с. 264; Петраускас та ін., 2011; 2013а; 2013б, с. 195—196].

Також отримані знахідки опосередковано можуть бути співвіднесені із писемними відомостями про Олевськ. В літописах про нього згадки відсутні, проте в більш пізніх повідомленнях кінця XV ст. йдеться про побудову в місті замку на місці старого городища [Клепатський, 2007, с. 197]. На сьогоднішній день в центральній частині відсутні візуальні ознаки стародавнього замку та городища. Відсутні відомості про них і в роботах В. Б. Антоновича та Я. В. Яроцького. Однак наявність в центральній частині міста стародавньої церкви XVI ст. та існування костюлу, що до сьогодні не зберігся, опосередковано вказують на розташування згаданого писемними джерелами замку саме в центрі. Топографічно для його місце розташування підходить ділянка, яку на сьогодні займає міський хлібокомбінат, на що свого часу під час візуального обстеження звернув увагу В. К. Козюба. На жаль, практично вся територія заводу та навколо нього недоступна для обстеження. Однак на користь даного припущення можуть свідчити знахідки давньоруського часу виявлені під час обстежень прилеглої до нього площі. Також під час опрацювання аерофотозйомки періоду Другої світової війни на якій добре зображено центр міста, саме на вказаному місці добре читається оточений майже по всьому периметру під округлий мисоподібний останець правого берега р. Уборть, який міг слугувати добре підготовленим природним місцем для розміщення городища та пізньосередньовічного замку. Розміри даного останця в декілька разів перевищують розміри городища в ур. Бабина гора і за показниками площі відповідають пізньосередньовічному місту, яке було волосним центром [Петраускас, 2017, с. 15—16; Петраускас та ін., 2013б, с. 201]. Для підтвердження висловленої гіпотези потрібні детальні археологічні обстеження шляхом шурфування та розкопок.

Другий напрямок досліджень у місті було зосереджено на археологічному комплексі в ур. Бабина гора на північно-східній околиці міста. На дитинці розкрито площу 40 м², в межах якої досліджено 5 об'єктів давньоруського часу, поточено культурно-хронологічні характеристики пам'ятки [Петраускас, Коваль, Петраускене, 2011а, с. 264—265; Петраускас та ін., 2013б, с. 199]. Протягом 2013—2016 рр. проведені обстеження водозабезпечувальної споруди [Петраускас, Хададова, 2014а; 2014б, 2015]. Здійснено розріз оборонного валу городища, в результаті було встановлено два етапи його будівництва: на рубежі IX—X ст. спорудження первинного невисокого (до 2 м) валу з дерев'яними конструкціями та укріплення валу в XIV—XV ст. (досипка до висоти 5—6 м) [Петраускас та ін., 2013б, с. 200].

Навколо городища було зафіксовано розповсюдження підйомного матеріалу на чотирьох

ділянках, які топографічно відокремлені одна від одної. На північній ділянці було закладено траншею, в якій досліджено 3 господарчі ями давньоруського часу; на південній частині посаду закладено декілька розкопів, значна частина площі яких була пошкоджена сучасними перекопами (зафіксовано 8 господарчих ям та 2 господарчі споруди) [Там само, с. 200—201].

Ще одним напрямком археологічних робіт є обстеження периферії міста, пошук і обстеження нових та вже відомих пам'яток. Внаслідок проведених робіт було виявлено декілька поселень відкритого типу, які складають найближчу поселенську округу городища в ур. Бабина гора, та курганний могильник навпроти бувшого льонозаводу. Для останнього було знято інструментальний план могильника. Відзначено, що майже всі насипи мають ознаки грабіжницьких ям в центральній частині. Можливо, частина з них була розкопана свого часу Я. В. Яроцьким. В польовому сезоні 2015 р. було досліджено шляхом розкопок один курганний насип. Він мав напівсферичну форму. Під час розкопок встановлено, що його поверхня була повністю вкрита суцільним шаром каміння. Залишків похованого не виявлено. Вірогідно, через погані умови ґрунту для зберігання кісток. Можливо, в даному випадку ми мали справу з кенотафом, що також може пояснити відсутність людських решток у похованні. Виявлені в кургані знахідки представлені декількома уламками керамічних посудин. Серед них значний інтерес являє фрагмент вінця гончарного горщика, який має прямі аналогії серед старожитностей на терені сучасної Житомирщини в межах XIII—XIV ст. [Петраускас та ін., 2016]. На місці розкопаного поховання в 2016 р. планується зведення реконструкції курганного насипу та встановлення інформаційного стенду.

Протягом 2011—2012 та 2016 рр. Житомирською експедицією проведені археологічні дослідження на території м. Житомира. В 2011—2012 рр. спільно з науковими співробітниками Житомирського обласного краєзнавчого музею були проведені науково-рятвнні археологічні розкопки на Замковій площі (колишній пров. Шолом Алейхема, 7). Виявлено потужний різночасовий культурний шар, що датується серединою VIII — початком XI ст., XIV — початком XVII ст., другою половиною XVIII—XIX ст., а також середньовічні поховання. Досліджено два об'єкти — фрагменти підвальних приміщень, що залишилися від масивної цегляної будівлі доби середньовіччя [Петраускас, Тарабукін, Крижановський, 2014а; 2014б]. В 2016 р. проведено розвідкове шурфування на території центральної історичної частини м. Житомир.

У польовому сезоні 2016 р. було відновлено планомірні дослідження багатоповислового городища в м. Малині (попередньо в 2015 та навесні 2016 р. проведені розвідкові роботи на території міста та навколо городища, що мали на

меті визначення перспективних ділянок для подальших археологічних розкопок) [Петраускас, Хададова, 2016].

За безпосередньої участі членів Житомирської експедиції було організовано й проведено декілька наукових конференцій, на яких вітчизняні та закордонні вчені, вході наукових засідань та екскурсій на місця розкопок, могли ознайомитися з результатами проведених експедицією робіт, а також викласти підсумки власних досліджень. Серед них: Міжнародна наукова конференція «Середньовічні міста Полісся» (м. Олевськ Житомирської обл., 29 вересня — 3 жовтня 2011 р.), Міжнародна науково-археологічна конференція «Міста давньої Русі», присвяченої 90-річчю від дня заснування Коростенського краєзнавчого музею (м. Коростень, 8—11 жовтня 2014 р.), Міжнародна археологічна конференція «Ранньофеодальне місто Південної Русі в системі міжцивілізаційних контактів» (м. Коростень, 5—8 жовтня 2016 р.). За матеріалами конференції підготовлено й видано друком три наукові збірки та збірник тез [Середньовічні..., 2011; 2013; Міста..., 2014; Південноруське..., 2016]. Окрім того, результати роботи експедиції стали основою для видання ще двох збірок наукових праць [Літописний..., 2008; Матеріальна..., 2015].

Одним із сучасних і важливих напрямків, що розвивається співробітниками й учасниками Житомирської експедиції є роботи з експериментальної археології, спрямовані на вивчення стародавніх ремесел та промислів давньоруського та слов'янського населення, а також на розбудову музею під відкритим небом на місці вивчених археологічних об'єктів «Стародавній Іскоростень» та «Древлянський град» в Олевську [Готун та ін., 2011; Петраускас, Петраускас, Коваль, 2013; Петраускас, 2017].

Питання проведення робіт з експериментальної археології та об'єднання їх в рамках музейно-заповідного комплексу ставив Б. А. Звіздецький відносно літописного Возвягля ще у 1993 р., а в Коростені їх розпочали в сезоні 2006 р. — співробітники експедиції розробили наукову концепцію створення комплексу «Стародавній Іскоростень», провели експериментальні дослідження в напрямі натурального моделювання бортництва, відтворення технологічних особливостей виготовлення питного меду, виготовлення сиродутного заліза, гончарства тощо. У рамках роботи археологічної експедиції в м. Олевськ експериментальні дослідження розпочаті у 2010 р. Із 2013 р. відбувається натурне моделювання стародавніх водних транспортних засобів. Одним із перспективних напрямків роботи експедиції є розбудова на місці археологічного комплексу городища в ур. Бабина гора музею під відкритим небом «Древлянський град».

На базі експедиції проведено декілька міжнародних науково-практичних семінарів й конфе-

ренцій за участю науковців з України, Білорусі, Чехії, Франції, Росії, Польщі, Литви та Грузії, а саме: «Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання» (м. Коростень, 6—9 серпня 2009 р.) [Петраускас, 2010], «Експериментальна археологія: стародавні технології та моделювання» (м. Олевськ, 12—15 серпня 2011 р.), «Експериментальна археологія: стародавня металургія та металообробка», (м. Олевськ, 17—21 травня 2012 р.), «Експериментальна археологія: натурне моделювання та музеєфікація» (м. Олевськ, 14—16 серпня 2015 р.). За матеріалами роботи семінарів видано друком три наукові збірки: «Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання» (2011), «Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв» (2013) та «Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції» (2017) [Експериментальна..., 2011; 2013; Археологія..., 2017].

Таким чином, в результаті проведених досліджень доведено високий рівень розвитку матеріальної культури населення древлянської землі; отримано багато чисельний презентабельний речовий матеріал для поповнення музейних експозицій; проводиться робота по розбудові музейно-заповідних комплексів в м. Коростені, Новоград-Волинському та Олевську; розпочато роботи з експериментальної археології — проводяться щорічні науково-практичні семінари; результати досліджень публікуються у вигляді окремих статей, збірників наукових робіт, підготовлено та видано дві монографічні роботи; результати досліджень також проходять апробацію в рамках міжнародних наукових конференцій, за результатами проведення яких видано збірки наукових праць.

Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. — К., 2017. — 380 с. (АДПУ. — Вип. 1 (22)).

Готун І. А., Казимір О. М., Коваль О. А., Петраускас А. В., Петраускас А. О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології // *Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання.* — Київ: Ліра; Москва: Університет Дмитрия Пожарського, 2011. — С. 29—92.

Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — 256 с. (АДПУ. — Вип. 10).

Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. Збірка наукових праць / Заг. ред. О. П. Моця. — Київ: Ліра; Москва: Університет Дмитрия Пожарського, 2011. — 224 с.

Звіздецький Б. А. Кургани с каменными обкладками на Овручском кряже // *Русь в IX—XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга.* — М., 2002. — С. 35—37.

Звіздецький Б. А. Новые данные о курганах с каменными обкладками на севере Житомирщины // *Русь в IX—XIV вв. Взаимодействие Севера и Юга.* — М.: Наука, 2005. — С. 281—286.

Звіздецький Б. А. Отчёт о работах в Малине в 1987 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/146, 19 + 2 с., 30 рис.

Звіздецький Б. А. Отчёт о работе Гульской древнерусской экспедиции в 1990 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/258, 54 с., 73 рис.

- Звіздецький Б. А.* Отчёт о работе Новоград-Волынского отряда Днепровской древнерусской экспедиции за 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/16, 17 с.
- Звіздецький Б. А., Воронцов Д. О.* Отчёт о разведках в Березновском р-не Ровенской обл., проведённых осенью 1987 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/14в, 11 с., 2 табл.
- Звіздецький Б. А.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). — Коростень, 2008а. — 130 с.
- Звіздецький Б. А.* Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. — С. 365—371.
- Звіздецький Б. А.* Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008б. — 176 с.
- Звіздецький Б. А.* Давньоруські кургани на північній околиці м. Коростеня // Дружинні старожитності центрально-східної Європи. Матеріали міжнародного археологічного семінару. — Чернігів: Сіверянська думка. — 2003. — С. 32—37.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про археологічні дослідження у м. Коростені за 1994 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/108, 14 с., 7 табл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про археологічні дослідження у м. Коростені у 2001 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2001/179.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про дослідження літописного Іскоростеня у 2003—2004 рр. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/208.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про дослідження літописного Іскоростеня у 2005 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/17.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1996 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/3, 83 с., 31 іл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1997 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/61, 84 с., 57 іл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» (1998 р.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/108, 81 с., 27 іл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в Поліському р-ні Житомирської обл. у 1994 р. / НА ІА НАН України, ф. 64 (фонд експедицій), 1994/107, 35 с., 3 іл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в радіоактивно-забрудненому Народицькому р-ні Житомирської обл. у 1995 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/11, 40 с., 2 іл.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про роботу Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ у 1992 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/11, 40 с.
- Звіздецький Б. А.* Звіт про роботу Житомирської експедиції у 1999 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/102, 19 с., 44 іл.
- Звіздецький Б. А.* Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. — Київ; Львів: РАС, 1997. — С. 229—234.
- Звіздецький Б. А.* Малинське городище древлян // АДІУ. — К., 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 534—540.
- Звіздецький Б. А.* Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. — К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. — С. 119—125.
- Звіздецький Б. А.* Південне городище літописного Возвягль: дослідження 1988—1998 рр. // Літописний Возвягль: дослідження 1988—2008 рр. — К.: ІА НАН України, 2008в. — С. 7—44.
- Звіздецький Б. А.* Поселення літописних древлян біля с. Гульськ // Матеріальна культура південно-руського села IX—XIII ст. / Відпов. ред. О. П. Моця. — К.: Стародавній світ, 2013. — С. 6—18.
- Звіздецький Б. А., Моця О. П.* Вивчення української частини середньовічного торгового шляху Київ—Регенсбург у 1998 р. // АДІУ 1997—1998. — К., 1998. — С. 77.
- Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвін-Пресс, 2004. — С. 51—86.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І.* Історична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 111—119.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І.* Стародавній Іскоростень за матеріалами розвідки 1994 р. // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 112—115.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В., Сірко О. В., Осадчий Є. М.* Дослідження Іскоростеня 2005—2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень: Тріада С, 2008. — Т. I. — С. 113—118.
- Зубрицька А. О., Коваль О. А., Осадчий Є. М., Польгуй В. І., Петраускас А. В.* Роботи Житомирської археологічної експедиції // АДІУ 2008. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 75—77.
- Зубрицька А. О., Коваль О. А., Петраускас А. В.* Нові дослідження літописного Возвягль і його округи // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого століттю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів, Шестовиці, 16—19 липня 2009). — Київ; Чернігів, 2012. — С. 114—121.
- Інститут археології* Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — 668 с.
- Клепатський П. Г.* Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. — 480 с.
- Коваль А. О., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Північне городище літописного Возвягль: розкопки 2007 р. // Літописний Возвягль: дослідження 1988—2008 рр. — К.: ІА НАН України, 2008. — С. 45—68.
- Кучера М. П.* Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.
- Кучера М. П.* Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/18, 27 с., 11 табл.
- Кучера М. П., Звіздецький Б. А., Іванченко Л. І., Витрик І. С.* Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/156, 20 с., 11 табл.
- Літописний Возвягль: дослідження 1988—2008 рр.* — К.: ІА НАН України, 2008. — 112 с.
- Матеріальна культура південно-руського села IX—XIII ст.* / Відпов. ред. О. П. Моця. — К.: Стародавній світ, 2013. — 120 с.

- Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* — К.: Стародавній світ, 2014. — 532 с.
- Павленко С. В.* Дослідження Малинського городища у 40-х роках ХХ століття // АДУ. — К., 2016а. — Вип. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 103—110.
- Павленко С. В.* Розвідки в околицях Коростеня // АДУ 2015. — К.: Стародавній світ, 2016б. — С. 33—34.
- Петраускас А. В.* Археологічні розкопки, експериментальна археологія та музеєфікація на базі археологічної експедиції в м. Олевськ // АДУ. — К., 2017. — Вип. 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. — С. 15—21.
- Петраускас А. В.* Дослідження околиці літописного Возвягля // Матеріальна культура південноруського села IX—XIII ст. / Відпов. ред. О. П. Моця. — К.: Стародавній світ, 2013. — С. 110—117.
- Петраускас А. В.* Міжнародний науково-практичний семінар // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 132—134.
- Петраускас А. В., Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Павленко С. В.* Дослідження середньовічного кургану біля м. Олевськ // АДУ 2015. — К.: Стародавній світ, 2016. — С. 34—36.
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Капустін К. М., Хададова М. В.* Давньоруський Олевськ за результатами археологічних досліджень // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали одинадцятої міжнародної наукової конференції (29—31 травня 2013 р.). — К.: НКПІКЗ, 2013а. — С. 32—34.
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Капустін К. М., Хададова М. В.* Середньовічний Олевськ за новими археологічними даними // АДУ. — К., 2013б. — Вип. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 194—207.
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Петраускене А. О.* Дослідження Житомирської експедиції на території м. Олевськ // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011а. — С. 264—265.
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Петраускене А. О.* Дослідження посаду літописного Іскоростеня // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011б. — С. 266.
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Петраускене А. О., Хададова М. В.* Формування середньовічного Олевська за даними археологічних досліджень 2009—2010 рр. // Середньовічні міста Полісся: тези доп. міжнародної наук. арх. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня — 3 жовтня 2011 р.). — Київ; Олевськ, 2011. — С. 56—58.
- Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А.* Обстеження Житомирської експедиції // АДУ 2009. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 328.
- Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А.* Створення музею-скансену «Древлянський град» // АДУ. — К., 2013. — Вип. 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — С. 124—132.
- Петраускас А. В., Польгуй В. І., Хададова М. В.* Археологічні дослідження в м. Коростені // АДУ 2013. — К., 2014а. — С. 125—127.
- Петраускас А. В., Польгуй В. І., Хададова М. В.* Історична топографія літописного Іскоростеня // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. — К.: Стародавній світ, 2014б. — С. 294—301.
- Петраускас А. В., Тарабукін О. О., Крижановський В. О.* Археологічні дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2012 р. // АДУ 2013. — К., 2014а. — С. 128—130.
- Петраускас А. В., Тарабукін О. О., Крижановський В. О.* Дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2011 р. // АДУ 2013. — К., 2014б. — С. 127—128.
- Петраускас А. В., Хададова М. В.* Археологічні дослідження у м. Олевську в 2013 р. // АДУ 2014. — К.: Стародавній світ, 2015. — С. 38—41.
- Петраускас А. В., Хададова М. В.* Дослідження в м. Олевську // АДУ 2013. — К., 2014а. — С. 130—131.
- Петраускас А. В., Хададова М. В.* Дослідження гідротехнічної споруди давньоруського часу на городищі Бабина гора в м. Олевськ // «Археологія & фортифікація України». Зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Методори-2006, 2014б. — С. 125—132.
- Петраускас А. В., Хададова М. В.* Розкопки древлянського городища VIII ст. в м. Малині // АДУ. — К., 2016. — Вип. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 88—92.
- Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів.* — К., 2016. — 142 с. (АДУ. — Вип. 4 (21)).
- Середньовічні міста Полісся.* — К., 2013. — 246 с. (АДУ; Вип. 11).
- Середньовічні міста Полісся: тези доп. міжнародної наук. арх. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня — 3 жовтня 2011 р.).* — Київ; Олевськ, 2011.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* — К.: Корвін-Пресс, 2004. — 320 с.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради.* — Коростень: Тріада С, 2008. У двох томах: Т. I. — 272 с.; Т. II. — 246 с.

А. В. Петраускас

КРАТКИЕ ИТОГИ РАБОТЫ ЖИТОМИРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ (1988—2015 гг.)

В работе рассмотрена история Житомирской археологической экспедиции с момента её создания в конце 80-х годов и к настоящему времени, проанализированы основные итоги проведённых экспедицией полевых археологических исследований, упомянутые основные издания, подготовленные сотрудниками экспедиции.

Ключевые слова: экспедиция, городища, поселения, раскопки, разведки, конференции, публикации, экспериментальная археология, музеєфікація, Житомирщина.

A. V. Petrauskas

SHORT SUMMARY OF RESEARCH OF THE ZHYTOMYR ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION (1988—2015)

The article deals with the history of Zhytomyr archaeological expedition since its creation in the late 1980s up to nowadays; main results of the expedition of field archaeological research are analyzed; there are main editions, mentioned, prepared by the expedition staff.

Keywords: expedition, settlements, excavations, explorations, conferences, publications, experimental archeology, museification, Zhytomyr region.

Одержано 18.06.2017

О. О. Тарабукін, С. О. Ігруніна

ОБЛАСНА ІНСПЕКЦІЯ З ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ВИВЧЕНІ ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ (2001—2009 рр.)

У статті висвітлено діяльність і проаналізовано внесок обласної інспекції з охорони культурної спадщини у вивченні археологічної спадщини та окремих історико-археологічних об'єктів на території Житомирської області.

Ключові слова: *Східна Волинь, Житомирщина, інспекція, дослідження, розвідки, об'єкти археологічної спадщини, пам'ятки, колекції, археологічна карта, бібліографічні списки, кладовища, кам'яні хрести, конференції, видання.*

При вивченні стародавньої і середньовічної історії території Східної Волині, переважна частина якої знаходиться у межах сучасної Житомирської області, важливим, а у багатьох випадках єдиним, джерелом виступають об'єкти археологічної спадщини: стоянки, майстерні, поселення, городища, замчища, кургани, могильники, виробничі об'єкти та інше. Вони є безцінними свідками минулого, складовою частиною історико-культурного надбання України. Їх науковим вивченням займається ІА НАН України. Активну участь у цьому процесі беруть й інші науково-дослідні, навчальні, культурно-освітні установи і заклади. З 2002 р. до вивчення археологічної спадщини краю долучилася й обласна інспекція з охорони культурної спадщини при управлінні культури Житомирської обласної державної адміністрації (далі — інспекція). Слід відзначити, що діяльність останньої переважно висвітлювалася на сторінках звітних матеріалів, рідше в засобах масової інформації, які здебільшого маловідомі широкому загалу науковців, краєзнавців і громадськості. Тому, ґрунтуючись на широкому масиві літературних і архівних джерел, робимо спробу систематизувати дані і висвітлити

діяльність інспекції у галузі вивчення об'єктів археологічної спадщини на теренах Східної Волині.

Інспекцію, як структурний підрозділ обласного управління культури було створено відповідно до Розпорядження голови облдержадміністрації 25 грудня 2001 р. Тим же документом установу було визначено як орган охорони культурної спадщини, уповноваженого здійснювати державну політику та заходи спрямовані на виявлення, вивчення, облік і охорону об'єктів культурної спадщини у межах Житомирської області.

З 2001 по 2003 рр. археологічні дослідження інспекція не здійснювала. Ці два роки, фактично, були присвячені вирішенню організаційних питань діяльності, встановлення і налагодження зв'язків з різноманітними структурними підрозділами органів виконавчої влади, центрального, обласного і місцевих рівнів, з науковими установами, формування мережі органів охорони культурної спадщини на місцях, інвентаризації і упорядкування обліково-охоронної документації, укладення загального переліку пам'яток, які перебувають на державному обліку тощо.

У 2004 р. з'явилися час та можливості, які дозволили розпочати заходи по планомірному археологічному вивченню території області. Роботи планувалося проводити з таких напрямів.

1. Розвідки у межах міст обласного підпорядкування і на територіях районів з метою виявлення нових об'єктів (пам'яток) археологічної спадщини.

2. Уточнення даних про об'єкти, що були виявлені раніше, обстеження та визначення стану їх збереження.

3. Облік і реєстрація об'єктів.

4. Введення у науковий обіг результатів обстеження регіону.

5. Збір, систематизація, формування бази даних, укладення тематичних бібліографічних списків із стародавньої історії та археології краю.

6. Збір і введення в обіг матеріалів з історії археологічного вивчення краю.

7. Вивчення старовинних кладовищ та кам'яних хрестів.

8. Збір даних і підготовка матеріалів для укладення археологічних карт окремих регіонів, а також міст, селищ, сіл, передусім тих, що були включені до списку історичних населених місць України.

Найприйнятнішою формою археологічної діяльності інспекції були розвідки. Планувалося проводити їх планові, послідовно, починаючи від обласного центру і прилеглих до нього населених пунктів і далі охоплюючи території, які у перспективі планувалось включити в адміністративні межі м. Житомира, поступово переходячи до південних регіонів, а згодом розширюючи пошуково-вишукувальні роботи у північному напрямку. Проте, специфіка діяльності інспекції, пов'язана переважно із заходами пам'яткоохоронного характеру і передусім з погоджувальними роботами, не дозволила втілювати у життя поетапний план обстеження регіону. Тому археологічні розвідки проводилися паралельно з роботами по погодженню відведень земельних ділянок. Відповідно до вимог чинного законодавства роботи погоджувалися і проводилися за кваліфікаційним документом (Відкритим листом) Інституту археології НАН України та дозволами Державної служби охорони культурної спадщини Міністерства культури України. Активну участь в археологічних розвідках брали начальник і співробітники інспекції: С. О. Ігруніна, О. В. Шеверева, Р. А. Насонов та Ж. В. Задерій. Докладно розглянемо зміст і результати археологічних розвідувальних робіт, які було здійснено упродовж 2004—2009 рр.

У 2004 р. проведено обстеження і уточнені дані про раніше виявлені пам'ятки на території м. Житомира (Мальованка II, Павликівка II, Смолянка). Крім того, поблизу східної околиці с. Андріївка Черняхівського р-ну, на правому березі р. Очеретянки, під час огляду земельної ділянки, на місці розміщення гранітного кар'єру та його відвалів, а також у північному та північно-східному напрямках на ріллі, зафіксовані численні артефакти у вигляді фрагментів кружального посуду доби пізнього середньовіччя і нового часу. Цим власне і обмежилися роботи поточного року.

У 2005 р. співробітники інспекції здійснювали розвідки та вперше — роботи з наукової археологічної експертизи земельних ділянок, які планувалося відвести для здійснення гос-

подарської діяльності, земляних, будівельних та інших робіт. Роботами упродовж року були охоплені території 2 міст обласного підпорядкування (Житомир і Коростень) та 7 районів (Брусилівський, Володарсько-Волинський, Житомирський, Коростишівський, Малинський, Ружинський та Черняхівський). Упродовж року було обстежено 19 земельних ділянок, на 9 з яких зафіксовані нові археологічні об'єкти. Проведені й невеличкі розвідувальні роботи на території Житомирського р-ну. В околицях сс. Новоселиця та Оліївка виявлено ще 2 об'єкти. Крім цього, додатково обстежено 4 ділянки, на яких розташовані раніше виявлені археологічні пам'ятки (м. Житомир: ріг вул. Якіра та Піонерської (Житомирський могильник); провулок Ясеневий (Мальованка II); Кам'янська сільрада Житомирського р-ну (Новоселиця II), та Любовицька сільрада Малинського р-ну (Українка I)). В результаті артефакти періоду неоліту зафіксовані в 1 пункті (Новоселиця I). Окремі знахідки доби енеоліту зібрані на багатопоселенні розташованого між сс. Українка та Ялцівка (Українка I). Матеріали епохи бронзи виявлені у 7 пунктах (Мальованка II, Ставище I, Добринь I, Стрижівка VII, Українка I, Ободівка I, Рудня I). Фрагменти ліпного посуду з характерним орнаментом та крем'яні вироби скіфського періоду ранньозалізного віку зібрані у 4 пунктах (Новоселиця I, II, Тарасівка I, Оліївка I). Що цікаво, на території місцезнаходження Тарасівка I, досить значного по розміру, на поверхні фіксується велика кількість фрагментованого ліпного посуду винятково милоградської культури, а от шурфування у місцях найбільших скупчень матеріалів культурного шару не зафіксувало. На території поселення Богунія-Лісова I у західній частині Житомира знайдені уламки ліпного посуду, що мають певні ознаки, які наближають їх до кераміки зарубинецького типу. Але для уточнення культурно-хронологічної приналежності пам'ятки необхідно провести додаткові дослідження. Артефакти райковецької культури VIII—IX ст. н. е. знайдені на поселенні Українка I Малинського р-ну, а періоду Київської Русі X—XIII ст. на земельній ділянці по вул. Ольгінській в м. Коростені. Знахідки періоду пізнього середньовіччя та нового часу XVI—XIX ст. виявлені на ділянці на північний захід від поселення Мальованка II (Житомир), на поселеннях Новоселиця I, Добринь I та на ділянці по вул. Ольгінській в м. Коростені. Загалом на території 14 об'єктів було зібрано 165 різночасових артефактів.

У 2006 р. археологічні розвідки та роботи з наукової археологічної експертизи проводилися на території 1 міста обласного підпорядкування (м. Житомир) та у межах 18 районів області (Андрушівський, Баранівський, Бердичівський, Брусилівський, Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Житомирський,

Коростенський, Коростишівський, Малинський, Новоград-Волинський, Овруцький, Попільнянський, Радомишльський, Ружинський, Червоноармійський, Черняхівський та Чуднівський). Протягом року було обстежено 111 земельних ділянок. У межах 62 з них, де проводилася наукова археологічна експертиза, було зафіксовано 57 нових археологічних об'єктів. В результаті розвідок поза межами ділянок виявлено ще 27 об'єктів. Загалом на території області впродовж польового сезону вдалося відшукати 84 нових археологічних об'єктів. Крім цього, з метою визначення стану збереження та уточнення даних, додатково обстежено 14 раніше відомих пам'яток і об'єктів. В результаті пам'ятки кам'яного віку зафіксовані у 6 пунктах, у тому числі на 4-х матеріали доби мезоліту-неоліту (Старосільці I, III, Мала Цвіля I, Нивна I, Чорна річка I, III). Артефакти доби неоліту виявлені у 5 пунктах (Раковичі I, Онишпіль I, Бердичівський міст III (Житомир), Малоглумчанка I, Небелиця I). Об'єкти епохи бронзи виявлені у 34 пунктах (Старосільці III, Садове I, Чижівка I, II, Корчівка I, Млинище I, Бобрівка II, Макалевиці I, Малоглумчанка I, II, Білий Берег I, Мала Цвіля I, Нивна I, Олександрі I, II, Рудня I, Новоселиця I, Квітневе I, II, Мар'янівка I, II, Ягодинка-Ліс I, Віва I, II, Таборище I, Хичів III, Водотії II, Городниця I, Вербівка I, Фоса I, II, Брусилів Карабачин I, II, Нехворощ I). Поселення скіфського періоду ранньозалізного віку VII—III ст. до н. е. знайдені в 11 пунктах (Богунія-Лісова II (Житомир), Нові Озеряни I, Іванків VI, Нивна I, Торчин II, Вільськ I, Котельня-Случ I, Семенівка-Бердичів I). До цього ж часу слід віднести зафіксовані поблизу с. Яроповичі Андрушівського р-ну три окремих кургани. Матеріали I тис. н. е., у тому числі з артефактами черняхівської (II—V ст.), празької (V—VII ст.) та райковецької (VIII—IX ст.) культур, зафіксовані у межах 13 пунктів (Старосільці I, III, Бобрівка I, II, Ковганівка I, Іванків VII, VIII, Черняхів I, Нивна I, Баранівка I, Чорна річка I, II, Малин I). Численні знахідки давньоруського періоду X—XIII ст., переважно фрагментів кружального посуду, зібрані у 17 пунктах (Чижівка I, Онишпіль I, II, Новаки I, Бобрівка II, Нові Озеряни I, Іванків VIII, Слобідка I, Макалевиці I, Лучиця II, Малин I, Торчин II, Кам'яний Брід XXIV, Левча I, Ульянівка III, Чорна річка I, Красилівка I). На багатьох з обстежених об'єктів, у 33 пунктах, зібрані артефакти доби пізнього середньовіччя і нового часу. Під час досліджень на площі 81 об'єкту було зібрано 635 різномасштабних артефактів.

У 2007 р. археологічні розвідки та роботи з наукової археологічної експертизи проводилися на території 3 міст обласного підпорядкування (Житомир, Бердичів, Коростень) та 17 районів області (Андрушівський, Баранівський, Бердичівський, Брусилівський,

Володарсько-Волинський, Житомирський, Коростенський, Коростишівський, Лугинський, Любарський, Малинський, Новоград-Волинський, Олевський, Радомишльський, Романівський, Ружинський та Черняхівський). Під час робіт з наукової експертизи було обстежено 52 земельні ділянки, у межах 37 з них виявлено 51, а під час розвідувальних робіт поза межами ділянок ще 17 нових археологічних об'єктів, загалом — 68. Крім того, проведені роботи по вивченню стану збереження 8 раніше відомих пам'яток. В результаті об'єкти доби мезоліту-неоліту виявлені у 8 пунктах (Новоселиця III, Рудня I, Поліське I, Кожухівка I, Ягодинка-Камінь III, Злобич-Ірша, Мойсіївка I, Ходачки I). Типові артефакти, зокрема, фрагменти ліпного посуду з характерними домішками у тісті й орнаментом доби неоліту виявлені у 3 пунктах (Клітня II, Ковальово I, Буки-Бобрівка I). У межах пункту Клітня II знайдено уламок вінчика ліпного посуду прикрашений цікавим орнаментом. Окремі артефакти епохи неоліту — раннього бронзового віку знайдені у 4 пунктах (Ставище III, Вільнопілля I, Бичева I, Ягодинка-Камінь II). Об'єкти епохи бронзи зафіксовані у 13 пунктах (Старицьке I, II, Ставище II, Кмитів I, Клітня I, Літки I, Ягодинка-Камінь I, Дружне I, Забілоччя II—V, Токарівка I). Знахідки епохи бронзи — раннього залізного віку зібрані у 17 пунктах, а скіфського періоду у 10 (Високий Камінь I, III, Тартак I, Глибочиця I, Вишпіль III, Бистрівка-Брід I, Забілоччя I, Борок I, II). Матеріали I пол. I тис. н. е. виявлені у 2 пунктах (Вільнопілля I, Високий Камінь II), пізньоримського часу III—V ст. н. е. з матеріалами черняхівської культури також у 2 пунктах (Козак I, Роставиця I). Знахідки райковецької культури VIII—IX ст. виявлені у п'яти пунктах (Новоселиця III, Літки I, Став-Слобода I, Буки-Бобрівка I, II). Поселення та окремі артефакти, переважно фрагменти кружального посуду, давньоруського часу X—XIII ст. зафіксовані у межах 11 пунктів (Старицьке I, Костівці I, Козак I, Калинівка II, Кожухівка I, Глибочиця I, Замкова гора-Магістрат, Коростень-Скеля, Яструбенка I, Містечко-Високе I, Мойсіївка II). Артефакти доби пізнього середньовіччя та нового часу зафіксовані у 34 пунктах. Під час обстеження на території 79 об'єктів було зібрано 674 різноманітних знахідок.

У 2008 р. розвідки та роботи з наукової археологічної експертизи проводилися на території 3 міст обласного підпорядкування (Житомир, Бердичів, Коростень), а також 18 районів (Андрушівський, Баранівський, Бердичівський, Брусилівський, Житомирський, Коростенський, Коростишівський, Лугинський, Малинський, Новоград-Волинський, Овруцький, Олевський, Попільнянський, Радомишльський, Романівський, Червоноармійський, Черняхівський та Чуднівський). Протягом року було обстежено

63 земельні ділянки, у межах яких виявлено 78 нових археологічних об'єктів. Під час обстеження території поза межами земельних ділянок було виявлено ще 23 нових археологічних об'єкта. Загалом 101 об'єкт. Крім того, додатково оглянуто 15 раніше відомих об'єктів, у тому числі 14 в межах ділянок і 1 поза за межами. Також, з метою визначення стану збереження, вибірково, на території 6 районів області (Баранівський, Житомирський, Коростишівський, Малинський, Овруцький та Черняхівський) було оглянуто 16 раніше відомих пам'яток та 2 нововиявлених археологічних об'єкта. Вперше, з метою більш точного визначення місць розташування об'єктів археологічної спадщини та їх нанесення у подальшому на топографічну карту масштабом 1 : 100000 було застосовано новітні GPS технології. Під час проведення робіт у 2 пунктах зафіксовані артефакти доби пізнього палеоліту (Кілки I, Слобода-Селець-Бистрі II), а в одному палеоліту—мезоліту (Привітне I). Знахідки доби мезоліту—неоліту виявлені у 8 пунктах (Павлюки I, Щорсівка I, Рудня II, IV, Прутівка VII, Стасева I, Грем'яче I, Чижівка-Зарічне). Неолітичні артефакти знайдені у 6 пунктах (Потіївка I, Кишин I, IA, IB, Городниця-Анастасівка IV, Буки-Тетерів I). Поблизу залізничної станції Пряжів виявлено рештки поселення пізньотрипільської культури (Станція Пряжів II). Артефакти мідно-бронзового віку зафіксовані у 4 пунктах (Прутівка III, Гальчин I, Кам'янка, Крилівка-Бровки I). У цьому сезоні найбільше було виявлено об'єктів епохи бронзи (36) та доби бронзи — раннього залізного віку (21). Пам'ятки скіфського періоду виявлені у 10 пунктах (Стриєва I, Кілки I, Буки-Тетерів II, Кашперівка I, Табори I, Кам'янка I, Звягель I, Лиса гора I, Вільха I, Любимівка I). Об'єкти I половини I тис. н. е. зафіксовані у 3 пунктах (Харитонівка III, Попільня-Париписи, Чуднів-Кілки I). На першому знайдені артефакти зарубинецької, а на двох інших черняхівської культури. Знахідки празько-корчацької культури V—VII ст. н. е. виявлені на території багатопарової пам'ятки Прутівка IV Романівського р-ну. Об'єкти з керамікою райковецької культури VIII—IX ст. виявлені у 7 пунктах (Павлюківка I, Липки Ірпінь I, II, Городниця-Анастасівка III, Васьковичі-Беги, Болярка I, Пиріжки I). У поточному році на теренах області виявлено 22 об'єкти періоду Київської Русі X—XIII ст. (Кілки I, Павлюківка I, Негребівка I, Липки Ірпінь I, II, Городниця-Анастасівка III, Яструбенська I, Звягель I, Сліпчиці I, Сліпчиці-Мика, Гальчин I, Васьковичі-Беги, Попільня-Париписи, Любимівка I, Станція Пряжів II, Корнин-Рудка, Стасева III, Зороків-Вишпіль, Улашанівка I, Межирічка I). Артефакти періоду пізнього середньовіччя і нового часу зафіксовані на території 52 пунктів. У межах 112 об'єктів впродовж року загалом було зібрано 1287 артефакти.

У 2009 р. роботи проводилися на території 1 міста обласного підпорядкування (Новоград-Волинський) та 18 районів (Баранівський, Бердичівський, Брусилівський, Володарсько-Волинський, Житомирський, Коростенський, Коростишівський, Лугинський, Малинський, Народицький, Новоград-Волинський, Олевський, Попільнянський, Радомишльський, Романівський, Ружинський, Черняхівський та Чуднівський). Під час обстеження області було оглянуто 75 земельних ділянок, у межах яких виявлено 39 нових і зафіксовано 11 раніше відомих археологічних об'єктів. Крім того, протягом року паралельно оглянуті окремі території у межах Баранівської міської ради Баранівського р-ну, Дивинської сільради Брусилівського р-ну, Станишівської, Василівської, Глибочанської, Корчацької та Буківської сільрад Житомирського р-ну, Лісівщинської, Щорсівської та Поліської сільрад Коростенського р-ну, Путиловецької сільради Лугинського р-ну, Ворсівської, Нововороб'ївської, Любовицької сільрад Малинського р-ну, Заліської сільради Народицького р-ну та Годиської сільради Романівського р-ну. Під час їх обстеження було виявлено 27 нових і оглянуто 2 раніше відомих археологічних об'єктів. З метою вивчення стану збереження вибірково на території Володарсько-Волинського та Коростишівського районів області було оглянуто 3 раніше відомі пам'ятки археології. У межах 70 об'єктів упродовж року було зібрано 571 різночасових артефактів. У результаті в 12 пунктах виявлені об'єкти доби мезоліту-неоліту (Коростень-Чолівка, Чолівка I—X, Поліське II). Артефакти неолітичного періоду кам'яного віку зафіксовані у 3 пунктах (Межирічка II, Чолівка IX, X). Уламки глиняного посуду епохи неоліту—бронзи знайдені в 1 пункті (Королівка I-1). Матеріали епохи бронзи виявлені у 18 пунктах (Ворсівка I, Варварівка I, II, Рудня-Бистра I, Межирічка II, III, Нова Бистра-Клітчин, Королівка I, Болярка IV, Лісівщина I, II, Чолівка II, V, IX, Городище II, Дружне III, Українка Ірша VII, VIII), а епохи бронзи — раннього залізного віку у 13 пунктах. Об'єкти скіфського періоду ранньозалізного віку виявлені у 8 пунктах (Вільськ-Кам'янка I, Баранівка-Чипіль I, Межирічка IV, Кримок I (милоградська культура), Бистрик I, Радівка II, Раївка I). Артефакти Лука-Райковецької культури, переважно фрагменти посуду виявлені у 3 пунктах (Болярка II, III, Дружне II). Об'єкти періоду Київської Русі зафіксовані у 5 пунктах (Коростень-Чолівка, Левків, Королівка I, Покришів I, IA піщаний кар'єр). У 33 пунктах зібрані матеріали доби пізнього середньовіччя та нового часу.

Таким чином, упродовж 2004—2009 рр. розвідувальними роботами охоплені усі міста обласного підпорядкування (Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський і Малин) і 22 райони області. Роботи не проводилися

лише на території Народицького р-ну. У межах м. Малина, а також на теренах Ємільчинського і Любарського районів вони здійснювалися частково. Загалом було обстежено 290 земельних ділянок, у межах 246 з них виявлено 234, а поза межами ділянок ще 97, а загалом — 331 нових археологічних об'єктів. У межах 356 об'єктів було зібрано 3332 різночасових артефактів, які згодом були передані на зберігання до фондів Житомирського обласного краєзнавчого музею. Об'єкти виявлені як одно, так багаточасові. В хронологічному плані і кількісних показниках виявлені об'єкти розподіляються наступним чином: палеоліт — 5, мезоліт—неоліт — 32, неоліт — 13, енеоліт — 3, енеоліт—ранньобронзовий вік — 12, епоха бронзи — 72, епоха бронзи—ранньозалізний вік — 87, скіфський період ранньозалізного віку — 43, перша половина I тис. н. е. (зарубинецька та черняхівська культури) — 17, друга половина I тис. н. е. (празька і райковецька культури) — 20, давньоруського часу X—XIII ст. — 57, доби пізнього середньовіччя і нового часу — 156.

За результатами робіт 2005—2009 рр. підготовлено і передано до наукового архіву Інституту археології НАН України 4 звіти (див. додаток 1). Наслідки польових робіт висвітлювалися, як у фахових виданнях із серії «АДУ», так і наукових збірниках праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині «Велика Волинь» [Тарабукін, Ігруніна, 2007ж; Тарабукін, 2009б].

Крім польових досліджень співробітники інспекції займалися вивченням різноманітних проблем, пов'язаних з історією археологічного вивчення території Житомирщини, збором, систематизацією даних та укладенням археологічних карт окремих регіонів краю, міст, селищ та сіл включених до списку історичних населених місць України, а також укладенням тематичних бібліографічних списків із стародавньої історії та археології краю.

З 2001 р. розпочато збір, систематизацію і введення в обіг матеріалів з історії археологічного вивчення краю. Упродовж 2001—2003 рр. було підготовлено і надруковано в науково-краєзнавчих виданнях 4 статті та 1 брошуру, в яких на основі літературних і архівних джерел висвітлені питання зародження, початкового етапу археологічного вивчення краю, дослідження археології Східної Волині у перші десятиріччя радянської влади, участі у цьому процесі як вітчизняних, так і закордонних дослідників тощо [Тарабукін, 2001а; 2001б; 2002б; 2003в; 2003г].

Окремий напрямок діяльності інспекції пов'язаний з роботами по підготовці, укладенню і введенню в обіг матеріалів до археологічних карт окремих населених пунктів та регіонів краю. Протягом 2005—2009 рр. було підготовлено 11 публікацій з означеного питання, в яких зібрані відомості про різноманіт-

ні і передусім археологічні старожитності міст Житомира, Бердичева, а також Бердичівського, Житомирського, Коростишівського, Новоград-Волинського, Черняхівського та інших районів області. Крім того, оприлюднені нові дані, уточнення і доповнення відомостей про нумізматичні знахідки пізньоримського часу та пам'ятки давньоруського періоду на території Східної Волині [Тарабукін, 2005а; 2007б; 2007в; 2007г; 2007д; 2008а; 2008б; Тарабукін, Ігруніна, 2007з; 2009ж; 2010а].

У 2002 р. започатковані роботи зі збору матеріалів, систематизації і формуванню бази даних для укладення тематичних бібліографічних списків із стародавньої історії та археології краю. Упродовж 2002—2009 рр. було укладено 7 бібліографічних переліків від кам'яного віку до I чверті I тис. н. е., що охоплювали джерела з 1884 по 2007 рр. включно і загалом складалися з 477 позицій, у тому числі такі.

1. Кам'яний вік Житомирщини (палеоліт, мезоліт, неоліт): бібліографія: 1897—2001 рр. (2002).

2. Мідно-кам'яний вік (енеоліт) Житомирщини: 1895—2000 рр. (2004).

3. Бронзовий вік на Житомирщині: бібліографія: 1895—2004 рр. (2005).

4. Скіфський період на Житомирщині: бібліографія: 1884—2006 рр. (2007).

5. Пам'ятки черняхівської культури на Житомирщині, бібліографія: 1949—2005 рр. (2007).

6. Римська монета на Житомирщині, бібліографія: 1884—2007 рр. (2009).

7. Пам'ятки зарубинецької культури на Житомирщині, бібліографія: 1950—2007 рр. (2009) [Тарабукін, 2002в; 2004д; 2005б; 2007е; 2007е; 2009д; 2009е].

Не менш цікавими і слабко дослідженими об'єктами доби середньовіччя і нового часу є кам'яні хрести. Тривалий час на них мало хто звертав увагу, вивчалися, як правило, епізодично. Місце розташування, топографія, типологія, культурна (конфесійна) приналежність, функціональне призначення, походження, датування, та багато інших питань, як кожне окремо, так і загалом, у силу різних причин, на жаль й досі не стали предметом спеціального дослідження. Тому з 16 листопада 2004 р. інспекцією започатковані роботи по систематичному вивченню цих цікавих пам'яток минулого. Головним завданням на початковому етапі було визначено пошук, обробка літературних і архівних джерел, збір відомостей про раніше виявлені на території Східної Волині хрести, формування бази даних для укладення каталогу, що стане основою для подальших більш поглиблених досліджень. У досить короткий термін вдалося зібрати необхідні матеріали, які лягли в основу наукового повідомлення, оприлюдненого на Всеукраїнській конференції «Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми», що відбулася у м. Житомирі в

2005 р. Вперше у стислому вигляді подано огляд історії вивчення кам'яних хрестів краю, наведені відомості про результати польових робіт, які здійснювалися співробітниками інспекції упродовж 2004—2005 рр., визначені варіанти місцерозташування об'єктів, наявність написів, дат і зображень, узагальнені і систематизовані відомості, на основі яких складено попередній каталог меморативних і надмогильних кам'яних хрестів Житомирщини [Тарабукін, 2005в]. З 2007 р. періодично вводяться в обіг результати обстеження кам'яних хрестів на території області, а також архівні матеріали дотичні до означеного питання [Тарабукін, 2007б, с. 316—323; 2007в, с. 209—211; 2008а, с. 337; 2009г; 2009е, с. 161, 163, 167; Тарабукін, Ігруніна, 2007ж, с. 215, 219—223; 2007з, с. 178, 180—186; 2009ж, с. 111, 116—118].

Упродовж 2004—2009 рр. польовими роботами охоплені 3 міста обласного підпорядкування (Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський) та 19 районів області (Брусилівський, Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Житомирський, Коростенський, Коростишівський, Лугинський, Любарський, Малинський, Народицький, Новоград-Волинський, Овруцький, Олевський, Попільнянський, Радомишльський, Романівський, Ружинський, Черняхівський і Чуднівський). В зазначений період не обстежувалися території міст Малина і Коростеня та 4 районів (Андрушівський, Баранівський, Бердичівський і Червоноармійський). Загалом було обстежено території та околиці 75 населених пунктів, у 81 пункті виявлено 223 кам'яних хреста. Хрести переважно поодинокі, іноді групами від двох і більше. Найбільше хрестів, понад 20, виявлено на території православного кладовища в смт Городища Новоград-Волинського р-ну. Хрестів із зображеннями зафіксовано небагато, ще менше із написами. Дуже рідко зустрічаються хрести, на яких вирізьблені дати. Найбільш цікавими виявилися 3 хрести. На одному з них, який походить із с. Щенієва Черняхівського р-ну (нині зберігається у музеї в смт Черняхів) зафіксовано ряд цифр — 1377, які, можливо, позначають рік. На хресті, що наполовину вмурований в стіну Миколаївської церкви у м. Олевську у нижній частині балки вирізьблено дату 1618 рік. В с. Сусли Новоград-Волинського р-ну на місцевому кладовищі знайдено кам'яний хрест із добре збереженими написами, зображеннями та датою — 1661 рік. Хрести з ледь простежуваними датами з частково пошкодженими цифрами або літерами у межах XVII—XVIII ст. виявлені біля будівлі храму в смт Городища та на полі поблизу с. Розкидайлівка Коростишівського р-ну.

Паралельно з вивченням кам'яних хрестів проводилися роботи з пошуку і обстеження старовинних некрополів краю. У період з 2004 по 2009 рр. було обстежено території та околиці

понад 242 населених пунктів, оглянуто понад 293 кладовищ. Старовинні недіючі кладовища відокремлені від територій сучасних кладовищ зафіксовані у 9 пунктах (с. Городське Коростишівського (колишній погост), Великий Дивлин Лугинського, с. Вербівка та смт Городища Новоград-Волинського, Майдан-Копищенський (у лісі), Копище (на дюнах) Олевського, м. Радомишль Радомишльського та м. Чуднів (погост) Чуднівського районів) [Тарабукін, Ігруніна, 2007ж, с. 221—223; 2010а, с. 213—216]. Привертають увагу рештки старовинних кладовищ в околицях Великого Дивлина Лугинського, Майдана-Копищенського та Копищ Олевського районів. В с. Великий Дивлин залишки старовинного кладовища розташовані у південно-східній частині села на південь від вул. Шкільної. За свідченнями мешканців на його території раніше було багато кам'яних хрестів і надгробків. Однак більшість розбили і використали для господарських потреб, переважно для будівництва. У 1982 р. І. І. Ярмошику вдалося відшукати на території кладовища надмогильний кам'яний хрест з написами кінця XVIII ст. На лицевій стороні вдалося прочитати: «*Се лежить Григори Попович 1796*». Хрест на жаль не зберігся, очевидно, він розділив долю інших пам'яток. Під час огляду території 5 серпня 2009 р. у північно-західній частині кладовища нам вдалося відшукати ще один хрест [Тарабукін, Ігруніна, 2010а, с. 213].

Цікавий старовинний некрополь із кам'яними хрестами виявлений на піщаній дюні у західній частині с. Копище. Обстежений 12 жовтня 2009 р. Займає невеличке піщане підвищення правого берега р. Уборть. Висота підвищення близько 0,8—1 м. У південно-західній частині підвищення виявлено 4 кам'яних хреста і уламки ще одного. Цікаво, що вони дещо відрізняються від хрестів інших територій. Вони невеличкі за розмірами, низькі і мають короткі рамени [Там само, 2010а, с. 214—215].

Найкраще зберігся старовинний некрополь поблизу с. Майдан-Копищенський. Розташований у лісі, приблизно за 1,5—1,6 км на північний схід від села. Оглянутий 12 жовтня 2009 р. Займає західний схил високого піщаного підвищення надзаплавної тераси правого берега р. Уборть. Займає ділянку витягнуту вздовж схилу із півночі на південь. Поверхня задернована, поросла сосновим лісом та мохом. У межах кладовища виявлено 7 надмогильних кам'яних хрестів, вертикально вкопані брилу та плиту [Там само, 2010а, с. 215—216].

Крім польових робіт збиралися відомості по окремим старовинним некрополям краю. У 2009 р. за наслідками проведеної роботи підготовлено і введено в обіг матеріали про поховальні комплекси доби пізнього середньовіччя, у тому числі з кам'яними хрестами у м. Корос-

тені і на Замковій горі у м. Житомирі [Тарабукін, 2009в; 2009г].

Співробітники інспекції брали активну участь у наукових форумах місцевого й всеукраїнського рівнів, які відбувалися у містах Житомирі (2002—2005, 2007—2010), Бердичеві (2001, 2005, 2007), Коростені (2004, 2008), Малині (2001) та Новограді-Волинському (2007). Підготували також ряд наукових доповідей до міжнародних археологічних конференцій «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.», які відбулися в м. Коростені у 2004 та 2008 рр. Упродовж 2001—2009 рр. було підготовлено і опубліковано у місцевих періодичних виданнях, збірках наукових конференцій, та фахових виданнях, як-от «АВУ» та «АДУ» 40 статей і повідомлень з археологічної тематики (див. додаток 1).

Незважаючи на досягнення інспекції в галузі вивчення і забезпечення охорони об'єктів археологічної спадщини, з кожним роком втілювати у життя намічений план по археологічному вивченню території Східної Волині ставало дедалі важчим, а наприкінці 2007 р. органами виконавчої влади почали здійснюватися заходи, що негативно вплинули на діяльність і певною мірою вирішили подальшу долю інспекції. З 1 січня 2008 р. всупереч чинному розпорядженню голови облдержадміністрації від 25 грудня 2001 р. № 950, головне фінансове управління виключило інспекцію із мережі установ і організацій, які отримують кошти з місцевого бюджету. Тобто, фінансування установи, яка відповідно до чинного законодавства здійснювала державну політику у сфері охорони культурної спадщини на території області, фактично було припинено. Головним мотивом для такого рішення було те, що інспекція крім того утримувалася й за рахунок надходжень за послуги, які надавалися фізичними та юридичними особами по погодженню матеріалів вибору або проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок. За рахунок зазначених надходжень інспекція ще деякий час функціонувала. Спроби вирішити питання відновлення фінансування державного органу з місцевого бюджету до бажаних наслідків не призвели. Остаточну крапку, що у подальшому спричинила ліквідацію інспекції, поставила Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2009 р. № 987 «Про деякі питання видачі документів дозвільного характеру», одним із пунктів якої було заборонено справляння плати за видачу документів дозвільного характеру, надання яких передбачалася Законом України «Про охорону культурної спадщини». Внаслідок набрання чинності Постанови інспекція з 29 вересня 2009 р. залишилася без будь-яких джерел фінансування, а відтак роботи по археологічному вивченню та охороні культурної спадщини на теренах краю були паралізовані. Питання подальшого існування

і діяльності обласного органу з охорони культурної спадщини головне фінансове управління облдержадміністрації вирішило досить просто. Було запропоновано упорядкувати роботу інспекції шляхом її ліквідації. Пропозиції інспекції та начальника управління культури В. М. Врублевського щодо врегулювання питання охорони культурної спадщини в області відповідно до чинного законодавства шляхом створення єдиного окремого уповноваженого органу в структурі обласної державної адміністрації, на жаль ніякої підтримки у чиновників не знайшли. Натомість, розпорядженням голови облдержадміністрації від 17 грудня 2009 р. «Про врегулювання правових відносин у сфері охорони культурної спадщини на території області», діяльність інспекції було припинено. Разом з цим, лише одним розчерком пера, в одну мить було зруйновано добре налагоджену систему вивчення, обліку, забезпечення збереження і охорони археологічної спадщини краю. Це у подальшому призвело до того, що надання земельних ділянок на території області відбувалося безконтрольно та без участі органів охорони культурної спадщини, а за відсутності фахівців заходи з моніторингу стану збереження, паспортизації, забезпечення збереження і охорони пам'яток археології, які перебувають на державному обліку тривалий час фактично не здійснювалися, що негативно вплинуло на загальний стан пам'яткоохоронної справи в області.

Додаток

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ І ВИДАНЬ ІНСПЕКЦІЇ З АРХЕОЛОГІЧНОЇ ТЕМАТИКИ (2001—2009 рр.)

2001

- а. *Тарабукін О. О.* Вікентій Хвойка і Житомирщина // Чехи на Волині: історія і сучасність: Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир; Малин: Волинь, 2001. — С. 55—56.
- б. *Тарабукін О. О.* До історії зародження археологічного вивчення Східної Волині // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Матеріали Всеукраїнської конференції. — Житомир; Бердичів: МАК, 2001. — С. 106—109.
- в. *Тарабукін О. О.* Розвідки на Житомирщині в 1994 році // Восточноєвропейский археологический журнал. — 2001. — Март—апрель — № 2 (9).
- г. *Тарабукін О. О.* Сільські поселення на Житомирщині в IX—XIII ст. // Житомирська земля за часів Київської Русі. — Житомир: Полісся, 2001. — С. 18—26.

2002

- а. *Тарабукін О. О.* Археологічні розвідки на Житомирщині у 2000 р. // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 74—75.
- б. *Тарабукін О. О.* Археологічні дослідження на території Східної Волині у перші десятиріччя Радянсь-

кої влади (20—30-ті роки ХХ ст.) // Історія міст і сіл Великої Волині: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Г. Косенко, 2002. — Т. 25, ч. 1. — С. 148—156.

в. Тарабукін О. О. Кам'яний вік Житомирщини (Палеоліт, Мезоліт, Неоліт): Бібліографія (1897—2001) // Історія міст і сіл Великої Волині: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Г. Косенко, 2002. — Т. 25, ч. 2. — С. 213—217.

г. Тарабукін О. О., Ігруніна С. О. Розвідки в басейні р. Тростяниці на Житомирщині // Історія міст і сіл Великої Волині: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Г. Косенко, 2002. — Т. 25, ч. 1. — С. 331—332.

2003

а. Тарабукін О. Охороняйте пам'ятки археології // Орієнтир 6+1. — 2003. — 17 квітня.

б. Тарабукін О. О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2001 р. // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 43.

в. Тарабукін О. О. Матеріали до історії археологічного вивчення Східної Волині // Поляки на Волині: історія і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир: М. Косенко, 2003. — С. 41—46.

г. Тарабукін О. О. Початки археологічного вивчення Житомирщини (кінець ХVІІІ — третя чверть ХІХ ст.) / ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2003. — 40 с.

2004

а. Костриця М. Ю., Тарабукін О. О. Первісно-общинний лад на Житомирщині: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів. — Житомир: Косенко, 2004. — 84 с.: іл. (Житомирщина: сторінки історії. — Кн. 1).

б. Тарабукін О. О. Відносна хронологія Житомирського могильника // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2004. — Т. 27. — С. 186—195.

в. Тарабукін О. О. До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VІІІ—Х ст. — К.: Корвін-Пресс, 2004. — С. 255—258.

г. Тарабукін О. О. До питання виникнення давнього Житомира за археологічними даними // Житомир — 1120 (884—2004): Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2004. — Т. 31. — С. 14—19.

д. Тарабукін О. О. Мідно-кам'яний вік (Енеоліт) Житомирщини (1895—2000 рр.) Бібліографія // Житомир — 1120 (884—2004): Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2004. — Т. 31. — С. 488—491.

2005

а. Тарабукін О. О. Бердичівські старожитності (матеріали до археологічної карти) // Бердичів древній і вічно молодий: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2005. — Т. 32. — С. 50—58.

б. Тарабукін О. О. Бронзовий вік на Житомирщині: бібліографія (1895—2004 рр.) // Бердичів древній і вічно молодий: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2005. — Т. 32. — С. 287—288.

в. Тарабукін О. О. До питання про кам'яні хрести Житомирщини // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2005. — Т. 33. — С. 80—89.

2007

а. Винокур І. С., Костриця М. Ю., Тарабукін О. О. Житомирщина: від ранніх слов'ян до Київської Русі. Підручна книга для учнів, студентів, вчителів. — Житомир: Косенко, 2007. — 80 с.: іл. (Житомирщина: сторінки історії. — Кн. 2).

б. Тарабукін О. О. Нові дані про старожитності Новоград-Волинського району // Звягель — Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 36, т. 1. — С. 315—323.

в. Тарабукін О. О. Нові матеріали до археологічної карти Житомира // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 35, т. 1. — С. 206—214.

г. Тарабукін О. О. Нові пам'ятки давньоруського часу на Житомирщині // АДУ 2005—2007 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2007. — Вип. 9. — С. 362—364.

д. Тарабукін О. О. Нумізматичні знахідки пізньоримського часу на Житомирщині (Матеріали до археологічної карти) // Бердичівська земля у пліні часу. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 37, т. 1. — С. 186—199.

е. Тарабукін О. О. Пам'ятки черняхівської культури на Житомирщині. Бібліографія (1949—2005) // Бердичівська земля у пліні часу. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 37, т. 2. — С. 314—316.

е. Тарабукін О. О. Скіфський період на Житомирщині. Бібліографія (1884—2006) // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства

тва дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 35, т. 2. — С. 335—338.

ж. *Тарабукін О. О., Ігруніна С. О.* Археологічні розвідки на Житомирщині в 2005 р. // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 35, т. 1. — С. 215—224.

з. *Тарабукін О. О., Ігруніна С. О.* До археологічної карти південно-східної Житомирщини // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2007. — Вип. 37, т. 1. — С. 176—186.

2008

а. *Тарабукін О. О.* До археологічної карти Черняхівського району // Наукові засади збалансованого розвитку регіону. Матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: В. Котвицький, 2008. — Вип. 40. — С. 332—337.

б. *Тарабукін О. О.* Нові матеріали до археологічної карти середньовічного Житомира та його околиць // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Матеріали міжнародної археологічної конференції. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 146—152.

2009

а. *Тарабукін О.* Пам'ятки археології // Енциклопедія Житомира / За заг. ред. Г. Мокрицького. — Т. 2: Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва. — Житомир: Волинь, 2009. — Кн. 1. — С. 67—90.

б. *Тарабукін О. О.* Археологічні розвідки на Житомирщині у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 335—339.

в. *Тарабукін О. О.* До питання про некрополь доби пізнього середньовіччя на Замковій горі в Житомирі // Житомиру — 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 42. — С. 22—30.

г. *Тарабукін О. О.* Некрополь з кам'яними хрестами в Коростені // Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 41. — С. 167—174.

д. *Тарабукін О. О.* Пам'ятки зарубинецької культури на Житомирщині: бібліографія (1950—2007 рр.) //

Житомиру — 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 42. — С. 436.

е. *Тарабукін О. О.* Римська монета на Житомирщині: бібліографія (1884 — 2007 рр.) // Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 41. — С. 549—551.

є. *Тарабукін О. О., Ігруніна С. О.* До археологічної карти Житомирського району // Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 41. — С. 161—167.

ж. *Тарабукін О. О., Ігруніна С. О.* До археологічної карти Коростишівського району // Житомиру — 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2009. — Вип. 42. — С. 111—119.

2010

а. *Тарабукін О. О., Ігруніна С. О.* Нові матеріали до археологічної карти Житомирщини (за матеріалами розвідок 2009 р.) // Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: М. Косенко, 2010. — Вип. 44. — С. 207—217.

Наукові звіти

Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок на території Житомирської області у 2005 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/154, 87 с.

Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2006 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/8, 184 с.

Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2007 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/193, 142 с.

Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2008 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/129, 273 с.

А. А. Тарабукин, С. А. Игрунина

ОБЛАСТНАЯ ИНСПЕКЦИЯ ПО ОХРАНЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ИЗУЧЕНИИ ТЕРРИТОРИИ ЖИТОМИРЩИНЫ (2001—2009 гг.)

С 2002 г. к археологическому изучению Восточной Волыни, большей частью охватывающей территорию нынешней Житомирской области, подключилась Областная инспекция по охране культурного наследия. За достаточно короткий промежуток времени удалось разработать и постепенно воплощать в жизнь программу всестороннего изучения археологического наследия края.

На протяжении 2004—2009 гг. были осуществлены разведывательные работы в 22 районах области, выявлено 331 новых разновременных археологических объектов, собрано более 3 тысяч артефактов, которые пополнили фонды областного музея. Кроме того, обследовано более 293 кладбищ и отдельных территорий, выявлено 223 каменных креста. Собраны и опубликованы материалы по истории археологического изучения области, издано 7 тематических библиографических списков по археологии края. Введены в научный оборот результаты полевых исследований и материалы для составления археологических карт отдельных населённых пунктов и районов области. По результатам исследований подготовлено 4 научных отчёта, 40 статей и сообщений по археологической тематике. В декабре 2009 г. по решению органов местной власти деятельность инспекции была прекращена.

Ключевые слова: Восточная Волынь, Житомирщина, инспекция, исследования, разведки, объекты археологического наследия, памятники, коллекции, археологическая карта, библиографические списки, кладбища, каменные кресты, конференции, издания.

O. O. Tarabukin, S. O. Igrunina

REGIONAL INSPECTORATE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION (2001—2009)

In 2002, the regional inspectorate for the protection of cultural heritage joined the archaeological study of Eastern Volyn region, which covered most part of the territory of the present Zhytomyr region. In a short period, it was possible to develop and gradually implement program of comprehensive study of the archaeological heritage of the region.

Throughout 2004—2009, reconnaissance work was carried out in 22 districts of the region, 331 new multi-time archaeological sites were discovered, more than 3 thousand artifacts were added, which replenished the funds of the regional museum. In addition, more than 293 cemeteries and individual territories were surveyed, 223 stone crosses were identified. Collected and published materials of the history of the archaeological study of the region, seven thematic bibliographic lists on the archeology of the region have been published. The results of field research and materials for the compilation of archaeological maps of individual settlements and districts of the region have been put into scientific circulation. Four scientific reports, 40 articles and reports on archaeological subjects were prepared for the research results. In December 2009 the inspection activity was terminated by decision of local authorities.

Keywords: Eastern Volyn, Zhytomyr oblast, Inspection, research, archaeological exploration, archaeological heritage objects, monuments, collections, archaeological map, bibliographic lists, cemeteries, stone crosses, conferences, publications.

Одержано 07.10.2016

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ: МЕТОДИКА І ПРАКТИКА

УДК: 902.2[477.42]

А. П. Томашевський

ІСТОРІЯ ТА СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

У статті дано огляд історії вивчення давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості. Особливу увагу приділено процесу поступового накопичення кількості відомих (виявлених) пам'яток X—XIII ст. Виділені основні етапи історії археологічних досліджень Овруцької волості. Спеціально висвітлюється сучасний етап, пов'язаний з діяльністю Овруцької експедиції ІА НАН України. Відзначаються радикальні кількісні і якісні зміни джерельної бази давньоруських пам'яток, які відбулися в результаті виконання наукових програм Овруцького проекту, починаючи з 1996 р. Констатується досягнутий порівняно високий ступінь археологічної дослідженості Овруцької волості, як окремого історико—соціального організму. Подається характеристика ключових засад, змісту складових частин та значення параметрів методики вивчення та оцінки ступеню археологічної дослідженості.

Ключові слова: археологічна карта, археологічний потенціал, археологічне пам'яткознавство, база даних, давньоруський, історико-соціальний організм, Овруцька волость, Овруцький кряж, Овруцький проект, Овруцька експедиція, Овруцька пірофілітова індустрія, ступінь археологічної дослідженості, система заселення, В. Б. Антонович, І. П. Русанова, Г. Оссовський, К. О. Ставровський, Б. А. Звіздецький.

Історія археологічного дослідження літописної **Овруцької волості** нерозривно пов'язана з системою притаманних цьому історико-соціальному організму особливостей і взаємопов'язаних унікальностей. Історична Овруцька волость формується на півночі підкореного древлянського племінного князіння у складі Київської землі. Цю територію вчені різних гуманітарних дисциплін — археологи, антропологи, етнографи, мовознавці, — визна-

чають як найдавнішу **слов'янську прабатьківщину**. Давньоруська Овруцька волость першою із руських волостей згадується в літописі (977 р.) та згідно з різними середньовічними джерелами займала максимальну площу біля 22000 км². В сьогоденньому адміністративно-територіальному поділі ця територія повністю обіймає площу шести районів Житомирської області, ще трьох частково, а також відносно невеликі смуги територій суміжних Рівненської та Київської областей [Історичний..., 2010, с. 207, 216, 247, 249]¹. Означені межі Овруцької волості вписані у прямокутну дослідницьку робочу рамку розмірами 350 × 190 км, площею понад 66000 км². Унікальне поєднання природних умов — особливої геологічної і тектонічної історії, контрастної ландшафтної структури, різноякісного рельєфу, мінеральних покладів, сировинних запасів забезпечувало особливо привабливі умови для заселення і освоєння території Овруцької волості з часів палеоліту. До цього треба додати ще виключні переваги середньовічного історико-географічного положення регіону — його відносну близькість до Києва та знаходження на широтній смузі первинної Руської Землі та вісі культурних та економічних зв'язків Київ — Прага — Моравія — Західна Європа.

Крім власного самостійного наукового значення, питання вивчення історії археологічного дослідження історичної Овруцької волості є важливим також з огляду на особливості нинішнього поточного етапу цих робіт. Адже в результаті понад 20-річних спеціальних комплексних історико-археологічних досліджень, волость стала практично найбільш розвіда-

ною територією України та Східної Європи. Завдяки заздалегідь спеціально продуманим програмам та планам, свідомо організованим і проведеним мультисезонними розвідкам та розкопкам, площа літописної Овруцької волості та її історичної серцевини на просторах реліктового Овруцького лесового острова отримала безпрецедентно високий ступінь археологічної дослідженості (далі — САД).

Поряд з іншими природними та історико-культурними особливостями досягнутий порівняно високий САД робить цей історичний організм та історію його вивчення показовим науковим полігоном, а отриманий при цьому досвід, — вартим спеціального викладу, узагальнення та методичного поширення. Ми отримуємо ексклюзивну можливість порівняти історію, ключові характеристики та коректно оцінити значення двох основних складових частин історії археологічного дослідження окремого територіально потужного історичного організму давнини — *Овруцької літописної волості*. Ці дві частини ми умовно, в робочому порядку, називаємо 1) спонтанно і поступово попередньо накопиченою і «паперовою» та 2) свідомо створеною сучасними системними розвідками та інформаційно новітньою. Кількісна і якісна різниця отриманих результатів формування і порівняння цих частин дозволяє чіткіше уявити методичні і практичні переваги спеціально організованого інтенсифікованого археологічного обстеження території відповідного історико-соціального організму (далі — ІСО) і сформулювати ключові параметри та прийоми вивчення і оцінки ступеню її археологічної дослідженості. Збираючи і аналізуючи історію археологічного дослідження території овруцької волості, перш за все, відслідковували хід, обсяг та фактичні результати накопичення наукового знання про давньоруські пам'ятки цього ІСО.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТОПИСНОЇ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ: ВІХІ І ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДІВ

Початковий етап. Наявність на території літописної Овруцької волості збережених, добре видимих історико-археологічних пам'яток, оповитих численними інваріантними місцевими народними легендами та напівнауковими переказами, сприяла появі і подальшому розвитку інтересу до них і спроб аматорського вивчення вже в XVIII ст. Перш за все, мова йде про відомі великі кургани Олегова могила в м. Овручі, Ігорева могила в с. Немирівці під сучасним Коростенем, руїни Василівської церкви і замкове городище в м. Овручі, а також городища стародавнього Іскоростеня. Ці пам'ятки

були знані здавна і відомості про них потрапляли вже до перших систематичних історичних творів, а також до окремих краєзнавчих описів та нотаток. Так, високий пагорб Олегової могили, що «*й до цього дня*» згадує В. М. Татищев у своїй праці «История Российская» [Татищев, 1773, с. 56]. Відомо також, що у 1710 р. він, ще молодим артилеристом, особисто оглядав в околицях Коростеня курган Ігорева могила [Гурвич, 1956, с. 154]. В «Истории государства Российского» М. М. Карамзіна є згадка про могилу Олега в Овручі: «*Могила Олегова в Несторово время была видима близ Овруча, где и ныне показывают оную любопытным путешественникам. Поле служило тогда кладбищем и для самых Князей Владетельных, а высокий бугор над могилою единственным Мавзолеем*» [Карамзин, 1818, с. 228]. Зацікавлення історичним сюжетом і обставинами загибелі князів Ігоря Рюриковича Старого та Олега Святославича Древлянського знаходило свій вираз у художніх творах та ілюстраціях, одним з самих цінних зразків яких є зображення Т. Г. Шевченком смерті Олега, князя древлянського, що датується 1836 р.

Обидві ці, важливі з точки зору їх змісту, наукового та культурного потенціалу, пам'ятки багато разів ставали об'єктами аматорських і по суті грабіжницьких, фактично ніяк не документованих, розкопок. Нагадаємо, що згідно літопису в 1044 р. «*Выгребена быста б княза Ерполкъ и Глезь снѣ Стбславѣ и крѣстиши кости ею и положи а въ цркви стѣѣ Бѣѣ*» [ПСРЛ, т. II. 1908, стб. 143].

Відомо, що ще в 1763 р. поміщиця села Немирівки розпочала розкопки кургану, в якому згідно місцевих переказів, було поховано київського князя Ігоря [Сендзьський, 1888, с. 360—361]. У 1847 р. М. Пі[й]отровський, який в різних публікаціях названий поміщиком, чиновником або парафіяльним священником, що займав посаду член-кореспондента Київської комісії по розбору давніх актів, здійснює пошуки, збирає колекції, проводить розкопки могил князів Ігоря поблизу с. Немирівка та Олега Святославича у м. Овручі [Левицький, 1893, с. 62—63, 140; Тарабукін, 2013, с. 231; 2003, с. 13—14]. Ці ж князівські кургани повторно розривалися військовими і на початку XX ст. в роки Першої світової війни [Фехнер, 1982, с. 243—244]. Очевидно, що детальному вивченню складної історії цих пам'яток і спробі науково аргументованого визначення їх культурно-хронологічної та соціально-майнової приналежності має бути присвячена спеціальна ґрунтовна робота.

План стародавнього Коростеня і його околиць (1823 р). Працюючи над кандидатською дисертацією, присвяченою дослідженню системи заселення, екології та господарству Східної Волині V—XIII ст., автор на початку 1990-х рр. знайшов у фонді відділу картографії

(нині — сектор картографічних видань) НБУ ім. В. І. Вернадського надзвичайно цікавий і в багатьох аспектах — унікальний рукописний картографічний документ, чітко датований 20.XI.1823 р. Він називається «План городища древняго Коростеня и окрестности онаго» (масштаб в 1 англ. дюймів 100 сажнів). З підпису відомо, що інструментальну зйомку здійснював капітан Стих, а власне креслив карту підпорщик Кафтарьов [План, 1823]. За тодішніх умов і обмежень нам довелося знімати з нього копію на кальку і прорисовувати контурами ті особливості рельєфу, тодішньої рослинності, гідромережі та власне позначки археологічних об'єктів, які в оригіналі високоякісно виконані кольоровими тонами, штрихами та позначками. Цей план, а по суті карта, разом зі схемами В. В. Хвойки, С. С. Гамченка, Ф. А. Козубовського, І. М. Самойловського та І. П. Русанової був описаний і покладений нами в основу синтетичної сукупної археологічної і географічної карти Коростенського мікрорегіону [Томашевський, 1993, с. 76—77, 273, рис. 36].

На плані спеціально підписані городище і замчище. Позначено 128 курганів в 7 групах та 2 крупних одиночних на лівому березі р. Уж та 127 курганів в 15 групах та кілька одиночних на правому березі. Всього, разом з одиночними насипами нараховуємо 260 курганів. Фактично, це зображення є картою, як за масштабом і площею, так і за своїм сутнісним змістом. Приблизна довжина сторони картографованої прямокутної ділянки становить 4,6—5,5 км, а площа — майже 22 км² або 2200 га.

Дуже імовірно, що цей унікальний для свого часу документ є першим відомим на території Овруцької волості, Київської землі, Полісся і Лісостепу спеціально створеним історико-археологічним планом, на якому свідомо, точно і детально були нанесені всі відомі тоді городища, 22 курганні групи та окремі кургани давньоруської доби на території сьогодняшнього Коростеня.

Найраніші спеціальні археологічні плани з археологічними пам'ятками України були створені для античних міст Північного Причорномор'я. «План развалинам древнего Херсона» 1786 р. Пепелева, схоже, є найранішим [Тункина, 2002, с. 485]. У 1819 р. П. І. Кешпен зняв, а в 1822 р. опублікував план античної Ольвії. Плани Ольвії Бламберга та Муравйова-Апостола були надруковані в 1822 і 1823 рр. [Карасев, 1956, с. 10]¹.

Натомість, для лісової і лісостепової території нашої країни, для зони поширення давньоруської ойкумени план Стиха, наскільки ми знаємо, залишається найбільш раннім картографіч-

ним зображенням археологічної ситуації. Розмір картографічної рамки і кількість позначених окремих археологічних пам'яток, чіткість і формат їх зображення дозволяють вважати цей унікальний документ, скоріше, — першою археологічною картою регіону, аніж планом конкретної пам'ятки, наприклад — давнього міста. І цій іпостасі він точно найбільш давній на наших теренах. Зазначені фактори, що визначають особливе значення цієї карти визначають подальший інтерес до персони її творців і виконавців, історії та обставин появи. Це також, на нашу думку, має стати темою окремого дослідження.

Дослідження середини ХІХ ст. В цей період зацікавлення до старовини, її артефактів та пам'яток в різних верствах тодішнього населення формує декілька напрямків і форм активності у вивченні минулого всієї України і території історичної літописної Овруцької волості — зокрема.

Першим назвемо лінію на становлення власне наукових археологічних досліджень краю. З'являються центральні та регіональні інституції, які починають формулювати певні програми і плани наукової діяльності, утворюють структури, започатковують звітність, відкривають можливості для публікацій, утворюють наукові осередки тощо. Зокрема, мова йде про утворення в жовтні 1835 р. у Києві «Тимчасового комітету з розшуку старожитностей», заснування у 1836 р. Волинського губернського статистичного комітету і початок діяльності Київської археографічної комісії в 1843 р. Співробітник археографічної комісії В. Сівіцький (Си[а]вицький) у 1845/1846 р. проводить розкопки у Коростені. А вже згаданий М. Піотровський, крім розкопок княжих курганів, вів обстеження Овруцького повіту, виявляв колекції знайдених та викопних старовинних предметів у місцевих поміщиків, збирав інформацію та знахідки. Комісія планувала відрядити до Овруча академіка Ф. Г. Солнцева і професора О. І. Ставровського для дослідження руїн церкви Св. Василя, з метою зробити детальні плани і малюнки з неї [Тарабукін, 2003, с. 12].

Сутність, перебіг і результати цих робіт, поки що не з'ясовані у належному обсязі. Але напевно вони означають собою початок нової галузі досліджень, пов'язаних з вивченням руїн та проектами відновлення і подальшого збереження унікальної пам'ятки Овруча, Овруцької волості, Русь-України — давньоруського храму святого Василя в Овручі. Розпочавшись в середині ХІХ ст., ці дослідження розгорнулися на новому етапі вже на початку ХХ ст. Окрема, присвячена цьому храму науково-практична програма діє і в нашому Овруцькому проекті. Не виключено, що екстраординарний професор університету святого Володимира О. І. Ставровський провадив тоді й інші розвідкові дослідження на території Овруцького повіту

1. Принагідно дякую пані А. В. Буйських за люб'язно надану консультацію і рекомендовані джерела, щодо найстаріших археологічних планів античних пам'яток України.

[Ярмошик, 2008, с. 7]. Історико-археологічна активність та діяльність окремих науковців на території Східної Волині цієї доби ще не достатньо вивчена.

Другим напрямком є поміщицькі розкопки курганів, які важко вважати навіть любительськими. Сюди ж відносимо діяльність колекторів і збирачів старовинних артефактів та скарбів, які в переважній своїй масі мали суто комерційно-спекулятивні мотиви й стимули. Цей напрямок найближче стосується сьогоденного буму шаленої активності «чорних копачів» скарбошукачів-мародерів. Він найбільш віддалений, або, чесніше — протистоїть, науковому пізнанню та необхідності збереження історико-археологічної спадщини. Відсутність будь якого державного піклування та слабкість нерозвинених інституцій та відповідних установ дуже зближують сьогодення і той період, демонструючи всю глибину падіння сучасних суспільних та державних уявлень про необхідність вивчати та зберігати наше безцінне історико-культурне надбання та тисячолітню ідентичність.

Оцінюючи значення цього періоду в історії історико-археологічних досліджень Овруцької волості і всього регіону Східної Волині можемо констатувати декілька суперечливих, але цілком закономірних для тієї доби положень. В цей час по суті формуються і набирають певних обрисів основні наукові напрямки початкових і майбутніх досліджень. Обстеження місцевостей і розкопки велися ще аматорськи, без належної наукової фіксації, опису, одержаний тоді, іноді — ексклюзивний, матеріал є фактично втраченим. На жаль, через зазначені обставини, проведені в ті часи роботи мають дуже обмежене наукове значення. Виразним прикладом подібного положення може бути ситуація, відображена у праці Й. А. Хойновського, який переповідає, що його неназваний знайомий з Овруча в 1892 р. розкопав 120 (!) курганів біля с. Барди на Коростенщині та «уступил» автору чимало здобутих там предметів. Якщо це правда, то такі масштаби розкопок мали б дати дуже важливий за своїм масивом матеріал для аналізу і узагальнення. Натомість, Й. А. Хойновський на одній сторінці описує лише тільки 12 сокирок з усієї кількості знайдених в Бардах артефактів, не торкаючись інших питань стосовно обрядів, конструкцій, антропології, планіграфії тощо [Хойновский, 1896, с. 138—139].

У цілому, цей період зберігає значну кількість слабо вивчених тем, постатей, суперечливих уривчастих фрагментів інформації, які, звісно, потребують набагато глибокого, детальнішого та розлогішого спеціального дослідження і висвітлення.

Дослідження останньої третини ХІХ ст. Готфрід Оссовський. В історії дослідження Овруцької волості важливе значення посідає

діяльність Г. Оссовського, який вийшов у відставку і влаштувався на службу у Волинський губернський статистичний комітет. Паралельно, разом з І. Біликом, О. Б. Братчиковим, П. А. Косачем, Л. В. Крушинським він організовує краєзнавчий осередок при статистичному комітеті, завдяки цілеспрямованій діяльності якого у 1870-х рр. на Волині розпочинається наукове вивчення краю [Костриця, 2005, с. 27—28].

У другій половині 1860-х рр. Г. Оссовський першим дослідив і опублікував геологічно-мінералогічні дослідження овруцьких кварцитів та пірофілітового сланцю, локалізує їх місцезнаходження, ідентифікує місцеві поклади із зразками з давньоруських будівель в Овручі та Києві. Він багато подорожує, збирає не тільки мінералогічні матеріали, але й все більше цікавиться археологічними пам'ятками та знахідками. В цей час він публікує свої «Из путевых заметок по Вольнской губернии». Розвиваючи свої спостереження за використанням кам'яних порід Овруччини в різні історичні періоди, дослідник першим робить і публікує низку ключових засадничих положень, які започатковують з тих пір окремих, дуже важливий напрямок комплексних природничо-археологічних досліджень.

У 1874 р. на ІІІ археологічному з'їзді в Києві Г. Оссовський зробив дві взаємопов'язані доповіді [Оссовский, 1878а; 1878б] про різні аспекти того явища, яке ми сьогодні називаємо Овруцькою індустрією пірофілітового сланцю (далі — ОП) [Ивакин, Томашевский, Павленко, 2010, с. 391—393]. У цих роботах міститься низка ключових постулатів, які лежать в основі практично всіх подальших досліджень використання мінеральних ресурсів Овруцької волості в історичну добу. Вчений констатує, що в околицях сіл Нагоряни і Каменщина зустрічаються розсіяні по полях невеликі кам'яні вироби, схожі на крупні намистини, вироблені з червоного шиферу місцевих покладів. Хронологія і функціональне визначення ще не цілком з'ясовані, ще немає визначення цих «намистин» як шиферних (пірофілітових) прясел. Однак, дослідник впевнено стверджує, що це та сама порода, котра зустрічається в київських пам'ятках старовини у вигляді будівельного та орнаментального оздоблюваного матеріалу. Він зазначає, що ці вироби «замечательны тем, что они представляют изделия ещё неоконченные и тем дают возможность ознакомиться с производством каменных работ». Аналізуючи незакінчені зразки і відходи, Г. Оссовський, намічає основні етапи виробництва пряслиць та зазначає, що судячи з кількості заготовок та відходів, в околицях вказаних сіл існувало «главное производство этих изделий, так—сказать, главная их фабрика» [Оссовский, 1878б, с. 177—178]. Саме ці роботи Г. Оссовського не тільки започаткували озна-

чену тематику та напрямок досліджень, але й знайшли швидко поширення в наукових та краєзнавчих колах Європи [Див. напр.: Kohn, Mehliis, 1879, s. 296—297, fig. 135].

В останні десятиліття XIX ст. свої кабінетні та польові пошуки, які в тій чи іншій мірі стосуються території чи проблематики Овруцької волості, ведуть, крім вже згаданих вище вчених, також Я. Я. Волошинський, В. П. Рогге, К. В. Болсуновський, Й. А. Хойновський, О. А. Фотинський та краєзнавці М. І. Коробка, Б. М. Прушинський, М. І. Теодорович, С. С. Гамченко [Ярмошик, 2006].

Археологічна карта Д. Я. Самоквасова (1888 р.). Перша археологічна карта (далі — АК) Волинської губернії (у т. ч. — сучасної Житомирщини і основної частини Овруцької волості) була створена професором Д. Я. Самоквасовим на підставі опрацювання матеріалів, отриманих в результаті анкетування, здійсненого у 1873 р. губернськими статистичними комітетами. У 1888 р. ІАК видала в Санкт—Петербурзі літографічно відтворений рукописний текст «Сборника топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния», що містив інформацію про 158 городищ і понад 5760 курганів у межах губернії [Сборник, 1888]. Імовірно, що додатком до цієї роботи мала стати кольорова «Карта археологических древностей Волинской губернии», створена землеміром Івановим в Волинській губернській креслярні у 1887 р., яка нині зберігається у фонді Сектору картографічних видань НБУ ім. В. І. Вернадського [Карта, 1887].

Проведений нами аналіз показує, що в межах історичної Овруцької волості в цьому виданні нараховувалося 63 археологічні пам'ятки: 12 городищ та 51 курганий могильник з 1316 курганами біля окремих населених пунктів (далі — НП) в 14 волостях Овруцького повіту.

Проте, ці цифри можуть бути далеко не остаточними із огляду на результати здійсненого нами порівняння текстуального та картографічного джерел даної АК, побудованої на основі даних волосних анкет. Наприклад, в тексті видання 1888 р. стосовно Покалівської волості міститься констатація «В пределах этой волости имеется 102 кургана, но местонахождение их обозначено неполно и неясно» [Сборник..., 1888, с. 98]. Натомість, на карті 1887 р. в межах цієї ж адміністративної одиниці позначено 8 курганий могильників з сукупною кількістю 85 курганів (від 5 до 30 насипів в кожному) біля сс. Стугувщина, Хлупляни, Нагоряни, Скребелічі-Матвієвичі, Геєвичі та Желонь. Це означає, що у розпорядженні картографа землеміра Іванова знаходилися диференційовані дані волосних анкет стосовно як мінімум декількох сіл Покальовської волості із зазначенням кількості відповідних курганів і груп та їх імовірного місцезнаходження. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що існуван-

ня таких даних з цієї волості підтверджується матеріалами АК професора В. Б. Антоновича, де як раз вміщена інформація про ті самі 102 кургани біля сіл Скребелічі (32 кургани), Нагоряни (1), Хлупляни (12), Стугувщина (12), Желонь (30), Геєвичі (15), з відповідними посиленнями на донесення Покалівської волості [Антонович, 1900, с. 22]. Чому ці матеріали не знайшли свого відображення в тексті Д. Я. Самоквасова — це закономірне питання, що потребує свого спеціального вивчення та оцінки. Тим більше, що це вже тоді був (і зараз є), один з найбільш густо насичених археологічними пам'ятками, у т. ч. — унікальними пірофліто-обробними виробничими комплексами, регіон України. Не такі суттєві розбіжності між текстовими та картографічними даними АК 1888 р. існують й щодо інших адміністративних регіонів території літописної Овруцької волості. Нагадаємо також, що ще у 1874 р. Д. Я. Самоквасов, у співавторстві з В. Б. Антоновичем, друкують «Инструкцию для описания городищ, курганов и пещер и для производства раскопок курганов», розроблену разом з Л. К. Івановським спеціально до III Археологічного з'їзду [Инструкция..., 1874, 1878].

Археологічна карта В. Б. Антоновича (1900 р.). Останню чверть XIX ст. в розвитку української археології ми умовно вважаємо епохою В. Б. Антоновича. Саме в цей час, цей видатний вчений, поряд з історичними, етнологічним, нумізматичними студіями розпочинає активні археологічні дослідження. Характерно, що вже перші його археологічні публікації присвячені методичним питанням, а також збору і оприлюдненню регіональних археологічних карт [Инструкция, 1874; Антонович, 1878]. Розквіт археологічної діяльності В. Б. Антоновича припадає на 1880—90-ті рр., коли він здійснює масштабні розкопки і в 1893 р. за їх результатами друкує монографію «Раскопки в стране древлян» [Антонович, 1893]. Далі вчений видає підсумки своєї багаторічної титанічної праці по збору, систематизації та впорядкуванню АК Київської (1895 р.) та Волинської (1900 р.) губерній [Антонович, 1895; 1900]. Значення АК В. Б. Антоновича, на нашу думку, практично неможливо переоцінити. Вони не тільки не втратили свого наукового значення у своїй фактичній частині, але й досі залишаються носіями і виразами важливих методологічних і методичних принципів¹.

1. Ми впевнені, що всебічний глибокий аналіз змісту і значення цих робіт професора В. Б. Антоновича, як і системне пізнання його археологічних поглядів та результатів досліджень, реконструкція програми історико-археологічного дослідження давньоруських та українських земель, історіософії комплексного вивчення минулого та інших важливих питань є сьогодні особливо гостроактуальними і потребують свого спеціального, імовірно — колективного, вивчення та усвідомлення.

Для наочного і очевидного розуміння значення складених карт В. Б. Антоновича є необхідність порівняти дві АК однієї й тієї самої території — історичної Овруцької волості в межах Волинської губернії кінця XIX ст., які розділяє всього 12 років (табл. 1).

У табл. 1 ми звели основні кількісні показники двох карт. Наочно помітно, що АК Волинської губернії, створена В. Б. Антоновичем, кількісно і якісно принципово відрізняється від зведення даних волосних анкет по пам'ятках археології, здійснене Д. Я. Самоквасовим. Загальна кількість археологічних пам'яток, а також курганів, зібраних в АК В. Б. Антоновича практично втричі більша, ніж у АК Д. Я. Самоквасова. АК 1900 р. містить інформацію про вдвічі більше городищ, ніж АК 1888 р. Та сама таблиця наочно ілюструє різницю не тільки суто кількісну, але й якісно-кількісну між порівнюваними АК. Вона, перш за все, полягає у різкому збільшенні видів археологічних пам'яток, які фіксує АК В. Б. Антоновича. Ми бачимо, як крім надземних видимих городищ і курганів з'являються невідомі для волосних анкет типи поселенських пам'яток — стоянки, майстерні, місцезнаходження окремих артефактів, тощо.

Якісна різниця проявляється в усіх параметрах порівняння АК Д. Я. Самоквасова та В. Б. Антоновича. Так, абсолютно різняться формат, оформлення і макетування цих видань (лінотипія рукопису 1888 р. і повноформатний друк АК 1900 р.).

В АК В. Б. Антоновича глибоко продуманий і зручний у користуванні науково-довідковий апарат, чітко систематизована джерельна база. Кожне повідомлення про пам'ятку біля конкретного населеного пункту супроводжується тут же поданими відповідними посиланнями на використані джерела інформації. Видання містить чітко структуровані географічний та предметний покажчики. В останньому гармонійно поєднані культурно-хронологічна класифікація епох та поділ пам'яток за типами. Кардинальна кількісно-якісна різниця між означеними АК полягає у кількості і обсязі зібраного, обробленого та проаналізованого матеріалу. Очевидно, що ця базова відмінність полягає у кількості і змісті залучених джерел інформації.

Для створення АК Волинської губернії В. Б. Антонович, крім сотень волосних донесень використав більше 40 друкованих видань, 18 рукописних матеріалів, 18 музейних та 13 приватних колекцій, щоденники, повідомлення і замітки окремих дослідників. Первинна інформація збиралася, сортувалася та оброблялася вченим у формі окремих карток — тодішньому варіанті бази даних та карт (зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського).

Вирішальну роль у культурно-хронологічному і функціональному визначенні археоло-

Таблиця 1. Порівняння двох АК Волинської губернії: Д. Я. Самоквасова (1888) та В. Б. Антоновича (1900)

Типи пам'яток	Д. Я. Самоквасов	В. Б. Антонович
Городищ	158	348
Курганів	5760	15347
Стоянки	—	47
Майстерні кам'яної доби	—	22
Майстерні пряслиць	—	7
Мегаліти	—	4
Вали змієві	—	8
Вали посадські	—	17
ПСВ будови	—	23
Кам'яні хрести	—	21
Монетні знахідки	—	750
Інші види	—	277
Разом	5918	16871

гічних пам'яток мали для В. Б. Антоновича конкретні археологічні знахідки, що накопичувалися, зберігалися і опрацьовувалися у низці музеїв, приватних колекцій та зібрань. Відомо, що в 1873 р. археологічна колекція Київського університету налічувала 1287 одиниць зберігання, а на початку XX ст. вона містила вже з понад 9 тис. предметів. Після смерті вченого у 1908 р. до музею надійшли знахідки з розкопок В. Б. Антоновича, завдяки чому кількість предметів у музеї перевищила 11000 [Данилевич, 1997, с. 387].

Розглянемо дещо детальніше джерельну базу даних, зібраних В. Б. Антоновичем, на підставі якої ми можемо скласти АК території Овруцької волості на момент публікації у 1900 р. Отже, база складена з 431 посилання на 78 окремих джерел та їх поєднання. Зокрема, серед найчисельніших груп джерел є донесення 23 волостей і 35 звернень до матеріалів МАО (імовірно — анкет), замітки і повідомлення 10 осіб, колекції 4 музеїв та 8 осіб, церковні літописи 9 сіл, біля 20 друкованих видань, різноманітні архівні справи та документи. На рис. 1 ми показуємо 13 найвживаніших джерел з усіх 78, залучених для складання АК Овруцької волості, на які зроблено 239 посилань (тобто більше 1/2) з усіх 431 зафіксованих.

Серед волосних анкет найбільша кількість (від 5 до 12) окремих посилань (тобто, практично — пам'яток) припадає на Барашівську, Велідницьку, Словечанську, Покалівську, Стримгородську та Малинську волості.

Хочемо окремо підкреслити, що приблизно 116 позицій, тобто не менше 1/4 всіх залучених джерел, більш або менш пов'язані у своєму походженні безпосередньо з В. Б. Антоновичем. Мова йде про його власні замітки, особисту та музейну університетську колекції, щоденники розкопок.

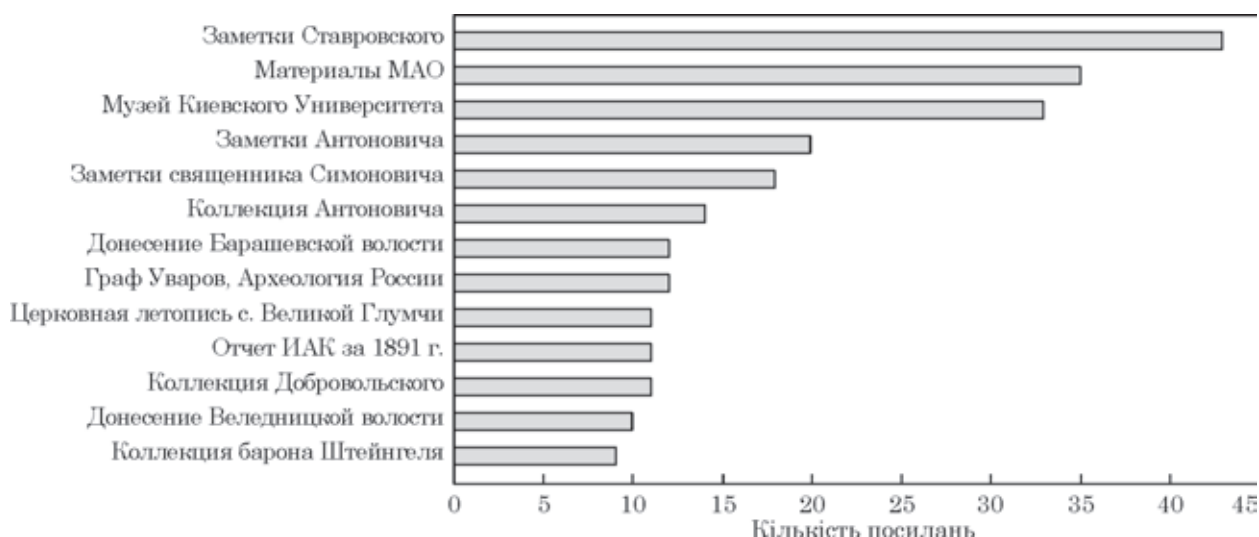

Рис. 1. Діаграма найбільш використаних джерел А.К. В. Б. Антоновича по археологічним пам'яткам Овруцької волості

Період, який ми в цілому пов'язуємо з різноплановою активною діяльністю В. Б. Антоновича, ознаменувався появою важливої якісної методичної та практичної новації. Мова йде про те, що поряд з традиційним, можна сказати — пасивним збором інформації та скуповуванням випадково зроблених окремих знахідок розпочинається і розгортається безпосередній перехід до свідомих цілеспрямованих польових досліджень — розвідок і розкопок. Крім інших важливих наслідків цей процес означив початок спеціальних пошукових розвідок поселенських і поховальних пам'яток, які не мали надземних ознак, а виявлялися лише за виходами залишків культурного шару на поверхню, які потрібно було вчитися правильно знаходити, ідентифікувати та інтерпретувати. Іноді, за потреби чи нагоди розвідки оперативного переростали у точкові розкопки знайдених археологічних об'єктів. В свою чергу, ці зрушення означали початок формування колекцій (серій) артефактів і їх комплексів, що були відкриті і відповідно задокументовані в результаті проведення професійних розвідок і розкопок.

Можна припустити, що В. Б. Антонович проводив розвідки паралельно з розкопками у південних і центральних регіонах сучасної Житомирщини у басейнах річок: Роставиці, верхнього і середнього Тетерева, Ірші і частково — Ужа. Його особисті замітки стосуються околиць сіл Бельківці, Стрижівка, Городськ, Мінейки і Мініни, Краснобірка, Фортунатівка, Макаров, Кімерка, Гостомель, південно-східних окраїн Овруцької волості — Ворсівки, Вишевич, Радомишля, Васьковичів, Закусил, Новаків, Стремисторода, Головків, Малина і Городища, Коростеня. С. В. Павленко звернув увагу на помітки «*vidi*», проставлених рукою В. Б. Антоновича на картках — матеріалах до історично-географічного словника по Овруцькому повіту. Відповідно, можливо

допускати, що дослідник особисто обстежив, принаймні, околиці Коростеня і с. Васьковичі [ІР НБУВ, ф. І, спр. 8197, картки №№ 144, 397, 403, 406].

На території Овруцької волості, в її ядрі на Овруцькому кряжі не менше 15 років (1874—1889) вів польові дослідження К. О. Ставровський. Саме на багаточисельні «Записки Ставровського» 43 рази посилається В. Б. Антонович, подаючи опис поселень, стоянок, майстерень, курганів біля сіл і містечок Ігнатпіль, Черевки, Нові Велідники, Коптівщина, Норинськ, Красносілка, Велика і Мала Хайча, Збраньки, Довгиничі, Шоломки, Шваби, Овруч, Нагоряни, Хлупляни, Матвієвичі, Переброди, Городець, Рудня-Сирниця, Сновидовицька Буда, Степанівка, Ємільчин, Горбов, Мала Глумча. К. О. Ставровський поводить також розкопки, наприклад, у 1888 р. досліджує курган біля с. Хлупляни. Ми надзвичайно мало знаємо про цю людину, яка підписує свої листи до М. Біляшівського, як секретар Археологічного і Геологічного Комітету Київського товариства природознавців («естествоиспытателей»). Зі змісту листування, знайденого С. В. Павленком у особовому фонді М. Ф. Біляшівського Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського [Там само, ф. XXXI, спр. 1749—1758], можна стверджувати, що крім М. Ф. Біляшівського, К. О. Ставровський спілкувався з В. Б. Антоновичем, графом О. С. Уваровим, П. Я. Армашевським, не виключено — бароном Ф. Р. Штейнгелем. Колекції, виявлені або придбані та звіти, підготовлені К. О. Ставровським опинялися у розпорядженні професора В. Б. Антоновича [Там само, ф. І, спр. 7847а]. Наявність в А.К. території Овруцької волості численних поселень і майстерень, в значній мірі, — заслуга «екскурсирующего» К. О. Ставровського, який здійснив справжні археологічні розвідки.

Таблиця 2. Археологічні пам'ятки Овруцької волості за даними АК В. Б. Антоновича: всіх періодів і потенційно давньоруські; всі разом, по типах пам'яток та в межах сучасних областей території України (без археологічних пам'яток Білорусі)

Овруцька волость, межі за Ю. І. Лозою	Давньоруські пам'ятки, разом	Область			Інше датування	Разом
		Житомирська	Київська	Рівненська		
Городища	28	26	1	1	8	36
Стоянки, селища	15	15	—	—	10	25
Курганні групи	171	157	9	5	4	175
Скарби	2	2	—	—	41	43
Окремі знахідки (ДР)	15	15	—	—	45	60
Майстерні	7	7	—	—	—	7
«Каменоломня шифера»	1	1	—	—	—	1
Окремі об'єкти	—	—	—	—	19	19
Разом	239	223	6	10	127	366

Кардинальне всебічне розширення джерельної бази по відношенню до матеріалів анкетування, а також свідоме проведення спеціальних розвідок в певних регіонах забезпечили незнану до цього якість, обсяг та глибину розроблених і створених В. Б. Антоновичем АК, що відразу стали високоякісними стандартами та зразками для наслідування.

Порівняльний підхід передбачає необхідність зіставлення відповідних АК однієї й тої самої території окремого ІСО на різних етапах розвитку джерельної бази та готовності актуальної бази даних пам'яток (далі — БД) і відповідної АК.

На момент укладання цієї роботи в межах максимальної площі Овруцької волості ми нараховуємо 239 потенційних давньоруських археологічних пам'яток, інформація про які походить з АК В. Б. Антоновича. Загалом, в межах Овруцької волості за АК В. Б. Антоновича, ми нараховуємо 366 археологічних пам'яток всіх періодів, разом з давньоруськими. Припускаємо, базуючись на зупиненому накопиченому Овруцькою експедицією локальному досвіді вивчення виявлених пам'яток Овруцької волості, що абсолютна більшість місцевих курганних груп належить до давньоруської доби. До основної території Овруцької волості, що розташована в межах сучасної Житомирської області, ми додаємо пам'ятки, які сьогодні розташовані в межах прилеглих до Житомирщини суміжних територій сучасних Київської та Рівненської областей. У часи В. Б. Антоновича, ці терени входили відповідно, до складу Волинської та Київської губерній, а їх археологічні пам'ятки були картографовані вченим у відповідних губерньських АК. Ми об'єднали їх засобами сучасних ГІС (географічні інформаційні системи) і БД в єдину систему тематичних шарів картопокриття. Північна, Мозирсько-Прип'ятська частина Овруцької волості, що сьогодні входить до складу Білорусі, а в XIX ст. була частиною Мінської губернії вилучається нами з порівняння, оскільки на цю територію не існувало

АК, синхронної по часу створення і співставної по формату та якісним параметрам з АК В. Б. Антоновича. Результати зведення і порівняння сучасних даних початку XXI ст. (2017 р.) і рубежу XIX — XX ст. (1900 р.) стосовно відомих пам'яток давньоруського часу на території історичної Овруцької волості представлені у табл. 2.

З усіх 366 археологічних пам'яток, відомих в АК 1900 р. на території Овруцької волості, 239 (тобто 2/3) віднесені нами до давньоруської доби. В свою чергу, як вже відзначалося, з загальної кількості 239 давньоруських пам'яток волості, відомих вже в 1900 р., 66 є поселенськими, 2 — скарбами, а решту складає 171 курганний могильник із 4610 курганами, 46 з яких вже були розкопані на час укладання АК.

Для того щоб правильно оцінити отримані числові параметри АК В. Б. Антоновича для Овруцької волості, очевидно потрібно порівняти її не тільки з попереднім етапом (дивись

Таблиця 3. Давньоруські пам'ятки Овруцької волості та їх розподіл за типами в АК В. Б. Антоновича; частки в сумі знайдених пам'яток після виходу АК В. Б. Антоновича та в сучасній кумулятивній АК і БД 2017 р.

Типи пам'яток	Пам'ятки давньоруського часу		
	БД В. Б. Антоновича	Поза БД В. Б. Антоновича	БД 2017 р.
Городища	28	12	40
Посади	—	14	14
Селища	15	282	297
Курганні групи	171	105	276
Скарби	2	—	2
Майстерні	7	—	7
Юпальні	1	7	8
Окремі знахідки, місцезнаходження	15	81	96
Разом	239	501	740

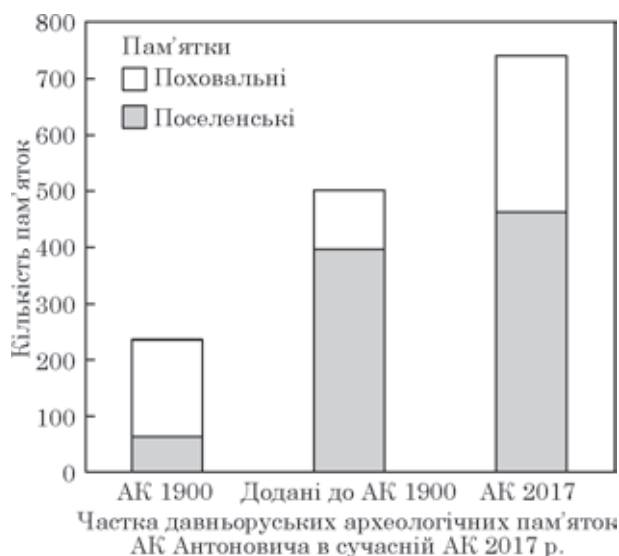

Рис. 2. Діаграма зміни співвідношення частки поховальних і поселенських пам'яток давньоруського часу в АК 1900 та 2017 рр.

вище про порівняння АК Д. Я. Самовкасова і В. Б. Антоновича), але й з наступним в часі зведенням інформації по давньоруських пам'ятках даної території (табл. 3). Таке зведення здійснене нами на підставі синтезу всіх зібраних даних попередніх досліджень території згаданого ІСО та обробки результатів наших спеціальних досліджень в межах програм Овруцького проекту, розпочаті у 1996 р. і діє досі.

Та сама картина, де підтипи археологічних пам'яток згруповані за основною ознакою — поселенські та поховальні (за виключенням двох скарбів), більш наочно демонструє кардинальні кількісно-якісні зміни у АК давньоруських пам'яток Овруцької волості, які очевидні в порівнянні АК 1900 р. та АК 2017 р. однієї й тієї ж території, отриманої в результаті багаторічних спеціальних польових досліджень (табл. 4).

На основі даних табл. 4 побудовано діаграму (рис. 2), яка наочно ілюструє ключові зміни, що сталися в результаті проведених спеціально спланованих та реалізованих тривалих розвідок в межах Овруцького проекту.

Цілком очевидно, що в АК В. Б. Антоновича кількісно переважали курганні могильники, що складала тоді 2/3 від всієї маси відомих на той час давньоруських пам'яток. Серед пам'яток давньоруського часу, зібраних після епохи В. Б. Антоновича, а практично — відкритих роботами Овруцької експедиції протягом 1996—2016 рр., кількісно переважають поселенські пам'ятки, що становлять 4/5 від всі нововиявлених старожитностей. Таким чином, на даний момент, співвідношення поселенських пам'яток (63 %) до поховальних (37 %) у обсязі всіх сукупно накопичених за всі роки досліджень давньоруських пам'яток Овруцької волості становить відповідно майже 2/3 до 1/3.

Таблиця 4. Зіставлення кількості поселенських і поховальних давньоруських пам'яток в АК

Типи пам'яток	Етапи					
	АК 1900		Після АК 1900		АК 2017	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Поселенські	66	28	396	79	462	63
Поховальні	171	72	105	21	276	37
Разом	237	100	501	100	738	100

Побіжно зазначимо, з огляду на результати спеціально проведених нами додаткових робіт, подібний балансовий розподіл між типами пам'яток у вибірці є одним з досить виразних індикаторів досягнутого високого САДу певної території певного ІСО.

Доповнюючи характеристику отриманої нами сучасної АК і БД зазначимо, що завдяки новітнім розвідкам і спеціальним історико-картографічним пошукам нам вдалося виявити і внести до БД ще 105 могильників з 818 курганами, які не були відомі за часів В. Б. Антоновича. Таким чином, всього по Овруцькій волості існувало 4948, або, приблизно, 5000 потенційних давньоруських курганів в 171 курганному могильнику, що були сумарно зафіксовані в ХІХ—ХХІ ст. В загальному числі відомих нам 740 давньоруських пам'яток Овруцької волості 239 були відомі і зафіксовані в АК проф. Антоновича, що складає приблизно 32 %, або 1/3. Нарешті, якщо додати до визначеного нами числа всіх виявлених давньоруських пам'яток Овруцької волості в межах України, відомі пам'ятки північної (Мозирсько-Прип'ятьської) частини волості, що знаходяться на території Білорусі, ми отримаємо результуючу цифру в 771 пам'ятку давньоруського часу.

Археологічна карта В. Б. Антоновича дозволяє дослідити конфігурацію розміщення і обриси розповсюдження давньоруських пам'яток в історичних межах літописної Овруцької волості. Ми спостерігаємо яскраво виражену особливо щільну територіальну концентрацію давньоруських археологічних пам'яток на Словечансько-Овруцькому кряжі. Достатньо виразно виділяються угруповання таких пам'яток у верхів'ях р. Уж і далі смугою через верхів'я р. Уборті до мікрорайону с. Глумчі й далі вниз за течією вздовж р. Уборть. Скупчення пам'яток Х—ХІІІ ст. знаходиться на середньому Ужі навколо Коростеня і поширюється на південний схід від нього до с. Стремигород. В басейні р. Ірші також є своє угруповання (починаючи від Малина і Городища вони тягнуться на північ в басейні рр. Лумлі і Різні до верхів'їв рр. Звіздаля та Кам'янки). Помітне скупчення на схід від м. Хабного (від с. Волч-

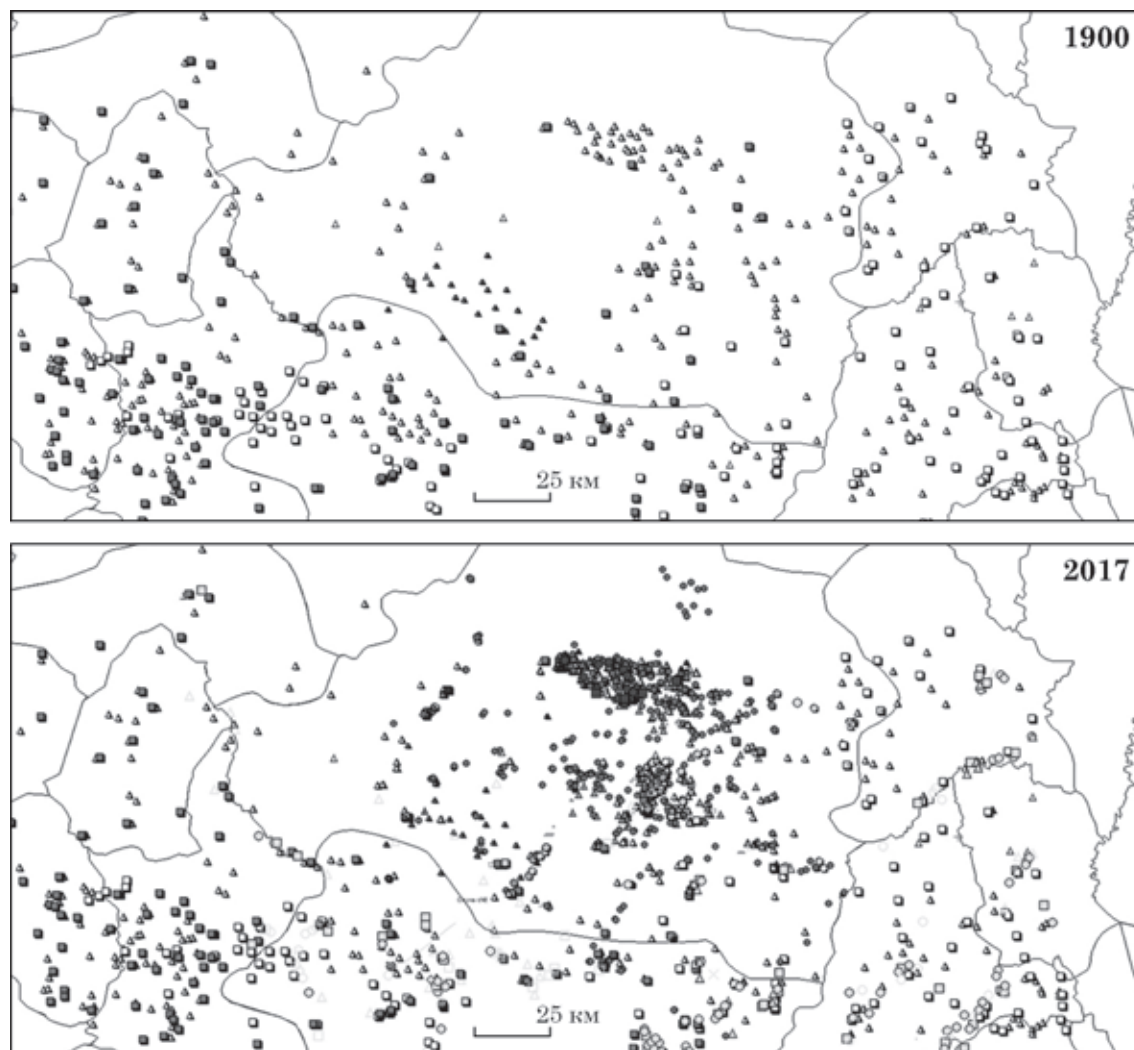

Рис. 3. Картохема зміни ступеню дослідженості давньоруських археологічних пам'яток Овруцької волості

кова на півдні (рр. Вересня, Бобер) й до басейну рр. Вільча, Ілія, Рудава на північ від Ужа). В цьому регіоні басейну нижнього Ужа і його тутешніх допливів практично всі, досить численні, городища, позначені у В. Б. Антоновича, є пам'ятками фортифікації раннього залізного віку. Натомість, на цій АК практично немає пам'яток в басейні р. Жерева та його допливів (рис. 3).

Фактично, на території сучасного Лугинського району та суміжних територій у вододільному міжріччі рр. Ужа, Перги, верхів'їв Уборти та середньої Случі в АК В. Б. Антоновича виразно помітна велетенська пуста пляма без пам'яток. Вже в наш час, після успішно проведених в цьому субрегіоні багаторічних розвідок Овруцької експедиції, ми можемо назвати це «парадоксом Лугинщини». Відсутність на цій території відомих археологічних пам'яток в добу складання АК кінця XIX ст. пояснюється мовчанням тих, хто давав відповіді на отримані волосні анкети. А от власне це саме мовчання, очевидно, пояснюється суто негативними суб'єктивними особ-

ливостей тодішніх місцевих урядників. Проведені нами розвідки відкрили картину щільного заселення цієї території протягом всіх історико-археологічних етапів. У тому числі, Лугинське Жеревське угруповання давньоруської доби є одним з самих потужних в межах Овруцької волості, а його пам'ятки — одними з самих цікавих об'єктів детальних обстежень (рис. 4).

Починаючи фактично з нуля, коли науці не було відомо тут практично жодної пам'ятки, на сьогодні ми виявили півсотні давньоруських пунктів: могильників з сотнями курганів та поселенських пам'яток сукупною площею більше 55 га. З впевненістю можна стверджувати, що археологічний потенціал Лугинщини ще далеко не повністю виявлений та оцінений. Нами визначені мікрорегіони для спеціального поглибленого вивчення з метою виявлення і впевненої фіксації надзвичайно цікавих, специфічних і тому — важливих пам'яток слов'янської доби. Також свого відкриття чекають деякі давньоруські та середньовічні центри, історичні населені пункти, тощо. Лугинське давньорусь-

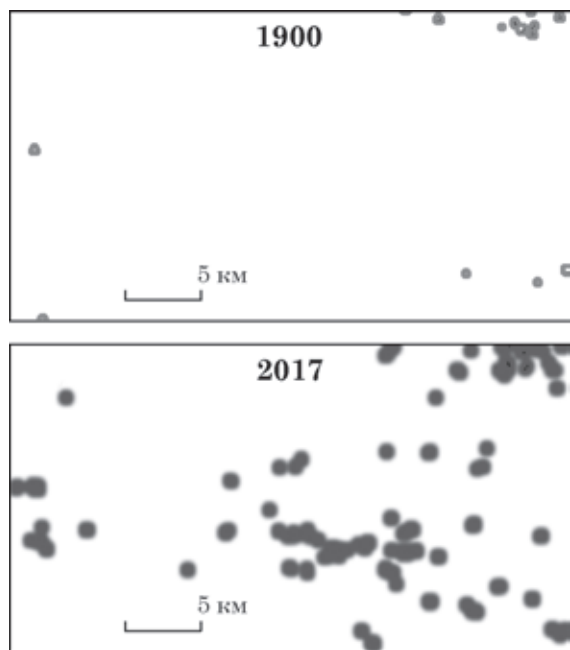

Рис. 4. Картохема зміни ступеню дослідженості давньоруських археологічних пам'яток регіону Лугини — Жерев

ке угруповання зайняло очевидну позицію на давніх шляхах, які з'єднували населення Овруцького кряжу, середнього Ужа (сучасну Коростенщину), верхів'я Ірші і Ужа та міжріччя Уборті — Случі — Ірші — Ужа. На сьогоднішній день Лугинський регіон — це чи не єдиний вагомий приклад, коли реально існуючі пам'ятки не потрапили до анкет, а значить і на сторінки АК Д. Я. Самоквасова та В. Б. Антоновича. Це тим більш дивно, оскільки деякі пам'ятки здавна відомі місцевому населенню, яке знає і пояснює специфічні назви урочищ і легенди сіл. Найвиразніший приклад — це давньоруські городища поблизу сс. Кремно — Путиловичі та Великий Дивлин — Бучмани, які добре видні наочно, відомі місцевим мешканцям і вчителям-краєзнавцям, нинішні представники яких і вказали на ці пам'ятки. Як такі відомі надземні пам'ятки, кургани на кладовищах і на території низки поселень не потрапили до анкет та в поле зору тодішніх дослідників — певна загадка. В свій час, ще до початку наших польових розвідок поза межами Овруцького кряжу, оцінюючи археологічний потенціал Житомирщини, ми помилково припускали, що відсутність пам'яток у АК В. Б. Антоновича та інших зведеннях, означає фізичну відсутність археологічних об'єктів, які в разі їх існування, мали б потрапити в поле зору різночасових науковців і відповідних публікацій [Томашевський, 2002а, с. 69—70]. Такі сюжети ще раз привертають нашу увагу до неодмінно необхідних детальних, а краще, — практично суцільних, розвідок обраних для вивчення територій.

Не такі значні за площею прогалини без пам'яток в АК В. Б. Антоновича помітні на пев-

них ділянках межиріччя рр. Тетерева та Ірші, на північ від Овруцького кряжу, на захід від Уборті. В деяких місцях, наприклад — на східних краях Овруцької волості визначаються певні ланцюжки з курганных могильників, які ніби з'єднують колишні Овруцьку волость з суміжними Вишгородською та Чорнобильською волостями. Дослідження систем заселення та комунікаційних мереж Овруцької волості із залученням АК В. Б. Антоновича є найбільш цікавим і результативним на основі просторового картографічного ГІС-суміщення археологічних карт 1900 та 2017 рр. разом із картами населених пунктів XVII—XX ст. Крім всього іншого, таке порівняння наочно демонструє просторові закономірності та особливості історії археологічного вивчення територій та закономірності динаміки змін ступеню її археологічної дослідженості.

Сучасне моделювання засобами ГІС та укладання БД на матеріалах зібраних В. Б. Антоновичем, дозволяє оцінити очевидні скупчення і розрідження давньоруських археологічних пам'яток з точки зору щільності їх розташування і фіксації джерелами. Овруцький кряж і його продовження на південний схід в бік народицької течії Жерева — Ужа виглядають дуже щільно освоєними в данину, порівняно з будь-якими іншими регіонами в межах обох АК. Звісно, із порівняння слід вилучити величезні території, взагалі позбавлені археологічних пам'яток, переважно на північних та західних краях історичної Овруцької волості. Порівняння Овруцького лесового острова за допомогою накладання стандартної просторової рамки площею приблизно 112 тис. га з іншими найбільш заселеними в X—XIII ст. регіонами межиріччя Уборті — Случі — Ужа, Малинської Ірші, Звягольської волості на Случі та іншими, свідчить про значну скупченість пам'яток на Овруччині. Ця щільність давньоруських пам'яток на просторах Овруцького лесового острова перевищує аналогічні показники в інших регіонах, в тому числі — лісостепові екотони та зону навколо давнього Києва, в діапазоні від 3—7, а то й до 10 разів (на порядок). Причини такого згущення комплексні. Тут слід назвати сукупність сприятливих природних умов, які вабили людей здавна і сьогодні теж визначають густоту поселень і їх людність, яка значно перевищує не тільки зону оточуючого Полісся, але й типові лісостепові райони Правобережжя Середнього Подніпров'я. Іншими факторами є висока освоєність і розораність просторів Овруцького лесового острова, що забезпечувало можливості пошуку і знаходження артефактів господарюючими селянами та дослідниками. Тим більше, що щільність самих дослідницьких пошуків на Овруччині теж була підвищеною. Особливо результативними до і під час складання АК В. Б. Антоновича були спеціальні пошуки і розвідки Г. Оссовського та К. О. Ставровського.

Необхідно зауважити, що для ґрунтового, технологічно та методично сучасного аналізу АК 1900 р. нам потрібно було спеціально попередньо підготувати це джерело інформації. Цифрована інформація про пам'ятки, які входили до широкої дослідницької рамки історичної Овруцької волості, була занесена до відповідної БД, в якій окремо позначалися всі складові просторової ідентифікації, містилися числові параметри (площа, кількість курганів, артефактів, тощо), позначалися реконструйоване культурно-хронологічне визначення, структуровані джерела інформації та посилання. Комп'ютерне картографування засобами ГІС здійснювалося в окремих шарах — по губерніях, по типах пам'яток (городища, курганні могильники, поселення). В ході створення сучасної карти (реальні координати, проекція і експозиція) зв'язалися текстові прив'язки і відповідне положення та атрибути тієї самої пам'ятки на паперовій мапі В. Б. Антоновича. В ході цієї верифікації були виявлені не численні розбіжності між текстовими та картографічними даними АК В. Б. Антоновича. Пріоритет у виборі місця розташування пам'яток ми надавали даним власне самої паперової карти, оскільки стало зрозумілим, що не дивлячись на закономірні складності в зв'язку з використанням доступним тоді масштабом картооснови, професор В. Б. Антонович намагався наносити пам'ятки у відповідності з наявним у нього даними прив'язок і пропорційно до вживаного масштабу.

В. Б. Антонович і Овруцька давньоруська індустрія пірофілітового сланцю. АК Волинської губернії містить інформацію про 7 спеціалізованих поселень («майстерень») по виготовленню пряслиць: біля сіл Михайлівка, Каменецьзна, Коптевщина, Збранки, Овруч, Нагоряни і Хлупляни. Чільне місце серед цих пунктів займають пам'ятки біля сіл Нагоряни, де згадуються «майстерні пряслиць», «*отброшенных на разных стадиях производства, обрезков и остатков*», а також Хлупляни, де зафіксована «*древняя каменоломня... и остатки мастерской пряслицы*» [Антонович, 1900, с. 22]. Показово, що саме при описі цих пам'яток В. Б. Антонович залучає найбільшу кількість першоджерел. Тут перераховані монографії О. С. Уварова, А. Кона і К. Мехліса, публікації Г. Оссовського, замітки К. О. Ставровського, колекції Музею Київського Університету, Стасенка, Новицького та Антоновича. Подібні, дещо менш об'ємні посилання ми зустрічаємо також при описі пам'яток Овруцької волості, які були відомі ще до публікації АК Д. Я. Самоквасова і В. Б. Антоновича. Зокрема, це стосується пам'яток біля Овруча, Збраньок, Норинська, Васьковичей, Іскорості.

Оцінка значення робіт професора В. Б. Антоновича для дослідження Овруцької волості буде неповною без згадки про вивчення **Овруцької**

околичної шляхти (далі — ООШ), — напрямок, започаткований науковцем ще в 1867 р., коли вийшли друком «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» зі спеціально підготовленою дослідником науковою роботою «Содержание актов об околичной шляхте» [Антонович, 1867]. Історик і археограф В. Б. Антонович, який починав свою плідну наукову діяльність, звернув увагу і описав цей історико-соціальний феномен та історико-культурний релікт Овруцької волості. Мова йшла про приблизно 50 родів т.зв. руської православної шляхти, яка жила в своїх родових селах-гніздах, не мала кріпаків, обробляла землю, виконувала державні служби, зберігала складні соціокультурні, обрядові, фольклорні особливості і всіляко підкреслювали свою окремішність, особливу ідентичність і дуже стародавнє шляхетське походження. Комплексно оцінивши ця явище, В. Б. Антонович дійшов висновку, що представники цієї околичної шляхти є нащадками давньоруських дружинників. В кінці ХХ ст. історик Н. М. Яковенко сформулювала альтернативну версію, за якою ці родини є нащадками приведених литовцями для служби татар [Яковенко, 1994]. Головне в цьому протиставленні не стільки етнокультурний фактор, скільки хронологічний. Або це людність, яка була «посажена» тут ще давньоруськими князями, або ці роди з'явилися на території Овруцької волості в після монгольську чи литовську добу. Це принципова різниця і ключове питання, що потребує свого спеціального дослідження і аргументованого науково вірогідного вирішення. В овруцькому проекті цей окремий напрямок реалізується через комплексне дослідження і порівняння різних невих систем заселення (далі — СЗ), вивчення динаміки історичної топографії НП ООШ, пізнання культурних особливостей, мікроісторії, виконання антропологічної і генетичної підпрограм [Томашевський, 2008, с. 478—488].

Розробка і успішна реалізація АК двох губерній мала низку різноманітних, дуже важливих, далекосяжних значень, які потребують і сьогодні свого спеціального дослідження і осмислення. Можемо висловити припущення, що не всі ці, віддалені в часі, але важливі чинники і ефекти в повній мірі передбачалися самим В. Б. Антоновичем.

Один з таких факторів можемо умовно назвати «пам'яткознавством на майбутнє». В цих АК на певний момент кінця ХІХ ст. були зафіксовані всі відомі тоді дослідникам археологічні пам'ятки, переважно — видимі наземні пам'ятки, городища та кургани. Значна частина, більшість з цих пам'яток у ХХ ст. була повністю або частково знищена і не збереглася до нашого часу. Ті пам'ятки, що збереглися і ще остаточно не втрачені, значно зменшилися у своїй кількості і були сильно спотворені в результаті свідомого нищення, незаконної госпо-

дарської експлуатації та мародерського розкрадання в XX і на початку XXI ст. Інформація про ці пам'ятки, їх кількість і місце розташування, є сьогодні абсолютно унікальною і визначає найважливіше значення АК В. Б. Антоновича. Ця обставина робить зведення В. Б. Антоновича абсолютно незамінним ексклюзивним джерелом знань про археологічну спадщину відповідного регіону, а також містить ключову інформацію, необхідну для реконструкції процесу знищення археологічних пам'яток.

Близьким за змістом до попереднього є аспект, який також пов'язаний зі збиранням, накопичуванням, впорядкуванням і систематизацією археологічних даних. Але крім того, що конкретна інформація про тодішній склад і стан конкретних пам'яток є сьогодні надзвичайно цінною, дуже важливим є й суміжний аспект, який умовно можна порівняти зі значенням сучасних БД. По-перше, В. Б. Антонович ретельно зібрав і систематизував всю наявну на той час не дуже чітку і розпорошену інформацію про археологічні пам'ятки, яка з'являлася протягом всього тривалого і суперечливого попереднього періоду. На момент укладання і друку була підведена наукова риска — підсумок всіх попередніх досліджень, включаючи його власні і його колеґ-кореспондентів розвідки і розкопки. По-друге, ця сама підсумкова риска, фахово сформульована і професійно оприлюднена, є сьогодні надзвичайно важливим, ексклюзивним, документально беззаперечним, чітко датованим базисом для порівняння з наступними етапами вивчення і спробами узагальнення археологічного потенціалу тих же територій. Цей чинник пояснює виняткове значення АК В. Б. Антоновича в розробці та апробації процедур та методик визначення і оцінки САД територій, зокрема наскрізного вивчення історичної Овруцької волості.

Викладені міркування є додатковими факторами, які обумовлюють методичне значення праць В. Б. Антоновича, що ще за його життя вважалися фахівцями взірцевими еталонами для наслідування, та які не тільки не втрачають, а набувають з часом все більшої науково-практичної ваги.

Дослідження початку XX ст. (до 1917 р.). Після виходу узагальнюючих АК Київської та Волинської губерній і завершення В. Б. Антоновичем власних активних польових досліджень, на початку XX ст. спостерігається нова хвиля достатньо професійних і в цілому, — набагато більш осмислених польових досліджень. Мова йде про розкопки курганів, які здійснюються в різних природно-історичних зонах літописної Овруцької волості і древлянської племінної території.

Всього сукупними зусиллями науковців цього періоду були проведені розкопки на 25 могильниках з 1034 курганами. В різних природних та історико-культурних зонах Овруць-

кої волості було розкопано і документовано не менше 126 курганів. Географічний розподіл могильників такий: Головки, Ковалі, Малин Городище, Рудня Борова на Ірші; Бабиничі, Кацовщина, Язберень, Липлянина, нижня течія Норині і Жерева біля Народич; Норинськ, Овруч, Речиця на схилах Овруцького кряжу і Норині; Барди, Веселівка, Коростень, Россохи і Татарновичі на середньому Ужі і Коростенщині; Андрієвичі, Зубковичі, ур. Княж між Ємільчиним та хут. Мокляки, Лопатичі, Олевськ, Підлуби, Тепениця на вододілі, витоків і в басейні Уборті, Рокитне в міжріччі витоків Льви і Ствиґи.

В. Б. Антонович в 1893 р. проводив розкопки курганів в Коростені і на Ірші, Ф. Р. Штейнгель в 1897—1905 рр. досліджував кургани на верхній і середній течії Ужа і на Норині [Антонович, 1893; Штейнгель, 1904]. Я. В. Яроцький 1902 р. вів розкопки Речицького могильника під Овручем, а основна зона його досліджень охоплювала верхів'ях Уборті з суміжними вододілами Уборті — Ужа — Случі та Ірші. Окрім 7 могильників він обстежував також городища Овруча, Олевська та Сущан [Яроцький, 1900а; 1900б; 1902а; 1902б; 1903а; 1903б]. На верхній Уборті працював у 1904 р. О. А. Фотинський [Фотинський, 1904]. В 1911 р. В. В. Хвойко проводить розкопки курганів під Коростенем і Овручем, які спеціально зорганізуються владою під час приїзду царя з нагоди освячення і відкриття відновленої церкви Св. Василя в Овручі [Виєзжев, 1954; Колеснікова, 2008]. Ці дослідження по суті сформували основу джерельної бази для вивчення поховальних пам'яток та практик на території літописної давньоруської Овруцької волості. З'явилися не тільки описові звіти проведених розкопок, але й перші узагальнення і спроби аналізу отриманих даних. На жаль, через подальші соціально-політичні катастрофи XX ст. власне самі матеріали цих важливих досліджень були втрачені. Практично не збереглися ні артефакти, ні антропологічні матеріали, ні сама первинна польова документація. Це робить фактично неможливим повноцінне сучасне наукове використання таких цікавих і важливих результатів проведених, значних для свого часу, польових досліджень.

В цю передреволюційну добу активно утворювалися та енергійно розвивалися нові інституції, які здійснювали дослідження території Овруцької волості, її природних, історичних та археологічних пам'яток. Набирає силу діяльність Городоцького музею барона Штейнгеля, який стає визнаним науковим, музейним та дослідницьким осередком Волині [Отчёт, 1905]. В 1900 р. після тривалої попередньої підготовки і реєстраційної тяганини нарешті було офіційно розпочато діяльність Товариства дослідників Волині. Засновниками і активними членами Товариства були С. С. Гамченко, Я. В. Яроцький, О. А. Фотинський, М. І. Короб-

ка, П. А. Тутковський [Тарабукін, 1995; Костриця, 2001, с. 53—110].

Навколо цих установ формуються творчі колективи фахівців і спеціалістів різних гуманітарних та природничих дисциплін, які реалізують принципи комплексного міждисциплінарного підходу у вивченні окремих територій та пам'яток. Широко практикуються тривалі в часі і просторі, досить багатолюдні «екскурсії», які по суті є справжніми сезонними комплексними науковими експедиціями. Вони виявляють та фіксують нові пам'ятки історії, археології, етнографії, геології, а також детально обстежують і визначають стан збереження вже відомих раніше пам'яток і місцевостей. Так, в ході таких експедицій, крім власне розкопок, Я. В. Яроцький з колективом науковців-краєзнавців обстежує *«теперешнєє состояниє»* і знімає плани Ігоревої та Олегової могил. А комплексна експедиція-екскурсія, очолювана Ф. Р. Штейнгелем, в 1900 р. здійснює обстеження по маршруту, що спеціально пролягає по найбільш цікавим в науковому сенсі археологічним місцевостям Овруцької волості: *«с. Могильно — м. Искоростень — д. Шартрице — д. Немеровка — с. Ходаки — с. Татарновичи — с. Сарновичи — х. Тартак — с. Закусилы — д. Селец — м. Народичи — с. Ласки — с. Кацовщина — с. Раковщина — д. Яцковичи — г. Овруч — с. Шоломки — д. Жуки — с. Збранки — д. Бондары — руд. Папирня — м. Норинск — м. Веледники — руд. Мощаница — д. Полчь — м. Лугины — д. Литки»* [Отчѣт, 1905, с. 6—11].

У 1909 р. розвідки і розкопки курганів у басейні р. Ірші проводить секретар історичної секції М. М. Белонін [Отчѣт, 1911, с. VII; Тарабукін, 2012, с. 288].

У цю добу розпочинає свою багаторічну наукову діяльність П. А. Тутковський. Під час обстеження і картографування значних просторів волинського Полісся, пов'язаних з прокладанням залізничних шляхів, він відвідає віддалені і майже непрохідні ділянки Правобережного Полісся, знайомиться з основними типами місцевих ландшафтів, геологічними, природними та історико-археологічними пам'ятками. Він започатковує серію друкованих комплексних природно-історичних описів басейнів річок, які утворюють природний гідрографічний каркас історичної Овруцької волості [Тутковський, 1911]. Особливо детально і професійно він вивчає геологічні і мінералогічні умови розповсюдження в Овруцькій волості унікальних покладів овруцького пірофілітового сланцю (лупаку) та пісковика (кварциту), пов'язаних з історією виникненням таких стародавніх геологічних утворень як Овруцький грабен та Коростенський плутон. Спеціальний інтерес П. А. Тутковський проявляє до виявлення і вивчення давніх розробок різних відмін пірофілітових сланців (кар'єрів, по місцевому —

«Ровків») [Тутковський, 1915]. Цією діяльністю вчений продовжує, активно розвиває і корегує важливі положення тематичного напрямку у вивченні давньоруського пірофілітообробного виробництва, започаткованого в свій час Г. Осовським.

Відновлення Свято-Василівського собору, розкопки П. П. Покришкіна і О. В. Щусєва. За період 1900—1917 рр. найбільшого розвитку та остаточного практичного завершення отримав науковий напрямок, пов'язаний із дослідженням та подальшим відновленням храму Св. Василя в Овручі. З 1903 р. розпочався документообіг, присвячений питанню відновлення руїн давньоруського храму. Проектом відновлення займався О. В. Щусєв, який здійснив свої початкові обстеження протягом 1904—1905 рр. Наступний етап досліджень, а саме земляні розкопки навколо руїн, було запропоновано провести під час будівельно-реставраційних робіт. Ці роботи, які здійснювали академік П. П. Покришкін та майбутній академік О. В. Щусєв за участю ще кількох, поки що не цілком впевнено встановлених помічників, тривали протягом 1907—1908 рр. У 1909 р. споруда була зведена, а оформлення інтер'єрів та розписів тривало до 1911 р., коли в лютому цього ж року реконструйований храм урочисто відкрили і освятили за участі спеціально прибулого для цього імператора Миколи II [Раппопорт, 1972].

На жаль, імовірно, що П. П. Покришкін так і не залишив обіцяного ним розгорнутого наукового звіту про здійснені розкопки. Практично єдиним реальним документальним джерелом інформації про основні параметри цих земляних досліджень є фотографії (розкопів, руїн храму і навколишніх територій, які потрапляли в кадр при фотографуванні об'єктів), що зберігаються у Фотовідділі Наукового архіву ІМК РАН [НА ІИМК РАН, ФА, ф. 1, О.319; О.377; О.415]. Ці фотографії ми намагалися прив'язати до сучасних орієнтирів і навколишнього ландшафту Василівської гори. Адже залишається низка дуже суттєвих і важливих питань та проблем, пов'язаних зі здійсненими на початку ХХ ст. розкопками і наступною реконструкцією храму Св. Василя. Для розуміння археологічної ситуації на прилеглих до храму просторах тераси лесового плато і однієї з найдавніших частин давньоруського міста проведені розкопки могли стати вирішальним моментом. Натомість, ми не маємо чітких даних про площу і конфігурацію розкопу (або розкопів). Уява про те, на яку відстань від фундаментів та стін відступали в різні боки зовнішні межі розкопів є дуже приблизною і не точною. Невідомою залишається і документально зафіксована досягнута глибина дна розкопу і, власне, — стратиграфія та характер залягання культурних напластунів, які утворилися навколо давньоруської споруди. Зовсім не має-

мо також даних про насиченість культурного шару знахідками і, тим більше, — про культурно-хронологічне та функціональне визначення імовірних місцевих артефактів. Невідомо, чи були виявлені під час розкопок якісь археологічні об'єкти (заглиблені, із заповненням), окрім знахідок уламків і фрагментів архітектурних конструкцій. Дослідження П. П. Покришкіна та О. В. Щусева носили яскраво виражений прикладний історико-архітектурний характер і не мали, на превеликий жаль, на меті вивчити археологічний контекст залишків храму і навколишньої території давньоруського міста. А територія ця могла бути місцем розташування і князівського палацу Рюрика Ростиславича і резиденції ієрарха місцевого духовенства. Можливості спеціально дослідити ту саму і прилеглі ділянки нині є надзвичайно мізерними.

Хоча, в 2017 р., в ході проведення комунальних робіт по пошуку і перекладанні старих трубопровідних комунікацій траншеї, глибиною біля 2 м, підійшли до західного боку храму на 30—35 м. Наше обстеження цих траншей за участі керівника місцевого музею і депутатів-краєзнавців показало наявність фундаментів кількох споруд XVIII—XIX ст., потужного гумусованого шару, насиченого будівельними рештками та артефактами пізньосередньовічного та модерного часу. Нижні придонні шари, імовірно, є недоторканими і не зачіпалися розкопками часів відновлення Св. Василія на початку XX ст.

Існує питання чи розбиралися і перекладалися давньоруські, збережені на момент реставрації, стіни і архітектурні деталі, чи вони були вписані в загальний об'єм відновленої будівлі без руйнувань і зберегли свою первинну автентичність. Різні джерела, які відносяться безпосередньо до процесу реконструкції храму і його глибокого історико-архітектурного аналізу містять суперечливі дані щодо зазначеної проблеми. Суперечки зустрічаються й у свідченнях щодо дат проведення досліджень і зведення споруди відновлюваного храму. Можемо висловити досить непевну надію, що подальше з'ясування кола безпосередніх учасників досліджень та їх свідчень, а також продовження архівних пошуків досі невідомих документів про ці розкопки, все ж дозволить пролити світло на зазначені нами важливі проблеми.

Підводячи підсумки всього дореволюційного періоду можемо констатувати декілька провідних положень. У цю добу археологія розвивалася ще природним чином, синхронно зі всім світом, за своїми внутрішніми, не спотвореними ідеологією, законами. Цей період був в цілому початковим, коли закладалися методичні принципи, поступово вироблялися наукові дослідницькі процедури і власне формувалася основа джерельної бази всіх майбутніх археологічних досліджень.

У поступальному розвитку археологічна наука і наукове краєзнавство території Овруцької волості, як і всієї країни, пройшли декілька послідовних якісних етапів.

Початок був періодом аматорських, переважно — поміщицьких розкопок фактично без фіксації результатів і збереження матеріалів. У цей же час активно діють всілякі «колектори» і збирачі, які починають формувати свої приватні колекції і створюють ринок антикварних і археологічних старожитностей. Паралельно розпочинається діяльність кількох інституцій, які мали право і завдання досліджувати пам'ятки старовини. В значній мірі інтерес викликають збережені надземні видимі пам'ятки, зокрема оповиті легендами і переказами. Поступово формуються основні тематичні дослідницькі напрямки подальших досліджень — вивчення поховальних пам'яток, городищ, історичних літописних міст, пам'яток давньої архітектури, а також — овруцької індустрії пірофілітового сланцю та кварциту (Г. Оссовський). Наступний етап визначається появою більш професійних польових досліджень і головне — узагальненням вже зібраної інформації. З'являються перші зведення археологічних пам'яток. Кульмінацією та окремим етапом в розвитку всієї вітчизняної археології є створення професором В. Б. Антоновичем археологічних карт, що стали взірцями для сучасників і наступників. Він принципово розширив коло залучених джерел, що автоматично визначило кілька кратно збільшення відомих пам'яток археології. Але збільшилася не тільки чисельність пам'яток, якісно змінився розподіл між типами пам'яток. Завдяки спеціально організованим обстеженням — розвідкам територій і збору інформації про місцезнаходження артефактів (В. Б. Антонович, К. О. Ставровський) вперше в зведеннях з'являються поселенські пам'ятки. Також стають відомими більше спеціалізованих пірофілітообробних майстерень і давніх копалень.

Структурування і аналіз зібраної об'ємної інформації відкрило можливості для її подальшого наукового осмислення і узагальнення. Також АК В. Б. Антоновича зафіксували безцінну інформацію про відомі тоді науці пам'ятки, значна частина яких згодом буде повністю або частково знищена. Після справжніх наукових польових досліджень В. Б. Антоновича та його визначних АК розпочинається наступний етап розвитку археологічних досліджень території Овруцької волості. Він ознаменується значним кількісним і якісними змінами, які будуть пов'язані з відносно масовими професійними розкопками курганних могильників в різних регіонах Овруцької волості. В. Б. Антонович, Я. В. Яроцький, Ф. Р. Штейнгель, В. В. Хвойка, О. А. Фотинський формують основу джерельної бази дослідження курганів Овруцької волості давньоруського часу. П. А. Тутковський енергійно і дієво розвиває напрямок історико-

геологічного вивчення давньоруської овруцької індустрії пірофілітового сланцю та кварциту. Він з'ясовує геологічні і мінералогічні підстави виникнення і поширення цього промислу, проводить обстеження місць давнього видобутку мінеральної сировини, складає безцінні комплексні природно-історичні описи основних річкових басейнів Овруцької волості. Нарешті в перше десятиліття ХХ ст., завдяки зусиллям О. В. Щусева та П. П. Покришкіна своє практичне завершення отримує науковий напрямок, пов'язаний із дослідженням та відновленням храму ХІІ ст. Святого Василя в Овручі.

Дослідження 1917—1941 рр. Після трагічного закінчення визвольних змагань та громадянської війни, коли наступила певна соціально-політична стабілізація, поступово відновлюються і археологічні дослідження. Для території історичної Овруцької волості вони релізуються по кількох тематичних напрямках.

Один з таких напрямків, пов'язаний з продовженням дореволюційних досліджень, уособлюється С. С. Гамченком, який був учнем і молодшим колегою В. Б. Антоновича.

Після свого повернення на Житомирщину Сергій Свиридович лише в 1924 р. з'являється на Півночі Житомирщини і Поліських територіях Овруцької волості. Він, разом з І. Ф. Левицьким та Ф. А. Козубовським здійснює маршрутну розвідку по Коростенській окрузі (по маршруту: Коростень — Овруч — Довгиничі — Збраньки — Норинськ — Овруч — Ліплянщина — Бабиничі — Селець, Розсохи — Народичі — Яжберень). В ході цієї експедиції проводяться розкопки низки слов'яно-руських курганних могильників, зокрема: досліджуються могильники Коростеня (4 кургани), Норинська (39), Ліплянщини (8), Бабиничів (16), Розсох (24) і Яжбереня (31) на Народичині та на Овруччині. Всього таким чином в межах літописної Овруцької волості експедиція Гамченка розкопала в 1924 р. 122 кургани [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 46, с. 46—71; спр. 61].

Для тих часів, зокрема — весни 1922 р., важливим фактором у розвитку археологічних досліджень території літописної Овруцької волості було утворення і діяльність Овруцьких повітового музею та науково-археологічної комісії. До складу зазначеної вище комісії входили О. П. Червінський (голова), І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський, С. К. Синегуб, і згодом — І. Кушнірчук¹.

Для тематики дослідження Овруцької давньоруської пірофілітової індустрії спеціальний інтерес викликає постать О. В. Червінського, який протягом 1920—1923 рр. працює в Покальові та Овручі на посадах секретарів Наросвіти. Він цікавився проблемами ОПІ давньорусь-

кої доби, і не виключено, затверджував для себе таку наукову тему. Відомо, що він здійснив розвідки на Овруцькому кряжі з метою досліджень спеціалізованих поселень по обробці пірофілітового сланцю в околицях с. Покальова в 1925 р. та вів пошуки кар'єрів з видобутку сировини на північ від с. Хлупляни в 1928 р. [ЩДА-ВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 49; спр. 3404, арк. 63; НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 4, с. 4]. На жаль, більш докладної інформації про долю цих досліджень і самого О. В. Червінського ми сьогодні не маємо.

Паралельно, І. Ф. Левицький, який цікавився археологією та пам'ятками доби каменю та бронзи, серед інших проблем виділяв питання про спеціальне дослідження індустрії овруцького кварциту. Уривки архівних матеріалів свідчать, що дослідник цікавився також давньоруським городищами Житомирщини і розробляв відповідні карти, маючи за основу АК В. Б. Антоновича і намагаючись доповнити їх результатами своїх власних обстежень. Уродженець м. Народичі, І. Ф. Левицький спеціально вивчав історичну топографію цього містечка і залишив важливі документальні описи і схеми, які дозволили нам разом із С. В. Павленком не тільки ідентифікувати місцезнаходження давніх, не видимих нині, укріплень, але й вперше виявити тут давньоруські пам'ятки та артефакти [Томашевський, Павленко, 2014, с. 500—501].

Дослідник вів розвідки і розкопки в околицях Народич, зокрема на заплавах в гирлі Жерева і на Ужі, біля х. Бульов. Результати цих, безумовно, — дуже цікавих досліджень залишаються ще й досі не до кінця осмисленими і переконливо проінтерпретованими. Адже, судячи зі збереженої документації, тут на значних заплавахних площах в розкопках зустрічалися як поховальні, так і поселенські археологічні об'єкти. Імовірно, ці пам'ятки, в тому числі — поховальні, відносилися до різних епох: каменю—бронзи, ранньозалізного віку, давньої Русі та середньовіччя. За не зовсім зрозумілих обставин були виявлені масові групові поховання, культурно-хронологічне та антропологічне визначення яких, за наявними документами, не є однозначно давньоруським чи середньовічним [НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 2, с. 96—136]. Сукупність цих та інших супутніх проблем стимулювала нас спробувати знайти місця цих розкопок і оцінити перспективи їх новітніх досліджень. На жаль, низка технічних та організаційних проблем зашкодила результативному виконанню цих пошуків, які безсумнівно, слід далі продовжувати.

І. Ф. Левицький, який з 1923 працював у Волинському науково-дослідному музеї в м. Житомирі від 1928 р. обіймав посаду завідувача археологічного відділу. Вчений здійснив низку успішних розкопок археологічних пам'яток на території північної Житомирщини. Були

1. Детально з цими інституціями та їх долею можна ознайомитися в окремій роботі С. В. Павленка, вміщеній в цій збірці.

проведені розкопки неолітичних поселення в ур. Піщане поблизу Народич, неолітичної стоянки Моства на Коростенщині, палеолітичної стоянки Довгиничі та неолітичної стації біля с. Бондарі на Овруччині [Левицький, 1928, 1930, 1931, 1952].

Цей етап у дослідженні Північної Житомирщини невід'ємно пов'язаний також з різноплановою науковою та організаційною діяльністю Ф. А. Козубовського, який переніс до Коростеня залишки Овруцького повітового музею і створив на його базі Коростенський округовий музей. Цей заклад і досі успішно виконує функцію просвітного і наукового історико-археологічного центру не тільки власне свого регіону, а, фактично, й всієї Житомирщини, зважаючи на майже 50-річну свідому відсутність історико-археологічної експозиції у Житомирському обласному краєзнавчому музеї.

Окружний музей Коростеня у 1925 р. розпочав розкопки городищ і курганних груп літописного Іскоростеня. Ці дослідження, крім інших причин, пояснювалися загрозами знищення місцевих пам'яток. Фактично, розкопки Ф. А. Козубовського стали першими науковими і рятівними археологічними розкопками коростенських городищ [Козубовський, 1926]. Наступний етап досліджень давнього Іскоростеня припадає на 1934 р. (Ф. А. Козубовський та Т. М. Мовчанівський). На жаль, весь необхідний обсяг документації та матеріали цих важливих робіт збереглися далеко не в повному обсязі [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 7, спр. 1—36]. Імовірно, що в дослідженнях приймав участь і П. П. Курінний.

У 1940 р. дослідження на території волості проводить спільна Дніпровська (Слов'янська) експедиція ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР під загальним керівництвом П. М. Третьякова 1940 р. Загін В. Й. Довженка та В. К. Гончарова продовжує дослідження давнього Іскоростеня: за деякими даними в окрузі міста ними було обстежено 7 городищ давньоруського часу [Третьяков, 1941, с. 123; Самойловський, 1970, с. 19]. Група під керівництвом А. В. Дмитрієвської проводить невеликі дослідження городища в Малині (с. Городище) та його околицях [Павленко, 2016].

Ключовими інституціями, які організували і проводили археологічні дослідження на території літописної Овруцької волості в міжвоєнний період були ВУАК (та його наступники СІМК — ПМК — ІА), Волинський науково-дослідний та Коростенський округовий музеї.

Археологи проводили свої експедиційні дослідження у міждисциплінарній співпраці з етнографами. Ф. А. Козубовський здійснював свої маршрутні розвідки різних складових частин історичної Овруцької волості разом з відомим етнологом і фольклористом В. Г. Кравченком, який створював комплексні описи сіл, збирав різноманітні ексклюзивні фольклорно-

етнографічні матеріали. Етнолог К. І. Черв'як в 1920-х рр. займався вивченням особливостей матеріальної та обрядової культури ООШ — феномена Овруцької волості, розвиваючи і розширюючи цей тематичний напрямок [Черв'як, 1928], започаткований ще В. Б. Антоновичем. На жаль, як і колег археологів, Ф. А. Козубовського та Т. М. Мовчанівського, цих талановитих етнографів було репресовано.

До війни також було здійснено важливі географічні і геологічні дослідження території Овруцької волості. П. А. Тутковський продовжує здійснювати свої обстеження басейнів місцевих річок та друкує їх результати [Тутковський, 1923; 1925, вип. 4; 1925, вип. 6; 1926]. З метою оцінки промислового потенціалу регіону геологи К. А. Жуковський, А. Н. Козловська, Г. В. Закревська, С. В. Бельський здійснюють пошуки і складають описи та оцінки родовищ різних відмін овруцьких кварцитів та пірофілітових сланців, визначають місця їх поширення, з'ясовують умови та історію формування і встановлюють ключові властивості [Закревська, 1928; Козловская, 1936; Жуковський, 1937].

Підбиваючи підсумки по цьому періоду, перш за все, наголосимо, що він був самим складним і драматичним з поміж усіх інших. І причина таких його особливостей, очевидно, полягає у тих кардинальних і необоротних змінах, які зазнало і продовжувало зазнавати все суспільно-політичне життя країни, стан її гуманітарної сфери та історичних дисциплін, — зокрема. Ці болісні трансформації супроводжувалися моральним і фізичним терором, особливо — інтелекції, інтелектуалів та взагалі, — скільки-небудь освічених верств населення. Навіть ті наукові особистості, які випадково (або в результаті болісних компромісів) вижили в хвилях війни та репресій, мусили жити і творчо працювати, відчуваючи нескінченний страх, гніт моторошних загроз і тиск нелюдських побутових умов існування.

Знайомство з наявною сьогодні, досить обмеженою інформацією про дослідження 1920—40-х рр. генерує суперечливі враження і наптовхує на різноманітні, але в цілому — сумні висновки.

Отже, ми знаємо, що тоді, до початку основних масових хвиль репресій, розроблялося багато планів, здійснювалася поточна наукова робота, проводилися експедиційні дослідження, формулювалися цікаві теми і напрямки. Але обсяг та конкретний зміст отриманих тоді результатів нам сьогодні незрозумілий, практично або взагалі не відомий, або відомий дуже фрагментарно. Ця диспропорція між тим що планували, власне зробили і що нам з тих часів залишилося сьогодні виразно розюча і драматична в своїй суті. І тут слід звернутися до джерел наших знань про тодішні дослідження та їх результати. Ми знаємо про дослідницькі проекти, експедиції, розвідки та розко-

пки тих часів, про цікаві результати розкопок унікальних пам'яток (Коростень, Райковецьке городище, Городськ та інші) переважно з фрагментарно збереженої адміністративної, а не суто наукової звітності, матеріалів планування підрозділів установ, протоколів засідань, кошторисів, бюрократичного листування. Переважна маса тодішніх наукових публікацій — це короткі звіти «звідомлення» з кількох абзаців, набагато більш лаконічні ніж сучасні замітки в щорічнику «Археологічні дослідження» (чи АО радянської доби). Почасти, ми навіть не можемо бути певними, чи проводилися реально заплановані науковцями дослідження, чи вони так і залишалися на папері, без фінансування і організаційної підтримки. Отже, кількість, обсяг, форми та формат публікацій є незрівнянно малим чи недостатнім по відношенню до обсягу і значення проведених тоді досліджень. Найбільш катастрофічним фактором, який зумовив таке положення є знищення разом з самими науковцями значної частини архівної документації в ході репресій і воєнних подій. З іншого боку, виразно помітні вади власне організації роботи тодішніх науково-дослідних установ і закладів, а також вкрай обмежений та заідеологізований формат представлення ходу та результатів тодішніх наукових досліджень.

Ці ідеологічні і політичні догми, разом з іншими чинниками сприяли розриву естафети наукових поколінь, передачі не тільки, і не стільки, — власне знань, скільки навичок і практичних прийомів досліджень, які дуже важливі саме в археології. Представників дореволюційної науки, які вижили в лихоліття активно таврували і витісняли з заслужених посад, відсторонювали від можливості організувати і вести самостійні дослідження. Відсутність живих носіїв наукових знань і традицій, або їх ідеологічна і практична ізоляція призводили до того, що практично нікому було показати молоді і навчити її фаховим прийомам і напрацьованих поколіннями професійних навичок. З хибних ідеологічних переконань та спотворення методологічних принципів виростали також засадничі методичні вади.

За умов панування пролетарської комуністичної ідеології патріотичне краєзнавство, по-районове вивчення України, музейництво, охорона пам'яток і спадщини минулих часів були приречені і мали зникнути чи бути невпізнано спотвореними.

Археологічні і антропологічні матеріали і документація більшості дореволюційних досліджень, зокрема — розкопок курганів і розвідок, були знищені і розкрадені. Перестав існувати унікальний музей барона Ф. Р. Штейнгеля в Городці. Важкі часи переживали інші музеї та установи.

Ми вже наголошували, що одним з самих важливих і об'єктивних показників ефективності археологічної діяльності різних часів, є

кількість пам'яток, які були відомі, виявлені, обстежені і задокументовані належним чином. Тобто в такий спосіб, який не тільки дозволив цій інформації потрапити до нас сьогодні, але й робить можливою її верифікацію і проведення новітніх досліджень таких пам'яток. Орієнтовні пробні підрахунки свідчать, що ми сьогодні знаємо, тобто повноцінно науково користуємося, лише 1/4—1/3 кількості пам'яток, виявлених нашими попередниками у 1920—40-х рр. Справжня драма полягає в тому, що переважна частка цих виявлених, але незадовільно документованих і не знайдених наступниками археологічних пам'яток, знищена і фізично не збереглася до сьогодні. А отже, — недоступна вже ніколи автентична інформація про ці важливі, іноді — еталонні археологічні об'єкти. Вивчення історії довоєнного пам'яткознавства демонструє чітку картину фактичного переривання поступального процесу кількісного і якісного накопичення наукового знання.

У цьому аспекті надзвичайно промовистою і показовою є «доля» 300 археологічних пам'яток, що обстежувались Волинським науково-дослідним музеєм. А. С. Яненко спеціально підрахував, що з цих трьохсот — 246 пам'яток (82 %) повторно не досліджувались, інформація про їх місцезнаходження лишається не перевіреною. Культурно-хронологічна атрибуція 20 (7 %) була перевірена, підтверджена або спростована без повторних польових досліджень. Лише 34 (11 %) археологічні пам'ятки, які обстежувались Волинським науково-дослідним музеєм у 1919—1934 рр., зазнали повторного польового дослідження, з них місцезнаходження п'яти не було віднайдене [Яненко, 2016, с. 146—147]. Найбільш проблемним і одночасно, — самим важливим є питання відсутності наукової документації, де містилася б така потрібна інформація про точне місцезнаходження пам'яток і їх базові визначальні характеристики. Тому завдання уточнення маршрутів і складу учасників колишніх експедицій, місць розташування пам'яток, їх сьогодишнє культурно-хронологічне визначення, особливості є і буде завжди актуальним.

Період Другої світової війни. Археологічні дослідження під час цього трагічного періоду на території Житомирщини (і в Україні в цілому) практично повністю носять легендарний, міфічний, а часто й спекулятивний характер. Самі факти їх проведення, місця, обставини, з'ясування авторства, завдань та отриманих результатів, як і доля відповідних знахідок, документації та учасників потребують окремих спеціальних розвідок. Таке вивчення, перш за все, стосується потреби у виявленні та опрацьованні стокордонних архівів, що містять документи та матеріали окупаційної влади та різноманітних інституцій і спеціальних команд, що діяли на території України. Розшук і встановлення долі вивезених колекцій першоджерел стосується

не тільки держав Осі, але й тих численних матеріалів українського походження, які необоротно вивозилися під різними приводами та за різних обставин опинялися в радянських російських закладах та фондосховищах. Окремими дослідницькими напрямками в цій темі є діяльність вітчизняних археологів на тимчасово окупованій території та діяльність радянських органів по документації та поверненню вивезених історико-археологічних цінностей.

Період 1945—1996 рр. у археологічному дослідженні території Овруцької волості. В 1949 р. на Житомирщину повертається П. М. Третяков, для того щоб додатково і особисто перевірити дані, зібрані його групою в 1940 р. Дослідник одноосібно обстежує регіони в басейнах рр. Ірші (Малин), Случі, Ужа (Коростень) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126].

Починаючи з 1951 р., свої дослідження великого Полісся по обидва боки від Прип'яті розпочинає Ю. В. Кухаренко (ІА АН СРСР), в яких приймають участь І. П. Русанова, К. В. Каспарова, В. П. Даркевич та інші дослідники. Польові роботи ці експедиції проводять, переважно, на суміжних з Овруцькою волостю територіях на заході та півночі. При цьому Ю. В. Кухаренко збирає зведення слов'яно-руських пам'яток, в тому числі, й Овруцької волості на основі аналізу поховань, розкопаних В. Б. Антоновичем, Я. В. Яроцьким та Ф. Р. Штейнгелем [Кухаренко, 1961, с. 6, 38]. Дослідника цікавлять кургани біля с. Селець, неподалік від Народичів, де сукупно було розкрито 11 насипів. В 1963 р. вчений друкує результати розкопок, здійснених на цій пам'ятці І. Ф. Левицьким у 1925 р., розкопок одного з цих курганів, досліджених вченими разом у 1949 р. і курганів, які дослідив власне Ю. В. Кухаренко в 1953 р. [Кухаренко, 1963, с. 316—319].

У повоєнну добу зростає роль Житомирського обласного краєзнавчого музею (колишнього ВНДМ), співробітники і очільники якого ведуть свої власні польові археологічні дослідження і приймають активну участь в роботі експедицій археологів з центральних археологічних інституцій Києва, Москви і Ленінграду. І. С. Винокур працює в Житомирському обласному краєзнавчому музеї в 1953—1957 рр. Пізніше, в період 1960—1970 рр., цей музей очолює В. О. Місяць, який до цього протягом 1945—1960 рр. керував музейними установами в Бердичеві та Коростені [Мезенцева, 1997, с. 21].

Дослідження В. О. Місяця мають важливе значення для розвитку тематичного напрямку, який пов'язаний з вивченням ОПІ. Очевидно, що В. О. Місяць, відомого більше як дослідник пам'яток ранньої кам'яної доби, окремо і спеціально цікавило давньоруське виробництво пряслиць з пірофілітового сланцю. До речі, на скільки нам відомо, саме він ще в 1954 р. першим звернув увагу на неправильність ви-

користання широко розповсюдженого ще з XIX ст. терміну «шиферні пряслиця» [Місяць, 1954/32, с. 13]. Адже, шифер — це німецька назва сланцю, а сланці, як тип мінеральних порід, бувають різних порід і різного походження. Тому, в контексті Овруцької волості, науково коректним і доречним є вживання назви пірофілітової сланець з його різноманітними, за кольором та виробничими властивостями, місцевими відмінами. Матеріали, отримані в ході дослідження залишків майстерні в Норинську дозволили В. О. Місяцю зробити цікаві висновки стосовно обсягів, механічного обладнання, інструментарію, стадій і продуктів пірофілітообробного виробництва на Овруччині. Вчений-краєзнавець зазначав, що до відомих після публікацій Б. О. Рибаківа 5 місцезнаходжень осередків такого виробництва (Г. Оссовського — В. Б. Антоновича), він додав 7 нових пунктів у Норинську, Левковичах, Хлуплянах, Старих Велідниках, Коптівщині, Збраньках та Городці [Місяць, 1954/32; 1956/40; 1961/55]. Виходило, що на всіх обстежених ним давньоруських поселеннях Овруцького кряжу були виявлені знахідки відходів та заготовок виробництва пірофілітових прясел. Спостереження щодо хронологічної різниці між окремими селищами, їх виробничим осередками та особливостями конкретних майстерень цікаві, але не можуть бути перевірені та підтверджені, оскільки в коротких звітах відсутні зображення керамічних знахідок, як і всіх інших категорій артефактів. Ці важливі матеріали практично не публікувалися, тим більше — в належному обсязі [Винокур, 1956]. Але вони значно розширювали сформовану до того уяву про поселенські і одночасно — виробничі давньоруські пам'ятки. Нижче ми подаємо таблицю давньоруських пам'яток території Овруцької волості, виявлених у ході робіт В. О. Місяця (табл. 5). Джерелами первинної інформації про ці пам'ятки для дослідника були карти РСЧА / РККА (кургани), повідомлення місцевих краєзнавців та вчителів і його власні польові пошуки.

Звісно, коли розпочиналися польові дослідження Овруцької експедиції цілком закономірним було бажання розпочати розвідки з пошуку вже відомих до цього археологічних об'єктів, зокрема знайти і обстежити пам'ятки, знані ще В. Б. Антоновичем, а також, серед інших першочергових завдань — знайти виробничі поселення, відкриті і описані В. О. Місяцем. І тут, несподівано, виявилися цілком конкретні складності. На відміну від пам'яток кам'яної доби, який вдавалося знайти майже зразу, місцезнаходження більшості названих В. О. Місяцем давньоруських пам'яток виявити з початку не вдавалося. Зазначених ним назв урочищ, які слугували як єдині орієнтири, жоден з кількох каразово й детально опитаних практично всіх літніх мешканців села не знав (Збраньки). У

Таблиця 5. Пам'ятки давньоруського часу території Овруцької волості, виявлені та досліджені В. О. Місяцем

№	Рік	Пам'ятка	Тип пам'ятки, кількість і характер об'єкту
1	1954	Довгиничі, ур. «Кургани»	Курганний могильник, 9 кург.
2	1954	Велика Хайча	Курганний могильник, 14 кург.
3	1954	Велика Хайча, ст. Хайчнорин	Селище, 10 × 15 м. У звіті відсутнє, дані паспорта
4	1954	Норинськ, садиба Горштейна	Поселення-майстерня з обробки пірофілітового сланцю
5	1954	Збраньки, в долині ур. «Кривоносівка», що межує з ур. «Будничівська гора»	Селище-стоянка. Фрагменти відходів виробництва пряслиць з пірофілітового сланцю фіалкового кольору
6	1956	Левковичі, лівий берег р. Ясинець	Залишки кам'янорізного промислу
7	1956	Хлупляни, садиба В. Грейт	Залишки кам'янорізного промислу
8	1956	Старі Велідники, за 600—500 м на Зх	Залишки кам'янорізного промислу
9	1961	Коптевщина, високий бутор «Селисько»	Значна кількість відходів виробництва сланцевих пряслиць
10	1961	Городець	Городище, 2 останці; посад; заготовки і відходи виробництва сланцевих пряслиць; 60 кург.
11	1961	Бовсуни	Курганний могильник, 32 кург.

надто коротких описах не зазначалося ніяких відстаней від жодних стаціонарних реперів. Фактично не допомагали знайдені схеми на кількох охоронних паспортах, оскільки вони були надзвичайно умовними, поза-масштабними, зі спотвореною орієнтацією та іншими сутнісними вадами. Навіть коли через декілька років після початку наших розвідок ми змогли ознайомитися з мало-читабельними копіями карт РСЧА / РККА масштабу 1 : 25000, якими користувався В. О. Місяць, з нанесеним ним імовірними місцезнаходженнями деяких пам'яток, — все одно це не вирішило всіх пошукових питань.

Так, більш чи менш доказово все ж вдалося локалізувати поселення в Норинську та комплекс поблизу Городця. Селище в ур. «Селисько» в районі Коптівщини вдалося знайти через більш ніж десятиліття пошуків і розвідок навколо села, коли згадалися розгорнути сторони світу на схемі паспорта та деформувати його пропорції та позначки. Селище в районі В. Хайчі, інформація про яке містилася, чомусь, лише в охоронному паспорті і яке було все ж знайдене нашою експедицією майже через 10 років після початку обстежень, мало площу більше 4 га (замість 150 м²) і виразні сліди металургічного виробництва. Виявлені були і зазначені у звітах В. О. Місяця могильники. Прив'язки пам'яток в сс. Норинську та Хлуплянах до конкретних прізвищ власників садиб з плином тривалого часу виявилися дуже неефективними, оскільки представників відповідних прізвищ в цих населених пунктах було декілька, а за час, що минув, більшість очевидців нетривалих досліджень середини 1950-х рр. вже пішла з життя. Втім, в Норинську нам все ж показали орієнтовний простір місця проведення розкопок. Ситуація на цій ділянці, очевидно, значно змінилася і виразних давньоруських шарів та об'єктів наше шурфування тут не виявило, натомість ми зафіксували шари середньовіччя

і нового часу а також сліди перепланування місцевості. Приблизно вдалося зрозуміти місцезнаходження пам'ятки, зазначеної В. О. Місяцем у с. Хлуплянах, де нами були здійснені суцільні багаторічні розвідки і вказане місцезнаходження знайшло своє місце в системі комплексу давньоруських пам'яток мікрорегіону Хлупляни — Нагор'яни — Коміщчина (Каменщин — а / — изна XIX ст.) — Стугівщина — Оленичі — Скребелічі. Найбільш складною виявилася ситуація зі встановленням місць розташування поселень в сс. Збраньки, Ст. Велідники та Левковичі. Наші багаторічні мультисезонні, практично суцільні обстеження округи сіл Старі і Нові Велідники, Прибитки та Черевки дозволяють припустити, що зазначене у В. О. Місяця поселення Ст. Велідники — це неправильно прив'язане і хибно нанесене ним на картосхему поселення Прибитки I, яке в 1983 р. обстежив Р. С. Орлов, а згодом, у 2002 р., після розвідок всієї округи, Овруцька експедиція провела на поселенні стаціонарні дослідження [Павленко, 2005; 2008]. Усі численні багаторічні спроби ідентифікувати і знайти зазначене В. О. Місяцем поселення в ур. Кривоносівка — Будичовська гора на околиці південно-західної частини с. Збраньки результату не дали. Нарешті, пошуки поселення з рештками виробництва пряслиць біля с. Левковичі на р. Ясинець однозначного результату також не дали. Виявлені в районі села давньоруські пам'ятки дуже важко ідентифікувати з поселенням В. О. Місяця. За роки досліджень цієї округи декілька разів, в різні пори року і різній аграрній ситуації були практично пройдені і обстежені береги вказаної річки, крім декількох ділянок, які вкриті в наш час густою порослю молодих дерев і чагарнику.

Заплутаність, крайня неточність, обмеженість інформації В. О. Місяця про ці важливі і цікаві пам'ятки викликала у співробітників Овруцької експедиції відчуття чи не навмисно-

го свідомого спотворення даних про місцезонаження відповідних давньоруських пам'яток.

У 1958—1959 рр. самостійні польові дослідження на території Житомирщини розпочала московська дослідниця І. П. Русанова, яка до цього приймала участь в роботі Поліських експедицій Ю. В. Кухаренка (1954—1957 рр.). В аспірантурі, з 1953 р. науковим керівником її теми, присвяченої древлянам, був П. М. Третьяков. Відображенням ходу роботи над цією тематикою є дві публікації І. П. Русанової, що крім іншого, фіксують прогрес авторки у зборі джерельної бази дослідження. Так, в роботі 1958 р. дослідниця оперує 15 поховальними пам'ятками на території Овруцької волості, а вже в статті 1960 р. нараховується чотири десятки могильників з трупопокладеннями [порів.: Русанова, 1958; 1960]. У 1958 р. вона захищає дисертацію «Кургани полян», а відповідна монографія вийде друком лише через 8 років [Русанова, 1966].

З 1959 р. починаються розкопки слов'янських пам'яток на р. Тетерів в районі сс. Корчак, Тетерівка (Альбинівка), Шумськ. З 1963 р. рятувальні розкопки в цьому регіоні здійснювалися перед затопленням Житомирської ГЕС. В експедиції, очолюваній І. П. Русановою, на різних пам'ятках дослідження вели А. В. Куза, І. К. Фролов, Л. В. Артїшевська, В. Б. Нікітіна, Л. П. Гуссаковський, В. В. Седов та співробітники ІА АН УРСР В. І. Бідзіля і В. І. Митрофанова. Матеріали нових досліджень пам'яток, які в свій час відкрив і обстежив С. С. Гамченко, назвавши їх «пам'ятками типу Корчак», були усвідомлені як найбільш вірогідні слов'янські старожитності другої половини I тис. н. е. [Кухаренко, 1955; Даниленко, 1955; Петров, 1963]. Ю. В. Кухаренко зв'язав їх з пам'ятками пражської культури третьої чверті I тис. н. е., виділеної ще до війни І. Борковським. І. П. Русанова зуміла провести об'ємні і змістовні розкопки, завдяки яким була сформована нова, чітка і широка картина слов'янської людності Правобережжя, з'ясовано її основні хронологічні, культурні, господарські риси на підставі отриманих, добре документованих новітніми розкопками масових матеріалів. Після цього стало можливим усвідомлення значення і нюансів всіх попередніх досліджень цих старожитностей, відкритих у 1920-х рр. С. С. Гамченком в Корчаку і виділених І. Борковським в Празі до 1940 р. І. П. Русанова продовжує розвідки та розкопки та формує зведення цих пам'яток [Русанова, 1973]. Повноцінне відкриття і подальше дослідження пам'яток третьої й останньої чвертей I тис. н. е. змінило не тільки сутнісні аспекти наукової тематики вченої, але й власне саме її життя. У 1976 р. виходить її узагальнююча і аналітична монографія «Славянские древности VI—VIII ст.», де авторка переконливо показує місце і роль кола пражко-корчакських пам'яток серед сусідніх евро-

пейських культур, висуває ідеї щодо витоків і походження цієї культури та її ключове місце в слов'янському етногенезі [Русанова, 1976]. Пізніше автору, разом з І. О. Гавритухіним, за сприяння І. П. Русанової та родичів покійного І. К. Фролова, вдалося обробити, підготувати до друку і видати результати дослідження поселення Тетерівка I з матеріалами корчакської та наступної Луки-Райковецької культур, розкопаного в межах експедиційних досліджень І. П. Русанової [Томашевський, Гавритухин, 1992].

На території Овруцької волості І. П. Русанова веде свої спеціальні розвідки протягом трьох сезонів. У 1958—1959 рр. вона обстежує басейн р. Уж, в 1962 р. — розвідки охоплюють басейни Тетерева, Ірші — Різні, верхню течію Ужа та міжріччя верхів'їв Ужа — Ірші та Уборті. В 1973 р. дослідниця знову повертається на р. Уж і проводить додаткові нові дослідження в різних мікрорегіонах цього басейну, від витоків до гирла [Русанова, 1959/20а; 1962/27; 1973/46]. Основним первинним джерелом та орієнтиром для пошуків цікавих їй слов'яно-руських пам'яток є АК В. Б. Антоновича. Сукупно, крім перевірки та обстеження вже відомих раніше пам'яток завдяки розвідкам Правобережного, а згодом — Древлянського загонів спочатку Чернігівської, а далі — Дніпровської слов'янської експедиції ІА АН СРСР було виявлено і досліджено понад 20 нових невідомих раніше давньоруських пам'яток. Діяльність І. П. Русанової і отримані нею результати складають вагомий внесок у дослідження пам'яток території древлянського племінного князіння і літописної Овруцької волості.

Важливість цих старожитностей спонукала нас ще в період підготовки кандидатської дисертації намагатися більш детально ознайомлення з матеріалами і документацією цих розвідок. Завдяки допомозі учня І. П. Русанової, І. О. Гавритухіна, моє прохання про дозвіл ознайомитися і опрацювати збережені щоденники розвідок було люб'язно задоволене дослідницею. Завдяки цим ексклюзивним даним нам вдалося картографувати, а згодом і обстежувати в полі відкриті колись давно пам'ятки [Томашевський, 1993]. Набагато більш драматична доля склалася у археологічних знахідок, зроблених під час цих розвідок І. П. Русанової. У ході наших намагань знайти та обробити ці артефакти у фондах ІА АН СРСР виявилось, що в умовах тамтешніх підвалів вже тоді нечисленні ще збережені відкриті лотки з матеріалами розвідкових зборів і бірками були практично змішані і частково депаспортизовані. Серед колекцій цих зборів значну частку складали матеріали доби раннього залізного віку та бронзи. В подальшому, як нам повідомляли, завдяки аварійним катаклізмам та недбалості ці речі, здається, були втрачені остаточно. На жаль, недоступними тепер є й оригінали щоденників.

Всі ці сумні обставини роблять наявну збережену і зібрану нами інформацію ще більш цінною в своїй неповторності.

До цього необхідно додати, що як не парадоксально, з плином часу наукова та культурна і навіть духовна цінність цих слов'янських пам'яток все зростає. Адже, не дивлячись на наші багаторічні розвідки і пошуки місцезнаходжень пам'яток, описаних І. П. Русановою, особливо у верхній і середній течії Ужа, ми не змогли знайти практично жодного з них. І це парадоксально, оскільки кількість виявлених нами пам'яток інших типів і часів зростає невпинно. Деякі пам'ятки або невірно і дуже неточно були прив'язані, або знищені, або частіше — неправильно була встановлена їх культурно-хронологічна приналежність. За понад півстоліття дуже сильно, іноді — кардинально змінився ландшафт, угіддя та умови їх використання. Адже зі звітів і щоденників ми бачимо, що експедиції І. П. Русанової обстежували тільки розорані прирічкові поля поза населеними пунктами. В значній мірі, в цій зоні Житомирщини ці ділянки в останні часи не використовуються, заросли відносно молодими густими лісовими посадками і чагарниками. Пам'ятки зі слабким або навіть — відсутнім культурним шаром (як практично всі — слов'янські) виявити в розвідці без суцільних розкопок дуже важко. Втім, це не стосується тих пам'яток, на яких тоді були проведені стаціонарні розкопки, місцезнаходження, датування та особливості яких встановлені документально. Оскільки фактична кількість цих найдавніших пам'яток первинної слов'янської прабатьківщини практично зменшується в результаті зазначених спеціальних детальних перевірок, їх наукова, культурна вага пропорційно збільшується. Це означає, таким чином, сувору необхідність розгортання спеціальних заходів по збереженню вже відомих, нечисленних, ще існуючих пам'яток і актуальність активного пошуку нових об'єктів національної та всесвітньої історико-археологічної спадщини цього типу. Сказане тим більш актуальне, оскільки ключові колекції слов'яно-руських знахідок з Корчака, Тетерівки, Шумська, Гульська та інших регіонів Житомирської загальнослов'янської прабатьківщини з розкопок Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанової, М. Б. Щукіна знаходяться поза межами України в РФ.

У пошуках можливостей для заповнення т.зв. «білої плями» пам'ятками першої половини I тис. н. е. ленинградський дослідник М. Б. Щукін, організував 1976 р. спеціальну пошукову експедицію, яка здійснила маршрутну розвідку вздовж берегів р. Уборть. Замість очікуваних пам'яток римської доби вчені дослідили різночасові пам'ятки біля населених пунктів Олевськ, Тепениця, Суцани, Рудня-Хочинська, Хочино, Копище. З давньоруських пам'яток експедиція М. Б. Щукіна обстежує

відомі городища в Олевську (Бабина Гора) та Суцанах, відкриває поселення Тепениця та Рудня-Хочинська I, і фіксує 3 курганні могильники в Тепениці (у т. ч. — відомі «Довга Нива», «Під Одрами») і курганні групи в Суцанах та Рудні-Хочинській [Щукін, 1976/104]. Експедицією М. Б. Щукіна було в 1976 р. відкрите і частково досліджене слов'янське поселення VII—VIII ст. н. е. Суцани-Хмільник [Щукін, 1982; Томашевський, Павленко, 2014].

У 1970—80-х рр. свої багаторічні розвідки і обстеження давньоруських городищ і укріплень інтенсивно проводить М. П. Кучера. В південній частині області вздовж лісостепового кордону і меж Болохівської землі дослідник обстежує близько 120 городищ і фортифікованих населених пунктів. З семи сезонів, впродовж яких вчений працював на Житомирщині, на півночі М. П. Кучера вів розвідки у 1973, 1975 та 1985 рр. [Кучера, 1973/18; 1975/27; 1979; 1982; 1985/30, с. 1—8]. На території літописної Овруцької волості вчений проводить обстеження 6 відомих укріплених пунктів — Городця і Норинська на Овруччині, Олевська на Уборті, Барашів та Ушомира на Ужі, Радомишля-Мичеська на Тетереві. В Городці, Норинську і Олевську М. П. Кучера склав плани городищ, виявив датуючі артефакти. В Городці на посаді вчений зафіксував залишки пірофілітообробного виробництва. В Барашах, Ушомирі, Микгороді Радомишля дослідник не виявив давньоруських матеріалів і власне конструктивних ознак фортифікації. На жаль, для цих пунктів М. П. Кучера не залишив планів, особливо шкода — в Ушомирі. Історію, деталі і результати дослідження всіх цих та інших укріплених населених пунктів Овруцької волості ми докладно висвітлили в спеціальній об'ємній, спільній з С. В. Павленком, публікації [Томашевський, Павленко, 2014].

У 1983 р. в складі Волинської експедиції ІА АН УРСР, Р. С. Орлов за участі Р. В. Терпиловського, провели розвідки на території північних районів Житомирської області. Експедиція цікавилася давньоруськими пам'ятками, орієнтуючись у пошуках на кілька джерел, зокрема, — на дані А. К. В. Антоновича, В. О. Місяця, М. П. Кучери та повідомлення місцевих мешканців. Члени експедиції побували на відомих комплексах пам'яток в Коростені, Малині та Городці і оцінили як перспективи їх подальших розкопок, так і стан збереження цих історичних центрів.

Р. С. Орлов відкрив і зафіксував декілька нових пам'яток, зокрема невідоме до цього в науці давньоруське городище в Листвині на південних відрогах Овруцького кряжу, а також понад 7 курганних груп і 2 нових поселення в Гацківці і Прибитках (табл. 6). Найбільш цікавим і важливим серед всіх цих пам'яток є поселення в ур. Татаринка біля с. Прибитки. На цьому поселенні був закладений шурф, який

Таблиця 6. Зведена таблиця пам'яток X—XIII ст., обстежених Р. С. Орловим у 1983 р.

№	Пам'ятка	Тип пам'ятки
1	Коростень	Городище
2	Малин, Городище	Городище
3	Городець	Городище
4	Листвен-Кошечки	Городище
5	Бучки	Городище
6	Селище, ур. Церковщина	Городище
7	Гацківка	Поселення
8	Прибитки, ур. Татаринка	Поселення
9	Норинськ	Курганна група
10	Велика Хайча	Кургани
11	Велика Хайча, біля р. Хайчанка	Курганна група
12	Велика Хайча, ур. Рубіж	Курганна група
13	Мала Хайча, кладовище	Курганна група
14	ур. Ліски	Курганна група
15	Кошечки, кургани Цар-гора (Хан-гора)	Кургани

окрім кераміки X—XIII ст., дав цікаву колекцію відходів і заготовок виробництва пряслиць з пірофілітового сланцю. Найцікавішою була також наявність в цьому ж шурфі заготовок і відходів виробництва пірофілітових натільних хрестиків. Дуже імовірно, що саме це поселення було відоме В. О. Місяцю під назвою Старі Велідники. У 2002 р. на цьому поселенні були проведені стаціонарні розкопки Овруцькою експедицією під керівництвом А. П. Томашевського, які підтвердили, значно розширили і деталізували висновки та спостереження, зроблені в свій час Р. С. Орловим [Орлов, Терпиловский, 1983/21, с. 62—68].

На території Овруцької волості в цю добу вели дослідження й інші експедиції ІА АН УРСР (під керівництвом Д. Я. Телегіна, М. І. Гладких, Л. Л. Залізняка), які шукали, обстежували і вивчали пам'ятки інших, більш ранніх епох. Розвідкові загоны оглядали поліські моренні і зандрові території по берегах основних водяних артерій півночі Правобережжя. Для деяких багаторічних пошукових експедицій 1970-х рр., на жаль, характерна неправдоподібна і, по суті, — неприродна диспропорція між кількістю пам'яток кам'яної доби в порівнянні з пам'ятками інших епох в тому числі й давньоруського часу. Такої монокультурної картини не може бути в принципі, що більш ніж переконливо доводять практика та результати реалізації таких комплексних проектів як Овруцький, Пороський, Ходосівський, в межах яких проводилися детальні сплановані суцільні розвідки. Саме в ході таких польових досліджень об'єктивно виявляється і встановлюється кількісне співвідношення між пам'ятками різних культурно-історичних епох у кожній з досліджуваних територіальних одиниць з притаман-

ним їм природно-географічними та історико-культурними особливостями. Закономірно, що переважна більшість пам'яток, що виявляються відносяться до того періоду, який спеціально цікавить кожного конкретного дослідника і його пошукову групу. Але більш ніж 20-літній досвід робіт Овруцької експедиції не можливо уявити без прямої співпраці з провідними спеціалістами, які займаються кам'яною добою: Д. Ю. Нужним, Д. В. Ступаком, П. С. Шидловським, С. В. Переверзевим, І. М. Хоптинцем, А. А. Сорокуном та широким консультаціями практично зі всіма спеціалістами з палеоліту, доби енеоліту — бронзи та інших періодів. Принагідно зазначимо, що саме завдяки багаторічним наполегливим пошуковим роботам Овруцької експедиції ІА НАНУ кількість відомих на цій території пам'яток гравету і східного гравету зросла з трьох до понад 70.

Продовжуючи традиції С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького, І. С. Винокура, В. О. Місяця, співробітники ЖОКМ проводили впродовж 1980-х рр. польові дослідження з метою обстеження, паспортизації, збирання даних для «Зводу пам'яток історії та культури». Саме з метою збору та перевірки даних про пам'ятки для укладання Житомирського обласного «Зводу» І. І. Ярмошик в 1986 р. обстежив 25 давньоруських пам'яток в Овруцькому та Корстенському районах Житомирщини. Практично всі ці пам'ятки — курганні могильники, абсолютна більшість з яких відома вже у АК В. Б. Антоновича [Ярмошик, 1986/140]. Невиправдано лаконічна інформація про 25 пунктів, разом з розкопками пам'яток в інших регіонах, умістилася у цього автора на 7 стор. звіту. Не можна не сказати, що більшість охоронних паспортів (окрім підготовлених М. П. Кучерою), створених за державні кошти цим автором, на превеликий жаль, дуже низького наукового та технічного рівня. Перевірка наведених в паспортах даних та вкрай умовних або спотворених графічних схем слов'яно-руських пам'яток, здійснювана нами починаючи з 1987 р., показала, що значна частина цієї документації є по суті фіктивною, фіксує відомі в науці пам'ятки в зовсім інших місцях, які не мають ніякого відношення до реального місцезнаходження зазначених старожитностей. Фактично така сфабрикована (нерідко — під псевдонімами) підроблена документація не тільки не має жодної наукової цінності, але й не дозволяє реально охороняти та зберігати об'єкти історико-археологічної спадщини, в тому числі — національного значення.

Ще на початку 1980-х рр. розпочав свої археологічні пошуки О. О. Тарабукін, який потім працював у ЖОКМ, а згодом став головним спеціалістом Житомирської обласної інспекції з охорони пам'яток археології. Протягом кількох десятиріч О. О. Тарабукін, єдиний професійний археолог в області, проводив

розвідки і обстеження в межах місцевих наукових програм та виконував обстеження і виявлення археологічних пам'яток в ході погондженень для землевідведення¹. Ним виявлені сотні різноманітних пам'яток різних періодів. О. О. Тарабукін приймає участь в роботі експедицій ІА НАН України, які працюють на території області, активно вивчає та публікує матеріали з історії археологічних досліджень Житомирщини. Наші орієнтовні підрахунки свідчать, що приблизно зі 130 особисто обстежених і задокументованих О. О. Тарабукіним до 2013 р. давньоруських пам'яток всієї Житомирської області 26 розташовані на території літописної Овруцької волості. З цього числа, 21 пам'ятка — це нововідкриті, невідомі раніше науці пам'ятки (табл. 7).

Значний вклад у дослідження давньоруських пам'яток території історичної Овруцької волості належить Б. А. Звіздецькому. Працюючи над темою своєї кандидатської дисертації «Городища на території літописних древлян ІХ—ХІІІ ст.» він у 1987 р. здійснює розкопки городища на східній околиці Малина (колишнє с. Городище) [Звіздецький, 2010]. З 1990 р. дослідник очолює Житомирську археологічну експедицію, працює в Гульську на Случі. З 1995 р. він включається до роботи над програмою «Інвентаризації нерухомих пам'яток історії та культури радіаційно забруднених районів в результаті аварії на ЧАЕС». В складі цієї групи працювали О. П. Моця, П. М. Покас, О. В. Солтис (на початку програми), А. П. Томашевський (до 1995 р.), Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас, П. О. Улько, І. А. Ремех. Експедиція здійснює інвентаризацію пам'яток історії, культури, монументів і кладовищ населених пунктів, в тому числі — вже неіснуючих відселених і знищених Чорнобильською катастрофою. Саме в ході цих виснажливих обсте-

Таблиця 7. Зведена таблиця давньоруських пам'яток, обстежених і виявлених О. О. Тарабукіним

№	Пам'ятка	Басейн	Район
1	Літки I	Жерев	Лугинський
2	Павлоківка I	Жерев	Овруцький
3	Норинськ Гор	Норинь	Овруцький
4	Листвин	Норинь	Овруцький
5	Шершні-Ліс	Тетерів Ірша	Коростенський
6	Українка I Пінязевичі	Тетерів Ірша	Малинський
7	Малин Гор	Тетерів Ірша	Малинський
8	Малин I	Тетерів Ірша	Малинський
9	Стасева III	Тетерів Ірша	Малинський
10	Пиріжки	Тетерів Ірша	Малинський
11	Пиріжки I	Тетерів Ірша	Малинський
12	Кишин III	Уборть	Олевський
13	Кишин IV	Уборть	Олевський
14	Озеряни	Уборть	Олевський
15	Коростень (Ольгінська)	Уж	Коростенський
16	Новаки	Уж	Коростенський
17	Кожухівка I	Уж	Коростенський
18	Васьковичі-Бехи I	Уж	Коростенський
19	Мала Зубівщина	Уж	Коростенський
20	Норинці	Уж	Овруцький
21	Яцковичі I	Уж	Овруцький
22	Мойсіївка II	Уж	Коростенський
23	Новоселиця III	Ірша	Малинський
24	Рудня IV	Ірша	Коростенський
25	Рудня V	Ірша	Коростенський
26	Рудня ліс яр	Ірша	Коростенський

жень на сільських кладовищах і біля них було виявлено основну масу курганних могильників, зафіксованих цією експедицією. Уяву про географію поширення, розподіл за типами пам'яток та інші параметри містить спеціально створена нами зведена таблиця археологічних пам'яток території Овруцької волості, обстежених експедицією Б. А. Звіздецького (табл. 8).

1. Дослідження О. О. Тарабукіна в межах роботи Обласної інспекції з охорони культурної спадщини при управлінні культури Житомирської ОДА, разом з бібліографією див. в публікації О. О. Тарабукіна та С. О. Ігруніної у цьому збірнику.

Таблиця 8. Археологічні пам'ятки території Овруцької волості, обстежених експедицією Б. А. Звіздецького

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
1	Немирівка, Ігорєва могила	Коростенський	Курган	1998	1	—
2	Бехи, Уж, лівий берег, 3 км на Сх від села	Коростенський	Кург. могильник	1998	6	—
3	Васьковичі, Старі могилки	Коростенський	Кург. могильник	1998	23	—
4	Воронєве	Коростенський	Кург. могильник	1998	3	—
5	Мала Зубівщина	Коростенський	Кург. могильник	1998	30	—
6	Каленське	Коростенський	Кург. могильник	1998	27	—
7	Коростень, гр. 4, між гордищами 2 і 3	Коростенський	Кург. могильник	1994	11	1
8	Купеч, 2,5 км на Зх Ліс	Коростенський	Кург. могильник	1999	21	—
9	Михайлівка, центр, цвинтар	Коростенський	Кург. могильник	1998	4	—

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
10	Пашини-Коростень (у 1998 р. — Бехи, РЗВ)	Коростенський	Кург. могильник	1999	2	2
11	Сарновичі	Коростенський	Кург. могильник	1998	24	—
12	Сокорики	Коростенський	Кург. могильник	1999	43	—
13	Хогинівка	Коростенський	Кург. могильник	1998	16	1
14	Шатрище	Коростенський	Кург. могильник	1998	2	—
15	Коростень, № 9, сільський цвинтар с. Чигирі	Коростенський	Кург. могильник	1998	7	—
16	Селець, центр, цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1995	19	—
17	Яжберень, цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1995	40	—
18	Старе Шарне	Народицький	Кург. могильник	1998	1	—
19	Листвин	Овруцький	Кург. могильник	1997	2	—
20	Поліське, центр, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	2	—
21	Норинськ, при в'їзді, великі	Овруцький	Кург. могильник	1997	6	—
22	Норинськ, ветлікарня	Овруцький	Кург. могильник	1997	42	—
23	Велика Хайча, Пд, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	15	—
24	Бігунь	Овруцький	Кург. могильник	1997	9	—
25	Білка	Овруцький	Кург. могильник	1997	16	—
26	Бокіївщина, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	17	—
27	Верпа	Овруцький	Кург. могильник	1997	43	—
28	Малий Кобилін, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	5	—
29	Корчівка, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	7	—
30	Кошечки	Овруцький	Кург. могильник	1997	14	—
31	Мишковиці, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	6	—
32	Можари	Овруцький	Кург. могильник	997	21	—
33	Малі Мошки (кол. х. Телятичі)	Овруцький	Кург. могильник	1996	84	—
34	Велика Хайча, ур. Рубіж	Овруцький	Кург. могильник	1997	1	—
35	Норинці	Народицький	Кург. могильник	1996	115	7
36	Норинці, № 2 цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1996	12	—
37	Острів, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	30	—
38	Покалів, 0,5 км на Пд Зх	Овруцький	Кург. могильник	1997	2	—
39	Поліське, Пд Сх села, центр цвинтар № 2	Овруцький	Кург. могильник	1996	16	—
40	Скробеличі, 1 км на Пн	Овруцький	Кург. могильник	1997	47	—
41	Велика Фосня, Сх Цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	15	—
42	Велика Хайча, Пн Сх	Овруцький	Кург. могильник	1997	3	—
43	Мала Хайча, Пд, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	10	—
44	Хлупляни-Стугівщина	Овруцький	Кург. могильник	1997	43	—
45	Шоломки, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	9	—
46	Яцковичі	Овруцький	Кург. могильник	1996	7	—
47	Антоновичі, № 1, центр, городи	Овруцький	Кург. могильник	1997	3	—
48	Городець, № 1, Зх	Овруцький	Кург. могильник	1999	71	5
49	Городець, № 2, Сх	Овруцький	Кург. могильник	1999	23	1
50	Антоновичі, № 2 Гостинець	Овруцький	Кург. могильник	1997	39	2
51	Антоновичі	Овруцький	Курган	1997	1	—
52	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
53	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
54	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
55	Потаповичі, цвинтар	Овруцький	Курган	1996	1	—
56	Веселівка Бедуни	Овруцький	Кург. могильник	1996	58	—
57	Невгоди, Пн Сх, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	40	—
58	Городець	Овруцький	Городище	1999	—	—
59	Листвин	Овруцький	Городище	1997	—	—
60	Норинськ	Овруцький	Городище	1997	—	—
61	Збраньки	Овруцький	Замчище	1997	—	—
62	Городець	Овруцький	Посад	1999	—	—

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
63	Коренівка	Овруцький	Поселення	1996	—	—
64	Кошечки	Овруцький	Поселення	1997	—	—
65	Можари	Овруцький	Поселення	1997	—	—
66	Норинці	Народицький	Поселення	1996	—	—
67	Городець	Овруцький	Поселення	1999	—	—
68	Магдин	Овруцький	Городище	1996	—	—
69	Закусили	Народицький	Поселення	1995	—	—
70	Мартиновичі	Іванківський	Поселення	1995	—	—
Разом курганів					1117	19

Як бачимо, із загальної цифри в 70 пунктів, 57 є поховальними пам'ятками, в тому числі — 7 окремих курганів та 50 курганних груп зі 1117 курганами. Автори відповідної публікації зазначають, що 8 пам'яток відкриті і описані вперше, хоча, не виключено, що чимало з цих пам'яток вже були зафіксовані в АК В. Б. Антоновича, а експедиції вперше в новітній час вдалося їх ідентифікувати та зафіксувати в сучасних умовах [Звіздецький, 2008, с. 7—39]. Для 15 з обстежених пам'яток були складені схематичні плани. Найбільш важливими і ексклюзивними є дані про могильники. На 7 могильниках експедицією було досліджено 19 курганів. Розкопувалися, переважно, вже частково зруйновані кургани, і крім рятувальних завдань, співробітники Житомирської експедиції намагалися поточнити культурно-хронологічні особливості відповідних пам'яток. Слід сказати, що ці завдання не завжди вдавалося виконати, оскільки більшість з розкопаних двох десятків курганів виявлялися кенотафами, або, — точніше, не містили жодних знахідок. Розкопки були проведені в двох групах археологічного комплексу біля сіл Городця і Антоновичі, в двох курганних групах Коростеня та в районі с. Норинці і ст. Сокорики. Були обстежені відомі городища і укріплення в Городці, Норинську, Листвині, Збраньках, також 5 селищ, три з яких були дійсно вперше відкриті — Норинці та Кошечки (давньоруського часу) та Можари (доби бронзи та пізнього середньовіччя).

На рубежі 1990-х — 2000-х рр. Б. А. Звіздецький розпочинає свої польові дослідження на городищах, посаді, могильниках Коростеня і на пам'ятках його ближньої округи [Звіздецький, Польгуй, Петраускас, 2004; 2008]. Розкопки Іскоростеня дали кілька важливих і цікавих результатів. Були вперше виявлені і виділені ранньослов'янські матеріали третьої й останньої чвертей I тис. н. е. Також, в результаті розкопок були вперше знайдені старожитності скандинавських типів, що дало цілком певні матеріальні підстави для різних етносоціальних інтерпретацій та концепцій. Арте-

факти, отримані в результаті проведених розкопок, наочно свідчили про широкі географічні зв'язки Коростеня з тодішніми ключовими військово-політичними та культурно-економічними центрами Європи і Азії. Б. А. Звіздецького цікавили також глибинні питання давньоруської фортифікації, конструктивних особливостей городищ, військової справи і техніки, будівельні та конструктивні особливості укріплень різних складових частин південно-руських земель. Після передчасної смерті дослідника, Житомирську експедицію очолив А. В. Петраускас, який продовжив розробляти основні традиційні напрямки. Зокрема не припиняються дослідження укріплених пам'яток у Коростені, Новоград-Волинському (Звягелі), відновлені роботи в Малині, розпочато розкопки городища в Олевську¹. Ці дослідження дозволили уточнити і деталізувати вже відому раніше інформацію про зазначені укріплені пункти Північної Житомирщини, а також відкрили нові, іноді — непередбачені, але цікаві факти про хронологічні, етнокультурні, стратиграфічні, планувальні особливості цих осередків. А. В. Петраускас започаткував і декілька нових аспектів в науково-практичній діяльності цієї експедиції. Його особисте зацікавлення сприяло реалізації в межах експедиційних робіт на відповідних пам'ятках напрямку експериментальної археології. Відновлення і апробація поліських промислів, традиційних ремесл, давніх засобів плавання науковець поєднує з вивченням теорії і практичними діями по створенню на пам'ятках археології скансенів і музейно-заповідних об'єктів. Крім того, А. В. Петраускас веде також роботи в межах завдань підрозділів Рятівної археологічної служби, яка має обстежувати, досліджувати і погоджувати виділення земельних ділянок громадянам, об'єднанням і підприємствам Житомирщини. На жаль, документація цих робіт, кількість,

1. Про роботи Житомирської експедиції ІА НАН України детальніше можна ознайомитися в окремій роботі А. В. Петраускаса у цьому збірнику.

датування та характер відкритих пам'яток в результаті таких обстежень і погоджень фактично досі не доступні.

Багато років плідну науково-дослідну та охоронну діяльність веде завідувач Коростенського музею В. І. Польгуй. Поєднуючи участь в експедиціях ІА НАН України з власними польовими дослідженнями, В. І. Польгуй створив цікаву, змістовну, науково обґрунтовану та виразну експозицію та виставки, які презентують унікальну давню історію та виявлені старожитності Коростенщини.

У 1999 р. В. А. Рудим по трасі нафтопроводу проводилася госпдогвірна розвідка. З шести пам'яток, виявлених ним на території Овруцького та Коростенського районів Житомирщини, за його даними, — три були давньоруським. На селищах Бондарівка, Васьковичі та Ігнатпіль виявлені матеріали, датовані В. А. Рудим Х—ХІ ст. [Рудий, 1999]. На жаль, наведені прив'язки пам'яток є вкрай неточними і не деталізованими, а т.зв. схематичні плани неприпустимо схематизовані, що не відповідають вимогам до наукової документації. У результаті, як і з деякими пам'ятками В. О. Місяця, поселення в Бондарівці чітко локалізувати та ідентифікувати, не дивлячись на спеціальні пошуки, поки що не вдалося.

Проектована і збудована траса ЛЕП, на лінії прокладання опор якої працювала експедиція Рятівної археологічної служби в 2009 р. проходила по території Житомирської області у верхній течії і вододілах річок Уборти, Ужа та Ірші. Слід зазначити, що це одні з самих слабо обстежених районів Житомирської області та окраїнних територій історичної Овруцької волості. Тому поява там низки нововідкритих археологічних пам'яток була дуже важливою. Тим більше, що серед десятків інших, на території історичних меж Овруцької волості в звітах зазначалося не менше 20 пам'яток давньоруського часу в районі сіл Корошине, Заборочтя, Кишин, Мала Глумча, Андрієвичі, Бастова Рудня, Неділище, Синявка, Михайлівка, Дворище, Сколобів, Давидівка. На деяких з пам'яток проводилися розкопки під будівництво опор ЛЕП. В якості доказів культурно-хронологічного визначення пам'яток фігурують «боковини» гончарних посудин, час виробництва яких визначався вмістом піску, домішок та характером випалу. Практично жодного вінчика, який є датуючим, не було знайдено і промальовано [Петраускас, Златогорський, Милян, Осаулчук, 2009]. На жаль, спеціальна перевірка і спроби знайти та додатково дослідити нововідкриті давньоруські пам'ятки силами Овруцької експедиції практично не дали позитивних результатів. В підсумку ми відмовилися від врахування всіх цих давньоруських пам'яток в нашій базі даних і картографування.

Дослідження давньоруських пам'яток північної частини історичної Овруцької волості

(колишнього Мозирського повіту Мінської губернії) на території сучасних Мозирського, Наровлянського, Єльського, Лельчицького районів Гомельської області Білорусі також мають приблизно ті самі етапи, що й в Україні. Опрацювання джерел дозволило нам картографувати і внести до бази даних 18 давньоруських пам'яток, які входять до території Овруцької волості (за Ю. І. Лозою). З інших 150 білоруських пам'яток Х—ХІІІ ст., що були нами картовані в дослідницькій рамці (Турово-Пінська земля), ще 14 пам'яток розташовані в безпосередній близькості до умовних меж Овруцької волості. Абсолютна більшість з цих пам'яток — курганні могильники. Детальна історія вивчення цих старожитностей південної Білорусі міститься в роботах П. Ф. Лисенка, Г. В. Штихова та інших дослідників [Штыхов, Лысенко, 1966; Лысенко, 1991; Поболь, 2004]. Схоже, що основним джерелом інформації про ці курганні могильники є рукопис «Сведения о городищах и курганах Минской губернии», який, імовірно, є збіркою відповідей на анкети, аналогічним АК Д. Я. Самоквасова, і зберігається в науковому архіві Інституту антропології МГУ [Лысенко, 1991, с. 161—182].

Відомості про курганні могильники, виявлені ще в позаминулому столітті вміщені також у Зводі пам'яток Гомельської обл. [Збор..., 1985]. Основою для інформації про курганні поховання дреговичів стали розкопки 672 курганів на 82 могильниках, здійснені в 1880-х рр. В. З. Завітневичем. [Завитневич, 1890; 1892]. Публікації досліджених комплексів, огляди та аналіз археологічних ситуацій давньоруського часу на території Мозирського повіту і суміжних теренів містяться в роботах Ю. В. Кухаренка, Л. Д. Поболя, П. Ф. Лисенка та В. В. Седова [Кухаренко, 1961; Поболь, 2004; Лысенко, 1991; Седов, 1982].

Територіальні західні краї Овруцької волості поза межами Житомирської області є маловивченими археологічно. Фактично для цих територій відомо менше десяти пам'яток давньоруського часу. Джерелами інформації про місцеві пам'ятки є АК В. Б. Антоновича та розвідки і огляди Б. А. Прищепи, який досліджує Рівненщину починаючи з початку 1880-х рр. [Прищеп, 2016].

Значиму роль в складанні та перевірці нашої універсальної бази даних та карти давньоруських пам'яток історичної овруцької волості мали різні державні зведення та реєстри історико-культурної спадщини. Для укладання синтезованої бази даних використовувалися дані та матеріали «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», «Реєстру нерухомих пам'яток Житомирської області», паспорти на пам'ятки археології та інші подібні джерела. В результаті польових досліджень значні масиви даних про сотні нововиявлених та перевірених пам'яток археології були пере-

дані Овруцькою експедицією у формі статей до обласної редколегії «Зводу» та у форматі табличної форми Обласній інспекції для внесення до «Державного реєстру пам'яток археології Житомирської області». На превеликий жаль, програма «Зводу пам'яток» була закрита, відповідна група, як і раніше, — дієва обласна археологічна інспекція — знищені. Державний реєстр області з точними описами місцеположення та культурно-хронологічного визначення пам'яток опинився і розпорядженні «чорних копачів»-мародерів.

ОВРУЦЬКИЙ ПРОЕКТ, ОВРУЦЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ І ОВРУЦЬКА ВОЛОСТЬ

Ми вже зазначали, що ще під час роботи над кандидатською дисертацією на початку 1990-х рр. нам стало очевидним і було доведено існування окремого історико-соціального організму (ІСО) — літописної Овруцької волості, яка знайшла своє конкретне відображення як в письмових джерелах, так і чітко вималювалася археологічно [Томашевський, 1993, с. 53, 55]. Вивчення літератури про землі і волості Русі, її адміністративно-територіальний поділ, а також, про зміст і суть давньоруських волостей, підтвердили наші здогадки про значення і особливості статусу літописної Овруцької волості з поміж інших руських волостей. Окремішність Овруцької волості проявлялися при порівняльному зіставленні ключових параметрів давньоруських волостей. Серед таких параметрів цього ІСО слід зазначити: розмір, систему заселення, демографічний потенціал, історію виникнення, етнокультурні, антропологічні і племінні засади утворення, функціональні характеристики, господарські спеціалізації, статус тримання та домену, нарешті — унікальна мультикультурна етносоціальна спадщина Овруцької волості в сьогоденні. Всі ці особливості вимагали своєї спеціальної перевірки, окремого сучасного вивчення, систематизації, осмислення та оцінки. Такий високий науковий потенціал Овруцької волості та імовірні перспективи його вивчення дисонували з наявним рівнем археологічної дослідженості регіону, який був лише дещо більш вищим, ніж середній по регіону. Незважаючи на часті згадки в археологічній літературі найбільш ефектних артефактів Овруцького регіону — пірофілітових прясел та інших виробів з пірофілітового сланцю, цілеспрямоване систематичне вивчення старожитностей Овруцької волості не проводилося. Нагадаємо, що наші власні попередні польові дослідження кінця 1980-х — першої половини 1990-х рр. в межах програм обласного «Зводу пам'яток», дисертаційних розвідок та «Інвентаризації пам'яток радіаційно уражених територій» стосувалися, переважно, суміжних до Овруцької волості ре-

гіонів в басейнах річок Случі, Тетерева, нижнього Ужа та Прип'яті.

Для правильного розуміння динаміки якісно-кількісних змін САД Овруцької волості необхідно враховувати і аналізувати не тільки всю попередню історію археологічного дослідження відповідної території, але й ключові віхи історії особистих наукових пошуків автора в межах цієї проблематики. Наші польові дослідження Східної Волині — Житомирщини розпочалися в 1987 р. в складі групи з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області», під керівництвом М. П. Кучери. Паралельно нами збиралася база слов'яно-руських пам'яток цієї території для майбутнього дисертаційного дослідження, присвяченого аналізу системи заселення, палеоекології та господарству Східної Волині V—XIII ст. н. е. Ця робота була успішно завершена і захищена в 1993 р. Було проаналізовано етапи просторово-хронологічного розвитку древлянського племінного князівства та наступне утворення на цій території двох великих ІСО: Овруцької волості та Болохівської землі. Ще під час цієї роботи автору стала ясно зрозумілою нагальна необхідність і потенційна значимість спеціального дослідження літописної Овруцької волості. Адже аналіз історії польового вивчення та сукупності всіх відомих на той час історіографічних напрямків чітко показував, що як не парадоксально, Овруцька волость, як така, ніколи не була предметом і об'єктом жодного спеціального дослідження. Ба більше, навіть самий цей термін, назва і словосполучення практично не вживалися ні істориками ні археологами¹.

Проведений нами попередньо історіографічний аналіз, а також, опрацювання і осмислення історії дослідження цієї території дозволили зробити основний висновок, що фактично ніколи і ніким не ставилося окреме питання про Овруцьку волость та спеціальне вивчення її території, природи, історії, населення і системи його заселення, спеціалізованої промисловості, культури, статусу, спадщини і пам'яток. Тому, викладаючи віхи загальної історії історико-археологічного вивчення території нашого дослідження ми вживали саме такі словосполучення, оскільки тільки в межах задуманого та реалізованого нами окремого наукового проекту, Овруцька волость та її пам'ятки були свідомо обрані предметом та об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження.

Ще на початку 1990-х рр. стало зрозумілим, що для успішного виконання визначених вище завдань потрібно розробити, спланувати і реалізувати спеціальний проект. «Проект

1. Овруцька волость згадується у відповідних місцях праць-зведень О. М. Рапова та Л. Є. Махновця [Рапов, 1977, с. 161—162, 174; Літопис руський, 1989, с. 44, 304, 354, 546].

комплексного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцького кряжу та середньовічної Овруцької волості» (Овруцький проект), його завдання, окремі програми, теоретичні і методичні засади було розроблено і оприлюднено ще до початку практичних досліджень [Томашевський, 1998а]. В результаті дуже непростих пошуків і, врешті-решт, — успішного отримання необхідної стартової організаційно-фінансової підтримки в 1996 р. розпочалися польові дослідження спеціально створеної Овруцької експедиції ІА НАН України. Також, ще до початку польових робіт, чітко усвідомлювалася обов'язкова необхідність зробити цей унікальний регіон найбільш детально дослідженим археологічно для реалізації максимально глибокого і розгорнутого комплексного дослідження та варіантів подальших реконструкцій. На сьогодні, такий досягнутий безпрецедентно високий САД окремого цілісного ІСО став ще однією якісно-кількісною особливістю Овруцької волості на тлі інших територій.

Завданням комплексної Овруцької експедиції, створеної та керованої А. П. Томашевським з 1996 р., було детальне польове дослідження території літописної Овруцької волості, виявлення, вивчення та збереження її історико-археологічної та палеоекологічної спадщини. З 1998 р. до роботи в Овруцькому проекті та експедиції приєднався С. В. Павленко, тоді ще студент, який зацікавився проблемами виробництва пряслиць та прикрас з овруцького пірофілітового сланцю. З 2008 р. в роботі експедиції приймає активну участь А. В. Борисов. Втративши початкову фінансову підтримку, з середини 2006 р. експедиція (Овруцька, або далі — Східноволинська) розпочала багаторічні розвідки за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», аж до припинення дії та закриття зазначеної обласної програми у 2014 р.

Поруч з А. П. Томашевським, С. В. Павленком та А. В. Борисовим в складі експедиції в різні роки працювали 13 співробітників, пошукачів та аспірантів ІА НАН України. Також в польових роботах приймали участь 7 співробітників з інших наукових, музейних та навчальних інституцій, 13 вчителів-краєзнавців та 7 любителів-краєзнавців з усіх складових регіонів історичної Овруцької волості. Окремо слід згадати багатьох вчених, — колег географів, ботаніків, геологів та інших спеціалістів, що брали участь у дослідженнях. Разом з двома унікальними водіями — справжніми членами експедицій, це понад 50 осіб. Це без врахування численних студентів, учнів-гуртківців, гостинних господарів, небайдужих місцевих посадовців і аматорів.

Поточна бібліографія Овруцького проекту нараховує понад 70 позицій. Це наукові статті, публікації, підсумкові та аналітичні огля-

ди, в яких постулюються значимі методичні аспекти, формулюються основні тематичні дослідницькі програми проекту та їх результати, висвітлюються особливо важливі комплекси і окремі типи пам'яток, публікуються результати спеціальних аналізів та визначень окремих категорій і сукупностей артефактів та екофактів. 43 з цих робіт — авторські, або створені за його безпосередньою участю. Серед ключових публікацій слід назвати проміжні підсумки досліджень програм проекту, статті з аналізом систем заселення Овруцької волості, роботи про овруцьку околичну шляхту [Томашевський, 2002б; 2005; 2008; Томашевський, 2008]. Цілий блок статей присвячений ОПІ, окремим її галузям, виробничим пам'яткам, видобувничим кар'єрам, особливостям виробничих артефактів тощо. З цими роботами тісно пов'язані друковані роботи, присвячені мінералогічним визначенням, проблемам пірофілітової сировини та її використання [Павленко, 2005; 2006; 2008; 2010; Томашевський, 2005]. Окрему групу робіт складають публікації результатів дослідження окремих складових територій Овруцької волості: Овруцького кряжу, Коростенщини, давнього заселення басейні річок Жерева, Ірші, Уборті [Томашевський, 2016]. Спеціальні розлогі публікації присвячені дослідженням і узагальненню їх результатів стосовно городищ і укріплених пунктів та поховальних пам'яток [Томашевський, 2004; Томашевський, Павленко, 2008; Томашевський, Павленко, 2014]. Ще один напрямок досліджень представляють публікації визначень та осмислення аналізу різноманітних екофактів: палеоботанічних, палінологічних, геоботанічних, остеологічних [Безусько, 2000а; 2000б; Пашкевич, Томашевський, 2008; Журавльов, 2004]. Багато робіт написано у співавторстві з колегами — фахівцями інших дисциплін, установ та країн, всього — 22 автори були залучені у публікаціях овруцького проекту. З початку 2000-х рр. стали з'являтися публікації та аналітичні осмислення матеріалів наших колег, що не були постійними учасниками проекту, але мали безпосереднє відношення до наукових розробок і тематики Овруцького проекту. За роки польових досліджень участь в роботі експедицій та польових семінарів Овруцької експедиції брали провідні спеціалісти давньоруської археології України. Успішно виконано низку магістерських дисертацій та дипломних робіт у НаУКМА та Київського Національного університету імені Тараса Шевченка по темах, безпосередньо пов'язаних з Овруцьким проектом.

Овруцька експедиція: етапи польових досліджень. Перший етап. Перші два сезони 1996—1997 рр. були присвячені інтенсивному науково-практичному знайомству з усіма історичними, археологічними, етнокультурними, природно-географічними, геолого-мінералогічними особливостями, пам'ятками та реліктами

території Овруцького лесового острова і Овруцького кряжу — ядра літописної Овруцької волості [Томашевський, 1998б].

Перш за все здійснювалися пошук та перевірка всіх відомих раніше пам'яток. Проводилися локальні розвідки місцевостей поблизу відомих або імовірних пам'яток і на підставі цих даних виконувалася корекція початкових паперових карт і переліків старожитностей. Спеціальні пошуки незнайдених відразу пам'яток (наприклад, В. О. Місця) продовжувалися і переходили у більш щільне і системне обстеження окремих мікрорегіонів. Вибудовувалася практична методика ведення мультисезонних кількарічних розвідок визначених територій. Освоєння регіону в цілому, численні організаційні, адміністративні, краєзнавчі знайомства та суто людські стосунки, які природно утворювалися у постійних членів експедиції та безперервний пошук нових додаткових джерел знань про Овруцький край допомагали знаходити та залучати нову, невідому раніше інформацію про історико-археологічні, культурні та природні пам'ятки Овруччини. У столиці волості — Овручі були вперше проведені наукові інтенсивні розвідки і нагляд за земляними роботами в умовах суцільної забудови історичної частини міста. В системі комунальних траншей для прокладання комунікацій співробітниками експедиції в 1997 р. були виявлені рештки різночасових культурних шарів та залишки археологічних об'єктів. Земляні роботи були зупинені і науковий нагляд перетворився на екстрені рятувочні дослідження. Були виявлені та зафіксовані залишки палеолітичної стоянки та давньоруської забудови з кількома заповненнями споруд Х—ХІІ ст. У результаті робіт цих та інших років вдалося визначити контури та площу поширення давньоруських та пізньосередньовічних культурних шарів Овруча. Проблеми історичної топографії, структури давнього міста та хронології його просторового і культурного розвитку вперше отримали достатньо надійні і аргументовані основи і документальні підтвердження [Томашевський, 2004].

Після перших, дуже успішних, сезонів в країні ускладнилася соціально-економічна та політична ситуація і польові роботи значно скоротилися в зв'язку з повною відсутністю фінансування. Тим не менше, нами проводилися обстеження окремих мікрорегіонів, активно тривав моніторинг земляних робіт в історичній частині Овруча, розпочатий в перші роки. У 2000 р. в лісах на південних відрогів Овруцького кряжу нам вдалося знайти унікальні давні кар'єри особливих декоративних відмін пірофілітового сланцю. У 2002 р. за підтримки районної влади були проведені розкопки на двох ключових спеціалізованих виробничих поселеннях по обробці пірофілітового сланцю і виготовленню пряслиць — Нагоряни І та

Прибитки І. Також паралельно були детально обстежені і археологічно досліджені виявлені вперше за допомогою місцевих краєзнавців давні кар'єри «Ями» [Павленко, 2005; 2008]. Такі професійні комплексні археологічні і палеоекологічні дослідження унікальних пам'яток визначеної нами ОПІ були проведені вперше в історії науки. В середині 2000-х рр. у розпорядженні Овруцької експедиції з'явилися перші, ще неточні, але цікаві і перспективні комплексні прогностичні ГІС моделі відомих та імовірних давньоруських археологічних пам'яток Овруцького кряжу. Протягом першого періоду автором були зроблені важливі спостереження та відкриття під час археологічних робіт навколо відновлюваних Михайлівського Золотоверхого і Успенського Києво-Печерської Лаври соборів та досліджень залишків Десятинної церкви у Києві. Обробка отриманих тут пірофілітових будівельно-оздоблюваних матеріалів, опрацювання бази даних по давньоруських кам'яних спорудах, робота з тисячами знахідок з майстерень Нагорян, Прибиток, та пірофілітових кар'єрів, магістерські роботи по пряслицях Києва та кам'яних натільних іконках дозволила завершити формулювання комплексної уяви про овруцьку середньовічну пірофілітову індустрію (ОПІ), її галузі, асортимент, основні центри, масштаби і техніку виробництва [Івакін, Томашевський, Павленко, 2010; Івакін, Томашевський, Павленко, 2013]. Перше десятиріччя Овруцького проекту і досліджень завершувалося узагальненням зібраної значної інформації, формуванням і осмисленням отриманої нової моделі системи заселення (СЗ) і їх представленням у низці публікацій 2006—2010 рр. [Томашевський, 2008; Томашевський, 2010, с. 185—187; Томашевський, Вовкодав, 2007; Павленко, 2010].

В результаті, крім загальної зведеної карти більш чітко вималювалися також просторові прогаліни і почала актуалізуватися проблема САД, її рівномірності та пов'язані з нею закономірності. Тому, приблизно з 2008 р. розпочався **другий етап польових досліджень** Овруцької експедиції, завданням якого було цілеспрямоване максимально можливе ущільнення нашої АК Овруцького кряжу (серцевини Овруцької волості) і паралельного розгортання обстеження інших складових регіонів волості. Цей інтерес був органічно пов'язаний з необхідністю порайонованого дослідження в межах програми «Зводу пам'яток» Житомирської обл. Поглиблені багаторічні мультисезонні розвідки проводилися за заздалегідь сформованими планами, на основі підібраних інформаційних і картографічних матеріалів із залученням всіх можливих і доступних видів прогностичного моделювання та наукового передбачення. У результаті, кількість знайдених археологічних пам'яток на кряжі практично подвоїлася порівняно з першим етапом. Невід'ємною складовою

покращення САД Овруцької волості були, крім кількісного зростання, також значні якісні зміни у ступені дослідженості та документованості наукового пам'яткознавства, неможливе раніше кардинальне розширення переліку параметрів і аспектів дослідження, які виділяються та фіксуються.

У межах наукових програм Овруцького проекту також проводилися спеціальні цілеспрямовані точкові розкопки (переважно, із паралельними охоронно-рятувальними завданнями). Вони дозволили значно розширити, поглибити і деталізувати інформацію про ключові для волості типи і різновиди пам'яток та археологічних ситуацій.

За роки функціонування проекту розкопки проводилися на всіх типах численних пам'яток волості. У 1996 р. шурфування, зачистки і невеликі рятувні розкопки проводилися на виробничому поселенні Нагоряни, комплексах городищ у Городці, Норинську та Листвині. У 1997 р. проводилися рятувні роботи в Овручі та Городці. Розпочалися спеціальні дослідження Д. Ю. Нужного на стоянці в Шоломках (1997—1998 рр.) [Нужний, 1998; 2000]. В 1998 р. знову прийшлося вести термінові рятувні роботи в Овручі. У 2002 р., як уже зазначалось, для вивчення деталей виробництва виробів з пірофілітового сланцю були проведені цільові розкопки на двох основних спеціалізованих поселеннях — Нагоряни I та Прибитки I, а також були археологічно досліджені виявлені у 2000 р. давньоруські кар'єри «Ями». В 2006 р. обмежені роботи велися на селищах Прибитки-Рудка та Полохачів. В цей же час невеличкі рятувальні роботи проводилися під час не санкціонованих земляних робіт на селищах Матвеевський сад в Скребеличах та Хлупляни-Лікарня. У 2008 р. були проведені рятувальні дослідження знищуваних курганів в Нагорянах та Городці. На останньому пункті ранньою весною розвідка Овруцької експедиції стикнулася з фактом навмисного знищення культурного шару та давньоруських об'єктів на значній площі селища в комплексі пам'яток Городця. Не погоджені земляні роботи по зведенню водовідвідних валів були зупинені, викликана обласна інспекція і в продовж двох днів були проведені рятувні роботи з розчищення і фіксації численних пошкоджених давньоруських об'єктів Х ст., в тому числі — залишків споруд металургійного та лісохімічного виробництва [Томашевський, Павленко, 2008, с. 185—189]. У цьому ж 2008 р. проводилися обмежені дослідження на нововиявлених давньоруських городищах Великий Дивлин — Бучмани та Кремно-Путиловичі. У 2011 р. проводилися розкопки багатoshарового поселення зарубинецького і давньоруського часу Шваби під Овручем. Шурфувалося поселення Рясне.

У 2012 р. після тривалих узгоджень вдалося організувати короткотермінові рятувні роз-

копки на селищі Кирдани, в результаті яких досліджені залишки пошкоджених оранкою виробничих об'єктів спеціалізованого давньоруського селища. Ці дослідження внесли важливі суттєві доповнення до нашого розуміння хронології, структури, технологічних особливостей осередків ОП [Павленко, Томашевський, 2013]. У 2013 р. крім щорічних розвідок були здійснені розкопки двох цікавих давньоруських пам'яток. Вдалося організувати рятувні розкопки на багатoshаровому селищі Ласки (ур. Баранівка) Народицького району Житомирської області, яке знищується незаконними земляними кар'єрами, виявленими нашими попередніми розвідками. Значна частина площі поселення, пошкодженої одним з кар'єрів була нами розчищена, пронівельована, спрямлена та розкопана. Виявлені побутові та житлові споруди давньоруського часу та ями доби бронзи. Необхідно зазначити, що ці роботи фактично стали першими розкопками неукріпленого давньоруського поселення на території Овруцької волості і всієї Житомирщини. Розкопки в Ласках показали, крім іншого, високу планіграфічну щільність давньоруської забудови селищ в басейні р. Норинь і конструктивні особливості місцевого побутового будівництва. Навесні та восени цього ж року експедиція вела комплексні дослідження у відповідних кварталах Нагорянського лісництва, де до цього нами були виявлені давньоруські кар'єри, в яких видобувалися відміни овруцького пірофілітового сланцю, необхідні для виробництва пряслиць. Тут в лісі, паралельно зі зняттям детального тривимірного плану проводилися спеціальні пошуково-розвідувальні зондажі і шурфування з метою вивчення наявності, локалізації та ключових характеристик місцевого специфічного культурного шару.

У 2014 р. проводилися тривалі розвідки в різних регіонах Овруцької волості. У ході одного з таких обстежень на території Лугинського району в регіоні с. Теснівка в стінці невеликого піщаного кар'єру були виявлені залишки темної гумусованої плями злегка заглибленого невеликого об'єкту (ями) у збереженому заповненні якого були знайдені фрагменти ліпної кераміки зі значним вмістом крупної дресви. Сума ознак дозволяє обережно датувати ці цікаві матеріали раннім залізним віком. Цього ж сезону наша експедиція проводила чергові дослідження на східних краях історичної Овруцької волості в зоні безумовного відселення в результаті катастрофи на ЧАЕС. Зокрема, співробітники продовжували пошук імовірного місця розташування давнього городища у відселеному і безлюдному містечку Поліське (колишнє — Хабне-Кагановичі). У промисловій зоні, яка змінила після війни знищену забудову історичного центру містечка, нами був обстежений та по можливості — прошурфований відносно топографічно відокремлений округлий

відрог плато, де могли знаходитися давньоруські та середньовічні укріплення. Закладена траншея на схилі у місці імовірного місцезнаходження фортифікаційних споруд і шурфи не дали матеріалів давньоруського часу.

Усі ці, здійснені у різні роки розкопки, більшість із яких мала рятівний характер, дозволили кардинально поглибити, уточнити і деталізувати інформацію про археологічні пам'ятки, отриману в результаті розвідок. Всі основні види пам'яток — городища, посади, селища, давні копальні-кар'єри були піддані спеціальним точковим розкопкам в різних частинах історичної Овруцької волості. В ході цих розкопок практично всюди відбиралися комплексні палеоботанічні і палінологічні проби з чітко датованих археологічно житлових та господарських об'єктів. Те саме стосувалося ретельного відбору та визначення всіх остеологічних матеріалів. Опрацювання отриманих проб, визначення зразків і подальший аналіз дозволили вперше сформувати єдиний часо-просторовий палеоекологічний комплекс давньоруської Овруцької волості [Безусько, 2000а; 2000б; Пашкевич, Томашевський, 2008; Журавльов, 2004]. Важливою новацією розкопок спеціалізованих виробничих поселень Нагоряни, Прибитки (2002), Кирдани (2012), Городець (2008), розкопок давніх кар'єрів (2002, 2008, 2014) було застосування експедицією *повної промивки* всього змісту заповнення археологічних об'єктів. Різноманітні набори сепараторів і спеціально вироблені прийоми промивки дозволили відібрати всі мінеральні складові заповнення: заготовки, напівфабрикати, відходи виробництва, уламки порід пірофілітового сланцю та кварциту. Їх кількість вимірюється десятками тисяч, вага — тонами, археометрія займає неймовірно тривалі час та ресурси. Також результатом суцільної промивки природно-археологічної речовини заповнення об'єктів є отримання маси всіх наявних там побутових та виробничих артефактів і всіх різновидів екофактів — зернівок, пилку, макроботанічних решток, кісток і залишків всіх викопних істот, тощо.

У мережу найбільш повно і глибоко дослідженої в країні давньоруської територіальної системи заселення окремої Овруцької волості-князівства вмонтовувалися спеціально розкопані об'єкти. Ці детально досліджені пам'ятки утворили безпрецедентний інформаційний каркас датованих і проаналізованих комплексів артефактів та екофактів, індикаторів спеціалізованих виробництв, маркерів еколого-господарського освоєння території, свідчень динамічних трендів антропогенних перетворень та етнокультурних змін.

Повертаючись до головного базового науково-практичного завдання проекту — отримання якомога детальнішої АК і БД пам'яток Овруцької волості, нагадаємо, що основним

способом його виконання завжди були археологічні розвідки. Наш досвід понад 20-річного проведення таких пошуків настільки тривалий, об'ємний, масштабний, змістовний та безпрецедентний, що ми змушені були вдатися до класифікації самих типів та різновидів археологічних розвідок. В основі таких класифікацій були покладені різноманітні значимі аспекти: способи організації, типи попередньої підготовки джерел, просторові способи реалізації розвідок, щільність, час і термін проведення та низка інших критеріїв. Головними сукупними ознаками наших розвідок є їх багаторічний, мультисезонний, багатократний характер і спрямованість на максимально щільне і навіть суцільне обстеження.

На поточний період середини 2017 р. розвідками покрита вся територія історичної Овруцької волості. Існує різниця у просторовій щільності і тривалості проведених польових досліджень різних складових регіонів цього великого ІСО, площа якого перевищує 22000 км². Найдетальніше обстежений Овруцький лесовий острів — кряж, басейнові простори середніх течій рр. Ужа, Ірші та Уборті, басейни рр. Норині, Жерева, верхів'я р. Словечни. Відносно менше обстежені витoki рр. Уборті, Ірші, Ужа, міжріччя Случі — Ужа — Ірші, Звездаль та деякі інші мікрорегіони. В деяких регіонах, зокрема на Овруцькому кряжі, ми практично вичерпали ліміт та потенціал відкриття ще не знайдених досі пам'яток і володіємо знаннями про левову частку всіх археологічних пам'яток.

Отже, в результаті тривалих досліджень зараз сформована сукупно накопичена об'ємна БД і нерозривно пов'язана з нею АК. Сюди увійшли всі давньоруські пам'ятки, відомі до початку наших власних досліджень і пам'ятки, відкриті в ході реалізації Овруцького проекту. Особливістю зібраної нами БД є та обставина, що практично всі давньоруські пам'ятки, виявлені нашими попередниками були нами відвідані, ідентифіковані, локалізовані, перевірені, зафіксовані за єдиної системою реєстрації. Ця обставина визначає принципово якісно-кількісну відмінність нашої БД і АК від всіх інших. Таким чином, за 22 роки Овруцького проекту і 17 польових сезонів (1996—2015) виявлено і документовано більше 1000 різночасових археологічних пам'яток. В межах історичної Овруцької волості на сьогодні відомо 740 давньоруських археологічних пам'яток (770 разом із пам'ятками з території Білорусі). Сукупна виявлена площа цих пам'яток складає майже 1000 га.

В силу сукупності об'єктивних та суб'єктивних причин активні розвідки в межах Овруцького проекту були припинені в 2016 р., натомість тривали процеси первинного попереднього виявлення і прогностичного моделювання місцезнаходження пам'яток, йшло виявлення та поглиблене вивчення різноманітних першодже-

Таблиця 9. Вклад провідних науковців і наукових колективів у формуванні бази давньоруських пам'яток Овруцької волості

Періоди	Джерела	Кількість пам'яток
АК Антоновича	Анкети	63
—	К. О. Ставровський	30
—	В. Б. Антонович	146
XX ст.	В. О. Місяць	10
—	І. П. Русанова	45
—	М. П. Кучера	4
—	М. Б. Щукін	4
—	Р. С. Орлов	10
—	О. О. Тарабукін	21
—	Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас (ЖАЕ)	19
ОЕ	А. П. Томашевський (ОЕ)	449

рел інформації про імовірні пам'ятки. Таким чином, за останні кілька років було зібрано і проаналізовано дані про не менше 100 імовірних давньоруських пам'яток Овруцької волості. Всі вони взяті на спеціальний облік і чекають лише остаточної перевірки та уточнення параметрів під час цільового польового обстеження.

Нами враховані та відповідно картографовані місцезнаходження курганів та курганних груп, знайдені та локалізовані на різноманітних за часом створення, масштабами, деталізацією картографічних основах. Також картографовані місцезнаходження поховальних та поселенських пам'яток, які за назвами відповідних урочищ, ми, враховуючи наш багаторічний польовий досвід перевірки таких даних, з високою долею імовірності можемо вважати давньоруськими. Звісно, обидві ці категорії імовірних потенційних об'єктів ще чекають своєї спеціальної польової перевірки та відповідних процедур наукової фіксації. Сюди ж належить дані про імовірні пам'ятки, інформація щодо яких міститься в публікаціях регіональних краєзнавців.

Є ще одна категорія пам'яток, виявлених в останні три роки (після закриття обласної програми «Зводу пам'яток»). Це пам'ятки, дані про які надійшли від осіб, які раніше займалися незаконним т. зв. «приборним» пошуком, але яким було цікаво допомагати науковцям в отриманні важливої інформації та допомагати зберігати пам'ятки та інформацію про них. З певного моменту, матеріали, що виявляються на таких пам'ятках передаються науковцям і остаточно потрапляють до фондів і музейних експозицій ІА НАН України. Оволодівши необхідними прийомами фіксації пам'яток (прив'язки, координати, опис, топографічна характеристика) та отримавши досвід у культурно-хронологічному визначенні знахідок такі любителі здатні при-

носити реальну користь для наукових досліджень. Перебуваючи у постійному контакті з науковцями і отримуючи фахові консультації, такі місцеві любителі виконують в надзвичайно непростих сучасних фінансово-організаційних умовах функцію первинної розвідки і початкового виявлення пам'яток, перевірки непевної інформації тощо. Такі стандарти насправді дуже близькі до самої передової європейської (зокрема британської) практики залучення любителів «малих знахідок» до загального процесу наукового виявлення, подальшої охорони та розумного використання нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. На жаль, такі прогресивні приклади у нас поки що одиничні, або навіть — унікальні.

* * *

Здійснений попередньо огляд дозволяє ще раз, вже сумарно, визначити основних дослідників і експедиційні колективи, на підставі розвідок і пошуків яких склалася джерельна база давньоруських пам'яток Овруцької волості. Аналіз об'єктивно вказує, що найбільш вагомий, кількісно об'ємний внесок у накопичення бази даних давньоруських пам'яток Овруцької волості зробили дослідження В. Б. Антоновича і К. О. Ставровського, І. П. Русанової, В. О. Місяця, Р. С. Орлова, О. О. Тарабукіна, Б. А. Звіздецького та А. В. Петраускаса. Половину з всіх 740 пам'яток X—XIII ст. було вперше знайдено в результаті спеціальних пошукових розвідок Овруцької експедиції (А. П. Томашевський, С. В. Павленко, А. В. Борисов). Уяву про кількісний розподіл давньоруських пам'яток Овруцької волості, знайдених різними вченими та експедиціями впродовж часу досліджень дають табл. 9 та рис. 5.

За нашими підрахунками, всього сукупно у дослідженнях території історичної Овруцької волості за всі роки брали участь не менше 140 дослідників. Вони, як правило, об'єднувалися і працювали в складі експедицій, або їх загонів чи підрозділів, яких ми нараховуємо півсотні. Найбільш чисельними були експедиції Ф. Р. Штейнгеля, П. М. Третьякова, Житомирська експедиція (Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас), експедиція РАС (О. М. Осалюк). Раніше ми зазначали, що впродовж майже двох десятків сезонів в Овруцькій експедиції під керівництвом А. П. Томашевського і С. В. Павленка працювало 50 учасників — науковців археологів та низка спеціалістів інших наукових дисциплін.

Повернімося до сукупної накопиченої кількості документованих нами давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості. Отримана кількість відомих нам сьогодні 740 пам'яток X—XIII ст. Овруцької волості дозволяє провести співставлення з відповідною кількістю таких же пам'яток тієї самої території,

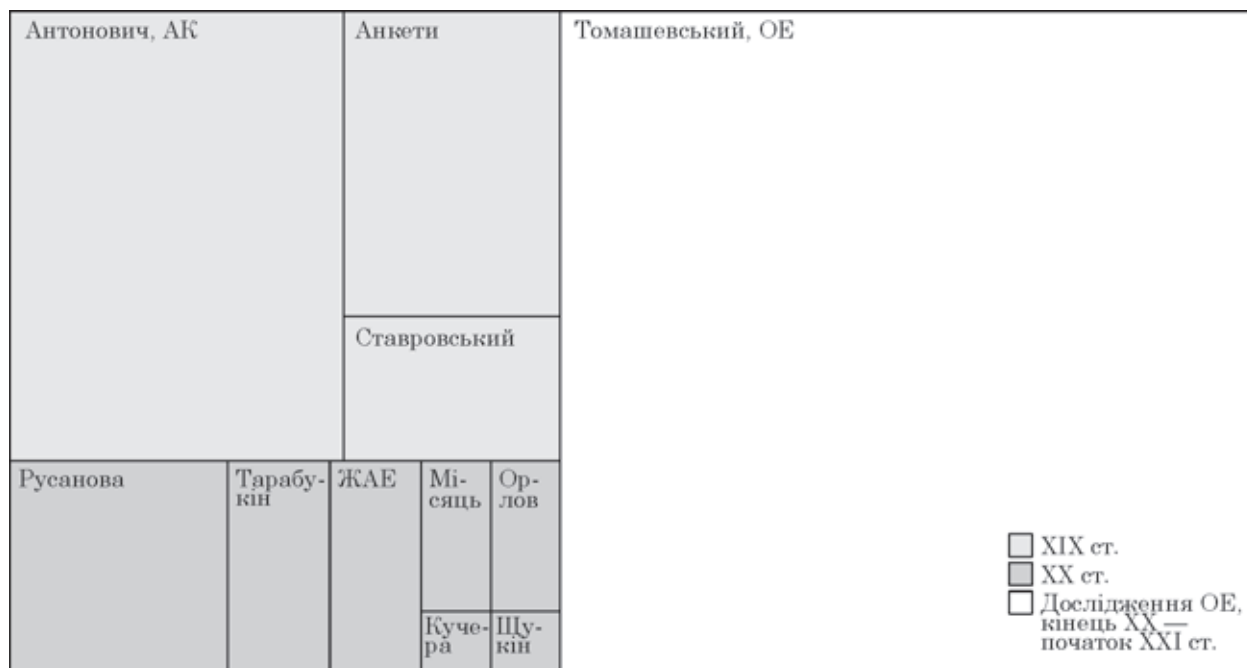

Рис. 5. Співвідношення складових джерел сукупної БД давньоруських пам'яток Овруцької волості

відомих на момент досягнення відповідних попередніх етапів наших досліджень. Порівняння кількості давньоруських пам'яток, зібраних нами з паперових джерел у 1993 р. і виявлених в результаті розвідок Овруцької експедиції демонструють багатократне збільшення кількості пам'яток, виражене в табл. 10.

Наочно демонструє кількісні зміни обсягу поступово накопичуваної інформації графік динаміки зростання кількості відомих давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості (рис. 6; табл. 11).

Отже, збільшення кількості ми спостерігаємо для різних складових регіонів Овруцької волості з різною історією та рівнем попереднього вивчення в інтервалі від 5 до 9, та навіть, — до понад 11 разів, тобто більш ніж на порядок. Для палеолітичних пам'яток (східний граветт і епіграветт) кількість зросла більш ніж в 23 рази, адже, замість відомих раніше трьох таких пам'яток розвідками Овруцької експедиції було виявлено більше 70 нових пунктів. Супутнім позитивним бонусним ефектом детального археологічного обстеження тери-

торії є відкриття пам'яток раніше невідомих в цій зоні культур (зарубинецькі, вельбарсько-черняхівські), виявлення деяких й досі не до кінця ідентифікованих варіантів слов'янських культур та зовсім не відомих індустрій ранньої кам'яної доби та епохи бронзи.

З питаннями етапів зростання накопичуваної кількості відомих в різні часи давньоруських пам'яток пов'язане порівняння отриманої сучасної картини і обсягів з аналогічними показниками попередньої АК історичної Овруцької волості, реконструйованої нами на основі спеціального інформаційного опрацювання АК В. Б. Антоновича рубежу XIX—XX ст. (див.: табл. 3, 4; рис. 2).

Зведена таблиця динаміки зростання кількості відомих давньоруських пам'яток з урахуванням даних АК В. Б. Антоновича виглядає таким чином (табл. 11).

Окремого пояснення потребує від'ємна різниця між кількістю давньоруських пам'яток, відомих вже за часів АК В. Б. Антоновича і БД пам'яток X—XIII ст., які зараховувалися і аналізувалися нами протягом попередніх

Таблиця 10. Динаміка зростання числа відомих давньоруських пам'яток овруцької волості в цілому та її окремих складових територій

Території обстежень ОЕ	Етапи формування бази пам'яток			Збільшення кількості пам'яток, рази
	1993	2006	2017	
Овруцький лесовий острів-кряж	30	145	280	9
Коростенський р-н у басейні р. Уж	43	47	350	8
Лугинський р-н у басейні р. Жерев	4	5	46	11,5
Овруцька волость вся	157	160	740	5

Таблиця 11. Основні етапи зростання кількості відомих давньоруських пам'яток Овруцької волості

Територія	1900	1993	2006	2017
Овруцький кряж	75	34	145	280
Овруцька волость, вся	239	157	160	740

Рис. 6. Динаміка зростання кількості відомих археологічних пам'яток давньоруського часу літописної Овруцької волості

етапів наших досліджень. Таке пояснення пов'язане з важливими методичними нюансами. Коли ми зараз констатуємо, що ті чи інші археологічні пам'ятки з АК В. Б. Антоновича є давньоруським, ми спираємося на результати наших власних польових досліджень, в результаті яких стало можливим, в кожному конкретному випадку, з високою долею імовірності локалізувати, верифікувати та ідентифікувати пам'ятку, описану у АК 1897 і 1900 рр. Адже при всіх перерахованих нами раніше високих якостях археологічних карт В. Б. Антоновича, вони, в силу самого характеру своїх першоджерел та тодішніх методичних стандартів не містили чітких прив'язок (крім топонімів) і культурно-хронологічних визначень сучасних форматів. Тобто, наявна в АК інформація є по суті орієнтуванням і підказкою на імовірну пам'ятку чи їх комплекс. Тільки виявивши такі старожитності сьогодні ми, крім іншого, можемо стверджувати існування відповідного пункту, означеного В. Б. Антоновичем. І тільки провівши численні розвідки в різних складових мікрорегіонах великої території такого ІСО як волость чи земля, дослідник отримує статистично повторюваний досвід ідентифікації пам'яток АК рубежу XIX—XX ст. Відповідно формується певна статистика результативності таких спеціалізованих пошуків, яка в підсумку дозволяє оцінювати загальний рівень достовірності і коректності такого важливого зведеного

джерела ексклюзивної інформації. Поки такого конкретного досвіду та власного обсягу знань не напрацьовано, дуже не просто довіритися поданій інформації столітньої давнини, правильно її розшифрувати та інтерпретувати без безпосереднього польового обстеження. Для наших попередніх зведень 1993 та 2006 рр. ми намагалися обирати ті повідомлення АК, які прямо чи опосередковано підтверджувалися даними інших, більш пізніх досліджень. І тільки реалізувавши значні обсяги багаторічних мультисезонних розвідок ми змогли документально перевірити інформацію АК В. Б. Антоновича, зрозуміти надзвичайно високий ступінь її достовірності та оцінити визначний науковий та пам'яткознавчий потенціал.

Доречі, пам'яткознавчий і пам'яткоохоронний потенціал Овруцької волості тепер стає наочно очевидним, як і катастрофічний стан обліку та охорони цих безцінних ресурсів з боку обласної влади та профільного міністерства. Адже підрахунки однозначно свідчать, що з відомих на 2017 р. 740 давньоруських пам'яток (100 %) в держаному реєстрі перебуває 116 (15 %), а з них лише 44 (тобто 1/3 від зареєстрованих і 5 % від всіх відомих науці пам'яток X—XIII ст.) паспортизовані. А значна частина цих наявних паспортів є або свідомо підробленими документами, або такими, дані яких не відповідають існуючій дійсності.

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

Питання про визначення і оцінки САД території Овруцької волості вперше широко і розлого було поставлене і висвітлене нами в 2004 р. під час презентації результатів дослідження Овруцької волості 1996—2004 рр. на міжнародній конференції в Білоозері, РФ [Томашевский, 2008, с. 57—58]. З тих пір, зафіксована тоді картина, яка була підсумковою для перших 10 років проекту і проміжною стосовно всієї суми досліджень, значно, а по деяким параметрам, — докорінно змінилася.

Аналіз історії археологічних досліджень, визначення ключових віх і персоналій у процесі формування сукупної кумулятивної бази даних та давньоруської археологічної карти Овруцької волості має виняткове наукове і прикладне значення. Сформована безпрецедентно об'ємна, детально верифікована та документована база є джерельною основою для подальшого, незвично глибокого і детального аналізу системи заселення, демографії, етнокультурної структури, екології життєдіяльності, виробничого, соціального і культурного розвитку населення історичної Овруцької волості слов'яно-руської, середньовічної та модерної доби. Іншим, не менш вагомим та цікавим предметом наукового вивчення та узагальнення є аналітична

історія, ключові параметри та результати самого процесу досліджень і накопичення бази пам'яток в унікальному Овруцькому проекті. І суто науковий і пам'яткознавчий аспекти таких досліджень, нерозривно пов'язані зі спеціальними методичними розробками. Поступово, вже на другому етапі Овруцького проекту, ставало все більш зрозумілим і необхідним осмислення практики досліджень і коректної оцінки його змістовних результатів. Чим більше, довше і глибше тривали дослідження і чим більш об'ємними і унікально змістовними ставали їх результати, тим більше ми відчували потребу у розробці спеціального інструментарію для опису, аналізу і оцінки самого процесу наукового дослідження і формування його базису.

Практичне досягнення порівняно високого САД робить можливим і необхідним спеціальний аналіз та коректну оцінку цього процесу і самого явища. Це стає умовою подальшого практичного застосування переваг високого САД в реконструкціях систем заселення, палеоекологічному моделюванні, прогнозованому моделюванні і вірогідній оцінці археологічного потенціалу регіону або ІСО.

Поки повні сучасні БД і АК не зібрані і високий САД практично не досягнутий немає й нагальної потреби його оцінювати. Така оцінка фактично неможлива без порівняння, а порівнювати практично ні з чим. Постає проблема пошуку і організації співставної бази для коректного порівняння і наукових засобів вираження і оцінки якісної та кількісної різниці порівнюваних явищ, тощо.

Методика САД та її основні положення. Наші спостереження, розробки, узагальнення, напрацьовані послідовності дослідницьких операцій по методиці та практиці дослідження САД, які поступово накопичувалися впродовж

понад 10 років, ми спробували структурувати і систематизувати. Візуальні результати цих спроб представлені у двох схемах (рис. 7, 8), які відображають основні складові тематичні блоки методик САД та їх смислові та операційні взаємозв'язки.

Рис. 7 ще раз демонструє, що методика вивчення та оцінки САД має дві основні сфери застосування. По-перше, це власне наукові проекти, пов'язані з детальним археологічним обстеженням певної території і на цій джерельній основі подальші реконструкції населення, його просторового, демографічного, соціального, культурного та економічного розвитку. По-друге, застосування досягнутого високого САД для якісного, вірогідного і максимально точного моделювання археологічного потенціалу відповідної території з виходом на практичну перспективу організації документально обґрунтованого обліку та охорони комплексу місцевої історико-археологічної спадщини.

Методика вивчення та оцінки САД має також два основних таксономічні територіальні рівні застосування. Вона застосовується до досліджень на рівні певної території адміністративної, географічної одиниці або ІСО давнини. Також є більш сфокусований і менший за площею вимір — дослідження САД окремої археологічної пам'ятки або комплексу пам'яток. Опрацьована сукупність САД окремих пам'яток і їх територіальних груп утворює систему САД пам'яток тієї самої території, що і визначає зв'язок між цими двома рівнями. З цими територіальними рівнями певним чином пов'язана інша градація САД за способом досліджень — ступінь археологічної розвіданості та «розкопаності» відповідної території. Остання означає визначення міри і обсягу проведених розкопок відповідних пам'яток обраного культурно-хро-

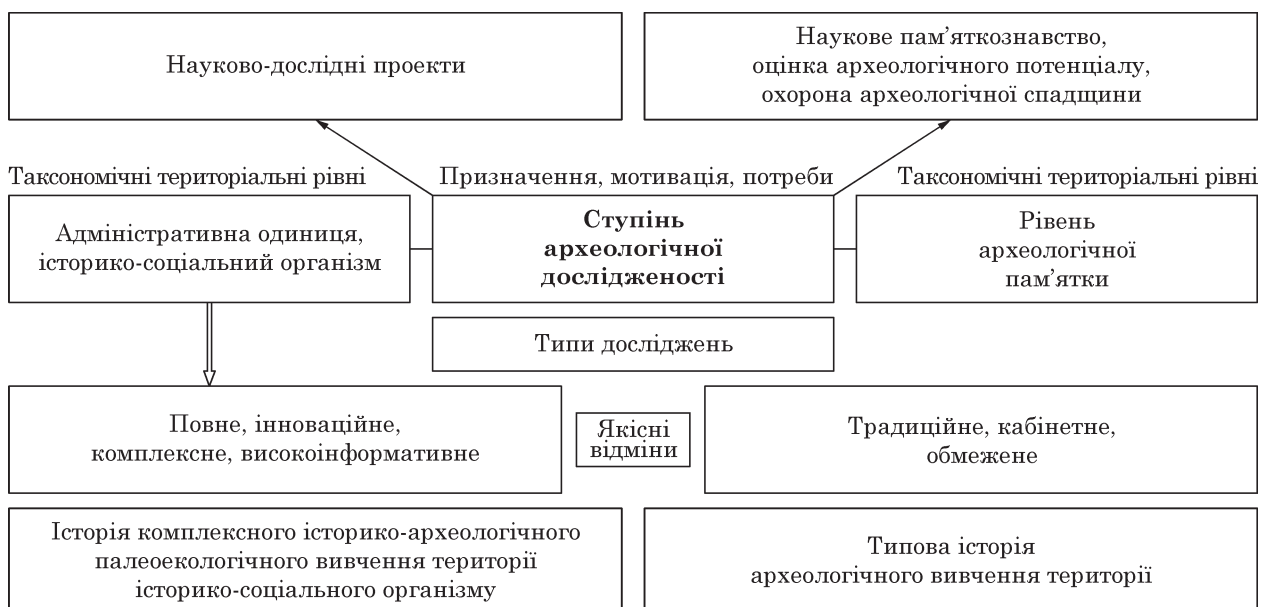

Рис. 7. Основні складові тематичні блоки методик САД та їх смислові та операційні взаємозв'язки

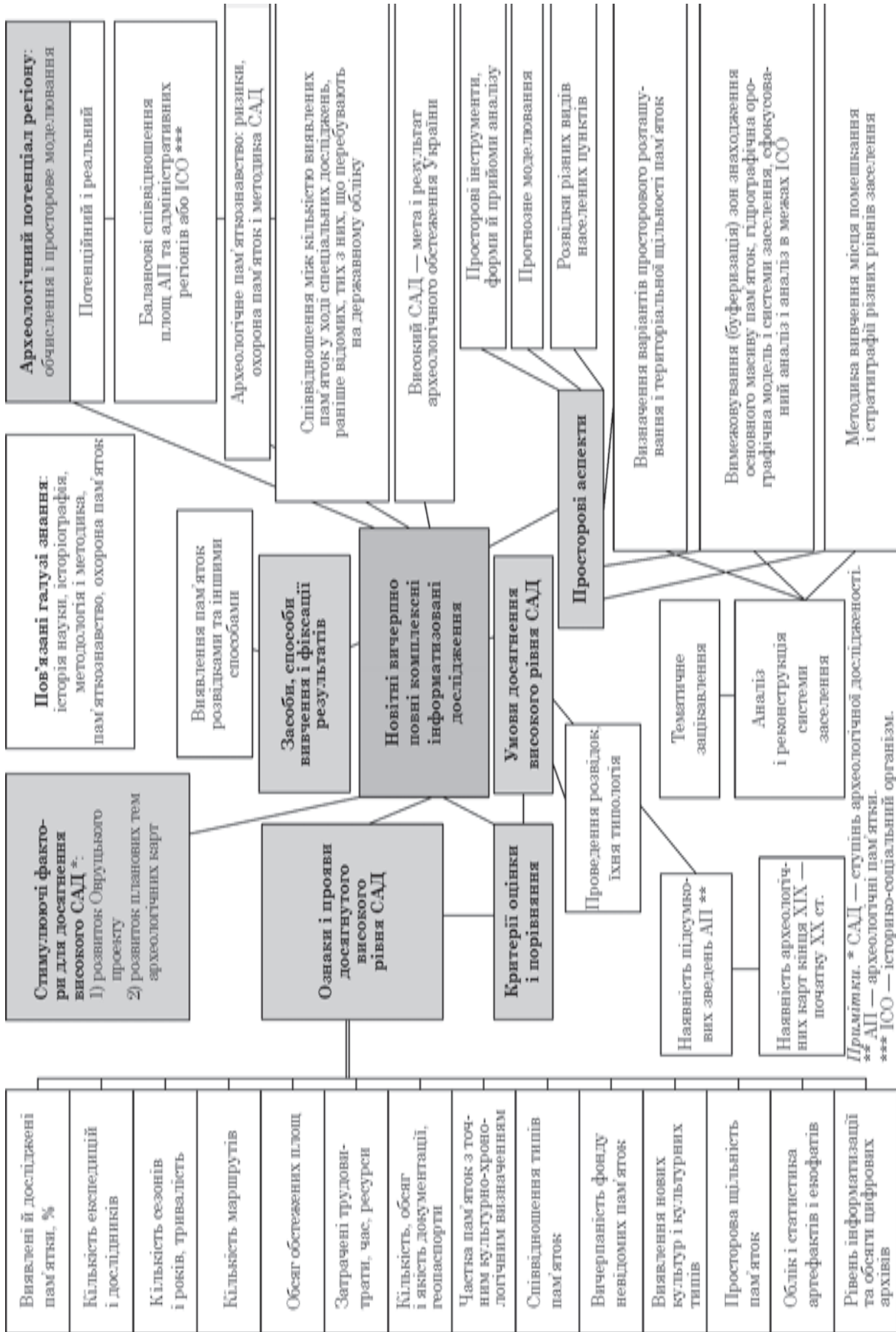

Рис. 8. Схема взаємозв'язків ознак, проявів, критеріїв і аспектів оцінки, умов і засобів досягнення високого САД ІСО

нологічного періоду та території, їх відсоток в загальному балансі площ цих пам'яток та визначення інших кількісно-якісних параметрів отриманих в результаті стаціонарних досліджень результатів.

Умовно виділяються два якісно-кількісно відмінних типи дослідженості, в даному контексті, переважно, — виявлення археологічних пам'яток. *Перше* — традиційне, «паперове» за способом фіксації результатів, природно обмежене в обсягах і таке, що складається стихійно і поступово, саме по собі для кожної з територій. *Друге* — свідомо і спеціально організоване, методично і інформаційно новітнє, тематично мотивоване, яке відштовхнувшись від базису знань початкового традиційного рівня прямує до максимально вичерпного обстеження території, виявлення максимально повного обсягу наявних тут пам'яток та їх подальшої сучасної наукової фіксації і розгорнутого аналізу. Таким чином, ці два типи дослідженості, по суті, є двома послідовними стадіями сучасного високофективного комплексного історико-археологічного дослідження певного регіону і наукової археологічної проблеми.

Звісно, вивчення і оцінка САД просто неможливі без спеціального звернення до історії археологічного вивчення обраної території. Ця історія включає вивчення ходу і практичних результатів всіх попередніх досліджень, визначення ролі та персонального внеску відповідних дослідників. Основна увага зосереджується на кількісно-якісному поетапному прирошенні джерельної бази відповідних темі археологічних пам'яток, вичерпності та надійності інформації про них. Підсумком є констатація наявності певної кількості виявлених та первинно верифікованих пам'яток, і умовні висновки щодо типовості або особливості САД території. Якщо цим етапом вивчення не обмежується, далі організовується подальше спеціальне поглиблено-розширене дослідження на інших

методичних, технічних та інформаційних засадах. Проведені нами підрахунки показують, що на основі типової історії досліджень і ретельно зібраній та максимально можливо перевіреній БД ми отримуємо знання про 1/10, максимально, — про 1/3 всіх реально існуючих археологічних пам'яток певного періоду чи культури на обраній території. З цих відомих лише не більше 1/3 пам'яток перебуває на офіційному обліку, тобто 1/20 всіх пам'яток відповідного культурно-хронологічного періоду.

Наш досвід показує також, що «типова» історія досліджень теж може мати більш ніж дієвий потенціал для внутрішнього збільшення без проведення додаткових новітніх польових досліджень. Тут показовим має бути досвід успішно захищеної в свій час магістерської дисертації Р. Наздрачова (НаУКМА), присвяченої пам'яткам салтівської культури на території України. Основні оглядові та узагальнюючі роботи провідних спеціалістів з цієї тематики містили інформацію про 40—80 пам'яток. Опрацювання масиву окремих публікацій матеріалів, повідомлень про польові дослідження та архівних звітів, зданих до початку 1980-х рр. дозволило збільшити чисельність вже відомих науці салтівських пам'яток не менше ніж на порядок, довівши її чисельність до більш ніж 800 одиниць.

Питання типової історії археологічних досліджень, коливання меж її кількісних і якісних параметрів і оцінки САД потребує своєї подальшої спеціальної перевірки та розробки.

На даний момент більшу увагу ми приділяємо розробці та вдосконаленню методики досягнення і оцінки вже отриманого відносно високого САД території обраних ІСО, природної чи адміністративної одиниці.

Необхідно вкотре підкреслити, що САД має яскраво виражений *порівняльний і відносний* характер, оскільки всі досягнуті результати в ході виконання об'ємного, детального і на-

Таблиця 12. Результати деяких археологічних розвідок, що забезпечили високий ступінь археологічної дослідженості відповідних регіонів

Регіон досліджень	Автори інформації	Площа регіону, км ²	Час початку робіт	Давньоруські пам'ятки до початку, кількість	Час визначення результатів робіт	Давньоруські пам'ятки в результаті робіт, кількість	Тривалість розвідок, сезони	Кількість разів збільшення
Міжріччя Дніпра — Десни	О. М. Веремейчик і 15 інших вчених	4070	1973	73	1988	260	15	3,5
Паволоч, Житомирська обл. (р. Роставиця)	Т. Бітковська, О. Бітковський	40	1994	8	1995	70	2	9
Малополовецьке — Яхни, (рр. Собот — Кам'янка)	С. Д. Лисенко	17	1991	1	2005	16	14	16
Богуславський р-н, Київ. обл., Середне Поросья (рр. Фоса і Нехворощ)	А. В. Борисов, А. А. Сорокун	127	2005	23	2016	94	11	4

жаль, — тривалого дослідження стають очевидними тілочки в порівнянні з іншими дослідженнями інших авторів, територій, тематик, методологій тощо. Копіткий, вкрай часозатратний і складний процес щільного детального мультисезонного польового дослідження та наступного ретельного камерального опрацювання, аналізу та осмислення отриманих результатів і матеріалів робить досягнення високого САД дуже непростим. Це означає, крім іншого, що база для коректних порівнянь Овруцького проекту або фактично майже відсутня, або дуже обмежена і обумовлена численними допущеннями та застереженнями. Ми спеціально збирали інформацію про такі, дуже не численні роботи, результати яких можливо було порівнювати з досягненнями Овруцького проекту. Такі дані подані у табл. 12.

Необхідно спеціально підкреслити, що перерахунки міри щільності, кількості пам'яток на одиницю площі, затраченого часу мають дуже відносний характер і сильно залежать від сукупної дії багатьох незалежних чинників і конкретних обставин. Найбільш значимим показником ми вважаємо *кількість* (кратність) *разів збільшення* виявлених археологічних пам'яток відповідної території.

Дані таблиці потребують додаткових коротких коментарів і доповнень. Давньоруські пам'ятки *міжріччя Дніпра і Десни*, які стали основою дисертаційного дослідження О. М. Веремейчик виявлялися протягом тривалого періоду [Шекун, Веремейчик, 1988]. На початку 1970-х рр. розпочалися масштабні розвідки і наступні розкопки пам'яток Х—ХІІІ ст., які вели В. П. Коваленко, Г. В. Кузнецов, О. В. Шекун. В наступне десятиліття до цих досліджень долучилася плеяда молодих вчених. Сукупно в цих тривалих роботах брало участь більше півтора десятки науковців. У результаті була отримана нова археологічна карта регіону, де нововідкриті раніше невідомі давньоруські пам'ятки склали 2/3 загальної кількості з трьох сотень. Таким чином, завдяки спеціальним дослідженням цього регіону вдалося збільшити число відомих пам'яток Х—ХІІІ ст. у 3,5 рази. В подальшому ці, чи не в перше отримані такі детальні і значимі цифри, були покладені в основу підрахунків загальної демографічної картини Русі [Толочко, 1989, с. 193—194]. Ця пряма апроксимація не враховувала ні природно-географічних, ні соціальних особливостей даної території і не брала до уваги її фактичну просторову тотожність з ядром заселення історичної Любецької волості. Звичайна й сьогодні, нерівномірність розміщення населення, викликана природними, історичними та соціальними факторами також є чинником, дію якого обов'язково потрібно враховувати, перетворюючи АК і схему заселення та використовуючи локальні ситуації в моделюванні глобальних соціодемографічних

картин. До кінця 1980-х рр. основна пошукова активність в цьому регіоні вщухла і змінилася аналізом здобутих матеріалів. На жаль, тодішні технічні та інформаційні умови, які сформували отримані дані у відповідних тогочасних «паперових» форматах, не дозволяють поки що, без спеціальної реорганізації цієї джерельної інформаційної бази, повноцінно використовувати і аналізувати дані з допомогою сучасних засобів і стандартів, в тому числі — й новітніх методик визначення і оцінки САД.

Роботи Т. Л. і О. В. Бітковських, проведені ними у 1994—1995 рр. в мікрорегіоні сс. Павлочі та Голуб'ятин стали, як нам відомо, першими, хоч і дуже стисло, опублікованими результатами фактично суцільного просторово регулярного обстеження обраної території [Бітковська, 1995, с. 133—142; Бітковський, 1995, с. 131—133]. В результаті кількість відомих виявлених пам'яток збільшилася в 9 разів, майже на порядок. Цей важливий досвід, методики безпосередньої реалізації, отримані наукові результати та матеріали обов'язково необхідно розлого вивчити, осмислити і опублікувати.

Локальні роботи С. Д. Лисенка в Малополовецькому дали значний ріст відомих пам'яток в цьому мікрорегіоні в порівнянні з однією давньоруською пам'яткою відомою тут попередньо. Подібні дослідження, які проводяться навколо багатодесятилітніх стаціонарних розкопок комплексів пам'яток ведуться також І. А. Готуном в районі Ходосівки. Результати цих робіт весь час оновлюються і чекають свого сумарного узагальнення і результуючого аналізу.

Нарешті, самий свіжий приклад спеціально проведених комбінацій кількох видів розвідок — це роботи А. В. Борисова і А. А. Сокоуна в басейнах допливів Росі на території Богуславського району Київської області¹. Тут завдяки спеціально організованам та проведеним кількарічним розвідкам вдалося збільшити число виявлених пам'яток в 4 рази. Ці роботи ні в просторовому ні в іншому вимірах не можна вважати остаточно і вичерпно закінченими, а отже цілком імовірно їх продовження і зміни у кількості виявлених пам'яток. Важливо, що ці дослідження А. В. Борисова проводилися на основі методичних прийомів і практичних навичок, отриманих їх автором під час участі у багаторічних дослідженнях Овруцького проекту.

У підсумку зазначимо, що збільшення кількості виявлених у ході спеціально організованих мультисезонних розвідок давньоруських пам'яток Овруцької волості в діапазоні від 5 до 9—11 разів виражає високий рівень досягнутого САД. Порівняння з наведеними вище чотирма проведеними дослідженнями не є повністю коректними. Адже не співставними є, перш за все, відповідні площі і масштаби. Також не

1. Див. статтю А. В. Борисова у цьому виданні.

виконується принцип порівняння співставних ІСО, мотиваційні мотиви і методичний супровід є різними, тощо. Тож можемо говорити лише про певні тренди і співвідношення, згідно яких САД овруцької волості, принаймні її серцевини на Овруцькому лесовому кряжовому острові наближається до показників суцільно обстежених територій. В числовому вираженні цей показник САД перевищує аналогічні показники для інших територій в 5—10 разів.

Ключовими ознаками досягнення високого САД є різке і відносно стрімке зростання кількості археологічних пам'яток (кількісно-якісний пороговий стрибок) паралельно і в нерозривному зв'язку з такими змінами у якості і обсязі інформації та якісними змінами у фіксації даних і результатів. Уяву про інші ознаки і прояви досягнутого високого САД Овруцької волості, критерії його оцінки, умови і засоби його досягнення та інші особливості дає зведена схема (рис. 8).

Серед означених окремих аспектів ми хотіли б звернути увагу на *тематичному зацікавленні*, як одній з головних рушійних сил та мотиваційному факторі у бажанні досягти якомога вищого САД. Так, в історії накопичення джерельної бази слов'яно-руських пам'яток Овруцької волості найбільший вклад внесли археологи, які мали спеціальний тематичний інтерес і намагалися реалізувати його в польових дослідженнях. Тематика, присвячена вивченню племінних древлянських структур, укріплених центрів та поховальних обрядів, етнокультурній і соціальній структурі пізньооплеменних і ранньодержавних структур забезпечила найбільш успішні та результативні виявлення і дослідження археологічних пам'яток (В. Б. Антонович, І. П. Русанова, Р. С. Орлов, Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас). В цьому контексті необхідно спеціально підкреслити виняткове значення одного окремого тематичного напрямку, який має виключне значення для усвідомлення необхідності свідомого досягнення найвищого ступеню археологічної дослідженості території конкретного ІСО. Мова йде про дослідження, аналіз і реконструкцію давніх систем заселення (СЗ) та інших тематичних галузей, безпосередньо і нерозривно з ними пов'язаних. Це палеодемографія, етнокультурна структура суспільства, екологія заселення і палеоландшафтний аналіз ресурсних зон давніх населених пунктів, нарешті — палеогосподарський аналіз. Саме для успішного, ефективного і вірогідного вирішення системи цих завдань абсолютно необхідним є високий рівень САД та якомога більш детальна АК. Адже виходячи з наших, уже наведених вище, підрахунків такі складні реконструкції і дослідницькі моделі будуть виглядати м'яко кажучи не дуже переконливими, якщо вони побудовані на знанні і даних, отриманих менш ніж з третини всіх реальних археологічних пам'яток. Звідси і

найважливіша роль Овруцького проекту і низки останніх планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, присвячених збиранню і складанню новітніх максимально повних археологічних карт археологічних пам'яток IX—XVIII ст. н. е. території України [Борисов, Манігда, 2016; Моця, Томашевський, Борисов та ін., 2017]. Важливо також розуміти, що зв'язок між САД та вивченням СЗ взаємний і двосторонній. Детальне вивчення СЗ, її локальних конкретних проявів, способів освоєння відповідних орографічних, гідрографічних, ландшафтних (фаціальних) ніш допомагає створювати гнучкі, точні, статистично повторювані і вірогідні моделі давніх місць помешкання. По суті, це і є ні чим іншим, ніж прогнозними моделюванням розповсюдження пам'яток відповідної культурно-хронологічної групи в конкретному природному середовищі і етно-соціальному ландшафті. Сьогодні, при додержанні низки методичних умов, виконанні вимог до організації вихідних даних у певних логічних та технічних форматах таке прогнозне моделювання можуть реалізовувати складні комп'ютерні географічні інформаційні системи. Разом із сукупністю неінвазивних дистанційних засобів пошуку (геофізичні, геохімічні, радіолокаційні, лазерні, аерокосмічні методи) прогнозне моделювання є найбільш дієвим арсеналом новітньої світової археології у сфері пошуку і виявлення археологічних пам'яток. Отже, розвиток методик вивчення і моделювання систем заселення сприяє зростанню САД через більш ефективне і масове виявлення нових, ще не знайдених археологічних пам'яток і навпаки, підйом САД сприяє більш точному, детальному і вірогідному моделюванню ланок і вузлів системи заселення відповідного регіону. З системами заселення логічно і методично тісно пов'язаний також просторовий аспект вивчення та оцінки САД. Адже пошуки і розвідки площ і поверхонь археологічних пам'яток проводяться у відповідному просторі.

Одна з головних проблем — фокусування зон пошуку, їх звуження для отримання більш точних і дієвих моделей просторового розповсюдження і топографічних моделей різних типів пам'яток. Відомо, що пам'ятки зустрічаються не повсюдно, а переважно в певних рельєфно-гідрографічних умовах і їх комбінаціях. Вибір таких ніш для вибору місць помешкання чи поховання у кожному часі і в кожному соціумі має свої особливості і закономірності.

На нашу думку, певним чином можливо розвинути ідею Матса Мальмера, викладену Л. С. Клейном [2010, с. 41—51], про те, що для нівелювання фактору можливої нерівномірності археологічної вивченості території слід аналізувати знахідки, зроблені лише на орних землях, а потім порівнювати цей показник з усією площею всієї території і визначати середнє, більш зважене значення.

З точки зору методики САД, як один з варіантів, ми пропонуємо рахувати археологічні пам'ятки не просто на всій певній території, а на більш звужених, точніше сфокусованих територіях у відповідних еколого-господарських, морфологічно-ландшафтних, адміністративно-функціональних нішах. Ідея полягає у генеруванні засобами ГІС буферів певних радіусів навколо гідрологічних об'єктів (річкової мережі), які б охоплювали основні геоморфологічні, топографічні, ландшафтні ніші, статистично найбільш щільно і системно зайняті, заселені і освоєні різночасовим людськими колективами (популяціями), які лишили відповідні різновиди археологічних пам'яток. Мова має йти про буфери різного розміру, діаметрів та конфігурацій, які здатні визначити, зафіксувати і допомогти проаналізувати мінімальні, максимальні та усереднені відстані поселень і могильників від тодішніх (й сьогоднішніх) контурів і меж найближчої водної артерії або вузла. Розміри таких дослідницьких буферів розробляються, підбираються і перевіряються спеціально для кожного регіону і у відповідності до конкретної культурно-хронологічної групи пам'яток. Викладені міркування близькі тематично до ідей визначення зон заселення у Я. Риджевського [Rydzewski, 1986]. Також, буферизація навколо гідро-орографічної мережі відкриває унікальну можливість обчислювати площу самої цієї ніші найбільш масового перебування пам'яток і в середині неї — власне реальну сьогоднішню і прогнозу потенційну площу всіх пам'яток відповідного регіону. Таким чином ми отримуємо завдяки методикам САД реальну можливість оцінювати «вагу» і місце археологічних пам'яток в балансі площ відповідних адміністративних та географічних одиниць. Пам'яткознавче та пам'яткоохоронне значення такого інструменту не можливо переоцінити.

Триває підбір оптимальних форм і розмірів геометричних інструментів для вивчення, обчислення, порівняння і візуалізації САД обраних дослідницьких територій. Приклади застосування 6—кутників Мальмера, як однієї з найбільш корисних форм просторового інструменту аналізу можна знайти у статті А. В. Борисова в цій збірці.

Інші просторові особливості САД пов'язані з більш дрібними рівнями територіальних досліджень. Зокрема мова йде про *методику дослідження вибору місця помешкання та визначення тривалості і особливостей поетапного локального заселення*. З цим безпосередньо пов'язане спеціальне вивчення *стратиграфії заселення* і фактори, що її визначають. Традиційність і критерії вибору давніми людьми місць помешкання зв'язані з багатошаровістю або одноразовим існуванням поселення. Відсоток багатошарових поселень від всіх археологічних пам'яток певної території цікавий і пізнаваль-

ний не тільки з точки зору систем заселення, географічних ніш та традиційності. Реальні показники частки (коефіцієнту) багатошарових та моношарових пам'яток є одночасно показниками ступеню і якості археологічної дослідженості території. До проблем вибору місця помешкання та стратиграфії заселення близьке питання: чому певні археологічні пам'ятки помічалися людьми здавна, потрапляли до описів і археологічних карт, а інші пам'ятки так важко виявляються тільки сьогодні в результаті спеціальних пошуків? Наприклад, перевірка вже обстежених «пустих» місцевостей і розширення ойкумени обстежених територій починається з вибіркових пробних ділянок, потім поступово стається зімкнення мікрозон обстеження різних сезонів і епізодів, в результаті чого утворюється кумулятивне накопичення території повно обстежених регіонів і зон.

Навіть такий, досить стислий огляд деяких аспектів методики визначення та оцінки САД засвідчує, що за основними ознаками цей напрямок має самостійне наукове і практичне значення. Вивчення *ступеню археологічної дослідженості* може вважатися *окремою археологічною субдисципліною*, яка має свої об'єкт і предмет, цілі і завдання, методики та окремий інструментарій, специфічну джерельну базу, науковий апарат. САД виступає як мотиваційний стрижень, верхній щабель, сенс і квінтесенція процесів збору і аналітичного осмислення історії та історіографії досліджень. В професійному сенсі, для ефективної реалізації завдань і способів вивчення та оцінки САД науковець повинен досконало володіти вершинами польових археологічних навичок, мати глибокі знання в різноманітних археологічних галузях, а також у сфері сучасного наукового пам'яткознавства.

Антонович В. Б. Археологическая карта берегов Днепра от Вышгорода до устья Роси. — К., 1878.

Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. — 1893. — №. 11. — С. 1—78.

Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // АЮЗР. — К., 1867. — Ч. IV, т. I.: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — С. 1—62.

Безусько Т. В. До питання про природні умови існування середньовічних поселень на Овруцькому кряжі (за палинологічним даними) // Наук. зап. Києво-Могилянської академії. — 2000а. — Т. 18: Спец. випуск, ч. II. — С. 291—294.

Безусько Т. В. Палинологическое обоснование влияния антропогенного фактора на растительный покров Овручского кряжа в позднем голоцене (по

- матеріалам середньовекового поселення Городец // Тез. VIII молодіжної конф. ботаників в Санкт-Петербурзі. — СПб, 2000б. — С. 255.
- Бітковська Т. Л.* Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 133—142.
- Бітковський О. В.* Концепція системи суцільного пам'яткоохоронного пізнання за методом історико-культурної зйомки (до проблеми розкриття і захисту нерухомої історико-археологічної спадщини України) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 131—133.
- Борисов А. В., Манігда О. В.* Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення // АДІУ. — 2016. — Вип. 3 (20): Дослідження Київського Полісся. — С. 24—31.
- Виєзжев Р. І.* Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 145—153.
- Винокур І.* Древні Овруцькі каменерізи // Україна. — 1956. — № 22 (181). — Листопад. — С. 20.
- Гурвич Д. М. В. Н.* Тагищев и русская археологическая наука // СА. — 1956. — Вып. XXVI. — С. 153—164.
- Данилевич В.* Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 2. — С. 379—390.
- Даниленко В. Н.* Славянские памятники I тыс. н. е. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 27—29.
- Жуковський К. А.* Пірофілітові сланці УРСР. — К.: Вид. АН УРСР, 1937. — 130 с.
- Журавльов О. П.* Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 35—40.
- Завитневич В. З.* Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. — 1892. — Кн. 6. — С. 11—72.
- Завитневич В. З.* Из археологической экспедиции в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. — 1890. — Кн. 4. — С. 1—29.
- Закревська Г. В.* Геологічні дослідження на північно-східній частині Волинського Полісся та на півночі Київщини // Труды Українського Науково-Дослідчого Геологічного Інституту. — К.: Вид. УНДГІ, 1928. — Т. II. — С. 3—44.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць / С. В. Марцэлеў (гал. ред.). — Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1985. — 383 с.*
- Звіздецький Б.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). — Коростень, 2008. — 130 с.
- Звіздецький Б. А.* Малинське городище древлян // АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 534—540.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В., Сірко О. В.* Дослідження Іскоростеня 2005—2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 113—117.
- Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Павленко С. В.* Использование пиррофиллитового сланца и кварцита в строительном деле Южной Руси // Тр. Государственного Эрмитажа. — 2010. — Т. 53: Архитектура Византии и Древней Руси IX—XII веков. — С. 391—411.
- Інструкція для описання городищ, курганів і печер / Сост. Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович. — К., 1874.*
- Інструкція для описання городищ, курганів і печер і для производства раскопок курганов // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878а. — Т. 1. — С. LXIX—LXXXIII.*
- Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Павленко С. В.* Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва // АДІУ. — 2013. — Вип. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 56—70.
- ІР НБУВ* (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), ф. I, спр. 8197 (Антонович В. Б. Матеріали до історично-географічного словника. Овруцький повіт).
- ІР НБУВ*, ф. XXXI, спр. 1749—1758 (Листи К. А. Ставровського до М. Ф. Біляшівського).
- ІР НБУВ*, ф. I, спр. 7847а (Ставровский К. Археологические исследования в Овручском и Новоград-Волыньском уезде).
- Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). — К.: Мапа, 2010. — 300 с.*
- Карамзин Н. М.* История государства Российского: в 12 т. — СПб: Типография Н. Греча, 1818. — Т. 1. — 456 с.
- Карасев А. Н.* Планы Ольвии как источники для исторической топографии города // МИА. — 1956. — Вып. 50. — С. 9—34.
- Карта археологических древностей Волынской губернии / Нанесение памятников древности произведено в 1887 г. в Волынской Губернской Чертежной [Карты] / [сост.] губ. землемер, коллежский советник Иванов. — 1 : 420000, 10 вёрст в дюйме. — [Житомир]: б. и., [1887]. — 1 л.: многокрас.; 92 × 110 см // НБУ ім. В. І. Вернадського. Сектор картографічних видань. — № 11754.*
- Клейн Л. С.* Формула Монтелиуса (шведский рационализм в археологии Мальмера). — Донецк, 2010. — 258 с.
- Козловская А. Н.* Пиррофиллитовые сланцы с. Збранок на Волыни // Минеральное сырье. — 1936. — Т. II, № 4. — С. 73—77.
- Козубовський Ф. А.* Записки про дослідження археологічні коло Коростеня року 1925. — Коростень: Нове Село, 1926. — 24 с., 19 табл.
- Колеснікова В. А.* До історії дослідження курганів в Коростені та Овручі в 1911 році // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 166—168.
- Костриця М. Ю.* Дослідник Волині і Галичини Готфрід Оссовський // Історія української географії: Всеукраїн. наук.-теор. часопис. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — Вип. 1 (11). — С. 27—30.
- Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: МАК., 2001. — 360 с.
- Кухаренко Ю. В.* Курганы у с. Селец // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 316—319.
- Кухаренко Ю. В.* Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 33—38.

- Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полеся. — М.: АН СССР, 1961. — 39 с., табл. (САИ. — Вып. Е1-57).
- Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.
- Кучера М. П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/18. — 27 с., 11 табл.
- Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р. (Житомирська область) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/27. — 21 с.
- Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82.
- Кучера М. П. Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов на в 1985 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/30. — 27 с.
- Левицький О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Историческая записка о её деятельности. — К., 1893. — 142 с.
- Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1929. — К., 1930. — Вип. III. — С. 153—160.
- Левицький І. Ф. Стоянка в ур. Піщаному біля Народич // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1930. — К., 1931. — Вип. IV. — С. 191—235.
- Левицький І. Ф. Бондарівська неолітична стація — майстерня кремінних виробів // Волинський науково-дослідний музей. — Житомир, 1928. — Т. I. — С. 43—66.
- Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 70—77.
- Літопис руський / Пер. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI + 591 с.
- Лысенко П. Ф. Дреговичи. — Минск: Наука и техника, 1991. — 244 с.
- Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 206 с.
- Місяць В. О. Звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1961 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/55. — 7 с.
- Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1956 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/40. — 6 с.
- Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині 1954 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/32. — 22 с.
- Моця О., Томашевський А., Борисов А., Павленко С., Мисак В. База даних археологічних пам'яток України 2-ї половини XIII — початку XVIII ст.: завдання та методика // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. — К., 2017. — Вип. 26. — С. 11—13.
- НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, 10 л. (Третьяков П. Н. Отчёт об археологических разведках в Житомирской и Каменец-Подольской областях в 1949 г.).
- НА ИИМК РАН, ФА, ф. 1 (Императорская археологическая комиссия (1859—1917), альбомы О. 319, О. 377, О. 415).
- НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46, 109 арк. (Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Вольни).
- НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 61, 150 арк. (Гамченко С. Записная книжка № 4. Дневник археологических исследований на Коростенщине).
- НА ІА НАНУ, ф. 4 (І. Ф. Левицький), спр. 2, 137 + 30 с., 57 табл., 53 рис., мапа, 3 плани. (Левицький І. Археологічні дослідження в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925).
- НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 4, 27 + 4 с., 6 рис., мапа. (Левицький І. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (Коротке подання)).
- НА ІА НАНУ, ф. 60 (фонд ПМК), оп. 7 (ПМК / Коростень), спр. 1—36 (Матеріали Коростенської археологічної експедиції 1934 р.).
- Нужний Д. Ю. Епіграфічні пам'ятки Овруцького краю // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 72—90.
- Орлов Р. С., Терпиловский Р. В. Отчёт о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Вольнь» / НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/21. — С. 62—68.
- Оссовский Г. О. О находках предметов каменного века в Вольнской губернии // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878б. — Т. 1. — С. 171—180.
- Оссовский Г. О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878а. — Т. 2. — С. 159—164.
- Отчёт Городецкого музея Вольнской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — К.: Типография Н. А. Гирич, 1905. — 82 с.
- Отчёт о деятельности общества исследователей Вольни за 1909 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. I—XVI.
- Павленко С. В. Дослідження Малинського городища у 40-х роках XX століття // АДІУ. — 2016. — Вип. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 103—110.
- Павленко С. В. Изготовление бусин, крестиков и образков из пиррофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвящённая 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной. — СПб: Нестор-История, 2006. — С. 145—148.
- Павленко С. В. Исследование производственных комплексов овручской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца в 2002 г. // Наук. зап. з української історії: зб. наук. ст. присвяч. пам. В. В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 195—209.
- Павленко С. В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-I) // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. Ред. Н. А. Макаров, С. З. Чернов; сост. И. Н. Кузина. — М.: Наука, 2008. — С. 241—252.
- Павленко С. В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження // АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 157—166.
- Павленко С. В., Томашевський А. П. Дослідження давньоруських пірофілітообробних майстерень біля с. Кирдани на Овруцькому краї // АДІУ 2012 р. — 2013. — С. 154—155.
- Пашкевич Г. О., Томашевський А. П. Палеоботанічний комплекс давньоруської Овруцької волості //

- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 56—73.
- Петраускас А. В., Златогорський О. С. Милан Т. Р., Осаульчук О. М. Археологічне обстеження (розвідки). 2009: у 3-х т. / НА ІА НАН України. — 2009.
- Петров В. П. Памятники корчаковского типа (По материалам раскопок С. С. Гамченко) // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 16—38.
- План Городища древняго Коростеня и окрестности онаго [Карты; Рукопис] / Снимал инструментально квартирмейстерской части капитан Стых ноября 20-го 1823 года. Чертил подпрапорщик Кафтарев. — 1: [8 400]; 100 саж. в дюйме. — Б. м., 1823. — 1 к., краш. — тушь, акварель; 52 × 55 см / НБУ імені В. І. Вернадського. Сектор картографічних видань. — № 13671.
- Поболь Л. Д. Древности Туровщины. — Минск: Белорусская наука, 2004. — 143 с.
- Прищепя Б. А. Погоринські міста в Х—ХІІІ ст. — Рівне: Дятлик М., 2016. — 297 с.
- ПСРЛ (Полное собрание русских летописей). — Т. II: Ипатьевская летопись / Под ред. А. А. Шахматова. — СПб: Типография М. А. Александрова, 1908. — XVI с. — 938 стб. — 87 с.
- Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. / Под ред. Б. А. Рыбакова. — М.: МГУ, 1977. — 264 с.
- Раппопорт П. А. Церковь Василия в Овруче // СА. — 1972. — № 1. — С. 82—97.
- Рудий В. Селища древлян на Житомирщині (за матеріалами досліджень 1999 року) // АДІУ. — 2004. — Вып. 7. — С. 257—269.
- Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. е. на территории древлян // СА. — 1958. — № 4. — С. 34—36.
- Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.. — М.: Наука, 1966. — 72 с. (САИ. — Вып. Е 1-24).
- Русанова И. П. Отчёт о работе Волынской экспедиции в 1973 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/43. — 9 с., 6 ил.
- Русанова И. П. Отчёт о работе Древлянского отряда Днепровской Славянской левобережной экспедиции за 1962 год / НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/27. — 9 с.
- Русанова И. П. Отчёт о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а. — 22 с.
- Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М.: Наука, 1966. — 100 с. (САИ. — Вып. Е1-2).
- Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа). — М.: Наука, 1976. — 216 с.
- Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА. — 1960. — № 1. — С. 63—69.
- Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—199.
- Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния / Состав. Д. Самоквасов. — СПб, 1888. — 99 с.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — 328 с.
- Сендульский А. Местечко Искорость Овручского уезда // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — Неофициальная часть — № 7. — С. 360—361.
- Тарабукин О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 31—36.
- Тарабукин О. О. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — 2012. — Вып. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.
- Тарабукин О. О. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина ХХ ст.) // АДІУ. — 2013. — Вып. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 230—242.
- Тарабукин О. О. Початки археологічного вивчення Житомирщини (кінець XVIII — третя чверть XIX ст.). — Житомир: М. Косенко, 2003. — 40 с.
- Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времён. Книга вторая. — М.: Императорский Московский Университет, 1773. — 543 с.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
- Томашевський А. П. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М.: Наука, 2008. — С. 50—73.
- Томашевський А. П. Програма изучения минерально-сырьевой базы Южной Руси X—XIII вв. н. э.: задачи, результаты, перспективы // Археоминералогия и ранняя история минералогии: Материалы междунар. семинара (Сыктывкар, Республика Коми, Россия; 30 июня — 4 июля 2005). — Сыктывкар, 2005. — С. 136—137.
- Томашевський А. П., Вовкодав С. В. Археолого-геоинформационная система «Овручский проект» // Археология и геоинформатика [Электронный ресурс]. — М., 2007. — Вып. 4. — CD-ROM.
- Томашевський А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка I. — К.: ИА НАНУ, 1992. — Препр. — 91 с.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Городища и укрепления средневековой овручской волости // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи. — К.: Стародавній Світ, 2014. — С. 470—512.
- Томашевський А. П. Археологічне пам'яткознавство Житомирщини: історія, потенціал, проблеми та перспективи // Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: Косенко, 2002а. — Т. 25: Історія міст і сіл Великої Волині. — Ч. 2. — С. 69—77.
- Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 264—278.
- Томашевський А. П. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості // Наук. зап. з української історії: Зб. наук. ст. присвячений пам'яті В. В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вып. 16. — С. 186—194.
- Томашевський А. П. Коростенщина в Овруцькій волості // АДІУ. — 2016. — Вып. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 12—17.
- Томашевський А. П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — 406 с.
- Томашевський А. П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998а. — № 2. — С. 151—155.

- Томашевський А. П. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної спадщини середньовічної Овруцької волості // Нові технології в археології. — Київ; Львів, 2002а. — С. 170—176.
- Томашевський А. П. Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996—1997 роках на території Овруцького району Житомирської області // АБУ 1997—1998 рр. — 1998б. — С. 45—48.
- Томашевський А. П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 174—206.
- Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 466—489.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 156—196.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся // Oium. — 2014. — Вип. 4: Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. — С. 211—222.
- Третяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 120—124.
- Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб: Наука, 2002. — 676 с.
- Тутковский П. А. Древнейшая добывающая промышленность Волини / П. А. Тутковский // ТОИВ. — Житомир: Електр. типографія насл. М. Дененмана, 1915. — Т. XI, вип. 1. — С. 167—198.
- Тутковский П. А. Побережье реки Норина в Овручском уезде (Геологическое и географическое описание) // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. 59—220.
- Тутковский П. А. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Славечни. Геологічний та геоморфологічний опис // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1923. — Т. 1. — Вип. 1. — 71 с.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Вужа (у середній його течії). Геолог. і геоморфолог. опис // Наук. зап. орган. Київ. н.-д. кафедри. — 1926. — Т. 3, вип. 2. — С. 100—158.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Жерева (геол. та геоморфологічний опис) // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1925. — Т. 1, вип. 6. — 43 с.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Уборти (геол. та геоморфологічний опис) // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1925. — Т. 1, вип. 4. — 222 с.
- Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // СА. — 1982. — № 4. — С. 243—244.
- Фотинский О. А. Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоградволинского у. // АЛЮР. — К., 1904. — № 6. — С. 229—231.
- Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мною с объяснениями и XX таблицами рисунков. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1896. — Вып. I. — 244 с.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 166 (Народний комісаріат освіти Української РСР), ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 47—51. (Звіти про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1924/25, 1925/26 р.).
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк. (Матеріали про роботу ВНДМ (Звіти за 1925—27 рр. та інш.)).
- Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. — Коростень, 1928. — 20 с.
- Шекун А. В., Времейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 93—110.
- Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волинской губ., произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 4—5. — С. 136—182.
- Штыхов Г. В., Лысенко П. Ф. Древнейшие города Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1966. — 87 с.
- Щукин М. Б. Отчёт о работе Полесской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1976 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/104. — 12 с.
- Щукин М. Б. Славянское поселение Суцаны-Хмельник на реке Уборти // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л.: Наука, 1982. — С. 93—103.
- Яковенко Н. Україна аристократична: генеалогічні новели // На переломі. Друга половина XV — перша половина XVI ст.: Історія України в прозових творах та документах. — К.: Україна, 1994. — С. 301—343.
- Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919—1934). — К.: НКП ІКЗ, 2016. — 368 с.
- Ярмошик І. Археологічне минуле Житомирської області // Житомирщина: Історичний нарис. Навчальний посібник. — Житомир: Полісся, 2008. — С. 7—26.
- Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть. — Житомир: Волинь; Рута, 2006. — 216 с.
- Ярмошик І. І. Звіт про роботу археологічної експедиції в 1986 році / НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/140. — 7 с.
- Яроцкий Я. В. Из Искорости в Народичи (Путевые заметки) // Памятная книжка Волинской губернии на 1901 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900а. — Отд. II. — С. 60—69.
- Яроцкий Я. В. Искорость (Из путевых заметок) // Памятная книжка Волинской губернии на 1901 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900б. — Отд. II. — С. 53—59.
- Яроцкий Я. В. К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века // Памятная книжка Волинской губернии на 1903 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1902а. — Отд. II. — С. 3—17.
- Яроцкий Я. В. Краткий отчет о раскопке курганов Речицкого могильника // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902б. — Т. 1. — С. 92—117.
- Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. — К., 1903а. — № 3—4. — С. 173—193.
- Яроцкий Я. В. Раскопки курганов у с. Андревичей, Волинской губ. // АЛЮР. — К., 1903б. — № 5. — С. 329—332.
- Kohn A., Mehlis C. Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im ostlichen Europa: nach polnischen und russischen Duellen bearbeitet und herausgegeben. — Jena: H. Costenoble, 1879. — 440 s.
- Rydzewski J. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Malopolski w epoce brązu i żelaza // Archeologia Polski. — 1986. — Т. XXXI, z. 1. — P. 125—194.

А. П. Томашевский

A. P. Tomashevskiy

ИСТОРИЯ И СТЕПЕНЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕТОПИСНОЙ ОВРУЧСКОЙ ВОЛОСТИ

В статье представлен обзор истории изучения древнерусских археологических памятников летописной Овручской волости. Выделены основные этапы истории археологических исследований Овручской волости. Особое внимание уделено процессу постепенного накопления количества выявленных памятников X—XIII вв. Отдельно подробно анализируется содержание и значение археологической карты профессора В. Б. Антоновича. Проводится сравнительный анализ с предшествующей сводкой памятников профессора Д. Я. Самоквасова и современной археологической картой — базой данных памятников Овручской волости древнерусского времени. Подводятся итоги суммарно накопленной картине летописной Овручской волости, составленной в результате всех предыдущих исследований. Отдельно и специально освещается современный этап, связанный с деятельностью Овручской экспедиции ИА НАН Украины. Подается описание основных принципов и этапов полевой деятельности Овручского проекта. Отмечаются радикальные количественные и качественные изменения базы источников древнерусских памятников, которые произошли в результате исследований Овручской экспедиции, начиная с 1996 г. Констатируется достигнутая беспрецедентно высокая степень археологической изученности Овручской волости, как отдельного историко-социального организма. В статье определяются и анализируются основные признаки, условия и проявления достигнутой высокой степени археологической изученности территории волости. Дается характеристика ключевых принципов, содержания составных частей и значения параметров методики изучения и оценки степени археологической изученности.

Ключевые слова: археологическая карта, археологический потенциал, археологическое памятниковедение, база данных, древнерусский, историко-социальный организм, Овручская волость, Овручский кряж, Овручский проект, Овручская экспедиция, Овручская пиррофиллитовая индустрия, степень археологической исследованности, система заселения, В. Б. Антонович, Г. Оссовский, К. А. Ставровский, И. П. Русанова, Б. А. Звиздецкий.

ANNALISTIC OVRUCH VOLOST HISTORY AND DEGREE OF ARCHAEOLOGICAL STUDY

The article gives an overview of the history of the study of ancient archaeological monuments of the annalistic of Ovruch principality. The main stages of the history of archaeological research of Ovruch volost are distinguished. Particular attention is paid to the process of gradual accumulation of the number of known (identified) monuments of X—XIII centuries. Separately, the content and significance of the archaeological map of Professor V. Antonovich are analyzed in detail. A comparative analysis is carried out with a preliminary layout of the monuments of Professor D. Samokvasov and a modern archaeological map and a database of Old Russian monuments of the Ovruch volost. Summing up the totally accumulated picture of the annalistic Ovruch volost, compiled as a result of all previous studies. Separately and specifically highlights the modern stage associated with the Ovruch expedition of the IA NASU. A description of the basic principles and stages of the fieldwork of the Ovruch project is given.

Significant radical quantitative and qualitative changes in the source base of Old Russian monuments, which occurred as a result of research Ovruch expedition, since 1996. The unprecedented high level of archaeological research of the Ovruch volost, as a separate historical and social organism, is noted. The article defines and analyzes the main features, conditions and manifestations of the achieved high level of archaeological research of the territory of the Volost. The description of the key principles, the content of the constituent parts and the value of the parameters of the methodology for studying and assessing the degree of archaeological research is given.

Keywords: archaeological map, archaeological potential, archaeological monument, database, ancient Russian, historical and social organism, Ovruch volost, Ovruchsky ridge, Ovrutsky project, Ovruch expedition, Ovruch pyrophyllite industry, degree of archaeological research, settlement system, V. Antonovych, G. Ossovskyi, K. Stavrovskiy, I. Rusanova, B. Zvizdetskiy.

Одержано 19.06.2017

А. В. Борисов

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ЕТАП АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БОГУСЛАВСЬКОГО ПОРОССЯ ТА ОЦІНКА ПОТЕНЦІЙНОЇ КІЛЬКОСТІ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

У статті подано огляд історії археологічного дослідження Богуславського Поросся, проаналізовано археологічну карту регіону й здійснено її коротку характеристику. За допомогою аналізу результатів детального археологічного обстеження окремих ділянок здійснено підрахунок потенційної кількості археологічних пам'яток на території Богуславського району. Застосовано гексагональну решітку для створення картосхем поширення та густоти археологічних пам'яток.

Ключові слова: Богуславське Поросся, карта археологічних пам'яток, оцінка потенційної кількості пам'яток, гексагональна решітка.

Обов'язковим етапом здійснення досліджень з використанням археологічної карти є оцінка достовірності та повноти представленої на ній інформації. Початкові просторові характеристики сукупності картованих об'єктів впливають на кінцеві результати дослідження. Одним з методів оцінки джерельної бази є вивчення історії досліджень і критичний аналіз джерел про окремі археологічні пам'ятки. Суттєвим параметром, що впливає на розмір джерельної бази, є оцінка детальності археологічного обстеження території картографування. Оцінка повноти бази пам'яток давньоруського часу на території Пороського регіону це одне з завдань, що постало перед автором в процесі написання дисертації за темою «Давньоруське Поросся: система заселення». Для виконання цього завдання необхідно здійснити оцінку ступеня археологічного дослідження регіону. Це дозволить визначити, в якій мірі кількість давньоруських пам'яток кожного мікрорегіону відображає ступінь обстеженості відповідної території та їх реальну кількість і розташування.

Така оцінка можлива лише в результаті аналізу всієї карти археологічних пам'яток території та оцінки сукупного археологічного потенціалу території.

Використана в статті інформація зібрана в результаті реалізації програм «Пороського проекту» [Борисов, 2010; 2017], зокрема програм збору та аналізу джерельної бази і обліку та картографування археологічних пам'яток Пороського регіону. Це дослідження розпочате автором у захищеній 2008 р. магістерській кваліфікаційній роботі [Борисов, 2008]. У ній дано нарис основних етапів і напрямків вивчення регіону та проаналізовано найрезультативніші польові роботи з дослідження пам'яток давньоруського часу. Інші культурно-хронологічні періоди там не було проаналізовано. Робота над давньоруською частиною бази пам'яток реалізовувалась в ході виконання планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження» та «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта».

Територія дослідження. Для презентації основних прийомів оцінки повноти археологічної карти нами було обрано частину центрального Поросся — Богуславщину. Її вибір не є випадковим. Мікрорегіон займає серединне положення в басейні річки Рось. Як окрема складова частина Поросся він сформувався ще в давньоруський час. Тут у 1195 р., за літописом, фіксується волость, одним з центрів якої був літописний Богуславль, поряд з Торчським, Корсунем, Треполом, та Каневом [Літопис, 1989, с. 355—356]. Цікава також ландшафтна структура регіону, що поєднує зони рівнинного

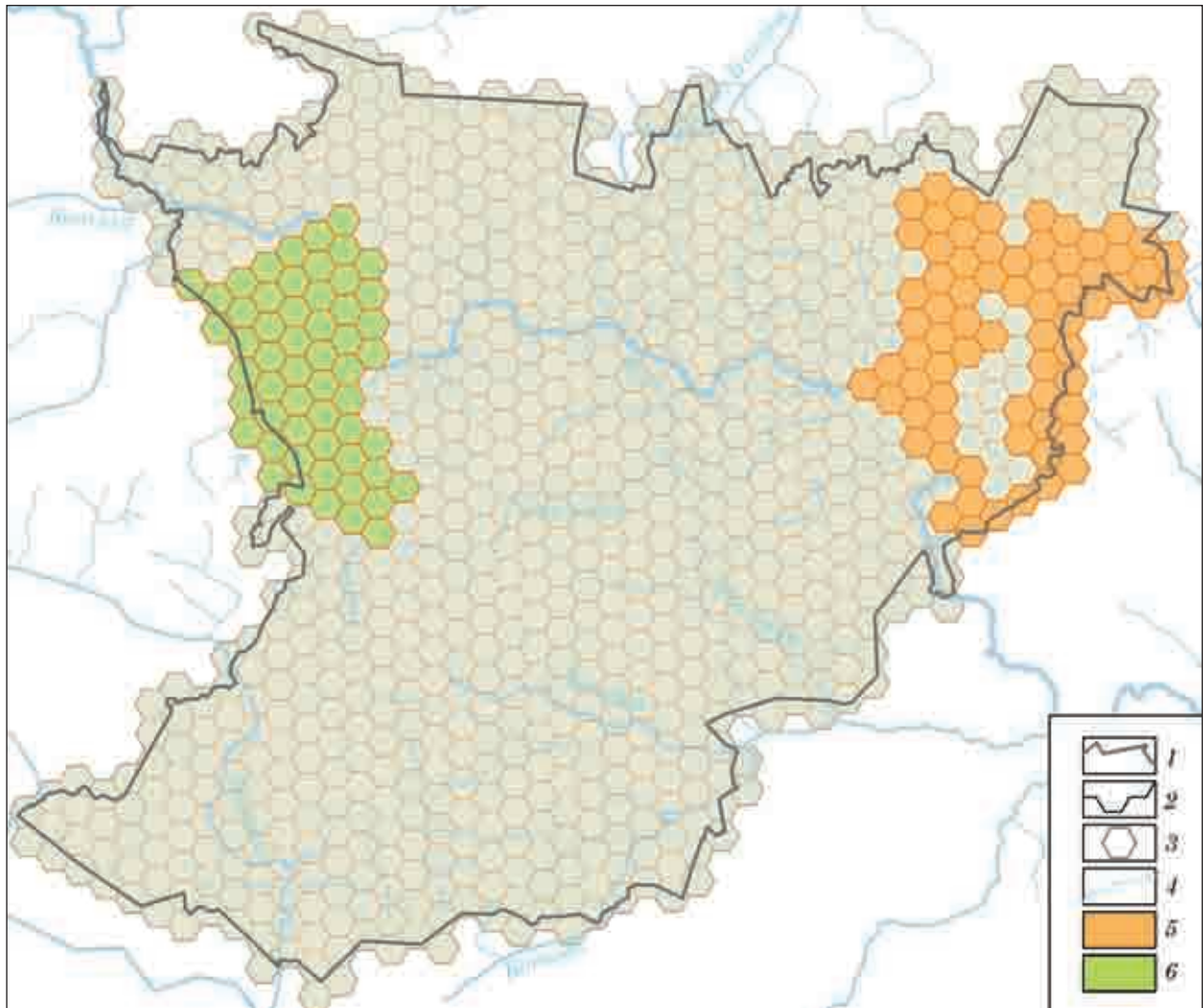

Рис. 1. Співвідношення адміністративних меж Богуславського р-ну з умовним районом для аналізу та ділянками детального обстеження: 1 — адміністративні межі; 2 — дослідницькі межі; 3 — комірки гексагональної решітки; 4 — річки; 5 — детально досліджена ділянка Нехворощ—Вільховчик; 6 — детально досліджена ділянка Фоса

та плавного рельєфу з сильно розчленованими ділянками. Згадка в літописному повідомленні та наявність значної кількості давньоруських пам'яток (городищ, поселень та ділянок Змієвого валу) дають можливість здійснити спробу реконструкції поселенської структури давньоруського часу. Для здійснення такого завдання принциповим питанням є оцінка повноти джерельної бази та історії її формування. Для цього маємо дослідити процес накопичення археологічної інформації про Богуславщину.

Чітких меж Богуславської волості давньоруського часу ми не знаємо. В наступні періоди своєї історії мікрорегіон, успадковуючи певні територіальні рамки, змінював адміністративні межі (волесть, староство, полк, повіт). Зважаючи на цю історичну тяглість, при окресленні територіальних рамок дослідження, ми орієнтувались на межі Богуславського р-ну за діючим адміністративно-територіальним устроєм. Проте, для адекватності підрахунків ми

послабили вплив умовного характеру сучасних меж адміністративного району за допомогою використання на картосхемах та в підрахунках дослідницької площі району. Ця площа утворена з комірок гексагональної мережі, що хоча б частково опинились перекритими територією адміністративного Богуславського р-ну (рис. 1). Саме сукупність цих комірок площею 891 км² ми і називатимемо в цій статті Богуславщиною, Богуславським Пороссям, Богуславським районом.

Методи дослідження. Варто зазначити, що використання в археології решіток, зокрема гексагональних, як інструменту статистики не є новим. Квадратні решітки застосував Рудольф Ямка в 1948 р. [Ямка, 1949, с. 319—326], а Матс Мальмер 1962 р. [Malmer, 1962] для побудови ізорифмічних карт використав гексагональну решітку [Клейн, 2010, с. 44—46]. Використання шестикутної форми комірки починається з роботи Вальтера Крісталле-

ра 1933 р., тому таку мережу іноді називають мережею кристаллера. Ця форма комірки забезпечує найбільш адекватне масштабування інформації при перетворенні символічних карт в картосхеми, адже мінімізує викривлення вибірки внаслідок краєвих ефектів [Birch, Oom, Beecham, 2007].

У запропонованій моделі площа кожної з комірок дорівнює 1 км² (100 гектарів) і є співмірною з площею найбільших пам'яток Пороського регіону (наприклад, комплекс Шаргород в Рокитнянському р-ні). Для застосування цього способу аналізу в інших регіонах площа гексагону може бути збільшена або зменшена з огляду на максимальні площі пам'яток.

Побудова мережі гексагонів здійснена в середовищі вільної геоінформаційної системи QGIS (v.2.14.19 Essen) за допомогою плагіну MMQGIS. При його використанні потрібно пам'ятати, що параметр Y Spacing — це подвійний менший радіус гексагона. У формулах площі гексагона він, як правило, позначається літерою *r*. Виразити цей показник можна за оберненою формулою площі гексагона. Для зручності використано електронну таблицю в середовищі LibreOffice Calc 5.3. із застосуванням відповідної формули:

$$= \text{КОРЕНЬ}(A1/(2*\text{КОРЕНЬ}(3)))+\text{КОРЕНЬ}(A1/(2*\text{КОРЕНЬ}(3)))$$

або

$$= \text{SQRT}(A1/(2*\text{SQRT}(3)))+\text{SQRT}(A1/(2*\text{SQRT}(3))),$$

залежно від версії програми, що вноситься в колонку В таблиці. У колонку А вписуємо площу майбутнього гексагону в метрах квадратних. У результаті отримуємо параметр Y Spacing в метрах та вносимо його у відповідне вікно плагіну.

Історія польового дослідження археологічних пам'яток Богуславського Поросья. Джерелами для інформації про археологію Богуславщини стали матеріали Наукового архіву ІА НАН України (32 справи), публікації (30 публікацій), дані охоронної документації (реєстр пам'яток археології та три паспорти). Після опрацювання цього масиву першоджерел нами була реконструйована історія археологічного вивчення Богуславського р-ну.

Перші відомості про археологічні пам'ятки регіону, а саме опис валу біля села Тептіївка, знаходимо в рукописній праці 1847 р. київського цивільного губернатора Івана Фундуклей [Фундуклей, 1847, с. 129—130]. Наступного року, І. І. Фундуклей видав друком одну з перших на теренах Росії археологічних розвідок «Обозрение могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи...», в якій використав матеріали, отримані від письменника, історика й колекціонера старожитностей, чигиринського поміщика Міхала Грабовського [Фундуклей, 1848, с. 23].

За два роки М. А. Грабовський публікує оригінальну власну працю «Україна давня і теперішнєша» («Україна давня і сучасна»). Ця робота стала першою спробою систематизувати у вигляді каталогу археологічні пам'ятки Київщини. В ній наявна інформація про три пам'ятки з території сучасного Богуславського р-ну — вал біля с. Тептіївка та два городища (біля хутора Половецького та в с. Саварка). Окрім опису пам'яток наводяться етимологічні легенди та перекази, пов'язані з навколишньою місцевістю [Grabowski, 1850]. В децю зміненому вигляді ця інформація переказана у праці Л. І. Похилевича 1864 р. [Сказания, 1864, с. 569, 522—523, 561].

Наступним значним реєстром пам'яток цієї території стала археологічна карта Київської губернії професора В. Б. Антоновича, опублікована в 1895 р. [Антонович, 1895]. В ній міститься 37 окремих позицій про археологію сіл, що входять до складу сучасного Богуславського р-ну. З них 5 випадкових знахідок речей, 2 скарби. З 30 нерухомих пам'яток археології 14 описані як городища, 8 як групи курганів, 5 окремих курганів (разом 45 насипів), 3 майдани. У результаті аналізу цієї вибірки з'ясовано, що з описаних городищ одне знаходиться поза межами сучасного Богуславського р-ну (городище поблизу с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.), одне городище описане двічі як різні об'єкти (городище біля хутору Половецького), ще одне городище за даними пізніших досліджень є валом. Таким чином, в каталозі 1895 р. на сучасної території Богуславського р-ну зафіксовано 48 курганних насипів, 12 городищ, один вал. Цей перелік, по суті, підсумував знання про археологію з території Богуславського р-ну на кінець XIX ст.

Основними рисами цих відомостей є їх отримання від інформаторів на місцях у вигляді довільного, часто неповного, опису. Як правило, автори каталогів не мали змоги дослідити пам'ятки особисто.

Першими науковими польовими роботами на території району стали розкопки курганів В. В. Хвойкою біля с. Киданівка. Ймовірно, розкопувались насипи в ур. Собаче на північний захід від села [Борисов, 2010, с. 14—15]. На жаль, жодної документації з цих робіт нам не вдалося відшукати. З матеріалів наявні два кубки та черпак ранньоскіфського часу в зібранні Національного музею історії України (шифри речей: Б 1686, Б 40117, Б 1686) [Ковпаненко, 1981, с. 31—32, рис. 24, фіг. 1—3]. В 1901 р. до Імператорської археологічної комісії селянин Зайченко надіслав 15 бронзових наконечників стріл та намисто з розкопаного селянами кургану поблизу с. Медвин [Отчёт ИАК, 1903, с. 127]. В 1923 р. біля того ж таки села в ур. Гірчаків Ліс місцевими вчителями І. В. Дубініною та Б. П. Марушевським проведено розкопки кількох курганів. Короткий звіт про ці роботи

зберігся в складі особистого фонду Д. М. Щербаківського в Науковому архіві ІА НАН України [Дубініна, Марушевський, 1923].

Перші цілеспрямовані археологічні розвідки на території району пов'язані з роботою Білоцерківської групи Південної експедиції Київської Облнауки 1933 р. під керівництвом М. Я. Рудинського [Рудинський, 1933]. Експедиційний маршрут пролягав вздовж річки Рось від с. Дибинці до х. Половецького.

Систематичне дослідження археологічних пам'яток Богуславського р-ну розпочинається в 1950-х рр. У 1954 р. під керівництвом В. Й. Довженка була проведена розвідка вздовж р. Рось, в результаті якої відкрито шість нових пам'яток археології та обстежено вже відомі об'єкти [Довженко, 1954]. Узбережжя Росі обстежувались також експедиціями АН СРСР під керівництвом Е. О. Симоновича [Сымонович, 1959/7а] та В. Г. Петренка [Петренко, 1963/55]. В 1956 р. Давньоруська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка та М. П. Кучери здійснила розкопки на городищі та посаді біля хутору Половецького [Довженко, Кучера, 1956/12в]. З кінця 1960-х рр. в околицях с. Медвин проводив розвідки Б. М. Левченко, директор сільського будинку культури. Після здобуття історичної освіти у 1975 р. дослідник працював співробітником відділу новобудовних експедицій ІА АН УРСР до 1982 р. За його участі й керівництва протягом 1980-х рр. проводились розкопки курганів в ур. Гірчаків Ліс. Під керівництвом Б. М. Левченка експедиція музею історії Богуславщини здійснила фіксацію курганних пам'яток на території всього району. Розкопками курганних могильників в ур. Гірчаків Ліс біля с. Медвин та в ур. Бурти біля с. Іванівка керувала Г. Т. Ковпаненко [Ковпаненко, 1983]. В 1990 р. курган Вакулина могила розкопано експедицією під керівництвом В. І. Клочка [Клочко, Клочко, 1990; Клочко, Скорый, 1991].

Дослідження городищ на території району провели В. Й. Довженко та О. М. Приходнюк [Довженко, Приходнюк, 1972/21а; 1973/21а] та М. П. Кучера. Останній зафіксував та дослідив Змієві вали на території району [Кучера, 1980/34; 1981/16]. Було вперше детально картовано та датовано ці археологічні об'єкти. Важливі результати для розуміння середньовічних пам'яток регіону дали роботи експедиції О. П. Моці та Л. І. Іванченко по дослідженню території міста Богуслав [Іванченко, Моця, 1982/33б; Іванченко, 1999]. Завдяки здійсненим шурфуванням було локалізовано місце розташування давньоруського населеного пункту — літописного Богуслава.

З початком 2000-х рр. розпочинається принципово новий етап дослідження археологічних пам'яток Богуславщини. Зусиллями А. А. Сорокуна [Сорокун, 2011; 2012; 2013] та А. В. Борисова [Борисов, 2010/7] здійснюються систе-

матичні обстеження мікрорегіонів річок Фоса (біля сс. Синиця та Дибинці) і Нехвороц та Вільховчик (сс. Іванівка, Москаленки, Вільховець). Ці роботи дозволили зафіксувати 77 нових пам'яток археології. Розвідки в долинах річок Нехвороц та Вільховчик були спрямовані на максимально детальне обстеження території та пошук археологічних пам'яток всіх культурно-хронологічних періодів. Ці роботи поклали початок суцільному систематичному обстеженню окремих частин району. Завдяки ним маємо можливість зробити певні висновки щодо археологічного потенціалу цієї території.

Аналіз історії археологічного вивчення Богуславщини дозволяє виділити кілька тенденцій. В середині ХІХ ст. з'являються перші праці, що фіксують найбільш помітні нерухомі пам'ятки: кургани, вали, городища, а також окремі предмети старовини, зокрема, скарби. Частина археологічних предметів знайдена в процесі стихійних руйнувань та пограбувань курганів місцевими жителями. Першими розкопками з науковою метою в межах Богуславського р-ну були дослідження В. В. Хвойки біля с. Киданівка. Значні за розмірами курганні групи в ур. Гірчаків Ліс біля с. Медвин приваблювали дослідників протягом більш ніж ста рр., від розриття курганів місцевими вчителями 1923 р. до кількарічних наукових розкопок Б. М. Левченка та Г. Т. Ковпаненко в 1970—1980-х рр. Ключовими для розуміння давньоруських пам'яток стали роботи В. Й. Довженка на городищі біля х. Половецького, дослідження Змієвих валів М. П. Кучерою та дослідження Л. І. Іванченко та О. П. Моці в м. Богуслав. Експедиція 1982 р. в Богуславі мала чітке науково-обґрунтоване завдання — вивчення території окремого історичного населеного пункту. Шурфування дозволили контурно з'ясувати історичну топографію та площу літописного міста та його наступника — Богуслава.

Динаміка першої фіксації не курганних археологічних пам'яток по роках в межах Богус-

Таблиця 1. Розподіл поселенських археологічних пам'яток з роками їх першої фіксації

Рік робіт	Кількість вперше задокументованих пам'яток	Рік робіт	Кількість вперше задокументованих пам'яток
1847	1	1977	14
1848	4	1982	2
1895	9	1985	4
1946	1	2003	5
1954	6	2005	10
1956	2	2012	43
1959	2	2013	15
1963	14	2014	11
1972	2	2015	12
1973	19	2016	1

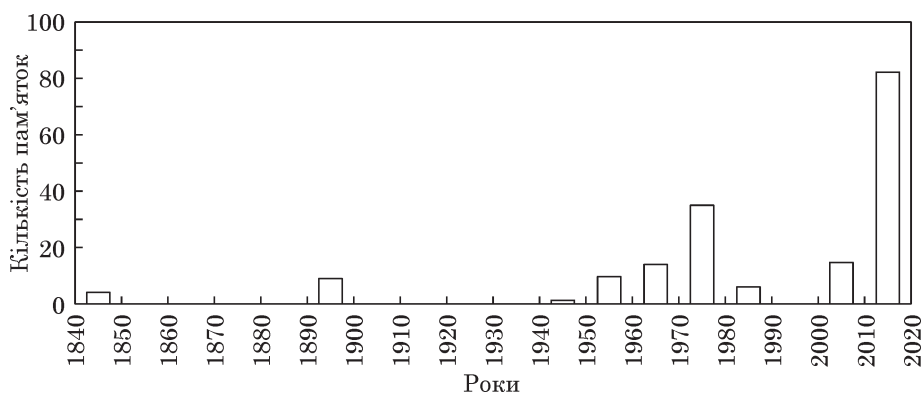

Рис. 2. Розподіл вперше задокументованих пам'яток на території Богуславського р-ну по десятиліттях

Таблиця 2. Розподіл кількості нововиявлених археологічних пам'яток за дослідниками

Кількість	Дослідники
51	Борисов А. В.
45	Сорокун А. А.
26	Довженко В. Й., Приходнюк О. М., Лінка Н. В.
18	Левченко Б. М.
14	Петренко В. Г.
9	Антонович В. Б.
4	Грабовський М. А.
2	Іванченко Л. І, Моця О. П.
2	Симонович Е. А.
2	Кучера М. П.
1	Третьяков П. Н.
1	Фундуклей І.
1	Приходнюк О. М.
1	Гоголя П. Б.

лавського р-ну дана в табл. 1. Як бачимо, на початок ХХ ст. на території сучасного Богуславського р-ну було відомо 14 поселенських пам'яток археології, з 1946 по 1985 рр. зафіксовано ще 66, а з 2003 р. — виявлено й обстежено ще 97 нових пам'яток. Як бачимо з розподілу вперше задокументованих пам'яток по десятиліттях (рис. 2), у первинній фіксації археологічних пам'яток є дві великі паузи — 1895—1954 рр. та 1985—2003 рр. В ці періоди роботи або взагалі не проводились, або об'єктом досліджень ставали вже відомі археологічні об'єкти. До цих цифр варто додати 2 об'єкти, що наявні в реєстрі археологічних пам'яток району, але хто і коли вперше їх зафіксував невідомо.

Список пам'яток (за винятком курганів) ми розподілили за авторами першої інформації та керівниками перших досліджень (табл. 2).

Найбільшу кількість вперше зафіксованих пам'яток дали маршрутні піші експедиції. Цілеспрямовані археологічні розвідки проводилися, в основному, вздовж берегів та на прилеглий до річки Рось території. Лише зрідка дослідники обстежували окремі пам'ятки на менших притоках. Із 13 городищ позначе-

них на початок ХХ ст., на археологічній карті В. Б. Антоновича в подальшому повторно обстежені лише чотири. Переважна більшість пам'яток задокументована в 1950—1980-х рр. й потребує повторного обстеження для уточнення їх локалізації та повного опису.

Переважна більшість археологічних об'єктів, відомих на території району, вперше зафіксована та задокументована багаторічними роботами А. А. Сорокуна¹, Б. М. Левченка², А. В. Борисова, які працювали кожен в своєму мікрорегіоні. Особливістю цих робіт була їх мульти-сезонність, багаторічність. Пошук пам'яток здійснювався «виходжуванням» території за допомогою маршрутних розвідок. Ретельна фіксація підйомного матеріалу дозволила з'ясувати чіткі просторові та культурно-хронологічні межі окремих пам'яток. Важливим завданням робіт не лише пошук окремих археологічних пам'яток чи артефактів, а й максимально детальне обстеження території. Відповідно, обстежувались не лише найбільш придатні для заселення місця, а й глибинні балки, вододіли. Варто зазначити що всі 296 курганні насипи, які відомі в межах району детально задокументовані в 1985 р. Б. М. Левченком. Зібрана таким чином інформація дозволяє досить детально охарактеризувати археологічні пам'ятки в межах Богуславського р-ну.

Археологічна карта Богуславщини згідно з зібраними матеріалами містить 296 курганних насипів, які групуються в 8 курганних могильників, що включають від 4 до 68 насипів (разом 130 курганів), та 29 курганних груп розміром від 2 до 13 насипів; 1 ґрунтовий могильник; 4 вали; 174 поселенські пам'ятки (21 місце знаходження)³, 39 поселень, 7 городищ, 5 селищ прилеглих до городищ). 66 поселенських

1. Висловлюємо вдячність А. А. Сорокуну за люб'язно надані вичерпні матеріали по розвідкам проведеним в 2012—2013 рр.
2. Висловлюємо щирю вдячність Н. Б. Левченко за люб'язно надані матеріали Б. М. Левченка з сімейного архіву та всіляке сприяння в роботі над ними.
3. Під місцем знаходження в статті мається на увазі збір невеликої кількості підйомного матеріалу на обмеженій площі. Як правило ці матеріали не мають чіткого культурно-хронологічного визначення.

пам'яток містять матеріали кількох культурно-хронологічних періодів. Загалом розподіл відповідно до цих періодів подано у табл. 3.

Як бачимо, найбільше поселенських пам'яток датовано раннім залізним віком. Імовірно, це свідчить про інтенсивне заселення регіону в даний період. З іншого боку, більш об'єктивним параметром для характеристики археологічної карти є розмір пам'яток та їх концентрація на певній ділянці. Не всі пам'ятки мають точні конфігурації меж і можуть бути представлені у вигляді полігональних об'єктів. Значна частина археологічних об'єктів може бути картована лише у вигляді точок на карті. Для 130 поселенських пам'яток маємо інформацію про конфігурації плями культурного шару, для 28 ми маємо лише відомості про площу. Таким чином, з всього масиву поселенських пам'яток 158, для яких відома площа культурного шару, займають 948,494 га. Площа поселенських пам'яток рахувалась комбіновано. Якщо є полігональні площі то рахувалось за допомогою інструментарію QGIS. Якщо немає таких площ, то розміри обраховувались через перемноження ширини на довжину поселення. Щодо останнього методу існує обґрунтована дискусія про правомірність таких обрахунків [Дяченко, 2015]. Безпосередньо під курганными насипами без врахування навколокурганного простору знаходиться 21,338 га. Тобто, разом археологічні пам'ятки Богуславського р-ну займають 969,832 га. Таким чином, відомі археологічні об'єкти займають лише 1,0896992 % від території району (89000 га).

Розподіл археологічних пам'яток на території району. Зважаючи на те, що часто картування археологічних пам'яток проводилось у вигляді точок, важливо порівняти результати статистики з застосуванням полігональної та точкової карти. З цією метою нами було вирішено здійснити два варіанти зональної статистики.

Для першого варіанту статистика здійснювалась з векторним полігональним шаром, в якому були представлені пам'ятки, для яких відомі чіткі межі та конфігурації площі поширення культурного шару. Для цього засобами QGIS перетворюємо векторний полігональний шар на растр (через меню закладки Processing на панелі інструментів відкриваємо вікно Processing Toolbox далі Processing Toolbox — GDAL/OGR — GDAL Conversion — Rasterize (vector to raster)). Потім застосовуємо ZonalStatistics Plugin. Використовуємо шар гексагональних комірок та щойно створений растр некурганних пам'яток. В отриманому файлі маємо статистику кількості пікселів в кожній комірці гексагональної мережі. Для візуалізації створюємо окрему колонку «rate» куди вписуємо формулу «_mean * 100» таким чином отримуючи відсоток заповненості комірки площею культурного шару археологічних пам'яток (рис. 3).

Таблиця 3. Розподіл поселенських археологічних пам'яток за культурно-хронологічними періодами

Кількість пам'яток	Культурно-хронологічне визначення
83	ранній залізний вік
43	черняхівська культура
32	давньоруський час
25	енеоліт та трипільська культура
24	доба бронзи
20	XVI—XVIII ст.
18	ранньослов'янський час, V—IX ст.
5	неоліт
2	XVI—XVIII ст.
2	зарубинецька культура
1	мезоліт
1	палеоліт, знахідка 1 предмета

Для проведення другого варіанту статистики з полігонального шару пам'яток виділено центроїди (центральні точки) кожного полігону-площі пам'ятки. Потім підраховано кількість точок що потрапили в межі кожної з комірок гексагональної мережі (рис. 4).

У результаті виявилось, що при аналізі з використанням полігонального шару даними заповнено 112 гексагональних комірки, а з шаром центроїдів на 38 комірки менше. Таким чином, при наявності інформації про конфігурації площі археологічних пам'яток перевага все ж має бути надана зональній статистиці з використанням полігонального шару. В цьому випадку ми наочно можемо оцінити величину пам'яток їх поширення і загалом потужність археологічного ресурсу на кожній з ділянок території. Проте, цілком зрозуміло, що для аналізу всіх відомих археологічних об'єктів необхідно застосовувати статистику з використанням точкового шару. Таким чином, будуть проаналізовані всі пам'ятки і це дасть повнішу картину розміщення археологічних об'єктів в просторі та кількість зайнятої ними території.

Представлені картосхеми все ж не відображають реальну кількість земель на яких знаходяться пам'ятки археології. Для оцінки археологічного потенціалу Богуславщини потрібно врахувати площу потенційно існуючих, ще невідкритих пам'яток. Першим кроком до цього є оцінка насиченості території археологічними пам'ятками. Для цього необхідно визначити зони найбільшої насиченості пам'ятками в середині району та найбільш детально досліджені ділянки.

В нашому випадку йдеться, перш за все, про долини р. Фоса та долини рр. Нехворощ і Вільшанки. Як зазначалось вище, особливістю здійснених тут пошукових робіт є те, що розвідки проводились протягом кількох сезонів з метою виявити всі наявні пам'ятки археології й охопили значні площі. Подібне детальне археоло-

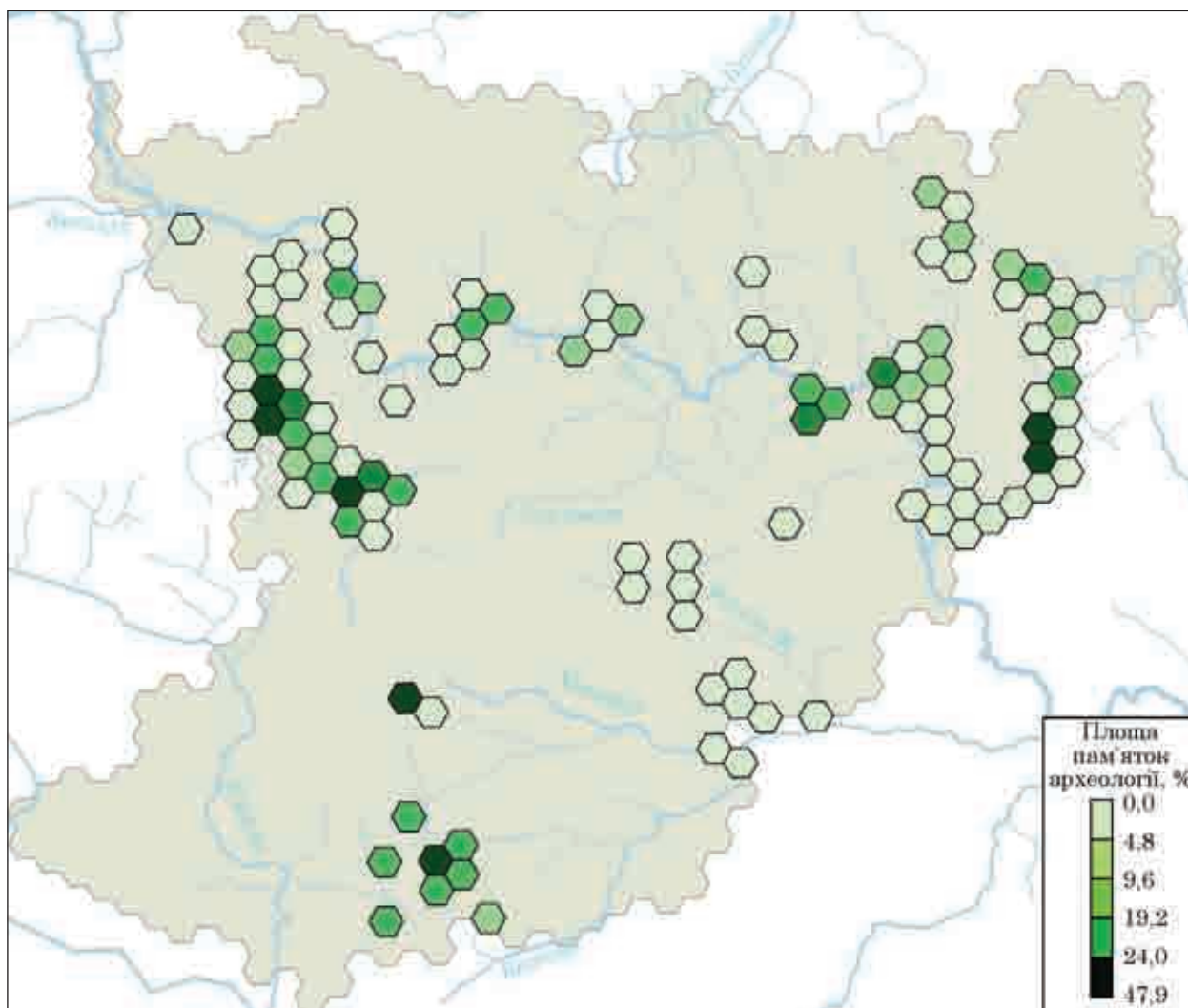

Рис. 3. Концентрація археологічних пам'яток (в залежності від % площі зайнятої археологічними пам'ятками в межах кожної комірки)

гічне обстеження здійснено і Б. М. Левченком навколо с. Медвин. Проте, роботи А. А. Сорокуна та А. В. Борисова більш показові для аналізу та оцінки археологічного потенціалу території. Процес здійснення цих робіт детально документований. Вони охопили території, що відзначаються різними топографічними та ландшафтними умовами (як прибережні так і вододільні). Обстеженість цих регіонів наближена до суцільного обстеження. Звичайно, вона поступається за детальністю суцільному поквadratному обстеженню території здійсненому в околицях с. Паволоч [Бітковський, 1995; Бітковська, 1995] та мультисезонному, багаторічному обстеженню територій в рамках Овруцького проекту [Томашевський, Павленко, 2008].

Перед початком аналізу важливо виокремити межі регіонів деталізованого обстеження. Для цього використано попередньо створену гексагональну решітку з розміром комірки 1 км². Серед комірок виділимо ті, що групуються навколо відкритих пам'яток та відомих маршрутів розвідок. Таким чином, ми отрима-

ли дві агломерації комірок, які і є умовними мікрорегіонами: р. Фоси та р. Нехворощ площею 56 та 71 км² відповідно (рис. 1). Обидва мікрорегіони обстежувались дослідниками пішими розвідками, що починались з одного населеного пункту. Схожі цифри обстеженої площі вказують, що це середні показники, які технічно можливо обстежити пішими маршрутами базуючись в одному пункті.

Мікрорегіон, обстежений А. А. Сорокуном, розташований на заході району, біля сс. Синиця, Бородані і, переважно, знаходиться в басейні р. Фоса (права притока р. Рось). До початку досліджень А. А. Сорокуна на цій території було відомо 10 поселенських археологічних пам'яток. Дослідник задокументував ще 31. Таким чином, кількість пам'яток на одиницю площі збільшилась з 0,178 пам'ятки на 1 км² до 0,732 пам'ятки на 1 км².

Другий мікрорегіон розташований на сході району в долині рр. Нехворощ та Вільховчик біля сс. Іванівка, Москаленки, Вільховець, Семигори. До початку систематичних досліджень

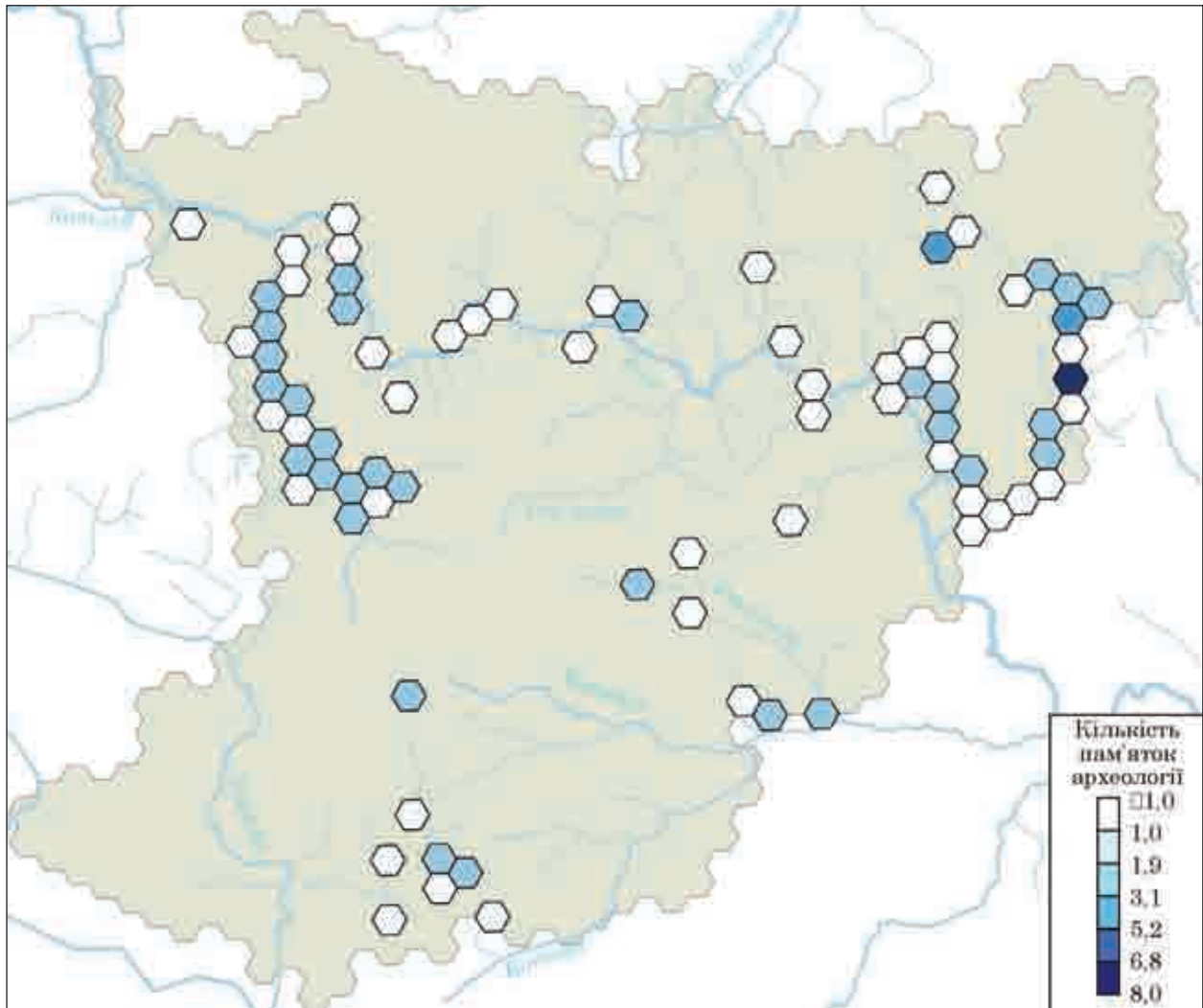

Рис. 4. Концентрація археологічних пам'яток (за кількістю центроїдів площ пам'яток в межах кожної комірки)

на цій території було відомо 13 пам'яток. На сьогодні задокументовано ще 40 археологічних пам'яток. Таким чином, кількість пам'яток на одиницю площі збільшилась з 0,183 на 1 км² до 0,746 пам'яток на 1 км².

Як бачимо, детальні розвідкові роботи збільшили кількість пам'яток в 4—5 разів. Пам'ятаючи про різницю між кількістю некурганних пам'яток та площею, яку вони займають, ми здійснили зональну статистику в кожній з детально обстежених ділянок. В басейні р. Фоса не курганні археологічні пам'ятки займають 5,72 % (3,205222 км²) від площі дослідженої ділянки, в басейні рр. Нехворощі-Вільховчика цей показник дорівнює 2,93 % (2,083562 км²). Виходячи з цих цифр та припускаючи рівномірне розташування пам'яток археології в Богуславському р-ні, а також спираючись на усереднені дані по двох детально обстежених регіонах, можемо вирахувати потенційну кількість пам'яток. Отже, площа двох ділянок складає 127 км² з 94 некурганними пам'ятками, що займають 5,29 км² (4,16 %). Отже, на 890 км²

Богуславщини потенційно може міститися 659 поселенські археологічні пам'ятки, що займають 37,024 км². Таким чином 178 некурганних пам'яток задокументованих сьогодні складають лише 27 % від потенційно наявних.

* * *

Археологічні пам'ятки Богуславщини досліджуються протягом 170 рр. зусиллями більш як 20 дослідників. В результаті, задокументовано 175 археологічних пам'яток. З них 296 курганних насипів, які групуються в 8 курганних могильників, що включають від 4 до 68 насипів (разом 130 курганів), та 29 курганних груп розміром від 2 до 13 насипів; 1 ґрунтовий могильник; 4 вали; 174 поселенські пам'ятки (21 місце знаходження, 39 поселень, 7 городищ, 5 селищ прилеглих до городищ).

Особливо детально досліджені басейни рр. Фоса та Нехворощ—Вільховчик. Ці дослідження здійснювались з метою максимально детального дослідження території. У результаті кіль-

кість пам'яток зростає в 4 рази. Зважаючи на ці цифри можемо припустити, що 174 поселенські пам'ятки відомі на сьогодні, в межах району, це лише 27 % від потенційно існуючих.

Під час підготовки дослідження нами було виділено кілька послідовних дослідницьких етапів.

1. Збір всієї доступної інформації про археологічні пам'ятки мікрорегіону.

2. Верифікація інформації та створення єдиного переліку археологічних пам'яток.

3. Картографування археологічних пам'яток.

4. Дослідження процесу польового археологічного вивчення та створення карт дослідженості мікрорегіону.

5. Уточнення та перевірка інформації про відома археологічні об'єкти шляхом їх повторного обстеження.

6. Вибір кількох «типових» для мікрорегіону ділянок та їх максимально детальне обстеження.

7. Сукупна геостатистика археологічних пам'яток в мікрорегіоні та окремо для вибраних детально обстежених ділянок.

8. Порівняння результатів статистичного аналізу. Виділення найбільш придатних для виявлення археологічних пам'яток територій. Оцінка археологічного потенціалу мікрорегіону з огляду на отримані результати на базових детально обстежених ділянках.

Чітке виконання дослідницьких операцій на кожному з цих етапів дозволить отримати оцінку археологічного потенціалу мікрорегіону. Для оцінки значення та типовості результатів отриманих на прикладі Богуславщини маємо здійснити подібні операції для інших мікрорегіонів. Це дозволить порівняти ситуацію з дослідженістю територій та їх археологічним потенціалом в межах окремих регіонів. Що в свою чергу дозволить наблизитись до оцінки повноти археологічної карти та врахувати додаткові параметри, що впливають на оцінку археологічного потенціалу регіону, зокрема кількість археологічних пам'яток давньоруського часу.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Бітковська Т. Л. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області що до збереження історико-культурної спадщини України // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 133—142.

Бітковський О. В. Концепція системи суцільного пам'яткоохоронного пізнання за методом історико-культурної зйомки (до проблеми розкриття і захисту нерухокої історико-археологічної спадщини України) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 131—133.

Борисов А. В. Давньоруське Поросся. Історія досліджень та історіографія : Кваліф. роб. ... магістр / Києво-Могилянська академія. — К., 2008. — 114 с.

Борисов А. В. Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 73—79 (АДІУ. — Вип. 1).

Борисов А. В. Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2010 році / НА ІА НАН України, ф. 64 (ф. експедицій), 2010/7, 23 с.

Борисов А. В. Проект дослідження давньоруського Поросся. [офіційний] <http://www.iananu.org.ua>. Режим доступу: <<http://www.iananu.org.ua/struktura—ia/naukovi-viddili/viddil-davnoruskoji-ta-serednovichnoji-arkheologiji/doslidnitski—programi/proekt-doslidzhennya-davnoruskogo-porossya>> [Дата звернення 1 грудня 2017].

Довженок В. Й. Дневник начальника Каневской группы Средне-Днепровской экспедиции 1954 г. / НА ІА НАН України, ф. 55 (В. Й. Довженок), спр. б/н (в процесі НТО), 94 арк.

Довженок В. Й., Кучера М. П. Отчёт о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси / НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12в, 56 с.

Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу сахнівського загону середньодніпровської експедиції в 1972 році / НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/21а, 27 с.

Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу сахнівського загону середньодніпровської експедиції в 1973 році / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/21а, 27 с.

Дубініна І. В., Марушевський Б. П. Розкопки скіфських курганів біля с. Медвин 1923 р. / НА ІА НАН України, ф. 9 (Д. М. Щербаківський), спр. 3, 2 арк.

Дяченко О. В. Яку геометрію ми обираємо? (до проблеми оцінки розмірів кукутень-трипільських поселень) // Археологія і простір. — К., 2015. — С. 7—13 (АДІУ. — Вип. 17 (44)).

Іванченко Л. І., Моця А. П. Отчёт об исследовании летописного Богуславля в 1982 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/33б, 7 с.

Іванченко Л. І. Охоронні роботи в літописному Богуславлі // Археологія. — 1999. — № 61. — С. 100—103.

Клейн Л. С. Формула Монтелиуса (шведский рационализм в археологии Мальмера). — Донецк, 2010. — 258 с.

Клочко В. І., Клочко Л. С. Отчёт о работе Богуславской экспедиции в 1990 г. (раскопки кургана Вакулина Могила) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/48, 6 с.

Клочко В. І., Скорий С. А. Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Материалы юбилейной конференции, посвящённой 100-летию основания Херсонского музея древностей. — Херсон, 1991. — С. 99—110.

Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К.: Наук. думка, 1981. — 158 с.

Ковпаненко Г. Т., Скорий С. А., Бессонова С. С., Белозор В. П., Шульженко М. А. Отчёт о работе Лесостепной Правобережной экспедиции в 1983 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/7, 55 с.

Кучера М. П. Отчёт о работе экспедиции Змиевы валы в 1980 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/34, 45 с.

Кучера М. П. Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/16, 52 с.

Литонис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновеця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI + 591 с.

Отчёт ИАК за 1901 год. — Санкт-Петербург, 1903. — 198 с.

Петренко В. Г. Отчёт о работах Поросского отряда / НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/55, 32 с.

Сказания о населённых местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. — К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1864. — V + 763 с.

Рудинський М. Коротке звітлення за працю Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облнауки. 13/VIII—13/IX — 1933 року / НА ІА НАН України, ф. 30 (М. Я. Рудинський), спр. 57, 59 арк.

Сорокун А. А. Нові мезо-неолітичні пам'ятки Південної Київщини // IX Краєзнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева (22 грудня 2011 р., Біла Церква). — Біла Церква, 2011. — С. 5—12.

Сорокун А. А. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2012 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/ б/н (в процесі НТО), 133 с.

Сорокун А. А. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2013 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/ б/н (в процесі НТО), 121 с.

Сьмонович Э. А. Отчёт о работах Средне-Днепровской Экспедиции Института Археологии АН СССР в 1959 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/7а, 62 с.

Томашевский А. П., Павленко С. В. Методика и практика изучения поселений средневековой Овручской волости в Овручском проекте // Поселение как исторический источник: (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии). Тез. докл. междунар. науч. конф. / Отв. ред. В. И. Гуляев. — М.: ИА РАН, 2008. — С. 56—57.

Фундуклей И. Обзорение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям. — К., 1847. — 290 с.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К.: Типография Феофила Гликсберга, 1848. — 145 с.

Birch C. P. D., Oom S. P., Beecham J. A. Rectangular and hexagonal grids used for observation, experiment and simulation in ecology // Ecological Modelling. — 2007. — 206 (3—4). — P. 347—359.

Grabowski M. Ukraina dawna i terażniejsza: T. I. O zabytkach najgłębszej starożytności. — Kyiv: Nakł. T. Glücksberga, 1850. — 172 с.

Jamka R. Osadnictwo kultury łużyckiej epoki halsztackiej na Śląsku, w świetle metody izarytmicznej // Swiatowit. — 1949. — 20. — P. 319—326.

Malmer M. P. Jungneolithische Studien // Acta Archaeologica Lundensia, Series in Octavo. — Bonn: R. Habelt, 1962. — 332 с.

А. В. Борисов

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ БОГУСЛАВСКОГО ПОРОСЬЯ И ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЧИСЛЕННОСТИ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ

В статье представлен обзор истории археологического исследования Богуславского Поросья. Проанализированы археологическая карта района и осуществлена её краткая характеристика. С помощью анализа результатов детального археологического обследования отдельных участков осуществлен подсчёт потенциального количества археологических памятников на территории Богуславского района. Применён гексагональный грид для создания картосхем распространения и густоты археологических памятников.

Ключевые слова: Поросье, Богуславский район, археологическая карта, археологические памятники, оценка потенциального количества памятников, гексагональная решотка.

A. V. Borysov

THE HISTORY AND THE MODERN STAGE OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF POROSSYA BOGUSLAV REGION AND ESTIMATION OF THE QUANTITY OF ARCHAEOLOGICAL POTENTIAL

A review of the history of the archaeological research of Porossya Boguslav region is presented. The archaeological map of the area is analyzed and its short description is carried out. By analyzing the results of a detailed archaeological survey of individual plots, the potential number of archaeological sites in the Boguslav district was calculated. The hexagonal grid is used to create mapping patterns for the distribution and density of archaeological sites.

Keywords: Porossya, Boguslav region, archaeological map, archaeological sites, quantity of monuments, hexagonal grid, use QGIS.

Одержано 20.08.2017

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 904.5(477.42)°18/19°

О. П. Моця

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У роботі розглянуто історія дослідження курганних старожитностей на території древлян в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено курганним некрополям Іскоростень — столиці древлянської землі.

Ключові слова: історія досліджень, курганні старожитності, курганні могильники, древлянська земля, Іскоростень, Житомирщина.

І нині іноді ще висловлюється думка, що епоха курганних розкопок у згадані часи розглядається як період хаотичного накопичення матеріалів, що не супроводжувалося систематичним вивченням старожитностей й постановкою серйозних наукових завдань. Але подібні оцінки все ж несправедливі. Вже тоді автори розкопок швидко набували навичок серйозних дослідників і могли «розгледіти» облаштування курганних насипів та особливості самих захоронень, сформулювати методичні правила розкопок, навчитися детально документувати результати польових робіт. В авторських публікаціях були викладені достатньо чіткі спостереження з приводу поховальних конструкцій та сам поховальний обряд, виявлені різні форми кремації й інгумації, відмічені різноманітні деталі поховального ритуалу, сліди якого знайшли відображення у матеріальних залишках, також були охарактеризовані типові набори поховального інвентаря. Серед останнього ідентифіковані предмети східного, візантійського чи скандинавського походження. Для датування комплексів використовувалися арабські та візантійські монети й імпортовані речі, в тому числі прикраси скандинавського походження або ж їх імітації, хронологія котрих була вже встановлена. Із самого початку вивчення

курганних старожитностей у полі зору археологів знаходилися твори арабських авторів, де фіксувалася інформація про поховальні звичаї слов'ян і русів, Предметом обговорення являлося питання про відповідність таких описів й археологічних реалій. Тогочасні публікації вперше ознайомили читача із археологічними пам'ятками середньовічної Русі та сприяли усвідомленню їх цінностей як частини культурного спадку. Виявлені предмети стали навіть джерелом для формування нового художнього образу — точні зображення «курганних речей» знаходимо на картинах В. Васнецова, М. Нестерова та інших тогочасних митців [Макаров, 2012, с. 68—70].

У повній мірі це відноситься й до древлянського регіону давньоруської держави, де у згаданій період було досліджено близько 420 курганів із більш як 2000 насипів, тоді й дещо пізніше зафіксованих (в деяких випадках про їх загальну кількість дослідники не згадували). Основну територію вивчення курганів можливо розділити на дві географічні території: межиріччя Случі і Ужа (Рокитне, Тепениця, Олевськ, Лопатичі, Зубковичі, Хлупляни, Норинськ, Речиця, Овруч, Велика Фошня, Норинці, Яжберень, Липлянщина, Россохи, Мала Глумча, Підлуби, Андрієвичі, Бараші, Коростень, Чорнобиль) та Случі, Ужа й Тетерева (Барди, Берестовець, Веселівка, Ковалі, Головки, Городище, Миропіль, Городище, Сліпчиці, Буки, Дениші, Житомир, Стрижівка, Студениця, Коростишів, Городськ). У числовому вираженні розкопки древлянських курганів суттєво відрізняються: якщо в першому випадку їх нараховується близько 130, то у другому досягає 290. Серед них захоронення із залишками інгумації — 136 (перший із виділених

© О. П. МОЦЯ, 2017

районів) проти 118 (у другому). Із залишками кремації — по 14; меморативних комплексів в честь померлих десь далеко від рідної домівки (кенотафи) — по 6, а випадків, коли обряд захоронення не було зафіксовано приблизно можливо оцінити цифрою 10. Допитливому читачеві не важко прослідкувати, що вищенаведені розрахунки не завжди збігаються між собою у сумі. Але це цілком пояснюється тим, що у деяких випадках дослідники, частина яких тільки починала свою польову діяльність, не фіксувала ту чи іншу важливу з точки зору статистичного узагальнення деталь. Але у цілому загальна картина вимальовується досить чітко [Моця, 1990, с. 118—120].

Говорячи ж про основних тогочасних дослідників та їх праці у цьому напрямі, то слід виділити такі яскраві фігури як В. Антонович, Я. Яроцький, Ф. Штейнгель, С. Гамченко, О. Фотинський [Антонович, 1893; 1901; Гамченко, 1888; 1901; Штейнгель, 1900; Фотинський, 1904; Яроцький, 1903] та деякі інші науковці свого часу.

А тепер, згідно гегелівському формулюванню «від загального до конкретного», слід згадати й про «курганну ситуацію» у самому Коростені та біля нього. Найбільш детально про це розповів ще І. Самойловський, але нині все ж слід ще раз переповісти. Дослідник тоді повідомляв, що біля коростенських городищ, окрім великих окремих могил, розміщувалося кілька курганних слов'янських могильників, на площах котрих раніше нараховувалося близько 300 насипів. Усього, на високих місцях лівого й правого берегів р. Уж розміщувалося 6 курганних груп.

I. Знаходилася на Овруцькому шляху у напрямку до с. Пашини, в урочищі «Маліни» на північний захід від четвертого городища. У цій групі раніше знаходилося 3 досить великі кургани (всі вони пізніше були знищені).

II. Дана група насипів розташована на північний захід від городища 4 на деякому віддаленні від нього — біля залізничної станції. Тут раніше нараховувалося 62 кургани, із них 3 великі (збереглося лише декілька могил, похованих сучасними впускними захороненнями).

III. Кургани знаходилися на правому березі Ужа на південний схід від першого та другого городищ, біля шляху на с. Ходаки, де збереглися лише окремі могили (раніше їх було 18). Окремо від цієї групи, ближче до рудяного болота, стояло ще 2 великі насипи.

IV. Група складалася із 116—120 насипів й розміщувалася на площі старого дубового лісу на правому березі вищезгаданої річки між другим та третім городищами, теж біля шляху на с. Ходаки (від неї залишилися лише сліди).

V. Кургани розташовувалися на лівому березі біля дерев'яного мосту через Уж на підвищенні (до 1926 р. тут стояв великий курган із величезним дубом на вершині).

VI. Тут кургани розміщувалися на невеликому за розмірами плато вздовж старого шляху із Коростеня на с. Хотинівку на полі за 1,5 км на південний схід від третього городища. Значна кількість курганів даної групи була знищена й розорена після вирубки лісу — залишилися лише світлі плями [Самойловський, 1970, с. 194—195].

Для часів кінця XIX — перших десятиліть XX ст. могильники Коростеня та його околиць були вивчені відносно краще у порівнянні із городищами.

Ще у 1847 р. була зроблена спроба дослідити «Могили Ігоря» заввишки близько 10 м. Тоді були знайдені уламки глиняного посуду, вуглики, кістки тварин, залізні наконечники стріл і, можливо, залишки щита (за народними переказами). А під час Першої світової війни у верхніх прошарках насипу виявлено бронзовий наконечник піхов меча. Сам кістяк не виявлено. Взагалі ж, тогочасний стан досліджень був ще досить недосконалим, а тому даний цікавий об'єкт вимагає сучасних розкопок. У тому самому році в околицях міста був вивчений насип значних розмірів із залишками трупоспалення. Іншу могилу із залишками кремації вивчено у самому Коростені близько 1880 р. [Самойловський, 1970, с. 198—199; Фехнер, 1982, с. 243—244].

На місцеві курганні старожитності звернув увагу В. Антонович, який у 1887 р. у I групі із 68 могил розкопав 5. Тут були виявлені кістяки, які лежали на спині у витягнутому стані головами на захід, вище давнього горизонту на 0,5 м. Серед них одна могила являлася кенотафом. Серед супроводжуючого покійників інвентаря виявлені залізні ніж та три обручі від відерця, 5 срібних та 1 мідне кільця, а також 1 срібний перстень.

У 1900 р. Ф. Штейнгель у цій же групі нарахував лише 59 насипів, із яких ним було розкопано 5. Виявлені витягнуті на спині кістяки орієнтовані головами на захід (типовий східнослов'янський звичай поховального ритуалу). І знову один курган був порожнім. Інвентар виявився досить бідним: уламки посуду, плетене срібне кільце та залізні цвяхи від домовин [Самойловський, 1970, с. 198—199; Штейнгель, 1900, с. 156—158].

На лівому березі Ужа, біля так званої Купальні Ольги, В. Хвойкою у 1911 р. виявлено два великі кургани, а в одному із них — у насипу — розчищено на різних глибинах 9 трупопкладень (вірогідно пізні впускні могили), а на рівні давньої поверхні — залишки кремації на місці давнього захоронення.

У 1924 р. С. Гамченко був розкопаний курган із IV групи, де виявлено жіночий кістяк у видовбаній колоді, до того ж прикритій віком. Праворуч нього, біля ніг і плечей, стояло 2 гончарних горщика із лінійним орнаментом, а ліворуч — ще один. На правій руці був зодягнутий срібний перстень.

Через 2 роки — у 1926 — співробітники Коростенського музею у VI групі дослідили 2 кургани, котрі стояли поруч. Навколо першого з них зафіксовано курганный ровик із зовнішнім валом по краю. У засипці насипу виявлено каміння, а у центрі — ще й прошарки глини. Каміння знаходилося і біля кістяка. Сам кістяк був витягнутий на спині і знаходився на підсищі товщиною 0,35 м у дерев'яній труні збитій залізними цвяхами. Біля ніг виявлена купка попелу. Серед інвентарю зафіксовані уламок залізного серпа, брусок, мідна застібка, кільце, фрагменти обробленої шкіри, залізний кубічний предмет невідомого призначення (арабський замочок?). Інший курган був дещо менших розмірів. Кістяк теж погано зберігся, головою орієнтований на південний захід, що вказує на зимовий період захоронення. У центрі насипу помітна попеляста пляма. Тут же досліджено й третій напівзруйнований курган у якому виявлено шиферне пряслице.

Окрім того, тоді ж на схід від городища I розкопано могилу із залишками трупоспалення. Уже на глибині у 10—15 см почали траплятися плями із попелу та вугликів, котрі поступово збільшувалися (у деяких із них знаходилися кісточки тварин та шматочки охристої глини). Також знайдені 2 шиферних пряслиця та 1 глиняне, кілька глиняних пластин круглої форми. На давній поверхні виявлені залишки захоронення за обрядом кремації, а також 4 арабські монети, одна з котрих мала дірочки для підвішування [Самойловський, 1970, с. 194—199].

У цілому ж, кінець XIX — початок XX ст. у відношенні курганної археології на старих древлянських землях виявився «зоряним часом» — у послідувачі хронологічні періоди польові роботи у цьому напрямі тут становили лише малу частку у порівнянні із попередніми десятиліттями.

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Древности Юго-Западного края. — СПб: Тип. И. Н. Скороходова, 1893. — 78 с. (Материалы по археологии России. — № 11).

Гамченко С. С. Житомирский могильник. — Житомир, 1888. — 126 с.

Гамченко С. С. Раскопки в бассейне Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 355—403.

Макаров Н. А. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси // Русь в IX—X веках. Археологическая панорама. — Москва; Вологда, 2012. — С. 65—89.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.

Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—199.

Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // СА. — 1982. — № 4. — С. 243—244.

Фотинський О. А. Могильник каменної кладки в урочище Княже Новоградволинського уезду // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 6. — С. 229—231.

Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губ., произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 4—5. — С. 136—182.

Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборть // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 3—4. — С. 173—193.

А. П. Моця

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНОВ ДРЕВЛЯНСКОЙ ЗЕМЛИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

В работе рассматривается история исследования курганных древностей на территории древлян во второй половине XIX — начале XX в. Особое внимание уделено курганным некрополям Искоростеня — столицы древлянской земли.

Ключевые слова: история исследований, курганные древности, курганные могильники, древлянская земля, Искоростень, Житомирщина.

O. P. Motsya

INVESTIGATION OF THE BURIAL MOUNDS OF THE DREVLIAN LAND IN THE SECOND HALF XIX — EARLY XX CENTURY

The work shows the history of the study of burial antiquities on the territory of the Drevlyans in the second half of the XIX and early XX centuries. Particular attention is paid to burial necropolises of Iskorosten — the capital of the Drevlyan land.

Keywords: history of research, burial mounds, barrow, necropolis, Drevlyan land, Iskorosten, Zhytomyr region.

Одержано 22.09.2016

М. О. Хоптинець

КРАЄЗНАВЧІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЛУГІНСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ. АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА СЕЛА ЛИПНИКИ

Статтю присвячено історії дослідження Лугинщини і опису ново виявлених археологічних пам'яток села Липники та його околиць. За останні десятиліття на території села та навколо нього було відкрито десять нових різночасових археологічних пунктів, кожен з яких є по своєму цінним для науки. Археологічні дослідження краю проводилися у тісній співпраці місцевих краєзнавців та фахових археологів.

Ключові слова: краєзнавство, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, археологічна карта, село Липники, Лугинщина, Житомирщина.

Лугинщина розташована в північній частині Житомирської області на межі з Коростенським, Овруцьким та Олевським районами, багатими на різночасові археологічні пам'ятки. Порівняно зі своїми сусідами територія району вважалась раніше неперспективною для археологічних досліджень. Перші археологічні пам'ятки на території сучасного району були зафіксовані ще в «Археологической карте Волинской губернии» В. Б. Антоновича. Незначна кількість позначених у цій карті пам'яток була відома не по розвідках самого автора, а на підставі анкетних даних місцевих земських статистичних комітетів, або священників [Антонович, 1901]. Питання чому саме на Лугинщині в археологічній карті відомо так мало археологічних пам'яток поки що залишається відкритим.

До останньої чверті ХХ ст. дослідники оминали Лугинщину. Лише в цей час розпочались перші несистематичні окремі роботи. Зазвичай їх проводили місцеві аматори-краєзнавці — З. В. Сульська, М. О. Атаманчук, А. О. Бовсу-

новський, П. Н. Таргонський, М. І. Брицун. Їм бракувало фахових знань та умінь, але їхні розвідки привернули увагу фахівців. У 1991 р. З. В. Сульська разом із житомирським істориком І. І. Ярмошиком відвідали давньоруське поселення ХІІ—ХІІІ ст. в селі Бовсуни. Крім того, у 2006 р. М. О. Атаманчук та П. Н. Таргонський опублікували спільну історико-краєзнавчу монографію в якій описали деякі археологічні пункти, зокрема вперше в літературі згадали городища поблизу сіл Великий Дивлин та Кремно [Атаманчук, Таргонський, 2006, с. 19—21, 24]. Обстежували територію району і відомі археологи Л. Л. Залізняк та Ю. В. Кухарчук. Останній відкрив пам'ятки середнього та верхнього палеоліту поблизу села Степанівка та різночасову пам'ятку кам'яного віку поблизу с. Повч [Кухарчук, 1984, с. 38—40; 1998, с. 425—426, 428—431].

Регулярні археологічні дослідження території району розпочались у 2005 р. Серед учителів історії сформувалась група ентузіастів-краєзнавців, до якої ввійшли В. І. Головач, В. П. Лисенко, Ю. А. Давидюк та М. О. Хоптинець. Найціннішим у діяльності групи стало те, що нам вдалося налагодити тісну співпрацю з професійними археологами.

У 2006 р. автор відкрив пам'ятку кам'яної доби Великий Дивлин, а з 2007 р. в Лугинському р-ні постійно працюють археологічні експедиції ІА НАН України, ДНЦ ЗКСТК ДАЗВ України та Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. В 2007 р. проведено розвідки на території пам'ятки Великий Дивлин та в її околицях, після яких вона була віднесена до епіграветського часу [Шидловський, Опанасюк, Хоптинець, 2008; Переверзев, Хоптинець, Шидловський, 2009].

Рис. 1. Схема розміщення археологічних пам'яток на території та в околицях с. Липники: 1 — Гнилуша; 2 — Старе Село; 3 — Лемеш 1б; 4 — Лемеш 1а; 5 — Лемеш 2а; 6 — Лемеш 2б; 7 — Кижова Гора; 8 — Літиш 1б; 9 — Літиш 1а; 10 — Літиш 2

Перші стаціонарні розкопки пам'ятки були проведені у 2008 р. [Шидловський, Хоптинець, 2010, с. 180—183]. Наступними дослідженнями Великого Дивлина було виявлено ще п'ять скупчень кременю, після чого всі вони отримали назви в алфавітній послідовності (Великий Дивлин А—Е) [Хоптинець, Шидловський, 2010, с. 97—99; Шидловський, Хоптинець, 2011, с. 538; Хоптинець, 2013, с. 18]. Найбільший науковий інтерес серед них викликала стоянка Великий Дивлин скупчення Е, що розкопувалось протягом 2009—2012 рр. На перших стадіях досліджень її відносили до осокорівської культури [Шидловський, Хоптинець, 2010, с. 185], проте після подальших досліджень її віднесли до кудлаївської археологічної культури доби раннього мезоліту [Переверзев, Хоптинець, Сорокун, 2015].

Цінність співпраці краєзнавців з професійним археологами виявилась насамперед у тому, що місцеві дослідники мають значно більші можливості проводити розвідки, обстежувати такі місця, куди професіонали можуть і не потрапити. А от наукові обстеження, фахова оцінка виявлених пам'яток — це вже справа професіоналів. Після відкриття 2006 р. в районі працювали кандидати історичних наук П. С. Шидловський та В. О. Манько. Але особливо тісна співпраця склалась з членами Східно-Волинської (Овруцької) експедиції ІА НАН України А. П. Томашевським, С. В. Павленком та А. В. Борисовим, також археологами ДНЦ-ЗКСТК ДАЗВ України С. В. Переверзевим та І. М. Хоптинцем, які щороку проводять у нашо-

му краї по декілька експедицій. Результатом такої співпраці стало створення карти археологічних пам'яток Лугинщини, від середньопалеолітичних і до пізньосередньовічних включно. За цей час було відкрито десятки різночасових пам'яток. Так, нами відкрито 14 раніше невідомих науці поселень Х—ХІІІ ст., 7 нових курганних могильників. Вдалося встановити точнішу культурно-хронологічну належність двох раніше відомих краєзнавцям городищ часів Київської Русі: городища «Гора Султанка», що входить до комплексу різночасових пам'яток поблизу села Великий Дивлин та городища неподалік села Кремно [Томашевський, Павленко, 2009, с. 294—295; 2014, с. 290—292; Хоптинець, 2013, с. 18, 38]. Відкриті, під час археологічних робіт пункти неодноразово згадувались у публікаціях присвячених розвідкам Східно-Волинської археологічної експедиції [Павленко та ін., 2010, с. 316—317; 2011, с. 255—256; 2013, с. 160—161]. Тепер ми розпочали створення археологічних карт окремих населених пунктів району.

Археологічні розвідки села Липники та його околиць розпочав автор у 1990-х рр. Починаючи з 2009 р., з ініціативи автора, археологічні дослідження в селі та навколо нього періодично проводять члени Східно-Волинської експедиції ІА НАН України та ДНЦЗКСТК ДАЗВ України. Результатом стало відкриття 10 раніше невідомих археологічних пам'яток.

Літиш 1а. Вироби з кременю були зібрані з поверхні піщаної дюни, яка знаходиться за 1 км на південь від села, за 200 метрів від траси Липники—Лугини. Дюнні утворення знаходяться в заплаві лівого берега р. Літиш, притоки річки Жерев, за 120 м від річкового русла (рис. 1). Зібрані у 2006 р. артефакти досліджував П. С. Шидловський, проте невелика кількість матеріалів не дала можливості для чіткої культурно-хронологічної інтерпретації [Шидловський, Опанасюк, Хоптинець, 2008, с. 89]. Серед знайдених у 2006 р. артефактів 5 відщепів, ретушована пластина та ретушований відщеп. У 2012 р. автором було зібрано 13 нових артефактів. Серед них 2 відщепи, 2 реберчасті пластини, 2 безсистемних нуклеуси та 7 артефактів із слідами вторинної обробки. Знаряддя праці представлені двома відбійниками з волинського кременю, одним масивним відбійником із світло-сірого житомирського кременю, двома ретушованими відщепами, скобелем та сокирою (?). Частина знарядь зроблені на морозобійних відщепках. Більшість виробів з волинського або досить якісного світло-сірого чи жовтого житомирського кременю, які мають білу або блакитну патину.

Літиш 1б. Місцезнаходження розташоване за 800 м на південь від села, за 150 м з правого боку (на захід) траси Липники—Лугини. Дюнні утворення знаходяться в заплаві лівого берега річки Літиш за 300 м від річко-

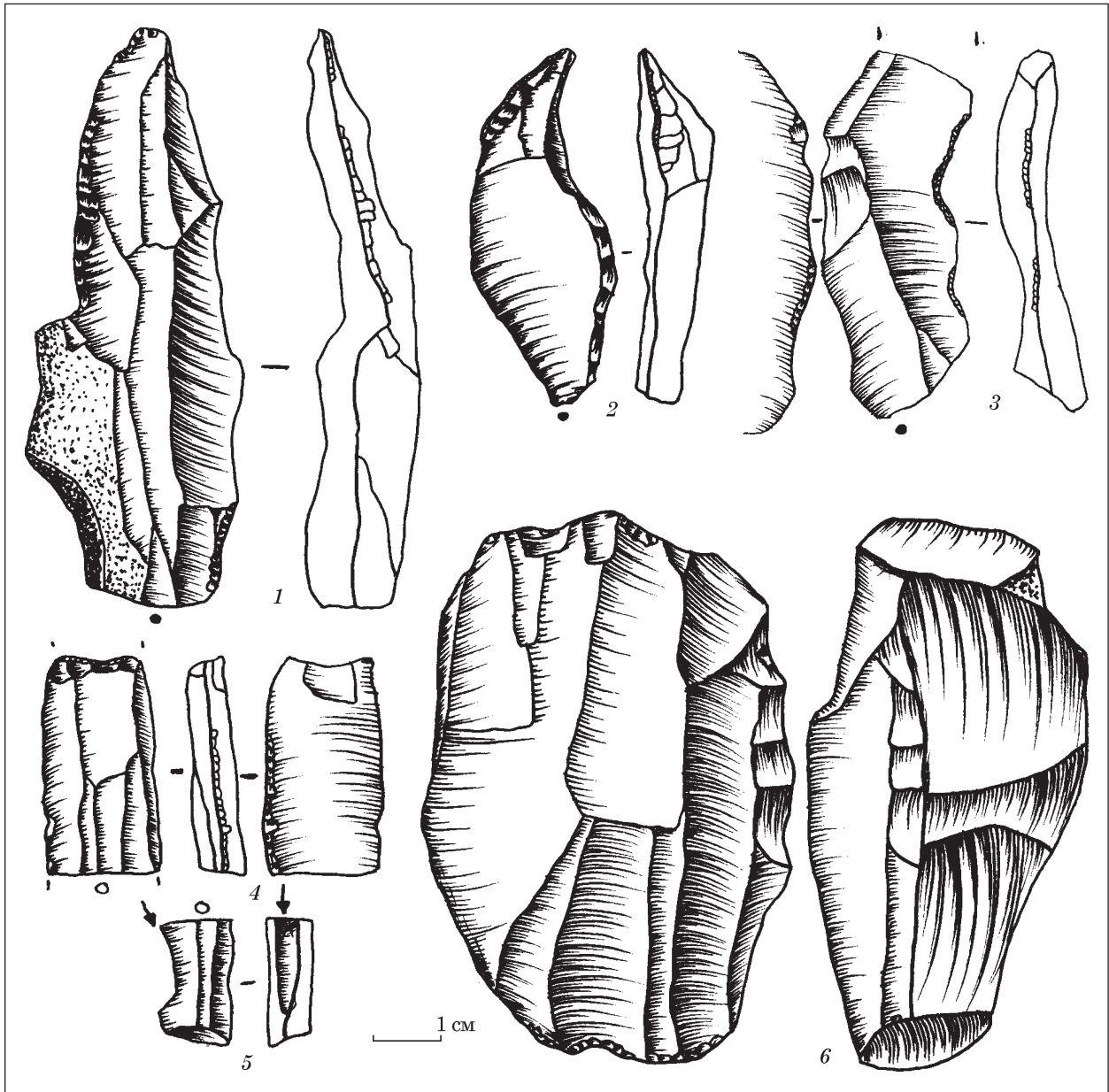

Рис. 2. Знахідки з пам'ятки Лемеш 16

вого русла (рис. 1). На поверхні дюни зібрані 20 археологічних артефактів, які представлені одним безсистемним нуклеусом, одним торцевим нуклеусом (рис. 4, 1), шістьма відщепами, п'ятьма пластинами (дві з них широкі масивні, дві середньо широкі і одна реберчаста) та сімома виробами з вторинною обробкою. Серед останніх: один ретушований відщеп, один скобель на масивному відщепі, два скребки з високою ретушшю, одне невизначене (різучо-рубаюче) знаряддя та один різець. Всі вироби з достатньо якісного світло-сірого або жовтого житомирського кременю, з білою або блакитною патиною. Окремі вироби мають значний люстр внаслідок дії еолових процесів.

Літун 2. Місцезнаходження розташоване за 1 км від села на розорюваних полях приблизно за півкілометра з лівого боку (на схід) тра-

си Липники—Лугини в заплаві лівого берега річки Літиш за 350—400 м на північний захід від русла річки (рис. 1). На розораній поверхні зібрані археологічні артефакти. Підйомний матеріал представлений одинадцятьма відщепами, одноплощадковим нуклеусом, відбійником з волинського кременю, скобелем на пластині (рис. 3, 2), біфасіальною крем'яною сокирою неолітичного типу (рис. 4, 2), фрагментом кістяного лоцила, просвердленим каменем, імовірно, грузилом. Більшість артефактів виготовлено з достатньо якісного світло-сірого житомирського кременю, відбійник та сокира — з волинського кременю. Сокира зі скошеним обушком та характерною виїмкою на лезі. Технологічні прийоми обробки сокири, фрагмент лоцила, грузило дозволяють попередньо віднести пам'ятку до періоду неоліту [Хоптинець, 2013, с. 28].

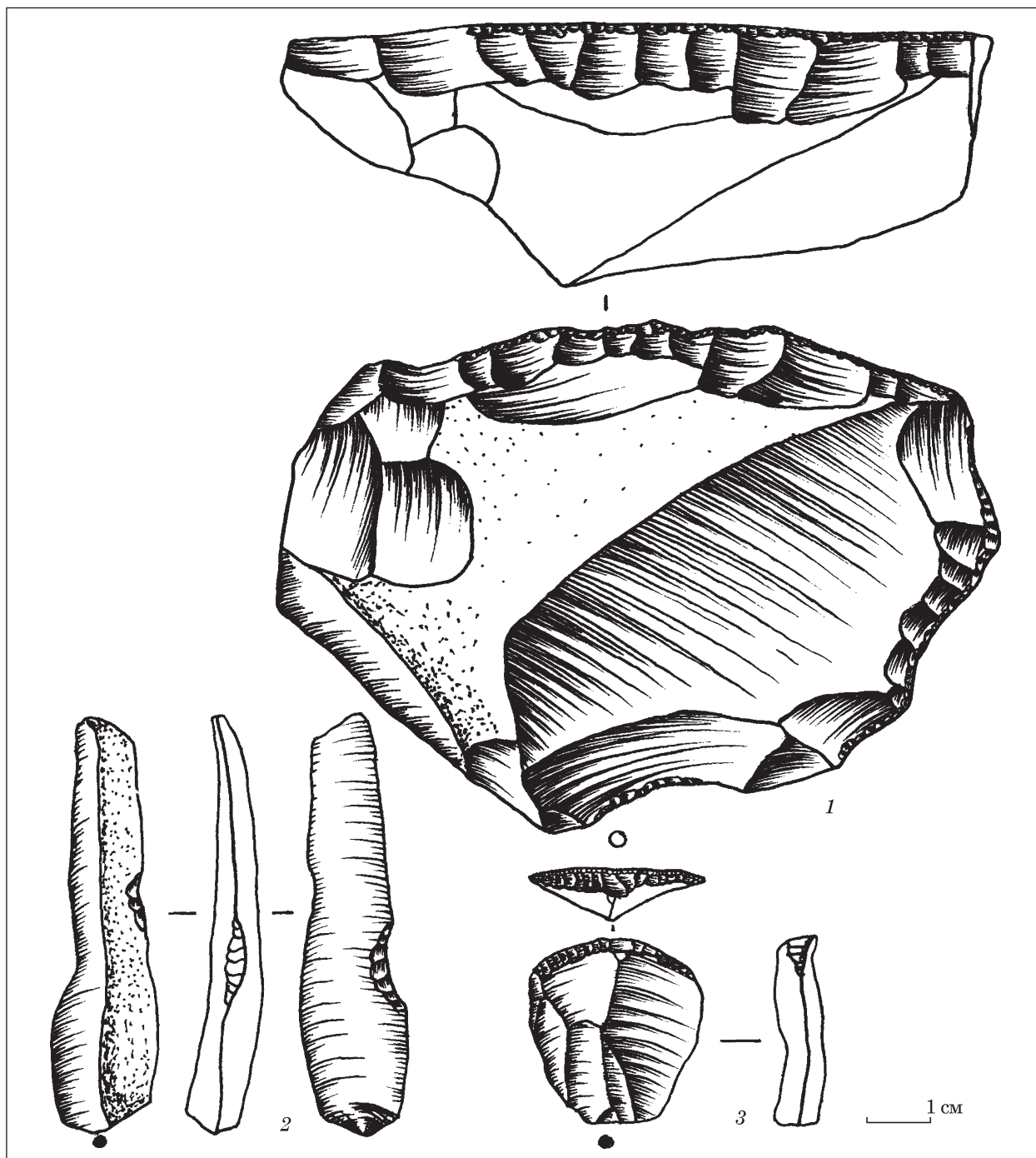

Рис. 3. Знахідки з пам'яток: 1, 3 — Лемеш 1а; 2 — Літиш 2

Гнилуша. Місцезнаходження розташоване за 2 км на захід від села на правому березі річки Гнилуша за 20—30 м від річкового русла (рис. 1). На розораному полі зібрані археологічні артефакти представлені сімома відщепами та чотирма знаряддями праці, серед яких шліфувана просвердлена сокира з діориту, шліфувана просвердлена сокира-молоток з діориту (рис. 5, 1), шліфувана не просвердлена сокира з діориту та крем'яна сокира проксимальна частина якої оббита твердим відбійником, а дистальна (лезо) зашліфувана (рис. 5, 2). Технологічні прийоми обробки діоритових сокир

та молотка дозволяють зробити попередній висновок, що вони належать до епохи бронзи. Крем'яна сокира за прийомами обробки, шліфуванням леза відноситься до доби енеоліту. Виходячи з цього можна зробити висновок про належність пам'ятки до культури кулястих амфор [Хоптинець, 2013, с. 31].

Лемеш 1а. Різночасова археологічна пам'ятка знаходиться у межах села на лівому березі річки Повчанка (Лемеш) за 120 м на південь від колишнього військового містечка та 250 м на північ від сільської церкви (рис. 1). Розташовується пам'ятка на другій надзаплавній

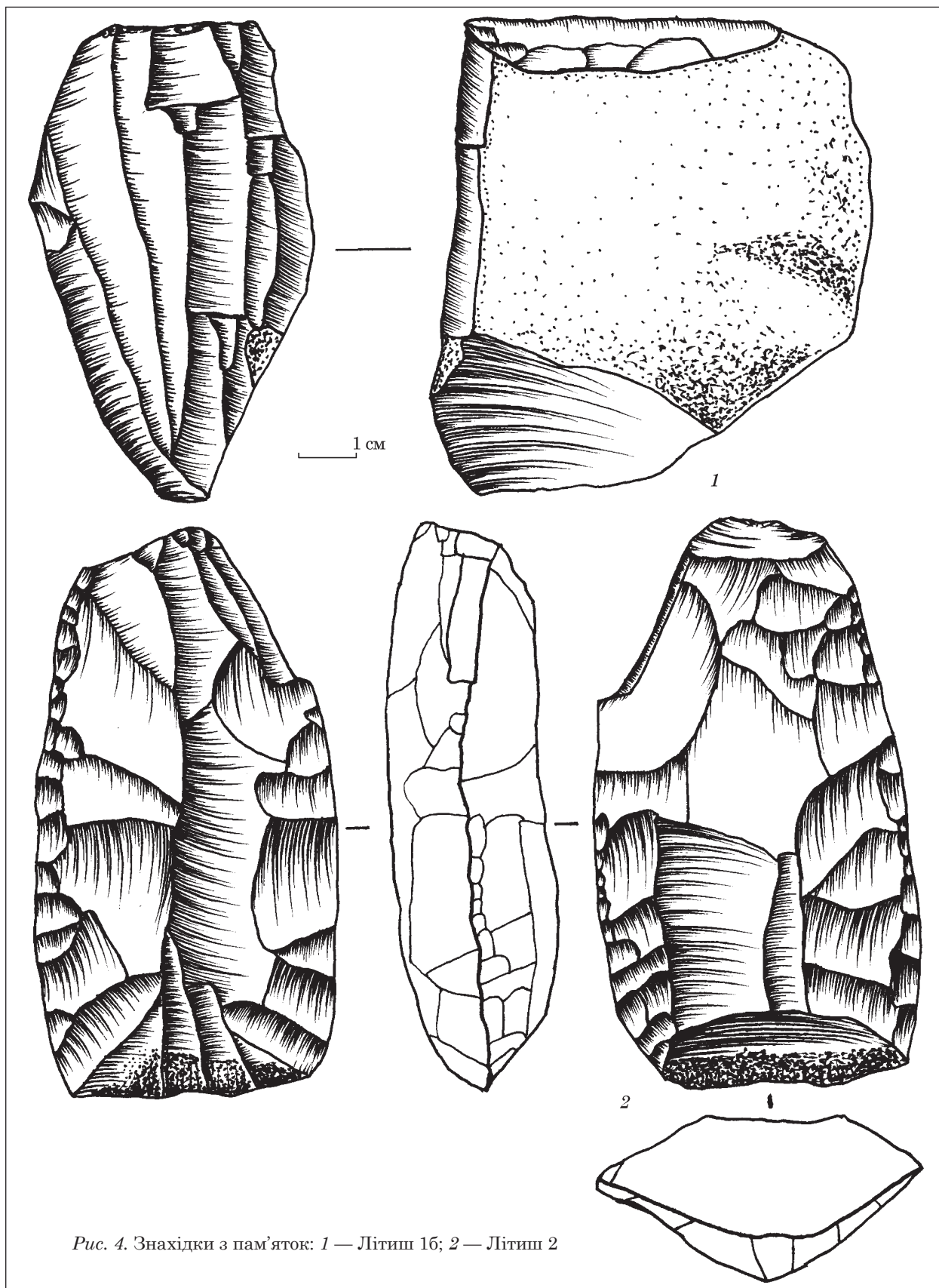

Рис. 4. Знахідки з пам'яток: 1 — Літиш 16; 2 — Літиш 2

терасі лівого берега річки на розорюванихгородах. Площа пам'ятки близько 1 га. На поверхні зібрані артефакти у вигляді знарядь праці і відходів виробництва з кременю та фрагментів

кераміки [Хоптинець, 2013, с. 21, 33]. Всього зібрано 62 крем'яних артефакти та два десятки уламків кераміки. Серед відходів крем'яного виробництва найчисельнішу групу складають

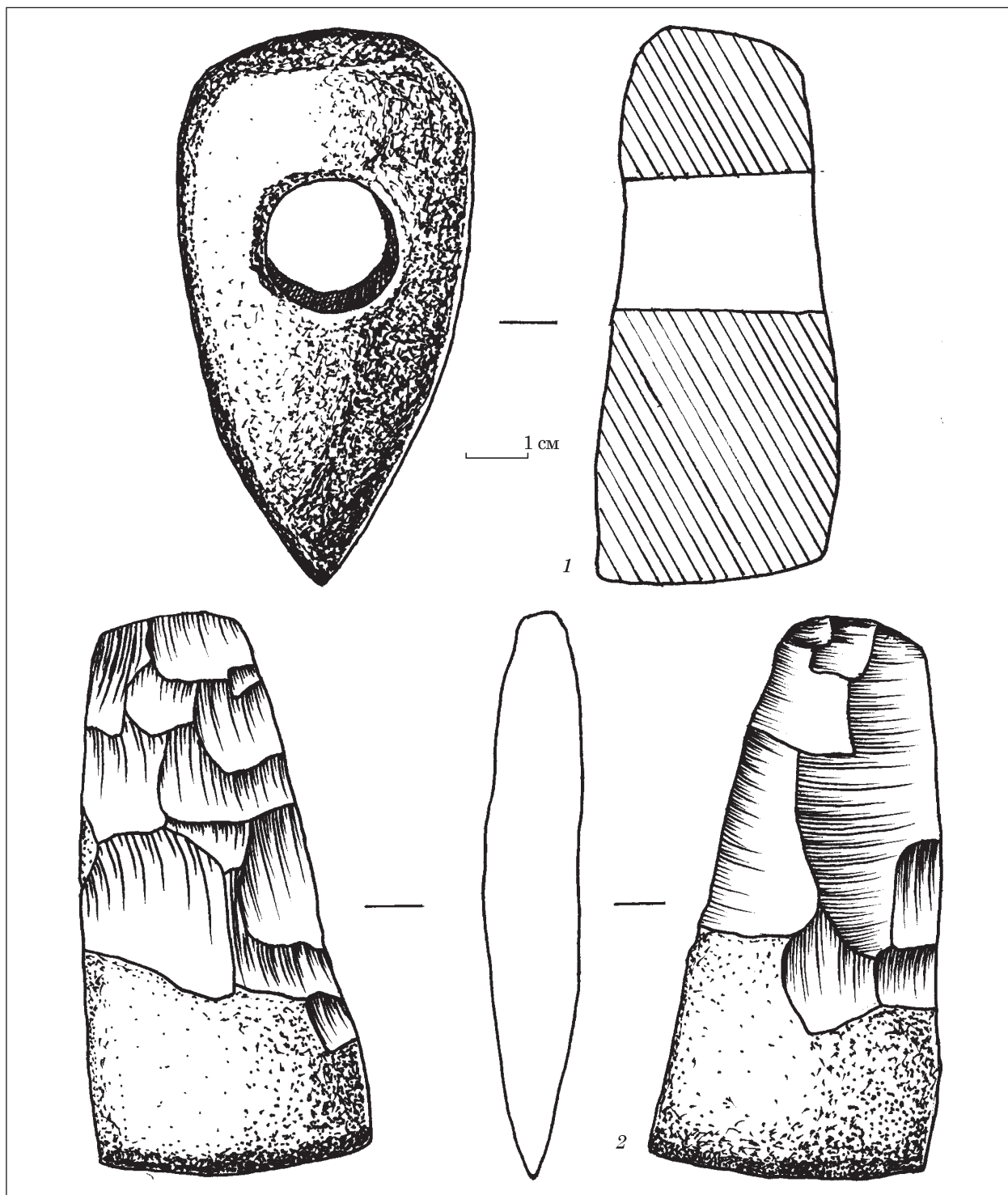

Рис. 5. Знахідки з пам'ятки Гнилуша

відщепи (43 од., 9 із них первинні), 1 безсистемний нуклеус, 3 пластини, 4 мікропластини. Знаряддя праці представлені двома біфасами, дев'ятьма ретушованими відщепами, двома скребками — один на первинному відщепі, другий на вторинному (рис. 3, 3'), двома скобелями, одним подвійним різцем. С. В. Переверзев визначив крем'яні артефакти як такі, що належать до доби неоліту. За формою вінчиків та за тістом А. П. Томашевський прийшов до

висновку, що кераміка належить до періоду раннього залізного віку.

Лемеш 1б. Місцезнаходження розташоване в межах сільського кладовища на правому березі річки Лемеш за 150 м від річкового русла (рис. 1). У відвалах розкопаної могили знайдено фрагменти кераміки та глиняне біконічне пряслице. Кераміка представлена трьома ліпними залощеними вінчиками. Вінчики прямі без орнаменту. Товщина стінки 9—10 мм.

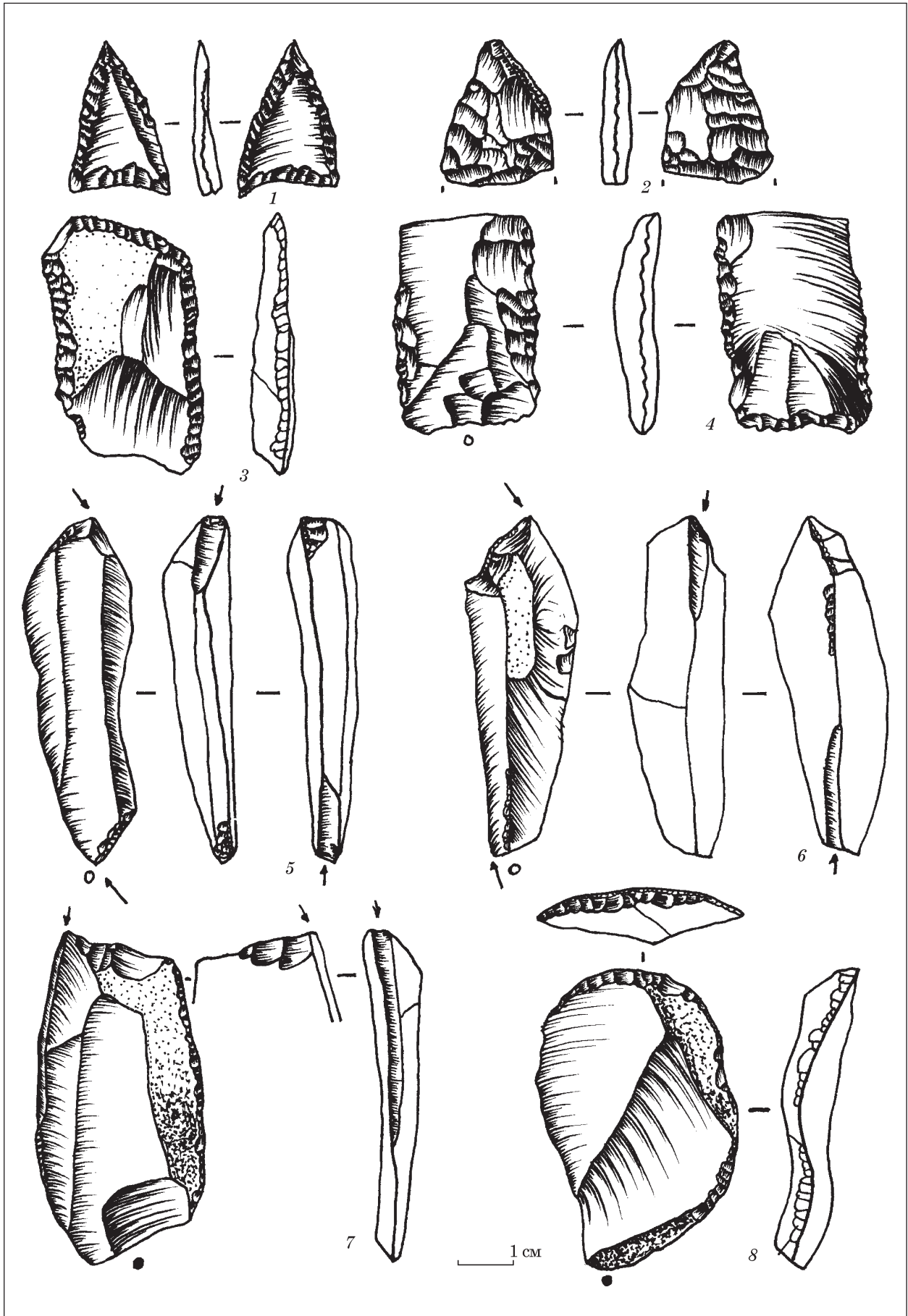

Рис. 6. Знахідки з пам'ятки Кижова гора

Пряслице глиняне біконічне з дуже вузьким отвором. За тістом кераміки та прийомами її обробки можна зробити попередній висновок про належність артефакту до епохи бронзи.

Лемеш 2а. Пам'ятка відкрита в 2011 р. Розташована на людських городах за 250 м на північ від русла річки та за 150 м від вулиці Шевченка (місцева назва Лан), близько 400 м від злиття річок Лемеш та Гнилуша (рис. 1). Підйомний матеріал зібраний на площі 10 × 15 м. Місцезнаходження активно розорюється. Кількість матеріалу, зібраного на пам'ятці, становить 196 екземплярів. Артефакти переважно представлені відходами виробництва, проте є вісім виробів із вторинною обробкою. Серед відходів виробництва два нуклеуси: нуклеус одноплощадковий торцевий, нуклеус двоплощадковий, зустрічного зняття (рис. 2, 6). В колекції наявні 42 пластинчасті сколи. Крім того серед артефактів присутні 9 безсистемних відщепів. Знаряддя праці представлені трьома ретушованими пластинами (рис. 2, 1, 2, 4), двома скребками, двома різцями, один на куті зламанної пластини (рис. 2, 5) та скобелем на пластині (рис. 2, 3). Всі артефакти зроблені з достатньо якісного жовтого та рожевого житомирського кременю. Кількість знарядь не достатня для чіткої культурно-хронологічної інтерпретації. Проте, зважаючи на високу пластинчастість та технологічні прийоми, за допомогою яких зроблені нуклеуси, попередньо пам'ятку можна віднести до періоду фінального палеоліту.

Одиничний артефакт. За 20 м на захід від місцезнаходження Лемеш 2а у відвалі сучасної побутової ями (під стовп) автором було знайдено скребло середньопалеолітичного вигляду. Глибина ями перевищувала 1 м. Скребло масивне, виготовлене з житомирського жовтого кременю. По всій поверхні виробу — темно-коричнева пігментація, так звана пустельна за смага, та досить товста кірка вапнякового походження (рис. 3, 1). Знахідка одинична, проте є перспектива нових подібних знахідок.

Лемеш 2б. Пам'ятка відкрита в 2013 р. Розташована на людських городах за 250 м на північ від русла річки та за 170 м від вулиці Шевченка (місцева назва Лан), близько 400 м від злиття річок Лемеш та Гнилуша (рис. 1). Підйомний матеріал зібраний на площі 10 × 15 м. Місцезнаходження активно розорюється. На поверхні зібрано 17 археологічних артефактів, з яких 6 відщепів (1 первинний), 3 нуклеуси та 1 нуклевидний уламок, 1 пластина та 6 виробів зі слідами вторинної обробки. Серед них 1 ретушований відщеп, 2 скребки (один із них на реберчастій пластині), 2 різці та 1 скобель. Всі артефакти зроблені з достатньо якісного жовтого та рожевого житомирського кременю. Кількість знарядь не достатня для чіткої культурно-хронологічної інтерпретації. Проте враховуючи технологічні прийоми, простежені на нуклеусах та безпосередню близькість до

пам'ятки Лемеш 2а попередньо можна допустити, що це друге скупчення цієї ж пам'ятки.

«Старе село». Різночасова археологічна пам'ятка знаходиться на вододілі річок Гнилуша та Повчанка (Лемеш) в урочищі, яке здавна серед місцевих жителів називається «Старе село» (рис. 1). Урочище простяглось майже із центру села від сільської церкви більше ніж на кілометр вододілом річок. Поверхня частково розорюється, частково зайнята господарськими будівлями сільгоспідприємства «Липники», частина території задернована. На розораній поверхні зібрані артефакти у вигляді уламків ліпного та гончарного посуду, серед яких посудини з добавкою у тісті товчених уламків пірофіліту ординсько-литовської доби (друга половина XIII — перша половина XIV ст.). Серед тутешніх знахідок також є вінця другої половини XIV — XVII ст. Спостерігається цікава тенденція. Кераміка другої половини XIII — XIV ст. займає площу 0,2 га, а от кераміка XVII ст. займає площу довжиною понад 1 км, а шириною 350—400 м. На цій же площі серед знахідок часто трапляється «жужіль». Тут були знайдені одноплощадковий нуклеус та 5 відщепів, вкритих блакитною патиною. Саме в цьому урочищі в 1974 р. за 100 м південніше приміщення сільської церкви був знайдений скарб срібних польських, литовських, пруських і шведських монет першої половини XVII ст. загальною кількістю 237 монет. Найстаріша монета була 1617 р., наймолодша — 1646 р. На цій же території автором були знайдені козацькі глиняні люльки, порохівниці з рогу, уламок шаблі, масивне гарматне ядро та пізньосередньовічна сокира-алебарда [Хоптинєць, 2013, с. 48].

Кижова гора. Різночасове місцезнаходження розташоване за 250 м на схід від краю села та за 30—150 м на південь від траси Усове—Ігнатпіль в урочищі Кижова гора (сучасна назва Дамба) на другій та третій надзаплавних терасах лівого берега річка Повчанка (рис. 1). Пам'ятка складається з двох частин. Перша була відкрита автором у 2009 р., друга — у 2014. Друга частина пам'ятки віддалена від першої на 48 м на північний схід і знаходиться на третій надзаплавній терасі лівого берега цієї ж річки. Перша частина пам'ятки знаходиться на людських полях і активно розорюється. Через пам'ятку пролягає ґрунтова дорога Липники — Повч. На розораній поверхні першої частини пам'ятки на площі 310 × 108 м зібрані артефакти у вигляді ліпного та гончарного посуду, жужелю, шматків криці, кам'яних знарядь праці. Серед артефактів є вінця початку X—XIII ст., фрагменти стінок з лінійним, хвилястим орнаментом та насічками [Хоптинєць, 2013, с. 39]. Серед кам'яних артефактів діоритова шліфована не просвердлена сокира, дві стамески бронзової доби (рис. 6, 3—4). На східному кінці цієї частини пам'ятки знайдені

артефакти часу мезо-неоліту в кількості 29 одиниць. В основному це відходи виробництва (23) та знаряддя праці, які представлені двома скребками (рис. 6, 8), ретушованим відщепом та 3 різцями: один — бічний ретушний (рис. 6, 7) та два бічні подвійні (рис. 6, 5, 6) [Хоптинець, 2013, с. 25].

Друга частина пам'ятки віддалена від першої на північний схід на відстань 48 м і знаходиться на третій надзаплавній терасі на висоті 7—8 м над сучасним рівнем води. Площа пам'ятки являє собою форму неправильного чотирикутника з довжиною сторін $180 \times 230 \times 135 \times 127$ м. Ця частина вкрита лісом та задернована. У 2014 р. І. М. Хоптинцем та автором були знайдені артефакти у вигляді фрагментів ліпного та кружального посуду Х—ХІ ст., шматків жужелю, кам'яних знарядь праці та крем'яних відходів виробництва. Серед крем'яних знарядь праці доби бронзи, зокрема наконечник стріли (рис. 6, 1), зламана заготовка наконечника стріли (рис. 6, 2), два вкладні до серпа та відходи виробництва. У крайній південно-східній частині пам'ятки було виявлено артефакти кам'яного віку. Серед знайдених артефактів відходи виробництва представлені одним нуклеусом, дев'ятьма відщепами та сімома пластинами. Всі вироби з достатньо якісного жовтого та рожевого кременю. Кількість артефактів недостатня для чіткої культурно-хронологічної інтерпретації. Проте, зважаючи на високу пластинчастість та технологічні прийоми обробки кременю, попередньо цю групу артефактів можна віднести до періоду мезо-неоліту. Ми також вважаємо, що обидві частини пам'ятки у її давньоруській частині, зважаючи на повну тотожність артефактів, є єдиною пам'яткою.

Переважна частина знахідок зберігається у шкільному музеї села Липники. Музей було створено за ініціативи автора, й відкрито для відвідувачів 1 вересня 1988 р. Музей зареєстровано у органах державної влади: «Свідоцтво про відомчу реєстрацію музею при закладі освіти системи Міністерства Освіти Житомирської ОДА, реєстраційний № 41, від 24 лютого 1999 року». При музеї створена Наукова методична рада, яка вирішує ключові питання діяльності й розвитку музею. До її складу ввійшли місцеві краєзнавці та науковці ІА НАН України, ДНЦЗКСТК ДАЗВ України і КНУ ім. Тараса Шевченка, з яким в нас встановилася традиційна й плідна наукова співпраця. Археологічні знахідки з музейної експозиції використовуються як наочні матеріали у навчальному процесі. Іншу частину знайдених під час розвідок в околицях села Липники археологічних артефактів було передано співробітникам експедиції ІА НАН України та ДНЦЗКСТК ДАЗВ України з наступною передачею їх до відповідних наукових фондів зазначених установ.

Таким чином, археологічні дослідження села Липники та його околиць засвідчили перспективність території Лугинського р-ну для археологічної науки. Тільки у Липниках відкрито 10 різночасових пам'яток. Найбільш перспективними є дослідження пам'яток мезоліту-неоліту, доби бронзи та часів Київської Русі. Разом з тим є можливість відкриття палеолітичних місцезнаходжень. Загадкою Лугинщини є те, що наразі не виявлено жодної ранньослов'янської пам'ятки. Але саме це створює інтригу для нових розвідок, тому що зберігається можливість відкриття нових археологічних об'єктів. Ці розвідки розкрили значні можливості творчої співпраці професійних археологів та місцевих краєзнавців, яка значно підвищила продуктивність дослідницької роботи обох сторін, а також дає можливість продовжити магістральні розвідки вздовж основної водної артерії Лугинського р-ну р. Жерев та її приток на предмет виявлення нових археологічних об'єктів. Більше того — це не просто можливість — це нагальна необхідність, оскільки в результаті господарської діяльності людей, а останнім часом інтенсивної діяльності шукачів легкої наживи, наприклад, бурштину, багато пам'яток руйнується, гине і назавжди зникає для науки.

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.

Атаманчук М. О., Таргонський П. М. Земля Лугів. Історико-краєзнавчий нарис. — Коростень, 2006. — 312 с.

Кухарчук Ю. В. Нові матеріали до археологічної карти палеоліту Житомирського Полісся // Записки НТШ. — Львів, 1998. — Т. ССXXXV: Праці археологічної комісії. — С. 425—432.

Кухарчук Ю. В. Отчёт о разведке в Житомирском Полесье в 1984 году // Гладили В. М. и др. Отчёт о работах постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР за 1984 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/103, С. 29—40.

Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Дослідження в Овруцькому та Лугинському р-нах Житомирської обл. у 2009 р. // АДУ 2009. — К., 2010. — С. 316—317.

Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Розвідки на Житомирщині // АДУ 2012. — К., 2013. — С. 160—161.

Павленко С. В., Томашевський А. П., Борисов А. В., Переверзев С. В. Розвідки на території Житомирської обл. // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 255—256.

Переверзев С. В., Хоптинець І. М., Шидловський П. С. Великий Дивлин — нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 263—265.

Переверзев С. В., Хоптинець І. М., Сорокун А. А. Стоянка Великий Дивлин 1 (скупчення Е) на Житомирщині // Кам'яна доба України. — К., 2015. — Вип. 16. — С. 126—143.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Городища и укрепления средневековой овручской волости // Міста

Давньої Русі. Зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. — К., 2014. — С. 470—512.

Томашевський А. П., Павленко С. В. Археологічні дослідження Овруцької волості у північних районах Житомирської області у 2008 році // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 294—299.

Хоптинiecь І. М., Шидловський П. С. Комплекс археологічних пам'яток поблизу села Великий Дивлин на Житомирщині // Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12—13 листопада 2010 р.). — Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 97—99.

Хоптинiecь М. О. Давня історія Лугинщини. — Лугини, 2013. — 66 с.

Шидловський П., Опанасюк А., Хоптинiecь І. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомішль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомішль та його історія», 3—4 жовтня 2006 р. — К.: Корвін-Пресс, 2008. — С. 86—95.

Шидловський П. С., Хоптинiecь І. М. Пізньопалеолітичний комплекс Великий Дивлин на Північній Житомирщині // Кам'яна доба України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 179—188.

Шидловський П. С., Хоптинiecь І. М. Проблеми дослідження та охорони археологічного комплексу пам'яток «Великий Дивлин» // Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. — Вип. 6. — С. 537—546.

Н. А. Хоптинiecь

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛУГИНСКОМ РАЙОНЕ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА СЕЛА ЛЫПНИКИ

Лугинский район до недавнего времени оставался наименее исследованным в археологическом плане регионом Житомирской области. Краеведы начали изучение родного края в начале 1990-х гг., а их открытия привлекли внимание профессиональных археологов. В результате сотрудничества учёных и местных любителей истории, было обнаружено и исследовано целый ряд разновременных археологических объектов, датирующихся временем от палеолита до позднего средневековья.

В этой статье рассматривается история археологических исследований Лугинщины, а также представлены описания новых археологических памятников села Лыпники и его окрестностей. За последние десятилетия на территории села и вокруг него было открыто и изучено десять разновременных археологических пунктов, каждый из которых является по своему ценным для науки. Археологические исследования микрорегиона проводились в тесном сотрудничестве местных краеведов и профессиональных археологов. Такое сотрудничество очень продуктивно и открывает перспективы дальнейших исследований всего региона.

Ключевые слова: краеведение, археологические исследования, археологические памятники, археологическая карта, село Лыпники, Лугинщина, Житомирщина.

М. О. Khoptynets

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN LOCAL HISTORY OF LUHNY DISTRICT ZHYTOMYR REGION. VILLAGE LYPNYKY ARCHAEOLOGICAL MAP

In archaeology of Zhytomyr region Luhny district was one of the least explored districts until recently. Local historians began to research this area in early 1990^s and their discoveries caught the attention of professional archaeologists. As a result of their cooperation a number of archaeological sites (from the Paleolithic Age till the Late Middle Ages) were discovered and explored. This article focuses on the history of archaeological researches in Luhny district and the description of the sites of the village Lypnyky and its suburb. Over the past decade there were ten sites discovered in the Lypnyky neighborhood. These sites belong to the various cultures from different periods and some of them are multilayered. This paper argues that the cooperation between archaeologists and local historians is essential and effective. Thus, the prospect for further researches of Lypnyky neighborhood, Luhny district, and the entire region appears.

Keywords: regional studies, archaeological research, archaeological sites, archaeological map, village Lypnyky, Luginshchyna, Zhytomyr oblast.

Одержано 28.09.2016

І. А. Готун

СТАРОЖИТНОСТІ ХОДОСІВКИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЬ У ПРАЦЯХ АРХЕОЛОГІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Публікація присвячена проведеному у першій половині ХХ ст. вивченню низки укріплених і відкритих археологічних пам'яток навколо с. Ходосівка у південних передмістях Києва. Розглянуто об'єкти мікрорегіону, наведено їх характеристики, якими відображено реалії, що у багатьох випадках не дійшли до наших днів. На підставі опрацьованих матеріалів зроблено висновок про введення ключових даних щодо названих пунктів до наукового обігу саме в означений період.

Ключові слова: Ходосівка, Хотів, Лісники, Мриги, Віта-Поштова, городище, селище, змійовий вал, могильник.

Археологічні пам'ятки на території села та поруч нього, з огляду на їх неординарність, привертали увагу дослідників ще у позаминулому столітті [Похилевич, 1864, с. 34; 1887, с. 101; Фундуклей, б/г, с. 27—29; Антонович, 1884, с. 357; 1895, с. 134], проте відлік систематичного вивчення старожитностей регіону варто вести з першої половини ХХ ст. Роботи вказаного періоду охоплюють комплекс Великого городища (основні укріплення, городище «Кругле», насипи і рови між Ходосівкою і Хотовом), курганний могильник біля східного завершення південної ланки фортифікації, селище доби Київської Русі всередині укріпленої території, багатопарове поселення Ходосівка-Діброва неподалік східного завершення північної частини городища, ділянку Вітянсько-Бобринського змійового валу і його продовження неподалік Мригів, пов'язані з означеним валом давньоруські пам'ятки біля Віти-Поштової та включені до однієї системи з Великим городищем укріплення доби раннього заліза в Хотові. Були обстежені й археологічні пам'ятки в Лісниках, Пирогові, Чапаївці та ін. Крім історіографічно-

© І. А. ГОТУН, 2017

го інтересу розробки цього періоду суттєві фіксацією низки пунктів чи їх частин, які зараз повністю знищені або суттєво пошкоджені. Відтак, публікації їх результатів — цінне джерело для подальших не лише наукових досліджень, а й практичних заходів з охорони пам'яток, а збереження стилю тодішніх праць дозволяє відчутти своєрідність епохи.

У ХІХ ст. дослідники обмежувались переважно констатацією та описом розмірів і конфігурації візуально виражених пунктів на краєзнавчому рівні, першим кроком у власне науковому опрацьованні матеріалів можна вважати публікацію В. Б. Антоновичем плану Великого городища [Антонович, 1895, карта], хоч Л. П. Добровольський звернув увагу на наявність у ній фактичної помилки, а саме — зображення пам'ятки на південний схід від місця її фактичного розташування [Добровольський, 1908б, с. 58]. На початок ХХ ст. приходиться оприлюднення більш об'єктивних даних щодо об'єкта: у 1909 р. його схему опублікував Лекин [Лекин, 1909, с. 48, карта після с. 24], у 1911 р. — офіцери Васильєв і Стеллецький [Общая, 1911]. Присутній пункт і на карті Російського Генштабу 1915 р. [Военно-топографическая]: тут східна частина валів північної ділянки городища показана на рівні східного завершення південної і відображає реалії, що не збереглися до наших днів, на що вже зверталась увага [Готун, Казимір, 2014, с. 88, 90, рис. 2].

Детальний аналіз городища здійснив учень В. Б. Антоновича член Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського відділення імператорського воєнно-історичного товариства, Українського наукового товариства в Києві, викладач Вищих жіночих

курсів, згодом — науковий співробітник ВУАН (член Комісії старого Києва і Правобережжя і Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель), професор Київського інституту народної освіти, член ВУАК Л. П. Добровольський, який не лише активно студював південно-західні передмістя Києва, а й проводив розвідки в рамках проекту прокладання залізниці Германівка — Київ з урахуванням неодноразових змін її траси. Варто зауважити що подібні роботи і зараз залишаються актуальними, особливо з огляду на практично повне знищення у наші дні передбаченої минулими редакціями нормативних актів системи превентивно-охоронних заходів щодо археологічних об'єктів. Вказані дослідження були проведені у відповідь на пропозицію Археологічної Комісії і заяву Московського Археологічного Товариства щодо нагляду за земляними роботами під час будівництва під'їзних залізниць у межах Київської губернії, адресовані Товариству охорони пам'яток і Київському міському музею. У результаті Д. М. Щербаківський мав вести обстеження траси між Рокитним і Таращею, М. В. Пахарецький — між Бояркою і Германівкою. Але в силу обставин Чигиринську колію дещо згодом погодився оглянути В. І. Щербина, а Германівську — Л. П. Добровольський. Роботи в околицях Ходосівки були проведені в ході реалізації проектування й будівництва, що здійснювалось спочатку від Германівки до Боярки, потім — через Трипілля і Козин до Києва-ІІ, а в остаточному варіанті — після Козина до Мригів, Кременища, Круглика, Віти-Поштової, Гатного і Поста Волинського. В ході досліджень здійснена фіксація значної кількості об'єктів культурної спадщини [Добровольський, 1918].

В укріпленнях регіону Л. П. Добровольський вбачав кілька компонентів: «Вздовж зазначеної лінії зближення вітянської системи і на пряму річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевості, низка дуже давніх земляних будівель, що мали на оці фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення суміжних територій» [Добровольський, 1908б, с. 58].

Перша складова означеної системи — вал власне Великого Ходосівського городища, друга — вал вздовж Сіверки (Віти), третя — перпендикулярний попередньому вал меридіонального спрямування. Вчений вказував, що «линия от с. Ходосовки через д. Юровку и с. Будаевку до д. Бобрицы представляет, в силу оро и гидрографических особенностей, естественно ограниченный с юго-запада рубеж киевской околицы, который расположен верстах в 20 от Киева, на полупути от города к р. Стугне, почти параллельно ей. Вдоль этой-то линии и разбросана система земляных сооружений, так называемых «змиевых» валов и городищ, являющаяся ближайшею к городу по сравнению

с доселе известными древнейшими фортификационными сооружениями в окрестностях Киева. Настоящее обозрение удобнее начать с наилучше сохранившегося и уже известного, хотя и с недостаточной отчетливостью, в литературе, почти сомкнутого в подкову вала у с. Ходосовки... Вал этот, своим очертанием напоминающий подобные же земляные сооружения у с. Трахтемирова..., с. Строкова... и... киевской Белогородки, вызвал ряд гипотез о своем назначении у Похилевича... и Руликовского..., для которых, повидимому, осталась неизвестной появившаяся в восьмидесятих годах статья Антоновича о так называемых «змиевых валах»... Вал представляет неправильной кривизны и почти сомкнутую дугу, которая вытянута вдоль обоих берегов Виты от Круглика, на расстоянии приблизительно 4 верст, вниз по течению реки и заканчивается на левом берегу у брода «Король», на месте выхода Виты к заболоченной теперь пойме прежнего днепровского протока... С правого берега он обрывается на высотах над самою Ходосовкой у бывшего здесь пруда, который некогда был образуем ручьем, протекающем через д. Мархалевку и с. Янковичи, сливающимся по соседству с другим потоком и впадающим в Виту в самом селе Ходосовке. Расстояние между оконечностями указываемой дуги не превышает 1 1/2 версты, тогда как в самой широкой части ее (между Янковичами и Кругликом) — около 3 верст, а вся окружность вала не превосходит 10 или 11 верст. Большая ширина вала лежит к югу от Виты из почти семиверстного здесь его протяжения четыре версты, по меньшей мере, расположены между селами Ходосовкой и Янковичами на обезлесенном теперь и потому издали заметном, высоком и остром водораздельном гребне между долинами Виты и Мархалевско-янковичского ручья. Высота вала, конечно, в зависимости от степени сохранности, не одинакова; местами она доходит до 4 сажень, имея в разрезе основания от 7 до 8 сажень. С наружной стороны вала почти везде сохранился ров. Южная оконечность вала завершается... на соседнем с селением высоком водораздельном мысу... У околицы с. Янковичей вал круто поворачивает вниз, спускаясь по направлению к запруде р. Виты у скита Круглика, и пересекает Киево-богуславскую дорогу. Перейдя на левый берег речки и, как бы языком, обогнув лес скитка, получившего отсюда название «Круглик», вал идет далее в восточном направлении вдоль нижней части речной долины, теряется временно в усадьбах х. Кременища (выселки с. Лесников) и оканчивается незаметным понижением у брода «Король», то есть, на месте зближения левого берега Виты с холмистым нагорьем у бывлой поймы. Местами вал прорезывается... позднейшими проездами для дорог, и эти прорезы, особенно на Ходосовско-

янкovichском водораздельном кряже, в высшей степени рельефно оттеняют издали массив грандиозного сооружения отдаленных от нас времен. Обширное пространство внутри вала (приблизительно до 2000 десятин), судя по расположению последнего, всецело связано с водным запасом данной части Витянского бассейна, а очертанием своим оно обязано условиям рельефа и гидрографии. Заполненная в настоящую пору лесами, пахотями и огородами, образовавшимися на обезлесенной сравнительно лишь недавно местности..., площадь эта и при прежних способах хозяйства могла быть, конечно, самодовлеющей в хозяйственном отношении, какою она является и теперь. Самый же вал, вероятно, был сооружен первоначально среди лесной просеки, специально для этой цели прорубленной» [Добровольский, 1909, с. 13—18], а коротко про оборонні споруди вказував: «...выглядают як велика (в кілька верстов) дуга та йдуть від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти — на південь через р. Віту коло х. Круглика, а від останнього... на схід, вдовж лівого берега річки та повз х. Кременище, аж до броду “Король”, що лежить... за 1 верству від... х. Березового» [Добровольський, 1908б, с. 58, 59; 1927б, с. 231].

Приділено увагу пам'ятці і в інших роботах названого автора; вченим також наведено відповідний картографічний матеріал [Добровольський, 1912а, с. 17, пр. 4, карта; 1912б, с. 175, 179, 180].

Другим компонентом системи привітянських укріплень Л. П. Добровольський, як уже вказано, вважав насип Вітянсько-Бобринського змійового валу, у систему якого були включені охарактеризовані фортифікації ранньозалізного часу біля Ходосівки. Дослідник писав, що «від Круглика сей “валок”, як називає тепер народ такі давні земляні будівлі, які зле збереглися, йде вверх по бігу річки, по її лівому березі, і як вже зазначено, за 1—1 1/2 версти від скіту пересікає гирло струмка Горлачки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далі повз хуторка Микольська (инше Воробева) Віта, коло млину з валюшами, дуже похилившись в тутешній піщовій місцевості, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсім ховаючись, вал тягнеться до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього кийво-васильківського поштового шляху» [Добровольський, 1908б, с. 62].

За даними вченого, наступну частину укріплення цього мікрорегіону репрезентує меридіонально спрямований вал від Круглика у напрямку Хотівського городища: «третій вал, що найменше зберіг ся, але найдовший і найважливіший в свій час з тих, що переглядаємо, починаєть ся біля відомого вже Круглика, біля місця, де вітянсько-ходосівський вал пересікає

лівий, себ-то кийвський берег р. Віти» [Добровольський, 1908б, с. 62].

У розгорнутішій характеристиці пункту зазначено: «наспротив поворота рассмотреного вала от Янковичей к Круглику, перпендикулярно упираясь в северный, киевский берег Виты, тянется в прямолинейном направлении от юга к северу другое земляное сооружение аналогичного назначения. Оно упирается... в р. Виту и тянущийся здесь вдоль ее берега длинный вал... Пространство, прикрытое данным валом от Киева в юго-западном направлении, представляет суженную часть междуречья в правобережном бассейне средней Виты, которое с юго-востока защищено было Ходосовско-витянским подковообразным валом, с юга — частью длинного приречного вала, а с запада — констатируемым трехли четырехверстным земляным сооружением» [Добровольський, 1909, с. 13—18].

Дослідник уточнив, що «Ходосівсько-вітянський вал, форми підкови, будучи в дійсності одним із родів давніх окопів, був, як побачимо, тільки одною з ряду стародавніх фортифікаційних будівель, роблених колісь на самих небезпечних межах Київщини. Насупроти місця, де... вал [Великого городища — І. Г.] повертає від Янкович до Круглика, опираючись прямо висно на північний кийвський берег Віти, тягнеть ся в прямому намірі від півдня на північ друга земляна будівля анальогічного з першою призначення. Вона пересікає прямо висно і р. Віту і довгий вал, що тягнеть ся вздовж її лівого берегу, — третій з ряду... Сей другий вал виходить в долину Віти на півдороги між двома греблями (біля Круглика і так званої Воробевої, інакше Микольської Віти), біля гирла, що літом висихає, струмка Горлачки, що тепер протікає через вал в середній його часті, яка тепер сливе зовсім зникла, спершу незначний, так що навіть губить ся протягом 1—1 1/2 версти в сусідніх чагарях дубняку, розмитий в долині Горлачки, вал спершу піднімаєть ся вгору, відходячи від Віти, і виявляєть ся тільки вийшовши недалеко верховин зазначеного струмка в полі між х. Чабанами і Хотовим. Наближаючись до хотівського скарбового лісу, він, де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, по трохи доходить значних розмірів, звичайних иншим так званним «змівим» валам. Увійшовши у ліс, вал наближуєть ся до глибокого яру, — верховини, що тепер висохла, хотівського струмка, який, зіллявшись з струмком, що тече із скіту «Феофанія», чи, як народ каже, Тимофанія, впадає в річку Віту нижче с. Пирогова. Завернувши потім на схід, вал на протязі всього тільки декількох сот ступінів тягнеть ся по краю яра, лямуючись на половині своєї високости робленим уступом. Дійшовши до зустрічі головного яру з поперечним, вал зразу обриваєть ся. В своїй привітянській часті він заворотами

в виді дуг праворуч і ліворуч сходиться з значеним вже раз прирічковим валом. Слизе простолінійний в своєму зарисі, хотівсько-вітянський вал має з західного, себ-то протилежного Київу боку (а там, де зближується з Вітою, наче-б і з обох боків) досить помітний рів і тягнеться загалом на протязі 3—4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста — 15. Ся земляна будівля, що розглядаємо, злучає, таким чином, долини двох сусідніх річок Віти і Хотівки, що зливаються трохи даліше. Очевидячки, будувалась вона на те, щоб загородити сей участок землі, верхів'є межиріччя, від давнього, колись людного, рівного київо-васильківського шляху. Незначний протяг валу, не вважаючи на його близькість до Київа, положення між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цілість в участку серед рівного поля, виясняє, певно, незнайомість з ним... В. Б. Антоновича, хоч ся земляна будівля (звичайно, тільки фрагментарно, себ-то тільки в невеликій своїй частині) була відома Фундуклею, Похилевичу і Руліковському. Правда, останній, певно, тільки по чуткам, сполучав хотівський вал з ходосівським і зазначив його десь між с.с. Гатним, Хотовим і Янковичами. Похилевич, що не згоджувався з гіпотезою Антоновича про ідентичність хотівсько-феофаніївського так званого «Сіракова» городища з давньо-київським Звенигородом, з свого боку містив сей вал не тільки на захід, але чогось і на північ від Хотова, вважаючи його за зовнішній захист для зазначеного городища. Фундуклею, нарешті, був відомий тільки польовий участок, вірніше — його кусок, що добре зберіг ся, на протязі всього коло одної версти. Таким чином, вітянсько-хотівський вал, властиво кажучи, не був належно розсліджений, а може статись, що ні одна з осіб, які подали за його перші вказівки, і не побувала на ньому» [Добровольський, 19086, с. 59—62].

При подальшому вивченні цих укріплень М. П. Кучера відзначив справедливість припущення Л. П. Добровольського про іншу хронологію описаного валу порівняно зі «змійовими» і зауважив, що дійсно поперечний вал, який губиться перед Хотівським городищем ранньозалізної доби, розташованим на східній околиці Хотова, не має ніякого відношення до Змійових валів; він захищав відкрити із заходу ділянку території між Вітою, Хотовкою і Дніпром, між Кругликівським городищем з півдня і Хотівським з півночі і був частиною великого укріпленого комплексу ранньозалізної доби типу Переяславських валів у межиріччі Трубежу—Супою—Дніпра [Кучера, 1987, с. 11, 19—21].

Л. П. Добровольський обстежив продовження Вітянсько-Бобринського валу на схід від Ходосівки і наніс його розташування на схему [Добровольський, 19276, с. 232]. Вчений вказу-

вав, що «...в дільниці під Київом можна зате зазначити... ще важливішу, зовсім невідому в спеціальній літературі земляну будівлю в околицях Мригів. Мриги [пор. «Список населенных мест Киевской губернии» (стор. 244), де однак цей хутір чомусь завсіди зветься «Мрычи», що, певне, — помилка. В новішому, офіційному виданні «Список поселень Київщини» (стор. 17) цю назву знову перекручено, а власне хутір названо «Мриче» — прим. Л. Д.] — невеликий, усього кілька селянських дворів з 56 хуторянами, осаджений біля садиби карбівничого хутір (зв'язаний адміністративно з сільрадою Литовської Віти) Хотівських волости й (колишнього) району в кол. Київському повіті, розкинутий на краю передгірного болота на Київсько-Обухівському тракті, навпроти недалеких Ходосівки й хутора Березового [усього лиш за 3 верстви, проте відрізаних мало не непроїзним болотом — прим. Л. Д.], загублений серед бору й досить віддалений од інших сусідніх сіл [від Козина — коло 9 верстов, Литовської Віти — 7 верстов, Церковищини (спочатку — Київо-Обухівським шляхом, потім луговою дорогою) — коло 8 в., Китаїва — 10 в. і, зрештою, від Київа («Старого міста») — 20 верстов. Підрахунок віддалення, певна річ, — в простолінійному напрямку — прим. Л. Д.]. У безпосередньому сусідстві з цим хутором, лиш за кілька сот кроків на південний схід від нього, в місці, де проходить полотно недобудованої Київсько-Германівської залізниці, останнє перетинає з першого погляду малопомітний, що дуже розпався від часу, проте й тепер чималий, земляний насип, огляд якого й даємо безпосередньо по цьому. Оглянувши відповідним способом насип у даному разі, як і в часи попередніх історично-топографічних розвідок в інших місцях київських околиць, автор статті вважає за можливе знову констатувати невідому в літературі питання лінію колишнього земляного валу. Вал починається кроків за 300 від залізничної прогальовини, біля низького краю не раз уже зазначеної сусідньої передгірної, заболоченої луки, навпроти високостей сусіднього села Ходосівки, й звідти прямує простолінійно з заходу на схід, а втім — лиш спочатку в цьому напрямі. Він має спочатку заглиблення від давнього колишнього рову, наче-то з лівого, північного (тоб-то від Київа) боку. Власне, даний вал, властивостями свого рельєфу, з київського боку місцями показується крутим, а з правого, південного (протилежного Київу) він осів похило і тим не дав рову зберегтися. Проте вже на другій тисячі кроків, ідучи за протягом валу, лінія його звільня, непомітно відхиляється в напрямі П.—3. — П.—С. і все частіше й частіше можна констатувати також заглиблення від рову, що тягнеться рівнобіжно з правого, тоб-то південного (протилежного Київу) боку. Напрямок валу П.—3. — П.—С.

та зовнішній рів з південного, протилежного місту боку далі легко простежити аж до самого закінчення земляного насипу. Місцями, що правда, можна де-не-де [наприклад, на місцях, де ґрунт підвищується, особливо зверху над стрічними заглибленнями, над якими здійснюється масив валу — прим. Л. Д.] зазначити ніби-то й з північного боку сліди рову; але, коли вияснимо минуле призначення цієї штучної споруди, ознаки лінії заглиблення рову треба визнати за облудні. Вал не скрізь однаково зберігся; місцями він навіть губиться [наприклад, у вихідній своїй частині (біля приболотного тину або місця, де проходить, також у сусідстві, Київ-Обухівський шлях), також і далі (при зустрічі з лісовими дорогами або там, де земляний насип проходить понад стрічними долинами і взагалі там, де місцевий ґрунт осів) — прим. Л. Д.]. Проте в дійсності лінія, що нею прямує його масив, та сліди зовнішнього рову зовсім не зникають з очей у тутешньому не старому й тому не дуже густому бору [що його в час констатування валу не було ще вирубано — прим. Л. Д.]. Зате місцями гребінь «валка» (народня назва стародавніх, подібних до цього земляних насипів, що осіли від часу) здійснюється й тепер трохи не на 1 сажінь заввишки, маючи разом з тим не менше, як 10 кроків у поперечному розрізі своєї основи. Той чи інший ступінь цілості і валу [лінія гребеня, в залежності од нерівного рельєфу місцевості, навіть під час початкового утворення валу, не могла, певна річ, бути скрізь на одному й тому самому рівню високості — прим. Л. Д.] та сусіднього з ним рову обумовлюють, звичайно, всякі причини [наприклад, властивості ґрунту, атмосферні впливи, проріз пізнішими дорогами й т. у. — прим. Л. Д.]. Проте й усеруйницька сила часу, від якої скрізь осідає й місцями мало не зовсім зникає досліджена в нас споруда, не заважає констатувати сліди минулої значности, навіть міцности останньої. Напряв валу, що ні трохи не залежить від місцевого рельєфу та є переважно простолінійним, фактично, в часи його утворення, залежав од міркувань простого орієнтування спочатку з заходу на схід, або-ж, пізніше, з південного заходу на північний схід, тримаючись швидше попереднього напрямку З.—С. (певніше П.—З. З. — П.—С. С., за компасом). Вал, що простягається від х. Мриги зазначеним напрямом, нарешті доходить до найближчої частини дніпрові луки. Східний кінець його знаходиться в місці, де досить високий тутешній дюнный кряж перетинає Київ-Трипільський шлях [в дільниці поміж Козиною і Литовською Вітою, певніше — верстов за 8 від першого та за 4—5 від останньої]. Влововж кінцевої частини констатованого стародавнього валу, також за 500 кроків на північ, проходять дві лінії сучасних шанців, що їх покопали з початку неда-

вньої війни, коли загрожувала небезпека, що на Київ наступатиме чужоземне (австрійське або німецьке військо. Щоб зорієнтуватися в даній місцевості, треба виходити тут від тел. стовпа ч. 132/16) — прим. Л. Д., що проходить мало не краєм теперішнього стрімкого провалля в глибині лугової затоки врочища «Конча». Панораму, яка відкривається звідси на дніпрову луку й лівобережжя, зарічні високості, завершує на обрії далеке село (видимо, Гнідин), кол. Чернігівської губ. [про цю гарну панораму див. в... статті Ол. Хмурного («Пролетарська Правда» р. 1926, № 131) — прим. Л. Д.]. Загалом давній валок має протяг коло 4000—4500 кроків, тоб-то приблизно з $1\frac{1}{2}$ верстви [перехід валом вимагає $1\frac{1}{2}$ години — прим. Л. Д.]. Таким чином, він перетинає, мало не під самим Києвом [навпростець звідси до Старого міста — коло 20 верстов — прим. Л. Д.], північну частину вже зазначеної «острівної» просторини поміж передгірнім болотом, що лежить з заходу, та дніпровую лукою — з сходу. Сконстатований у тутешньому бору вал є певного роду стародавня засіка з південно-східного від Києва боку, що ніби механічно свого часу одрізала звідси приступ до міста. І вибір місцевості, щоб спорудити цей вал, і саме орієнтування його, видимо не випадкові. Вал лежить у місцевості, досить уміло вибраній, — власне, там, де, по-перше, мають особливо велику широчінь (не менше, ніж 3 верстви) як передгірня, влітку мало не цілком понята водою оболонь [в його дільниці, що нижче місця, де з ним сполучається заболочена долина р. Віти — прим. Л. Д.], так і праводніпрові лука біля Заспи й Кончі, та де, по-друге, клинують «острівну» просторинь поміж дніпровую лукою колишньою й сучасною найбільше звуженою на південь [на низу р. Стугни, напр., відповідна її широчінь — не менше як 12 верстов — прим. Л. Д.], — власне коло 4 верстов, до того в мало не безпосередньому сусідстві з Києвом. Оскільки вдатно наші старовинні інженіри вибрали лінію в даному місці, щоб оборонити колишній найближчий підступ до безпосередніх околиць Києва з боку завсіді невагомних кол. степовиків, можна, здається, міркувати хоч-би й на підставі того цікавого факту, що роблено спробу використати де-не-де старовинні вали й для сучасних фортифікаційних цілей на початку недавної імперіялістичної війни, коли побоювалися наближення австро-німецького війська. Відповідну витрату енергії на споруду місцевої земляної будівлі та наступний догляд за нею таким чином тут свого часу доведено було по змозі до мінімуму. Так само й зазначене вже орієнтування лінії валу з його колишнім ровом, що стоїть, певна річ, у зв'язку з обранням місцевості для його споруди, не можна визнати за випадкове. По-перше, західній, тоб-то вихідний його пункт коло Мригів лежить нав-

проти Віти, в тій частині її течії, де ця річка, що мала перед тим напрям із заходу на схід [що правда, біля с. Ходосівки — почасти з південного заходу на північний схід — прим. Л. Д.], мало не перпендикулярно (на північ) випирається в найширше тут передгірне болото [правда, річка... тимчасово зникає в тутешніх заболочених луках — прим. Л. Д.]. Таким чином і течія р. Віти і напрям «валка» вкупі ніби-то розтяглися в одну лінію (перервану проте болотом, що має тут три верстви завширшки), тоб-то наче вони обопільно продовжують одна одну. По-друге, взаємини поміж відповідними дільницями східнього й західнього країв передгірної оболони устанавлюються ще переконливіші, а власне через те, що й там і тут знаходяться колишні штучні земляні споруди, які мали на меті захищати та перепиняти підхід ворога, коли він ішов з півдня на північ у дослідженій частині київських околиць. Річ у тім, що відповідно до тільки-но зазначеної колишньої лісової засіки поміж Мригами й Кончею, свого часу сконстатовано було ще подібні до теперішніх, але ще безсумнівніші споруди військового призначення що-найменше перед монгольської доби... [запропонований Л. П. Добровольським опис Великого городища вже наведено — І. Г.]. Через те, що свого часу з'ясовано було [див. низку розвідок автора цього нарису, що їх видрукувано в місцевих київських виданнях ("Змиевы валы вблизи Киева", "Городище у д. Почтовой Виты", в "Чтениях в Историческом обществе Нестора летописца", кн. XXII, вип. I—II і кн. XXIII, вип. I також — "Забуті межі давньої Київщини" в кн. III "Записок Українського товариства в Київ", нарешті — "К вопросу о давних укреплених в окрестностях Киева" та "Летописный Дорогожич" в "Военно-Историческом Вестнике" за 1912 р. кн. I і 1913 р. кн. IV) — прим. Л. Д.] минуле призначення цієї 3-ланкової системи колишніх валів, особливо вітянсько-бобринського, — служити найближчим оборонним кордоном Київва від його давніх ворогів, тоб-то південних степовиків перед монгольської ще, певна річ, доби — тепер легше визнати аналогічне призначення й лиш що-йно. Пізніше від інших, виявленої колишньої засіки, що повинна була за старих часів захищати підхід до Київва з південно-східнього боку, тоб-то од низу р. Стугни [речових пам'яток старовини в середині валу або в сусідстві з ним, видимо, не було, на жаль, констатовано до цього часу — прим. Л. Д.]. Встановивши, кінець-кінцем, зв'язок між раніше вже констатованою системою колишніх оборонних меж на південь від Києва, в мало не безпосередньому сусідстві (коло 20 верстов) з містом, та що-йно схарактеризованим валом, якого, певна річ, можна було припускати а р'іогі вже й до того і який, можливо, повстав і не одночасно з нею, ми маємо змогу

скласти справжнє й, разом з тим, остаточне уявлення про колишній, великокнязівської ще доби, найближчий до Київва військово-захисний вал, тоб-то перший, коли рахувати від міста, пояс давніх валів, на цілім його протязі — від Дніпра та до середнього Ірпеня. Таким чином, цей пояс можна тепер назвати Дніпровсько-Ірпінською системою наших давніх польових кріпостей» [Добровольський, 1927б, с. 228—233].

Вважаючи привітянські укріплення частиною складнішої системи оборони Києва, Л. П. Добровольський відзначав: «Огляд отсього простору землі..., тільки природно незакритого верхів'я прикиївського трикутника, а ще раніше ознайомленне з приблизно 20-ми верстовою стягою, що починаєть ся від с. Ходосівки, йде вздовж річки Віти, перерізує залізницю біля боярської станції і йде потім до сполучення біля однойменного села річки Бобринці з Ірпенем, і буде змістом нашої студії... Верстах в двадцяти від Київва, на південь і на південний захід від нього, знаходить ся стяга, що наслідком оро- і гідрографічних умовин служить прикладом такого само природного відмежування для простору, що прилягає до нашого міста. Вона представляє лінію, з переломами в середній частині, що йде на протязі двох десятків верст з північного заходу на південний схід між гирлом право-ірпінської вітки Бобринці (біля однойменної деревні), с. Будаївкою, д. Юровкою і с. Ходосівкою, що лежить у виходу р. Віти до колишньої пійми дніпровського правобережжя. Лінія ся утворилась дякуючи зближенню двох річних систем Бобринці і Віти» [Добровольський, 1908б, с. 56] і наголосив, що «лінія двох сусідніх долин і межиріччя між ними (д. Бобринця — с. Будаївка — д. Юровка — с. Ходосівка), що тягнеть ся загально з північного заходу на південний схід, коли не вважати на переломи коло с. Забіря і д. Юровки, по умовам місцевого рельєфу представляє природою обмежений з південного заходу і півдня кордон для київської околиці, що лежить на півдорозі від Київва до Стугни, сливе рівнобіжно сій річці, що до останнього часу вважалась за найближчу для давнього Київва межу від степу» [Там само, с. 58].

Дослідник залишив свідчення і про віднесені ним до зниклих Ходосівське Кругле городище та про курганний могильник, розташований на захід від села біля завершення вцілілої частини укріплень Великого городища: «ожная оконечность вала завершается (наспротив расположенного по другую сторону долины пропавшего теперь Ходосовского городища), на соседнем с селением высоким водораздельном мысу нескольких курганами, в настоящую пору еле заметными» [Добровольський, 1909, с. 15].

А щодо Хотівського городища він відзначив: «зовнішні зариси, тоб-то контури кріпости мусіли бути такі підо впливом... особливості

місцевого рельєфу, а творчість колишніх військових інженерів виявилася в тому, що вони підшукали відповідне місце та вжили заходів, щоб цілком відокремити його від сусіднього суходолу, а також надати цій місцевості можливої безпечності, спорудивши в найприступнішому зовні пункті (тоб-то від суходолу) гребінчастий насип, прокопавши рів, навколо підніжжя споруд, там і тут [тільки не проти виходу з гаю, тоб-то не біля теперішнього, пізнішого, звичайно, прорізу згаданого насипу — прим. Л. Д.] в'їзні ворота, можливо, також — берму [тоб-то земляний виступ на половині височини зовнішнього схилу, що має вигляд ніби паса — прим. Л. Д.], патерни [підземні ходи біля колишніх брам — прим. Л. Д.] з шаром обпаленої товщі земляної, далі, колишні дерев'яні стіни з баштами [так зв. заборолами — прим. Л. Д.] й т. ін. Схематичний малюнок та відповідний опис городища в урочищі «Сіракове», що мало найзручніший приступ для своїх, можливо, лиш з боку річки (тоб-то на човнах) дав свого часу ще проф. В. Б. Антонович у доповіді своїй 1873 року. Вражіння вченого, що щойно починав тоді студіювати археологію... і тому, можливо, виявив нахил до відповідної модернізації, не можуть, що правда, цілком сходитися з сучасними... спостереженнями» [Добровольський, 1927а, с. 9].

Стосовно В. Б. Антоновича дослідник також вказував, що «...вчений ототожнював городище з стародавнім, колишнім київським Звенигородом... Цю думку В. Б. Антоновича, що правда, вже тоді заперечували такі знавці Київщини, як прот. Лебединців... і Похилевич... Не поділяє її й автор цієї розвідки...» [Там само, с. 10].

У цитованій праці вчений крім археологічних даних проаналізував і письмові документи щодо Хотова. А результат роботи він формулював як «такі довідки, що пощастило нам роздобути про минуле однієї з київських околиць. Ця околиця не виблискує яскравими подіями своєї зовнішньої історії. Проте історія ця досить рельєфно обмальовує довгочасний, що за різних часів і різних обставин точивсь безупинно, процес залюднення краю, землекористування й землеволодіння, тоб-то діяльності, що мала задовольняти переважно щоденні, насущні, елементарні потреби людські, але не виключала часами, за відповідних сприятливих обставин, і піклування... за нематеріальний бік людського існування» [Там само, с. 21].

У рамках вивчення околиць Києва вчений, що вже згадувалось [Готун, Осадчий, Нетьосов, 2014, с. 384—387] детально охарактеризував давньоруське городище у Віті-Пошгтовій, звернувши увагу на чергування на краю похилої рівнини, що тягнеться від самого Києва, на лівому березі р. Віти у місці впадіння до неї безіменного струмка в урочищі «Мочи хвіст» глибоких ярів

зі спрямованими на південний захід гострими пальцеподібними виступами при наявності в інших місцях по сусідству звичайного зниження у напрямку річкової долини. Саме вказана обставина сприяла створенню туг захисної твердині. В урочищі «Звіринець» виявлено земляну споруду, що панувала над місцем переправи через Віту, за 500 кроків від останньої. Вона зорієнтована вздовж річки і мала видовжені, неправильно-прямокутні обриси, місцевим населенням названа «городок». Краї укріплення підсипані, височіють над навколишньою місцевістю на 4—5 сажнів, в'їзд влаштований з боку плато, сліди берми і рову біля підніжжя не збереглися. Схили споруди круті, майже прямовисні. З майданчика добре оглядається долина і височини «Білокняжого поля» на протилежному березі. До коротких сторін «городка» примикають підпорядковані рельєфу підковоподібні насипи, які оточують площу 125 × 150 кроків, захищаючи близько десятини території. Вони виходять до рівнини, яка сягає Либеді. З південного заходу та північного заходу вздовж валів зафіксовано залишки ровів, глибиною місцями до 1 сажня, ззовні наявна додаткова лінія укріплень висотою 2—3 сажні, що охоплює територію в кілька десятин. Дослідник підкреслив, що особливості фортифікаційних споруд вказують на їх давньоруське походження. Неподалік на площі 5—7 десятин розміщений курганний могильник з насипами висотою 2 аршини і діаметром біля сажня, названий місцевими «старі могилки». Сліди поховань відзначені і за межами його відрізані частини. Неподалік городища по лівому березі Віти проходить лінія Вітянсько-Бобрицького змійового валу [Добровольський, 1908а, с. 20; 1908б, с. 62, 63; 1909, с. 4—15]. І хоч у літературі висловлено думку, що на цій території останній не зберігся [Кучера, 1987, с. 19], його відрізок довжиною близько 500 м на південний схід від Віти-Пошгтової наявний, хоч загалом постраждав при спорудженні у 1941 р. перешкод для танків. Він уцілів у ширину на 4—5 м при висоті близько 1,5 м [Петрашенко, Козюба, 1991/25в, с. 13, 46, 48; 1993, с. 11, 36, 38]. Розташування пам'ятки у поєднанні зі Змійовим валом у стратегічному місці в напрямку Поросся й Постугняння, на півдороги до Василева, складність інших шляхів у київському трикутнику, переважання її площі над розмірами сусідніх укріплень (крім Хотівсько-Феофанівського) привели до спроби ототожнення городища з одним із міст, згаданих давньоруським літописанням. Її автор підкреслював, що поза Приірпінням і Постугнянням на південь біля Києва існували лише Пересічен і Звенигород. Відкинувши Ходосівське й Лісниківське городища, які вважали зниклими, незначні пункти в Будаївці, Плисецькому, Дзвонковому, городище-майдан у Гвоздові, дослідник вказував, що із числа укріплень в Китаєво, Пирогові, Хотові-Феофанії і Пошгтовій Віті, які можна ідентифікувати, як згаданий літописною розповіддю 1097 р. про осліплення Василька Те-

ребовольського Звенигород, перші два ймовірноше ототожнити з Пересеченом, третє (незважаючи на підтриману М. С. Грушевським [Грушевський, 2003], хоч прийняту і не всіма дослідниками [Похилевич, 2007, с. 71] думку В. Б. Антоновича) менш відповідає свідченням джерел щодо цього пункту. Додатковим аргументом такого співвіднесення дослідник вважав археологічний контекст мікрорегіону [Добровольський, 1912а, с. 30—42]. Показово, що точка зору про ідентифікацію городища у Віті-Поштовій як літописного Звенигорода була підтримана А. В. Кузою та М. П. Кучерою [Куза, 1989, с. 75; 1996, с. 171—172; Кучера, 1999, с. 173]. Попри наближеність пункту до Києва, він тривалий час залишався поза увагою дослідників, роботи на ньому були епізодичними і незначними за обсягом. Зокрема, історія вивчення пам'ятки у першій половині ХХ ст. обмежується ще одним зверненням до нього Л. П. Добровольського [Добровольський, 1918, с. 49], розкопками В. Є. Козловської на могильнику, оглядом укріплень П. П. Єфіменком (хоч у відповідній публікації і згадано фіксацію великої кількості кераміки XI—XII ст. і залишків житлових споруд тих же часів [Лінка, 1952, с. 50, 51]) і розвідковими роботами П. О. Рапопорта [Рапопорт, 1952, с. 142].

У 1919 р., незважаючи на бойові дії поруч Києва, на вказаній пам'ятці працювала В. Є. Козловська. Через суспільно-політичну ситуацію не було здійснено заплановану зйомку планів городища і його некрополя, та дослідниця залишила схожий до наведеного вище опис укріпленої частину пункту, конкретизувала характеристику обширного курганного могильника, звернула увагу на специфіку матеріалу урочищ «Городок» та «Пасічище» і акцентувавши на наявності на південний схід від городища, поблизу «Звіринця» урочища «Селище» [Козловська, 1925, с. 24, 25]. На некрополі на північний схід від городища в урочищі «Казарми» розкопано 14 комплексів: 11 — з тілопокладенням на горизонті, 3 — порожніх. Насипи були розташовані досить близько один від одного, їх середня висота становила 0,8 м, найбільший сягав 2,0—2,2 м, навколо крупних простежено рівчачки. Відзначено випадки спарених курганів, відповідно, з чоловічим і жіночим похованнями. У окремих виявлені фрагменти грубого керамічного посуду. Небіжчики покладені на ґрунт, випростані на спині, орієнтовані на захід, іноді — з відхиленням. Антропологічний матеріал уцілів вкрай погано, місцями він взагалі відсутній. У 10 могилах знайдено цяхи, причому — різну кількість. Супровідний інвентар дуже бідний: сережки, застібки, у 3 жіночих похованнях — прості й «есоподібні» дротяні скроневи кільця з низькопробного срібла. Вивчені комплекси віднесені дослідницею до XI ст. [Там само, с. 25—28].

У 1947 р. Ходосівку та її околиці відвідали співробітники експедиції «Великий Київ».

Як і раніше, основна увага була спрямована на укріплення Великого городища. Зокрема, І. В. Фабріціус відзначала, що рів і вал південного боку городища ясно виражені в проривах дорогами, вже майже покинутими. Найкращі профілі — на схід від Янковичів, що відповідає опису Л. П. Добровольського. Тут без значних затрат можна провести зачистки і отримати розрізи валу, що пояснюють його структуру. Дослідниця вказувала, що замкнутий всередині валу і, можливо, природних гребенів величезний простір котловини р. Віти (понад 2000 га) може бути вивчений археологічно лише шляхом попереднього збирання свідчень від місцевих жителів, яких потрібно організувати на постійне спостереження за можливими при сільгоспроботах знахідками [Фабрициус, 1947/27, с. 3—4]. За даними О. Ф. Покровської, пам'ятку утворює підковоподібної форми великий вал довжиною до 12 км, що йде від Ходосівки майже до Янковичів, повертає тут на північ до Круглика і через с. Кременище підходить до лівого берега Віти. Вал, зіпсований розривами і підкопами з північного й південного кінців, у західній частині добре зберігся і має значні розміри, ззовні помітне заглиблення рову. При пошуках місця поселення, дитинця цього безсумнівно обнесеного валом городища виявлене слов'янське поселення давньоруського часу у південній частині навпроти давнього проїзду — т. зв. Вечірній ліс [Покровская, 1947/27, с. 5—6]. Після обстеження валів Великого Ходосівського городища авторки дійшли висновку, що воно, як і городище в с. Хотові, ймовірно, належить до пам'яток скіфського типу. В описі пункту вказано: «біля с. Ходосівки починається цей підковоподібний вал завдовжки до 12 км, заввишки до 5 м. Вал прямує на захід до с. Янковичів, потім повертає на північ, до радгоспу «Круглик» і через с. Кременище [мається на увазі Кременище — І. Г.] доходить до лівого берега р. Віти. Вал обома кінцями упирається в долину Дніпра й оточує велику площу розміром близько 2000 га. Зіпсований розривами та підкопами з південного та північного кінців, у західній частині він добре зберігся і має значні розміри; ззовні помітне поглиблення рову» [Лінка, 1952, с. 53].

Іншим об'єктом досліджень експедиції стало Ходосівське Кругле городище. Дані щодо пам'ятки відображені у польовій документації І. В. Фабріціус, О. Ф. Покровської та Н. В. Лінки і опубліковані Н. В. Лінкою. Пункт охарактеризовано як розташований на високому мисі стрімкого корінного берега Дніпра над долиною річки, власне — над заплавою на південно-східній околиці с. Ходосівки. Городище з'єднується з селом та кладовищем широкою перемичкою, обмеженою з двох боків (з півночі і сходу) високими крутими схилами, що опускаються в долину і представляє собою ніби міст, який поєднує пам'ятку з площею села. За спостереженнями О. Ф. Покровської об'єкт має неправильну трикутну форму

із заокругленими кутами, по діаметру осі дорівнює до 220 м; за даними Н. В. Лінки — має площу близько 1,5 га. Дослідниці відзначили, що біля його північно-західного кінця знаходиться в'їзд у вигляді глибокої виїмки, обабіч якої схили утворюють дві стрімкі тераси. О. Ф. Покровська додала, що останні видаються вперед, з крутими схилами; нижче біля їх підніжжя друга підвищена тераса, з похилою площею зверху, що крутими схилами спускається в долину. Ця тераса також прорізана до своєї основи глибоким в'їздом із майже прямовисними стінами. Авторки виявили на схилах городища, біля в'їзду, велике скупчення печини, шлаків, фрагментів кераміки. Робота, за уточненням О. Ф. Покровської, була обмежена зніманням окомірного плану і збиранням підйомного матеріалу. Дослідниці вказали, що знайдено уламок стінки амфори і цікаву стінку профільованої посудини післяскіфського часу. На перемичці в ближчій до городища її частині також зібрано підйомний матеріал: пряслице із темно-сірої глини і аналогічні городищенським уламки посудин. Знахідки їх в цій частині перемички нерідкі і виникло питання, чи не була заселена і ця переукріплена з двох боків крутими схилами частина (земляні роботи неможливо було провести через посіви). Н. В. Лінка вказала, що тут також знайдено 5 уламків стінок амфор, фрагмент чорнолощеної мисочки скіфського типу із загнутим досередини краєм, 22 уламки посуду з коричневої глини, з добре вигладженою поверхнею того ж типу, 4 денця на кільцевій ніжці та 14 фрагментів чорнолощеного посуду зарубинецько-корчуватського типу. Пам'ятка ніколи не вивчалась, знахідки здобуті на поверхні як підйомний матеріал. У публікації наведено і план пункту [Лінка, 1947/27, с. 10; Лінка, 1952, с. 47, 53; Покровская, 1947/27, с. 6—7; Колекції, 2007, с. 295—296]. І. В. Фабріціус відзначила, що з півдня городище обмежене ярмом, який впадає в Дніпро (попереднього русла). За її даними, загальний контур майданчика округло-овальний, витягнутий вздовж берега, з нахилом всієї поверхні. Обриви до русла струмка-річечки більш пологі і задерновані. Місцеві жителі називають городище Круглим. Дослідниці вказала, що місцерозташування пункту цілком відповідає опису Л. П. Добровольського, там, де південний кінець [вірніше було б сказати «східний кінець південної половини» — І. Ф.] валу [«Великого городища» — І. Ф.] завершається (навпроти розташованого по другий бік долини пропалого Ходосівського городища). Над гребенем берега городище здійснюється явно вираженим пагорбом навряд чи штучного профілювання. Авторка акцентувала на більшій імовірності використання природного рельєфу, а не штучній його зміні. Загальна площа пункту встановлена приблизно в 5—6 га. Слідів огороження валом не помічено. Вся площа на час обстеження розорювалась, залишаючи по контуру над схилами кромку не ширше 0,3—0,5 м. Зібрані на поверхні черепки

ліплених посудин маловиразні, невеликі за розмірами, обкатані. Тільки уламки грубої кришки, вінчика з проколом і валиком «немирівського» типу і амфорні стінки можуть слугувати показником раннього (до V ст. включно) скіфського часу. Решта уламків посудин можуть бути віднесені і до більш пізнього часу до слов'янського включно; трапляється і обпалена глиняна обмазка густо-червоного, цегляного, рожевого і сірого кольору також невеликими і зовсім дрібними кусками. Схили Круглого городища задерновані, у відслоненнях з південного боку І. М. Самойловський виходів культурного шару не виявив. Зробити зачистку-зріз по задернованим схилам не було можливості. Дослідниці вказувала, що, на її думку, розкопки «Круглого городища» можливі, причому бажано розкопати і відзначені Л. Добровольським та іншими кургани біля згаданого вище східного кінця дуги валу «Великого городища» [Фабріціус, 1947/27, с. 1—3]. У літературі серед результатів робіт І. В. Фабріціус підкреслена важливість фіксації на поверхні Ходосівського городища, система укріплення якого повністю аналогічна Пирогівському і яке знаходиться на відстані 10 км на південь від останнього, уламків посуду значно пізніших, ніж корчуватські [Махно, 1955, с. 88].

Підсумовуючи роботи експедиції «Великий Київ» 1947 р., Н. В. Лінка відзначала, що на правому корінному березі Дніпра в районі Китаєва, Пирогова, Ходосівки і далі на південь чималу частину знахідок становлять фрагменти грубої ліпної кераміки з домішками піску та кварциту, з шерехатою, іноді горбкуватою поверхнею, червоно-жовтого або сірого кольору, з краями вінець, іноді прикрашеними защипним орнаментом або насічками, іноді з валиком під краєм. Цю кераміку, примітивного виробу, із слабо визначеними ознаками, дуже важко датувати та приписати до якогось культурного комплексу. Найімовірніше буде вважати, що це — залишки посуду від скіфських часів (Ходосівка) до фрагментів доби полів поховань зарубинецько-корчуватського типу. Така кераміка знайдена на Ходосівському Круглому, на Пирогівському та на Китаївському городищах. Ходосівське Кругле та Пирогівське городища можна віднести до поселень зарубинецько-корчуватського типу [Лінка, 1947/27, с. 7, 10; Лінка, 1952, с. 46, 53].

Відзначені в ході робіт експедиції і згадані Л. П. Добровольським чотири кургани середнього розміру біля південного кінця валу та три великих далі на південь, у напрямку с. Підгірці [Лінка, 1952, с. 53]. З них перший висотою 6—7 м, окружністю близько 100 м стоїть над самою долиною Дніпра. Другий — близько 2 м висоти та 50 м в окружності, дуже розораний. Третій, близько 4—5 м висоти та 85 м в окружності, розкопаний шукачами скарбів. Ніяких знахідок біля курганів не виявлено [Там само, с. 46]. О. Ф. Покровська вказала на свідчення місцевих жителів щодо існування раніше біль-

шої їх кількості [Покровская, 1947/27, дневник, с. 15], а І. М. Фабриціус висловила побажання їх розкопати [Фабрициус, 1947/27, с. 1—3].

Роботами експедиції на площі Великого городища в урочищі «Вечірній ліс» було відкрито поселення ранньозалізної і давньоруської доби. Н. В. Лінка вказувала на розташування пам'ятки на названій території в межах великого ходосівського валу, в його південно-східній частині, навпроти стародавнього в'їзду в городище на стрімкому березі балки біля підніжжя Великого Горба, що є центром східної половини пункту. Дослідниця відзначила помітний у зрізі берега балки насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, вугликами та дрібними уламками печини культурний шар завтовшки 0,65—0,80 м. Посуд — типовий для XI—XII ст.: кружальний, товсто- та тонкостінний, орнаментований горизонтальними або хвилястими лініями. У шурфі біля балки виявлено надзвичайну насиченість культурного шару: тут знайдено до 200 фрагментів посуду на площі розміром в 1,5 м², два залізних наконечники стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля [Лінка, 1952, с. 50]. За більш детальним описом О. Ф. Покровської, при пошуках місця поселення, дитинця обнесеного валом городища було виявлене слов'янське селище давньоруського часу у південній частині городища навпроти давнього проїзду — т. зв. Вечірній ліс, прорізаного з півночі на південь від розірваного тут валу і до заболоченої балки з джерелами між високими пагорбами. Схили пагорбів південного боку балки носять сліди штучного підривування, так як і високі до балки стіни проїзду. Поселення розташоване навпроти переїзду, на високому уривчастому лівому березі балки, біля підніжжя великого пагорба, який поступово набирає висоту і займає центральну частину східної половини городища. Балка повертає заокругленням на північний схід, огинаючи підніжжя пагорба. Гряда високих горбів з південної та східної сторін оточують поселення, ніби захищаючи його. У розрізі обриву берега помітна чорна смуга культурного шару, насичена культурними залишками: фрагментами посуду, кістками тварин, вугликами і дрібними окремими шматочками печини. Посуд типовий для цього часу, зроблений на крузі, тонкостінний і товстостінний, орнаментований поясом прокреслених прямих і хвилястих ліній; ліплений не зустрічався. Біля повороту балки на північний схід на значній відстані від її краю закладено шурф розмірами 1,5 × 1,5 м і глибиною 0,80 м. В результаті розкопок його з'ясувалося, що наявний культурний шар (потужністю до 0,75 м) надзвичайно насичений культурними залишками. Тут знайдено до 200 аналогічних описаним вище фрагментів посудин, 2 залізних стріли — ромбоподібна і дволопатевої форми із втулкою, виявлено наконечник списа з ручкою і нижньою частиною клинка і велику кількість залишків кісток, дрібних шматків печини і вугликів [Покровская, 1947/27, с. 5, 6]. Варто від-

значити, що пам'ятка у 80-ті роки була заново «відкрита» О. В. Серовим [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 14, 41, рис. 6], потім пошкоджена прокладанням магістрального газопроводу, а топонім «Вечірній ліс» В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою був віднесений до поселення в Кременищі безпосередньо над р. Сіверка [Там само, с. 14, 40, рис. 5]. Роботами Північної експедиції 2008, 2011 та 2012 рр. локалізовано обидва пункти, а на першому проведено стаціонарні дослідження, в ході яких на північному боці балки було відкрито ще одне селище [Готун, Казимір, 2009, с. 37; Готун та ін., 2012; 2013].

Експедиція «Великий Київ» у 1947 р. провела розвідкові роботи і на Хотівському городищі — найпівнічнішому із відомих скіфських укріплених пунктів на теренах України. Виявлено залишки валів висотою до 4 м, що оперізували площу близько 31 га, ескарп у західній частині пам'ятки, глибокий рів біля підніжжя пагорба з насипаним перед ним валом, сліди якого помітні з південного заходу. Наступного року на городищі здійснено невеликі розкопки, вивчено залишки жител давніх мешканців і встановлено, що населення послуговувалося високоякісним посудом місцевого виробництва, бронзовими прикрасами і наконечниками стріл, керамічними і кам'яними знаряддями та залізними і кістяними інструментами [Покровская, 1947/27; 1948/8; Фабрициус, 1947/27; Покровська, 1952; Колекції, 2007, с. 133].

Отримані дані дозволили простежити співіснування у Київському Подніпров'ї перед появою зарубинецького населення трьох культурних явищ ранньозалізної доби, репрезентованих хотівською локальною групою лісостепових скіфських старожитностей, підгірцівською та милоградською культурами [Максимов, Петровская, 2008, с. 4].

У 1950 р. при подальших роботах експедиції «Великий Київ» Є. В. Махно здійснила стаціонарні дослідження Ходосівського Круглого городища. Дослідниця звертала увагу на його майже круглу форму, легке падіння площини майданчика у західному напрямку, круті й високі схили, розсічені, як і на Пироговському городищі, двома терасами, які передбачають наявність заборолла, а також на те, що у 1947 р. на поверхні пам'ятки було зібрано кераміку зарубинецького типу з темно-коричневою шерехатою поверхнею і темно-сірою лощеною, а також знайдено кілька уламків посуду часів Київської Русі. В 1950 р. на розораній площі городища разом з уламками посуду зарубинецького характеру виявлено багато кісток тварин, а в його центрі — скупчення шматків печини. Три великих скупчення печини виявлені і біля західних схилів городища. Печина залягає смугами шириною понад 2 м, довжиною близько 30 м, на відстані біля 20 м одна смуга від іншої. Потужність цих нашарувань сягала 0,20—0,25 м, зверху виявлені досить крихкі червоні прошарки, нижче — лілові оплаковані.

Під печиною залягає обпалена до коричневого кольору і покрита сажею земля з камінням. Така ж печина, смугами по 2 м шириною і близько 10 м довжиною, виявлена в двох місцях біля північного підніжжя городища. Місцеві жителі повідомили, що на городищі нерідко виорювались обпалені дерев'яні плахи. Ці залишки — печина, обпалена земля і дерево — зараховані, як і укріплення городища, до середньовічного часу. Дослідниця підкреслювала, що відоме розташування зарубинецьких поселень на підвищених місцях, зокрема на мисах, які зазвичай займали поселення з оборонними спорудами. Це не могло не привести до думки, що і зарубинецькі пункти в Середньому Подніпров'ї слід віднести до числа городищ. Наголошувалося, що розвідки на Ходосівському городищі поки не вирішили цього питання; щоб переконатися в наявності укріплень зарубинецького часу, потрібно провести значніші дослідження. Розкопки потрібні і для з'ясування часу утворення його сучасної конфігурації, наявності зв'язку із Пирогівським городищем [Махно, 1950/1е, с. 41—43; 1959, с. 96—97]. Пункт увійшов до зводу пам'яток зарубинецької культури, де підкреслено, що матеріали Пирогівського і Ходосівського городищ піднімають дуже важливе питання про існування городищ зарубинецько-корчуватського часу [Махно, 1955, с. 83, 84, 87; Махно, Самойловский, 1959, с. 14]. П. О. Раппопорт за результатами обстеження 1950 р. відніс пам'ятку до першої половини I тис. [Раппопорт, 1950/1ж, карта; 1954, с. 23].

Тоді ж, як уже згадано, продовжено дослідження городища у Віті-Поштовій. Пункт відвідав керівник експедиції П. П. Єфіменко, а П. О. Раппопорт зняв окомірний план, відзначив існування двох концентричних ліній валів, прилеглих до дитинця («городка») — пагорба висотою близько 10—12 м) з північного сходу, а зі сходу і південного сходу від останнього простежив наявність селища. Дослідник зафіксував на «городку» майданчик площею близько 90 × 40 м з дещо підвищеними краями. Після шурфування і здійснення розрізу вершини валу означені підвищення визнані природними, за винятком підсиленої землею північно-східної частини, де простежено простий земляний вал без будь-яких спеціальних дерев'яних конструкцій. Природними були і вали, прилеглі до останця: у даному випадку давні фортифікатори дещо підправили й підсипали складки рельєфу. Пам'ятку віднесено до мисових городищ складної системи оборони. Умови місцевості продиктували у даному випадку дуже своєрідне вирішення фортифікаційної схеми. Невеликий пануючий над заплавою р. Віти пагорб-останець був укріплений як дитинець, з північного сходу до нього примикало окольне місто. За відсутності поруч плато, яке б підходило впритул до дитинця, останнє розташоване частково на височині, частково — у нижчому місці. Планування оборонних споруд демонструє явне прагнення наблизитись до звичної схеми мисово-

го укріплення — у даному випадку складно-мисового типу. Пагорб-останець відіграє роль мису, природна улоговина — рову, що відділяє мис від плато, а майданчик з використаними для влаштування зовнішньої лінії оборони пагорбами — роль прилеглої до мису ділянки плато. На площі пам'ятки, в межах обох ліній валів та поза ними зібрано однорідний матеріал доби Київської Русі. Розкопи і зачистки стінок траншей та бліндажа на «городку» дозволили простежити культурний шар потужністю біля 1,2—1,5 м: 65—75-сантиметровий сірувато-рудий прошарок на материкку і темний, майже чорний, 50—90-сантиметровий вище; межа між ними простежена досить чітко. З шарів походили фрагменти скляних браслетів, наконечник стріли, дрібні шматки пірофіліту та уламки кружального посуду, причому у верхньому шарі залягав матеріал, характерний для XII—XIII ст. і особливо для часів монгольської навали, у нижньому — притаманний X — початку XI ст. Під час робіт зафіксовано і перехідні типи моделювання вінець, фрагменти амфор, інші синхронні предмети. Сліди пожежі у шарах кінця XI ст. вчений пов'язував із нападом половців у 1096 р., підкреслюючи, що з огляду на суттєву різницю у кераміці нижнього і верхнього прошарків, повторне заселення цього укріплення відбулось не зразу після розгрому. Не підтримавши ототожнення пункту зі Звенигородом, дослідник, однак, наголошував на його значенні для вивчення культури Давньої Русі і підкреслив, що це — один з небагатьох пунктів у Середньому Подніпров'ї, які мали окольне місто [Раппопорт 1952, с. 142—145; Раппопорт 1950/1ж, с. 2—3; 1954, с. 22; 1956, с. 52—54, 70; 1967, с. 168, 189, 190; Колекції, 2007, с. 303, 306].

Вчений звернув увагу й на інші археологічні об'єкти навколо Ходосівки. Так, відображену у В. Б. Антоновича [Антонович, 1895, с. 23, карта; Юра ф. 22, п. 22, арк. 50] та на згаданій карті Васильєва і Стеллецького [Общая, 1911] і частково розкопану у 1872 р. А. М. Муравйовим, а у 1874 р. — М. Є. Бранденбургом укріплену пам'ятку в с. Лісники він відніс до замків XVII—XVIII ст., хоч насправді вказаний пункт функціонував дещо раніше, Хотівське городище — до скіфського часу, а Пирогівське — до першої половини I тис. [Раппопорт, 1950/1ж, карта; 1954, с. 23].

У 1950 р. розпочато вивчення пам'ятки, що стала відома під назвою Ходосівка-Діброва. Пункт у названому урочищі (навколишнім мешканцям за місцезнаходженням тут монастирського господарського двору відомий і топонім «Чернече») відкритий розвідкою В. М. Даниленка: в одному з ходів сполучень часів Другої світової війни тоді виявлено заглиблене житло з ліпною керамікою і бронзовою фібулою IV ст. з підв'язною ніжкою [Даниленко, 1969—1970/26 а, с. 5; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 107; Абашина 1999, с. 8, 10, рис. 2: 1—9]. Продовження цих робіт дозволило деталізува-

ти культурно-стратиграфічну характеристику пам'ятки і сприяло розробці культурно-хронологічної періодизації старожитностей I тис. на Середньому Дніпрі [Даниленко, 1976]. Програмний характер означеної підсумкової праці (де селище Ходосівка-Діброва — одне із базових поселень), концептуальність цієї наукової розробки стосовно місця пам'яток київського типу в культурно-історичному розвитку регіону, їх етнічної належності, генетичних коренів, хронології, а також колочинських старожитностей, як результату розвитку культури попереднього київського періоду, не втратили актуальності і донині. Подальші роботи дозволили зафіксувати тут матеріали періоду палеометалів і давньоруської доби [Абашина, 1991], а після тривалих досліджень Північної експедиції, розпочатих у 2003 р., пункт став у регіоні чи не найширше дослідженим і найбільше структурованим хронологічно: на ньому виявлені матеріали понад 20 археологічних культур, груп та горизонтів [Готун, 2011, с. 48—51].

У 1947—1950 рр. Н. В. Лінка, Є. В. Махно та ін. також вели стаціонарні та розвідкові роботи на розташованих поруч Ходосівки пам'ятках доби Трипільля, бронзового періоду, зарубинецької культури, давньоруського часу в Пирогові та Чапаївці. У результаті зібрано колекцію металевих та кістяних знарядь, прикрас, уламків керамічного посуду означеної хронології, зроблено висновки щодо специфіки заселення регіону у різні культурно-історичні періоди [Лінка, 1947/27; Лінка 1952; Махно, 1950/1e; 1959a; Колекції, 2007, с. 214, 296, 300, 301]. У цей час паралельно досліджувались археологічні об'єкти у Підгірцях, В. Дмитровичах, Н. Безрадичах та ін.

Згодом, переважно в останній чверті минулого століття та на початку нинішнього в регіоні тривала робота на охарактеризованих пам'ятках і було зафіксовано низку нових пунктів. Але основні відкриття, як і основні висновки щодо найяскравіших пам'яток на території Ходосівки та у її найближчих околицях були здійснені саме у означений період.

Абашина Н. С. Багатошарове поселення біля с. Ходосівка на Київщині // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: тези доп. першої наук.-практ. конф., Білогородка, жовтень 1991. — К., 1991. — С. 3—4.

Абашина Н. С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів: РАС, 1999. — С. 8—20.

Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли // КС. — 1884. — Т. VIII. — Март. — С. 355—370.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Императорского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Военно-топографическая карта Российской Империи. Трехверстовка // Это место. — Режим доступу: <http://etomesto.ru/shubert/>.

Готун І. А. З історії вивчення Ходосівського археологічного комплексу // Наукові записки НаУКМА. — К., 2011. — Т. 114. Теорія та історія культури. — С. 46—54.

Готун І. А., Казимір О. М. Велике Ходосівське городище — визначна пам'ятка археології // Археологія. — 2014. — № 4 — С. 87—103.

Готун І. А., Казимір О. М. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2008. — К.: ІА НАН України, 2009. — С. 37—39.

Готун І. А., Казимір О. М., Грицик Ю. О., Гунь М. О. Роботи на селищі «Вечірній ліс» Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2012. — Київ; Луцьк: ІА НАН України, 2013. — С. 189—190.

Готун І. А., Казимір О. М., Грицик Ю. О., Гунь М. О., Лозниця Т. В. Селище «Вечірній ліс» у складі Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2011. — К.: Волинські старожитності, 2012. — С. 242—243.

Готун І. А., Осадчий Р. М., Нетьосов П. О. Літописний Звенигород Київський: археологічні реалії та пам'яткоохоронні перспективи // Міста давньої Русі: 36 наук. праць пам'яті А. В. Кузи. — К.: Стародавній світ, 2014. — С. 384—397.

Грушевський М. С. Волинське питання 1097—1102 рр. // Твори у 50-и томах. — Львів: Світ, 2003. — Т. 5. — С. 182—209.

Даниленко В. М. З історії найдавнішого Києва (Звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції Великий Київ в 1969—1970 рр.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1969—70/26a, 56 с.

Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.

Добровольський Л. Городище у д. Почтовой Виты (Справка о прошлом одной из киевских окрестностей). — К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912a. — 42 с., карта.

Добровольський Л. Змиевы валы вблизи Киева. — К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1908a. — 30 с., карта.

Добровольський Л. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // ВИВ. — 1912b. — Кн. 1. — С. 165—183.

Добровольський Л. П. Змиевы валы вблизи Киева // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.

Добровольський Л. З минулого Хотівської околиці Києва. Окремий відбиток // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927a. — Кн. XII. — 21 с., 2 карти.

Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини // ЗУНТ. — 1908b. — Кн. III. — С. 54—78.

Добровольський Л. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги — Конча) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927b. — Кн. XII. — С. 223—233.

Добровольський Л. Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду // Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1918. — Кн. XVII. — С. 41—50.

Козловська В. Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині // Науковий збірник за рік 1924. — К.: Держвидав України, 1925. — С. 24—28 (Записки Українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції ВУАН / Під ред. голови секції М. Грушевського. — Т. XIX).

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик та ін. — К.: Академперіодика, 2007. — 360 с.: рис., 16 с. табл.

- Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М.: Наука, 1989. — 168 с.
- Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — 256 с.
- Кучера М. П. Змиєві вали Середнього Поднепрор'я. — К.: Наук. думка, 1987. — 208 с.
- Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К.: ІА НАНУ, 1999. — 252 с.
- Лекин. Опыт военно-исторического исследования древне-русских укрепленных пунктов // ВИВ. — 1909. — Июль-август. — № 3 и 4. — С. 21—42.
- Линка Н. Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 17 с.
- Линка Н. В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 39—53.
- Максимов Е. В., Петровская Е. А. Древности скифского времени Киевского Поднепрор'я. — Полтава, 2008. — 126 с., 2 табл., 44 рис.
- Махно Е. В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепрор'е // СА. — 1955. — Т. XXIII. — С. 83—88.
- Махно Е. В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепрор'е в 1950 г. // Памятники зарубинецкой культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 94—101 (МИА. — № 70).
- Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепрор'е (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 11—21 (МИА. — № 70).
- Махно Е. В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» / НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1 е, 43 с.
- Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева / Составил штабс-капитан Васильев под ред. подполковника Стеллецкого // ВИВ. — 1911. — Кн. 7—8. — Приложение.
- Петрашенко В. А., Козюба В. К. Отчет о разведке бассейна р. Виты в Киевской области в 1991 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/25в, 86 с.
- Петрашенко В. О., Козюба В. К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпрор'ї. — Препринт. — К., 1993. — 56 с. (Бібліотечка «Пам'ятки археології». — Вип. 2).
- Покровская Е. Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 7 с.
- Покровская Е. Ф. Отчет о раскопках городища в Хотово в 1948 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/8, 16 с.
- Покровська Е. Ф. Хотівське городище // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 12—20.
- Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... — К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1864. — V + 763 с.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский... — К.: Изд. книгопродавца Н. А. Оглоблина, 1887. — 305 с.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква: О. Пшонківський, 2007. — С. 1—182 (Серія: Бібліотека української краєзнавчої класики).
- Рапопорт П. О. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 142—145.
- Рапопорт П. А. Обследование городищ в районе Киева (Отчет разведочно-маршрутного отряда экспедиции Большой Киев в 1950 г.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1ж, 7 с., 8 с. дод., 9 рис.
- Рапопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 21—25.
- Рапопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1956. — 184 с. (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. V. — МИА. — № 52).
- Рапопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л.: Наука, 1967. — 242 с. (МИА. — № 140).
- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). — К.: Наук. думка, 1992. — 224 с.
- Фабрициус И. Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотів) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI—1947 г.) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27, 6 с.
- Фундуклей И. Обзорение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям... — Ч. 2. Обзорение Киевской губернии. — [б/м], [б/г]. — 290 + XXXXVII с.
- Юра Р. О. Матеріали до «Карти замчиц і поселень XIV—XVII ст.» (Виписки з джерел) / НА ІА НАН України, ф. 22, спр. 22.

І. А. Готун

ДРЕВНОСТИ ХОДОСОВКИ И ЕЁ ОКРЕСТНОСТЕЙ В РАБОТАХ АРХЕОЛОГОВ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ в.

Исследования возле Ходосовки в южных пригородах Киева в первой половине ХХ в. включали работы на укрепленных пунктах, на селищах в их округе и на могильниках. В результате получен большой массив материала, характеризующего жизненную модель древности, сделаны обобщения об особенностях материальной и духовной культуры населения, выделено общее и особенное в археологических памятниках региона.

Ключевые слова: Ходосовка, Хотов, Лесники, Мрыги, Вита-Почтовая, городище, поселок, Змиевый вал, могильник.

I. A. Hotun

KHODOSIVKA AND ITS ENVIRONMENTS ANTIQUITIES IN FIRST HALF OF XX CENTURY ARCHAEOLOGIST WORKS

Investigation near Khodosivka in the southern outskirts of Kiev in first half of XX cent. included works on the strengthened points, on settlements and in their district and on burial grounds. In course of the works the big file of the material characterizing old vital model has been revealed, generalizations about features of material and spiritual culture of the population have been made, general and especial features of the monuments of the region have been picked up.

Keywords: Khodosivka, Khotiv, Lisnyky, Mryhy, Vita-Poshtova, hillfort, settlement, Serpent's Wall (Zmyievyy val), burial ground.

Одержано 17.10.2016

Т. О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

У статті розглянуто тенденції в дослідженні антропологічного складу населення Східної Волині доби Київської Русі.

Ключові слова: Східна Волинь, давньоруський час, слов'яни, древляни, балти, краніологія, антропологія, населення, популяція, морфологічний тип.

Археологічні дослідження пам'яток Східної Волині мають досить довгу за мірками людського життя історію. За цей час накопичено значний за обсягом та цікавий археологічний матеріал. На жаль, база палеоантропологічних даних з цих земель за обсягом на декілька порядків поступається базі археологічній. Давня людність регіону репрезентована в антропологічних публікаціях та колекціях надто вже скромно, хоча вирішення багатьох питань слов'янського етногенезу та формування антропологічного типу українців неможливе без матеріалів саме з цих земель. Частково така ситуація пояснюється обрядом кремації, який був розповсюджений у низці культур, що побутували на цих землях, та не залишав матеріалів для роботи краніологів. Тому більш-менш достовірну інформацію стосовно антропології давнього населення згаданих територій ми маємо лише для давньоруської доби. Оскільки вважається, що у давньоруський час Східна Волинь була центром древлянських земель, то саме на темі дослідження антропологічного складу древлян ми сконцентруємо увагу в даній статті.

З історії антропологічних досліджень Східної Волині. Левова частка матеріалів, якими оперують антропологи, що звертаються до древлянської теми, походила з курганів з інгумаціями X—XI ст. та була отримана під час розкопок кінця XIX — початку XX ст. Ан-

тропологи вже давно з вдячністю згадують В. Б. Антоновича, К. М. Мельник, Я. В. Яроцького, С. С. Гамченка, які з пієтетом ставилися до антропологічного матеріалу, бачили в ньому важливе джерело наукової інформації та збирали його для подальших досліджень.

Перша антропологічна публікація матеріалів давньоруської доби з розкопок В. Б. Антоновича та С. С. Гамченка була здійснена відомим польським антропологом Д. Я. Талько-Гринцевичем [Талько-Гринцевич, 1910]. Серія черепів, що увійшла в літературу як древлянська, походила з древлянських земель у тих межах, що були окреслені В. Б. Антоновичем та віддзеркалювали його уявлення про кордони розселення слов'янських племен. Розкопки В. Б. Антоновича охоплювали переважно південну та південно-східну частину древлянських земель, частина цих територій сьгоднішніми археологами розглядається в якості полянських.

У зв'язку з тим, що виміри черепів Д. Я. Талько-Гринцевичем проводилися за методиками, які знаходилися у стадії становлення, то можливість використання опублікованих ним матеріалів обмежена. Власне кажучи, звертаючись до цих публікацій сьгодні, більш-менш впевнено можна говорити лише про неоднорідність популяції та про те, що у сумарному вигляді вона виявилася мезокранною. Брахікранні черепи в серії взагалі були відсутні, мезокранні були домінуючими (86 %), а доліхокранні — склали 14 %. Саме мезокранія серії і викликає найбільший інтерес. Серед дослідників кінця XIX — початку XX ст. черепний показник вважався провідною ознакою для диференціації краніологічного матеріалу та активно використовувався для аргументації на користь приналежності до окремих етнічних груп.

Д. Я. Талько-Гринцевич в той час вважав первинними для слов'ян брахіокранні форми. Доліхокранні черепа на слов'янських землях він пов'язував з преслов'янським (переважно фінським) субстратом, а проміжні (мезокранні) форми пояснював метисацією.

Ідея брахікефальності давніх слов'ян, яку вперше висловив поляк І. Коперницький, мала багато прибічників серед істориків, археологів та антропологів. Прихильність до неї відбивалася і на поглядах цих науковців на антропологічний склад населення древлянських земель. Так польський дослідник М. Заборовський вважав за можливе розглядати древлян, як нащадків неолітичних доліхоцефалів та навіть висловлював досить радикальну думку, що їх мова навіть за давньоруських часів могла бути і неслов'янською.

Деяко пізніше з'явилася невелика, але дуже потужна група відомих дослідників (Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавинський, І. Швидецька), які дотримувалися думки, що первинний тип слов'ян — нордійський (доліхокранний, з великою черепною коробкою). Така позиція зумовила їх погляди на мешканців древлянських земель.

Як релікт преслов'янського населення розглядав древлян польський антрополог Я. Чекановський, який загальнослов'янський центр бачив на землях Польщі, а на Волині — витоки східнослов'янської експансії.

Відомий німецький антрополог І. Швидецька була схильна розглядати населення древлянських територій, як таке, що належить переважно до східноєвропейської (преслов'янської або субблалпоноїдної) раси. Цю расу на східнослов'янських землях дослідниця пов'язувала з давнім населенням цих територій (переважно фіно-угорським) [Schwidetzky, 1938].

Перелічені вище дослідники були прихильниками різних, інколи діаметрально протилежних, поглядів на походження слов'ян, але, коли стосувалося антропологічного складу населення древлянських земель, усі вони звертали увагу на архаїчні риси фізичного типу місцевого населення та робили акцент на проявах дослов'янського субстрату. Древлянську територію з її домінуючою мезокранією жоден з цих науковців до зони слов'янської прабатьківщини не поспішав включати.

Усі згадані автори оперували матеріалами Д. Я. Талько-Гринцевича, хоча усі відзначали, що ними можна користуватися дуже обмежено.

Лише у 1940-і рр. неопрацьований матеріал з розкопок К. М. Мельник, Я. В. Яроцького, С. С. Гамченка, Т. М. Мовчанівського був вимірний та опублікований московськими антропологами Т. О. Трофимовою та Г. Ф. Дебецом за прийнятою тоді програмою [Трофимова, 1946; Дебеч, 1948].

Автори ввели у науковий обіг чоловічі черепа з древлянських та волинських територій.

Г. Ф. Дебеч об'єднав їх у загальну серію, яка характеризувалася доліхокранією, значними розмірами черепа, відносно широким обличчям та гарним виступом носа. Серія отримала назву древлянської. Дослідник вважав, що населення цих земель давньоруської доби представляє ступінь розвитку протоевропейського типу. На висновки автора вплинули популярні тоді ідеї стадіальності академіка Н. Я. Марра.

Відомий російський антрополог Т. О. Трофімова віднесла древлян у середньому вияві до європейського мезодоліхокранного широколицього типу. Цей тип серед слов'ян за розробками дослідниці характеризував древлян, полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, був провідним для окремих груп словен Приільмення, чуді північно-західних земель, іжори, окремих етнічних груп Прибалтики, фіксувався у Пруссії, Скандинавії, Нідерландах. Розповсюдження типу за межі племінних кордонів, на думку авторки, слугувало доказом його формування в більш давню епоху. Т. О. Трофімова зробила також акцент на неоднорідності населення територій древлян та волян. Вона відзначила, що на одних могильниках локалізувався вузьколиций доліхокранний тип, на інших — широколиций мезокранний тип, а на третіх — широколиций доліхокранний тип. Але висновки авторки вважала попередніми, бо серії з окремих могильників були надто маленькі, тож міг включитися чинник випадковості вибірки.

До цього ж антропологічного матеріалу зверталася й відома дослідниця Т. І. Алексеева [Алексеева, 1973, с. 67]. Дослідниця розділила його за географічним принципом на західну та східну серії. Західна група (верхів'я Стиру та Горині) включила матеріали з могильників Белев, Колоденки, Пересопниці, Старий Жуків, Усичі, Теремне, Волинь. А до східної групи (Верхів'я Тетерева, Ужа, Уборті) увійшли матеріали могильників Андрієвичі, Зубковичі, Олевськ, Норинськ, Язберень, Речиця та Ягнятин (останній за принципом масивності). Співставлення матеріалів східної та західної групи виявило, що у середньому вияві вони мало відрізняються одна від одної та характеризуються доліхокранією та широким обличчям.

Т. І. Алексеева також диференціювала антропологічний матеріал з цих могильників за обрядом поховання. Виявилось, що збірні серії з курганів з похованнями на горизонті характеризуються мезокранією, значною висотою черепа та широким обличчям. Цей антропологічний тип дослідниця пов'язала з древлянами. В сучасній літературі саме ця вибірка фігурувала в якості збірної серії древлян, хоча треба пам'ятати, що до її складу увійшли матеріали зі східної та західної груп. Серія черепів із курганів з похованнями у ямі характеризується доліхокранією, середньою висотою черепної коробки та менш широким обличчям. Цей тип Т. І. Алексеева пов'язувала з волян.

нами, а аналогії йому знаходила у латгальських могильниках. Серія черепів із курганів з похованнями у ямі фігурувала в літературі у якості збірної волинян, хоча теж об'єднує матеріали західної та східної груп. Тобто, тут ми маємо справу з відходом від географічного принципу формування груп.

Т. І. Алексеева зараховувала древлян до південного кола європеїдів, а волинян — до північного. Вона спробувала також визначити місце древлян та волинян серед східнослов'янських груп. За запропонованою нею типологією збірна серія древлян разом з тиверцями представляє мезокранний широколиций тип. До широколицих груп належать також волиняни та полоцькі кривичі, але вони репрезентують доліхокранний широколиций тип.

Дослідниця спробувала відшукати антропологічні початки даних типів. Витоки мезокранного широколицього типу вона шукала в неолітичних племенах культури дзвоноподібних кубків та населення I тис. до н. е. лівобережжя Дунаю, а витоки доліхокранного широколицього типу — у широколицих популяціях шнурової кераміки та бойових сокір. Те, що останній антропологічний тип фіксується як у середньовічних балтів, так і в окремих групах слов'ян, свідчило, на думку дослідниці, на користь виявів їх єдиного субстрату.

Відомий український антрополог В. Д. Дяченко, який працював над створенням власної типології слов'ян, включав давньоруські правобережні дніпровські території до зони розповсюдження дністровського-дунайського та вісло-дніпровського типів. Для обох характерні великі доліхокранні черепні коробки, низькі орбіти, але перший тип відрізнявся вужчим обличчям. Аналогії типам автор знаходив серед балтів, а витоки — у групах східних шнуровиків [Дяченко, 1986].

Тобто, в кінці 1940-х — 90-ті рр. антропологи продовжують акцентувати увагу на архаїчних рисах населення древлянських та більш західних волинянських територій. Їх відносять до кола широколицих східнослов'янських груп. Вималюється тенденція знаходити морфологічні паралелі для частини населення волинянського регіону в північних групах, але переважно вже в популяціях балтів. Витоки доліхокранного широколицього типу починають бачити в широколицих популяціях шнурової кераміки Європи.

Матеріали з древлянських територій, якими оперували дослідники, представляли, головним чином, населення, яке можна вважати сільським. Саме характеристиці сільського населення надається перевага при вирішенні низки питань особливо етнокультурного кола. Але антропологічний матеріал, що репрезентує городян, також представляє значний інтерес. Древлянські землі відносилися до тих давньоруських територій, де концентрація міст була невелика.

Довгий час була відома лише одна маленька вибірка черепів з древлянських земель, яка можливо була пов'язана з населенням городища. Вона походила з курганів біля Олевська (поховання на горизонті) та характеризувалася великою доліхокранною черепною коробкою та широким обличчям, тобто комплексом типовим для населення древлянських та волинянських земель.

На початку 2000-х рр. до рук антропологів потрапила серія черепів з м. Возвягль (Новоград-Волинський), що знаходилося на західному кордоні древлянських земель. Автор розкопок Б. А. Звіздецький датував її XIII ст. і пов'язував з подіями 1258 р., коли місто було зруйновано військами Данила Галицького. Антропологічні матеріали з розкопок Возвягля досліджувалися автором даної статті [Рудич, 2003].

Серія стала першою з цих територій, яка була досліджена за широкою краніологічною програмою. Вперше також була сформована група з жіночих черепів, які краще представляють автохтонне населення. І це була перша більш-менш репрезентативна міська серія з цих територій.

Чоловіча група характеризувалася великими розмірами черепа, мезокранією, широким, середньовисоким, низьким за показником обличчям. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні було на межі різкого та помірною, на середньому — різке. Орбіти низькі, ніс середньоширокий. Кістки носа виступали середньо.

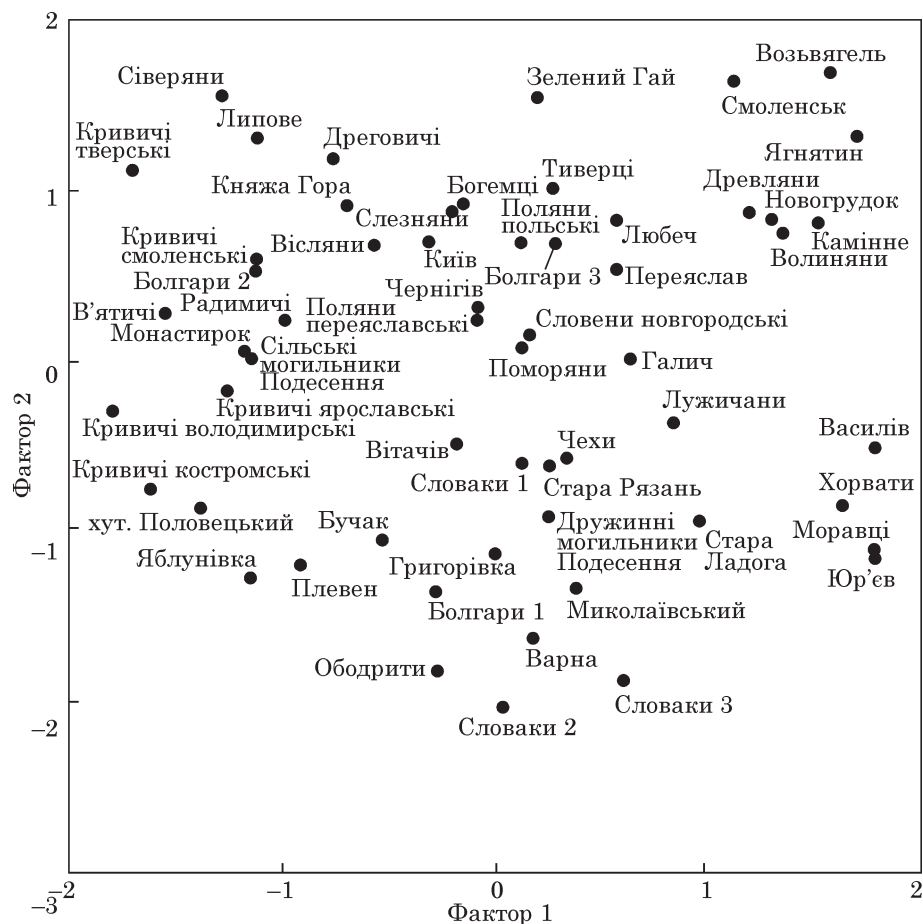
Жіноча група серія характеризувалася великими розмірами черепа та мезокранією. Обличчя широке, середньовисоке, за показником низьке. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі, ніс широкий. Кістки носа виступають середньо.

Населення міста виявилось неоднорідним, але чітко простежується антропологічна домінанта. Важливо, що чоловіче та жіноче населення в середньому належить до кола мезокранних широколицих форм, які разом з доліхокранними широколицими типами представляють сільське населення древлянських, волинянських та тиверських земель. Тобто, населення Возвягльа XIII ст. в антропологічному плані більшою мірою може бути пов'язано з сільським населенням своєї племінної території та земель волинян. Серія з Возвягльа виявляє значну морфологічну подібність до мезокранних широколицих форм, які характерні для збірної групи з поховань на горизонті, що їх Т. І. Алексеева пов'язує з древлянами. Якщо звернутися до окремих вибірок, то найближчою до возвягельців виявляється маленька серія зі Старого Жукова, що знаходиться західніше.

Стосовно жіночої вибірки з Возвягльа, то вона виявила типологічну подібність до жінок з тиверських земель та давнього Галича.

На сьогоднішній день за матеріалами з Возвягльа та з-під Олевська можна говорити, що

Результати факторного аналізу чоловічих черепів з могильників древлянських територій в колі слов'янських груп

населення древлянських міст та городищ, головним чином, складалося з вихідців з місцевих земель. Ситуація істотно відрізняється від тої, яку ми маємо у Придніпров'ї, де серед городян кількість вихідців з інших слов'янських земель була значною.

Поява нової серії з древлянських земель дало автору даної статті поштовх до перегляду старих матеріалів. Це було обумовлено також тим, що значно зросла антропологічна база давніх популяцій Східної Європи.

Матеріали, які були введені у науковий обіг Г. Ф. Дебецом, були нами згруповані за територіальним принципом. Західну групу (верхів'я Стиру та Горині) ми розглядаємо як таку, що представляє волян, а східна група (верхів'я Тетерева, Ужа, Уборті) — древлян. Могильник Ягнятин, як такий, що знаходиться надто південно, до збірної групи древлян не увійшов.

Вибірка з древлянської території та земель волян виявилися максимально близькими одна до одної. Обидві в середньому вияви характеризуються доліхокранією при великих черепних коробках та широким в слов'янських масштабах обличчям.

Збірна серія з древлянських земель та група з Возьвягль розглядалася нами на тлі східнослов'янських популяцій княжої доби, а потім — із залученням синхронних серій західних та південних слов'ян. Вони аналізува-

лися за допомогою статистичних методів з використанням різного набору ознак. Отримані результати виявилися близькими [Рудич, 2003; 2014б, с. 90—110].

Серії, які репрезентують сільське населення з земель древлян та волян сформували коло груп, які в слов'янському масштабі характеризуються меншим черепним показником, високими черепними коробками, більшими розмірами обличчя, низькими орбітами та вужчими носами. До цього кола входять, або тяжіють: збірна група тиверців, могильник Ягнятин, лівобережний могильник Зелений Гай, а також населення низки міст: Возьвягль, Любеч, Новоградок, Смоленськ (рисунок).

Масивні краніологічні групи не отримали розповсюдження в південнослов'янському та західнослов'янському (за виключенням мазовшан) світах. Це свідчить на користь того, що якщо міграційні потоки з зони їх розповсюдження і мали місце, то були не надто потужними та не простягалися надто далеко. Те, що могильники Возьвягль, Ягнятин та Зелений Гай (кургани) знаходяться на антропологічній периферії слов'янського світу, спонукає розширити зону пошуку аналогій.

Пошук антропологічних паралелей приводить нас до популяцій балтів. Тему близькості масивних слов'янських та балтських типів вже давно піднімали антропологі, але сьогодні

база даних по давнім балтам істотно зросла і це допомогло уточнити окремі позиції. При залученні нами до статистичного міжгрупового аналізу окрім слов'янських також балтських та фінських груп ми отримали цікаві результати. Збірні доліхокранні групи з древлянських та волинських земель виявили значну подібність до збірної серії ятвягів з території Польщі, яку датують II—V ст., а також групи штрихованої кераміки (перехід в культуру литовських курганів). Подібність ця більша, а ніж до частини синхронних слов'янських популяцій. Це може свідчити про спільний з частиною балтів біологічний субстрат, хоча не виключає і наявності більш пізніх міграцій з ятвязьких земель. Мезокранний широколиций тип, який характеризує населення Возвягля виявляє морфологічну та статистичну подібність до мезокранного типу в середовищі ятвягів. Але мезокранні широколиці форми серед балтів представлені слабо (переважно в зоні контактів з фінами), а тому їх присутність серед ятвягів викликає найбільше запитань [Чеснис, 1990]. Статистично населення Возвягля близьке прибалтійським фінами та групам балтсько-фінського прикордоння, але коли до аналізу включаються дані по горизонтальному профілюванню, то возвягельці демонструють подібність до слов'янських та балтських груп, бо саме ці ознаки добре відділяють балтів та слов'ян від фінського масиву.

Жіноча серія з Возвягля (єдина на волинських та древлянських землях) демонструє подібність до груп тиверців, дреговичів, кривичів. Це може свідчити на користь того, що у давнину кордони розповсюдження типу були широкими. Але варто відзначити, що у розпорядженні антропологів є незначна кількість балтських та фінських жіночих груп, які можна було використати для порівняння. На жаль, жіночі серії з території ятвягів також відсутні. У будь-якому разі стає очевидним, що мезокранні широколиці форми на території древлян варто пов'язувати з північним колом європеоїдів.

Відзначимо, що як сільське, так міське населення древлянських земель було неоднорідним, але тут не спостерігається такої строкатості, як у придніпровських (полянських) землях. Однією з причин цього може бути географічне положення та наявність природних перепон. Думку про те, що племенні межі древлян зумовлені природними бар'єрами, висловлювали археологи [Звіздецький, 2008]. На півночі древлян та дреговичів розділяла смуга прип'ятських боліт, на сході від сусідніх полян — смуга заболочених масивів вздовж течії р. Здвиж, на півдні: природний рубіж між двома природно-географічними зонами — Поліссям і Лісостепом. Лише на заході древлянські поселення стикаються з поселеннями волинян у межиріччі Случі і Горині.

В процесі внутрішньо групового аналізу матеріалів з древлянських та волинянських тери-

торій нам вдалось виділити групу черепів, для котрих характерна доліхокранія та середньошироке обличчя [Рудич, 2003]. Цей комплекс ознак є провідним у дреговичів. На Волині він фіксується, але у невеликій кількості та більшою мірою в західному її регіоні. Тобто, смуга прип'ятських боліт цілком могла реально гальмувати приплив населення з північних дреговицьких територій.

Можна було очікувати на присутність мезокранних мезоморфних з середньошироким (з тенденцією до вузьколицесті) обличчям, що характеризують сільські популяції полян київських, але вона дуже слабо фіксується у древлянських групах. У цьому випадку, окрім географічних перепон, одним з пояснень може бути відсутність значного власне полянського демографічного потенціалу. Приріст населення на колишніх полянських територіях і так проходив, головним чином, за рахунок вихідців з інших земель. Але треба відзначити, що і в історичних полянських землях масивні з деякими архаїчними рисами черепи, які можна пов'язати з древлянським масивом, зустрічаються зрідка й належать переважно чоловікам (Княжа гора, Ягнятин, Київ). Тобто, можливо, окрім природних географічних перепон, існували ще якісь причини, які гальмували обопільні міграції та обмін генами між цими територіями. Глухий відгомін давньої неприязні між полянами та древлянами знаходив відбиток у давньоруських літописах.

Стосовно західноволинських територій, то вони, як вже говорилося, представляють з древлянськими практично один антропологічний масив масивних антропологічних форм. Але Західна Волинь була більш строката в антропологічному плані та більш відкрита західним та південно-західним впливам з їх мезоморфними, доліхо-мезокранними, середньолицими типами. На західних волинських землях фіксується більша кількість черепів з більш вузьким обличчям.

Відзначимо, що волинсько-древлянська смуга масивних широколицих типів тягнеться на схід, вище Києва вона перетікає на лівий берег Дніпра. Масивні форми фіксуються у Любечі, на окремих могильниках Чернігова, Переяслава, і що важливо, у жіночих вибірках, що може свідчити на користь їх давнього проникнення сюди.

Давньоруське населення Східної Волині та пізньосередньовічне населення України. Масивні форми з древлянських земель та території волинян зіграли провідну роль у формуванні центрально-українського антропологічного типу. Вперше думку, що головну роль у формуванні морфологічного типу українського народу відіграли краніологічні риси древлян висловив В. П. Алексеев [Алексеев, 1969, с. 208]. Він спирався в своїх поглядах на порівняння матеріалів давньоруської доби та краніології українців другої половини

XIX — початку XX ст. Ця думка В. П. Алексеєва не набула надто широкого поширення.

Але останнім часом почав вводитися до наукового обігу матеріал доби пізнього середньовіччя. П'ять таких репрезентативних серій з Середнього Подніпров'я та Поділля були досліджені автором даного тексту [Рудич, 2014a]. Порівняльний аналіз цього нового матеріалу дозволив нам зробити висновки, що саме широколиці морфотипи, які в давньоруську добу були розповсюджені на древлянських, волинських, тиверських та частково галицьких територіях, стали основою при формуванні центрально-українського типу, який, головним чином, сформувався у XIV—XV ст., а в XVI—XVII ст. вже домінував у Центральній Україні. Центрально-український тип є домінуючим серед українців (охоплює 75 % сучасного населення).

Скоріш за все, після монгольської навали мешканці полянських земель, де серед населення переважали мезокранні з тенденцією до вузьколицької форми, зазнали значних втрат або частково були змушені відійти в інші землі. В добу пізнього середньовіччя саме вихідці з колишніх древлянських та волинських земель виявилися провідними у біологічному відновленні слов'янської популяції Середнього Подніпров'я. За іронією долі нащадки древлян отримали своєрідний біологічний реванш у полян, хоча і через декілька століть.

Сучасне населення. Сучасне населення Волині та Полісся найповніше вивчала у 1950—60 рр. експедиція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. Т. М. Рильського.

За типологізацією В. Д. Дяченка місцеве населення належить до центрально-українського антропологічного типу, який має локальні варіанти: волинський та поліський. Волинський варіант представляє найбільш масивне населення України (під масивності припадає на українські популяції Берестейщини). Поліський варіант займає локальне місце в слов'янському світі, він є дуже нечисленним (близько 300 тис. сучасного населення). Результати соматологічних досліджень чітко вказують, що на Волині та Правобережжі Полісся збереглися архаїчні протоєвропеїдні риси: «*Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйойдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся*» [Дяченко, 1965, с. 73].

Порівнювати давнє і сучасне (живе) населення окремих територій важко, існують значні розбіжності в методиках досліджень. Досить реальну картину може дати порівняння матеріалів за одонтологічними ознаками. Зуби зберігають найбільш давню інформацію, але, на жаль, одонтологічні серії з території Східної Волині давньоруської доби, як і практично усіх культур більш раннього часу, відсутні.

Антрополого-одонтологічні дослідження сучасного українського населення дали можливість виявити в окремих регіонах Правобережного Полісся дуже архаїчні варіанти середньоевропейського типу, витоки яких, на думку дослідників, сягають неолітичної доби [Сеґеда, 2001].

Середньоевропейський тип фіксується в окремих групах східних слов'ян та є провідним одонтологічним типом балтів. Відома прибалтійська дослідниця Р. У. Гравере схильна розглядати його, як такий, що належав давньому (протоєвропеїдному) населенню Європи та мав витоки ще в культурах мезоліту та неоліту [Гравере, 1999, с. 216]. Спільну ж основу балтського, слов'янського (та можливо германського) етногенезу вона бачить в балтійському одонтологічному типі, який має витоки у поморській культурі.

Дерматогліфічні дослідження українців цих регіонів дали можливість В. Д. Дяченкові, за значенням дельтового індексу, виявити певні аналогії між Українським Поліссям і Волиню та Північною Європою [Дяченко, 1965, с. 5]. Вважається, що дерматогліфіка (як і одонтологія) зчитує найбільш давню інформацію.

Висновки. Матеріал, який на сьогоднішній день знаходиться у розпорядженні антропологів та служить базою для наукових розробок, дозволяє зробити низку висновків, які ми подаємо нижче.

1. У давньоруську добу населення Східної Волині складало практично один антропологічний масив із населенням Західної Волині, хоча населення останньої було більш неоднорідним. Мешканці земель древлян та волинян переважно належали до кола доліхокранних та мезокранних широколицьких типів східних слов'ян, до яких можна ще віднести населення тиверських земель, полоцьких кривичів, а із західних слов'ян — мазовшан. Древляни та волиняни виявляють морфологічну подібність з масивними серіями балтів, а особливо ятвягів. Це може свідчити про наявність спільного антропологічного субстрату.

2. У невеликій кількості на цій території фіксуються доліхокранні середньолиці типи, які можна пов'язати з дреговичами. Стосовно інфільтрації населення генетично пов'язаного з історичними полянськими землями, то вона була мінімальною, незважаючи на приналежність колишніх древлянських територій до Київської землі.

3. Масивні широколиці типи, які характеризували основну частину давньоруського населення древлянських та волинянських територій стали основою при формуванні центрально-українського антропологічного типу, який сьогодні є домінуючим серед населення України.

4. Серед сучасного населення Східної Волині фіксується перевага центрально-українсько-

го типу (при наявності двох антропологічних варіантів — волинського та поліського). Сучасне населення окремих (переважно північних) районів Східної Волині зберегло архаїчні риси.

Маємо надію, що поява нового антропологічного матеріалу з цих територій дозволить уточнити антропологічну ситуацію в регіоні. Найбільш актуальними для антропологів є: з'ясування часу появи широколицих типів на цій території, можливості безперервності їх перебування на цих землях, розуміння того, в межах яких археологічних культур вони існували, визначення кордонів (особливо південних) їх розселення. З локальних проблем значний інтерес представляє з'ясування антропологічного складу населення Болохівської землі (стаття на цю тему готується до друку автором даного тексту).

Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969. — 324 с.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М.: МГУ, 1973. — 329 с.

Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С. 205—219.

Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды института этнографии АН СССР: Новая серия. — М.; Л.: АН СССР, 1948. — Т. IV. — 392 с.

Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К.: Наук. думка, 1965. — 129 с.

Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М.: Наука, 1986. — С. 234—243.

Звіздецький Б. А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008. — 176 с.

Рудич Т. О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — К., 2003. — № 5—6. — С. 202—214.

Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби // Історична антропология та біоархеология України. — К., 2014а. — Вып. 1. — С. 90—115.

Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропологии. — К., 2014б. — 298 с.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — 256 с.

Талько-Гринцевич Ю. Д. Опыт физической характеристики древних восточных славян // Статьи по славяноведению. — СПб: Тип. Имп. АН, 1910. — Вып. 3. — С. 1—134.

Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ. — 1946. — № 1. — С. 91—136.

Чеснис Г. А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига: Знатье, 1990. — С. 9—28.

Schwidetzky I. Rassenkunde der Altslaven. — Stuttgart, 1938.

Т. А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ

В статье рассматривается антропологический состав населения Восточной Волыни в древнерусское время, которое составляло практически один антропологический массив с населением Западной Волыни, хотя население последней было более неоднородным. Доминирующими в этом регионе были массивные долихокранные и мезокранные широколицые краниологические типы. Древяне и волыняне проявляют значительное морфологическое и статистическое сходство с балтийскими популяциями (особенно ятвягами). Это может свидетельствовать о наличии общего антропологического субстрата, хотя нельзя отрицать и влияния последующих миграций.

Антропологические серии древнерусского времени сравнивались с материалами позднего средневековья и современного населения Украины. Можно утверждать, что краниологические типы, которые характеризовали основную часть древнерусского населения территорий древлян и волынян, стали основой при формировании центрально-украинского антропологического типа, который сегодня является доминирующим среди населения Украины.

Ключевые слова: Восточная Волынь, древнерусское время, славяне, древяне, балты, краниология, антропология, население, популяция, морфологический тип.

Т. О. Рудич

ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION IN THE EASTERN VOLYN IN THE TIMES OF KYIV RUS

The article examines anthropological composition of Eastern Volyn in the times of Kyiv Rus. The population of Eastern and Western Volyn at this time is an anthropological one array. As a result of anthropological analysis of the region's population turned out uneven. Dominant in the area were massive dolichocranic wide-face and mesocranic wide-face craniological types. They show the considerable morphological and statistical similarity to broad-faced Baltic populations (especially Yatvyg). This indicates a common anthropological substrate. You can not deny the presence also of later migrations on the land area of territory the settlement of the Balts.

Materials of the territory Volyn in the times of Kyiv Rus were compared as anthropological material of late medieval and modern population of Ukraine. It can be argued, that craniological features Derevlyane and Volyniane played a leading role in shaping morphological type (Central Ukrainian), which are the most prevalent in Ukrainian.

Keywords: Eastern Volyn, Kyiv Rus, Slavs, Derevlyane, Volyniane, Balty, craniology, anthropology, population, morphological type.

Одержано 27.09.2016

І. І. Несен

КОМПЛЕКСНЕ ЕТНОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ЖИТОМИРЩИНИ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ (за матеріалами середини XIX — XX ст.)

У статті автор досліджує проблему комплексного етнографічного вивчення північної Житомирщини вітчизняною наукою від середини XIX ст. до сьогодні. Означена територія постійно приваблює до себе багатьох дослідників, оскільки саме житомирське Полісся у різних галузях народної культури тривалий час зберігало найдавніші традиції та знання. Розглядаючи у цьому зв'язку здобутки і перспективи, автор накреслює можливі шляхи вирішення нерозв'язаних на сьогодні питань.

Ключові слова: північна Житомирщина, етнографічне вивчення, традиційні галузі, будівництво, деревообробництво, бортництво, ткацтво, вбрання, харчування, поховальні обряди.

Українське Полісся — історико-етнографічний регіон, з яким пов'язують найбільш давні риси, збережені у народному побуті XIX—XX ст. Саме тому від моменту становлення вітчизняної етнології цю територію у різних аспектах досліджували як окремі науковці, так і наукові колективи. Тривалі регіональні дослідження поступово засвідчили, що Українське Полісся в етнографічному відношенні поділяється на підрегіони. Таке районування проводилося у контексті загального історико-етнографічного поділу українських теренів. На жаль, після тривалого студіювання зазначеної проблеми, дослідники продовжують твердити, що через довільне трактування вживаних термінів і назв типу — «історико-етнографічна область», «історико-етнографічна зона», «регіон / підрегіон», «район / підрайон» — усі схеми сучасних історико-етнографічних районувань є умовними і робочими [Глушко, 2000, с. 179—214].

У новітніх етнологічних виданнях науковці продовжують членувати Полісся на два основні підрегіони — Лівобережне і Правобережне

© І. І. НЕСЕН, 2017

[Кирчів, 2004, с. 61]. У кінці XX ст. Правобережне Полісся у свою чергу ділили на Центральне і Західне [Полесьє, 1988, с. 39—40]. На початку XXI ст. назва «центральне» практично зникла з наукового обігу, а натомість з'явилося «середнє». Отже сьогодні вітчизняна етнологія виділяє на теренах Українського Полісся щонайменше три частини: східну (чернігівську), середню (локалізовану між Дніпром і Горинню) і західну (рівненсько-волинську). Ядром Середнього Полісся є північна Житомирщина. Саме тут численними збирачами у різні історичні періоди було зафіксовано найбільшу кількість найоригінальніших сюжетів і найдавніших традиційних знань. Чимало з них до нашого часу дійшли в архівних рукописних матеріалах численних науково-пошукових експедицій. Особливо важливими серед них стали: польові дослідження Василя Кравченка, здійснені в кінці XIX ст. як члена Товариства дослідників Волині, а пізніше, упродовж 1920-х рр. — як працівника ВУАН; багаторічні поліські етнолінгвістичні експедиції (1974—1981 рр.) Інституту слов'янознавства РАН під керівництвом Микити Толстого; пошукова діяльність Національного музею народної архітектури та побуту України; робота Історико-культурної експедиції МНС України, яка, розпочавшись від середини 1990-х рр., ведеться до сьогодні.

Численні галузі народного побуту Полісся досить довго поділяли на матеріальну і духовну культуру. Такий поділ не раз піддавався справедливій критиці, оскільки будь-який етнографічний предмет у традиційній культурі поєднував ознаки утилітарні, естетичні й ідеологічні. Тривале етнографічне дослідження Полісся неспростовно засвідчило стійку збереженість тут оригінальних локальних традицій, що склали-

ся у народній архітектурі, заняттях, промислах і ремеслах, вбранні, харчуванні, родинній і календарній обрядовості, пісенному фольклорі тощо. Кожна зі згаданих галузей упродовж тривалого студіювання отримала своїх дослідників. У кінці ХХ ст. з'явилися колективні науково-аналітичні праці, які вивчали історичний й етнографічний розвиток Українського Полісся комплексно [Полесьє, 1988; Общественный, 1988]. Однак, з погляду етноареального вивчення окремих поліських підрегіонів ці праці залишили чимало фактологічних лакун і прогалин. У подальшому до вирішення цих завдань впритул підійшли українські науковці з різних дослідницьких та музейних закладів, які тривалий час були учасниками Історико-культурної експедиції МНС України і обстежували терени Середнього Полісся за основними етнографічними напрямками. Науковим наслідком цих досліджень стало видання кількох колективних збірників, які значно розширили фактологічну базу і наукові знання про етнографію цього підрегіону [Полісся України, 1997; 1999; 2003].

Завдяки розширенню підходів і методів етнологічних регіональних досліджень у різних галузях народного побуту були виокремлені деякі не лише регіональні, а й субрегіональні і локальні риси. При цьому ареальні дослідження в етнології як складова порівняльно-історичного методу на сьогодні остаточно не виконали усіх аналітичних завдань. По-перше, у комплексі побутової культури Житомирського Полісся середини ХІХ—ХХ ст. далеко не всі галузі вивчені рівноцінно. По-друге на сьогодні виділені не всі локальні особливості, поширені у кожному з місцевих занять. Важливим у цьому контексті є кількісний аналіз встановлених явищ. По-третє, для етнографічного студіювання невеликого підрегіону може бути змінена власне структура побутового комплексу. У ній можуть з'явитися додаткові місцеві явища і поняття. Прикладом може слугувати комплексне дослідження особливостей життя і побуту «околичної» шляхти, яка здавна проживає на півночі Житомирщини, здійснене упродовж 1970—2000-х рр. науковцями київського скансену і створення тут відповідного садибного комплексу [Несен, 2004а; 2004б; 2005; 2008а; 2009а; 2009б]. Згаданий проєкт вніс суттєві доповнення у відомості про цю соціальну верству у підрегіоні і став першим комплексним дослідженням її побуту.

Тому у контексті ареального дослідження народної культури північної Житомирщини вже давно наспіла потреба звести польові дані і результати досліджень за різними темами способом структурно-ареального картографування різних явищ і типів культури.

Сьогодні також час поставити більш складне наукове завдання — порівняти результати досліджень північної Житомирщини не лише етнологів, а й етнолінгвістів, археологів. Адже

метод комплексного дослідження може бути застосований для роботи на одній території представників різних наук. Такий міждисциплінарний підхід дозволить виявити кореляції у підрегіональних моделях традиційно-побутової культури на різних етапах історичного розвитку. Археологічний речовий матеріал й етнографічні та етнолінгвістичні тексти можуть несподівано доповнити один одного, створити підґрунтя для здійснення наукових реконструкцій.

Метою ж цієї статті є аналіз попередньо встановлених вітчизняною наукою комплексу рис, які визначають своєрідність культурного обличчя Житомирського Полісся у середині ХІХ — ХХ ст.

Насамперед згадаємо, що з—поміж традиційних чоловічих занять Середнього Полісся найдавнішими і базовими були деревообробництво, металообробка і бджільництво. Серед жіночих — ключове місце посідало ткацтво. При цьому серед різних деревообробних галузей своєю розвинутістю і масовим побутованям яскраво вирізняється найдавніша з них — довбання. Століттями воно розвивалося на глибинних місцевих знаннях про властивості різних порід дерева та їх відповідність різним харчовим продуктам. Довбання разом із бондарством у північній Житомирщині практично цілкомито забезпечувало потреби селянських родин у різноманітному асортименті дерев'яного посуду, в той час як в інших регіонах України ключове значення вже мав посуд гончарний.

Металообробка в житомирському Поліссі ґрунтувалась насамперед на значних покладах місцевих руд, давніх традиціях добування залізної руди і її обробки. Не дивно, що термін «рудня» зберігся тут як місцевий топонім. Металообробництво відповідно стимулювало особливий розвиток у краї сільництва.

Нарешті місцеве бджільництво і його продукти (мед і віск) були невід'ємною частиною життя поліщуків від колиски до могили [Полесьє, 1988, с. 164]. Тут воно розвивалося у формах лісового і присадибного колодного бортництва, які зазвичай співіснували. Ця галузь досліджувалася вітчизняними етнологами особливо плідно упродовж всього ХХ ст. від окремих публікацій різних польових матеріалів до узагальнюючих аналітичних статей, серед яких згадаємо декілька найбільш фактологічних [Ковалев, 1916; Скуратівський, 2000; Несен, 2012]. При цьому у місцевому пасічництві досліджувалися головні виробничі сфери — виготовлення вуликів, інструментарій, система утримання і догляду, пасічні родинні і календарні обряди; звичаєве право. Аналіз значної кількості польових матеріалів засвідчив, що традиції бджільництва житомирського Полісся мають переважно регіональну типологію. При цьому саме у середовищі бджолярів північної Житомирщини збереглася найбільша кількість реліктових знань — практичних і світоглядних.

Головним, й одним із найдавніших, жіночим домашнім заняттям підregionу, було ткацтво. Поліське ткацтво як окрема наукова проблема звернуло на себе увагу українських етнологів вже в другій половині ХХ ст. З-поміж багатьох його дослідників насамперед виокремимо львівських науковців: Олександрю Нестер, яка ще у 1980-і рр. захистила дисертацію на здобуття ступеня кандидата наук за темою «Народне ткацтво Правобережного Полісся» [Нестер, 1983; 1984; Полесьє, 1988, с. 185—200] і Людмилу Булгакову, яка тривалий час студювала цю ж проблему як учасниця Історико-культурної експедиції МНС України [Полісся України, 1997, с. 329—340; 2003, с. 231—241].

Ткацтво житомирського Полісся побутувало як традиційне, масово поширене і ґрунтувалося переважно на застосуванні лляної і вовняної сировини і частково на коноплях. Внаслідок студювання згаданої теми було ретельно проаналізовано асортимент тканих виробів, які утворюють дві основні групи — хатні тканини і предмети одягу. Виявлено загальнополіську типологію житомирських тканин. Водночас були виявлені і деякі суто місцеві явища — а саме «закладні» тканини, виготовлення яких було поширене переважно у середовищі так званої «околичної» шляхти [Полісся України, 2003, с. 231—241]. Водночас «закладне» ткацтво було органічною частиною місцевого костюму.

Натомість недостатньо вивченими залишилися технології виготовлення тканин, їх ареальна локалізація у підregionі, термінологія. Поглиблення наукової бази сьогодні також потребують питання класифікації орнаментальних мотивів, поширених у місцевому ткацтві, номенклатура ткацьких мір і знарядь праці; міфологічні сюжети про ткацтво тощо.

Згадавши коротко провідні допоміжні галузі північної Житомирщини і, зважаючи на широту піднятої проблеми, у пропонованій статті зосередимо увагу на дослідженні галузей, які були основою традиційної культурно-господарської системи забезпечення людських потреб, а саме — **будівництві, одязі, харчуванні і похованні**. Вони були і залишаються об'єктами дослідження як етнології, так й етнолінгвістики.

В українській етнології проблеми **дослідження традиційного житла** завжди корелювалися з вивченням принципів формування садибного комплексу й особливостей структурних організацій поселень. У цьому контексті поліські поселення, залежно від підregionальної локалізації, були віднесені науковцями до першої зони, яка охоплювала північну і західну частини України, і де поселення виникли внаслідок народної колонізації [Українці, 1959, с. 291]. Давнім типом тут був визнаний замкнутий варіант садиби, а найпоширенішим у regionі — відкритий двір [Козакевич, 1959, с. 13—15]. Як найдавніший варіант садибного

комплексу було виділене поняття «дворище» [Українці, 1959, с. 294]. Така класифікація виникла ще у середині ХХ ст.

У 1960-і рр. непересічний внесок у вивчення поліської народної архітектури здійснив Стефан Таранушенко. Спираючись на власні польові дослідження і наукові висновки своїх попередників, він виділив Житомирське Полісся як найдавніший, за будівельними традиціями, підregion, який до кінця ХХ ст. зберіг історичну пам'ять про різні реліктові будівельні явища, зокрема про локально поширені варіанти конструкції дахів — на сволоках, врубаних у фронти, на сохах і на стовпцях [Таранушенко, 1969, с. 18]. При цьому найдавнішим покрівельним тут матеріалом була визнана колота дошка. Крім житла С. Таранушенко дослідив особливості господарських будівель Українського Полісся, виділивши серед них окремі підregionальні варіанти [Таранушенко, 1968].

У 1970—1990-і проблему поліської архітектури найбільш результативно і системно досліджували два науковці-музейники — Архип Данилюк і Сергій Верговський. Перший у розвитку поліського житла зокрема виділив два історичні етапи — більш ранні однокамерні, криті колотою дошкою житла і білені глиною під солом'яним дахом пізніші трикамерні. Науковець також наголосив на взаємозалежності між формою даху, покрівельною технікою і матеріалом, виділивши північ Житомирської області, як територію поширення покриття колотою дошкою [Данилюк, 1996, с. 98, 104]. Спираючись на науковий доробок своїх попередників, дослідник продовжив вивчення замкнених дворів на Поліссі [Данилюк, 1975]. У питанні дослідження особливостей виконання техніки зрубу Житомирське Полісся також було визнане ядром території, де застосовували соснові кругляки, у яких випуски вінців затісувалися у формі шестигутника [Приходько, 1970, с. 50].

Для згаданого вище С. Верговського дослідження архітектури Полісся стало справою всього його професійного життя. Окрім величезної кількості фактичних польових матеріалів і низки аналітичних статей, він став творцем архітектурної частини експозиції «Полісся» відомого на весь світ Київського скансену [Верговський, 1979]. З погляду дослідження народної архітектури північної Житомирщини особливо цінними є його експедиційні матеріали, що стали частиною музейного архіву. Ці записи, а також оригінальні будівлі з житомирського Полісся наочно засвідчують і доповнюють усі попередні напрацювання теоретичної науки.

Кінець 1990-х і наступні 2000-і рр. стали часом наукового студювання середньополіської архітектури ще одним талановитим науковцем — Романом Радовичем. У своїх статтях, написаних на власних польових матеріалах, він спрямував проблему дослідження поліського житла на нові і вкрай важливі питання, а

само: особливості підготовки будівельного матеріалу, технічних і прийомів і технологічних особливостей. Аналізуючи виявлені реліктові пам'ятки, Р. Радович виявив два типи накотного даху, з'ясовував особливості пропорцій поліського житла, типологічні особливості зрубу, будівельний інструментарій тощо [Полісся України, 1997, с. 87—116; 2003, с. 83—94]. У такий спосіб дослідник вніс чимало суттєвих уточнень у вже відомі факти, ввів до наукового обігу нову будівельну термінологію, поставив питання про можливість картографування типів поліського житла. Цьому без сумніву також сприяють важливі етнолінгвістичні проекти знаного у своїй галузі авторитета — Миколи Никончука, який зібрав і проаналізував будівельні терміни у спеціальному виданні [Никончук, 1990].

Саме на межі 1990—2000-х рр. особливо плідно досліджувалася як окрема наукова проблема будівельна обрядовість. У цьому плані північна Житомирщина щоразу відкривала науці чимало нових міфологічних сюжетів і вірувань. Серед них найважливішими є ритуали, що виконувалися при зведенні і заселенні житла. У їх структурі збереглася система давніх уявлень, елементи демонології, сакралізовані атрибути тощо. Помітний внесок у вивчення цієї теми на матеріалах Житомирського Полісся зробив львівський науковець Роман Сілецький [Полісся України, 1997, с. 117—124; 2003, с. 95—124].

У своїх статтях Р. Сілецький, аналізуючи найважливіші складові будівельного циклу, як то «закладщини», «вхідчини», виявив низку табу на їх проведення. Серед останніх насамперед виділимо високосний рік, постовий період, важкі дні тижня (понеділок, середа, п'ятниця), фази місячного циклу («молодик»). Окрему увагу науковець приділив обрядовому аспекту вибору деревини для зведення житла. При цьому у місцевих уявленнях про чисте і нечисте дерево він також виявив заборони на використання для житла окремих порід дерев (осику) або дерева з аномальним розвитком стовбура чи крони. Важливе місце серед будівельних обрядів займають також ритуали вибору місця під житло, ключове місце в яких мають худоба, вовна, хліб / сіль.

Окремі обряди житла автор пов'язує з домовиком. Це насамперед традиція тваринної жертви на покутньому куті, здійснювана під час «закладщин» і впускання до нової хати kota і півня у зв'язку зі «вхідчинами».

Р. Сілецький також окремо студіював ключові ритуальні будівельні атрибути. Особливу увагу приділив «вільцю» — гілці-символу завершення будівництва, що встановлювалася на гребені даху [Сілецький, 2003]. У його міфології він вбачає зв'язок із дохристиянськими уявленнями про потойбічний, власне підземний світ, із померлими родичами. Такі погля-

ди, на думку вченого, приховують індоарійські корені [Там само, с. 419].

Не менш важливою у студіюванні народної архітектури є проблема облаштування традиційного інтер'єру. Досліджуючи Житомирське Полісся на це свого часу звернув увагу ще В. Кравченко, зібравши й упорядкувавши відомості про такі реліктові його складові як освітлювальні пристрої курного або напівкурного житла в осінньо-зимовий час [Кравченко, 2009, с. 71]. Ці матеріали дали можливість музейникам у 1970—1980-і рр. виявити під час експедицій речові залишки таких конструкцій і нові дані про них [Данилюк, 1979].

Комплексно особливості облаштування хатнього інтер'єру правобережного Полісся свого часу дослідила Раїса Свирида, визначивши основний набір, типологію й особливості виготовлення меблів і деяких хатніх предметів [Свирида, 1979]. У своїй статті дослідниця значною мірою використала і проаналізувала польові матеріали з Житомирського Полісся. Пізніше тему облаштування поліського інтер'єру продовжили учасники вже згадуваної чорнобильської експедиції. При цьому студіювання теми отримало два напрямки — власне особливості організації хатнього інтер'єру і обрядовий статус його складових [Полісся України, 2003, с. 125—166].

Поліський **костюм** в українській етнології тривалий час вивчався у загальноукраїнському контексті. Системно й відокремлено він почав студіюватися у 1970—1980-і рр. Зокрема, у цей період дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук на тему «Народний костюм Українського Полісся» захистила львівська дослідниця Галина Стельмашук [Стельмашук, 1980; 1982; 1983].

Вже у 2000 р. київською дослідницею Людмилою Пономар була захищена ще одна науково-дослідна робота «Народний одяг Західного Полісся кінця XIX — початку XX ст.». Вкрай важливим є те, що кінцевим етапом дослідження стало картографування проаналізованих матеріалів [Пономар, 2011].

Саме їх дослідження створили основу для подальших пошуків у підрегіоні. Л. Пономар насамперед було з'ясовані наступні питання:

- у місцевому народному одязі поєднані автотонні та іноетнічні риси.
- одяг Волинського, Рівненського і Житомирського Полісся утворює окремі типи, які протиставляються один одному і виділяє три основні типи поширення реалемних і номінативних явищ.
- найдавнішим із зафіксованих видів жіночого поясного одягу Житомирського Полісся є парна запаска.
- житомирські спідниці відрізняються від волинських і рівненських способами декорування і матеріалами.
- існують також відмінності у типах намиста.

— середньополіська лексема свита протиставлена західнополіській «серніга». При цьому довгополий верхній одяг північної Житомирщини має розширення нижньої частини силуету за рахунок зборок («заборів»), а не вставок-«клинів», як у Західному Поліссі.

Попри згадані ґрунтовні видання, зазначимо, що і сьогодні народний костюм Житомирщини до кінця не вивчений. Такий стан справ зокрема обумовлений особливостями методів опрацювання матеріалів по проблемі, які потребують інтегрування двох найважливіших блоків — музейних колекцій і польових матеріалів. Це дає можливість реконструювати народні костюми минулих століть. З власного досвіду знаємо, що ця робота є вкрай копіткою і тривалою. Адже над з'ясуванням і відновленням нових варіантів житомирських жіночих народних костюмів довелося працювати багато років, поєднуючи польові інформації і відомі артефакти поліського одягу [Несен, 2008б].

Традиційна їжа в етнографічній науці першої половини ХХ ст. вивчалась у контексті загальноукраїнському. **Народне харчування** Українського Полісся як наукова багатовекторна проблема розглядалося вже у працях 1960-х рр. Основні її напрями це: буденні страви, ритуальні страви, життєвий раціон, продукти харчування, посуд тощо. Головними дослідниками теми впродовж тривалого часу були Таїсія Гонтар, Людмила Молчанова та Лідія Артюх.

Ареальні дослідження у цій галузі розпочалися в кінці ХХ ст. Це дало можливість з'ясувати набір місцевих культур і продуктів, що традиційно використовувалися у сільському харчуванні, зберігаючи при цьому як українську, так і східнослов'янську типологію. Класифікацію традиційних страв формують: борошняні й круп'яні, овочеві, молочні, м'ясні, рибні, грибні і ягідні групи страв. Дві останні мають тут особливе значення й традицію побутування. Гриби як допоміжний продукт використовують у багатьох стравах. Не менш оригінальними є традиції виготовлення ягідних квасів і киселів, які на Житомирському Поліссі мали як щоденний, так і ритуальний статуси.

Поліська **ритуальна їжа** є важливою міждисциплінарною науковою проблемою, яка до сьогодні має помітні лакуни. Однією з найважливіших наукових галузей тут є обрядовий хліб. Зокрема, аналізуючи питання ареальної характеристики поминального хліба на Українському Поліссі, Л. Артюх з—поміж регіональних варіантів рецепту виготовлення поминального «колива» виділила інтегральний житомирсько-чернігівський, що готується з кришеного житнього хліба, змоченого медовою ситою [Артюх, 1994]. При цьому наші дослідження цього питання у межиріччі Ужа і Тетерева засвідчили, що у напрямку північ—південь поминальна страва Житомирського Полісся змінює спочатку назви, а далі на південь і рецепт приготування [Несен, 2011].

Археологічні дослідження Житомирського Полісся показали, що однією з найдавніших місцевих культур було просо. Воно домінувало тут упродовж V—X ст. [Томашевський, 1993, с. 143]. А в традиційному харчуванні шноняна каша зберігала важливе значення і була не лише щоденною, а й ритуальною стравою, обов'язковою в головних обрядах родинного циклу — родинних, весіллі і похороні.

У галузі дослідження **поховальних і поминальних обрядів** особливо відзначимо науковий доробок житомирських етнолінгвістів Валентини Світельської та Валентини Конобродської. Перша з них студіювала тему у рамках комплексного проекту Інституту слов'янознавства і балканістики РАН, а друга розпочала роботу над темою у межах проекту «Поліського етнолінгвістичного атласу» [Седакова, 1983]. Обидві дослідниці відзначали найбільший порівняно з іншими обрядами ступінь консервативності поліського поховального обряду.

У картографуванні поховальних практик всього Українського і Білоруського Полісся В. Світельська виділила найважливіші ритуальні номінації і деякі явища, а саме: номінування помираючого; агонію; обрядодії виносу з хати; уявлення про одяг для померлого; прикмети при помиранні; мотив дороги; мотив дому тощо. Картографування поліського поховального обряду засвідчило ареалогічні тенденції співвіднесені з родоплемінними територіями. При цьому поширення окремих мотивів авторка відстежує як у Західному, так і у Середньому Поліссі, зокрема номінування помираючого; ритуальні дії під час важкої агонії; табу щодо одягу небіжчика; мотив дороги; мотив дому; особливості одягу неодружених небіжчиків. Коріння таких ритуальних реалій вона виводить з культурних давньоплемінних традицій, про що зазначає: «*Це свідчить, мабуть, про наявність спільних рис... у культурі древлян, волян, дреговичів і частково сіверян*» [Світельська, 1996, с. 207]. Окремо виділяє В. Світельська і загальнополіські риси: мотив дому в назвах стану агонії; ритуальні дії під час важкої агонії. Вона також акцентує на особливостях конкретної реалізації одних і тих же міфічних уявлень і вважає Середнє Полісся проміжною, сполучною ланкою, де наявні всі типи номінантів.

В. Конобродська провела комплексний аналіз поховальних явищ від моменту настання смерті до проблеми способів вшанування небіжчиків у системі календарних і родинних обрядів. У ході дослідження авторка створила різні класифікації численних понять і термінів, розкривши їх взаємозв'язки, а також виділивши у них реалемні та номінативні групи [Конобродська, 2007].

З-поміж етнологів найбільше до студіювання цієї проблеми долучилася Наталя Гаврилюк. Серед родинних, зокрема й поховальних

явищ Київського Полісся вона у свою чергу виділила низку ознак (вилиття води з мерця на покуть з двору; вилиття води з мерця на пліт; тримання води для душі впродовж 40 днів; вилиття води для душі на покуть з двору; півроку як строк поминання померлого; відсутність звичаю класти в труну запасний одяг; справляння дідів; жалобний обід як номінація післяпоховальних поминок, які повторюються не лише тут, а й на більшій частині Середнього Полісся [Гаврилюк, 1989].

На завершення порушеної теми зробимо основні висновки:

- етнографічне вивчення Українського Полісся вітчизняною етнологією пройшло тривалий шлях від постійного накопичення різноманітних польових матеріалів до цілісних етнологічних й етнолінгвістичних досліджень у вигляді численних статей та окремих наукових збірників і колективних монографій, що з'явилися переважно у другій половині ХХ ст.;
- більшість видань не ставили перед собою завдання з'ясувати субрегіональні особливості різних галузей народної культури з чітким виділенням етнографічного обличчя територій Східного, Західного і Середнього Полісся, хоча така потреба давно наспіла;
- існуючі на сьогодні наукові висновки дозволяють визначити найважливіші й найоригінальніші для Середнього Полісся галузі традиційного побуту, але не дають цілісної картини субрегіонального контексту;
- у даній статті ми зосередили свою увагу на галузях так званого «комплексу культури життєзабезпечення» як основи традиційної культурно-господарської системи забезпечення людських потреб, виявивши співіснування в кожній із них загальноукраїнських, поліських і локальних рис;
- комплексне студіювання традиційної культури північної Житомирщини дасть можливість виявити найтипівіші характеристики цього району.
- для субрегіонального етнографічного вивчення північної Житомирщини, що є ядром Середнього Полісся необхідно заново проаналізувати польовий й аналітичний матеріали з метою його системного картографування.

Артюх Л. Ф. Ареальна характеристика поминального хліба на Українському Поліссі // Проблеми сучасної ареалогії. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 318—323.

Верговський С. В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся // НТЕ. — 1979. — № 2. — С. 74—80.

Гаврилюк Н. К. Київськополіський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). — К.: Наук. думка, 1989. — С. 24—40.

Глушко М. С. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових

досліджень другої половини ХХ — початку ХХІ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2009. — Вип. 44. — С. 179—214.

Данилюк А. Г. Давні народні будівельні традиції на Українському Поліссі // Древліани. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1996. — С. 97—108.

Данилюк А. Г. Замкнені двори на Поліссі // НТЕ. — 1975. — № 4. — С. 102—103.

Данилюк А. Світло погаслих посвітів // Жовтень. — 1979. — № 11. — С. 126—130.

Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу // Етнографія України. Навчальний посібник / за редакцією проф. С. А. Макаруча; видання 2-ге, перероблене і доповнене. — Львів: Світ, 2004. — С. 120—146.

Ковалев Н. И. Живая летопись волынского пасечничества: [Устные памятники нар. пчеловодства]. — Житомир: Тип. С. М. Штернберга, 1916. — 40 с.

Козакевич М. З. Селянська садиба на Українському Поліссі (в другій половині ХІХ і першій половині ХХ ст.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К.: АН УРСР, 1959. — С. 9—25.

Кобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. — Житомир: Полісся, 2007. — Т. 1: Етнолінгвістичні студії. — 2007. — 351 с.

Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. — К.: ІМФЕ, 2009. — Т. 2. — 640 с.

Несен І. І. Етнографічними стежками Житомирщини // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2009а. — Вип. 4. — С. 361—365.

Несен І. І. Календарні обряди Північно-Східної Житомирщини та їх побутування в середовищі околичної шляхти (етноареальний аспект) // Традиція і культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.: Інститут філософії України, 2005. — Ч. 1. — С. 31—32.

Несен І. І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // НТЕ. — 2004а. — № 6. — С. 91—97.

Несен І. І. Околична шляхта на теренах Північно-Східної Житомирщини: особливості історичного розвитку та етнографічного життя // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008а. — Вип. 21. — С. 84—97.

Несен І. І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина ХІХ — ХХІ ст.) // Вісник Львівського університету. Історична секція. — Львів, 2012. — Вип. 47. — С. 179—198.

Несен І. І. Поховальний обряд у межиріччі Ужа і Тетерева // Джерела до української етнології. Матеріали польових досліджень. — К.: Задруга, 2011. — Вип. 1. — С. 178—191.

Несен І. І. Поховальні та поминальні обряди в середовищі «околичної» шляхти північно-східної Житомирщини (кінець ХІХ — ХХ століття) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2009б. — Вип. 44. — С. 241—266.

Несен І. І. Традиційний жіночий костюм Житомирського Полісся середини ХІХ — початку ХХ ст.: проблеми вивчення та виставкового відтворення // Народний костюм як виразник національної ідентичності. Науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К.: ХІК, 2008б. — С. 237—247.

Несен І. І. Центральне Полісся в контексті етноареалогії (за матеріалами весільної обрядовості) // Ма-

теріали до української етнології. — К.: ІМФЕ НАН України, 2004б. — Вип. 4 (7). — С. 105—112.

Нестер А. Т. Народное ткачество украинского Полесья конца XIX — начала XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.07 «Этнография». — Минск, 1984. — 19 с.

Нестер А. Т. Региональные особенности народного ткачества Правобережного Украинского Полесья // Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конференции. — М.: Наука, 1983. — С. 45.

Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. — Житомир: РВВ облполіграфвидаву, 1990. — 369 с.

Общественный семейный быт и духовная культура населения Полесья / [под ред. В. К. Бондарчика]. — Минск: Наука и техника, 1987. — 376 с.

Полесье. Материальная культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. — К.: Наук. думка, 1988. — 448 с.

Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — 360 с.

Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ. — Вип. 2: Овручина. 1995, 1999. — 376 с.

Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — 340 с.

Пономар Л. Г. Народний одяг Західного Полісся кінця XIX — початку XX ст. (за матеріалами картографування) // Проблеми етномузикології. — 2011. — Вип. 6. — С. 97—103.

Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі // НТЕ. — 1970. — № 6. — С. 50—53.

Світельська В. Поліський поховальний обряд (із досвіду картографування) // Древліни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1996. — С. 201—224.

Свирида Р. О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся // НТЕ. — 1979. — № 3. — С. 56—63.

Седакова О. А. Матеріали к описанию полесского погребального обряда // Полесский этнолингвистический сборник. — М.: Наука, 1983. — С. 246—262.

Сілецький Р. Б. Обрядове будівельне деревце («вільце») на Поліссі // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2008. — Вип. 43. — С. 382—420.

Скураківський В. Т. Кухоль меду. — Львів: Гердан Графіка, 2000. — 303 с.

Стельмащук Г. Г. Народный костюм украинского Полесья конца XIX — нач. XX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.07 «Этнография». — Минск, 1983. — 25 с.

Стельмащук Г. Г. Поліські жіночі головні убори (кінець XIX — поч. XX ст.) // НТЕ. — 1982. — № 4. — С. 53—56.

Стельмащук Г. Г. Традиційний одяг Житомирщини // НТЕ. — 1980. — № 6. — С. 77—82.

Таранушенко С. Давнє поліське житло // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.

Таранушенко С. Клуни українського Полісся // НТЕ. — 1968. № 3. — С. 60—61.

Томашевський А. П. Населення Східної Волині V — XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство). Дис... канд. істор. наук. — К., 1993. — 230 с.

Українці: історико-етнографічна монографія / Відп. ред. К. Г. Гуслистий. — К., 1959. — Т. 1 — 830 с.

И. И. Несен

КОМПЛЕКСНОЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЕВЕРНОЙ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ (по материалам середины XIX — XX вв.)

В статье автор исследует проблему комплексного этнографического изучения Северной Житомирщины отечественной наукой с середины XIX в. и до сегодняшнего времени. Эта территория постоянно привлекает к себе многих исследователей, поскольку именно Житомирское Полесье в различных отраслях народной культуры длительное время сохраняло древнейшие традиции и знания. Этнографическое изучение среднего Полесья прошло долгий путь — от накопления различных полевых материалов, начатого в середине XIX в., до комплексных этнолингвистических и этнолингвистических исследований, которые появились преимущественно во второй половине XX в.

Рассматривая в этой связи достижения и перспективы, автор намечает возможные пути решения нерешенных на сегодняшний день вопросов. Опираясь на выводы ведущих исследователей края, автором статьи были выделены наиболее важные и оригинальные для Житомирского Полесья области традиционного быта. Внимание было сосредоточено на выявлении локальных черт и признаков «комплекса культуры жизнеобеспечения».

Ключевые слова: Северная Житомирщина, этнографическое изучение, традиционные отрасли, строительство, деревообработка, бортничество, ткачество, одежда, питание, погребальный обряд.

I. I. Nesen

COMPREHENSIVE ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE NORTHERN ZHYTOMIR REGION: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS (Based on Mid-19th — 20th Century Materials)

In the article the issue of comprehensive ethnographic study by domestic science of Northern Zhytomyr region is examined from the middle of the nineteenth century till today. Described area constantly attracts many researchers, since Zhytomyr Polissya in various fields of folk culture for a long time has been keeping the ancient traditions and knowledge. Ethnographic study of middle Polissya went a long way — from a variety of field data accumulation, began in the mid-nineteenth century to complex ethno-linguistic and ethnological studies that were published mainly in the second half of the twentieth century. Considering in this regard the achievements and prospects, the author outlines possible solutions to unresolved issues today. Based on the findings of leading edge research, the author discovers the most important and most original Zhytomyr Polissya fields of traditional life. Attention has been focused on the identification of local features and characteristics in the field of «cultural complex life support».

Keywords: Northern Zhytomyr, ethnographic study, traditional industries, construction, Woodworking, beekeeping, weaving, clothing, food, funeral rituals.

Одержано 19.11.2016

УДК: 902.2(477.42)-028.42(091)«636»

М. М. Відейко

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГОРОДСЬК (ГОРОДСЬКЕ)

Серед пам'яток трипільської культури однією з достатньо відомих є поселення, розташоване на території с. Городське Житомирської обл., відоме у археологічній літературі під назвою «Городськ». Дослідники у різний час виділяли «городсько-усатовський» етап у розвитку трипільської культури, «городський тип» пам'яток і навіть городську археологічну культуру. Дослідження цієї пам'ятки випали на 1936—1940 рр., які для української археології були часом важливих відкриттів, та, водночас — стали часом драматичних подій. Ці події, а також наступні роки війни, призвели до значних втрат — як серед вчених, так і для подальшої долі здобутих тоді матеріалів. Деякі з них хоча і збереглися, однак і досі чекають на публікацію, введення у повному обсязі в науковий обіг, зберігаючи значну наукову вартість. Важливою складовою у процесі видання результатів давніх досліджень є встановлення та відтворення їх історії, в тому числі і з використанням архівних джерел.

Ключові слова: трипільська культура, Городськ, архівні джерела, історія досліджень.

У статті розглянуто історію археологічних досліджень на поселенні трипільської культури, яке знаходиться на території села Городське (в літературі — Городськ) Житомирської обл. Результати цих досліджень, як і назва поселення, широко відомі не лише в Україні, але і поза її межами. Особливої популярності вони набули, зокрема, для з'ясування причин «зникнення» трипільської культури [Кричевський, 1941 та ін.]. Для комплексної оцінки наукової вартості та особливостей використання цих матеріалів видається необхідним з'ясувати історію та результати досліджень, оскільки повної публікації їх нема навіть через майже 80 років по завершенню розкопок. Дослідження присвячено

реконструкції історії досліджень цієї відомої пам'ятки на підставі вивчення широкого спектру доступних джерел.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для вивчення історії досліджень трипільського поселення у Городську основними джерелами є публікації, архівні документи, та колекції з розкопок. Усі разом вони дають змогу в загальних рисах відтворити історію досліджень, а також висвітлення цієї пам'ятки у науковій літературі, а подекуди і долю окремих дослідників. Нижче подаємо загальну характеристику згаданих вище джерел по групах.

Відомості про дослідження у Городську¹, які мали місце у 1936 та 1937 рр. вперше опубліковано у 1940 р. [Петров, 1940; Кричевський, 1940]. Наступні згадки знаходимо у праці Т. С. Пассек, виданій 1949 року, де вказано також і на проведення досліджень у 1939 та 1940 рр. [Пассек, 1949, с. 157—170]. Подальші роботи, у яких йдеться про цю пам'ятку, ґрунтуються на вказаних вище публікаціях. Матеріали з Городська також було опрацьовано та використано при написанні дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата наук М. М. Шмаглієм [Шмаглий, 1962].

Архівні матеріали, які стосуються польових досліджень, нечисельні і зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. У фонді справ Інституту археології, які охоплюють період до 1941 р. є два масиви матеріалів, пов'язаних із дослідженнями 1939 р. Перший

1. Тут і далі у тексті ми використовуємо усталену в літературі назву пам'ятки, а не «Городське».

включає інвентарні описи та короткий опис «здобутих матеріалів». У другому, що включений до документації Трипільської експедиції, знаходяться кресленики двох розкопів та 19 фотографій. Там же зберігаються негативи на скляних пластинах, пов'язані із розкопками 1936—1937 та 1939—1940 рр. (всього 368). Крім того деякі документи, які стосуються розкопок 1939—1940 рр. знаходяться у особистому фонді М. Л. Макаревича і були виявлені під час його наукового опрацювання автором статті.

Знахідки з розкопок у Городську нині зберігаються у двох установах. Найбільша колекція знаходиться у фондах Національного музею історії України. Матеріали за останній, 1940-й, рік розкопок — у Наукових фондах Інституту археології НАН України, колекція № 8 [Колекції, 2007, с. 170—171].

Рис. 1. Городськ, ситуаційний план з рукописними помітками М. Л. Макаревича (з особового архіву М. Л. Макаревича)

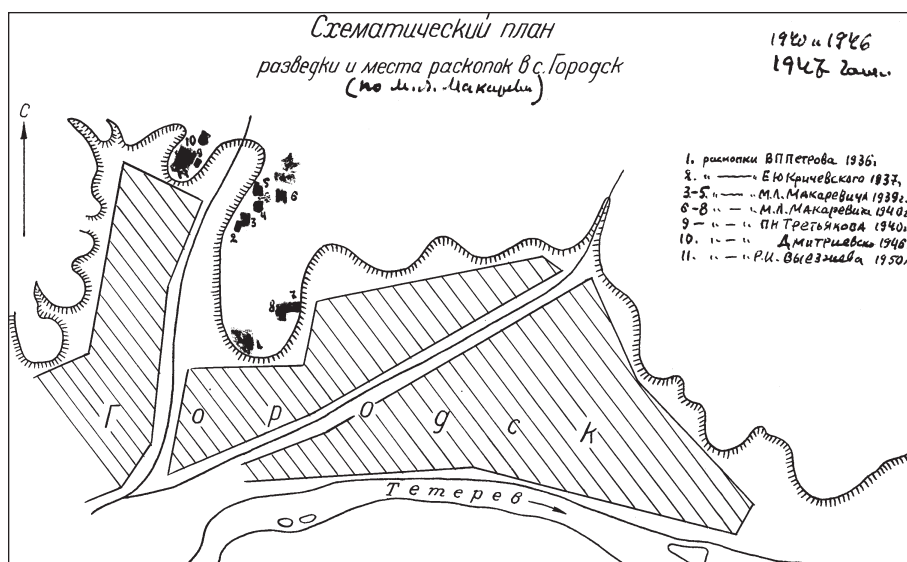

Рис. 2. Городськ, розкоп М. Л. Макаревича, який натрапив на шурф, закладений С. Ю. Кричевським 1937 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

Гуски, глиняний шар вроді набагдешника-булави /?/ и глиняний предмет, очевидно, рог от больших размеров головы быка /8,4 - 0,6 см./.

Предварительное изучение добытого в 1939 г. материала в с. Городске, а также конструкция открыток здесь представляют огромный интерес для изучения поднижнего этажа в развитии "Триполья" в переходный период к эпохе бронзы.

6.IX-1940 г.

П.П. Курдюмов

Важно отметить на плане
наблюдать до
огажину или до низ
Хорошо видно в
сущности погреб на
+содальний шар.

179. Зм. мр. мал. мр. рб.

В основном,
розкопки
доновшні цифрові матеріали.

Між ними
Курдюмов
дог. рогом
весь шар

Судячи

180. На плані... квадрат...
квадрат...
указаний...

181. Шлокарів...
слідні обриси...

Зелені...
на сучасній...
Кості...

Земляночно іна...
решет о жилах 37% (мр. и раскопки в 1939г.)

Вулиця...
серед...
в...
серед...
в...

Заввс...
Укв. жмт на р... квадрат.

4.15. 4.15. 3
у...
Квадратное
углубленное

4. Укв. на сам основани
этих...

Мозаика.

Не целосадит...
форматив...
максимально.

Описание...
в раск... I

Камне...
к обвалу.

Стратиграфия...
и геологическая.

На стр. 8...
материалы = наблюд...

Між...
судячи...

Видно на...
а...
фигуры,...

Судячи...
материалы...

Рис. 3. Остання сторінка тез про дослідження в Городську з нотатками із приводу їх обговорення у квітні 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ташування розкопів у Городську. Вони позначені чорним, також проставлено номери — від 1 до 11. На одному з них вміщено легенду по рокам розкопок — від 1936 по 1950 рр., а саме 1936, 1937, 1939, 1940, 1946 та 1950 рр. і з зазначенням авторів досліджень. Помітки зроблені рукою М. Л. Макаревича у лівому верхньому куті включають також і 1947 р. з нерозбірливою припискою (рис. 1).

Розкоп В. П. Петрова розташований в глибині мису, з напільної сторони. Тут дослідником виявлено як трипільські, так і давньоруські матеріали. Їх вичерпну характеристику подано у статті 1940 р., яку супроводжують креслення досліджених об'єктів та замальовки матеріалів. Слід зазначити ґрунтовність публікації, підготованої В. П. Петровим та зроблені ним висновки стосовно датування, а, особливо, дальніх зав'язків із Північним Причорномор'ям — на підставі знахідок мальованого посуду [Петров, 1940]. Додаткову інформацію, вірогідно, можна отримати, вивчаючи негативи у Науковому архіві ІА НАН України (191 одиниця зберігання, включно з розкопками В. К. Гончарова).

Наступного, 1937 р., «розвідкові» розкопки на поселенні провів Є. Ю. Кричевський, співробітник ПМК АН СРСР з Ленінграда, який був запрошений в Україну для роботи у складі Трипільської експедиції. Відомості про ці дослідження він опублікував 1940 р., тоді ж вийшла його стаття в якій використано матеріали з досліджень у Городську [Кричевський, 1940; Кричевский, 1941]. У публікації йдеться про чотири розвідкові розкопки, опубліковано план лише одного з них — № 4 [Кричевський, 1940, с. 383—384, рис. 1]. На плані М. Л. Макаревича позначено лише один розкоп 1937 року — під номером 2. Він розташований південніше розкопу В. П. Петрова і був виявлений 1940 р. М. Л. Макаревичем (рис. 2). Можливо, це є найбільший з закладених розкопів Є. Ю. Кричевського, а саме № 4, креслення з якого опубліковані 1940 р. Про перебіг розкопок та знахідки можна дізнатися також і з негативів, які зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України. За 1937 р. їх число складає 32 одиниці.

У статті багато місця приділено опису залишків споруд у вигляді скупчень обпаленої глини із відбитками дерева. Для публікацій того часу це виняткова інформація. Саме у цей період Є. Ю. Кричевський активно працював над розробкою проблематики будівництва жител у трипільській культурі, що пояснює таку увагу до решток будівель. Стаття добре ілюстрована фотознімками розкопок та знахідок, малюнками. Вона суто публікаційного характеру, висновки про значення Городська в історії трипільської культури зроблено у окремій статті [Кричевский, 1941].

Зауважимо, що у монографії Т. С. Пасек, яка вийшла 1949 р. і є публікацією її докторської дисертації, захищеної двома роками раніше, подано відомості, що у 1936—1937 рр.

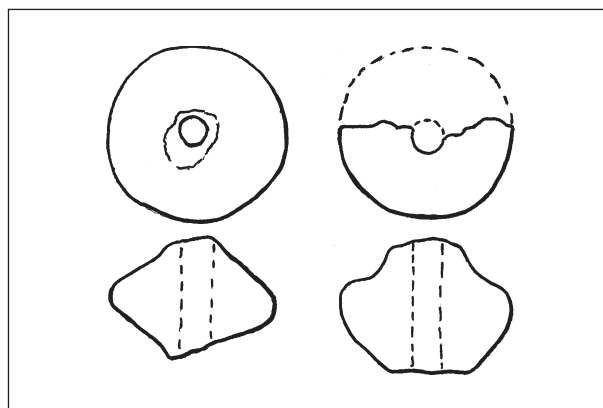

Рис. 4. Таблиця ілюстрацій до звіту про розкопки 1940 р. у Городську (з архіву М. Л. Макаревича)

дослідження у Городську проводив лише Є. Ю. Кричевський [Пасек, 1949, с. 157]. При цьому дослідника цитує публікацію розкопок у Городську лише за 1937 р., тобто вона мала у розпорядженні видання із статтею В. П. Петрова. Крім того, у монографії до ілюстрацій включено знахідки з розкопок В. П. Петрова, опубліковані ним 1940 р. [Там само, рис. 82, 83, 85]. Пояснити цю ситуацію стало можливим лише через багато років. Справа в тому, що у час, коли Т. С. Пасек захищала дисертацію і писала монографію, В. П. Петров знаходився за межами СРСР. У країні, де дослідника вважали зрадником, не вільно було згадувати його та посилатися на минулі дослідження. Однак матеріали, здобуті у Городську, були у той час надто важливі, аби не згадувати про них взагалі. Таким чином Є. Ю. Кричевський, за версією Т. С. Пасек, був «призначений» автором розкопок не лише 1937, але і 1936 р., а відповідні матеріали було включено у таблиці, опубліковані в монографії 1949 р.

Ще два сезони, 1939—1940 рр., дослідження у Городську проводив співробітник Інституту археології АН УРСР М. Л. Макаревич. Основні відомості про ці роботи донедавна можливо було отримати лише з монографії Т. С. Пасек 1949 р. Це було не лише першим повідомленням про те, що ці розкопки проводив М. Л. Макаревич, але і першою публікацією знахідок з цієї пам'ятки [Там само, с. 157—160, рис. 82—85]. Відомо, що саме тоді М. Л. Макаревич щедро ділився з Т. С. Пасек здобутими ним під час розкопок трипільських поселень матеріалами, як власними, так і з багатого архіву С. С. Гамченка, в тому числі такими, які раніше не були опубліковані. У свою чергу дослідниця написала, що матеріали 1939—40 рр. «готуються до публікації» М. Л. Макаревичем [Там само, с. 157].

Згадані дослідження 1939—1940 рр. також проводилися, як складова розкопок Трипільської експедиції. 1939 р. розкопки відбулися восени, у співпраці з Житомирським історичним музеєм. Три розкопки було закладено між

тими, що були зроблені у 1936—37 рр., фактично з'єднавши цю ділянку у єдиний масив (рис. 1). Площа розкопів склала 212 м². Опис досліджень зберігся у вигляді 3 сторінок машинопису в архіві М. Л. Макаревича. Креслення розкопів представлені в Науковому архіві ІА НАН України, так само як і інвентарні описи знахідок. Там само і 24 негативи на скляних пластинах, що дають змогу уявити процес та результати розкопок.

Цікавим є другий машинопис з архіву М. Л. Макаревича, на останній сторінці якого чорнилом його рукою занотовано перебіг обговорення результатів досліджень 1939 р. в Городську, датований 6 квітня 1940 р. Участь в обговоренні прийняли такі відомі дослідники трипільської культури, як П. П. Курінний, О. Ф. Лагодовська, Б. П. Безвенгліньський, Н. Л. Кордиш. Судячи зі змісту, йшлося про обговорення доповіді про польові дослідження в Городську 1939 р. (рис. 3).

Про дослідження в Городську 1940 р. можна дізнатися як з монографії Т. С. Пассек, так і архіву М. Л. Макаревича. Крім того, у Науковому архіві ІА НАН України зберігають 99 негативів на скляних пластинах, відзнятих М. Л. Макаревичем. На плані позначено три розкопи, закладені в тому році. Один із них розташований поблизу розкопу В. П. Петрова, а ще два, з'єднані у один на плані — на протилежному, південно-східному краю мису (рис. 1). Таким чином дослідженнями було охоплено усю вірогідну територію поселення.

Архівні матеріали, з яких можливо отримати додаткові відомості про розкопки 1940 р., представлені таблицями з знахідками та кресленнями дослідження жител 6—8. Стислий опис цих споруд можна знайти у кандидатській дисертації та інших публікаціях М. М. Шмаглія [Шмаглій, 1962; Шмаглій, 1966]. Збереглися також частина таблиць зі знахідками — зняттями праці з каменю, кременю, кістки та рогу, керамічними виробами — посудом, прясельцями, статуетками (рис. 4). Частину речей із цих таблиць, так само, як і їх опис, знаходимо у монографії Т. С. Пассек [Пассек, 1949, рис. 82, 83, 85]. Судячи з порядкових номерів, вписаних від руки, їх число досягало 30 одиниць (рис. 5). Крім того, збереглися фото знахідок, підписані на звороті із зазначенням номерів будівель, що можна буде використати при підготовці матеріалів розкопок до видання у майбутньому. Матеріали з розкопок 1940 р., разом із знахідками давньоруського часу, зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України. Серед них — фрагменти посуду, а також керамічні прясельця, в тому числі з різноманітними знаками.

Рис. 5. Фрагмент таблиці із порядковим номером 15 до звіту про розкопки 1940 р. у Городську (з архіву М. Л. Макаревича)

ВИСНОВКИ

Таким чином ми бачимо, що дослідження трипільського поселення, нехай і проведені кількома авторами, які мали різні погляди як на методику, так і на результати досліджень, цілком придатні для подальшого опрацювання. Збереглася польова документація, включно з кресленнями та фотознімками (майже 60 негативів), в тому числі плани території поселення із нанесеними місцями розкопок. Співставлення архівних матеріалів дає підстави для висновків про кількість розкопів, яка не завжди корелює з публікаціями. Вивчення історії досліджень проливає світло як на взаємовідносини між науковцями, які працювали на поселенні, так і деякі офіційні справи, зокрема негласну заборону стосовно посилок на праці В. П. Петрова під час його повоєнного перебування за межами СРСР.

Наступне опрацювання та видання матеріалів досліджень в Городську може становити значний науковий інтерес, з огляду на їх значення для вивчення пізнього етапу трипільської культури. І досі Городськ є одним із найбільш розкопаних поселень етапу СІ як на території України, так і на Житомирщині зокрема. Він презентує особливий локально-хронологічний варіант Трипільля (або пост-трипільську культуру на думку деяких дослідників). Зрештою, це також епонімна пам'ятка для цілого культурного типу, яка досі не введена у науковий обіг у належному обсязі. Цікавість до матеріалів Городська зумовлена також і тим, що вони відображають процес «зникнення» трипільської культури, на що вчені звертали увагу ще на початку досліджень [Петров, 1940; Кричевський, 1940]. У 1936—40 рр. була розкопана лише частина пам'ятки (рис. 1).

Важливо те, що мис, на якому проводили розкопки в 1936—1940 рр. нині є вільним від забудови, його частково використовують під городи. Таким чином залишається можливість продовження розкопок у Городському з використанням сучасних методів та міждисциплінарного підходу до вивчення даного культурного явища. Під час планування та проведення цих робіт можуть бути враховані та повною мірою використані результати попередніх досліджень, коротка історія яких викладена вище.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. В. Бурдо, І. С. Вітрик, А. О. Денисова, І. В. Карашевич, Є. Г. Карнаух, В. М. Корпусова, Л. В. Павленко, Н. О. Сон. — К.: Академперіодика, 2007. — 356 с.: рис., 16 с. табл.

Кричевський Є. Ю. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.) // Трипільська культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 383—451.

Кричевський Є. Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // Палеолит и неолит СССР. — М.; Л.: АН СССР, 1941. — С. 245—253 (МИА. — № 2).

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.: Изд. АН СССР, 1949. — 248 с. (МИА. — № 10).

Петров В. П. Поселения в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 339—379.

Шмаглій Н. М. Позднетрипольские поселения на Волыни : автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1962. — 19 с.

Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 15—37.

М. М. Видейко

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДСК (ГОРОДСЬКЕ)

Среди памятников трипольской культуры одним из наиболее известных является поселение, расположенное на территории села Городск (Городське) Житомирской области. Исследователи в своё время выделяли «городско-усатовский этап» в развитии трипольской культуры», и «городскую локальную группу» и даже «городскую археологическую культуру». Исследование этого поселения развернулось в 1936—1940 гг., которые для украинской археологии были временем важнейших открытий, но также и драматических событий. Эти события, а также последовавшие годы Второй мировой войны привели к большим потерям — как среди учёных, так и судьбе находок. Даже те, что сохранились, до сих пор ожидают полной публикации, введения в научный оборот, сохраняют научную ценность. Важной составляющей

в процессе подготовки публикаций старых исследований является восстановление истории исследований, в том числе с использованием архивных источников.

Ключевые слова: трипольская культура, Городск, архивные источники, история исследований.

М. М. Videiko

THE HISTORY OF INVESTIGATIONS OF TRYPILLIA CULTURE SITE GORODSK (GORODSKE)

Among the Trypillian Culture sites Gorodsk is one of the well-known not only in Ukraine, but abroad. The name of the village Gorodsk, located at Zhytomyr region is known in the archaeological literature as «Gorodsk». Researchers separated a special branch (or stage) of Trypillia Culture — «Gorodsk—Usatove». The research of this site was completed at 1936—1940. It was a time of many discoveries but at the same time — period of dramatic events. These events, as well as the subsequent years of the World War II, led to significant losses — both among scientists, and for the further fate of the materials obtained before the War. Although some of finds and field documentation still preserved, however, they are still waiting for publication. An important part in the process of publishing the results of this old investigations is the reproduction of their history, including using of the archival sources.

Keywords: Trypillia Culture, Gorodsk, archival sources, history of investigations.

Одержано 24.02.2017

М. Ю. Відейко

ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОГО ЕТАПУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ГОРОДСЬКУ

Поселення у Городську — одна з небагатьох пам'яток трипільської культури, яка з самого початку досліджень привернула увагу археологів, а знайдені матеріали викликали дискусію, підсумки якої, як виявилось, складно підвести і нині, що вказує на непересічне значення результатів тих досліджень для вивчення праісторії не лише нашого краю, але і значного регіону Європи. Мета даної статті — викласти сучасне бачення основних результатів досліджень та показати місце і значення цієї пам'ятки для вивчення історії культурного комплексу Кукутень-Трипільля. В якості ілюстрацій використано матеріали з архіву М. Л. Макаревича, частина яких публікується вперше з метою привернути увагу до вивчення та подальшої публікації цієї пам'ятки.

Ключові слова: поселення, Городськ, городський тип, пізні Трипільля, етнокультурні контакти.

Пізній етап трипільської культури (СІІ) нині датують між 3400—2900/2700 рр. до н. е. Це був період поступового зникання звичних рис матеріальної культури — будівель, мальованого посуду, статуеток тощо. Цей процес завжди привертав увагу дослідників, які намагалися з'ясувати долю цивілізації давніх хліборобів. Саме тому результатам досліджень поселення в Городському наприкінці 1930-х рр. приділено стільки уваги, адже це були чи не перші матеріали такого роду, отримані новою генерацією вже радянських (!) дослідників, які критично ставилися до здобутків своїх попередників [Кричевський, 1940]. Минуло досить багато десятиліть із тих часів, Городськ згадують як і раніше, однак здобуті там матеріали усе ще лишаються невиданими і ще приховують чимало таємниць, увагу до яких ми спробуємо привернути цією публікацією.

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2017

Поселення віднесене до трипільської культури (етап СІІ), епонімне для пам'яток городського типу. Розташоване на території с. Городське (ур. Червона Гора) Коростишівського р-ну Житомирської області. Розкопки проводили В. П. Петров (1936), Є. Ю. Кричевський (1937) та М. Л. Макаревич (1939—1940)¹. Воно розташоване на високому мису, обмеженому з трьох сторін крутими схилами, над заплавою р. Тетерев. Враховуючи ту обставину, що розкопки були проведені у різних частинах мису, можна вважати, що він практично весь був забудованим у трипільський час (рис. 1).

Результати археологічних досліджень. Виявлено залишки 8 зруйнованих наземних споруд (за тогочасною термінологією — «площадок»). Це прямокутні в плані скупчення обпаленої глини з відбитками дерев'яного каркасу споруд, імовірно — житлового призначення (рис. 2). На території споруд виявлено залишки черенів вогнищ, що підтверджує їх житлове використання. Слід зазначити, що на разі це одне із найпізніших трипільських поселень із залишками споруд подібного типу. Наявність великої кількості відбитків дерева на обмазці, в тому числі чудово задокументованих і опублікованих Є. Ю. Кричевським [Кричевський, 1940] свідчить про їх належність до конструкції перекриттів та / або стін будівель звичайного для поселень трипільської культури типу.

Поруч з рештками споруд досліджено ями, заповнені фрагментами кераміки та кістками тварин (рис. 3). Раніше ці об'єкти традиційно розглядали, як «землянки» або «напівземлян-

1. Історія досліджень трипільського поселення у Городському є цікавою та важливою темою, якій присвячено окрему розвідку М. М. Відейко.

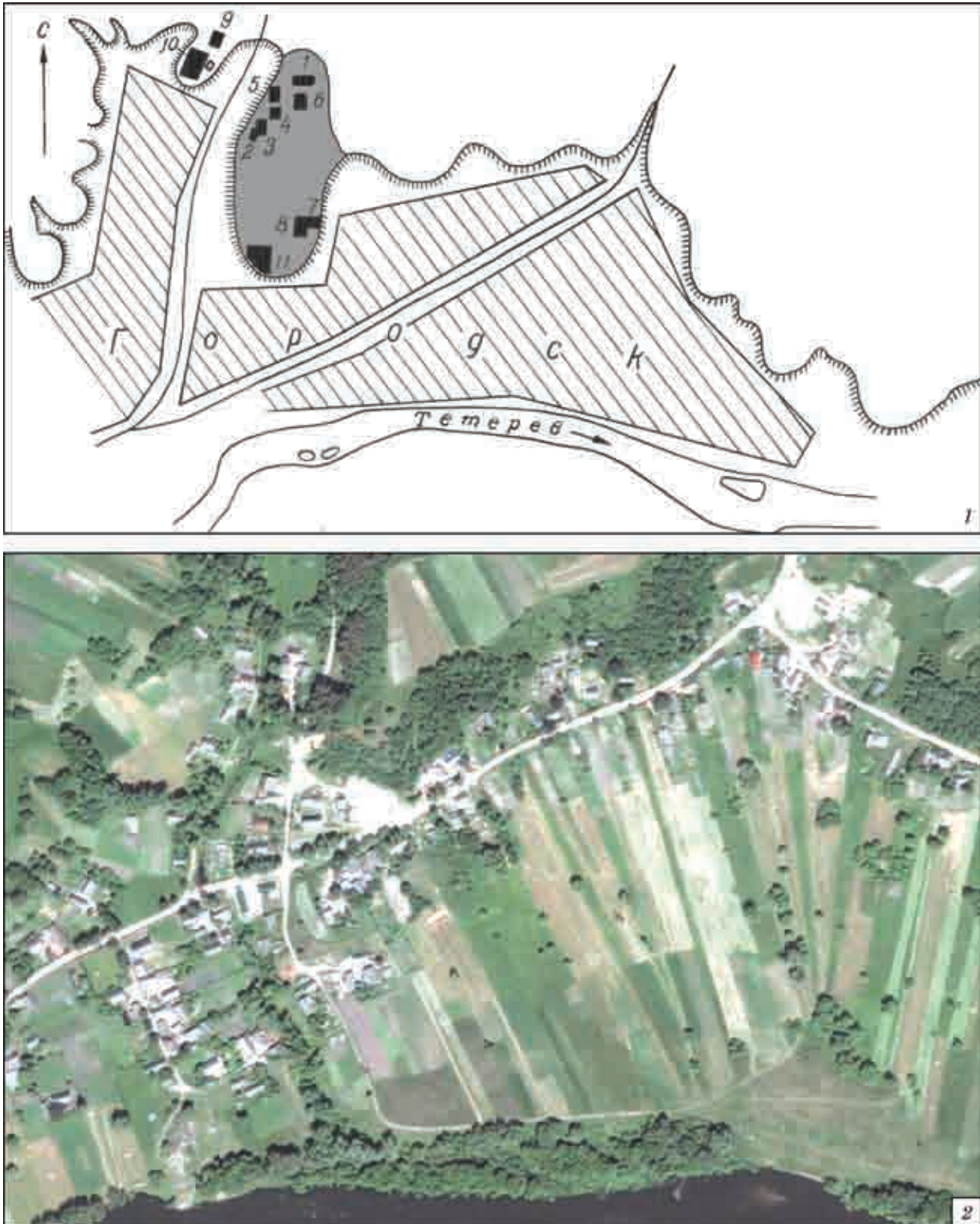

Рис. 1. Розташування поселення трипільської культури біля с. Городське: 1 — схема розташування розкопів, за М. Л. Макаревичем, сірим кольором виділено територію поселення трипільської культури (схема з архіву М. Л. Макаревича); 2 — сучасний супутниковий знімок району розташування поселення трипільської культури

ки». Вивчення збереженої польової документації та вивчення публікацій, описів показує, що жоден із них не мав рівного дна, характерного для заглиблених в землю жител. Знахідки обмазки, у якій дослідники вбачали залишки вогнищ або печей, можливо пов'язати із захоро-

ненням спалених наземних споруд. Про це можуть свідчити наявність відбитків дерев'яних конструкцій на них та домішка полови, типова саме для обмазки стін або перекриттів.

У ході розкопок виявлено значну кількість знарядь праці та зброї, виготовленої з каме-

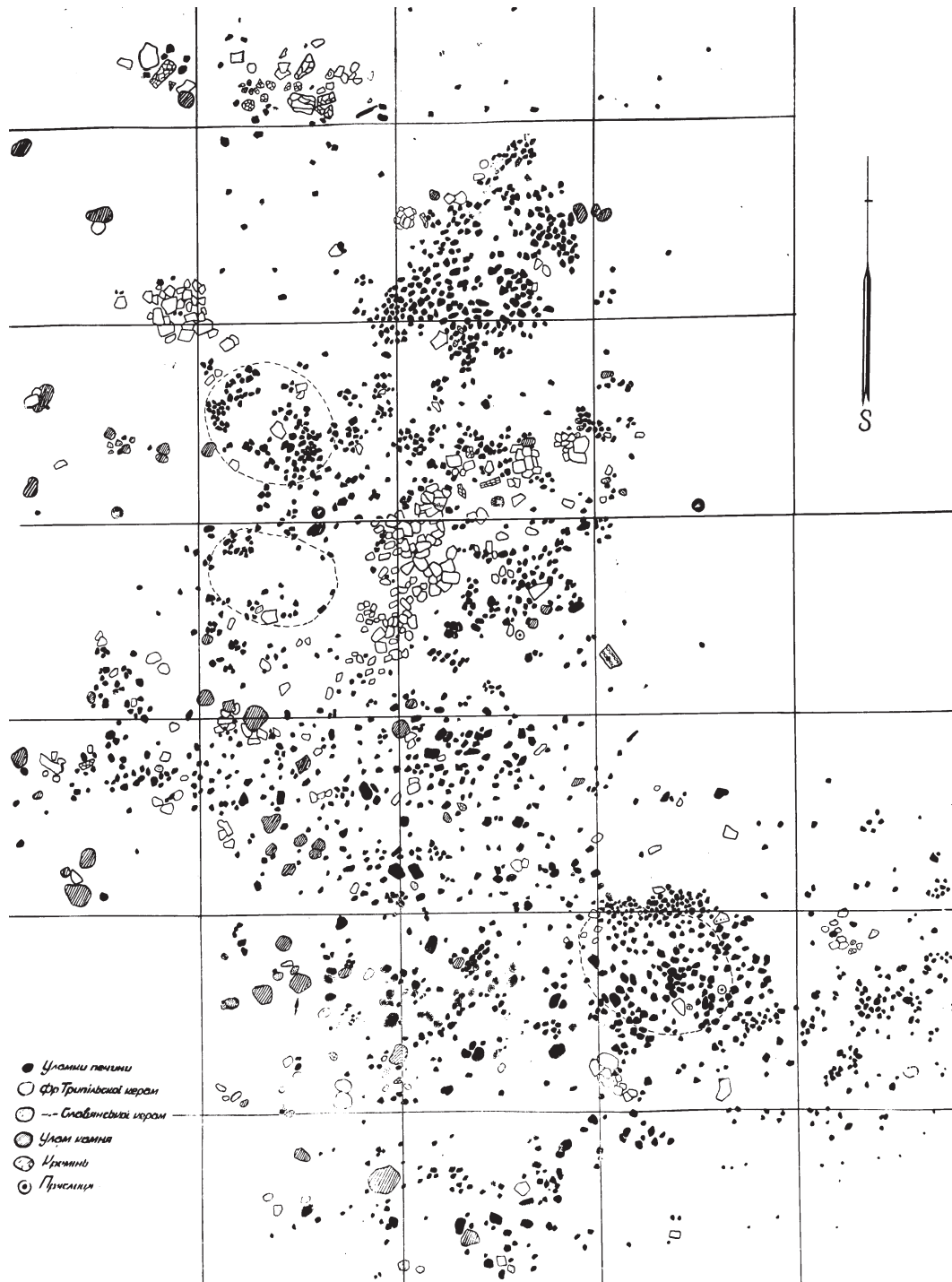

Рис. 2. Городськ, план житла № 8, за результатами розкопок 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ню, кременю, рогу та кістки. Відомості про них опублікували В. П. Петров [1940], Є. Ю. Кричевський [1940] та Т. С. Пассек [1949]. Варто наголосити на тому, що тут було виявлено сліди кременеобробного виробництва, включно із виготовленням плоских сокир (рис. 4). Зауважимо, що це найбільш східний пункт у ареалі трипільської культури, де було налагоджене виготовлення подібних виробів. В майбутньому ця тема заслуговує на окреме дослідження.

Під час розкопок серед залишків будівель та в ямах знайдено фрагменти антропоморфної

пластики, прясельця, знаряддя праці з кременю, каменю, кістки. Найбільше виявлено фрагментованого посуду. Можливо виділити дві його групи, а саме кухонний та столовий.

Знахідки з поселення. Кухонний посуд виготовлений з глини із домішкою крупнозернистого піску, товчених черепашок. Форми: миски, горщики (рис. 5). Горщики й амфори прикрашені відбитками прямокутного або трикутного штампа в один—два ряди, композиціями зі шнурового орнаменту. Миски прикрашені шнуровим орнаментом на вінцях, стінках, зовні та всередині.

Городск 1940 р.

Городище „Червона гора”

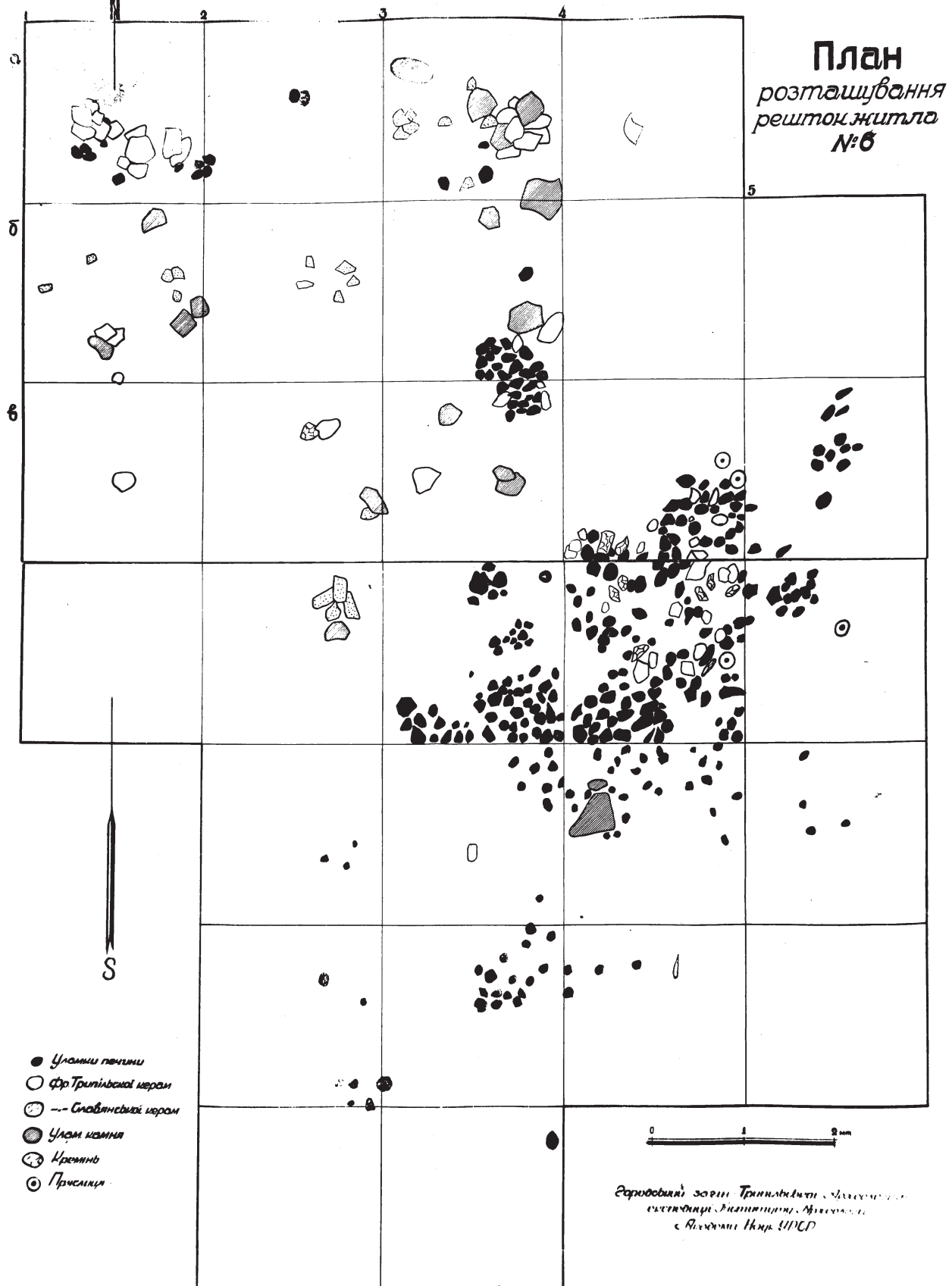
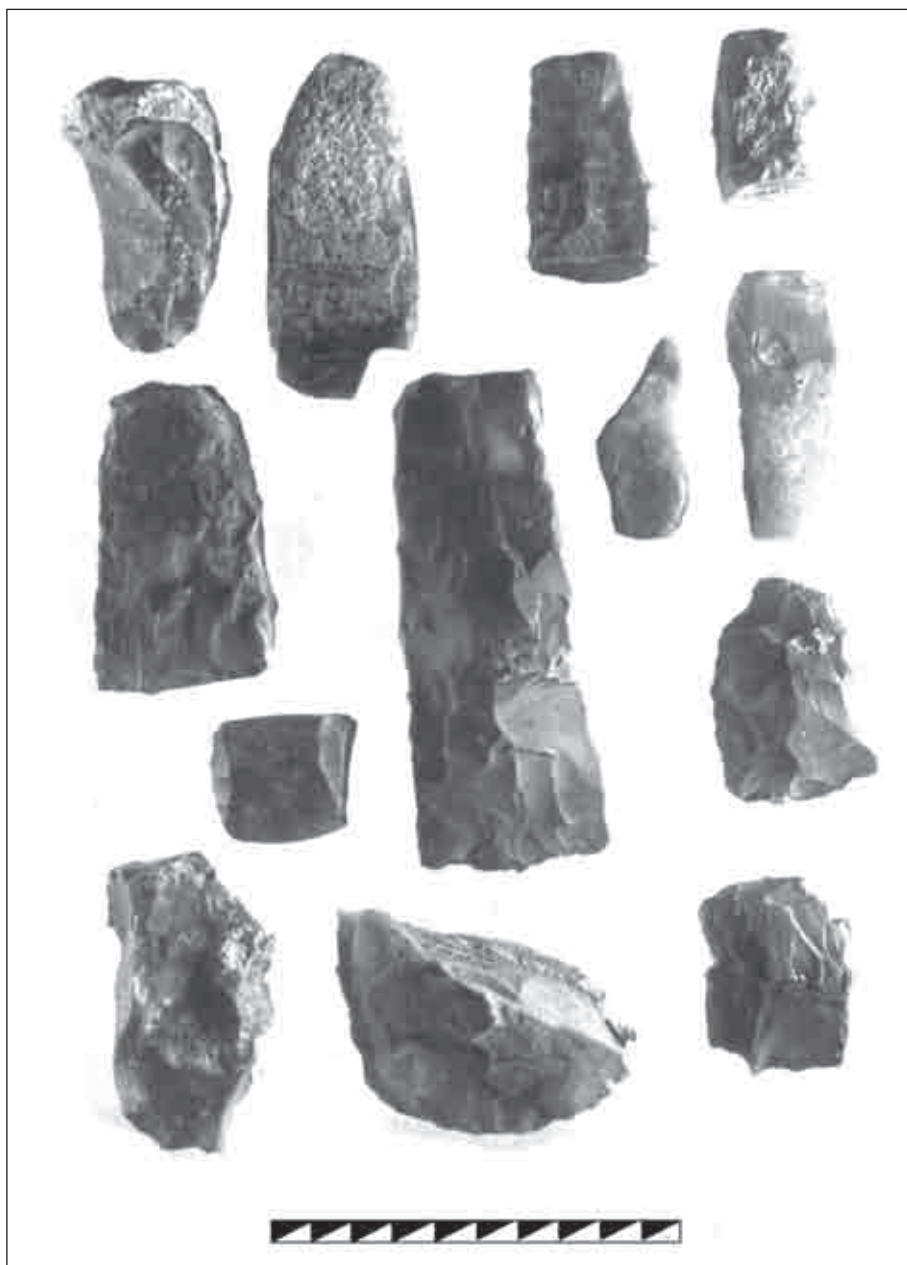

Рис. 3. Городськ, план житла № 6, за результатами розкопок 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

Рис. 4. Городськ, вироби та заготовки з кременю, розкопки 1940 р. (фото з архіву М. Л. Макаревича)

Столовий посуд можливо розділити на дві групи: мальований та без орнаменту. Пеший, виготовлений з віддуленої глини, знайдений у невеликій кількості: фрагменти мисок, амфор, грушоподібних посудин, покриток (рис. 6). Вони прикрашені чорним розписом, характерні композиції з широких стрічок, простір між якими заповнений навкісною сіткою. Подібні вироби типові для поселень трипільської культури на Дністрі та у Пруто-Дністровському межиріччі. Їх можна розглядати як імпорти.

Неорнаментований столовий посуд виготовлений з маси із домішками крупнозернистого піску, на поверхні зберігаються сліди ангобу червоного кольору. Форми: миски конічні та напівсферичні, амфорки, сферо-конічні посудини з звичайними або «рогатими» ручками, іноді конічними наліпами (подвійними, потрійними) на плічках (рис. 5, 2; 6, 6, 7).

Для поселення у Городську отримано дві ізотопні дати, які вказують на час існування поселення у другій половині — останній чверті IV тис. до н. е. (таблиця).

Вивчення керамічного комплексу дозволило встановити впливи та зв'язки із синхронними культурними комплексами, а саме Баден, кулястих амфор та лійчастого посуду [Videiko, 2000, р. 32—55].

Ізотопні дати поселення у Городську

Лабораторний індекс	BP (років тому)	BC (рр. до н. е.)
GrN-5090	4551 ± 35	3442 ± 59
Ki-6752	4495 ± 45	3212 ± 100

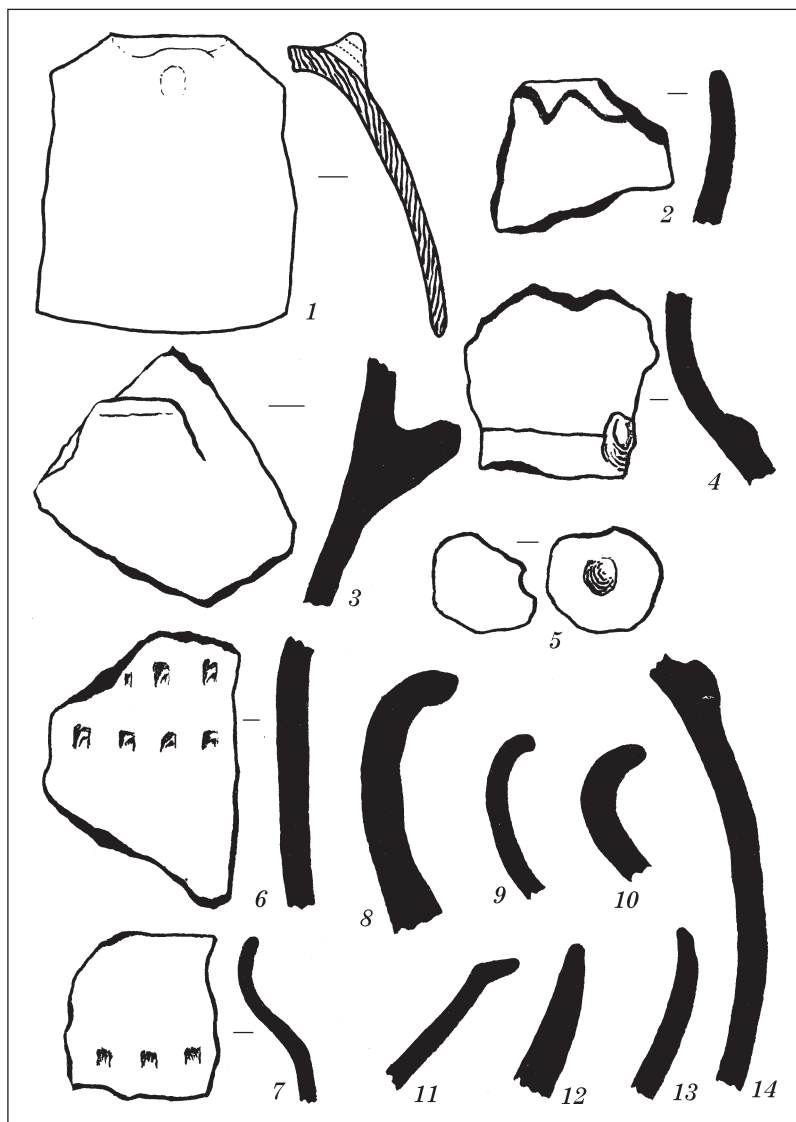

Рис. 5. Городськ, керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича, номери відповідають опису речей у звіті 1940 р.)

З проявами впливів культури Баден у Городську можна пов'язати такі елементи: наявність посуду із поверхнею, вкритою червоною фарбою, лискованою коричнювою або чорною, посудини з «рогатими» ручками. На цей напрям зав'язків також вказують фрагменти з «ялинковим» прокресленим декором. Є кілька фрагментів, що їх можливо вважати імпортами з баденського культурного комплексу. Це фрагмент вінець кухонної посудини з наліпними валиками (розчленованими заціпами) в три ряди, з просвердленими отвором. Таке оздоблення відоме для кераміки культури Баден в Словаччині. У фондах НІМ в Києві зберігається великий фрагмент верхньої частини канелюваної посудини [Videiko, 2000, fig. 18, 11]. Посудина виготовлена з маси із домішками кварцу та піску, в зламі колір чорний. Поверхня заглажена, чорного кольору. Горловина прикрашена чотирма рядами горизонтальних канелюр, на вінцях відбитки штампу. Біля основи горлови-

ни — парні рогоподібні наліпи, відбитки штампа. На тілі нижче плічок — вертикальні канелюри. Від ще однієї аналогічної посудини зберігся великий фрагмент з чотирма рядами горизонтальних канелюр. Подібні форми та оздоблення посуду типові для культури Баден. Цим знахідкам не протирічить і С14 датування Городська другою половиною IV тис. до н. е.

Крім впливів з боку культурного комплексу Баден в Городську маємо знахідки, які можна пов'язати із культурою лійчастого посуду. Це посуд з відбитками прямокутного або круглого штампу у один і більше рядів, композиції з ламаних ліній під вінцями посудин, миски з декором під вінцями на зовнішній стороні, в тому числі із шнуровим орнаментом.

З культурним комплексом кулястих амфор можна пов'язати такі риси посуду, як — оздоблення ручок посудин з виступами за допомогою відбитків шнура або округлого штампа, відоме з матеріалів, відбитки круглого штампу в один або кілька рядів, посудини з уступом біля дна.

На поселенні виявлено кілька десятків цілих та фрагментованих керамічних прясельць (рис. 7). Більшість неорнаментована, але деякі прясельця прикрашені наколами, піктограмами із зображенням рослин тощо.

Антропоморфна пластика схематична, представлена фрагментами стоячих жіночих статуєток з «німбами» із наскрізними проколами по краям (рис. 8). Подібна пластика типова для пам'яток вихватинського типу на Дністрі та слід зауважити, що статуєтки місцевого виробництва, виготовлені із глини із домішками крупнозернистого піску.

Пам'ятка у Городську свого часу привернула особливу увагу Є. Ю. Кричевського та Т. С. Пассек, які вважали, що на її матеріалах можна вивчати процес «зникнення» трипільської культури, зовнішніми проявами якого є «занепад житлобудування» (зміни в спорудженні площадок), витіснення столового посуду кухонним, зникнення мальованого посуду, зростання питомої ваги тваринництва в економіці тощо [Пассек, 1949; Кричевский, 1941]. Що стосується залишків будівель, то у даному випадку йдеться скоріше про стан збереженості культурного шару та особливості процесу руй-

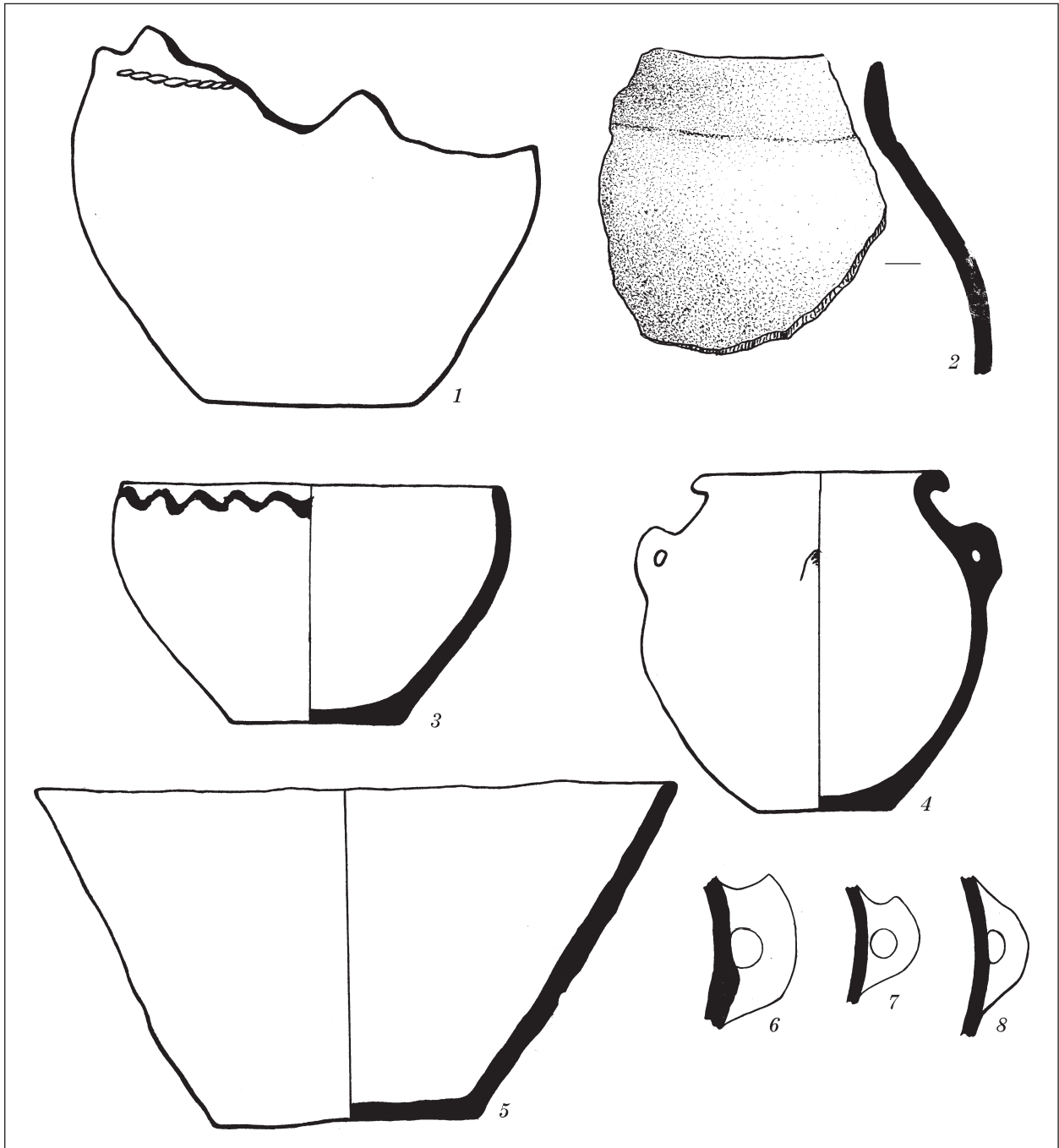

Рис. 6. Городськ, керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

нування давніх споруд, які дали картину, відкрити дослідниками. Більш цікавим, із врахуванням нових відомостей як про Трипілля, так і синхронні культурні комплекси, видається тема матеріальної культури та трансформацій в економіці.

Вивчення керамічного посуду з Городська показує, що «процес занепаду» можна пере-кваліфікувати в процес етнокультурної трансформації під впливом центральноевропейських культурних комплексів: Баден, лійчастого посуду і кулястих амфор. Нова локальна група на Волині має кілька компонентів, включно власне трипільський, презентованим традиціями

у житлобудуванні, антропоморфній пластиці, сюди імпортовано мальований посуд з Дністро-Прутського межиріччя, де у другій половині IV тис. до н. е. ще зберігалися осередки його виробництва. З іншого боку природне оточення поселення більш характерне для поширення культурних комплексів лійчастого посуду та кулястих амфор, а не Трипілля, яке традиційно займало південніші райони, більш сприятливі для хліборобства.

Освоєння Волині трипільським населенням розпочалося у другій половині IV тис. до н. е. появою тут поселень троянівського типу [Шмаглій, 1966]. Вже на цьому етапі бачимо впли-

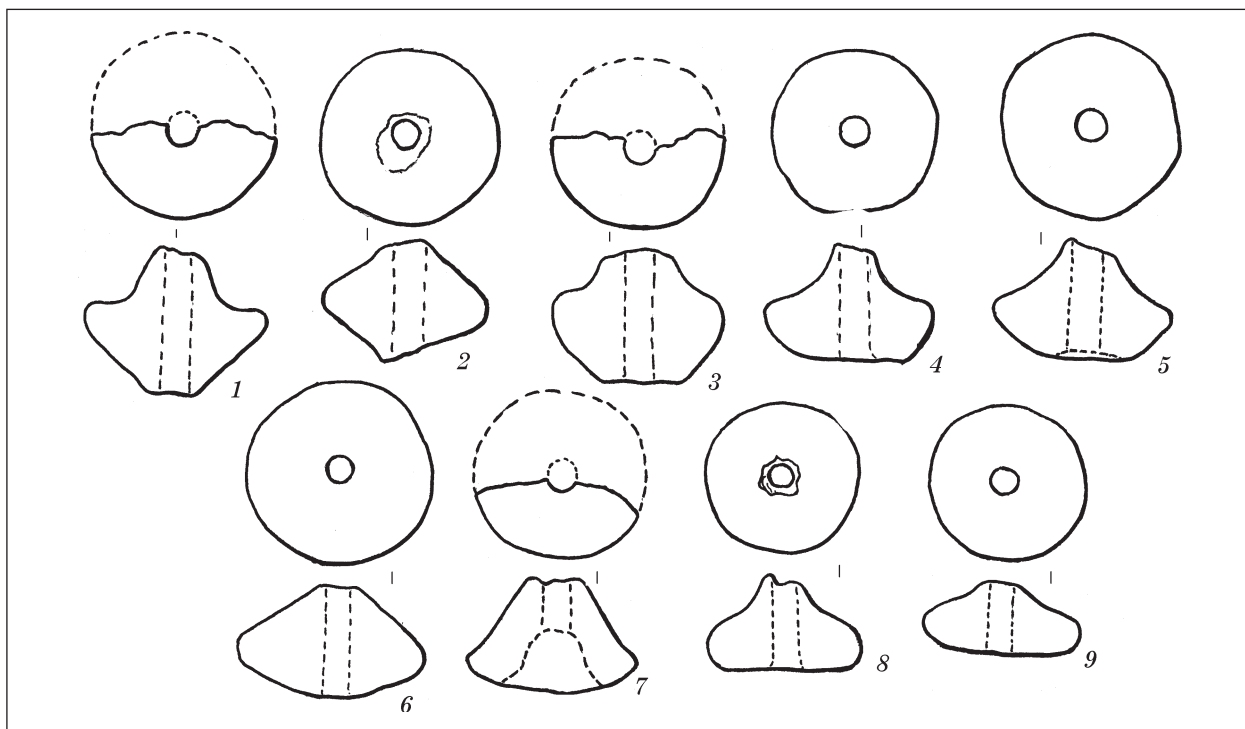

Рис. 7. Городськ, керамічні прясельця, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

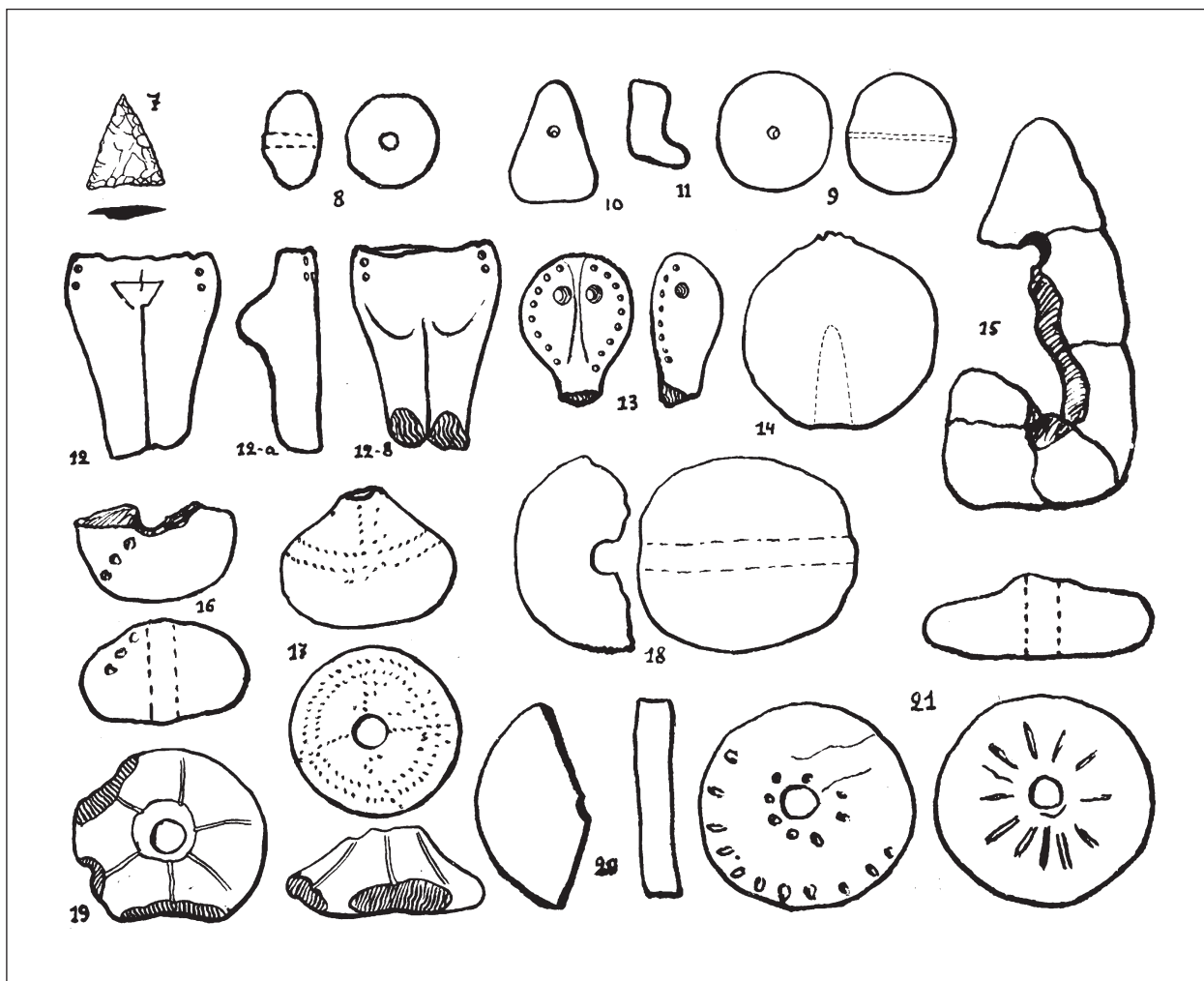

Рис. 8. Городськ, пластика та інші керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ви усіх трьох перелічених вище культурних комплексів [Videiko, 2000]. Звідси цей тип трипільської культури поширюється до Дніпра, де представлений некрополіями та поселеннями софіївського типу. Причини — освоєння територій, багатих природними ресурсами та новими можливостями для ведення комплексного господарства у лісовій смузі з наголосом на тваринництві, а не хліборобстві. Цей тип господарства притаманний культурам лійчастого посуду та кулястих амфор, що пояснює просування їх на схід, в процесі якого і мали місце контакти з носіями трипільської культури. Додатковим стимулом могло бути встановлення контролю над родовищами якісного кременю, виробу з якого були вигідним продуктом для обміну, в тому числі і на дальні дистанції. Появу у регіоні впливів культури Баден можна пояснити кількома факторами. По-перше, зона безпосереднього контакту між Трипіллям та Баденом знаходиться у регіоні, звідки на Волинь потрапляв мальований трипільський посуд, що видно із матеріалів поширеного там типу Гординешть (Трипілля СП). З іншого, для культури Баден важливим було встановлення дальніх торговельних зв'язків, які на сході сягали Кавказу, про що свідчать імпорти, виявлені у Центральній Європі [Hansen, 2013]. Цілком можливо, що один із таких маршрутів міг проходити через території, контрольовані населенням пам'яток городського типу.

Огляд матеріалів з Городська свідчить, що незважаючи на те, що з моменту розкопок минуло близько восьми десятиліть, їх подальше вивчення із врахуванням сучасних досягнень європейської археології може принести цікаві результати. За останні десятиліття співпраці археологів з України та Польщі вже побачили світ результати досліджень трипільських пам'яток у Більчі-Золотому та Білому Потоці, зроблено спробу переосмислення результатів досліджень некрополів софіївського типу. Є усі підстави вважати, що музейні колекції та архівні матеріали по трипільській культурі, пов'язані з Городськом заслуговують як на опрацювання з використанням сучасних методик досліджень, так і на якісну монографічну публікацію.

Кричевський Є. Ю. Поселення в Городську: (Розвідкові розкопки 1937 р.) // Трипільська культура. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 383—451.

Кричевський Е. Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // Палеолит и неолит СССР. — М.; Л.: АН СССР, 1941. — С. 245—253 (МИА. — № 2).

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.: АН СССР, 1949. — 248 с. (МИА. — № 10).

Петров В. П. Поселення в Городську [Житомир. обл.]: (Розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська

культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 339—379.

Шмаглії М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 15—37.

Hansen S. Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC // eds.: S. Burmeister, S. Hansen, M. Kunst, N. Muller-Scheel. — Metal Matters Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity. — Menschen — Kulturen — Traditionen. — Forschungs Cluster 2. — Rahden; Westf.: Leidorf, 2013. — Bd. 12. — P. 155—158.

Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — P. 13—68.

М. Ю. Видейко

ПОСЕЛЕНИЕ ПОЗДНЕГО ЭТАПА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ГОРОДСКЕ

Поселение в Городске — один из немногих памятников трипольской культуры, который уже с самого начала исследований привлекал внимание археологов, а найденные материалы вызвали дискуссию, итоги которой, как оказалось, сложно подвести и сейчас, что указывает на непреходящее значение результатов раскопок для изучения праистории не только нашего края, но и значительного региона Европы. Цель данной статьи — изложить современное видение основных результатов исследований и показать место и значение этого памятника для изучения истории культурного комплекса Кукутень-Триполья. В качестве иллюстраций использованы материалы из архива М. Л. Макаревича, часть которых публикуется впервые. Публикация подготовлена с целью привлечь внимание к изучению и дальнейшей публикации этого памятника.

Ключевые слова: поселение, Городск, городский тип, позднее Триполье, этнокультурные контакты.

М. Yu. Videiko

TRYPILLIA CULTURE LATE STAGE AT SITE GORODSK

Trypillia Culture site, discovered at Gorodsk in 30th of XX century from the beginning became an object of discussion between archaeologists, who studied the last centuries of history of this cultural complex. It looks that Volhynia at the last centuries of IV Mil. BC became a cross—road of different cultures and trade routes, which reflected at finds from Gorodsk. This article dedicated to publication of forgotten materials and reloading of the old discussion.

Keywords: settlement, Gorodsk, Gorodsk type, Late Trypillia, cultural contacts.

Одержано 24.02.2017

І. С. Вітрик

ЗАМЧИЩЕ БІЛЯ СЕЛА ЛАЗАРІВКА БРУСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЖИТОМИРЩИНІ

У публікації зібрана інформація про дослідження укріплення доби пізнього середньовіччя біля с. Лазарівка Брусилівського р-ну Житомирської області впродовж XIX—XX ст. та подаються його окомірний план і сучасне зображення пам'ятки на космоснімку.

Ключові слова: замчище, укріплення, фортифікація, археологічна пам'ятка, історія села, Лазарівка, Житомирщина.

Останнім часом посилюється інтерес до пам'яток доби пізнього середньовіччя, зокрема до оборонних споруд. З такою категорією пам'яток під час своїх польових досліджень стикалися впродовж десятиліть експедиції Інституту археології НАН України, об'єкти фіксували, заносили до наукових звітів, але раніше, як правило, доступ до цих відомостей мало обмежене коло науковців. Археологічні дані про пізнє середньовіччя накопичувалися, і вже наприкінці 1980-х рр. навіть постало питання про створення підрозділу в Інституті, який безпосередньо займався би пам'ятками помонгольського часу, проте політично-економічні чинники стали на заваді втіленню цих задумів. Зараз все більша кількість фахівців займається вивченням археологічних пам'яток цього часу і їм буде цікаво дізнатися додаткові відомості про укріплення біля с. Лазарівка. Скоріше за все, існування замчища тісно пов'язане з історією села.

Перші згадки про село відносяться до 1585 та 1607 рр. — часу панування Речі Посполитої. У складі Російської імперії за територіальним поділом 1782 р. Лазарівка потрапила до Брусилівської волості Радомисльського (Радомисльського) повіту Київської губернії. У такому

ж підпорядкуванні село залишалось до березня 1923 р. Протягом 1923—1937 рр. Лазарівка відносилась до Брусилівського р-ну, який послідовно підпорядковувався Білоцерківській і Київській округам та Київській області (з 1932 р.). У 1937 р. район перейшов до новоутвореної Житомирської області. У грудні 1962 р., у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою 1957—1962 рр., Лазарівка разом з іншими населеними пунктами Брусилівського р-ну буда передана до реорганізованого Коростишівського р-ну. Нині с. Лазарівка знову входить до складу Брусилівського р-ну, який відновили в якості самостійної адміністративно-територіальної одиниці у червні 1990 р. [Адміністративно-територіальний, 2007, с. 17—18, 336].

Саме як населений пункт Коростишівського р-ну село досліджувалось експедицією Інституту археології НАН України у 1989 році [Кучера, Вітрик, 1989, с. 21, рис. 38] в рамках археологічного обстеження Житомирської області для «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», адже було відомо про наявність поблизу села курганів давньоруського часу [Історія..., 1973, с. 368].

Село Лазарівка знаходиться на правому березі ріки Здвиж. Поблизу села, нижче за течією ріки, також на правому березі було урочище (хутір) Хом'янка, який тепер перетворився у повноцінне село у зв'язку з чорнобильською програмою переміщення населення. Між селами русло ріки розходиться на два рукави і знову сходиться в єдине русло за Хом'янкою. Зазначене вище укріплення знаходиться на лівому березі лівого рукава р. Здвиж, а зразу ж за ним в річку впадає ще одна невелика притока.

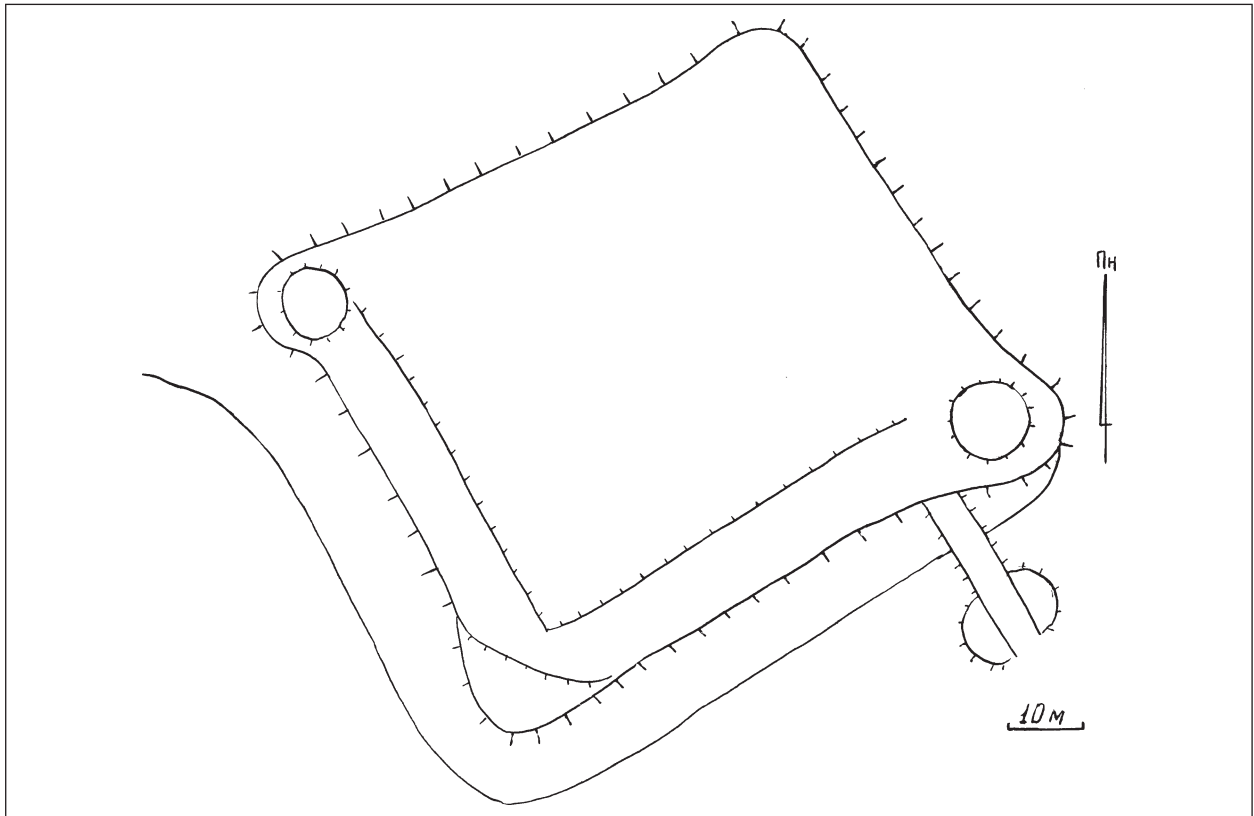

Рис. 1. Окомірний план замчища поблизу с. Лазарівка, 1989 р.

Рис. 2. Замчище поблизу с. Лазарівка на космоснімку, сучасний стан. Зображення Google Earth

Вперше опис залишків замчища подав І. І. Фундуклей, цей опис далі подається в оригінальному варіанті: «В селении Лазаревке есть замковище, обведенное квадратным валом,

с двумя въездами — на север и на юг; протяжения в длину и ширину будет по 1000 шагов. С северной и южной стороны есть две стены, которых вышина с зубцами наверху 4 сажени.

Рис. 3. Результат накладення окомірного плану пам'ятки 1989 р. на космоснімок Google Earth

С восточной и западной стороны также две стены; но без зубцов, вышиною в 1,5 сажени. С восточной стороны протекает река Здвиж, которой вода, входя в каналы, окружает весь замок» [Фундуклей, 1848, с. 40].

Аналогічне описання було подано у праці Л. І. Похилевича, єдине поточнення стосувалося ширини і довжини укріплень, які відповідали вже 100 крокам, що майже повністю співвідноситься з реальними розмірами пам'ятки [Сказання, 2007, с. 160].

Більш фахово доповнив відомості про пам'ятку В. Б. Антонович [Антонович, 1895, с. 14]. По-перше, він вказав, що замчище знаходиться на відстані в 0,5 версти (533,4 м) від села у напрямку до села Костовці (до 2010 р. — Костівці), а не в самому населеному пункті. По-друге, відмітив чотирикутну, а не квадратну, форму городища з чотирма bastiонами по кутах. Були також поточнені розміри укріплень: окружність замчища 134 сажні (приблизно 285,9 м), окружність кожного з bastiонів 15 сажень (приблизно 32,13 м).

Також В. Б. Антонович зазначав, що у валах помітні фундаменти кам'яної стіни, а за городищем є ледь помітні сліди валу. На площі замчища були виявлені фрагменти гармат, ядер, кулі та кераміка [Там само].

У 1940 р. пам'ятка обстежувалась членами Дніпровської (Слов'янської) експедиції Інституту історії матеріальної культури (Ленінград, РРФСР) під керівництвом П. М. Третьякова. Однак про ці дослідження донедавна нічого відомо не було.

Того року, співробітники експедиції Я. В. Станкевич та І. М. Бернадський відвідали, за їх словами, городище поблизу Лазарівки та відзначили його правильно-прямокутну

форму, розміром 100 × 70 м. В той час вал простежувався краще: він йшов на відстані 3,5 м від краю городища та мав 9,5 м ширини. І що дуже важливо, тоді з північно-східного краю городища було закладено шурф 1,5 × 1 м: матеріал з нього містив фрагменти кружалної кераміки (частково з поливою), кахлів, кольорового скла, кісток тварин. У шурфі виявилася яма з шаром золи з вугіллям та шматками перепаленої глини, на дні якої знайшли пляшку (скляну?) та посудину з ручкою світлої глини з орнаментом червоного кольору [НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, л. 34—36]¹ Навіть такий поверхневий опис знахідок свідчить про їх пізні походження.

У 1960 р. укріплення обстежені в ході розвідки експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Е. О. Симоновича. На поверхні пам'ятки зібрані фрагменти ліпної кераміки та посуду XVI—XVII ст., а також «полив'яні узорчасті плитки» [Симонович, 1960/26, с. 18, рис. 79].

Під час розвідок 1989 р. нами було відвідане село Лазарівка для перевірки інформації про наявність в його околицях давньоруських курганів. Місцеві мешканці показали лише місцезнаходження одного кургану — «Могили» (на нашу думку це пагорб природного походження) і решток садиби поміщика біля нього, яка і виявилася замчищем.

Замчище розташоване між селами Лазарівка та Хом'янка, на протилежному від них березі р. Здвиж. Воно знаходиться на стріліці невисокого мису, із схилами висотою 2—2,6 м, в місці впадіння в Здвиж неширокої безіменної річки. З півдня до пам'ятки впритул прилягали сільськогосподарські угіддя, які на момент дослідження були розорані перед зимою. Укріплення має прямокутну форму і розміри 70 × 80 м, на прямих кутів майже відповідає сторонам світу з невеликим зміщенням вправо. Схоже на те, що територія пам'ятки деякий час розорювалася, бо майданчик майже рівний, поверхня задернована. У двох кутах, західному і східному збереглися залишки bastiонів. Південний bastiон повністю зритий, а з північного кута bastiону, можливо, і не було. З напільного південного боку проходить рів, ширина якого 8—12 м зверху і 1—3 м знизу, глибина від 2,3 до 3,4 м. Простежувалися лише сліди валів, що сильно розплилися. В'їзд до укріплення знаходився біля південно-східного bastiону. За нашими спостереженнями помітний лише один в'їзд до замчища. Під час обстеження автором даної публікації було складено окомірний план пам'ятки (рис. 1). Цей план було опубліковано О. О. Тарабукіним без згоди автора зйомки [Тарабукін, 2014, рис. 26, 1], із приміткою, що

1. Інформацію люб'язно надав співробітник ІА НАН України С. В. Павленко, який безпосередньо працював з архівними матеріалами ПМК РАН.

план було виконано М. П. Кучерою, який насправді замчище не відвідував.

У 2012 р. з метою встановлення стану збереженості та здійснення фотофіксації пам'ятку було оглянуто О. О. Тарабукінін та С. О. Ігруніною [Там само, с. 54, рис. 26, 1—3].

Одна з причин, яка спонукала ще раз звернутися до цієї пам'ятки фортифікації козацької доби з чіткими наземними ознаками, пов'язана з розвитком космічного картографування поверхні землі (ДЗЗ) та доступності цих даних широкому загалу. Так, на супутникових знімках видно, що замчище добре збереглося до наших днів (рис. 2). Хочеться зазначити і те, що не дивлячись на відсутність високоточних засобів, зроблений лише за допомогою компасу у 1989 р. окомірний план, майже повністю збігається з зображенням, зробленим з космосу (рис. 3)¹.

Завдяки знімкам стала також краще зрозуміла гідрологічна ситуація навколо замчища, в якій так до кінця і не розібралися всі дослідники пам'ятки, в тому числі й ми, а найбільш детально його було подано за результатами обстеження 1940 р. [НА ІИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, л. 34].

Окрім того на космічному знімку досить виразно помітна темна пляма на поверхні поля з південної (напольної) сторони від укріплення. Вочевидь, що така пляма може свідчити про існування на південь від укріплення прилеглого селища, значного за площею, а потемніння ґрунту пояснюється його значною гумусизацією внаслідок антропогенного впливу. Про наявність неукріпленого поселення може вказувати і той факт, що ще у ХІХ ст. замчище було відоме як урочище «Селище» [Антонович, 1895, с. 14]. Під час наших досліджень 1989 р. археологічно обстежити розоране поле не було можливості через погані погодні умови. Тому перевірити, підтвердити чи заперечити, наявність неукріпленого селища-посади поблизу замчища є завданням майбутніх дослідників.

До цього часу ми маємо цілу низку археологічних об'єктів, які не перебувають на державному обліку, але обстежувалися дослідниками при розвідках певних територій, і наше завдання ввести ці пам'ятки до наукового обігу. Як одну з таких пам'яток з категорії фортифікаційних об'єктів ми можемо розглядати замчище біля с. Лазарівка, час функціонування якого припадає, скоріше за все, на кінець ХVІ та ХVІІ ст. Подальші історичні дослідження дадуть, можливо, більш чітку відповідь, коли і ким було побудоване і зруйноване дане укріплення.

1. Висловлюю подяку за допомогу при підготовці ілюстративного матеріалу співробітнику НМІУ Н. В. Яновській.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки. Довідник: офіційне видання / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. — Житомир: Волинь, 2007. — 620 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / Гол. ред. тому: О. С. Чорнобривцева. — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 752 с.

Кучера М. П., Вітрик І. С. Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/20а, 22 с., 22 табл.

Сказания о населённых местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. — Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. — 642 с.

Станкевич Я. В. Дневник обследований памятников в 1940 г. / НА ІИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, 51 л.

Сымонович Э. А. Отчёт о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 года / НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/20, 29 с., альб. ілл.

Тарабукін О. О. Старожитності Брусилівщини. — К., 2014. — 166 с.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К.: Типография Феофила Гликсберга, 1848. — 124 с.

І. С. Вітрик

ЗАМЧИЩЕ У СЕЛА ЛАЗАРИВКА БРУСИЛОВСЬКОГО РАЙОНА НА ЖИТОМИРЩИНІ

В публикации собрана информация об исследовании малоизвестного укрепления эпохи позднего средневековья у с. Лазарівка Брусилівського району Житомирської області. Также приводится его глазомерный план и современное изображение памятника на космоснимков.

Ключевые слова: замчище, укрепления, фортификация, археологический памятник, история села, Лазарівка, Житомирщина.

I. S. Vitryk

THE ANCIENT CASTLE PLACE NEAR LAZARIVKA VILLAGE, BRUSILIVSKY REGION OF ZHYTOMYR OBLAST

The publication contains information about researches of the Late Medieval fortification near Lazarivka village, Brusilivsky region of Zhytomyr oblast furthering the XIX-XX centuries. The author adds the plan and modern appearance on the satellite image of the citadel.

Keywords: ancient castle place (citadel), fortification, archaeological site, history of village, Lazarivka, Zhytomyrshchyna (Zhytomyr oblast).

Одержано 07.12.2016

НАШІ АВТОРИ

- БОРИСОВ Артем Вадимович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *artem_borysov@iananu.org.ua*.
- ВДЕЙКО Марія Михайлівна** — молодший науковий співробітник Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: *m.videiko@kubg.edu.ua*.
- ВДЕЙКО Михайло Юрійович** — доктор історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: *my.videiko@kubg.edu.ua*.
- ВІТРИК Ірина Сергіївна** — старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України. E-mail: *vitryk5678@gmail.com*.
- ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *larissav@bigmir.net*.
- ГОТУН Ігор Анатолійович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *gotun@i.ua*.
- КАРЯКА Олександр Віталійович** — молодший науковий співробітник, завідувач Наукового архіву Інституту археології НАН України. E-mail: *akarjaka@ukr.net*.
- КОЗЮБА Віталій Костянтинович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *kozubavk@gmail.com*.
- КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна** — кандидат історичних наук, завідувача Науковою бібліотекою Інституту археології НАН України. E-mail: *viktoriia_kolesnikova@iananu.org.ua*.
- МОЦЯ Олександр Петрович** — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу Інституту археології НАН України. E-mail: *oleksandr_motsia@iananu.org.ua*.
- НЕСЕН Ірина Іванівна** — кандидат історичних наук, співробітник Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну імені Михайла Бойчука. E-mail: *iryna.nesen@gmail.com*.
- ПАВЛЕНКО Людмила Віталіївна** — завідувача відділу екскурсійного обслуговування Національного музею історії України. E-mail: *pavlenko.lv@ukr.net*.
- ПАВЛЕНКО Сергій Васильович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *pavlenko@iananu.org.ua*; *pavlenko.srv@gmail.com*.
- ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *petrauskas@i.ua*.
- РУДИЧ Тетяна Олександрівна** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *rudich@iananu.org.ua*.
- СТАНИЦІНА Галина Олександрівна** — провідний архівіст Інституту археології НАН України. E-mail: *galina.stanitsin@gmail.com*.

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович — старший науковий співробітник КЗ Житомирський обласний краєзнавчий музей. E-mail: *alex.tarabuckin@gmail.com*.

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, позаштатний співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *mykola_tovkaylo@iananu.org.ua*.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *tomashevsky@ukr.net*.

ХОПТИНЕЦЬ Микола Олександрович — краєзнавець, учитель школи с. Липники (Житомирська обл.). E-mail: *vanhopta@ukr.net*.

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліограф Інституту археології НАН України. E-mail: *iryna_chernovol@iananu.org.ua; chernovoliv@ukr.net*.

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. E-mail: *anna.pudovkina@gmail.com*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВМР Бердичів	— Архівний відділ міської ради м. Бердичів.
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России.
АН ССРСР	— Академия наук СССР.
АН УРСР	— Академія наук УРСР.
АП НАНУ	— Архів Президії НАН України.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР.
АС	— Археологический съезд.
БогЕС	— Бозька гідроелектростанція.
ВРК	— Військово революційний комітет.
ВИВ	— Военно-исторический вестник.
ВІМіШ	— Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка у Києві.
ВНДМ	— Волинський науково-дослідний музей (Житомир).
ВУАК	— Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН.
ВУАМЛІН	— Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів.
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук.
ВУНАС	— Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців.
ВУЦВК	— Всеукраїнський центральний виконавчий комітет УСРР.
ВЦАТ	— Волинське Церковно-археологічне товариство.
ГАИМК	— Государственная академия истории материальной культуры (Ленинград).
Головполітосвіта	— Головний політико-освітній комітет Народного комісаріату освіти УСРР.
ДАЖО	— Державний архів Житомирської області.
ДАІМК	— Державна академія історії матеріальної культури (Ленінград).
ДАКО	— Державний архів Київської області.
ДНЦЗКСТК ДАЗВ України	— Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України.

Список скорочень

ЖКМ	— Житомирський краєзнавчий музей.
ЖОКМ	— Житомирський обласний краєзнавчий музей.
Записки НТШ	— Записки Наукового Товариства імені Шевченка.
ЗООО	— Записки Одеського археологічного общества.
ЗУНТ	— Записки Українського наукового товариства у Києві.
ИАК	— Императорская Археологическая Комиссия.
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР.
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України.
ІАІ	— Історико-археографічний інститут ВУАН.
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури ВУАН.
ІНО	— Інститут народної освіти.
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
КНУ ім. Тараса Шевченка	— Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.
КС	— Киевская старина.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МГУ	— Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МНС	— Міністерство надзвичайних ситуацій України.
НА ИИМК РАН	— Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук.
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології НАН України.
НАНУ / НАН України	— Національна академія наук України.
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія».
НЗ ІМК	— Наукові записки Інституту історії матеріальної культури ВУАН.
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ.
НКО	— Народний комісаріат освіти УСРР / УРСР.
НТЕ	— Народна творчість та етнографія.
ОАМ	— Одеський археологічний музей НАН України.
ОВК	— Округовий виконавчий комітет.
ОДІАМ	— Одеський державний історико-археологічний музей.
ОДПУ	— Об'єднане державне політичне управління.
ОИВ	— Общество исследователей Вольныи.
ОКК	— Одеська комісія краєзнавства.
ОННБ	— Одеська національна наукова бібліотека.
ОРК ЖРПБ	— Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки.
ОФ ВУНАС	— Одеська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців.
ПКВГ	— Памятная книжка Волынской губернии.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РАН	— Російська академія наук.
РВК	— Районний виконавчий комітет.
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив.
РККА / РСЧА	— Рабоче-крестьянская Красная армия / Робітничо-селянська Червона армія.
РНК УСРР	— Рада народних комісарів УРСР.
РОБОС	— професійна спілка робітників освіти УСРР.
РПК	— Районный партийный комитет.
СА	— Советская археология.

Список скорочень

СВУ	— Спілка визволення України.
СІМК	— Сектор історії матеріальної культури.
СЭ	— Советская этнография.
ТДВ	— Товариство дослідників Волині.
ТОИВ	— Труды общества исследователей Волыни.
УАН	— Українська академія наук.
УВУ	— Український вільний університет в Мюнхені.
УЖ	— Український історичний журнал.
УКОПК	— Український комітет охорони пам'ятників культури при Уп(к)рнауці (Управління науки).
УНР	— Українська Народна Республіка.
Уп(к)рнаука	— Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР.
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія.
УСДРП	— Українська соціал-демократична робітничка партія.
УСРР / УРСР	— Українська Соціалістична Радянська Республіка / Українська Радянська Соціалістична Республіка.
ЦГИА СПб	— Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга, РФ.
ЦДАВО України	— Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
ЧИОНЛ	— Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.